

प्रकाशकांचें निवेदन

समग्र सावरकर वाङ्मय या ग्रंथमालेतील दुसरा खंड कथा-कादवरी हा आज प्रसिद्ध होत आहे या खंडात स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांचे प्रामुख्याने कथावाङ्मय अंकित केलेले आहे. 'काळो पाणो' व 'मला काय त्याचे ?' या त्यांच्या कादवरी यातच समाविष्ट केल्या असल्याने या खंडास 'कथा-कादवरी खंड' हे नाव दिले आहे.

सावरकरांच्या सर्व कथा किंवा गोष्टी या वरमणुकीकरिता लिहिलेल्या नसून समाजात राष्ट्रधारक व क्रांतिवारक विचार प्रसृत करण्याचे अथवा अप्रयुक्त साधन म्हणून त त्यांनी वापरलेले आहे. सावरकरांच्या सर्वच कथा, कादवरी किंवा गोष्टी या वास्तववादी असून त्यात प्रत्यक्ष घडलेल्या घटना प्रसंगाची नावे घेऊन घसगति जुळवून लिहिलेल्या असल्यामुळे त्या कथा असल्या तरी कल्पित कथा नसून सत्य-कथा आहेत.

इतिहासात असा असा घटनेभोवती अनेक व्यक्तींच्या विविध कृत्याची गुफण केलेली असते तर कथावाङ्मयात बाही प्रमुख व्यक्तींच्या भोवती अनेक घटनांची गुफण केलेली आढळते. पण या कथा वास्तव घटना असल्यामुळे त्यांना इतिहासाचा जिवत्पणा आहे व त्या विचारधनाने खचित आहेत.

६	बाहिजे तर क्षत्राचारी म्हणा, पण जत्याचारी नव्हे	४६६
७	बीर युवक शक्तिमोहन दे	४७२
८	आंध्रप्रांतीय भारतवीर थीराम राजू	४७७
९	दशवीर विष्णू गणेश विंगळे	४८४
१०	प्रगतनीय, वदनीय, आदरणीय पण अनुवरणीय नव्हे ! जितद्रनामाच वरिदा	४९१

सावरकराच्या गोष्टी-समाजचित्रे ५०१-६१

१	कुसुम	५०१
२	गोविंदा गवळी	५१५
३	पिण्याच दुसरे लग्न वस फिंगवटले ?	५२३
४	काळ आणि कसर	५३१
५	नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट	५४१
६	अेक घडलेला चुरचुरीत सवाद	५५२
७	आसा मात्र दिवाळीत दुप्वाळाची भीतिच नका	५६०
८	नदीवेल आणि माणूस बैठ	५७०
९	चातुर्मास्य	५८२
१०	तावुताची गोष्ट	५८८
११	'तौतया' राजा झाला !	५९७
१२	अगरस्याला माणस वेतणारा सिपी	६०८

गाणे माथ त्याच्या तोंडाबाहेर निघण्याचे अवस्मात् चढ झाले. मालतीला वाटतें
 १ की, ओव्या म्हणताना आजीला दम लागला ह्यामुळे ती सहसा चूप बसली असावी.
 २ आजीला विसावा द्यावा आणि गाण्याची गोड लहर तिला आलेली होती तीही
 ३ अड्डू नये म्हणून आपली पाळी आली असे समजत ती स्वतःच पुढच्या ओव्या म्हणू
 लागली. तिच्या आजीने तिला ज्या ममतेने रसरसलेल्या ओव्या म्हटल्या होत्या
 त्याच्या त्या गोड शब्दाशब्दागणीव तिच्या हृदयाला आनंदाच्या गुदगुत्या झाल्या
 ४ होत्या. प्रियकराच्या प्रेमळ आराधना अंकण्याची ओढ लागण्याच्या आधी मुलींना
 आजीच्या लडिवाळ फोनूपासारखी गोडी पुसत्या बघात बहुधा वाटत नाही.

सध्यावाळच्या वेळी पश्चिमेकडची समोरची वाजू भुघडी जमलेल्या आपल्या
 गीटीवरच्या झोपाळ्यावर बसलेली ती मुखे सडपातळ बाध्याची विनोरी आपल्या
 स्वर गाण्याची माथुरी आपणच भुषभोगीत अच अच ओवे घेऊ लागली झोपाळा
 ५ रीत जेव्हा अड्डे, तेव्हा वाटे की, सध्यानाळी दूरवरच्या घरट्यावडे अदृष्ट
 गाणाऱ्या कीण्या सुंदर पदयाच्या चप्यातील माथे राहिलेले हे पात्रही असे पक्ष

समग्र सावरकर वाङ्मय

खंड २ रा

कथा-कादंबरी विभाग

काळें पाणी

१-२६८

प्रकरण १ ले - मालती	१
प्रकरण २ रें - मालती कुठे आहे ?	७
प्रकरण ३ रें - योगानंदाचें कपट	११
प्रकरण ४ ये - पोलिसांच्या अटकेत	१९
प्रकरण ५ वे - अलाहाबादचा तुरुंग	२५
प्रकरण ६ वें - रफिअुद्दिनचें अंतरंग	३८
प्रकरण ७ वें - गुलाम हुसेनच्या ताबडीत मालती	५२
प्रकरण ८ वे - किशान व मालती यांना अटक	६६
प्रकरण ९ वे - अंदमानचें चलय	७५
प्रकरण १० वें - अंदमानच्या वाटेवर	८८
प्रकरण ११ वे - अंदमानातील आदिवासी लोक	१०२
प्रकरण १२ वे - अंदमानच्या बंदीगृहात	११४
प्रकरण १३ वे - नव्या मराहतीतील लोक	१३५
प्रकरण १४ वे - अंदमानच्या तुरुंगात मालती	१५०

मला काय त्याचें ? (अर्थात् मोपल्यांचें बंड) २६१-३५४

प्रकरण १ ले- कुट्टम गावचे लोक	२६१
प्रकरण २ रे- सबटाची सूचना	२७०
प्रकरण ३ रे- अहिंसेच्या कैफात	२७८
प्रकरण ४ थे- खिलाफत ती ही!	२८३
प्रकरण ५ वे- हरिहरशास्त्री यांनी सरवार घेतली	२८९
प्रकरण ६ वे- मला अक मुरी द्या	३००
प्रकरण ७ वे- अधमाचे अत्याचार	३११
प्रकरण ८ वे- सन्यासाची भेट	३३७
प्रकरण ९ वे- सर्वांना परत हिंदु व्हेले	३५१

दर्शनाग

३५५-४३६-

१. वेमालपाशाने व्हेलेले तुर्कस्तानातून अरबी संस्कृतीचे अुच्चाटन	३५५
२. शिवछत्रपतींचा जयजयकार	३७०
३. शिवरायांच्या यशस्वी राजनीतीचे अक सूत्र	३८३
४. अटवेवर हिंदु विजयाचा भगवा झेंडा	३९१
५. मुसलमानांच्या खिलाफतीचा अुदय, हास आणि विनाश	४४०
६. डॉ आवेडकरांना अुत्तर विजयशील हिंदुराष्ट्र	४१२
७. हिंदुमधटवांनी आपल्या राष्ट्राचा अितिहास भगा लिहावा नि वाचावा	४२७

६	गहिजे तर शास्त्राचारो म्हणा, पण अत्याचारो नव्हे	४६६
७	वीर युवक शशिमोहन दे	४७२
८	आध्रप्रांतीय भारतवीर श्रीराम राजू	४७७
९	देशवीर चिण्णु गणेश पिंगळे	४८४
१०	प्रसन्ननीय, वदनीय, आदरणीय, पण अनुकरणीय नव्हे ! जितेंद्रनाथाचे वलिदान	४९१

सावरकराच्या गोष्टी-समाजचित्रे

५०१-६१२

१	कुसुम	५०१
२	गोविंदा गवळी	५१५
३	पिण्याचे दुसरें लग्न वस फिस्तकटले ?	५२३
४	काळ आणि कसर	५३१
५	नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट	५४१
६	जेक घडलेला चुरचुरीत सवाद	५५२
७	आता मात्र दिवाळात दुप्पळाची भीतिच नको	५६०
८	नदावेल आणि माणून बैर	५७०
९	चातुर्मास्य	५८२
१०	तावुताची गाष्ट	५८८
११	'तोतया' राजा झाला !	५९७
१२	अगरह्याला माणस वतणारा गिणी	६०८

योगानंदाविषयी गावातील कुंडाळ टोळीतही काही टवाळकी होऊ नये अितकें
 ाचें वतन देवलसी, निर्लोभ, भरल आणि साधे असे. भजतात ते रंगले म्हणजे
 सत्पुरुषाचें, जगाचें वा देहाचें भानच सुटे असें दिसे. त्यांची मुख्य साधना भजन
 च असे. बाकी कोणताही ढोंग-धत्तुरा त्यांच्या मठात दिसत नव्हता. शिष्यसंप्रदाय
 ात्र भरपूर, त्या साधूंच्या मागे मागे शिस्तीने चालताना, मठात शिस्तीने वागताना
 हमी आढळे. मयुरेतून त्यांचा तळ आता लवकरच हलणार होता, त्यासाठी ह्या
 वटच्या सप्ताहात भजनाची धुमस्चक्री चालू होती. शेकडो लोक रात्री तेथे दाटत

तुम्ही मगन भये । हरिगुणगानांमि ॥

मगन भय । हरिगुणगानांमि ॥ घु०॥

कोणी चढे हाथी घोरा पालखी सजावे ॥

साधु चर पंथा पंथा चिटिया चचावे ॥

मगन भय । हरिगुणगानांमि ॥ तुम्ही०॥

झाजाचा झणझणाट रवताचा विदुन विदु भरखरू लागला भक्तिरसाळ्य डोहात सारा समाज जणू डुवत होता । हरिनामावाचून नितर काणत्यर्ह मनोवृत्तीचा ध्वनि ऐकू येथीनासा चाला, पण तो बेकाचा दुसऱ्याग तेवढा वेच येथीनासा चाला का ज्याग त्याग देखाल ऐकू यत नव्हता, त कोणी सांगाय ?

अितवयात त्या अच चालत्या शतवठनिनादी सुराला भुतरवीत पदाची चरण योगानंदजी ऐकटेच अितक्या तल्लीनपणे म्हणू लागले की क्षिप्यादिक भजनिकारं झालाची गोंगाटी साय बद करून चिपळ्याची साय धरली तुम्ही मगन भये हरिगुणगानांमि ॥ ह चरण गोड अलटपालटीन हळुवार सुरात गत गत योगानंद भुजे राहिले

त्या पदाचा अर्थ काही योगानंद मागत नव्हते पण ज्यांना वळे त्यांना त्या भजनान अर्थचें ग्रंथ ऐकू यत ह्या जावनाची माघना जी तो आपल्या आवडीप्रमाण आचरीत आहे, आनदाच्या मागे जी तो लागला आहे कोणी भोगातून तर कोण भोगातून, जसा ज्याचा आणि जितकी ज्याची मनाची अनुति तगा त्याचा आवड 'स्वभावो भूर्ध्नि तिष्ठते । तेव्हा वास्तु साधनाचा वाद हवा कशाचा ? तुम्हांल आनंद होखील त्यात तुम्ही रमा त्यांना आनंद होखील त्यात ते रमोत भाव्यापुरा विचारात तर तुम्हा मगन भये । हरिगुणगानांमि । हरिगुणगानांमि । हरिगुण

अर्धो वाट दाटीने तेवातेचलेली. तीव्र शिष्याने रमाबायींना जवळजवळ ओर्वातच आणजे 'जा, आता तडक घरो जा' तिथे झुरलेल्या दोन्ही मातांशींना आर्घ्याच नेमून पोचवण आहे.' असे आश्वासन उत्तर ऐकण्यात वेळ न दवडता तो शिष्य बितर कोणी स्त्रीमाणूस दाटीत मापढले असल्यास त्याला बचावून घरी पोचवण्यासाठी निघून गेला, दाटीत मिसळला

रमाबायी घडघडत्या हृदयाने क्षणाक्षप पावलांनी घरी चालल्या स्वामीजींनी ऐकण्या दगलीत आपणा मुर्बाची अतिनी विशेष काळजी घेऊन घरोघर पोचवावे हे उपकार ऐकीकडे आठवीन आणि दुमरोकडे मालती दाराशीच आपली वाट पहात किती पावरलेली अनेक तें चिंतीत त्या घराशी आल्या अघारातून त्यांनी ओटीकडे पाहिले, पण मालतीची वा कोणाचीच चाहल लागेना. बंदील लावून पाहिल, दाराल कुलूप जसेच्या तसेच ! मालती पुढे आल्याचा बाहीच मुगावा नाही भजनाच्या शेवटी जी रेदारटी झाली, त्यात चगरलेली मालती ओकनाबोक्ती रडते आहे, असा

लेल्या मालतीच्या केसांच्या अस्ताव्यस्त वटा हाताने सासन, तिचें तोंट-
नाळून, पांघरूण नीट घालून मग हसतमुखाने सडासंमार्जेनाला लागायची त्या-
गोला नित्याची निश्चित सवय ! त्या अथरुणावरील ते लाडकें मुखमंडळ आज
दिमेना. हृदयात घडकी भरली, वाओट तेच विचार मनात खुसळून आले, पण
मनांत देखील न खुच्चारता रमाबाओ ज्या अुठल्या त्या तडक नायडूबाओंच्या
कडे मालतीच्या शोधाला निघाल्या.

पण वाट चालून थोड्या पुढे जातात तोंच रमाबाओंना नायडूबाओंच.
पल्याकडे घेताना दिसल्या आणि त्या अेकटया !

घावऱ्या घावऱ्या रमाबाओंनी विचारले, ' म्हणजे ! मालती कुठे आहे ? '

आश्चर्याने नायडूबाओ अुत्तरल्या, ' म्हणजे ! मालती तुमच्याबरोबर गेली.
गून मला स्वामीजीच्या अेका शिष्यानेच सांगितले ! '

' अग बाओ ! माझी मालती ! कुठे हो असेल ती ? '

सदगदित कंठांत अदखळलेले असे काही शब्द अुद्गारीत रमाबाओ अेखाद्या
ठामारल्या हुंदके देत रडू लागल्या,

नायडूबाओ त्यांच्याहुन धीराच्या बाओ होत्या किंवा त्यांच्या पोटची अेकुलती
पबर लेक काही हरवलेली नव्हती. म्हणूनही त्यांचा धीर टिकून राहिला असावा.
मायाओंना हात देत त्या म्हणाल्या.

' असं काय घाबरता अगदी ? तुम्हाजाम्हा साऱ्याच स्त्रियांना असं स्वामी-
जी बुद्ध्या भाणस घाडून दंगलीतून सोडवल तसंच मालतीला पण बचावून
भाळून ठेवलं असलंच पाहिजे. चला, स्वामीजीकडे जाओ या प्रयम. मालती होय
होय तिचेच अगदी सुरक्षित आहे, चला. '

ली आणि पालण्या दगलीत हरवली असली, तरी ती कुठे आणि कशी आहे हे । योगानंदजी आपल्या 'जलादश' यत्रात पाहून वापल्याला नक्की सांगतील,—
विचार त्या भाविक आर्मीच्या पावरलेल्या मनाला थोडा तरी आधार देत होता. स्वामी आपल्याला ह्या सकटातून काही तरी जुपायाने सोडवीलच सोडवील, असें ने सगळ्यांना त्याच करीत होत्या आणि त्या निर्लोभी स्वामीवरील श्रद्धेची ती ग्री टेवीत त्या लटपटत असताही मदिराकडे अपत्राप चालल्या होत्या.

नायडूबाजी ह्या भाविक असल्या तरी भावडंथा नव्हत्या. लुच्चे साधु त्यानी हेले होते, पण म्हणून सगळेच लुच्चे असतात, असा अद्वातद्वा वाद कोणी घातला. त्याला त्या हाणून पाडीत योगानंदजीची, कोणपासूनही काही न मागता जेल ते सामण्याची प्रवृत्ति आणि त्यानी सांगितलेले भूतभविष्य अगदी लवाडीचें : काम, पण अगदी खोटे अस्त्याचाही लोकांत नसलेला बोभाटा, ह्या दोन त्यावरून योगानंदाविषयी त्याचा चांगला ग्रह झालेला होता. ते सच्छील, जेवणारी नाधुपुरुष आहेत, हे तर अंधडच होते, पण त्याच्या अगो भूतभविष्य विण्याची अेक दीवी दृष्टि, काही अतर्जान आहे, ह्याविषयीही नायडूबाजीचा स्वात वाडन चालला होता थोडीशी क्षण वाटे पण तो त्याच्या प्रामाणिकपणा-प्रयीची नसून भूतभविष्यवतमान ज्ञानाची मिद्धिच मुळी किती अचूक असते, निपयी होय. त्याची परीक्षा घेण्याचीही बरी राधि आली अगा विचार त्या नायडूबाजीच्या मनात, मालतीवरील ह्या सकटाने त्यांच्या हृदयात झालेल्या

गाची तंत्री अंतरण्याच्या आत जर काही गुह्यजीनी सांगितले तर तितकंच काय ते गावं नि कोणतीही अधिक चर्चा न करता आज परतावं. अर्थात् अर्थात्.

अेक संभर प्रश्न रमाबाईंनी अेका श्वासात विचारून टाकण्याचे होते; तका त्यांच्या मनात त्या महंतानं वर्तविलेल्या मालतीविषयीच्या वृत्ताने चिंताकुल चारांचा गोंधळ अडवून दिला होता. पण निरुपाय ! अेका अुत्तराने त्यांचे भर प्रश्न ठिकच्या ठिकाणी घेऊन टाकले. ते अुत्तर म्हणजे त्या अुघट सिध्दांचे वृत्त 'म्हणून दटावणारं बोट. अर्थान् जो अेक प्रश्न विचारायची अनुज्ञा मिळाली ती तेवढाच रगावायीनी व्याकुळपणे विचारला,

'आता आम्ही पुढे काय करावं म्हणजे हे संकट टळेल ? महाराज, कृपा करून ...'

शिष्याने 'हां !' म्हणून बोट पुन्हा दटावले. रमाबाईंच्या वाक्याची लांबी मरलेल्या मापाच्या बाहेर वाढलेली होती !

महंतांनी गुणीतल्या गुंतीत बाळेपिले दिले आणि तुटक, विसंगत शब्दांत ते टपटू लागले,

'हां !-आयें ? अच्छा ! किसको भी अिधर अुघर मत बोलो ! बोलाल शोकात तर मालती अुरलेली छाज सोडून बैरीण घनेल ! अिधे कुणापाशी, बकार शब्द मालती हरवल्याचा काढणं नाही ! अवीके अवी घेड नागपूरला जाव. तडकी मैदानमें भेटेल ! पण अुशीर कराल अिधे-अेक रात्र काढाल-मिळणार नाही ! नागपूरहून भुलगी-वस्, चल देगी दूर दूर दूर ! जाव लवकर नागपूर-मैदानमें ! देन, देन, देन !! ही पाहा मालती ! आऽ आऽ आऽ बेटा, आ !

करून पळ, दक्षिणा परत घेऊन, गुपचूप त्याच पावलीं बाहेर पडल्या; गुपचूप मंदिराबाहेर आल्या. धाटेला लागताच रमाबायी बाही घोलू लागल्या तोंच नायडूवार्डींनी घेतावर्णी दिली,

‘अं हं ! घाटेने गाही. जें काय घोलणं तें घरी !’

नायडूवार्डीच्याच घरी त्या प्रथम गेल्या. जाताना नायडूवार्डींनी विचारले,

‘आहे का ही तो गृहस्थ तुमच्या ओळखीचा ? तुमच्या मुलाचा कोणी मित्र मालतीरी अितकी लगट करील असा ? मालती अशी घोटी बडबली होती का गुणाच्या लोभात ? तुमचा तिला नकार होता की काय ?’

बिचाऱ्या रमाबायी ! सवाळपासून अितका वेळ अितका चमत्कारिक धक्क्यांनी त्याचें हृदय हादरत आले होतें की, आता त्याच्या मेंदूची विचारजावतीची बिचाच अगरी मंदायत आली होती. त्यातल्या त्यातही शेवटच्या प्रश्नाने चमकून त्या इतकालाच

‘कौन गली गये श्याम ?’ हे रसाळ चरण अितक्या आततेन भक्त गाव लागला शब्दाशब्दाला आळीपाळाने अुचवीत निचवीत मधुर आलापात आळव लागला का ज्याच्या त्याच्या हृदयात ज्याच्या त्याच्या प्रियकराची मूर्ति दिवू लागली आपणच आपल्या प्रियाला शोधीत आहोत, असा भास होऊ लागला ‘कौन गला गय श्याम ?’ साग ना सखे कोणच्या आळीत माझा प्रियकर लपला आहे ? मो गोकूळ घुडून आल वृंदावन घुडून आऊ, व्रजात पाहून आले पण माया प्रियकर सापडत नाही साग ना सखे तो मनमोहन कुठे आहे ? कौन गली गय श्याम ?’

ससारप्रवण तरुणतरुणीच्या हृदयात त्याच्या अैहिक प्रियकराच्या स्मृति जागून भटीची गाड ध्याकुलता धरयळू लागली पुन्हा लागली ‘कौन गला गये श्याम ?’

अध्यात्मप्रवण साधुसत भक्ताच्या हृदयात त्याच्या प्रियकराची ओठ ध्याकुळवू लागली हा जीव जन्मजन्माच्या गाकुळवृंदावनातून ज्या कणाचा शोष करीत ज्या कणाची ओठ लागून रसरूपरगस्पर्शाच्या फुलारी कुजाकुजातून त्या आनंदकंद दवाच्या गोघासाठी सारखा धावत आहे त्याच्या भेटीची अुत्सुकता आततेने तच विचारू लागली कौन गली गय श्याम ? साग ना सखे तो देव कुठे आहे की ज्याच्या आवपणाने हा जीव असा वास्ताबीस हाअून युगेयुग सारखा धावत चालला आहे ? ज्याच्या मुरलीनादे जगावस वाटत तो मुरलीघरकुठ

गगले, 'खाली बसा', 'अहो गहाणे !', 'ओठा खाली ! हात धरून वसवा !'
 ण ओरडण्याकडे वा झुपहासाकडे विचित्री लक्ष न देता तो वाकपीठावर गेला
 नाणि न विचारताच चर चढला. भजनाच्या रंगत मन पूर्वेक रंगलेल्या अखाद्या
 मक्ताच्या अंगात दैवी आवश संचारतो विचा अर्घवेडा अखाद्या मनुष्य मोठमोठ्या
 उपातील नुसत्या जनसमदाच्या देखण्यानेच बारा प्यायल्यासारखा होतो, पण हा
 गृहस्थ अर्घवेडाही दिसत नव्हता, भावदाही दिसत नव्हता नीटनेटका वेश, अँट-
 राज, समजस मुद्रा होनी त्याची म्हणून तो वाकपीठावर चढताच महताच्या त्या
 चावडीतील शिप्याने त्याला नम्रपणे विचारले,

'काय हव आपणाला ? अस अवेदम वाकपीठावर चढण समाविण्याला
 धरून नाही '

परतु तो गृहस्थ ते अवेस न अँकलेसे वरून थेट महताच्या जवळ गेला आणि
 त्याला म्हणाला,

'तुम्हाला बाहेर कुणी मोठे गृहस्थ भेटायला पोलावीत आहेत, चला '
 महतानी त्या गृहस्थाला स्वत सुत्तर न देता शिप्याकडे बोट दाखविल
 धप्य म्हणाला,

'त्या थोर गृहस्थाना स्वत आत येऊ या मभूत अेका देवालाच काय ते
 गमोरे जातात, माणसाला नाही '

त्या शिप्यापडे पुलका वरून तो गृहस्थ योगानदांना घटावून म्हणाला,

'तुम्हालाच आल पाहिजे बाहेर '

त्या घटावण्यामरली महतही कमवल्यासारखे झाल्यावाचून राहिले नाहीत

'भजन मंत्रेती आम्हाला येता येत नाही ' ते काही तरी शबनेने अडखळत
 झुत्तरले

'तुम्ही होऊन येत नयान तर मी तुम्हाला न्यायला आला आहे पोला
 मेता की नाही ? '

'हा जुद्धटना कामाचा नाही ' शिप्याने रागावून त्या गृहस्थाला फटका-
 ले 'अने आहेत तरी कोण ते अवेडे थोर गृहस्थ ? नाव मागा '

'पोलिस सुपरिटेंडंट साहेब ! '

ह्या गढासरशी योगानदस्वामीची ती प्रशांत मुद्राच नव्हे तर त्याचा तो
 रक्तीली नखशिखान्त आविर्भावही झटक्यामरमा पालटून ती कोणी कुसाराच
 उल्लख, तापट आणि भाडखोर पुरव दिवू लागला त्या बोलावू आलेल्या गृहस्थाने
 ते पोलिस सुपरिटेंडंटचे नाव पुरत झुच्चारले नाही ताच अखाद्या यज्ञमुर्दीसारखा
 घळबट ठोमा त्याच्या नावावरच लगावून योगानदस्वामीनी जी जुडी घेतली ती
 त्रितक्या लाब पल्यावर होती की नावावरील ठोसासरशी चक्कर आलेला तो
 पाचारक गृहस्थ पागला दाडगा असताही स्वतला सावरून त्याने योगानदामागे

जो जुडो घेतलो तो योगानदाच्या जुडोच्या अर्द्या लाव देखील पडली नाही त्या चारी शिष्यानीही योगानदाच्या पाठापाठ आपले धारदार चिमटे अपसून चावपीठा वरून घाली जुड्या होकल्या होत्या दाटलेल्या मडळीत त्या गोसाव्याच्या तशा धडाधड जुड्या पडताच तेथे मोठा गोघळ माजला आरडत ओरडत तिबडचे लोक जुडून अग्ने राहिले, रेडारेटी मुरू शाली

पण तो सव प्रकार अितक्या झटपट चालू होता की, जुड्या पडलेल्या बाजूची लोकाची दाटी आरडाओरड करून बुडता सभेच्या अितर बाजूना काय झाले ह्याची म्हणण्यासारखी वाताही नव्हती आणि ज्यांना काही तरो धक्काबुक्की चालू होऊन महत जुडी टाकून परतत आहेत अितक दिसले त्या लोकानाही तस का घडत आहे ह्याची तर मुळीच कल्पना नव्हती 'अही काय ? माल काय ?' अितवेच जो तो माठमोठ्याने विचारीत होता त काय म्हणून घडत आहे का घडत आहे हे प्रश्न मनात येण्याअिनका सुद्धा वेळ मिळाला नाही धाड्याड जुड्या टाकून ती गोसावी मडळी दाटीत जो घुसली ती नोट घीटपणे वाट कापीत जवळ जवळ दिसेनाशी चाली कारण शेकडा लोकानी त्या आकस्मिक आरडाओरडी-सरखी रेडारेटी करीत पुढे घुमून त्या प्रागणात अेकन गाघळ बुडवून दिला होता तो त्या गोसाव्याच्या पध्यावरच पडल्यासारखा चाला कोणी म्हणाले 'महताच्या अगात ' महावीरजीना सचार हुआ ' '—हनुमानजीना सचार झाला ! म्हणून ते जुड्या घेत रामचद्राच्या द्वात्रयाडे धावत आहेत !' कोणी म्हणाले, 'कुण्या चेडपटान महतजीना ज्ञात दिला म्हणून ते वंताग' ! आणि कोणा कोणी तर त्या प्रणान्त भक्तिरसाच्या शाततत गूढ असता ही अेकदम झालेला आरडाओरड अंकून क्षणभर भान बुडल्यासारखेच झाल त्या स्वामीचे सुरेल भजन चाललेल्या प्रणान्त प्रागणातून अुचलले जंअून आपण सहसाच दुमच्या कोण्या स्थळी, कोण-च्याशा दगलीत फेकलो गेलो आहीत की नाय अस तो आकस्मिक दृश्यपालट

महताने आणि त्याच्या तिप्यानी त्या समोरच्या दाराला टाळून भाविक लोकानी वाटलेल्या दाराकडे मुसंडी मारली त्याच्या मागेमागे त्या पोलिस सुपरिस्टेडेंटच्या निरोप्याच्या हातून निसटून ते गोसावी त्या भाविक जनाना बसविलेल्या दारापाशी आले देखील आता आणखी अेक मुसंडी घेतली की दारात, की लगेच दाराबाहेर.

अशा कृतनिश्चयाने ते पाची गोसावी त्या दाराशी भिडले आणि तेथे दाटी करून असे राहिलेल्या त्या त्याच्या नित्याच्या भाविक श्रोत्यांना 'वाट धा' म्हणून घाबोघाबाने म्हणाले

सहसाच त्या भाविक भक्ताची त्या दारापुढची ती दाटीच अेकेरी ओळीने साशाशी खादा भिडवून पसरत पसरत त्या पाची गोमाव्यांना मधोमध घेणारे अेक बर्तुळ घालून जुमी डावली त्यातील प्रत्येकाने आपापले पिस्तुल देखता देखता अुपसले आणि त्या गासाव्यावर रोखून त्याच्या पुढाच्याने योगानदाला आज्ञा सोडली

‘ पाच अेक पाअूल पुढे टाकतील तर मारलाच जातील ’

वैष्णवी गध, वैष्णवी मुद्रा, भाळा, भगवी वस्त्रं प्रभृति धारण केलेले भजनात तल्लीन दिसणारे नित्य नेमाने अगदी आरंभापासून यअून भावड्या मुद्रा करून बसणारे आणि साध्यासिध्या माणसासारखे दिसणारे हे नेहमीचे श्रोते अेकदम अेकजात पिस्तुले रोखून त्या विचाया साप्पुशील सत्पुरपाच्याच अगावर बुलटले । देवावतारी भगवद्भक्त म्हणून प्रत्यही ज्याच्या पाया पडले त्याच्याच जिवावर अवस्मात् अेकजुटीने झुठले ।। ‘ ह आहे तरी काय ? ’ असे दिडमूड झालेले शेकडो लोक कुजबुजू लागले, शेकडो भयभीत होअून प्राणगाच्या बाहेर निसटून जाअू लागले काहीच्या मनात सहानुभूतिही जाणून त्या धर्मपरायण भक्ताला सोडविण्यासाठी दगळ करावी, असेही येअू लागले

पण त्या महताच्या पक्के ध्यानात आले की, ‘ ह्या शाना दगाखाली आणि दगाखाली छपून वेपातर केलेले हे तीस चाळीस गुप्त पोलिसातील लोकच ह्या तिन्ही दाराशी प्रत्यही भजनाला येअून बसत असले पाहिजेत । त्याच कपट आपणाला अुमगल नाही खर । आपण त्याच्या पज्यात पुरतेपणी गवसलो खरे ।। ’ सरीही अेक शेवटचा अुपाय म्हणून त्यानी अत्यंत कर्कश आणि अुच स्वराने त्या खळगळलेल्या ममाजाला हांकारल,

‘ अहो, अिये धर्माचा अभिमानी कुणीच नाही का ? भगवाना, आता तूच तुझ्या भक्तासाठी धाव । ’

त्यासरशी समाजातील कित्येक प्रामाणिक सज्जन निडले त्यांना महताविषयी जी काय प्रत्यक्ष माहिती होती ती त्यांच्या मनात बटवळ थटा जागविणारी होती त्या अपरिग्रही, निर्लोभी, स्वधर्मप्रचारक भक्तावर, न जाणो, मिशनरी प्रभृति परधर्मीयांनीच काही कुभाळ रचले नसेल कयावरून ? अशा भावनेने काही धाडसी

स्वधर्माभिमानांनी लोक खचले. पोलिसांवर दोन-तीन दगडही पडले, शिष्या-गाळीचा तर नुमता मारा चालला.

अितवयात मुख्य द्वायेने लाठीबंद पोलिसांच्या तुकडीसह स्वतः पोलिस सुपरिटेण्डेंट आत आले, वाक्योठावर चढले आणि सणखणीत आवाजात सर्व लोकांना अद्देशून आज्ञापिते झाले,

‘लोकहो, योगानंद हे नांव घेतलेल्या ह्या मनुष्याने अश्वि जें अवडंबर आजपर्यंत रचलं त्यावरून हा कुणी महान् भगवद्भूक्त आहे, असं आपणासारख्या निबंधगील नागरिकांना वाटणं साहजिक होतं. पण आम्हांला ह्याची जी खरेपणानी आहे ती शैक्तीच ती आपली सहानुभूति साहजिक असली तरी सर्वेस्वी अनाठाणी होती, हे आपणा सर्वांना कळूनच येतील. ह्या स्वामीचं संग घेऊन वावरणाऱ्या योगानंदाचं खरं नांव जरी आपण अकाल तरी आपण आश्चर्याने थक्क व्हाल. ह्या योगानंदस्वामीचं खरं नांव रफिअुद्दिन अहमद असं आहे. हा पंजाबी मुसलमान. ह्याच्यावर पूर्वी अत्यंत क्रूरतेने घातलेल्या दोन दरोड्याचा आरोप सिद्ध होऊन ह्याला पूर्वी पंजाबमध्ये सात वर्षे काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली होती. त्याप्रमाणे ह्याला काळ्या पाण्यावर घाडण्यात आलं असता हा चार वर्षांनी तैयून पळाला. गेलीं दोन वर्षे ह्याने ह्याच्या ह्या चार शिष्यांप्रमाणेच अनेक दुष्ट लोकांना भोवती जमवून पुन्हा अनेक चोऱ्या, दरोडे, अपहरण प्रभृति भयकर गुपद्रव घायला आरंभल आहे. गेल्या वर्षी पोलिसांनी ह्याच्या टोळीला अरण्यात वेढलं असता तिने पोलिसावर अचानक गोळ्या झाडल्या नि पोलिस अधिकाऱ्याला घायाळ करून नि त्याच्याच घोड्यावर स्वार होऊन हा घाडसी दुष्ट पसार झाला. त्यानंतर तो वेपत्ताच होता; पण हाच तो, असा संशय आल्यावरून ह्याच्या भजनात आम्ही,

प्रकारचा जमाव होता कामा नये. नाही तर खाडी चालवून पोलिसांना तो मोडावा लागेल. वॉरंटप्रमाणे आमचं कर्तव्य आम्हांला बजावलाच पाहिजे. त्यांतील तथ्या-
सध्य निपटाययाचं कर्तव्य न्यायालयाचं. पोलिस, दहा मिनिटांच्या आत ह्या पाची अपराध्यांना वेड्या ठोकून तुहंगाकडे घेऊन चला नि हें पटांगण मोडून करा.

दहा मिनिटांच्या आत त्या पाची गोसाव्यांच्या हातापायांत वेड्या ठोकून त्यांना तुहंगाकडे नेण्यात आले आणि त्या साऱ्या जमावाची आपोआपच पांगापांग होऊन त्या पटांगणात चिटपावरू मुद्रा दिनेनासें झाले !

परंतु तो पकडलेला गोसावी खरोखरी कोण होता ? स्वामी योगानंद की रफिअुद्दिन अहमद ?

आणि मालती ? तिचे काय झाले ?

♦ ♦ ♦

५. अलाहाबादचा तुरुंग

‘अच्छा हुजूर ! लटकावला हा दडा पुन्हा बमरेला नि अपसली मामी ही लवचीक जीभ ह्या दडपाहून अधिक बरामतीची आहे ती हुजूर !’ ह्या दडपाने माणूस पायाळ होतो, पण ह्या जिभेने जिवेच मारला जातो। तरबारीने मान तोडून दाखून जीव घेता येतो, पण रवन गळत, जिभेने मान जशीची तशी ठेवून जीव घेतो यत। नि पुन्हा पुराव्याला रक्ताचा बिंदु सुट्टा पडलेला मिळत नाही म्हणूनच तरबारीने केलेली हत्या पकडली जाते, पण जिभेने ज्याला प्राण घेता येतो त्याला साबर हत्याची नूट !’

‘चूप !’ लगा बबनरो -’ जाव तुम्या दडपासारखीच तुम्ही जीभ देखील सभाळता सभाळता मला पुरेन होत !’

‘अच्छा साब !’ दडा बबरेला परत लटकावला तशी जीभ पण लटकावून टाकली वया टाळपाला !’ पुन्हा अंक मुजरा ठोकून जमादार बाहेर परतला

‘खे जमादार, अदर आव हमारा बूट बिघर है आज ? Damn fool !’ भूल गया तुम ? जाव, लाव !’

बदिपालाची तो शिबी म्हणजे आपल्या विसराळपणाच वीतुक करणाराच अंक अग्रजी शब्द आहे अशा नमाघानाने जमादाराने ती अंकनाच लाजून जीभ बाहेर टाकवली, चावली, लगेच त्या अभिनयालाही लाजून सोंडावर हात ठेवून ती हमला आणि लंगोलंग खोरट्यासारखा बाहेर जाऊन बूट घेऊन आत आला आपल्या तोंड पुनःपापामून शिकण्यापर्यंतच्या हरवामी हातरमालान बूट साडून त्याने ती बदिपाला-पुढे हळूच टेवला आणि रमाल साफ करण्यासाठी थोडा सटकू लागला, पाच ताडची सिगारेट वाडून बदिपाल म्हणाला,

‘झटपसा काय रमाल ?’ माझ्या बूटाने लुगचा रमाल मळला नाही, त्या गदळ रमालाने माया बूटच मळला असेल !’

‘मच मात है हुजूर आपला बूटच माया अन्नदाता आहे साब आपल्या पायतनाची मेवा बारा वर्षे करत आहे म्हणून तर आज शिपायाचा जमादार झाला आहे हा वदा !’

हा पुन्हा वक्त वसतो वी वाय अशा भीतीने त्याला नवा काणताही विषय मिळू नये म्हणून राजारी कागद टक करोत [टाअप करोत] बसलेल्या बारबुनाला बदिपालासह म्हणाले,

‘अच्छा, दादा लाव तुम अपने कागद सह्या बिह्या काय बोला पाहू कशा-वर हब्यात त्या ?’

जमादार गेल्या बघताच तो निमबारा जेलर त्या बारबुनाकडे पाहून, पण काहीस मनाचीच म्हणाला,

‘काय गीडबोल्या आहे हा गळेकापू !’ अंक वेळ व बदिवानातले वेरड पुरवले, पण हे शिपायातील साब वेरड नकोत !’

बारकुनाला ठाळूक होतेच की, नाच न घेता आपलीही गणना त्या दुसऱ्या वर्गातच आहे हेही जेलरसाहेब त्याच वाक्यात सांगत आहेत बदिपाल बारकुनापाशी त्या शिपायासबधी जो हा अभिप्राय देत होता तोच अभिप्राय ते कारखुनदादा आणि ते शिपाजी अकटे बसले म्हणजे त्या जेलरसाहेबांपर्योही देत असत त्यामुळे नेहमी पिढफाट होत असल्याने कोणीच कोणाच्या पाठीमागे बोललेले शब्द मनाला लावून घेत नसे प्रत्येकाची बातली विगे प्रत्येकाला माहीत असल्याने आणि प्रत्येकाच्या शाकल्या मुठीत प्रत्येकाचा थोडाफार चाटा असल्याने गेली बारा वर्षे तो दादा आणि तो बदिपालसाहेब हे त्या तुरुंगाच्या सध्यानाचा कारभार जेव्हाचा समाजीक कुटुंबाप्रमाणे अक्रमकाना सभाळून गुण्यागोविंदाने हाकीत होते. नवनवे पर्यवेक्षण [सुपरिटेण्डेंट] येत आणि जात, पण जसे त बदिगृह अडळचे अडळ होते, तसेच हे जमादार, दादा आणि जेलर ह्यांचे समाजीक कुटुंबही गेली बारा वर्षे तैथे अडळ राहिलेले होत

बदिपालाची आज्ञा अंकून जमादार तुरुंगाच्या आत जाताजाताच मनाशी विचार करीत होता त्याने दोन लाखशे फाटवे खूपडवून आतल्या अेका मध्य-भागीच्या पटागणात पाय टाकताच हाच मारली,

‘शिवराम, शिवराम हवालदार किंयूरहूँ ? बुलाव सुनको ’

थोड्याच वेळात शिवराम हवालदार घापा टाकीत, टाचेला टाच हाणून, ताठ जुमा राहून आणि गुजरा ठांबून जमादारापुढे ठाकला सगळपाना ‘चले जाव’ म्हण जमादार अकटप्रा अुरलेल्या शिवरामला म्हणाला,

‘शिवराम, आज काळप्रा पाण्याहून पळून आलेल्या कुणा दरोडेखोर बदिवा-
नाला त्याच्या साथीदारासह ह्या बदिगृहात धाडण्यात यणारआहे जेलरसाहेबांनी
सक्त यजावल् आहू की, ही बातमी कुणाला कळता यामा नये ’

‘लच्छा जमादारजी !’

‘हा हा, आताच कशापाशी नरड दावता मास ? कुणाला त्यांच्याशी मी बोलू देवीन तर ना ! कोणचा हल्लट बापाचा रेक त्या दरबडेसोराशी बोलायला येतो तो येऊ तर दे ! मग तो मोठा जमादार वा असेना ह्या तुझ्याचा ? नाही नहीं जमादारसाहब क्षमा मागतो, आपली आज्ञा किती ततोन्तपणे मी पाळीन त सर्गायच्या शोकात बोलून गेलो तस !’

‘अरे, पण मला हव तेच तू येवा अर्घी बोललाम यावा हें बघ, शिवराम जे अशा धवाढाच्या प्रकरणो विशेष बालायच ना तें तूच त्या दरबडेसोराशी बोलायच मी चकार शब्द वाडणार नाही प्रथम तू सार जुळवून आणीता ह्या कामां तू आहेसच तसा पक्का पाताळयशी ! म्हणून तर तुलाच मी अशा विश्वासाच्या जागी नेहमी नेमतो हें बघ, असा असादा अट्टल दरोडेखोर जेव्हा यतो वधी काळी तेव्हाच काय तो तुमची आमची पिकायची तर पिकणार पोळी ! अर्घी जुळ दे-सुवाशाखाली जात नाहीत बहुधा त्याच्याच गाठीला असल्या तर गिया असणार नाही सर हे धुरटे शेकडा चोर जे ह्या तुझ्यातून येतात त्याच्या बनवटीला असणार काय नि आमची मुठ ते दावणार काय ? तो तुझ्यातून पडू दावणार नाही ह्या-विषयी काय तो बडेकाट बदोबस्त ठेवला यां चाल आपल मरवारी क्तव्य ! बाकी त्याला काय लागेल तें चैन करू दे आतल्या आत — जर तो आपल्याला काय लागेल त ओकून आपली रिकामी मुठ भरू शकत असेल तर ! पण ज्ञानवानपणे य ! प्रथम बघ कूळ वस काय त नीटपणे चाचपून, नाही तर फट म्हणता ब्रह्म-हत्या ! आल घ्यानात ? ह, जा आता तो चौक, स आवार, ती अक्कळाडी, खाली बसून झाडून ताळावद करून ठेव जा ती दोळी येओलच सध्याकाळपर्यंत, पण कुणापाशी त्याच्या येण्याविषयी बोलता कामा नये ह चकार शब्द !’

‘छट, ती चिताच सोडा !’ असे आश्वामून शिवराम हवालदार ता फांगी-वाला चौक साफमूफ करण्यात निघून गेला त्याने पहिल्या घडाक्याला त्याचा जो अक विश्वासाने वादिवान होता त्याला बोलवले आठ-दहा वर्षांची लाव निज्ञा आणिली तो वदिवान त्याच्या कामाच्या तडफेमुळे मुकादम चालेन होता त्या वदिवानाच्या मुकादमाला शिवराम हवालदाराने तो फांगीवाल्या अपराध्यासाठी म्हणून अगदी अलग राखलेला पण पातपात करणाऱ्या जिनर भयकर वदिवाना-नाही निराळे काढण्यासाठी मधून मधून अपयोगात आणल्या जाणाऱ्या सोल्याच्या गाळघराचा चौक, स आवार, त्या अक नकाश्या झाडूनपुडून ठेवण्याचे तावडतावाच काम सांगितल आणि बडवपणे बजावत का,

‘आज हा चौक असा मोकळा करून ठेवण्यात यत आहे हें कुणाला मुद्दा सांगता कामा नये वधी नव्हता असा बदोबस्त ठेवला पाहिजे मोठे भयकर बरड आहेत त !’

मुकादमाची जिजासा नुसती भुताला चालली पण हे भयकर घेरड कोण ते सरळपणे विचारता हवालदार गोप्य राखण्याच्या अंटीने आणखीच ताठरायचे ह् ओळखून तो आडवळण घेऊन म्हणाला

हातेच्या ! हवालदारजी, गेल्या वर्षी मोठमोठी काळघापाण्याची शिस्त झाल्या दरवडेखोराची टोळी बाली तेव्हा ती काळघा पाण्यावर जाजीतो आपल्या आशीर्वादि मोच सोंभाळली ना ? तुम्ही त्याच्या चिठ्या दिल्या, त्या बाजारांत तुरगाच सामान विकायला नेताना कुणी पोचवल्या त्याच्या घरी ? 'हळकुड' कुणी आणखी पुढी भरून ? ह्या पट्ट्याने जवावरची कमरत केली ती हवालदारजी !

'अरे काळघा पाण्यावर जाणाऱ्या घेरडापेक्षा काळघा पाण्यावरून पळून आलेला बरड किती भयकर असला पाहिजे बाबा !

हा काळघा पाण्यावरून पळून आलेला कुणी दरवडेखोर असला नातरी '

'हा ! घूप ! त मी सांगणार नाही पण काय रे मुकादम ह कळ जर बर दिसल तर त्याच्या विठ्या पण नेमी वा तगा ? वा काळघा पाण्यावरून आले- त्याचा पाहताच शपूट घालतील ? जी हळकुड मिळतील त्यात तुला पण भेजायचा नवऱ्यामुलासारखा हळदीहून पिवळा दरीन !'

मुकादमाला हव हात त सार कळल 'तस हळकुडा व कोणतही वाम मास राव ! काळघा पाण्यावरून पळून आण तर वाय माणसाना लाडगा होतो याटाच ?' (त्या तरगातल्या रावदकीसात हळकुडाचा अय सामाची नाणी असा

ह्याला असाच, असा अेका पायातच बूट घातलेला, तिरप्या फेट्याचा सोगा सुटलेला, बुश्यासारखा पट्टा गळघात गुडाळलेला, सान्या बदिवानाच्या रागेतून तिकडे कार्यालयात मोठ्या फाटकापुढे येथून या 'चलाव' तुझ्या बापाचा—त्या मुपरिंटेंडेंट-साहेबाचा—तिकडे मला टेलिफोन आलेला की दरवडेखोराची अेक पकडलेली टोळी आताच येणार म्हणून 'निं तुं जिंये पाय रगडून घेत पडलास काय ? चलाव ! '

सगळघाच्या पुढे त्या हवालदारजीचे ते विचित्र सोंग, त्याच्यामागे तांडाला कमाल लावून हसणारा तो जमादार, त्याच्यामागून तो मुकादम, ते बदिवान अशी ती मिरवणूक पुढे, व वाटेने जेथे जेथे बदिवानाच्या रागामधून जावे लागले, तेथे तेथे त्या खो खो हसत आहेत आजूबाजूला आणि तीं गमत पाहत मनातून हसणां ग पण बरबेर सतापाने ताठरलेला ती निमगोरा बदिपाल सगळघाच्या मागून अशी ती स्वारी बदिगुहाच्या मोठ्या फाटकातील मुख्य कार्यालयापाशी आली

ता त्या भयाण तुरुंगाच्या त्या मुख्य छोसडी द्वाराच्या जाड गजाना धरून बाहेरच्या बाजूला धुमा असलेला अेक गोरा सार्जंट बडुकाना सगिनी रीतलेल्या दहा-पाच शिपायांसह धुमा असलेला बदिपालाला दिसला - त्याच्यामागे बाहेरूनच अंकू येणारा पायबेडपाचा खळखळाटही अंकू आला येणार होती ती दरवडेखोराची टोळी आली दैरील, ह बदिपालाच्या झ्यानात आले ह्या बाह्य तक्राला ताड देण्यामाठी गृहबलह मिटवून कामाळू आणि बिंश्वासू जमादार-हवालदाराची अंतर्गत जूट बरणे प्रथम अवश्य, असा त्या तुरुंगातील टीचभर राजकारणातला बक्षेडा मिटवावयाचा विचार झटक्यासारशी करून बदिपालाने जमादाराला सांगितले,

' शिवरामला सोडून द्या शाली तेवढी बिटबना पुढे पुन्हा अस करू नकोस

हवालदाराला देखरेख करायला सांगितलें आणि कार्यालयात जाऊन सार्जंटकडून सारे कागद समजावून घेऊ लागला.

अिकडे तो मुकादम केव्हाच तुरुंगात जाऊन त्याच्या विश्वासातील बंधाना सांगता झाला होता की,

‘आज काळ्या पाण्याहून पळून आलेला कुणी अट्टल अपराधी येणार. पण कुणालाही हें कळता कामा नये.’

त्या बंधाना दुसऱ्याला बंदिवांनांना, त्यांनी तिसऱ्यांना तीच गुप्त बातमी त्याच अटीवर कुजबुजून सांगता सांगता त्या बंदिगृहातील प्रत्येक बंदिवांनाला कळून चुकलें होतें की, ‘आज कुणी काळ्या पाण्यावरून पळून आलेला वेरड येणार आहे, पण हें कुणालाही कळता कामा नये !’ त्यामुळे ज्याला निमित्त सापडलें तो तो बंदी, वार्डर, मुकादम, शिपायी त्या टोळीला पाहण्यासाठी त्या पटांगणाच्या जवळपास कोठे तरी येऊन येगळत होता. शिपायांचा घोळकाही तेथे भुमाच होता. ह्या अवेढ्या जणांच्या समक्ष असल्या अट्टल दरवडेखोरांवर आपण सत्ता गाजवीत आहोत, ह्याची गबिष्ट जाणीव गिवराम हवालदाराच्या फुगलेल्या छातीत सुद्धा मावेनाशी झाली. आपल्या करड्या शिस्तीचें प्रदर्शन करून सर्वांवर आपली छाप पाडायचा अनावर अिच्छा होऊन त्या दरवडेखोरांतील त्यातल्या त्यात भ्यालेल्या आणि सौम्यशा दिसणाऱ्या अेकाला हवालदाराने अुगीचच दंडुब्याने डिवचून

कुत्र्यांना अधिक स्वतंत्रता असते ! त्यातही सार्जंटचा कुत्रा तो ! शिंदेराम हवालदार त्याला कुरवाळू लागले टॉमने आपले दोन पाय जुचलून हवालदाराच्या बंबर-पट्ट्यावर ठेवले, अतिक्रमात त्या निर्ढाविलेल्या दरोडेखोरांना मोठ्या अजीजीने हाक मारली,

‘ थोडे अिकडे याल का, रावसाहेब ? अेक अर्ज आहे दासाचा ’

‘ ह्या बुद्धट, दुष्ट माणसावर देखील आपली छाप पडलीच तर ! ’ असे ‘ रावसाहेब ’ अशा त्या दरोडेखोराच्या नम्र संबोधनात हवालदाराने ताडले आणि त्याच्याकडे दयाळू थोरवीने जाऊन तो म्हणाला,

• ‘ काय हव ? बोल, भिबू नकोस ’

ता तो रुच्चा दरोडेखोर गालात हसून मोठ्याने म्हणाला,

‘ मी तुम्हाला बुठे घोलावला मी त्या टॉम कुत्र्याला घोलावला, त्याला सांगणार होतो की, असा बेगिस्त शुभा राहू नकोस हा अलाहाबादचा सुरंग आहे प्रत्येकाने अये शिस्तदार अुम राहिल पाहिजे ’

पुन्हा सारे बंदिवान आणि गिपाओ पण हसले हवालदार सतापले,

‘ शुद्ध गाढव आहात तुम्ही लोक ! ’

नम्रपणे हसत दरोडेखोर अुत्तरला,

‘ आणि आपण आमचे सरदार ! बोलाल तच सद ! ’

ताच बंदिवाल त्या पटागणात सार्जंटसह त्या बंदिवांनाची ओळख सार्जंट-कडून रीतसर करून घेण्यासाठी आला पहिल्या घडाम्याला सार्जंटने बंदिवालाला दाखवला तो निर्ढाविलेला, अुच, छपी हसू आठावर सदान् बदा असणारा अपराधी

‘ हाच तो मागानद-अर्थात् रफिअुद्दीन-बाळ्या पाण्यावरून पळालेला बंदी. ह्या दरोडेखोराच्या टाळक्यातील पहिल्या क्रमांकाचा आरोपी ’

सार्जंटची त्या दरबंदेसोराशी गेल्या महिनाभर ती त्याच्या हातात होत तेवढ्यात, खूप घसट झाली होती आणि त्या आरोपीच्या अंगा निरुपद्रवी बसल्या तशी जी अेक सोच अने ती सार्जंटालाही बाबटू लागली होती. बंदिपालाला जेलमहादेव म्हणायचें सोडून रफिअुद्दीन 'प्रिजनरसाहेब' म्हणून म्हणताच त्याच्या अिप्रजी भापेच्या अर्जांताची टर बुडविण्यासाठी सार्जंट मोठ्याने हसला.

'छान छान ! तुम्हावरचा हा जो अधिकारी तो जर 'प्रिजनरसाहेब', त तुम्हामागसे जे दरोडेखोर तुरंगातील कैदी ते 'जेलरसाव' म्हटले पाहिजेत नव्हे का ?'

'ऑफ कोर्स मि. सार्जंटसाहेब ! यम् ! तुमच्या बयर्जी अिग्लिशाला तें मानव नसेल पण करेक्ट प्रॅक्टिकल अिग्लिश म्हणजे मी म्हणतो तेच. जर प्रिजन म्हणजे तुरंग नि जेल म्हणजेही तुरंगच, तर प्रिजनर नि जेलर ह्या दोन्ही पद्धतीच कोणता तरी अेकच अर्थ होत नाही का ? ध्याकरणाप्रमाणे तरी जो जेलर तो प्रिजनर. प्रिजनर नि जेलर अेकाच माळेचे मणी. अिग्लिश कदागी खावें तें मलाह् कळत बरं का मि. सार्जंटसाहेब !'

'योगानंदच आहेन तू ! बरं, काय र रफिअुद्दीन, तुला चारदा फटके मारले सें काय म्हणून रे ? सें नाही मांगितलत ?' सार्जंट जिज्ञासला.

'ते कारण अगदी सरळ आहे वया. पण ह्या जेलरसाहेबांना राग येणानाही तर संगती. दोन जेलरनी माझ्या म्हणण्याप्रमाणे मला चौदन अकू खाऊ दिली नाही ह्यासाठी मी त्यांच्या डोक्यात थाळीपाट मारलं म्हणून दोनदा फटके खावे लागले नि दोनदा आणखी दोघा जेलरसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे मी त्यांना चोरून दव्या नितक्या पैशाची लाच चारली नाही म्हणून मला फटके खावे लागले.'

त्याला फाणीच्या अकलकांडीत विशेष बंदोबस्तात ठेवले होते. म्हणजे त्याच्या खोलीपाशी जमादार आणि शिवराम हवालदार ह्यांच्यावाचून कोणालाही जाता येत नव्हतं. पण त्यामुळेच तो सर्वांपेक्षा अधिक सैनोत होता. अपेक्षेप्रमाणेच शिवरामाच्या हस्तकानी त्या दरोडेखोराचे जे काही सायीदार अलाहाबादला अजून लपून छपून मोकळे राहात होते, त्यांना बंदिगृहातील त्या रफिअुद्दिनच्या चिठ्या पोचवल्या आणि यथेच्छ 'हळकुंडें' कारागृहात जाऊन येऊ लागली. घोडी अफू, वरीच तवाखू आणि अघून मघून मिठाजी रफिअुद्दिनच्या अकलकांडीत मुक्तपणे पोचू लागली आणि अप्रत्यक्षपणे त्याच्या नगद, पिवळ्यायमक सोन्याच्या गिन्या जमादार, दादा आणि जेलर ह्यांच्या खिशांत पडू लागल्या.

रफिअुद्दिनच्या योगानंदस्वरूपातील जटा, दादीमिशा सगळ्या अतृप्त गळून गेल्या असून आता तो अकलकांडीत मुसलमान बनलेला होता. त्याला योगानंदाच्या बेपात, मेपात, आणि भंजनात ज्यांनी तल्लीन झालेले पाहिले, त्यांना तो अकलकांडीत मुसलमान दरोडेखोर आहे हे जसे स्वप्नात सुद्धा सरे वाटलं नसतं, तसेच त्याला ह्या फाणीच्या अकलकांडीत अका अडल मुसलमानी दरोडेखोराच्या स्वरूपात पाहणाऱ्यांना क्षाने अकलकांडीत हिंदु भाषांच्या बेपात हजारों लोकांना गुलबले-मुलबले होते, हें सांगून सुद्धा शक्य वाटलं नसतं. तरीही योगानंदपणाचे अकलकांडीत अकलकांडीत त्याच्यात होतं असं म्हणता आले असतं. तें म्हणजे, मुगदु खे समे कृत्या तुन्य-निदास्तुतित्वाचें ! त्याला जेव्हा कोणी विचारतो की, तुला आता भयंकर शिक्षा होण्याचें भय किंवा चिंता कशी वाटत नाही ? तेव्हा तो जिह्मणी मुरडून आणि भुंबई बुडवून नेहमीप्रमाणे गालातल्या गालात हसे.

'त्यात ती कनली चिंता ? फाणी मला होत नाही—जन्मठेप फाळें पाणी झाल्यावाचून राहात नाही ! और हपको काला पानीमे तो जो पुण्य और मजा आती है वह तुम्हारे काशीजीमें भी नहीं मिल सकती—भक्ताजीमें भी नहीं मिल सकती ! हम लोगोंकी काला पानीही काशीजी है !'

'पण तुला फाणी होणारच नाही कदाचन ? भयंकर क्रूरपणाने कित्येकाना तू ठार मारलंस, मुलामुलीचे तू गळे कापलेस, असे राक्षसी आरोप तुझ्यावर ! तू फाणी जाणार, असं स्वतः जेलर साहेब म्हणतात.' असं शिवरामाने कधी हटकलं की तो हसे.

'अरे जेलर क्या जानता है ? छप्पन भापा, छप्पन बेप, छप्पन बंदिगृहांचं पाणी प्यालेल्यां माझ्यासारख्या दरोडेखोरांला पुराव्याच, शिक्षेचं, अपराधाचं निर्बंधनियमाच जे अनुभविक ज्ञान असत ते असल्या जेलरना तर फास, पण मोठ-मोठ्या जज्जांना नसत ! त्या ज्ञानाच्या जोरावर आम्ही दरोडे मारताना सुद्धा कायदेशीरपणाने मारतो. फाणी होबील अशा गढवपणाने, ठार मारतो त्यांना देखील ठार मारत नाही ! बावा, तुमच्या हिंदु लोकांची गोता भी मीने पडी है !

‘हत्वाऽपि स अिमाँल्लोकान् न हन्ति न निवध्यते !’ ह्यालाच म्हणतात ‘योगः कर्मणु कोशलम् !’

हिंदु अधिकाऱ्यांच्या पहाऱ्यात तो असे संस्कृत श्लोकं म्हणे, भजनंे गात्री की त्या भावड्यांना तो अतयमीचा खराच कोणी अवघूत आहे अशी भुरळ पडावी आणि कारागारातही त्या हिंदु शिपायादिकांची त्याला महानुभूति मिळावी.

• मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या पहाऱ्यात गप्पा छोटताना त्याने कुराणातील खरीखोटीं दहा-पांच आपले (मंत्र) म्हटल्यासारखं करावे, निमाज तर, बुरलेल्या जेवढ्याशा दाढीला दहादा गंभीरपणे कुरवाळीत मोठ्या तर्लानपणे दिवसभर पढतच राहावे आभि सांगवे की,

‘देखो. मी दरोडे जे जे मारले, ज्या ज्या मुली पळवल्या, ज्यांचे ज्यांचे हातपाय तोडले तोडवले, प्राण घेतले, लूटमार केली, ते मारे काफर हिंदु होते वरं ! अिमाँनदारोंके (मुस्लिमके) चालको भी कभी धक्का नहीं लगाया ! अल्ला रहीम है. काफरांना शिक्षा दिल्याविषयी खुदाताला माझ्यावर केली तर दयाच करील. नव्हे का ?’

‘अर्थात् !’ त्या मुस्लिम जमादाराने म्हणावे आणि ठाव न लागणाऱ्या कोण्या जुनाट अंधाऱ्या विहिरीत आपण डोकावतो, तसें त्याच्या डोळ्यांत डोकावत

(नयुलीजनावाची) महत्त्वाची भर पोलीसापाशी असलेल्या स्वतंत्र पुगव्यात टाकून सरकारने त्याच्यावर खटला भरला आणि खटल्याची नेमणूकी तारीख रफिअुद्दीन प्रभृति सर्व आरोपींना वळविली.

(खटल्याच्या दिवशी, लग्नाच्या दिवशी नवरा मुलगा जसा राजतो तसा अत्मुक्तेने आणि अंटीने आपल्या वेसाची, देहाची, वेपाची, कारागारात वरता आली नितकी सजावट करून, पायातील वेड्या ताठरपणे खड्गळवोत तो रफिअुद्दीन दरोडेखोर शिपायाच्या सगीनपाह्यात बारागृहाच्या दारावाटेर मोठ्या तोच्याने हसन खिदळत पडला. 'वाळ्या पाण्यावरून पळून आलेला पराक्रमी पुरुष तो हाच.' अस मावोत सारे त्रिभुवन आपल्याकडेच पाहत चालले आहे अस त्याचे त्याला घाटत होते आणि अता चोटात बाय बाय चेंप्टाकुचेप्टानी जज्जाला देसोल हसवत गारीगार पटून सोडावे ह्याचेच बाय ते विचार त्याच्या मनात घाटत होते. आपल्या भयकर अपराधाची क्रूर कथा अंक्ताच बोणा लावाच्या अगावर शहारे घेतील, आपणान्न कोणी कोन राक्षस म्हणून छी धू करतील, आपणाला कठोर दंड भोगावे लागतील, ह्याची त्याच्या मनात मुद्दा धुगधुग वाटत नव्हती प्रेत, रडारड, चिता ह्यांना मरावलेल्या स्मशानातील घमशाळेवरील चाकीदाराला जमी स्मशानाची भीति याटत नाही, ती बायक्रम जसे त्याचे नित्याचे आह्निव, त्याचा स्वाभाविक कार्यक्रम बनलेला असतो, तसेच त्या निर्ढावलेल्या दरोडेखोराला न्यायालय, पुरावा, शिक्षा, वेड्या, बदिनाळा, जन्मठेप, काळ पाणी ह्या सान्या वस्तूंचा परिपाठ अितना सरावाचा झालेला होता की, त्याचा त्याला काहीज वाब् वाटेनासा झाला होता संनानामारलेच त्याच्या मनाने 'Oh Evil! Thou be my Good!' असच घेतलेल होत.

६. रफिअद्दिनचें अंतरंग

. कोर्टांत त्या भयंकर दरोडेखोरांचा खटला भरत आला होता. वकील, त्यांचे कारकून, शिपायांचा सगळ्या तांडा, पॅलेबाले, अशा दरोडेखोरांच्या सटत्यांची विशेष चटक असलेले वरेच सभ्य गृहस्थ आणि काही गावगुड, ह्यांची न्यायालयात दाटी झालेली अंते. त्या क्रूर नरपशूंचीं नृशंस कृत्ये अंकिताना कित्येकदा स्वतः ध्याम-मूर्तीच्या, सवयीने निदर्शिलेल्या मनालाही धक्का बसे. निःपक्षपातीपणालाही क्रोध आवरेनासा होय, गावगुडांच्या अंगावरही सहारे येत नृशंस आणि क्रूर द्वापदांना मनुष्यवस्तीतून मनुष्य रानावनात हाकलून देऊ शकला, पण मनुष्यांच्या मनातल्या मनातच नृशंस द्वापदे अजूनही कधी दया घडून घर कडून बाहेरत आहेत ते भयानक सत्य मनातील भुयारांची कुलपं जेव्हा जेव्हा अशी झुपडी राहून ती नृशंस द्वापदे सैरावैरा घावू लागतात तेव्हाच काय तें नाकारता येणें अगव्य होऊन जातें. माणुसकी म्हणून ज्याला आपण म्हणतो ती सुनीमित्त मगरीजेक बवेड्या नगरी आहे. तिच्यापलीकडत असलेल्या भूकंपीय राक्षसकांचे घरचे घर पगरलेले अस-तात. केवळ दयादाशिष्य, मायाममता, ग्यापान्ग्याय ह्यांच्या पायावरच ती माणुस-कीची बवेड्या नगरी अपारलेली असल्यामळे अटळ असलीच पात्रिजे अशा भ्रमात

त्याला हसू असें वचवित्तच येतें ! ' तें लक्षण केव्हा केव्हा कसें खोटे पडतें तेंही त्याने कोठे तरी दुसऱ्या भूमिकेकडून बदवले असते. क्रूर असताही रफिअुद्दिन जसा गंमत्या तसाच तो दुर्वृत्त असताही देखणा असे. न्या. ऑक्लंड मनात म्हणत, ' ह्याने अेका महाकवीच्या बरील मूक्तालाच नव्हे तर दुसऱ्या महाकवीच्या 'न ह्याकृति-स्सुमदशं विजहाति वृत्तम् ' ह्या कालिदासीय मूक्तालाही खोट पाडलं आहे ! ' सुंदर माणूस सद्वृत्त असतेच असें नाही, अितकेंच नव्हे, तर त्याच्या दुर्वृत्ताहूनही ती त्याची सुंदरता केव्हा केव्हा अधिक विपारी असते. गुलाबांच्या दाट फुलोरी ताटव्याच्या आड रुपटाचा कडेलोट तेथेच आहे तें ती कळूही देत नाही. }

त्या दरोडेखोरांच्या टोळीने केलेल्या नृशंस क्रौर्याचे अत्याचार पोलिसानी भरभक्कम पुराव्याने त्यांच्या पदरात घातले. त्यात ज्या अेका अत्रत्यश पण महत्वाच्या पुराव्याची भर त्या रफिअुद्दिनच्या टोळीतील सरकारी क्षमेचा साक्षीदार झालेल्या हगनभाजी नांवाच्या आरोपीने घातली, त्याच्या त्या स्वीकारोक्तीतील निवडक आशय तेवढा जरी येथे दिला तरी तो रफिअुद्दिनच्या राक्षसी कृत्यांची रूप-रेषा वाचकांच्या लक्षात पायला पुरेसा होणार आहे. पोलिसांच्या स्वतंत्र पुराव्याने समविलेला त्या स्वीकारोक्तीतील [क्युलीजबाबातील] तो आशय असा —

' माझ नांव हसनभाजी. मी हायस्कूलपर्यंत शिक्षलो. कारकूनही होतो. पुढे जुगाराच्या नाशाने पैशाची चोरी करू लागलो. माझं भूळ गाव खानदेशात. रफिअुद्दिनची काळघा पाण्यावर जाण्याच्या पूर्वीची माझी ओळख. त्याने पंजाब लखनौ-कडे लूटमार करून आणलेली काही संपत्ति तो माझ्या घरी लपवून ठेवी. पण म्हणूनच मला तो त्याच्या टोळीत प्रत्यक्ष दरोडे घालायला कधी मेत नसे नि माझ्याकडे पोलिसचं लक्ष वेधू नये म्हणून माझ्याकडे अुघडपणे फारसा येत नसे. पुढे तो शिक्षा होऊन काळघा पाण्यावर मेलानि त्याचा सवंध अगदीच तुटला. काही वर्षांनी अेके दिवशी तो माझ्या दारात जेव्हा अचानक अुभा राहिलेला मी पाहिला, तेव्हा मेलेलं माणूस जिवंत झालेल दिमावं तसंच मला झाल. काळघा पाण्यावर गेलेला मनुष्य नि जिवंत येऊ शकतो, ही कल्पना सुद्धा मला नव्हती. त्याने सांगितलं की, तो मंत्रवळाने अदृश्य होऊन समुद्रावरून चालत परत आला. त्याने मंत्राने भारलेला अेक ताजीतही मला दाखवला. माझ्याकडे त्याची असलेली मानची तीन चार हजाराची ठेव मला त्याने बक्षीस म्हणून देऊन टाकली असही

गोळा कराव्या नि ह्याच्या गुढा रागळपानी वाटून घ्याव्या. भजनाच्या वेळी होणाऱ्या दाटीत हिंदु मुली काही नाही तरी शेरवासे आम्ही गेल्या अेका वपं दीड वपनि पळवून गुलाम हुतेन नावाच्या बलुच्याच्या हस्ते अतरेवडे घाडून दिल्या त्या प्रत्यक्ष सावजामागे आम्हाला स्वतःच 'बसोत' मिळे हा मुमलमानाना न लुटण्याचा जो वटाणा वरीत असे तोही, ह्याचा प्रत्यक्ष सवष जेव्हा आमच्या टोळीशी आला तेव्हा किती रोटा होता, ते आम्हाला कळत कोण्या मुमलमानाला लुटायच म्हणजे तो त्याला 'काफराचा दोस्त' अितवी शिवी काय ती देअी नि क्षपयेतून मोनळा होअी. आम्हालाही ते सोयीच शास्त्र मनापामून आवडे हा जितका क्रूर तितकाच विनोदी आहे पण बहुरूपेपणात हा जितका पटाओत आहे बी, ह्याचा मूळ स्वभाव विनोदी की क्रूर ते मलाही सांगता येत नाही वेडसरपणाच्या सोंगळाही ह्याचा हा गमत्या ढग फार अुपयोगी पडतो ते काहीही असल तरी तो अत्यंत क्रूर वृत्त्य वरतो तेव्हाच तो अत्यंत गमतीत येतो अितव मात्र मर.

'ह्याच्या क्रोयांची मलाही अगदी शिमारी येण्याचे दोन प्रसंग, मी पाहिलेच प्रत्यक्ष पुरावा म्हणून सांगतो. खानदेशातील ज्या मुमलमान डॉक्टराच्या घरावरील दरोड्याचा अेक आरोप ह्या सदस्यात आमच्यावर केलेला आहे, त्या दरोड्यात मी होतो. आम्ही दार मोडून आत शिरताच ह्याने माडीबद्दल निसटून चाललेल्या डॉ. रहमान ह्याच्या पायावर गुहाड घातली. पायाचा तुपडा पडला. डॉक्टर तिपेच म्हण पडला, पण तरीही केवळ कुन्हाड चालवायच्या र्वेपानदात मोठपाने हसत ह्याने, मी नवी नवी म्हणत अमता, त्या दावट्याची खाड खाड भुडवली. अितक्यात पलगाखाली दवलेली त्याची दोन मुल दिसली ती गप्प होती. मी कळवळून म्हणालो, 'राहू दे त्यांना. भयाने तीं गप्प, अर्धंमेली, वेगुडच पडलीं आहेत'

तो म्हणाला, वेगुडीत सारेच डोळे मिटून गप्प अमतात. गुढीवर येताच वाचा फुटते, डोळे अुघडतात नि मग कोटात दरोडेखोर कोणते ते हेच अुघडलेले डोळे नि हीच फुटलेली वाचा ओळखील नि तुम्हा.माझ्या गळभाजा तात देतील.) अस म्हणून ह्याने त्याच कुन्हाडीच्या बेवेचा घावामरशी त्या लेकराचे प्रत्येकी दोन-दोन तुकडे अुडवले. ते अपोर वृत्त्य पाहताच मला देखील घेरी आली. पण त्या दरोड्यात दहा हजाराची लूट आगच्या हाती पडली, त्यामुळेच काय ती त्य' घेरीची बाधा माझ्या मनाला फारशी झाली नसावी नि न त्याच अुन्मार्गावर पूर्ववत्

प्रतिज्ञेत तरा अर्थं विती तें मला सांगता येत नाही. पण हा गानदेशात पळून आला तेव्हा मात्र त्याच्याबरोबर बिहारमधून बळाने पळवून आणलेली एक हिंदु कायत्याची तरुण बग्यया होती बरी. ती त्याच्या बडक पाहण्यात असे तिच्यावरच ह्याच प्रेम अितक बाजिलवेड होत की, ह्या मनुष्यागारस कुणीही मायाळू स्वभावाच माणूस सापडणार नाही अस घाटे. तसच पाहिल असता हा आमच्या टोळीतल्या सवगडपासीही राखी तोंवर चागली मंत्री राखी. त्या तरुण रमणीवर हा जरी लुब्ध होवा तरी ती मात्र हु याने दुरणीला लागलेली दिसे. केहा केव्हा जिवार बंधुदार झाल्यासारखी भासे. ती अेकदा देवाला हिंदु धर्मपद्धतीने हान जोडून प्रार्थित अमत्ताना रफिअुद्दिनने पाहिल. त्याने लाटात येभून तिला कुरवाळीत

मुलवली, झटकन् हिसडून तिची साडीही अर्ध्यामुर्ध्या फेडून टाकली नि तो कामो-
न्मतमला निलज्जतेने म्हणाला,

‘वध वध ही परी घे, पोटावर बघून घे’ .

‘हा विषयाघ ह्या विकृत लहरीत आता तिला करतो तरी काम म्हणून
कामावेशान सरदरणांरा मीही जो डोळे भरून तिच्याकडे पाहतो .

‘तोच-

आपण दगड अचलून भिरकावतो तसा सावश वळाने त्याने त्या सुंदर
मुलीला त्या बुडजावरून त्या नदीच्या महापुरात दूरवर फेकून दिली ‘वध भरल
तिच’ अस म्हणून तो मोठ्याने हसला

‘राक्षसा !’ मी अेकदम ओरडला

‘आधी ती गमत तर वध होच गमत दाखवायला तर मी तुला अिथे
बोकावेल !’

‘दोनदा ती निरपराधी सुंदर रमणी लाटावर आली दोनदा लगोलग खाली
गली त्या महापुराच्या मध्येच अेक अुच खडक वर डोक वाडून शुभा होता अेक
प्रचंड लाट सळखळून तिकडे वळली, तीत गुरफटलेली ती तरुणी नि तिची ती
मुलावी साडी स्पष्टपणे दिसली’ .

‘अुच टांगलेल कापेच सुंदर सुंदर अकस्मात् तुटून खाली कोसळताच जसा
त्याच्या कापेच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या अुडतात नि त्याच्या ज्योतीच्या ठिणम्या पागून
त्या ज्योति अचानक विस्ततात, तशी ही प्रचंड लाट त्या खडकावर आपटताच त्या
जलीषाच्या पाड्या गुभ्र ठिकऱ्या ठिकऱ्या अुडतात नि त्या अत्यंत अनामस
काचनगौरतरुणीच्या मस्तकाच्या विषडया होअून तिच्या पाची प्राणज्योति अेकदम
सावळल्या ! ती पुन्हा काही पाण्यावर आली नाही !’

‘राक्षसा, काय वेलस हें ? मरणाच्या डोहात तिला का ढकलकस ? मी
शोकत्वपात स्फुदस्फुदून हडमल

‘मरणाच्या नव्हे वेडया, तिच्याविषयी बोलायच तर तिच्या भापत बोल
तिच्या ससृ न भापत पाण्याला मरण नाही म्हणत पाण्याला जावन म्हणतात मी
तिला जीवनाच्या महापुरात फेवेल ! तो हसला

ता आज मेला नमती तर ज्या गुप्त पोलिसाना माया पत्ता दतो आहस
कुठ ?’

‘महागज मा ह्याच्याअितवया अुलटया वाळजाचा नमलो तरी पापश्रयाना
चटावलेला होतो त्यातही अलीकच मत्तृत्याप्रमाणेच अलीकच दुष्टृत्यातही
लोकांच्या मनावर छाप पाडण्याचा अेक दु भक्ति असतेच ती छाप पडून ह्याच्या
भयवर दुष्टृत्यामुळे आमच्यावरील ह्याचा प्रभाव वाढत गला नि ह्याच्या
योगानदपणाच्या दगातही आमचा यथच्छ स्वास साधत असल्याने आम्ही ह्याची
साथ करीतच राहिला

नंतर आम्ही ग्युगेलाला जालो ह्यान वणपुतळासारख्या अंका जल्दून यत्राच डाग काढलं होत नि भूतभविष्यवतमान त्या यात्रिक यत्रवळे हा अचूक सांगता असा बोभाटा आम्ही सवत्र करीत चाललो होतो कुठेही गेली की आम्ही परस्य, व्यापारी वकील डॉक्टर अंगा निरनिराळ्या सांगाती पृथक्पणे गावात हिंवाच नि योगानदजींनी अमुक चमत्कार आमच्या समक्ष वेले अमुक भविष्य अचूक सांगितलं अंगा थापा गावात पृथक् पृथक् स्यळी स्वतंत्र दाख्यान मारु लागेव कुणी मडळी ह्याच्याकडे भूतभविष्य विचारारुग्ण येताहूत अस वळत की आमच्यापकी कोणी तरी अंकान अंक परका श्रीमंत गृहस्थ म्हणून ह्याच्यापुढे वसून ह्याला काही तरी विचारवाच नि ह्यान काहीही उत्तर दिव की

अहो आश्चर्य ! कोण ही अदभुत दवी दृष्टि ! आपण म्हणता त ततोतत सत्य ठरलं ! अगदी विनचूक ठरलं ! अंगा ह्याची वाहवा वरून बळबळे अंखादी मोठा रक्कम ह्याच्या-देवस्थानाला दऊन परत जाव म्हणजे ज्याच्या समक्ष आम्ही हें डोंग करू त्या मडळाला वहुनून स्वापुरुष विव्वाभमोळपणाच्या मानसिक सायीला हटवून बळी पडत ज्या प्रवर्णी योगानदाची उत्तर खोटाच पडत ता सगाच सोडून जा योगायोगान वा गोंगयाने खरी ठरत त्याचाच आम्हा जिकडे तिकडे पृथक्पणे गाजाबाजा करीत हिंवाच मयुरेतही ह आमच डाग असच भरभराटीत आल असता डा नायडू नावाच्या धाआ आमच्या नदी नागल्या त्यानी बोयता बोलता त्याच्या धरोव्याच्या अंका नागपूरकडाल बाबीचा नि त्याच्या अंकुश्या अंक मुलाची हकीकत सांगितली नि त्यांना मयुरेचा जाणल आहे अस त्या म्हणाल्या

ता माहिता अक्ताच हा योगानद वेरड अंकांन्तात नऊन मग म्हणाला ' मी काळजा पाण्यावर अमनाता माझ्या जोडीला येयातून गिना क्षात्रा, खेव वदिवान अस दुमर कुणहा माणूस माझ्या गंगारा डेवण्यात यत नसत्या मुळे त्याचा भावा पुण्ड स्नेह जमला त्याच्या घरची सारा माहिता मला त्याने बळीवेळी सांगितली डॉ नामदबाजी नागपूरच्या ज्या बाबाला नि तिच्या मुलाला आणणार म्हणाल्या ताच त्या वदिवानाचा आजो नि त्याची ती नवजवान बहीण असल्या पाहिजत ! डा नायडूबाबाना मागितलं त त नावगाववृत्त ततातत जळत सीच ही मुर्गी आणि भाड्या हातात आग माल माल मागती हो रे हो मागतीच ! हाय रे मालती ! तिला मी दहादा गजेन घेतली आहे ! मागता ! मरी मागती !

अरे पण काळजा पाण्यावर ना तू होतास ? मग तिला गेजिला घेतल म्हणतोम तें नाय स्वप्नात ? तिच्या नुसत्या नावावरच अितवा लपट ? मी अपहमू लागला तो म्हणाला

(हमन, हिंस पशूना अपाशी काळ नि मास देखून नकोस मग अेक रक्ताळ हाडून काय त त्याच्यासमोर टाक नि वष तो हिंस पशु त हाडकच वितो मिटवया माहून चघळतो त तसच वामविवार मनाच्या पिज्यात जिय वर्पानुवर्पे अपाशी काळा जाता त्या काळचा पाण्यावर स्त्रीच ज नाव वानावर पडेत त नावच भिनक मनान भरत की त्या स्त्रीची अेक मूर्ति होअून अुठने त्या काल्पनिक मूर्तीवरच मन लपू होअून जात वास्तवात नाहा तर स्वप्नात तिच्याशी रमत हिंदु लोकांतील धुपेच सुंदर आस्थान तू अंकुश आहेस ? स्वप्नातला प्रिय पुरुष तिला प्रत्यक्ष दिमणा-या पुरुषापक्षाही विव्ळयिता थाला तसच माझ पाल)वारवार त्या तंबड्या अेकडच्या जाड वदिवानासाच बोण्ण भाय पडल्यामुळ नि त्या बोण्ण्यात अपुवर मुलाची अंगी हिचीच बोण्ण वारवार निघाल्यामुळ माच्या अपांगी वामच्छेवर त्या बल्पनची त्या नावाचा जा अेक छाप वसला ती आता हुसच्या फोणमाही प्रत्यक्ष स्त्रीची बसत नाही नि पाय गमत पाहा त्या नावाच्या स्त्रीची ता कामातुर बल्पनाच आता प्रत्यक्षपण भोगता यणार ! वत्स तिग पळवावयाची !'

तिग पळवायच ठरताच आम्ही नेहमीची युवित योजना मजन सपून जनसमद परतताना जिय मागती तिच्या आधीवरोवर दाटीत खाग्ला होता तिथ आमच्यापकीच दोषातिघानी सोडा मारामारी माडला त्यासरशी दाटीत वगल बुडाग त्यात तिला आशीपासून वेगळी पाडली मग आमच्या ह्या योगानंद स्वामीच्या अकाल गिऱ्याने साळमूदपणे परो पाचबायसाठी म्हणून तिग जी हाती घेतली ती घेष्ट गुलाम हुसेनच्या अड्यावरच नअून सोडली ती रात्र तिचे ह्या दुष्टाने मागताच्याच नेजेवर वाडला

दुसऱ्या दिवशी त्या अपहरणाचा माही अेक घोभाटा होअू नये म्हणून मागतीच्या आप्तेष्टाना आम्ही मायाममतेच्या जाळ्यात पकडून दूरवरच्या मलत्याच वाटेग लावून दिले ह्या कुच्चाला काळचा पाण्यावर ह्या मालतीच्या भावाच रगडपवत सार माहीत पडकेत होत ती ती माहिती अतदष्टाची म्हणून ह्याने त्याना सांगितली तिच्या त्या आग्रग देखीत त्याच्या मस्तकावर झालेला जो

गडबडीत त्या-विचाऱ्या अुपवर मालतीला घेऊन तो राक्षस गुलाम हुसेन कुठे फरारी पाला त्याचा मुगावा मात्र अजून कुणालाच लागलेला नाही त्या अन्यत निष्पाप, निरपराध, असहाय कोमल कन्येकैची काय काय विटवना त्याने वेळी असेल, धिडबडे वाडडे अमतील देव जाणे ।।'

न्यायमयत असताही त्या न्यायाधीशाचे ओठ रागाने अेकीकडे पुरफुरु लागले तर दुमरोकडे डोळ्यातून नग्नेची टिपे घळघळ गळू लागली । थोत्यातही अनेकांच्या डोळ्यातून पाणी आल

२. आणखी अेकांच्या डोळ्यातून दयाची टिपे सारखी घळघळत होती, पण तो न्यायाधीशही नव्हता, न्यायालयातील थोटाही नव्हता, तर होता त्या दरोडेखोरा-तीलच अेक आरोपी - तो गदचात्तप्त विज्ञान

तो दिसण्यात कुरूप, वाचेचा सयत, वयाने तरुण, मनाचा कोवळा, यतनाचा वाणेदार भासत होता त्या नाया खटल्यात तो मान खाली घालून बसलेला असे तो आता त्याचे वक्तव्य [Statement] देण्यासाठी जेव्हा अुठला तेव्हा मान ताठ बर करून, शातपणे अनेक शब्द निवडून योजीत आणि त्याच्या डोळ्यात मालतीच्या विटवनेच्या वरील अुल्लेखामरती आलेली आसवे पुगीत ती म्हणावा,

'मी काशीला वेदान्तविद्येचा अेक विद्यार्थी हातो माझ्या चित्तात विरचित अुत्तम होऊन कुणा तरी गुरूच्या सात्रिध्यात भक्ति नि योग ह्याची काही साधना घडावी अस आल मी पुढे मयुरेला आलो तिथे त्याच वेळी ह्या योगानंद गोमा-व्याच्या भजनाचा नि अतर्जनाचा माठा गाणावाजा झाला होता त्याला भाजून मी ह्याचा शिष्य झालो मला सारंगी चांगरी येते भजनही येत ह्यासाठी भजनात मी ह्याची साथ घरू लागलो अेक आठवडाही अुलटला नसेल तोच ह्या टाळक्या-तील काही जण 'हा हिंदु नवजा, ह्यामाठी ह्याला दूर ठेवाव' अम काहीम कुजवुजत अगत्यान माझ्या कानावर आल ह्याच्या काही तरी मुप्त घाल्मेली घाललेल्या आहेत अशीही शका वाटली पण ह्या योगानंद म्हणवणाऱ्या मनुष्याकडे मी त्या वेळी गुरूदेवाच्या भावनेने पाहता असल्यामुळे नि त्याच कोणतही वाकड पाजून मला न दिसल्यामुळे अितर शिष्यांच्या अपराधाचा दोष ह्याच्या मायी मी मारला नाही बोलावल्यावाचन ह्याच्या मठीत वा वेंढकीत शिगलो नाही त्यापुढे दोन-तीन दिवसानंतरच रात्री भजनानंतर लोक परतताना दगल शाली, त्या रात्री मला योगानंदाने बोलावून सांगितल की,

'मालती दगडीत तिच्या आजीपामून ताटातुटली आहे तिला तिच्या निवा नायडूबाजीच्या घरी सुरक्षित पोचवण नायडूबाजीबरोबर ती अिथे जेव्हा जेव्हा आली तेव्हा तेव्हा तुलाच त्याच्याबरोबर त्याच्या घरी मी घाडी त्यामुळे तिचा तुझ्यावर विश्वास अमल्याच ती म्हणते नि तू बरोबर असतील तर ती ह्याच रात्री माझ्या मोटारहाक्यासह माझ्या मोटारीतून परत जाऊ अिच्छित तर तिला घेऊन जा.'

‘मी तें आनंदान मानल मालतीला मोटारीत घेऊन बसलो सातवनाचे शब्द मी तिच्याशी बोलण्यात बोंडा गुतलो तेवढ्यात मोटार मयुरेच्या कुण्या अनोळखी भागात घुसून कुण्या अनोळखी घराशी जुमी राहिली मी विचारता मोटारवाला म्हणाला,

‘नायडूबाभीनो अये भूतरायला सांगितल आहे त्या आतच आहेत’

‘अस म्हणून मालतीला त्याने त्या घरात नेल लगेच बाहेर येऊन मला म्हणाला, ‘परतू या’ अशा कुणाच्याही विद्वामघातकी आणि पाताळयंत्री वटाचा खवलेवाही परिचय वा दका नसल्यामुळे मोटारीतून भुतरांना मान्यता आत बोलवावीत असताही तिच्यादरीवर मी आत न जाता मोटारवाल्याच्या शब्दासरशी लंगोलग परतलो पण मला त्यानंतर मठात न बोलावता दुसऱ्याच अंका देवळात जे ठेवण्यात आल ते दुसऱ्या दिवशीच्या रात्री भजनाच्या वेळी मात्र साय घरायला पाय ते त्या समेत आणण्यात आल त्या समेच्या शेवटी ह्या टोळीतच मी असल्याने मलाही घरण्यात आल मी मालतीच्या विद्वत्ताला अपात्र नि साह्याम्याला अक्षम ठरलो ह्याचा मला अत्यंत खेद वाटतो जर माझा काही अपराध असेल तर तो माझ्या मताने हाच न्यायाधीशाच्या मताने गौणवा ठरेल तो ठरो !’

आरोपीतंकी गर्वाची वस्तुन्ये, पोलिसांचा सय पुरावा, खटल्याचे सारे काम संपत आले पण रफिझुद्दिन अर्थात योगानंद स्वतःच्या वचावाचे म्हणून वाहीही बोललेला नव्हता, घेष्टा पाय त्या बरोत होता, हसत होता ह्या सान्या आरापीच्या वतीने मिळून सरपारने होऊनच एक वकील दिलेला होता, पण रफिझुद्दिन त्याची देखील मधून मधून टिंगल करण्यापुरताच काय तो त्याच्याशी सवघ ठेवीत होता त्याच्याविषय त्याच्या टोळीतील फुटलेल्या कांक्षीदारांनी त्याच्या दूर वृत्त्याचा जो पाडा वाचला, त्या वेळी तो त्याच्यावर मुद्दा रागावलेला दिसत नव्हता न्यायाधीशांनी मात्र त्याची बरोच घसट झाल्यामारली दिसे ह्या पैमाचिब मनुष्याच्या अपटित मनाला बेग्याला साम्प्रतीय विषयाप्रमाणे खोल अभ्यासण्यासाठी न्यायाधीश त्याच्यागी सोडून छोडून बोलत, त्याला हसू देत, बालू देत, निखून पाहात देवटी खटल्याचे काम संपायच्या आधी पुन्हा अखेर त्यानी रफिझुद्दिनला

धुमाकूळ बुडवणाऱ्या कुणा तरी रफिअुद्दिन अहमद नावाच्या अधमाघम, हत्यारो नि नृशंस अशा दरोडेखोराच्या तोडासारख माझ तोड नि अगलटीसारखीच माझी " अगलत दुर्दैवाने ततातत केस नू केस घडलेली असावी नि त्यामुळेच ह्या सान्या सज्जनाना मीच तो पापी होय अस सात्विक सतापाच्या भरात प्रामाणिकपणाने वाटल असाव !

'महाराज, माझ्या ह्या वयनाग भरभक्कम पुराव्याने मी सिद्ध करून देऊ जिच्छितो ह्यास्तव तो मूळचा खराखरा पापी दरोडेखोर रफिअुद्दिन अहमद सापडेलो तरी मला निर्दोषी म्हणून सोडून द्याव नाहीतर पोलिसानी तरी त्याला पकडून आणाव की त्याला पाहनाक्षणीच माझ म्हणण किती अक्षर नि अक्षर खर आहे हू आपल्या सत्काळ घ्यानात देखीक महाराज, आरोपीला स्वसरक्षणाथ अवश्य तो पुरावा पुरवायला शक्य ते साहाय्य देण हे 'यायधीशाच' मतव्य आहे नि मला माया वेव जो पुरावा देण आहे तो देता येण्यासाठी जे साहाय्य मी शानतो त देण आपल्याला अगदी शक्य आहे मला निर्दोषी म्हणून सोडून द्या की मी त्या लऱ्या रफिअुद्दिन अहमदला घट्टन आणतो नाही तर मी त्याचीच साज काढतो आपण कोटाकडून त्याला घट्टन आणीतो मग जामिनावर सोडाव वत्स हाच माझा वचाव-माझा Defence' (पोलिसाकडे पाहून) क्या दस सोनारकी'

‘वर तुझ्याविरुद्ध साक्ष देणारा हा हसनभायी तुझ्या ओळखीचा आहे का ?
ह्याची काय काय माहिती तुला आहे ?’

‘ह्या मनुष्याला मी ओळखतो पण त्याच्या ह्या नावाला मात्र ओळखीत नाही ते ह्या तुरुंगात आल्यानंतर काय ते मला अँक्यू येऊ लागल ह्याच्याविषयी मला माहिती म्हणजे अतिकीच नाही, हा ‘रामलाल’ अस आपल नाव सांगून माझा शिष्य बनला होता ही अेक गोष्ट, नि दुसरी ही की, ह्याला भाग गाजा नि चरस ही तिन्ही वळवळ घ्यसन आहेत त्याच्या नशेत ह्याला नाही नाही ते आभास होतात त्या नशेत सगळ्यांनाच तसे होतात, पण ह्याचा विशेष असा की, नशेत झालेल्या त्या आभासाचा ठसा ह्याच्या चित्तावर, भुताचा ठसा भ्यालल्यावर पडतो समा, अितका झुलटपणे पडतो की गुद्दीत अगल्यावर देखील ह्याला ते आभास नसून घटनाच हात्या Facts च होत्या, अण ठागणे वाटत रहात माझ्याविषयी त्याने घटना म्हणून ज्या सांगितल्या त्या त्याच्या गाजाच्या गुंगीतले नि भगड नशेतले असेच आभास काय ते होत तुरुंगातही ह्याला भाग, गाजा, चरस जर न मिळता तर पोलिसांना त्याला त्या गुंगीन सांगितलेल्या साम्या खोट्यानाटका गोष्टी खऱ्याच वाटून त्यान ह साक्षीत सांगितलेल गप्पोड पुराण केव्हाही सांगितले

कुणाची घेत नसे मी लोकाना ठववल नाही, झुलट जर कुणी कोणाला फमवले असेल तर मला भावडवाला ह्या लुच्च्या लोकानीच ठववल अस आता वाटत कारण साधुशील निष्य म्हणून माझ्याभोवती गोळा होऊन ह्या लुच्च्यानी माझ्या नावाने मग्न न कळत गुरुवाजीच स्तोम माजवून किती जणाना छुटले, छळले, ठववले त अक देवच जाणे ! 'माय ध्यानच तिघडे नव्हत'

'तो तुझा अतश्चक्षु आजही शुध्दा आहे नाय ? असल्यास माझ्याविषयी आताच्या आता अक-दोन भविष्य तरी वर्तवून दाखवशील का ?'

'होय सरकार हा सगळ जसा माझ्या वाह्य चधूना सध्या दिसत आहे तशाच आपल्या भविष्यातील दोन गोष्टी तरी माझ्या अतश्चक्षुपुढे काल्पामून अगदी स्पष्टपणे प्रकटल्या आहेत ! सागणारच होतो मी ती भविष्य पण "

'पण जर ती दोही भविष्य खोटी ठरतील तर ?'

'तर आपण मग तिसर भविष्य विचारू नये सपल !'

'जर, साग पाहू ती माझ्याविषयीची दोन भविष्य तरी ! गडबडगुड्याच्या मोघम भाषेत नकोत हे अगदी स्पष्टपणे अज लागेल असा शब्दान हवीत साग'

'अगदी स्पष्टपणे सरळ अन्वय असलेल्या भाषेत महाराज, मी आपल्याला शुभ असलेल अक भविष्य बतवतो की, आपला मृत्यु आपल्याच होळपानी पाहण्याचा दु खद प्रसंग आपणावर बघीही कोसळणार नाही ! दुसर तितकच दिनचूक पण मला अशुभ असणार भविष्य ! ह्या खटल्याच्या निकालात आपण मला निर्दोषी ठरवून वेव्हाही सोडणार नाही ! छाती असेल तर हें माझ भविष्य आपण खोड पाडून दाखवाव !'

ह्या वेळचा त्या निगमगट आरोपीचा तो लटवया बीररसाचा आणि त्या छत्री गागातल्या गालात हसण्याचा आविर्भाव पहाताना गामीयं सुटून खो खो हसल्या-विना न्यायालयातही कोणालाच राहवले नाही चितेने, भयाने थरथरणारे आरोपी देखील हसले हसला नाही असा अकच - तो विरान

हसण्याचा असा त्या खटल्यामधील त्या आरोपीना जेवटचाचा प्रसंग होता आता हमत वेलेल्या भयवर पापाची पळे भोगण्याची वेळ जवळ आली होती

कारण न्यायाधीश न्यायाचे त्या दिवसाच काम संपवून लगेच झुटले आणि खटल्याचा झुरलेला विधि झुरलून 'वैध्या दिवशी' निजय सागण्यात येतील 'अस अद्घोषिल गेले

७. गुलामहुसेनच्या तावडीत मालती

अवघ्या पृथ्वीतलावर जीं खाष्टियन, ग्रीक, पारशी, यहुदी, ख्रिस्ती, मुसल-
मानी, प्रभृति धर्मक्षेत्रे आहेत, त्यात अत्यंत प्राचीन असताही अत्यंत आधुनिक काला-
पर्यंत आपले महत्त्व व आपण अबाधित राखणाऱ्या आणि जसे द्वापारी तसेच
आजही कोटि कोटि हिंदूंचे ज्ञानतीर्थ असलेल्या श्रीकाशी क्षेत्राच्या आममतातील
जेव्हा उपवनानून अेवान्तपणे घहात जाणाऱ्या गंगेच्या काठाव्हा अेक जुनाट घाट
होना समिध वस्ती अशी नव्हतीच तेव्हा लहानम मटादेवाचे ओसाड देखील आणि
त्याच्यालगत वाही बेलाची व साम्या जाण्याची जुनाट झाडे अितकाच वाम तो त्या
स्थळाचा ठेवणीतला जलवार होता.

जेव्हाही महाराणी राजसभेतील समत-नृपतीच्या, सेनापतीच्या प्रधानमंड-
ळाच्या मानसन्मानाना राजकीय घाटाने दिवसभर स्वीकारीत स्वीकारीत धकून
गेल्यावर सध्यावाळी आपल्या जत पुरात येते, तेव्हा मोवळे सोडते, अलवार, वेप
नितका जुतदन ठेवते आणि अगदी साधे, घरगुती पातळ-पालने सेवडे घालून अेकान्त
'शुध्दामास मनमोवळेवणे फुल्ल्याडव्यातून फिरते तर फिरते, बोवावर पड्डडते तर
पड्डडते, तशी भागीरथी वासी नगरातीर जनिव घाटा घाटावर लातो भवतगणांच्या
राजमहाराजे, सैनिक, पुरोहित, पडद्याच्या पूजापुरस्काराना डमडीलात स्वीकारीत
स्वीकारीत आल्यानंतर आता ह्या सध्यावाळच्या वेळी त्या अेवान्त स्थळी मन-
मोवळेवणी लहरीलहरीने वाहात होती. समोर आवासान सध्यावाळच्या मूयनि लाल
गुलावी रंगारंगानी काटोवाड भरलेल्या पश्चिम क्षितिजाच्या ह्रीडातून रंग रंग

(पण देवा, न्यायी दया सुद्धा नि पक्षपातीच असली पाहिजे, नव्हे का ?) तो घुटमळला, 'मग-मग माझ्याहूनही अगदी निरपराध नि अनागस असलेल्या त्या कुमारीची दया आपणास अजून कशी आली नाही ? न्यायाधीशाने मला ह्या भयंकर खटल्यातून निर्दोष सोडल असल तथापि माझ मन मला अेका दोषाविषयी सारख खात आहे माझ्या हाताने न वळत का होवोना, पण मी मालतीला तिच्या घरी पोचवावयाच सोडून त्या भलत्याच पत्न्यावर-तो पत्ता तिच्या घराचा नव्हे ह् माहोत असता- तिला नेजून सोडल, ती ' आत मजबरोवर चल, अस म्हणत असताही अजागळ विश्वासाने तिच्याबरोबर भलत्याच घरात गेली नाही नि काही अशी तरी त्या दुष्ट नरपशूच्या-त्या गुलाम हुसेनच्या-हाती ती असहाय कुमारी सोपवून देण्याच्या दोषाचा मी वाटेकरी झालो (वळून झालो नाही, पण जे मला वळायल ह्ब हात, ज फळवून घेण हे त्या वेळी मी अगीकारलेल्या कामगिरीत माझ कर्तव्य होत, तें करायला मी चुकलो हा माझा निष्पाळजीपणा सुद्धा अेक दडनीय अपराध आहे नेंबंंधिब अपराध नसला तथापि नेंतिब अपराध तरी आहेच आहे

'माझ्या नसत्या अपराधाच्या आरोपातून माझ्या पैहिल्या नवसाला पावून माझी सुटका करणाऱ्या देवा, माझा मलाच जो घडला अस वाटत आहे त्या ह्ब असल्या अपराधाच्या दोषातूनही माझी सुटका कराल का ? ह्या माझ्या दुसऱ्या नवसालाही पायाल का ? अेव तर त्या वापड्या मालतीची त्या हिंस नरपशूच हातून सुटका करण्याची सधि नि सामर्थ्य मला द्याव पण ते जवळ जवळ दुर्घटच ती कुठे आहे हें देखील कुणाला ठावूच गाहीं त्यात मी किती दुर्बळ, यकदिचित् त्या निर्दोषलेल्या पाप्याच्या रागसत्र कपटाचारास सर्वंधेब अपरिचित. तेव्हा तं सधि नि ते सामर्थ्य येण मला दुर्घटच असल, तर निदान देवा, तुझ्या न्यायी दयेच

पाहण्यामाठी ? पण मग देवाच सर्वज्ञत्व तें काय अुरल ? भक्त सारा वीं खोटा तें दुष्टाहाती त्या भक्ताचे अत्यंत हाल हाल केल्यावाचून देवाला कळत नाही अस म्हणण देवाच्या सर्वभूषणामच नव्हे तर परमदयाळूपणालाही बट्टा लावणच नव्हे का ? दरोडेसोरापासून गावाच रक्षण करण्याच सामर्थ्य अगो असताही नि दरोडा पडणार हे माहीत असताही जो अधिकारी प्रथम दरोडेसोराना गावातील निरपराधी लोकांना यथेच्छ लुटू देतो, हाणभार, जाळपोळ करू देतो नि मग त्याच्या केविलपाण्या हावाना नि नवसाना पावून त्याच्या रक्तेववाळ पावावर फुकट ओपघ लावायची व्यवस्था करवितो, त्या अधिकाऱ्याच ते दयाळूपण वाखाणण्याजोगच म्हणायच काय ? वा.. '

जेकामासून अेव असळून येणाऱ्या ह्या शकाच्या त्या अवस्मात् महापुरात तो सरण अगदी गुदमरल्यामारला झाला आणि त्याने त्याचा तो लोट मूठघा नेटाने धळें धळें थोपवून त्यात बुडता बुडता आपलें चित्त त्यातून बाचवले '

‘पासड ! पासड !’ असे मोठमोठ्याने स्वतःचीच म्हणत तो क्षपाक्षप येरझाऱ्या घालू लागला त्याच चित्त थोडेसे स्थिरस्थावर झाल्यावर त्याने जणू त्या शकाविचारानी मळलेल्या चित्ताला अक्षरग प्रक्षाळण्यासाठीच गगच्या त्या पवित्र आणि दीप्त जलाची आचमने केली विचाराचा ओष दुसरोकडे नेण्यासाठी सूर्य पश्चिम दिशेला खेळत असलेल्या रंगपंचमीच्या अुधळपट्टीची तो शोभा पाहत

तील भयाण ऐकलकोडीत, अधकारात नि काय होशील ह्याच्या भयकर चितेत चाचपडत होतो माझ्या पायातील त्या वेड्या सुटून निर्दोष सुटून, आज मी अथिरे मोकळेपणी ह्या ताज्या मोकळ्या वायूला श्वासोच्छवासीत आहे पण मालती? अररे ! ही गुलाबी पश्चिम जशी त्या अधाराच्या पकडीत सापडताच काळवडून गेली तरीच ती सुंदर किशोरी त्या हिस राक्षसाच्या तावडीत आज काळवडून गेलेली वेस अस्ताव्यस्त विखुरलेली भीतीने जिच सार हसू ठार मारल आहे नि म्हणूनच चितेची प्रेतकळा जिच्या तोडावर पसरली आहे अशी कुठे तरी पडलेली असेल ! काही तक सुद्धा करवत नाही ती त्यानी पळवून कुठे नेली असेल ह्याचा !

तो झुठून पाटावर जिवडून तिच फेऱ्या घालू लागला त्याला प्रथम गेल्या कित्यक दिवसांच्या सवयाने भात झाला बी पायात वेड्या आहेतच घालताना त्या आवडून घरण्यासाठी त्याचा हात कबरेखाली चाचपडू लागला मग आपण सुटलो आहोत वेड्या सुटल्या आहेत तुरुंगाच्या कोठडीत आपण नाही हें आठवून मनाशीच तोंड हसला दूरवर कोठे तरी पाहत मालती कोडे असेल ह्याचे वेलगाम तकवितक करीत तिच्याबिपयीचे अनेक काल्पनिव प्रसंग जुळवीत काही हिडत काही घाबत राहिला

तो विग्न होता योगानंद अयात रफिअुद्दिन अहमद ह्याच्या दरोड्याच्या खटल्यात तो सापडण्याच्या आधी यायवेदान्तशास्त्र अभ्यासण्यासाठी तो काशीलाच जेव्हा राहत असे तेव्हा ह्याच महादेवाच्या देवालयात तो अखान्तपणे येऊन बसे त्या देवतेलाच तो आपले आराध्य दवत मानी पुढे त्या योगानंदाच्या डागधसुच्यात बळी पडल्यानंतर जेव्हा तो त्याच्यामह पकडला गेला तेव्हा बदिशालेत त्यान ह्याच देवतला आपली निर्दोष सुटका व्हावा म्हणून नवसते होतें त्या खटल्याचा निकाल अलाहाबादच्या यायालयात चार-पाच दिवसापूर्वीच लागला होता रफिअुद्दिन अहमदला जमठेव काळ पाणी आणि त्याच्या साथीदारांची बहुतेकाना सात ते दहा वर्षांच काळे पाणी अशा कडक शिक्षा ठोठावण्यात आल्या सुटने असे दोघे— अख हमनभाओ शमचा सरकारी साक्षीदार झाला म्हणून आणि हा विग्न पून निर्दोषी म्हणून

तेथून सुटताच तो थेट काँगाला आला आणि त्याच्या त्या आवडत्या ऐकान्त देवळातच अडरला त्याला घरदार कुटुंब अस काही बुरलल नव्हतच तो अगदी निघन म्हणून त्यात कोणी बघी फारस विचारीत नस तो काहीसा कुरप म्हणून त्याला बघा बोणी भाळलेलं नव्हतं मयुरेला अमता मालतीला आणताना वा पोचवताना तो अट्टल सोदा रफिअुद्दिन योगानंदाच्या वेपान वावरत होता तव्हा त्यान ह्या विग्नलाच तिच्यादरोडर सोवताला घायला जें चार पांच वेळा निवडलें त विग्नच्या दुसऱ्या बोणत्या मदगुणासाठी नमून त्याच्या त्या थोडपागा कुरप-पणाच्या अवगुणासाठीच होत त्या अर्थी तरी त्याच्या कुरपपणाचा त्याच्यावर

होतें त्याच्या दाराशी आला. त्याच्या मागे मागे सुरक्षित अंतरावरून मार्ग काढीत येणारा किंमत ह्या वेळ्यावेतो त्या दगडी मटण्यापाशी येऊन गुलाम हुसेनला त्या घरातील कोणी दार खुचडून सामोरे येतें कीं काय, तें डोळे ताणून, ताणून पाहू लागला. घरातून अजिड हालतोमा दिमताच त्याच्या अकदम मनात आलें की, आत कोणी तरी राणूस आहे. ती मालतीच नसेलना ? जोतुव्याने त्याचें हृदय धटधटू लागले. पण गुलाम हुसेनने पागर साली ठेवून, कंबरेचें काही तरी सोडून त्या बंद दाराच्या बरच्या चौकटीच्या कडीपाशी हात नेताच किसानच्या ध्यानात आलें की दाराला बाहेरून कुलूप आहे. त्यावरून आत कोणी नाही असें धाडलून त्याचा अकदम हिरमोड झाला. मालती जशी काही हाताशी येऊन पुन्हा नाहीशी व्हावी, अशीच त्याला सळमळ लागली. अितक्यात गुलाम हुसेनने कुलूप काढून दार सताड खुचडलें. आणि थोड्या दरडावणीच्या आवाजात ती गुरगुरला,

‘रोमान, रोमान, अती बाहेर आव! क्या ? नहीं आती ? घसेटके ले आवू ?’

ते शब्द अंतर्गत किंमतचें अंग भरारलें. आत कोणी तरी स्त्री आहे. ती कडक पहान्यात कोंडलेली असली पाहिजे. बाहेर जायचें तर हां रसूस तिला आत फोंडून, बाहेरून कुलूप लावूनच काय ते दूर काती. ही ह्याचें सत्यचें सत्यपत्क मानित नाही. हा तिला प्रसंगी फरपटत घसटून ओडीत आणण्यासाठी कर्मा करीत नाही. अितकी विस्तृत माहिती त्या अेका चारशब्दी वाक्यासरशी किंमतच्या काना-बर पडली. त्याच्या अपेक्षेला ती अितकी संतोतंत जुळली की, ती ओठातल्या ओठात

‘आव ! तू हय या रो पर में अभी तेरे साथ प्रेमकी मजा लुटुगही ! देत तो देत तेरा वह सुंदर मुंह ! नहीं अठाती मुह ऊपर ? तो अंसा में जबरन उसे ऊपर अठावूंगा और मेरे आखे भरभरके तेरी खुबसूरतीकी शराब पी लूंगा !’

असे लाडात येमून बोलत त्याने त्या रमणीचे घदनमडळ वळे वळे वर अचलून दोन्ही हातांनी त्या दिव्याच्या अजेडात धरले डोळे भरभरून तिच्या सुंदर-तेचे मद्य ता पिअू लागला, जिगू लागला आणि त्या मुखाचे मटामट मुने घेत म्हणाला,

‘वाह वाह ! जिस अघेरी रातमे नया चाद ! मैं रोशन, क्या बोलती थी तुने तेरी मा ? मालती ? थं मालती ! मेरी जान !’

त्या अधाच्या रात्रीत अखादा नवा चंद्र अंगवावा सतत ते मालतीचे मुखमंडल गुलाम हुसैनला सुंदर भासले ते पाहताच ती अधारी रात्र किशनला अधिकच काळोखी भामू लागली त्या दिव्याच्या प्रकाशात अचलून धरलेल ते तिचे मुखमंडळ स्पष्टपणे दिसताच, ती मालतीच आहे ह किशनला नि शकपणे बळून चुकल आणि ज्या मालतीला अखाद्या सोयाच्या ताटात गफून ठेवलेल्या पूजेच्या शुभ्र आणि पवित्र पुष्पमाळेसारखी त्याने मसुरेला पाहिली होती, तिचाच त्या आगळ आणि आडदाड हक्कटाच्या माडीवर, घाण चितलात पडलेल्या निर्माल्याप्रमाणे तशा विळमवाण्या हुदनेत पाहताच त्याच्या डोळ्यापुढे अेकदम अघेरी आली

‘मालती, तुज भरी घोड़ी समझती नही ? अच्छा ? मैं तेरे तूटेफूटे, नरेडीने बालती सुन ! तू अंसी दुलम का ? तुझी मा तुला बाटपते ? जिस लिय तू अब तक दाडगामी करते, असी रखते, मला झिडवारते ? राज तो मेरे विछोनेमे तेरेकी लेताही है ! फेर बढसे हम तुझ्यापासून जे छिनावून घेतोच है त मुख तू हमन हमते हमत क्या दत नहीं मुझे ? तुनी आजो भी तुझ्यापास आणून ठेवू ? बोल तुझ्या आजीला भी पळवून आणतो देख, फेर तो सुपम हसत सोवणी का माझ्या विछायावर ? तुझ्या आभी

‘मेल्या ! माझ्या आजीच नाच तरी पुढा नाहू नकोम ह्या तुझ्या हलकट ताडातून ! आग लागो तुझ्या तोंडाला !’ सतापाने त्याच्या हातांनी धर अचललेले आणि आता रागाने रडकुडीला आलेलें ताड तिने अेका हिमक्यासरणी सोडवीत मालती जा डोके खाडकनू फिरवायला गेली ती तिच्या डोक्याचा तडाखा गुलाम हुसैनच्या हनुवटीला वमून त्याच्या दाताच्या कवळ्या अेकमेवावर अशा-
कचकल्या का त्याच्या डोवयात शनझनून कळच बुठली त्यान सतापाने मालतीच्या गालात ताडदिशी अेक चपराक हाणली आणि तिला जी ढकलून दिली ती ती भुओवर धाडकन पडली

‘राक्षस ! पीट घेतो ह्याच्या नरडीचा !’ अस पुटपुटत दयच्या आणि त्वेषाच्या लहरात किशन अेकदम गडग्यावर चढ लागला ‘तुना प्राण तरी घेतो

अथ दुपकारच ताला होता सरा कारण त्याच्या गुरूपणामुळेच मालतीची त्याचा परिचय झाला आणि त्या परिचयात त्याच्याशी दयाळू प्रेमळपणाने असं बोलणारं आणि बरा म्हणणारं पहिले माणूस त्याला भेटले. मागतीने आणि तिच्या आजीने विज्ञानच्या सुशील स्वभावाला किती तरी वाखाणाय त्या दान चारदां घडलेल्या सहवागात विज्ञानला वाट, ह्या दोघीचा आपल्यावर खरोखरच दयालाग आहे वरचित, त्याची बुध्दा जन्मात त्या वेळपर्यंत कोणी मुळीच विचारपूस केही नव्हती, त्यामुळेच मागतीने आणि तिच्या आजीने त्याच्याशी बोलवे ते दोन, साधे गोड शब्दही त्याला विशेष ममतेचे घोटक घाटे असता. त्याचा मात्र त्या दोघीवर लोभ जडला होता सराच आणि बुध्दा जन्मात जडल्या त्या पहिल्याच लोभालाही त्याला जेव्हा असं अतराव लागलं आणि त्याच्याच चुकीमुळे त्याच्या-वर दयालोभ करणाऱ्या त्याच व्यक्तीवर असे भयंकर मकट गुदरून त्याला सत्पानास पाला, तेव्हा त शक्य त्याच्या मनात सारखं सगळं लागलं. अगदी महज-सहजी मालती जी त्याला हाक मारी तशी गाढ हाक त्याच्या जन्मात त्याला कोणी मारली नव्हती.

‘मालती, पुन्हा अेकदा तशी गोड हाक देवा मला ! विज्ञान !’ त्याने मालतामारखी गोड हाक आपली आपणच मारून पुाहिली पुन्हा थोड्या विसंगत विचारांच्या प्रवाहात देवळात आला, नेथेही यस्सारा घालीत राहिला आणि शेवटी स्वतःला मोठ्याने म्हणाला,

‘छट ! मोठमोठ्या पोलिसाना त्या नीच गुलाम हुसेनचा ठावठिकाणा मिळेल ! तिथे तो मला वसण मिळणार ? नि मिळाला तरी मी असढाय पामर त्या चाडाळ-घोबडीच्या हातून तिची मुटका तो काय करणार ? अशक्य अशक्य ! त शक्य असेल तर त देवा, तुला अेकट्यालाच काय स ! सोडीव ना मालतीला भेटेव ना तिला मला तुझी अिच्छा मला पामरला काय कळणार ? मी तो विचारीतच नाही ! पण माझी अिच्छा मला कळत, सांगितल्यावाचून मला राहवत नाही !’

कोण वर घागर भरून पाणी न्यायला अितक्या किररं सध्याकाळी गमेवर आल आहे ? अये माणसाची ये जा अशी फार थोडी ! हा पाणवठा असा नाहीच ! असा वेळा पाण्याची घागर भरून नेणार माणूस म्हणजे त जवळपासच कुठे तरी सुतरलेच असल पाहिजे ! असेल विचारा पायस्य कुणी तरी !

असे मनात म्हणत किशन त्या घागर भरून अुठणाच्या माणसाच्या पुमट आडूतीकडे साहजिकच पाहत राहिला पण घागर खाद्यावर घेऊन शीळ घालात तो माणूस पत्रीकडच्या आल्या वाटेने न जाता देवळाकगतच्या वाटेने जा जा जवळ येऊ लागला तो तो किशनहा मनात अधिकाधिक चमकत नात्रा निरखून पाहू लागला वेगळ्या आड आड पत गेला आणि करमणूक म्हणून ताडाने गाळ मालोत खाद्यावर घागर घेऊन जाणारा तो मनुष्य दबळाजवळून पायवाट चालत आपल्या नादात थोडा पुढे जाताच किशन सतापाच्या भयाच्या आणि बाह्याना आनदाच्या भरात पुढपुढला

'हाच ! अगदी निश्चित ! हाच तो मुलाम हुसेन ! सटल्यात हसनभाजीने सांगितलेली कहाणी जर सरी असेल तर मालतीला पत्रवाचक काम ह्यानेच केले ! पण ह्याने तो वलुचिस्थानसारख्या दूरच्या प्रांतात घाडली ? की विक्ली ? की स्वतः माशीच ठेवली ? हा अये कुठ ? चोरट्यासारखा ठपून राहतो आहे ह्या ओसाड बाजूला बहुधा ! पण जर ती त्याच्यापाशीच असेल तर ! दिसेल का मला ! अेवदा तरी मालती दिसल का पुढा अरे, पण हा चालण अघारात ! पावतो काम मी भूखासारखा अये ? काम म्याड आहे ह्मन ! म्हणे आपल्या हातात काही नाही नि हा तर अट्टा नृगस सगस्त्रही असणारच ! अतिविचारीपणा हा कधी कधी नामदपणा होतो तो असा ! जायच ह्याच्यामागे ! जाणो मालतीही त्याने अयेच कुठे तरी दडविलेली असली तर ? काय योग ! जीव घेओन, माया

होते त्याच्या दाराशी आला. त्याच्या मागे मागे गुरक्षित अंतरावरून मार्ग काढीत येणारा किशन ह्या वेळपावेतो त्या दगडी मंडग्यापाशी येऊन गुलाम हुसेनला त्या घरातील कोणी दार खुपडून सामोरें मेते की काय, तें डोळे ताणून, ताणून पाहू लागला. घरातून अजेड हालतोमा दिसताच त्याच्या अेकदम मनात आले की, आत कोणी तरी माणूस आहे. ती मालतीच नसेलना ? अीत्सुक्याने त्याचे हृदय धडधडू लागले पण गुलाम हुसेनने घागर खाली ठेवून, कवरेचे काही तरी सोडून त्या बंद दाराच्या वरच्या चौकटीच्या कडीपाशी हात नेताच किशनच्या घ्यागात आल की दाराला वाहेरून कुलूप आहे. त्यावरून आत कोणी नाही असे आढळून त्याचा अेकदम हिरमोड जाला. मालती जशी पाही हाताशी भेऊन पुन्हा नाहीशी व्हावी, अशीच त्याला सळमळ लागली. अितनयात गुलाम हुसेनने कुलूप काढून दार सताड खुपडले आणि थोड्या दरडावणीच्या आवाजात ती गुरगुरला,

‘आव ! तू हम या रो पर में. अभी तेरे साथ प्रेमकी मजा लुटुगाही ! देख तो देख तेरा वह सुंदर मुंह ! नहीं खुंठाती मुह ऊपर ? तो अंसा में जबरन उसे ऊपर खुंठावूंगा और मेरे आखे भरभरके तेरी खुबसूरतीकी शराब पी लूंगा !’

असं लाडात येथून बोलत त्याने त्या रमणीचे वदनमडळ वळे वळे वर खुचलून दोन्ही हातांनी त्या दिव्याच्या बुजेडात धरले. डोळे भरमळून तिच्या सुंदर-तेचे मध्य तो पिळू लागला, झिगू लागला आणि त्या मुखाचे मटामट मुके घेत म्हणाला,

‘वाह वाह ! अस अघेरी रातमे नया चाद ! अँ रोशन, क्या बोलती थी तुझे तेरी मा ? मालती ? अँ मालती ! मेरी जान !’

त्या अधाऱ्या रात्रीत असादा नवा चंद्र अंगवावा तसेच ते मालतीचे मुलमडळ गुलाम हुसेनला सुंदर भासले. ते पाहताच ती अधारी रात्र किशनला अधिकच काळोखी भासू लागली. त्या दिव्याच्या प्रकाशात खुचलून धरलेले ते तिचे मुलमडळ स्पष्टपणे दिसताच, ती मालतीच आहे हे किशनला नि शकपणे पळून चुकले आणि ज्या मालतीला अखाद्या सोन्याच्या ताटात गफून ठेवलेल्या पूजेच्या धुभ्र आणि पवित्र फूलमाळेभारली त्याने मयुरेला पाहिली होती, तिलाच त्या आंगळ आणि आढदाढ हलकटाच्या मांडीवर, पाण चिखलात पडलेल्या निर्मात्याप्रमाणे तशा किलसबाण्या दुंदुबेत पाहताच त्याच्या डोळ्यापुढे अेकदम अघेरी आली.

‘मालती, तुझे मेरी बोली समझती नहीं ? अच्छा ? मैं तेरे तूटेफूटे, मरेठीने बोलतो सुन ! तू अंसी दुखमे का ? तुझी मा तुला आठवते ? अस लिये तू अव-तक दाढगाभी करते, असी रबते, मला शिडकारते ? रोज तो मेरे बिछीनेमे तेरेको लेताही है ! फेर बल्लसे हम तुझ्यापासून जे छिनावून घेतोच है तं सुन तू हमने हसते हसते क्या ईत नहीं मुझे ? तुझी आभी भी तुझ्यापास आणून डेवू ? बोल. तुझ्या आभीला भी पळवून आणतो देख, फेर तो सुखमे हसत सोयेगी का माझ्या बिछान्यावर ? तुझ्या आभी ...’

‘मेल्या ! माझ्या आभीच नाव तरी पुन्हा काढू नकोम ह्या तुझ्या हलकट तोंडातून ! आग लागे तुझ्या तोंडाला !’ सतापाने त्याच्या हातांनी वर-खुचलले आणि आता रागाने रडकुडीला आलेले तोड तिने अेका हिमक्यामरगी सोडवीत मालती जो डोके खाडकनू फिरवायला गेली त्या तिच्या लोक्याचा तडाखा गुलाम हुसेनच्या हनुघटीला बसून त्याच्या दाताच्या कवळ्याचे अेकमेकावर अशा नचकल्या की त्याच्या डोळ्यात क्षणझणून पळच खुठली. त्याने सतापाने मालतीच्या गालात ताड्दशी अेक चपराव हाणली आणि तिला जी ढकलून दिली ती ती मुठीवर धाडकनू पडली

‘‘रुखस ! पीट घेतो ह्याच्या नरडीचा !’ असे पुटपुटत दयेच्या आणि त्वेषाच्या लहरीत किशन अेकदम गडग्यावर चढू लागला ‘तुझा प्राण तरी घेतो

माही तर माया तरी देतो !' अशा अूर्मासरशी तो जो गडग्यावर अेव पाय रावतो
 तों तो पाय, सात्चा दगड निसटून दगडाच्या अेका खोऱ्यात भेगोत अटवला.
 रयासरशी त्याच्या घेवाची अूर्माही अटवली. पाय सोडतो तो दुसरा विचार
 लगेच त्याच्या मनाला म्हणाला, 'तुझ्या प्रतिज्ञेची गुलाम हुसेनचा प्राण तरी
 देतो, ह्या विवल्पापक्षा, नाही तर माझा प्राण तरी देतो, हाच विवल्प काय तो
 अशा माम्यात सफलप्याचा अधिव सभव ! हा अधम हुसेन सदास्त्र असणारच !
 मी नि शस्त्र ! ह्या झटापटीत माझा राग मालतीवर अुगवून मालतीला हा ठार
 करणार नाही कशावरून ? पुन्हा ह्या घरात त्याचा आर्शी एखादा सापीदार
 नसेल असही नाही ! अशा निलज्ज अधमाचा दूगार अनेकदा समाजीक मुळा
 असतो, हें त्याला सापीदार जो हसनभायी त्यानग त्या सटत्यात सपथवर
 सांगितल आहे ! छद्, आताच अत साहस करण म्हणजे मालतीला सक्तातून
 सोडवावयाची ही चालून आलेली अद्भुत योगायोगाची सुवर्णसंधि गमावण होय !'
 वरचा पाय दगडाच्या पक्कडेतून सोडवीतों विचनला अधारान आपण पुन्हा कधी
 अश्वितपणे लपतो, अशी घात्री होअून गला तो पुन्हा गडग्याआड दवून आर्ली
 माय होत तं अेकीकडे पाहत होता आणि दुसरीकडे त्याच्या मनर्त 'आता मा करू
 तरी काय' ह्याविषयीच्या अडटमलट पळत्या विचाराची नुमती ससेहालपट

गुलाम हुसेनने तिला स्वतः खाली बसून, पुन्हा वळें वळे अठवली आणि जवळ घेऊन तिला तो कुरवाळू लागला,

‘प्यारे मालती, कुलपात दिवसभर कोंडून ठेवतो असिलिये तू पुस्त्यां करशी पण पोलिसांना तुझा पत्ताच लागू नये, तुला धरून नेली तर तुमकीही वे पोलिस-हाणमार करेगे ! दुसऱ्या कुणा तरी दुष्टाच्या पिजऱ्यात हें पातळ पडेल ! तुझे हे नखऱ्याचे पंख अपटून टाकतील वरं का माझे मोहक मने, ते चांढाळ ! हे लाड, नखरे, मी म्हणून तुला चालू देतो वरं ! तुझी कुण्या लांडग्याने दुर्दशा करू नये, म्हणून तुला ह्या मेंढवाढ्यात असं कोंडून ठेवाव लागतं वर कुलूप घालून, माझ्या लाडक्या कोंकरी ! पण आता दोन-चार दिवसातच मी तुला अेकदम अितक्या दूर नि अशा अेका वनात, घेऊन जातो की, तिथे अिकडच्या पोलिसांचा वाप देखील आपला छडा लावू शकणार नाही ! तो हरामी रफिथुद्दिन तर पळलाच त्या काळ्या पाण्याच्या नरकात जन्मभर, जन्मठेप ! ती सारा खटला निकालात निघाला ! आता आपला विसर पोलिसांनाही आपोआपच पडेल, त्यातही अशी जागा आता मंला ह्या रम्य वनात सापडली आहे की, जिथे अुघडपणे तुला मन-मोकळ नांदता येतील ! हे दरोड्यात कमावलेले रत्नांचे दोन हार, हें सोनं नि ही नू माझी सीनी ! वस्त्र, भोगच भोग ! विलासच विलास ! जन्माला पुरून अुराल माझ्या तुम्ही सारे ! आजवर कमाजी, आता रमाजी ! मिळकतीचा भोग ! प्यारी, हसू ना ! हस, हस !’ तो तिला गुदगुल्या करू लागला.

त्या गुदगुल्या मालतीला अस्वलाच्या प्राणघेत्या गुदगुल्यासारख्या लागल्या. ती हसली कानाचीन होऊन, पण त्या गुदगुल्यांनी किशनला मात्र सऱ्या गुदगुल्या-शात्या आणि तो हमला अत्यंत मतोपाने. गुलाम हुसेनच्या तोंडून पोलिसचे नांव निघताच त्याला अेकदम गुरुमंत्र मिळाल्यासारखे झालें. अघारात हातचमक [हंड बॅटरी] अचानक सापडायो तसे होऊन तिचें त्याच्या चित्तातील घटन शवताच, त्याला पुढच्या अपाय्याची वाट लटकन् दितली.

वस्त्र ! परस्पर नि पावणे वारा ! आताच्या आता पोलिसचीकीवर जाऊन गुप्तपणे ही यातमी सांगायची ! अठरा वर्षांच्या आतील कुमारिका पळवणे हा गुलामहुसेनचा एक नव्वधिक धोर अपराध, मालतीचा नव्हे ! त्यात गुलाम हुसेनवर दरोड्यांचीं वारंटेही असणारच ! सटल्यातला तो अेक फरारी. तेव्हा तो आता फाकीवर हांके घेणार आणि मालती पुन्हा त्या तिच्या मणुरेतील आनंदाच्या शोपाळ्यावर ! तशीच त्या गोड गोड ओव्याच्या लकेच्या घेत अुत्हासाच्या आका-
शात कोण्या सुंदर पातरासारखी अुडू पाहात पुन्हा हांके घेणार ! अही आनंद ! तिथी ती प्यारी ‘ किशऊन !’ ही लाडिक हक त्याला पुन्हा अंकू आली.

आनंदाच्या भरत ती यातमी पोलिसांना देण्यासाठी किशन लपत छपत.

चाहूळ लागू न देता गडग्याच्या आड आड होन वाटेगडे जाण्यामाठी वळला, तोच त्याने अवस्मात् अेक भयंकर विवाळी फोडली 'अध्यायाया !' असे ती विव्ळला 'भा ! भा ! गुरं गुरंरं !' करीत निशानच्या पोटराचा गोळा दातात धरून अेक विक्राळ कुत्रा तिला सारखा हिंसरीत तोडू लागला

तो त्या परिणामी पाडलेला गुलाम हुसेनचा शिकारी कुत्रा होता

गडग्यापाशी आत बोटेसा फिरत असता चाहूळ लागून तो अधारात गडग्यावर बसला होता आणि निशान हालताच त्याचो दृष्टि निशानवर आणि त्याच्या चोरट्या चालीवर पडून त्या विक्राळ कुत्र्याने अेका झेपसरणी निशानच्या पोटराचा पडवडून चावा घेतला. अधारात नवळन घेतलेल्या त्या असह्य चाव्यागरमी हेतु नसताही किंमत जितक्या मोठ्याने विवाळला तरी तो, कुत्रा पोटरा मोडीना. जुलट अधिकच वेपाने ती मारली तोडीत, गुरंगुरत, झुजत राहिला.

कोणो तरी गडग्यापाशी असी माठी विवाळी फोडलेली अंकून तो कामागुर गुलाम हुसेनही चमकला. होय ना होय, ह्या आपल्या माडबुदळ कुत्र्यानेच कोणा वाटमरुता अधारात लोळवले अमले पाहिजे, असे ध्यानात येताच, आपल्या ह्या चोरट्या वसतीपाशी कोणाचाही योगाट होऊन तिकडे लोकांचे लक्ष वेधावे हें सकट त्याला नको असल्यामुळे ते प्रचरण झटपट मामोंपचाराने निशान टाकण्यासाठी बंदील तेवढा घेऊन आणि मालतीला 'परात जा' म्हणून सांगून गुलाम हुसेन धावत धावत गडग्यापाशी आला, तावर निशानने गडग्यातला अेक दगड बाटून त्या विक्राळ कुत्र्याच्या डोक्यावर पातल्यामुळे पोटरा सोडून विव्ळत तो थोडा हटला, पण पुन्हा थोडी चाल करून भुक्त, गुरगुरत, निशानचा दुमरा चावा घेण्यासाठी झुजत राहिला

निशानच्या फाटलेल्या पोटरातून रक्ताची धार वाहात होती, असह्य वेदना होत होत्या, हलण्याची सोयच जुरली नव्हती गुलाम हुसेन जवळ येताच निशानने वतावणी केली,

आणून ठेवले पाण्याने त्याचा घाव धुवून पुसून, त्याच्या नेहमीच्या रामबाण ओपधी त्या घावात भरून रक्त वाजवले, पट्टी बांधली, विशनला त्या ओडक्यावर लोडासारखे ठेवले आणि कदिल वर त्या आकडघाला टांगला

कदील खाली होता तोवर त्या औपघपाण्याच्या गडवडीत गुलाम हुसेनचे, कोणच्याही कपटाची शका न आलेले लस त्या पायस्याच्या त्मायाकडेच बहुनेक होते त्यातही त्याने मागे विशनला मथुरेला जे पाहिले होते, ते योगानदी साप्र-दायाच्या गौसावी वेपात आज विशनचा वेप बोणा दरिद्री भटक्यासारखा होता, त्यामुळे तर त्याची ओळख पटणे गुलाम हुसेनला कठीणच झाले होते. कदील वर टांगल्यानंतर आडक्याशी टेकून, धवून, गप्प बसलेल्या विशनच्या तोंडावरच स्वच्छ प्रकाश पडला .

अतका वेळ यरात असली तरी सिडपीतून त्या पाषण्याच्या सा या हाल घाली पाहता असलेल्या मालतोच्या मनात तो पायस्य बोण, ह्याविषयी दहादा अेक नवा येवून गेली होतीच त्या कदिलाच्या प्रकाशात विशनचे तोंड आता नीट न्याहाळता येताच मालतीची जी शका होती ती पक्का निश्चय झाला. ' विशन ! ' मालतोच्या ओठातल्या ओठात अेक हाक सुद्धा घरघळता गेली त्याला मथुरेला पाहिल्यानंतर त्याचे काय झाले ते तिला काहीच माहीत नव्हत आपल्या आंभीची पुढची बातमी ह्याला असली पाहिजे, हा विचार तिच्या मनात, त्याला नक्की ओळखताच पहिल्या शटक्यासरवी आला पण परपुण्याशी आणि त्यातही योगानद-गुलाम हुसेनादि ज्या चाडाळचीकडोने तिला पळविले त्याच्या त्या अधम अपराधाची माहिती ज्याला असण्याचा अ्त्तकट सभव, अशा ह्या तिच्या घरोव्याच्या पुण्याशी झुपड बोलताच त्यापायी तिचाच नव्हे तर त्या विशनचाही घातपात करायला हा हिंस गुलाम हुसेन सोडणार नाही, अशी भीतिही मालतीला तत्काळ पडली. ती धावरली, वावरली. पण लगेच गुत्मुक्तेपायो अुयड नसली तरी विशनची अेकान्त गाठ हा राक्षस गुलाम हुसेन निजला म्हणजे-तरी घेअीनच घेअीन, मग काय वाटेल त होवा, असा तिचा वृत्तिनिश्चय बोलता बोलता झाला. ती डोळ्यातून टिपे गाळीत विशनकडे टकमक पाहता राहिली तोंच, त्या सिडकी-कडे रागाने ताठरलेल्या गुलाम हुसेनची दृष्टि पडताच मालती झटकन् मागे सरली

कारण त्या कदिल्याचा प्रवास, थकव्याने डोळे मिटून थोडक्यावर टेकलेल्या किशनच्या निश्चल तोंडावर पडताच मालतीला जी राका आली तीच गुलाम हुसेनला आली होती त्यातही खिडकीतून अत्यंत लोभाळू दृष्टीने किशनपडे टकमक बघणाऱ्या मालतीला त्याने पाहताच त्याची राका शतपट धळावली. तोच पक्का निर्णय कॅरण्याची युक्ति पण त्याला लगेचच मुचली बेसावध, गुगीत पडलेल्या त्या घायाळाला गुलाम हुसेनने हेतुत च त्या सशयित नावाने हाक मारली,

‘किशन, किशन !’

किशन दचकून जागला आणि आपल्या नावाची ओळख, पटवावयाची नाही हे ध्यानात येण्याच्या आधीच उत्तरला,

‘जो ! ओ !’

‘अरे हरामखोरा ! पकडला का नाही तुला ?’ छत्री वेपाने नाव चोहून अग्रे टेकलेल्या करायला आला होतास काय ? किशन, धोस !’ मूठ बळवून फ्रीग्राने कापणाऱ्या घोंगच्या आवाजात गुलाम हुसेन फणफणला, ‘वोल, तू मालतीचा माग काढीत अग्रे आलास की नाही ? तू नि तो पाजी हसनभाजी तुम्हीच विश्वासघातकी सरकारी साक्षीदार नाही का कीर्तिले ? माझ्या गळघाला तात देऊ पाहता काय ? काफरा बेअिमान !’

‘तुपा बाप बेअिमान ! तुझ्याशी अिमान ?’ किशन त्वेषासरसी अडून अुभा राहिला

‘मुरा भोसकून तुम पीटार धुपसलच ममज मी ! मात्रा मुरा ! मुरा !’ थोडक्यावर गुलाम हुसेनने पाहिल मुरा नव्हता तेथे तो घरात साडेवर अुगागती आहे असे त्याला आठवले

जात दाराशी अुभ्या अगलेल्या मालतीलाही तेच तत्वाळ आठवल तिने झटपट साटवरचा मुरा काढून, अगावरच्या बपड्यात तो आपल्या कवरेला लपवून तो अेका कोपन्यात जाऊन अुमी राहिली त्याच सुन्यात भोसकून मालतीच्या समक्ष गुलाम हुसेनने त्याच्या अेका विषडलेल्या साथीदाराला मथुरेहून पळून येताना अेका रानात डोळ्यांच पात लवते न लवते तो भोसकून ठार मारले होते. तमाच आता किशन भरणाऱ, म्हणून तो भयाने धरकापत होतो, रागाने वेष्ट

‘मालतीलाही त्या जिवावरच्या संकटात विचार असा अरलाच नव्हता, भान तिें नव्हतेंच. जी आंमि अठे ती अठे. किशनच्या नरडघाला गुलाम आणि गुलाच्या नरडघाला किशन रकडीत, सोडवीत, ते दोघेही खाटेवर पडतात,

‘आण, आण!’ गुलाम हुसेन ओरडला, ‘मालती तों मुरा आण,’ त्या रंगी मालती मुरा अपमून. धावलीही. पण भेटवधाशा मुन्याने. धिप्पाड माणूस रेल तरी कसें, असा बेभान अवस्थेतही बेका वळफट. रांकेने ती थांबली.

‘कसं म्हणजे काय? भ्याड पोरी, तुझ्या समक्ष त्या साथीदाराचं पोतडं. ह्याच त्याने गुलाम हुसेनने बेका, भोसकीसरशी वाहेर अपसलं, नाही का?’ तिचेंच मन जेला फटकारते झालें.

‘आण, मुरा आण!’ गुलाम हुसेन अंक हात लमडालंगदीतून पडल्या पडल्या पोडवीत आणि अंच करीत, मालतीवर पुन्हा ओरडला.

‘चे, हा चे, मुरा!’ असें दात-ओठ खावून किवाळत. ती पिंसाळलेली मालती मुरा अपमून धावली आणि तिने किशनला दावून घरणान्या पण किशनच्या रकडीत खाटेच्या कोपन्यांवर बुताणा होवून पडलेल्या गुलाम हुसेनच्या अधळपधळ शेटात ती लाव तीक्ष्ण मुरा भरसक वळाने खुपसला.

किती सहज तो भात गेला. त्या बेभान त्वेषातही मालतीला हसू आलें.

‘अुगीच मी अितक्या वळाने खुपसला तो खुड्यासारखा! अधर्मा वळानेही तो आरपार जाता!’

‘आई! आई!’ अशा झोन-सीन भयंकर डुरकाळ्या फोडीत गुलाम हुसेनचा धिप्पाड, देह धप्पदिशी खाली पडला, तो पुन्हा काही अठला नाही. आपल्याच धो धो असळणान्या रक्ताच्या डबक्यात त्याचा प्राण बुडून गेला.

‘मेला! डार मेला!’ किशनने टाळी पिटली.

‘किशन, पण आता पुढे काय?’ किशनच्या डोळ्यांकडे टक लावून मालती

८. किशन व मालती यांना अटक

‘पुढे काय?’ ह्या मालतीच्या प्रश्नाचे काहीही उत्तर क्षणभर न सुचल्यामुळे तिचा तसे पाहता पाच-पन्नास अक्षरे बेबदम सुचून त्याच्या अलटमुलट आणि बेकमकामा सोडून वाढणाऱ्या गोंयळात शेवटचे मक्की असे कोणतेच मत चिंत्तात टिकत नसल्यामुळे किशनही गुमता ‘पुढे ५ ५ पुढे’ असे पुटपुटत मालतीच्या मुद्रे-बडे’ मूल्यापणाने पाहत असा राहिलेला, तें आत्राळ-वित्राळ प्रेत त्यांच्या पायाशी मधूनच येतादा आचका देत पडलेले, त्याच्या धावातून रक्ताची असळी धावून धावून बेबदम असळत असलेली ! असे दहा-पाच क्षण जाणात न जातात तीच ती कुत्रा मोठमोठ्याने भोवाड पसरून दूर गडध्यावर बोकलत आहे, नंतर मोठमोठ्याने भुवून भुकून आवांत माटीत आहे, असे किशनला अंकू आले.

वास्तविक त्याची ती जीव घेती-देती गुज चालेली, तेव्हापासूनच ती कुत्रा जवळ जायला भीत असला, तरी पळून जायचे नाकारून गडध्यावर सारखा अक्के तिकडे धावत, घागत, तमाच मोठमोठ्याने मधूनच फेकटत होता, मधूनच वळायळ्याने भुक्त होता, कोणाचे तरी आजूबाजूने साहाय्य मागावे, कोकाना जमवावे तसा ‘धावा हो’ ‘धावा हो’ असा जणू आर्त हावा मारीत होता पण मितवा वेळ ह्या जिवावरच्या प्रसंगात त्याचा तो गागाट किशन-मालतीला अंकूच आला नव्हता. त्याच्याबाबून त्यांना बाहेरचे जग असे आढवलेच नव्हतें पण आता कुत्र्याच्या गोंगाटाकडे लक्ष जाताच किशन जो तिकडे दचकून बळून पाहतो, तो त्याला बाहेरचे सारे जग जसे आपणा दोघाकडे, आपल्या दोघाच्या रक्ताताने मागलेल्या हातापायापडपापडे आपल्या दोघाच्या मध्ये ठार मारून टाकलेल्या गुलाम हुसेनच्या विक्राळ घुडातून मध्येच रक्ताच्या चिळकाड्याकडे टवकारून पाहात आहे—‘हेच ते हत्यारी’ घरा ! ‘पुन्हा ! !’ असा बोटे दाखवून दाखवून गोंगाट करीत आहे, असा अचानक भास झाला त्याच्या मनाची गुमी खाडवून अंतरली जाता अिधे आपण अेक क्षणभर रेगाळलो, तर त्या दुष्टाच्या मुन्यात वाचलेला जीव फाशीच्या तावडीत अडवेल ... आणि ही मालती मुद्धा फासावर ! ! कल्पना देखील भयकर ! !

त्या घक्क्यासरशी त्याने अेक मोठा धोडा अुचलून प्रथम त्या कुत्र्याला मारला, तोच त्याला त्या वाजूने अेवा अुचवटधावटून शेजारच्या शेतातील दोन-तीन लोक वदील घेअून आपल्याकडेच पाहात आणि बोलत आहेतसे दिसले

त्या कुत्र्याच्या केकाटण्याने आणि सारख्या भुक्ण्याने ते त्याच्या शेतातल्या माळावर केव्हापासून दचकून अुभे राहिले होते नंतर त्या शीपडीपाशी गुलाम हुसेनची आणि किशनची झालेली शोबाशावी, शिवीपाळ, आरडाओरड आणि शेवटी गुलाम हुसेन पोटा भोसकले जाताच जेव्हा कोसळला, तेव्हा त्याने फोड-

लेल्या डुरवाळ्या हाच्या अस्पष्ट देखाव्यावरून आणि गोणाटावरून तेथे काही तरी भयंकर प्रकार पडत आहे, हे त्या शेताकऱ्यांनी ताडलेच होते पण मयाने त्याची जिज्ञासा आवरली होती आपण तेथे गेलो तर स्वतःच बेखाद्या नसत्या वाल्यात सापडू, असा पोक्त विचार त्यांनी घेला होता आणि तेथूनच काय दिसेल आणि अंकू येजील त्याची चर्चा चरित आणि मधून मधून आढळणाऱ्या त्या तडकदार स्त्रोविपयीच ही काही तरी सुदीपसुदी चालली असावी असा तर्क लढवीत, ती माणस तेथे तशीच वेव्हाची कुमी होती

त्यांना पाहाताच 'आपल्या हत्येला बाचा फुटली !' अशी घडकी किशनला भरली त्याने म्हणण्यापेक्षा, त्याला न विचारता त्याच्या हातानेच बंदील फुट्दिशी मात्रावशा अधारात मालतीचा हात धरला आणि म्हणाला,

'प्रत्यक्ष अियून निमटून जाऊ चला आपल्याला पकडायला लोक जमत आहेत बघ ते गराडा पडतो आहे, चल'

'बरे, पण कुठे ?'

'वाट फुटेल तिथडे वाटेल तिथे, पण ह्या स्यळ्यापासून दूर, दूर, दूर . शक्य तितकं दूर चल स्वबर'

'पण तुला कस चालवेल ? तुझा पाय पाणुळलेला ?'

'जेक पाय पाणुळलेला, पण दुसरा आहे ना चालता ? त्यावर चालवेल तस चालेन पण आधी'

'आणि हे प्रेत ?'

'मह दे, सडू दे त्या हुट्टाला ! नाही तर त्याच्या त्या कुड्यालाच खाऊ दे ते ! निमट, चल आधी अियून पण याव, मुरा दे अिकडे त्याची ओळख सुद्धा कुणाला न पडली पाहिजे !'

अस म्हणून मुन्हाने अ्रेताच्या ताटावर अधारातच बचावच धार करून किशनने ते विद्रूप केले 'ह्याता आण कुलूप कोठे आहे ते'

मालतीने अधारातच बचावपडत खोलीतून कुडूप घेतले बाहेर पडताना तिचा पाय हवनिनी त्या स्वताच्या डबक्यात पडला तिलाही घडकी भरल्यासारखे झाले. तिने तो मुरा आपल्या पोटागुळी खूपसून ठेवला तशीच ती पुढे जाऊन, ते मोडके तोडके दार कसेबसे लावून त्याला तुलूप घालू लागली हात कापू लागल्या, पण अेकदाचे कुलूप लागल आणि मनुष्याला जी अेक अपजतशीच सवय लागलेली असते, तीप्रमाणे तिने कुलूप लागताच किल्ली कबरेला खोवली. ती रक्तबवाळ मुरा मघा कबरेला खोवला होता तो तेथेच नोट आहे की नाही .ते पुन्हा चाचपून पाहिले त्या मुन्हाच्या जवळिकेच्या पाणिबेसरशी तिला पुन्हा पुरते अवसान आणि बळ चढल 'ह चला, पापू नकोस किशन, ह्या माझ्या हातावर टाक भार ह अस नि चल त्याचा आधार घेऊन चालवेल तितक' ही वाट माझ्या पायबळणी पडलेली

आहे अगदी घाव दगड घेऊ दे दोन चार हाती वघ त्या पिसाळ कुत्र्याला आगे-
मागे चावा घेओल ते मूल लपत छपत मागे येऊन !

काळोखातून तो गडगा ओलाडून त्या चबुतऱ्याला बळना घालून तीं दोघे
कशावशी त्या वाटेला लागली

‘आता कुठे वळतेस ! नगराकडे ?’

‘छत्र, वेड्या ! हा सगळी रक्ताळलेली आपण, प्रथम गगेवर जाऊन घुबून,
‘हाऊन स्वच्छ नि सभ्य वनू चल आघी’

‘सरच तिथल्या देवळातच प्रथम चल रात्र तिथेच काढू माग विन्हाडही
तिथे आहे’ तिथून तर मघा अिकडे आलो ! प्रथम तिथे घोड पोपू ही रात्र
पहाटे स्नानबिन नि दंबी आणतो काय असेल ते ! अयायायी ! पायाच्या कळा
सोसत नाहीत म आता देऊळच गाढू ये आघी !’

देवळात येताच अेकट्या किशननेच नव्हे तर अितक्या वेळच्या अुत्तेजनाने मन
आणि तन अगदी दुवळत चालेल्या मालतीनेही भुजोवरच सपनेल अ टाकल
तिला दुसून किशनने पडल्यापडल्याच आस्वासिले तू स्वस्थ नोज तो सुरा अिकडे
दे मा पहारा देतो आता दुख सार विसर अ काही वेळ !’

‘दुख ? छट ! मला सांगू का ह्या वेळेला काय वाटत आहे ? आनंद !
अवसान ! बस सांगू ? माझ्या घरी अेकदा अेक नाग निघाला दाराच्या बडापाशी
तो कुठे तरी असे आमची आजी देवळसी त्याचा दूध देवी बाटीत त पिताना
कितीवा तरी आम्ही त्याला दुसून वघाव आमी म्हणे ‘साग माला तरी जीव
ना’ त्याला क्रिया बसत तो दूध देत्याला वघो डसत नाही पण त्याच काय
विपडल काय नी तो त्या दिवशी पटकन् परात निघाला नि माझ्याशी सेळत
असल्या माझ्या अेका लहान गावसवहिणोला डसून भल्या डसायला घाबला
आम्ही सगळीं मुल जीव घेऊन पळालो ‘साप साप !’ अेकच आरोळी ठोकली
त्यासरशी आमच्या गडघान येऊन अेका टोल्यासरशी त्याच टाळक नेकल तो

मालतीला गुलाम हुसैनच्या धरी अटक झाल्यानंतर नायडूबाजीची आणि तिच्या आजीची त्या छपी योगानदान पत्नी फर्मवणूक बेली आणि त्यांचेर विश्वासून त्या दोघोजणी मालतीला शोषायला नागपूरला कडा गेल्या आणि नंतर त्याचा पत्ता त्याला मुढा कसा नव्हता, तें किशनने थोडक्यात सांगितलें पण त संपत होते, ताच मालतीच्या सज मनाचे सारे व्यापार ग्लानीमुळे जवळ जवळ बंद पडत आले होते नी काही अंशत न अंशत केव्हा खाली खवळली आणि निजली त तिला वळले नाही किशनही भुभीवरच पडला त्याच्या मनात त्या वृत्त्यांच्या, भयंकर भावी परिणामांचे विचार नुसते कोलाहल भाजवीत होते मधून गुंगी, मधून तो कोलाहल, मधून ती पायाची कळ ती तसाच तळमळत पडून राहिला दोनदा त्याला बुडाची टापटाप अन् येअून तो भीतीच्या घडकान ओठला, बाहेर जाऊन पाहून कोणी नाही अस कळून पुन्हा आत येऊन पडला पोलिसांच्या आकृति त्याचे डोळे मिटले की त्याच्यापुढे जुम्मा राहात, त्याआ धरीत आहेतस बाटे त्हा ती पुन्हा डोळे खुपडो धीर धरी आणि पहाटे निसटून जाण्यासाठी काय करायचे, ह्याचे घेत गुंगीगुंगीतच करू लागे

मालतीचे सज मन जरी विल्ली सपऱेल्या घडघाळासारखें साफ बंद पडलेले होत तरी त्या रानीच्या गाढ झोपेतही तिच्या असंज मनाच्या घरातून किशनच्या चित्तातील कोलाहलासारखाच घृति भीति भासा-भमता-स्वेपट्टेपाच्या नाना स्मृतीचा आणि मलृप्ताचा अकच कोलाहल भाजून राहिलेला असला पाहिजे ती मध्येच दचपत हसत, धोरत होता. स्वप्न पडता पडता तिच्या झोपेत असे भासले की ती, आजी सगती त्या पणुरेच्या झोपाळपावर प्रेमळ ओव्या म्हणत अना दोरीने अन्च अन्च झोके घेत आहे तांच झोपाळा अन्चावून अकदम तिच्याखालून निसटला आणि त्या दोरीच्या विळख्यात तिची मान करकच आवळून ती खोत्रवळली इवांस गुदमरून गळफास बसून तिची जाभ बाहेर पडली आणि तशा भीषण अवस्थेतील तिला तोच पहात आहे त्या घवयासरशी 'मेले मेले' घाव 'आजी, गळफास बसला मला।' अस, स्पष्टपणे विकाळून मालती ताडकन ओठली घर घर घर कापू लागली, घापा टाकीत झोपेत बंदगळेला इवास वळाबळाने घेअू-सोडू लागली.

किशनही ताडकन ओठला अधारातच ती घावरून झुभी होती, तेथे चाचपून तिच्या खाद्यावर अक हात ठवून दुसऱ्या हाताने पाठ थोपटीत धीर देअू लागला तोच मालतीने घरकापल्या दोहा हातानी त्याच्या गळ्याला मिठी मारली किशन, मला अन्म राहवत नाही मला बसलीखी घडवी भरली आहे मला पोटाशी घट्ट घेअून शेजारी नीज लाजू नकोस मी होअून ज्याला आपल्या शेजारी निजायला पत आहे असा तूच पहिला पुरुष आहेस !'

तिला अगदी जवळ घेअून किशन निजताच ती पुन्हा अितक्या लंगोलग गाढ थोपा गेली की जशी ती मध्यतरी पुरती जागी झालीच नव्हती झोपेतच चालण्या-बोलण्याचा जो अक रोग अमती त्याचा जसा काही तिला अक क्षटका आला होता.

आम्ही बटव नि बटवी ह्या दोघांही बहीणभावाना शिक्षा देतो—जमठेप बाळ पाणी !'

ते शब्द अंक्ताच किंदातच्या डोळ्यातून जरी टपटप टिपे गळती तरीही कागती टळल्यामुळे त्याला वाहीत हलवेही घाटले पण त्या शब्दात वाही तरी भयंकर अय भरला आहे, अस अधुनपणे घाटत असताही त्याच्या भीषणतेच अगदी स्पष्ट चित्र तिच्या मनापुढे अमटले नसल्यामुळेच की काय, मालती 'जमठेप बाळ पाणी' हे भयंकर शब्द अंक्तांनाही गुन्पणें तशीच पाहात राहिली पण न्यायाधीन झुठू लागताना मात्र ती अंक्तांमग गहिंवरल्यामारखी होऊन विनविती झाली,

'अंक क्षणभर ! थावा ना ! वृषावत महाराज मला अतक सांगा की, बाळपापाण्यावर मी गेल तरी माझा हा भावू कि—नव्हे, बटव माझ्या सगतीच राहिल ना ? आपल्या घदिपालागा तेवढी आज्ञा देऊन ठेवाल वा की, बाळपा पाण्यावरही आम्हा दोघांना अंक्ताच ठेवत जाव ? दया व्हावी !'

'अजाण मुली, तै का न्यायाधीशाच्या हाती असत ? बाळपा पाण्यावर पुरुषाची नि स्त्रियाचीं घदिगूह अगदी निरनिराळी असतात त्यातही अंक्ताच खटल्यातील सब अपराध्याना तर पुरुष पुरुषात वा स्त्री स्त्रियातही सहसा अंक्ताच राहू देत नाहीत !'

न्यायाधीशाने हे शब्द सहानुभूती या स्वरात जरी अुच्चारले तरी मघाच्या त्याच्या शिक्षा मागणाऱ्या भावनाक्षूय शब्दाहूनही माग्यीला ते दारुण वाटले. 'जमठेप बाळ पाणी' ह्या शब्दातील भीषणतेपेक्षा किंदात आता तिच्याचा दुरावणार ह्या कल्पनतीत भीषणता तिच्या मनाला अत्यंत असह्य स्पष्टपणे पटवून समजून घेता आल्यामुळे त्याच्या अुच्चारामरखी मात्र ती अवस्मात विव्दुळली, स्फुटून स्फुटून, 'नवा हो ! नवा हो !' अस अधवट वाक्यच धोळीत प्रार्थू लागली !

न्यायाधीशाच्या मनाला प्रथमपासूनच तिच्या अपराधाची निरपराध धाजू रिक्षवोत होती पण निर्वंध म्हणजे निर्वंध ! तो अगुल्लघ्य ! म्हणूनच ते खटला चालेनो भमतेचे म्हणून काही वोलठे नव्हते पण सचध खटल्यात धीराने निश्चठ असलेली आणि जमठेप बाळपापाण्याची भयंकर शिक्षा अंक्तांनाही न गहिंवरलेली ती मुलगी तिच्या भावापासून ताटातुटणार हे अंक्ताच अशी स्फुटस्फुटून रडू लागलेली पाहताच, त्या न्यायाधीशाचेही मन पाझरले आणि काही तरी आश्वासन देवून तिला समाधानण्यासाठी ते बोलून गेले

'रडू नकोस मुली, बाळपा पाण्यावर जर तुमची धागणूक नोट राहिली तर काही दहा-याच वर्षांनी तुम्हाला लग्न करण्याची अनुज्ञा मिळायची सोय आहे मग त्या घेतातल्या घेतात तरी तुम्ही मुखाने अंक्ताच राहू शकाल !'

मग वेलावरच्या झाडावरून त्याला कोविळाची अगदी पहाटेची लश्कारी जेव्हा अेकू आली, तेव्हा विचानने मालतीला मोठघी वप्टाने हालवून पुरती जागी वेल

‘मालती, मी पुढच्या बेताची सारी आखणी नक्की केली आहे धीर मात्र घरला पाहिजेस धैर्य नाही ना चळू देणार?’

‘वेड्या, मी आता काही स्वप्नात का आहे? स्वप्नातल्या गळफासाने जे मितात, त्याच्यातील कित्येक खऱ्या गळफासाला मात्र मुलीच भीत नाहीत!’

‘पण गळफासाची गोष्ट काढतेस कशाला? थोडक्यात अंक नू आता गंगेत जाऊन हा तुझा ग्रस्तिम वेष नि रवताने डागळलेले वपडे गंगेत बुडवून टाक स्नान कर नि ह्या माझ्या गाठोड्यातील हें घोतर अेखाचा भिकारणासारख नैसून हा कटोरा घेऊन ह्या आडवाटेने अशी निसट नि खेड्यापाड्यातून मार्ग काढीत परी आजीला जाऊन भेट नि’

‘छट्! थाव माझ्या आजीच नाव आता पूणपणे विसर अरे, ती मला पाहताच माझ तोंड कुरवाळायला जर पुन्हा घाबली तर तिचेही हात ह्या माझ्या तोंडावरील रवताच्या डागान रवताळतील! तिच्या अगावर माझ्या हाताच्या कमाचे शितोडे जुडून त्या साध्वीची निर्मलताही डागळेल मी माझ्या आजीच्या अगणातल अेक निर्मळ फूल हाते, तेव्हा मला मालती म्हणत! पण आता मी तें फूल नाही आता मी झाल आहे समाजाच्या वाटेतील अेक वाटा! वाटेल तिचे घुळीत पडेन, पण पुन्हा आजीच्या अगणात पडून तिच्या पायात तरी खसकन मोंडणार नाही आता माझ नाव दखील मी बदलणार फूल नाही वाटा! मालती नाही, कटकी! आता पुन्हा आठवण ठेव अ, मालती म्हणायच नाही कटकी

मागत नि मात्रायानांतून फिरत असचे सतिष आजवर घटवत आलो नाही दिवसापूर्वी मामी ही बहीण मीच मागत असता, अेकाची गाठून त्या मुसलमानी गुढाने बळान ओढून आपल्या घरात घातली, बाडून ठेवली माग पाडीत मी माग त्याच्या घरापुढे जाऊन पडकताच नि त्याला 'बहीण सोडून दे' म्हणून दटावताच तो मुरा अपमूर्त माझ्यावर मुटून पट्या झटापटीत तोच मुरा हिमवून मी त्याचा मुडदा पाडला माझी बहीण सोडवली अत्यंत पक्क्यान अयेच राम काढून आताच झुठलो नि पोलिसांत आपण होऊन आम्ही सगळी घातमी दणार होतो तों तुम्हीच आम्हात '

मालतीला विचारता प्रसंगावधान राखून तिनेही घोटपणाने विशानच्या बरील बयानाला सततत जुळेऊ तच गागितमें त्या मुसलमानी गुढाच नाव-नाव पूववृत्त बाहोच आपणाच्या माहीत नाही अस तिच्या स्वाविषयी पोलिसांनी सोद-सोडून विचारता तिन डामून झुतर दिले

अग्न्यवतीत तिची रचताळलेली वस्त्र, हात साई बंदीला खोबलेगी ती त्या पेंडक्या घराची विल्ली आणि तो रचताळ मुरा मालतीच्या अगावर सापडला तें तें टिपून त्या दोघांनाही पकडून ते चालू लागले त्यांच्याबरोबर त गायत्रीही परतले आपणावरच नाही आळ यलू मये म्हणून त्यांमोघ त्या पडक्या घराकडे चाललेल्या काही तरी भयंकर प्रकाराची घातमी जी पोलिसांना रातोरात पोच यिला होती तिच्या ओळखदेखप्रभृति मारा शक्य ती पुरावा त्यांना पोलिसात नोंदयल्यावर त्यांना घरोघर परत घाडण्यात आले अपराध माझा ! माझ्या बहिणाच्या सोडून घा परत घाडा ! अशी विनंति विशानने करताच त्याला दटावण्यात आले दसनी पुरावा तुम्हा दोघांविरुद्ध आम्हाला तुम्हा दोघांनाही झटक करण भाग अपराध गुणाचा त अती न्यायाधीन ठरवतात ना आम्ही, ना तू

विशान आणि मालती ह्या दोघावरही खटला भरला गेला अपराधा लंगोल्ल सापडले त्या हत्येपुरता पुरावा जम्यत अपराधाचे धागेदार कोत्रे गुतलेले नव्हते त्या ठार केलेल्या माणसाच पूववृत्त सवस्वी अजात मुन्याच्या घावानो छिन्न-विच्छिन्न झालेल्या त्याच्या मुद्रेमुळे त्याची ओळखहा दुषट आणि त्या नादात पडण्याचे त्या खटल्यापुरते नाहीच कारण आढवेही आलेले नव्हत ह्या सव परिस्थितीमुळ कोणत्याही खोलात फारसे न जाता त्या हत्येपुरताच आरोप ठेवून खटला चालवून पोलिस भोकळे झाले बचाव असा त्याच्या बयानांपलीकडे आरोपींच्या बतीचाही नव्हताच

घोबटच्या दिवशी न्यायाधीशाने निवाळ दिला—

' कोणत्या आरोपीने प्राणपातक वार घेला हें चांगलस सिद्ध चाल नाही सिद्ध चाल तें हें की दोघांनीही ह्या हत्येत जाणूनबुजून भाग घेतला म्हणन

आम्ही कटक नि कटकी ह्या दोघाही बहीणभायाना शिखा देतो—जमटेप काळ पाणी !’

ते शब्द अंकताच किशनच्या डोळ्यातून जरी टपटप टिपे गळली तरीही काशी टळल्यामुळे त्याला बाहीसे हलकेही वाटल पण त्या शब्दात बाही तरी भयकर अथ भरला आहे असे अधुवपणे वाटत असताही त्याच्या भीषणतेचे अगदी स्पष्ट चित्र तिच्या मनापुढे अमुटले नसल्यामुळेच की काय मालती ‘जमटेप काळ पाणी’ हे भयकर शब्द अकतानाही सुनपण तशीच पाहात राहिली पण न्यायाधीश थुठू लागताना मात्र ती अकदम गहिवरल्यासारखी होऊन विनवितो झाली,

‘अेक क्षणभर ! यावा ना ! वृषावत महाराज मला जितक सांगा की, काळघापाप्यावर मी गेल तरी माझा हा भाऊ कि—नव्हे कटक माझ्या सगतीच राहील ना ? आपल्या बदिपालाग तेवढी आज्ञा देऊन ठेवा का की, काळघा पाप्यावरही आम्हा दोघाना अेकत्रच ठेवल जाव ? दया व्हावी !’

अजाण मुली त का न्यायाधीशाच्या हाती असत ? काळघा पाप्यावर पुष्पाची नि स्त्रियाची बदिगह अगदी निरनिराळी असतात त्यातही अेकाच खटल्यातील सव अपराध्याना तर पुरव पुरपात वा स्त्री स्त्रियातही सहसा अेकत्र राहू देत नाहीत

न्यायाधीशाने हे शब्द सहानुभूती या स्वराने जरी झुच्चारले तरी मघाच्या त्याच्या गिळा सागणान्या भावनाशून्य शब्दांनही मालतीला ते दारण वाटले. ‘जमटेप काळ पाणी’ ह्या शब्दातील भीषणतेपशा किशन आता नित्याचा दुरावणार ह्या कल्पनशील भीषणता तिच्या मनाला अत्यंत अगह्य स्पष्टपण पटकन समजून घेता आल्यामुळे त्याच्या झुच्चारगरद्या मात्र ती अकस्मात विव्हळली, स्फुडून स्फुडून ‘नवा हो ! नवा हो !’ असे अधवट वाक्यच घोड्यात प्राळ

ते शब्द अंकताच जशी बाही काळ्या पाण्याची जन्मठेप रद्द होऊन ती सुटलीच असा, त्या सकटाच्या वादळात भावावून गेलेल्या मालतीला मनातल्या मनात आनंद झाला 'महाराज, तुमच्या ताडात साखर पडो ! लग्न करता येतील ना मला हव त्याच्याशी ? बदिंगूहातील सारी शिस्त मी अक्षर न अक्षर पाळीन वर !'

तिच्या स्त्रीय नितगातील सान्या यौवनमुलभ भावना त्या कल्पनेसरशीच तृप्तल्यासारख्या झाल्या किशनशी तिच लग्न लागलेच असें तिला होऊन गेल. पण वेडे मालती, कल्पना म्हणजे वस्तुस्थिति नव्हे ! अितक्या कठार, निदय निघून अनुभवानंतरही हे तुला अजूनही कळल नाही ना की, मनुष्य हा स्वतःच्याच शिस्तीचे, पापपुण्याचे आणि कर्माविभाचे फळ तवडे काय ते भोगीत नमून ह्या प्रत्यक्ष जगात तरी समाजाच्या पापपुण्याच आणि कर्माकर्माचेही फळ अिच्छा नसलो तरी भोगीत असतो, त्याला दुसऱ्याच्या कृत्याचेही फळ प्लेगाच्या सायीत केवळ वातावरणीय ससगर्भ निराग्यालाही प्लेग होतो, तस भोगावे लागते !)

तुझ्या दैवी तरी तेच लिहिल असल्याच आतापर्यंत प्रत्ययाला आल नाही का ? नाही तर तुझ्या देहाची, मनाची, भावनाची, असह्य आणि भयप्रद बिडबिडा आजवर ह्या कोमल बयात अशी सारखी होत रहावी, असे तू स्वतः कोणते पाप केल होतस ? कोणता अपराध केला होतस ? कोणाचे काम दुडबल होतस ? आपल्या आईच्या ममतेच्या अंगात अमललेली मालती, तू अंक मालतीच्या कोवळ्या निमळ फुलाची अधफुल्ल बळी ! जशी शरदः ऋतूतील चंद्रकोर अशा आम्ही तुला प्रथम जेव्हा पाहिला तेव्हा जमकरटपाला देखील तुझी तुझ्या अपराधावाचून ही दुदशा होतील अस भविष्य करवल नसत, दुष्टातील दुष्ट पिशाच्चांलाही तुला असा साप अगोच देववश नमता !

आणि ती अमह्य दुदशा जितकी लाजिरवाणी की, सहानुभूतीपुढे सुद्धा झुधडी वरत सांगता येऊ नये त्या आडदाड, ओगळ आणि अभद्र नरपशूची अघोर वानना जेव्हा जेव्हा तुझ्या लज्जचा वळा घेत गेली, तेव्हा तुझ्या कोवळ्या अगाची जी आग झाली आणि कोवळ्या भावनाची राख जी झाला, ती हे अनागस कुमारिके तू स्वतः हाऊन अखादा नीतिनियम विनय वा शिस्त भगिनीस म्हणून वा शस्त्रे ? त्या अपोर दुदःखेनून तुला आणि तुझ्यासारख्या अनेकांना साहचर्य-साठी हा किशन पुढे आला त्याने नीतिनियमाचा, परापकाराची आणि विनयाची चाट वाळगरी आणि तुम्ही त्या राक्षसाच्या रक्ताचा पाट वाहावून ती त्याच्या अत्याचाराची आग विचवली म्हणून अत्याचारी ठरलात तुम्ही ! समाजात काळोखी लागली तुम्हाला ! बाळ्या पाण्यावर पाठवणा होणार तुमची ! समाज-पीडक अत्याचाराचा नायनाट करणाराच केव्हा केव्हा समाजपीडक अत्याचारी

म्हणून दडिला जातो ! नीतिनियमाची खरी शिस्त पाळणे हाच अपराध ठरून यासाठीच वशिस्तीचे फळ भोगावे लागते !

हा दोष कोणाचा ? हे असे का होते ? किंवा हे असे होऊ नये ह्यासाठी काय अुपाय योजावेत ? हा प्रश्न येथे अगदी भरलागू, अगदी अप्रस्तुत ह अस होते. खर आणि म्हणूनच मागती, तू स्वतः शिस्त पाळलीस की तिचे पारितोषिक तुल मिळालेच पाहिजे, पडलेच सुखस्वप्न खरे ठरलेच पाहिजे अस ठाम मत पूर्वीत धरू नकोस !

परंतु सुखस्वप्ने खरी ठरतच नाहीत असेही काही नाही तेव्हा सुखस्वप्नात हसते आहेस रमली आहेस, तशी क्षणभर खुशाल हास, रम पण त्याला अेक स्वप्न समजून त्यात रम जाग आल्यावर ते स्वप्नच सत्य ठरेल, असे ठाम समजू नकोस म्हणजे झाले

♦ ♦ ♦

९ अंदांमनचे चलान

कलकत्याच्या बदरावरील घक्क्यावरच अेक पटागण अगदी रिकाम करण्यासाठी पोलिसांचा धावपळ चालली अकूण अेक मनुष्य वाढून देण्यात आले ते हटवलेले लोक वृरवर जाऊन मिळले त्या जागी दाटून, काय होत त पहाण्यासाठी काणी कोणाच्या खाद्यावरून तर कोणी पुढच्याना बळ रेटून बराबरीत टाचेटाचेवर झुमे राहिजे

अितवयात जिकडून तिकडून गजवज झाली आया ! चलान आया ! चणन आया !

‘चलान’ म्हणजे तुरगा-तुरगातून साचलेले काळचा पाण्यावरचे दडित अेकच वरून अंदांमनला धाडण्यासाठी त्या घक्क्यावरील पटागणात ज्या अेक गटाने आणण्यात येतात तो गट

साया अपराधात जे अत्यंत घातक आणि नृशस अपराध असतात, तो ज्याच्या हातचा मळ चालेला आहे अशा हत्यारी आगलाभ्या विपदायी दरोडेखोर अित्यादि अट्टल पाण्याना बहुधा काळचा पाण्याची शिक्षा देण्यात येते त्यातही पुहा चाळणी होऊन जे अतिवृद्ध अल्पवयी जिनडाल बदिशाळेत सद्धतनाने सुधारणाय ठरलेले ते वगळून अुरलेले जे अट्टलातील अट्टल अपराधी बहुधा त्यानाच काळचा पाण्यावर पाठविण्यात येते राजकीय प्रकरण वगळले तर कोणत्याही सुव्यवस्थित

समोजाला ज्याचे अस्तित्व असावा महामोरोच्या सायीमारतेचं मयप्रद वाटल्या-
वाचून राहणार नाही, असेच क्षुप, हिंसक, अच्युत राहू ह्या काळ्या पाण्यावर
घाडण्यामाठी मादलेल्या 'चलना' त भरती देजे अमनात अपवाद सादले तर
नियम असा होय

परंतु त्या पटागणात त 'चलन' येताना त्याची काहीच माहिती नजरेच्या
कोण्या नव्या मनुष्याने किंवा भावदृष्टी सताने जर त्याच्या पाहिले अमते तर ?
तर त्या चलनाचा त्याला राम न घना अच्युत कीवच आल्यावाचून राहती ना
कारण ते विचारे किती निस्तोत, बहुतेकांच्या माना घाली, बहुतेकांच्या डोळ्यात
टिपे — निदान मनात घडवी, ताड अच्युतली, दोजाराच्या मनुष्यामागुद्धा चकार
दाद न घालता किंवा बोललाच कोणी तर असावा मुलीसारखा स्त्रोत नुमता
पुटपुटत, चाराचाराच्या रांगानी अगदा गाघे भिवार गणवण घातत, मानून
पाझू टाकीत, शिपाजी 'पाव' म्हणताच पावत 'बैस' म्हणताच बसत, 'बूढ'
म्हणताच छुटत शमवादी लोक पण थोडी मुद्धा गडबड न करता त्या पटागणात
चालत हाते अतिक्रम घात, दात सयन जावावा तो बळप ! दोसवाणे शेळ्या-
मडपाचा बळप कडाजीसायात नेला जातानामुद्धा त्याच्याहून अधिक गडबड
करीत जाता, कमी पविल्लाणा दिसता ! असा त्या वापदृष्टी दीनदुवळपणा
त्याच्या आजीवापापामून, गुगलेनरापापून बायकापीरापापून त्याची जमाची
साटातूट करून काळ्या पाण्यावर त्या तेथल्या अनिबिन छट्टाला आणि कप्टाला
बळी घायला असं नल जाव ना ? राजनिबंघाचा हा कोण निष्ठुरपणा, शिक्केचा

पण जर का धारदार सगिनी ठासलेल्या बटुकाचा आणि दडुक्काचा गराडा
 एक घटकाभर काढून टाकून त्या चलानातील त्या माना खाली घातलेल्या आणि
 टप गाळणाऱ्या बापड्या' ना भोकाट सोडले असत तर ? डोळ्यातून दयेचे
 रेकही टिपूस न गाळता त्या चलानातील त्या बहुतेक बापड्यांनी अर्धा कलकत्ता
 गाळून राख केला असता, अुरलेला अर्धा कलकत्त्याच्या माना मुरगाळून हाहाकार
 ब्रुडवला असता ! सकाळीच्या रिगणात भाले आणि वाटेरी चाबूक परजीत राहणारे
 नेहते जोवर सगोर आणि आजूबाजूत असतात तोवर मिहण्याप्रही जसे सुसम्य
 नागरिकाप्रमाणे रिगणात शिस्तीने चालतात, तसे ते चलान शिस्तीत चालत
 होत त्या सगिनी आणि त दडुके त्याला वेढून झुमे होते म्हणून ! अपवाद वजा
 जाता त्या चलानातील बहुतेकाची ती सभ्यता ती विनय ती दीनता ती टिपें
 नातीचा नव्हती तर होती निव्वळ निरुपाय भीतीची ! अशा अचूकखल खलानाही
 समाजस्वास्थ्याचा पोषक अशी शिस्त लावता येते पण ती गातेच्या पारायणाने
 नव्हे तर सगिनीच्या पोलादानेच काय ती !

अगदी गोगलगाभोसारखे बापडे दिसणाऱ्या ह्या चलानाताल दहा-पाच
 व्यक्तींची जरी थोडी ओळख तुम्हाला करून दिली तरी मळमळपा दयेला त्याच्या
 ह्या कुशेकडे मुरातें पाहून जी कीच येत तीच शिसारी येथीत आणि अशा हिंस्र
 मानवी दबापदातही जी माणुसकी असतेच असते तीच तेवढी जिवत ठेवून त्या
 हिंस्रतेचे रोगाणू प्रतिरोधण्यासाठी वरवर अत्याचारी वाटणाऱ्या ह्या धारदार
 सगिनीचे टाचेच (अजेकशनचे) कसे अवश्य आहेत ते घ्यानी मज्जाल हे आलेच

भावाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अकुलत्या लहान मुलाला विप देवबून मारायचा कट केला आणि त्या पायी तो मुट्या मेल्या. हेतु ? त्या राहत्या पुतण्याचा काटा वाटेतून निघाला, म्हणजे त्याचा निर्वंश होऊन सारी समाजीक मत्ता ह्याला अकटवाला गिळंकृत करता यावी !

हा जो दुसरा दडित तो अर्धा सुधारणीय अपराधी म्हणता येईल. ध्याने तो सतरा-अठरा वर्षांचा मुलगा. नांव गोपाळ, मुद्रा गयाळ. त्याच्या घरच्या बाप, चुलता, प्रभृति मोठ्या भाणसांनी त्याच्या शेताचा लिलाव केल्याच्या रागाने त्याच्या गावातील सावकाराचा सूड भुगवण्यासाठी त्याच्या घरावर दरोडा घातला. मोठ्या भाणसांबरोबर हा मुलगाही गेला. सावकाराला खाली पाडून ते झोडवीत असता ह्याने जात्याची तळी अचलून त्या बिचाऱ्या सावकाराच्या डोक्यात घातली. त्याचा मेंदूच बाहेर पडला. सावकाराचा अपराध हा की, ह्या कुटुंबाने त्याचें श्रृण फेडण्याचें तर राहोच, पण झुलट त्याची गंजी, रास, गुरे सुद्धा जाळली, मारली, म्हणून त्याने खटला केला आणि रीतसर लिलाव करून ह्याचे गेत विकले ! ह्याच्या बापाला फाशीच झाली. हा मुलगा दुग्गम, म्हणून ह्याला जन्मठेप काळें पाणी !

पण हा तिसरा वापडा पाहिलात का ? किती शिस्तीत आभा, किती व्यवस्थित, निबंधशील (Law-abiding) दिमतो आहे तो ह्या धारवंद सगिनीच्या चकचकाटांत ! पण जेव्हा तो चकचकाट त्याच्या वाटेवर पडला नव्हता आणि ती वाट तो त्याच्या स्वभावाच्याच अंधळ्या अजेडात काय ती न्याहाळून स्वतंत्रपणे चालला होता, तेव्हा हा नागरिक कुसा चालला होता माहीत आहे ? ते त्याच्या शिक्षेच्या ह्या नोंदीत वाचा. हा बंलुची, तिकडील बुदंड टोळ्यांतील अंक माणूस. नांव अल्लावक्ष. हा सिध प्रांतातील तुरळक हिंदु बसतीवर ह्या टोळ्याचे जे वारंवार दरोडे पडतात त्यांत भाग घेता घेता अतका क्रूर बनला की, त्याला हिंदु मुलांमुलींच्या मासाचे लचके होडून सायची राससी चटक लागली. शेवटी अकदा ! पेशावरला जाणाऱ्या अका आंगगाडीतील स्त्रियांच्या डब्यात अंक हिंदु स्त्री आपल्या तान्हुल्यासह अकटी बसली आहे असें देहळून तो त्या डब्यात खिरला, मुरा रोखून तिच्या लज्जेचा बळी

घेतले, पण नृमानभक्षणाच्या अणोर हौशीवाचून त्याच्यात वेढासारखी बाहीच चिन्ह दिसेना, अुलट तो हिड्ड्याच कोवळ्या मुलामुलीचे मास लचवे तोडून खात आणि रवन मिटवपा मारून पीत असल्याचे, त्याच्या त्या राक्षसीपणालाही अेक संतानी धर्मचघ्न असल्याचे, त्याच्या पिशाच्चपणालाही अेक पदत असल्याचे सिद्ध झाले. त्याला जन्मठेप काळ पाणी होऊन वेढ्याच्या रुग्णालयात काही दिवस बंद वेळे. तेथेही बाह्यातपणावरून जेव्हा दोनदा पद्मास-भाठ फटवे खाल्ले, तेव्हापासून काय ते त्याने वेढ्याचे साप सोडले, दिस्तीने राहिला आणि आता काळ्या पाण्यावर घाडला जात आहे फटक्यासरशी त्याचे वेढ अुतरले (सुगिनीच्या घारेवर राक्षसीपण सासले जाताच राक्षसानाही बघी कधी भाणसाचा आकार येतो तो असा). वनमानधपण्याच्या मन्नाच्या पाण्याने भाणताळत नाहीत अशी हिंस खापडे; रोखठोव सुगिनीच्या पाण्याने भाणताळवता येतात, निदान निस्पद्रवी तरी करून

दीत, फेसाळून, हिसाळून अफाट रागाने चवताळत्यासारखा, चढचढाटत, होता. त्या दंडितांमध्ये बहुतेकांना, समुद्र असा, पाहण्याचा तो पहिलाच, प्रसंग असल्यामुळे त्या अफाट जलाशयाला, तसा अफाट रागाने खचळलेला पाहताच त्या नुसत्या भीषण देवाच्याच्या घसक्यासरशीच सारखे धडधड होऊ लागले. दंडितांना अकस्माती बोलायची सवत 'ना'. असताही त्या घसक्यासरशी कोणाशी तरी आणि काही तरी अद्भुतगारल्याबांचून राहावेनासंच होऊन, जों तो शेजारच्या दंडिताशी कुजबुज, लागली, 'हाच तो काळघा पाण्याचा समुद्र !' 'वापरे, ह्या अंच तुंबळ लाटा असल्याताना पाहूनच माझा जीव सालीवर होत आहे !' 'अरे, काळघा पाण्याचा घडितात, त्यांना ह्या अफाट समुद्राच्या पार कोणचं बेट आहे त्यावर नेतात, ते तरी खरं का रे ?' 'मी तर अकलं आहे, ही निव्वळ थाप म्हणून ! आम्हाला ह्या थापेने फसवून, मोठ्या थोरल्या आगबोटीवर चढवले नि भर समुद्रात नेले की बुडवून टाकतात साफ !' नवऱ्या दंडितांना थरथरकापवणाऱ्या शका, निर्ढावलेले दंडित त्यांना देत असलेली प्रत्युत्तरे ह्यांची कुजबुज वाढत वाढत दवलेल्या बोला-हलाचे स्वरूप घेऊ लागली, तेव्हा पोलिसांची सहनशीलता संपून त्यांनी पुन्हा सरडावले, बूप ! नही तो दंडुकेसे पोटे जावंगे !'

त्यासरशी पुन्हा सारे गप्प झाले. निर्ढावलेले आणि बारागारांत वारंवार राबलेले जे वंदिवान असतात, ते रखवालदाराची दृष्टि चुकवून शिस्त कशी मोडावी ह्यांत पुरते पटाभीत, पण नवऱे वंदिवान त्यांच्या नादी लागून शिस्त सोडू जाताच पटकन् पकडले जाणारे. त्यातही शिस्त तोडणाऱ्या निर्ढावलेल्या आणि दडम वंदिवानांच्या बाटेला सहमान न जाता नवऱ्या नरम वंदिवानांवर शिस्त मोडल्याचा राग काढणे, रखवालदारांनाही सोपे जाणारं असते. त्यामुळे पुन्हा कोणी गलका करते की काय, हें पाहणाऱ्या अेका रागीट रखवालदाराने त्याच्या पलीकडे वसलेल्या दोषा-तिषा, मधापासून कुजबुजत असणाऱ्या पण निर्ढावलेल्या आणि दडम न दिसणाऱ्या दंडितावर अथडपणे तिकडे लक्ष नाही असे दाखवीत असताही चोरून डोळा ठेवला. थोड्याच वेळात पुन्हा जिकडे-तिकडे हळूहळू कुजबुज वाटत चालली आणि पचतही चालली आहे, हे पाहून त्या दोषां-तिषांपैकी जो अल्पवयी नवऱा अेक जण, समुद्रांत नेऊन वंदिवानांना बुडवतात, ह्या कल्पनेने पूर्वापासूनच, घडकी भरल्या-सारखा झाला होता, तो आपल्या शेजारच्या अेका शिकत्यासवरल्यासारख्या दिस-णाऱ्या दंडिताला अगदी गयवया करून पुनः पुन्हा विचारू लागला,

'वावूजी, कहो ना ! जिसी समुद्रमे डूबायेगे क्या हम सबको ?'

'बच्चा, नहीं नहीं.' अेक निर्ढावलेला दंडित. मध्येच, पोलिस पाठमोरा आहेसा पाहून शटकन् म्हणाला, 'बे. वात झूट है ! काळघा पाण्यावरून पळून आलेल्या अेका पटाभीत पट्ट्याला मी स्वतः तुझ्यात पाहिलं आहे. अंदामान म्हणतात, त्या वेढाला. त्यावर नेऊन सोडणार आम्हा साऱ्यांना !'

‘जी ! क्या बोले ?’ तो मुलगा नवा जोब आल्यासारखा होऊन ब्रुदगारला, ‘काळघा पाण्यावरून कुणी कुणी पळून परत सुद्धा येऊ शकतो ? बाबूजी, तुम कहो तो हम सब मारेंगे जिस बातको !’

‘दहा हजारांत बेखादाच ! असा नराधम अपराधी काळघा पाण्यावरून पळून आलेला मो सुद्धा पाहिला आहे !’

हें वाक्य तो बाबूजी (साधार बंदिवानाला आणि कारकून वा मोठ्या योग्य-तेच्या बंडिताला बंदिवानांत ‘बाबूजी’ संबोधितात.) शक्य तितक्या सावधपणे शेवटी बोलतो न बोलतो तों पाठ वळवलासे दाखवून त्याच्यावर लश् ठेवणाऱ्या त्या पोलिस रखवालदाराने झटकन् पळून घावून बाबूजींना पकडले. कारण पकडले न जाता शिस्त कशी मोडावी, ही विद्या बंदिवासाचा प्रसंग अभ्या जन्मात पहिल्यानेच आलेल्या आणि सरेळ सत्य तें मोठ्याने बोलण्याची सभ्य जगतातील सवय सुटून बदिगृहात अवश्य तितका लुच्चेपणा अंगी अजून न मुरलेल्या त्या ‘बाबूजी’ चे ते शब्द त्यांची मिच्छा नसताही बरेच मोठ्याने निघून गेले होते.

रखवालदाराने बाबूजींवर झडप घालून त्याच्या कुडत्याचा गळा पकडून रंगाला भुमे केलें आणि आपल्या जमादाराकडे खेचीत नेऊन म्हणाला, ‘वारंवार चूप बस म्हणून सांगितल असताही हा बदिघान सारखा गळफा मारीत आहे. अितकंच नव्हे, तर अितर बंदिवानांना चिथावोत आहे की आपण काळघा पाण्यावरून तुहंग फोडून पळून जाऊ.’

‘काम ?’ संतापाने लाल होऊन जमादार ओरडला, ‘काळघा पाण्यावरून पळून जायचा कट ? नांश काय ह्या बरेडाचं ?’

रखवालदाराने त्या बाबूजीच्या छातीवरील विल्ला पाहून जमादाराला रवाचें नांव सांगितले, ‘कंटक.’

जमादाराने नांव आणि त्याच्या विल्ल्यावरील बंदिक्रमांक आपल्या लिशातील नोंदवहीत टिपला आणि बरेडाबून तो म्हणाला, ‘कंटक, तुझा हा अपराध जर मी बर कळवला, तर तुझा गळघाला तात लागेल. काळघा पाण्यावरून पळणाऱ्याला पळताना गोळी घालतात, पकडला की फांशी देतात, माहीत आहे ? काळघा

मुलगा मुमता घरपर बापस आमा राहिला पण कटनवरील ह्या आरोपा-विषयीची पोलिसांनी घाललेली तो सांगे वाचावाची मुळापामून अंक्त अमणारा तो निडावलेला बदिवान पटवन् झुत्तरला,

‘जमादारजी, हा वादू आम्हाला मागत होता की, काळ्या पाण्यावरून कम पळायच ते त्याला ठाऊक आहे, तसा पळालेला अेक जण त्याचा पुतारी आहे नि आम्ही जर त्याच्या बटात भिस्तळू नि गुप्त वेत न फोडायच्या तसा क्षपया घेऊ तर अेका यपांच्या आत सयळे जण तुरग फोडून काळ्या पाण्यावरून निसटून घरी परत येऊ मी ह्याला म्हटल, ‘आपण नाहीं गुवा येणार असा भयंकर बटात, नि येणार क्षपयविषय’

त्या अट्टल सोद्या बदिवानाची ही माक्ष अंक्ताना तो कटव मुमता दिट्मूढ होत्साता आ वासून आमा राहिला मग अेकदम अुद्गारला, ‘अरे, हें काय बालट’ अितक्या अुलटपा काळजाचा मनुष्य अमू क्षपतो अ । अेक अक्षर देवाील सर नाही हा सांगतो त्यातील जमादारजी, क्षपय देवाची मी ’

दणवन् अेक दडुका कटवच्या माडीवर जमादाराने हाणून गजना केली, ‘चूप !’ बस्म्, त्या सामा साशीपुरावा-आरोपावचावाचा ग्यापनिगय त्या अेका डाटक्यात समारोपिला गेला

तांच घण घण घण कमची तरो घटा घणघणू लागली ‘त्या तिधाना फोडून निरनिराळ्या रागातून बसव’ असे त्या पोलिस रत्नबालदाराला सांगून जमादार घावतच घटा बाजली तिकडे निघून गेला ते चलान अदमानला जाणाऱ्या आगनावेवर चडवीतोपर्यंतच त्याचा भार त्या जमादारावर अमत्यामुळे आणि ती घटा ती, आगनाव येण्याचीच होती म्हणून कटवच्या त्या प्रकरणाचा जमादाराला तेथेच विसर पडला अेकदा आपल्या हातून त्या चलानाची व्याद आगनावेवर पाचवली की मुटलो आपण ! मग ते तिकडे पळोत वा जळोत ! त्याचे सव्यापसव्य हा जमादार असल्या भानगडीचे प्रनिवृत्त वरच्या अधिवाऱ्याकडे पोचवून स्वतः कशाला कीत बसणार ?

जमादार निघून गेला, ते प्रकरण विसरला, पण माडीवर हाणलेल्या त्या दडुक्याचा रट्टा विमरणे त्या विचाऱ्या कटकला थोडेच शक्य होते ? त्याच्या माडीत बळ येऊन तो विवळत तसाच बसवले त्या रागत बसला त्या अग्यायाने, अपमानाने आणि विशेषत त्याला प्रतिकारण्याच्या सपूर्ण अक्षमतेने कटकला जगण्याची सुद्धा लाज वाटू लागली काळ्या पाण्यावर जगण्यामाठी जितकी निर्लेज्ज तितक्या अवश्य, तितक्या तो त्या सद्गुणात अद्याप प्रवीण झाला नव्हता

पण कारागृहे आणि काळे पाणी ह्याचेच जीवन ज्याच्या अस्तित्वावर आधारले आणि समयिले जाऊ शकते, असा निर्डाविलेल्या निर्लेज्जातील तो साक्ष देणारा वडित बसल्या बसल्या त्या कटवकडे पाहून फिदी फिदी हसत होता अुलटा

मेजारच्या दडितांना आपली अेक बढाओ म्हणून ते कटकवर घातलेले बालट सागत होता, 'भम्भा, जिवावर बेतली होती माझ्याच, पण दिली दवडून त्या शेळपट वाळूच्या शेपटावरच । कटकच्या तगडीवर असा अेक रपाटा देवबला यी यव । '

कटकला माडोत वळ अुठत असल्यामुळे सारखे अुकिडवे वसवेना शिपाजी, तर सारखा ओरडू लागला 'हा, अुकिडव । सीधा वेंठ । 'कटकवर गिस्त मोडल्याचा दुसरा अन्याय्य प्रसंग गुदरणारच होता

पण अितक्यात जिवडून तिवडून त्या सगिनीवाल्या रखवालदाराचा गर्ज झाला 'बुठो । महाराजा आया । '

कटक चमकून अुठला आणि जिज्ञासेने वृषू लागला अेवढे कोणचे महाराज, विकडे येत आहेत ?

निर्वाचलेले अनुमयी* वदिवान सारे अुठून समुद्राकडे वोट दाखवून कुजबुजले, 'महाराजा । आले बघा ते । '

कटक पहातो तो अेक मोठी आगवोट भाऽऽ असा वव भुकीत त्या खटखटणाऱ्या एटाच्या जगलातून घाट कापीत धक्क्यावडं हळूहळू येत आहे, तिथ्यावर 'महाराजा' असे अगडवव नाव लटकते आहे

'महाराजा आया' म्हणजे ह जलयाग, हे जहाज, आले । हच का आता मला काळ्या पाण्यावर नेणार ? त्या जलयानाला पाहताच कटकच्या पोटात घडकी भरल्यावाचून राहिली नाही

आजवर सहस्रावधि भल्याबुऱ्या स्त्रीपुरुष अपराध्यांना ह्या 'महाराजा' जलयानाने ह्या धक्क्यावडून अुचकून काळ्या पाण्यावर नेअून सोडले असेल, पण त्यातील हजारो अेकाला देखील पुन्हा वाही ह्या धक्क्यावर परत आणून सोडले नाही जो अेक काळ्या पाण्याचा दडित म्हणून ह्या जलयानावर बडला काळ्या पाण्यावर गेला, तो गंगा । ह्या जगलाता मेलाला, हे जग त्याला मेले । स्मशानात-ममणवटीत वाहून नेल जाताना प्रेताला पर वाही वाटणे शक्य असेच, तर त्याला जें वाटत असेच, तेच काळ्या पाण्यावर जाण्यासाठी जे हा दडितांना ह्या 'महाराजा'वर बडविले जाते, तेव्हा त्यांना वाटत असते निवान त्याच्या न 'वाटण्या'ची माणुसकी ज्याच्यात अुरलेली असेल, त्यांना तरी तसेच वाटत की, 'महाराजा' ह जहाज तमून आहे अेक थडग । ह्यात जो गाडला, तो पुन्हा जरी वाहेर पडलाच तरी पडणार त्या काळ्या समुद्रापलीवडोल यमपुरीत । यमलोकी । ह्या लोकी नव्हे । कटकचा वळत होते आणि म्हणूनच ह्या 'महाराजाला' पाहिल्यावरोवर त्याच्या हृदयात घडकी भरली त्या वेळेपर्यंत तो मनाला विचारीत असे, 'ह्या समुद्राला काळ पाणी का म्हणतात ? तस पाहिल तर समुद्र ओलाडण म्हणजे जातपात, धर्म नष्ट होण हिदुममाजापुरता तरी अेक सामाजिक मृत्युच होण, अशी सिध्दवदीची रुढि जेव्हापासून हिदुममाजात बळावली, तेव्हापासून

समुद्र तितका वाळ पाणीच वाटू लागला काळाचा—मृत्यूचा—समुद्र भासू लागला पण त्यातही ह्या अदमानच्या जन्मठेपेवर जाणाऱ्यानाच काळ्या पाण्यावर जाणारे अम भयंकर नाव का मिळाले ?' ह्या समुद्राच पाण्या कटक किती वेळ तरी वसल्या वसल्या पाहात होता, पण त विघपन काळे का तें काही त्याला आढळेलना पण त 'महाराजा' जलयान वधनाच आणि 'आतात मला ह्या आजवरच्या आप्तेष्ट जात पोताच्या वगातूनच नव्हे तर जावनातूनच हिसडून अत्यंत दुवशेच्या पुण्या मृतसजात नजून खचित खचित गाडणार ही प्रत्यक्षता पटताच त्याच्या हृदयात जी धडका भरली, त्यासरशी मान त्याला तो सारा समुद्र खराखरच काळा काळा वभिन्न दिसू लागला त्याल काळे पाण्या वा म्हटल तें त्याला वळत—नव्ह, काळे पाणी ह्या नावाहून दुसर ययाथ नाव त्याला दिल असतें तर तें बदतीव्याघातच कस झाले असतें त त्याला पटत

हा कटक म्हणजेच वाचवहो, तुमच्या ओळखीचा तो विशान त्याला आणि मालनीला जमठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झार्यानंतर त्याचा जी तागवूट झाली ती झालीच तिला कोणत्या वदिगुहात धाडत त त्याला यरले वरतही वळल नाही त्याला निरनिराळ्या कारागारांत काढीत कोडत दर चार-पाच महिन्यानी साचडले काळ्या पाण्याचे दडित गोळा करून अेकैक टाळी काळ्या पाण्यावर धाडण्याच्या पद्धतीप्रमाणे ह्या टोळीत धाडण्यासाठी जव्हा कलवत्याला आणण्यात आत तव्हा त्या जिवावरच्या सकातही अेक स्निग्धभीषण जिवासा त्याल चैन पडू दत नव्हती न जाणो, मात्नीला पण ह्याच 'चलाना त जन्मठेपेवर काळ्या पाण्याला धाडण्यासाठी आणलो जातील की काय ? तिला तसा दुदगेत पाहण टक्कलण किती असह्य, किती कटू ! पण त्या निमित्तें का हाओना पण तिला निदान पाहण, सकट भोगणेच तर अेकत्र भोगताना वाटून घेऊन भोगण त्यातल्या त्यात गोड ! गुपचूपपणे त्याने किती शोध केला, पण दटित स्त्रिया अगा वाहो त्या चरानात पाठवल्या जाणार नव्हत्या आणि असल्या, तरी त्यांना पुरेपी चलानाच्या दृष्टीला सुद्धा शक्य ता न पाडता धाडण्याची स्वतंत्र व्यवस्था ठेवेली असते तीच योग्य

ठेवलेल पण रूप तेच त्याने आपल्याला ओळखल तर ? तो म्होर नराघम आपला सूड जुगवण्यासाठी पुन्हा वाटेल तो अत्याचार करायला सोडणार नाही आपल्यालाही प्रत्याघात केल्यावाचून राहवणार नाही ह्या आधीच गुदरलेल्या अेका भयंकर सकटात दुसऱ्या भयंकर यातनाची घोरपद गळ्यात पडणार होवो काय होईल ते आता । जे वाभीट ते झालच आहे-जन्मठेप काळ पाणी काय, मृत्यु काय अडदात काळे-गोरे ते काय निवडायचे ? अशा विचारे विचान त्या आपत्तीला तोंड देण्याची मनोभन सज्जता वरीत असताही ती आपत्ति टळेल तर वरं, असेच त्याला वाटत होते. म्हणूनच त्या चलानान तो रफिअुद्दिन किंवा त्याच्या त्या खटल्यातील कोणीही साथी-दार दिसत नाही ह् पाहून त्याला ही अेक नवी आपत्ति तरी टळली, ह् वरं वाटले होते फासावर चढवले जाताना मुद्दा डोळे बाघून चढवले म्हणजे थोडे बरेच वाटते त्यातल्या त्यातही ।

ते चलानचे चलान खणखण सळखळ येड्या वाजवीत, प्रत्येकाच्या खावेत अयवण, हातीवालीपाट, चार-चाराची राग अेकेकाची होभून 'महाराजा'वर कचरत वचरत साकाड्या घेत लाटावर वळकटहेलकावे घेणाऱ्या त्या जलमानाच्या अरुड शिडीवरून अेकदाचे चढले ते 'महाराजा'-जलमान वेवळ काळ्या पाण्या-वरवीच ये-जा करण्यासाठी राखलेले, गेली तीस-चाळीस वर्षे तरी अशा शेकडो 'चलाना'ना जन्मठेपीवर नेभून सोडीत आलेले । त्यावर पाऊल टाकताच लाटाच्या हेलकाव्याची मवय नसलेल्या आणि हृदयातील अुदास, निराश घडघडीच्या हेलकाव्याने आधीच चक्करलेल्या विचानला अगदी भोवळ आत्मासारखी झाली ही आगताव जन्मठेपेवर बसली, मृत्युठेपेवरच आपल्याला नेत आहे, असे त्याला होभून गेले अेना खावाला टेंवून तो भोवळ सावरीत होता, तोंच जिपायाने 'आगे घडो ।' म्हणून दडक्याने त्याला ठोसले त्यासरशी रागेत पुन्हा नोट अुभा होभून सर्व वदिवानांमह् तो आगतावेतील अगदी खालच्या, पाण्याच्या आत बुडालेल्या जाड तळाशी अुनरून आला पाहातो तो खोखडी गजाचा वनलेला अेव

होओना, पण समममानता अशी चोख की त्यापेक्षा वर्गभेद, जातिभेद, धर्मभेद, स्थितिभेद अधिक निगरगट्टपणे नाकारायला रशियाच्या बोल्शेव्हिवाची देखील छाती होऊ नये !

विचनही त्या दाटीत बसावसा जायली बळगटी टेवून मटवून खाली बसला त्याच्या पूर्वीपासूनच मळमळ वाटत होती त्यात पढावातून थोटीवर येताना तर अनेक बदिवानाना जसा भडाभड झुळटपा होत होत्या, तसाच त्यालाही येऊ लागल्या ओवण्याची स्वतंत्र जागा कोटली ? जो जेथे बसला, तेथेच ओरू लागला त्यातही निलज्ज दडेलीत जो जितका अधिक आतयायी, त्याचा तितकी अधिक सोय बळाने घडवे मारून आपण शक्य तितके पाय ते पसरित शिपायानी शिब्या दिल्या, दडके मारले, तरी त्याची त्यांना लाजच नव्हती सवयीने तितकशी भीतिही नव्हती पण ज्यांना ती भीति असे आणि दुसऱ्याची मुडी मुरगाळण्यात थोडी तरी लाजही वाटे, असा ध्याड किचा माणुसकी अगदीच काढून न घ्यालें- त्यांनाच ही दृष्टा त्या पोलिसाच्या आणि नोच दडिताच्या शिब्या आणि

‘फिजुद्दिन नाही का काळ्या पाण्यावरून पळून थाला ? मलाही तस येता येणार नाही वशावरून ?’

ह्या गुगीतल्या अस्ताव्यस्त पण बळबट विचारासरशी त्याची मरू घातलेली आशा अेकदम अेक अुसळी मारल्यासारखी चमकून अुठली मरणासन्न मनुष्य अवस्मात् प्रवळतेने हातपाय झाडतो, तशी त्याची आशा सहसाच झडझडून वळावली त्याने तर्कशास्त्र अभ्यासले होते आणि कुतर्क हाही एक तर्कच आहे ! शक्याशक्यता, साध्यसाधने, ह्याचा अेक अडथळा आशेच्या आणि वाताच्या शत-क्याला अडवीत नसतो बुडता जो काडीचा आधार घेतो, तो जसा घेतल्यावाचून राहवत नाही म्हणून घेतो, तसा त्याच्या काळ्या पाण्याच्या अयाग समुद्रात बुडणाऱ्या आशेने त्या विचाराना पटवन् कवळणे आणि त्याचे त्या वैमान गुगी-तले सार भान तेच अेक शक्य अेकवटून अुद्घोषू लागले, ‘काळ्या पाण्यावरून पळायच ! वस्सू, पळायच !’

खळ \$\$\$ खळ \$\$\$ सळसळाटत आगनावेची चाके, पल्लयश्रे, समुद्राच्या पोटात डबळावे तशी डबळू लागली ‘निघणार ! सुटणार ! वोट काळ्या पाण्याकडे सुटणार !’ पोलिस, वदिवान नाखवा, नावाडी, अधिकारी, चाकर, सान्याच्या ताडातून ह्या एकच ध्वनि अुठू लागला

तोच खाडखाड् बूट अुडवीत दोन गोरे सार्जंट वेडी हातकडी ठोकलेल्या अेका वदिवानाला सक्त पहाऱ्यात साली अुतरवीत त्या पिंजऱ्याच्या दाराशी ठेपले घाडकन् त दार अुघडले आणि त्या पिंजऱ्यात, त्या विशेष बंदोबस्तात आणलेल्या अट्टल दडिवांसह ते सार्जंट आत शिरले

त्या पडपडीसरशी चमकून अेचडे सार्जंटविर्जंट कोणाला घेअून येताहेत, ते पाहण्यासाठी किशन पडल्यापडल्याच टाळे अुपडोत तिकडे बघू लागला शेंच !

जशी पेंढ्यांच्या काही पुढ्यांच्यां पुढे संस्थाने झालीं, तसेच घाडरी दरोडे-खोर जेव्हा जेव्हा राज्ये स्थापून राजे होतात, तेव्हा तेव्हा राजे होताच ते राजा-प्रमाणेच वागूही लागतात. त्यांचा अन्याय बजा जाता अतिरांच्या न्यायान्यायांचे निवाडे ते चोख करितात. त्यांची लूट बजा जाता अतिरांना आपसात लुटू देत नाहीत. त्यांना चावासा वाटेत तो अक्षुद्र बजा जाता अतिर प्रकरणी दुमऱ्यांना आपसातील अक्षुद्र बमी करण्यासाठी दयाळूपणाची अुदारताही दाखवितात.

'रफिअुद्दिन अेक क्रूर मनुष्य होता. त्याची क्रूरता सधळून अुठप्याअितवा त्याच्या मनाचा कल ओवर कोणी मोडत नव्हतं, तोवर तोही निव्वळ मनुष्य-पणानेच वागत होता. त्याने काळपा पाण्याच्या नावाने भावरलेल्याना किती तरी धोर घावा, "घबराव मत् ! दहा हजार लोक तिथे चांगले पंचवीस, तीस-चाळीस वर्षे त्रिचंत राहतात; कित्येक बायका, मुलवाळं अगा पसारा वाडवून संसारही भाटतात; शेती आहे, गुरंढोरं घरंदारं सर्व काही आहे तिकडे ! अरे, मी कुत्रासारखाच प्रथम भावरलो होतो, पण तिकडे गेल्यावर चांगले हजार रुपये गाडीला बांधून बसलो होतो. घबराव मत्, पड्डे, घबराव मत् !' कित्येकाना, रेष-अुलटपाचा फारस नास झाला भरता त्याने शिपायांशी आणि वेळी टॉक्टरशीही भांडून त्यांनाच, बंदिवांनांना कसं बागवेलं पाहिजे, ते नियम कां मोडता असें फडकारून, कप्तानसाहेबांना सांगू म्हणून दमदाटीही करून, आपघें देणें भाग पाडवें. त्याला हवी अगलेली चण्यापोल्यांची पोटगी जे त्याला आपल्या भाटपाची अर्पात, त्यांना तो त्याला नको असलेल्या विड्याचीं पोटकें चोरून घ्यायलाही देवी. त्याच्याच चरित्रातील खऱ्याखोड्या प्रसंगाच्या अगा अवाच्या सवा गोष्टी तो सांगे, अशी पदे, अजनें सखी, की त्या बंदिवांनांना त्यांच्या आजाराचे आणि हालअपेष्टांचें मुद्दा काही वेळ विस्मरण व्हावे, मन रमावें. त्या प्रत्येक जन्मठेप्यापुढे मागे, वर, खाली पिशाच्चासारखा अेकच प्रश्न त्या पुर्घर प्रसंगी अुभा असे, 'काळं पाणी कसं असेल ? काय काय भयकर घातना तिकडे भोगाव्या लागतील ? त्यानून येतच असेल, तर सुटका कशी करून घेता येते ? प्रत्येक मनुष्याला 'यमपुरी कशी असेल ?' ह्या प्रश्नाची जशी असह्य जिज्ञासा, तसेंच 'महाराजा वरील जन्मठेप्याला 'काळ पाणी कसं असेल ?' ह्या प्रश्नाचें अेक वेड लागलेले अमने ! ज्याला जो भेटेल, त्याला तेंच विचारावेसे वाटे. अगा मन स्थितीत काळे पाणी प्रत्यक्ष भोगून आलेला तो रफिअुद्दिन म्हणजे त्या लोकांना यमपुरीचा भूगोल रेखाटणारे मूर्तिमंत मरुटपुराणच वाटला ! किंदातच्याही मनात त्याला ती माहिती विचारावी आणि विशेषतः तो काळपा पाण्यावरून कसा पळाला तो रोमहर्षक कथा अंकावी अशी अुसळी येत होती. पण ओळख निघण्याच्या भीतीने 'मीक नको पण कुत्रा आवर' असें धोरण अवलंबून किंदातने पहिले अेक-दोन दिवस रफिअुद्दिनकडे अुषडपणे वषण्याचा प्रसंग देखील टाळला.

परतु रफिअुद्दिन थोडाच स्वस्थ वसणार होता ? त्याचा पहिलाच कार्यक्रम म्हणजे त्याला दिसले त्या त्या विशेष वदिवानाच्या खटल्याची आणि चरित्राची माहिती विचारण्याचा होता जन्मठेपेवर जाणाऱ्या प्रत्येक वदिवानाची कथा म्हणजे अकेका अजय कादवरीचे कथानव । असाधारण दुष्टता, सुष्टता, विक्षिप्तता, सवटे, सुटका, रक्तपात, हत्या, अपद्रव, सूड, सुख दुःख, दुर्दशा ह्याचा तो कोलाहल । तो पिजरा म्हणजे जगातील कोणत्याही प्रपालयात न सापडणारे असे भावना अचवळून आणि अन्मळून सोडणाऱ्या कादवऱ्याचे अेव वपाट । नव्हे, खलनायकाचे जिवत प्राणिसंग्रहालय । पहिल्या वर्गातील अुतारु कोण्या आगबोटीवर जसा रोमहर्षण वादवऱ्याची पुस्तक चाळीत बेबिनमध्ये गुगून पडतो, तसाच रफिअुद्दिन त्या पिजऱ्यामध्ये त्या अेवेका दडिताचे रोमहर्षक चरित्र चाळीत नुसता रगून गेला होता विज्ञान जरी चुपचाप, समुद्र लागून मरगळलेला आणि भिल्लरपणे अयरणा- षरच पडलेला होता, तरी त्याच्यापडे रफिअुद्दिनचे लक्ष दोनदा-तीनदा जायचे त गेलच होते आपत्तमा खटल्यातील त्या ' अुल्लू विज्ञान' घाी त्याची मुद्रा किती तरी मिळते, असे आश्चर्यंही रफिअुद्दिनला अेकदा-दोनदा वाटले, पण किदानसारखा अेक ' मुर्दाड अुल्लू ' अेकदा तसा भयकर खटल्यातून निर्दोष सुटल्यावर पुन्हा असल्या भानगडीत बघी काळो पडेल ह्याची कल्पना देखील त्याला असमाध्य- वाटल्यामुळे रफिअुद्दिनच्या मनाला तो विचार अेकदा चाटून गेला तरी चिकटून असा मुळीच राहिला नाही तरी देखील त्या जिवत रहस्यकथा वाचता वाचता हें पुस्तकही कसल आहे, असे वाटून रफिअुद्दिनने दोषा तिपाच्या शेवटी विचारलेच, ' हा प्राणी कोण द्या ? न हालतो, न हसतो, न बोलतो, न चालतो । अगदीच भिल्लर ! भरटा चोर विसतो द्रणी । '

१०. अंदमानच्या वाटेवर !

‘रफिअुद्दिनची दृष्टि विज्ञानच्या दृष्टीला मिळताना हा आताच आपल्यावर शक्य पालणार असे होऊन विज्ञानच्या मुठी भारामारीच्या अंगुळीने आपोआप बळव्या, पण अशा क्षणान रफिअुद्दिनने आपल्याकडे पाहिले तसेच अंतर यदियानाकडेही तो पाहू लागला आहे, तो कोणत्याही प्रकारे चलबिचल झालेला दिमत नमून त्याचे सारे लक्षण, त्याची बळगटी त्यातल्या त्यात अघळपघळपणे कोठे टाकता येईल त्याच विवचनेत गुंतलेले आहे, असे विज्ञानात दिगळे त्या अवकाशात त्याला थोडा विचार करायलाही वेळ मिळाला ‘जर त्याने मला पक्कं ओळखल नाही तर ?’ तर आपणही आपली ओळख ह्याला होऊन देऊ नये आपण बटव त्याच नावाचा दुसरा कुणी यदियान आहोत, अशीच ह्याची समजूत राख तो बहन द्यावी, कर-वेल तो ह्याच्याशी ओळख स्थापनाची टाळाटाळ करावी, असा त्या अवकाशात विज्ञानने निश्चय घेतला आणि तो पुन्हा आपल्या बळगटीवर डोने देऊन, मिश्र-सारसे वाटणाऱ्या पण बिलकिले अगण्याच्या डोळ्यांनी, रफिअुद्दिनच्या हालचाली

आता किररं अंधकार पडला होता. तें जलमान कलकल्याचें वंदर सोडून काळ्या पाण्याच्या वाटेला लागून समुद्रातून भर वेगात चाललें होतें. कलकल्याहून अंदमानला जायला जे चार पांच दिवस लागतात, त्यांमध्ये वंदिवानांना केवळ पोहे आणि फुटाणे ही कच्ची पोटीची काम ती मिळते. कारण त्या दंडितांतील बहुतेक जेण घाबरलेले, समुद्रप्रवासाचा जन्मातला तो पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे अेक-सारख्या झुलट्या होणारे, ताण्यावर बांळाच नसते असे असतात आणि दुसरें कारण की, जेवढ्या शंभर शंभर जणांच्या संपाकपंगतीची सोय आणि व्यय करण्याची अधिकऱ्यांनाही खुमखुमी नसते. त्याप्रमाणे सवें वंदिवानांना चणेकुर-मुरेपोहे-जे सध्याकाळी पिजरा बंद करतानाच वाटून दिले होते ते-झुलट्या होणाऱ्या बहुतेकांनी तसेच ठेवलेले होते. पण रफिअुद्दिनला तो काळ्या पाण्याचा समुद्र म्हणजे अेक जुनाच सोबती होता. रफिअुद्दिन घाबरलेलाही नव्हता. झुलट्या होणाराही नव्हता, त्याला झुलट क्षमंग झुक लागलेली होती. त्याची छाप त्या साऱ्या दंडितावर आधीच पडलेली. सम्राटच होता तो त्यांचा ! तेव्हा त्याने आपला कर राजा झुकळतो तसा निष्पाप भावनें त्याच्या आसपासच्या त्या दंडितांकडून त्यांची पडलेली पोटीची चक्क मागून घेतली. अेक दांधानी अळटळ करताच काही तरी हुसऱ्याच निमित्ताने भांढण झुमारून, शिऱ्या हासडून त्यांना दरडावले आणि त्यांचीही पोटीची झुपटली. तो चण्यांचा आणि पोहे-कुरमुऱ्यांचा ढोंग फाकून टाकून रफिअुद्दिन आता पिजऱ्याच्या गजाली कोणाची तरी वाट पाहत धोडा चुभा राहात होता. धोडा बसत होता. त्याला कोणो वंदिवानाने विचारले तर सांगत होता,

आज-शुद्धा 'बाबू' चे महत्त्वाचे काम मिळणार {मनुष्यहत्त्येचा अपराध तात्कालिक आवेशात घडणे हा अेक त्यातल्या त्यात सौम्य अपराध समजला जावा, हें रफि-
 'बुद्दिनसारखे उलट्या काळजाचें निर्ढावलेले नृशस पापीच ज्या काळ्या पाण्यावर
 जिकडे तिकडे पसरलेले आहेत, त्या यमपुरीत अगदी न्यायाला धरूनच होतें त्यामुळे
 तिकडे गेलेल्या दडितामध्ये जो अशा तात्कालिक आवेशात घडलेल्या हत्येसारख्या
 अपराधाचा बदिवान असतो तो सुधारणीय बदिवानाच्या वर्गात नादविला जातो
 आणि त्याला पुष्कळ सौम्यपणे - काळ्या पाण्याच्या कूरतेतील सौम्यपणे - वागविल
 जात त्यातही अशा 'सुधारणीय' वर्गातील बदिवानांपैकी जर कोणी लिहिणारा
 वाचणारा असेल तर त्याला काळ्या पाण्यावर बदिवानातील लेखकाची जाा
 मिळते त्याच्या हाती साहवाच्या सातिध्याची किल्ली पडल्यामुळे अितर निटाव
 लेल्या दरोडेसोरादिक बदिवानाच्या भवितव्याची बरीच मूर्ते त्या लेखक बदि
 वानाच्याच प्रतिवृत्तान्तावरून चालविली जातात काणाला बाँडर करण बाँडराना
 लाभाची सोयीची काम दाटून देण, कारागारावरील आवकजावक टिपण, शिपायाचा
 अपस्थिति ठेवणे, मोठमोठ्या कारखान्याचें आव-व्ययगणन ठेवणे, अशी काम ह्या
 लेखक बदिवानाच्या हाती हळूहळू सोपविली जातात, त्यामुळे निडावलेल्या बदि
 वान बाँडर प्रभृति दडितावरच नव्हे, तर स्वतःच अशा शिपाजी-कामगारावरही ह्या
 बदिमान लेखकवर्गाची मोठी छाप पडलेली असते त्याची सगळी लाचलुचपतीच
 अर्डापिल्ली झुपडकीला आणणें वा अवविण पुष्कळ अशी ह्या बदिलेखकाच्या
 हातीच असते ह्याच बदिलेखकाना 'बाबू' म्हणतात दडित, जन्मठेप्याच्या
 परिभाषेत ।

रापडणार नाही कशावरून? अशी निकरोची घाडसी आशाही कटकला मोहवू शगली! गरुडी जसा नागासो तसा कटकही रफिजुद्दिनाची त्याच्या विपारी शाच्या टप्प्यावाहेर शवय तों राहून करता येतील तसा खेळ करू लागला. याची आपल्याला काहीच माहिती नाही, हें रफिजुद्दिनाच्या मनावर पूर्णपणे स्वविण्यासाठी गप्पांचा अट्टा रावी पडला तेव्हा किशन म्हणाला,

‘पण मिश्याजी, आपल्यासारखा घाडसी नि चतुर पुरुष काळचा पाण्यावरून वळून येण्याच्या दुप्कर अशा लपडावी साहसात तिकडे यश मिळवतो नि अिकडे-
मात गुखरूप पोचल्यानंतर हिंदी पोलिमाच्या जाळ्यात पुन्हा न फसण्याची जी मनदी साधी चतुरावी ती करण्यास चुकून त्यांच्या जाळ्यात अितक्या पक्केपणी पुन्हा फसतो, हें झालं तरी कसं? चोऱ्या, दरोडे अित्यादि दुष्कृत्यांपायी अेकदा मर्यंकर ठोकर खाल्लो असता आपण हिंदुस्थानात पळून आल्यानंतर पुन्हा या सकटमय अुरदव्यापात पडले नसतेत तर वरं झालं नसतं का? तुम्हांला काळचा पाण्यावरून पळून येण्यात जी जिवावरचीं संकटं भोगावी लागलीं असतील ती ह्या चुकीमुळे सारी निष्फळ व्हावी नि पुन्हा तोच दुर्दशा भोगायला जावं लागवं ह्याचं मला फार वाझीट वाटत, म्हणून विचारल्यावाचून राहायत नाही!’

कटकवाबू, क्या कहू ! मैंने सबमुष यडे प्रामाणिकपणसे अपना जीवन चलानेका निश्चय किया था ! काळचा पाण्यावरून पळून हिंदुस्थानात येताच मी फकिरीच येतलो ! ! हिंदु साधूवरही माझी भक्ति बसल्यामुळे मी मोगाच्या अभ्यासाला लागलो. कटकवाबू, तुम्ही सारे जण खरं माना न माना, पण देवाच्या रापयेवर सांगतो की, पूर्वी दरोडे, चोऱ्या, अपद्रवादि पाप मी जी केलीं ती केलीं पण काळचा पाण्यावरून आल्यानंतर मी जर कशाचा लोभ धरला असेल तर तो, भक्तीचा, मोगाचाच काय तो होय. भोग असा मला रुचेनासाच झाला. आणि खरं पाहता मजवर हें संकट जें पुन्हा गुदरलं ते माझ्या कोणत्याही नव्या दुष्कृत्यामुळे नसून धर्मन्यायाने मागायचा निश्चय केल्यानंतर जें अेकं सत्कृत्य माझ्या हातून

सरदाराची अेक अत्यंत सुस्वरूप मुलगी होती. तिचं नांव मालती. ती जितकी गोरीपान, सौंदर्याने निर्मळ, तितकीच देवळसी. मी योगाचा अभ्यास हिंदु संप्रदायात करीत असता भगवी कफनी घाली नि देवळात बसे. तिथेच ती पूजेला येवी. मला पाहता पाहता तिची माझ्या साधुत्वावर म्हणा, रूपावर म्हणा, पण फारच भक्ति जडली. तिने पूजेचीं फुलं मलाच वाहावी, नैवेद्यही दाखवावा, भजनाना रात्र पडेतो बसावे. अेक वेळी तिला अशीच रात्र झाली. तेव्हा 'अेकटी घरी जायला भीति वाटते, आपण घरापर्यंत मला पोचवा,' म्हणून तिने गळ घातली. माझ्या गुरुजींना विचारून निःसंकोचपणाने मीही तिला पोचवायला निघालो. देवूळ गावापासून लांब, मध्ये अेक आचराभी, निर्जन, तिथे येताच अेकदम घाबरून गेल्यासारखी मालती माझ्या अंगाला लगटली. स्त्रीस्पर्श मला तर वर्ज्य ! पण काय करणार ? तिने गळघालाच मिठी मारलेली ! थरकापत ती म्हणाली, 'माझ्यावर अेक मनुष्य पापी दृष्टि ठेवून आज कित्येक दिवस मला सतावतो आहे. मी तुम्हांला देवासमान मानून भजते, तुमच्याकडे येते, जाते, तें अमह्य होवून मला श्याने काल अिथेच अडवलं होतं नि ठार मारायची धमकी दिली होती. ह्यासाठी मी आज तुम्हाला सोबतीला घेतलं ! मला त्याची आत्ताच चाहूल लागलीची वाटते !' मी विचारलं, 'तो कोण ? त्याचं नांव काय ?' ती म्हणाली, 'किसन ! त्या मीचाचं नांव किसन !'

'तें नांव अंकताच माझ्या अंगावरही रोमांच खुभे राहिले ! कारण ती व्यक्ति माझ्या चांगल्या माहितीची होती ! काळ्या पाण्यावर मी पूर्वी गेलो त्याच्या बांधी आम्ही जे दरोडे मारीत असू त्या टोळीतच किसन हा बुलट्या काळजाचा दरोडेखोर सामावलेला होता. पळून आल्यानंतर तो मला खाल्हेरलाच गुप्तपणे भेटला नि मी पुन्हा त्याच्या दुष्टत्वात गायी ठेवावी असं म्हणाला. पण मी 'माझे हातच नव्हे तर मनही सर्व पापामुळे शुभ्र देवाच्या सेवेला वाहिलं — तूही आता असंच कर !' असा उपदेश त्याला देताच तो शांत न होता बुलट खवळला. भाई तीव्र निर्भर्त्सना करून माझा गूड अंगवायची धमकी देता झाला. त्या सर्व माहितीमुळे मी किसनला चांगलाच ओळखून होतो ! किसन अेक अधम होता. किसन हा अेक निर्दय भागटा होता. किसन सयंकर दुराचारी होता. वृत्तीने दुष्ट अमताही तो बुडोने निव्वळ अेक गढा होता ! कंटकवावूजी, आप जो धमा करेते तो केवळ हसीकी अेक बात नतलावूंगा ! मांयू ? हयू येतं आता मला त्याचं ! पण मी ह्या पिजऱ्यात कोडलो गेल्यानंतर प्रथम प्रथम जेव्हा

आहे, त्यात मोव विनन आहे की नाही ह चावण्याचा तर ह्याचा हेतु नाही ना ? असो दमाही 'कटव'ला आली आणि त्याचा ताच हेतु भगत्यास तो निष्फळावा ह्यास्तव रफिअुद्दिनने विननला हासडलेल्या शिष्याची गुप्त चीट, मालतीच्या नावाचा त्याच्या ताडी चाललेला तो बुद्धार अंकताच वाटणारा सोपहास तिरस्कार आणि ती दाका ह्या सब विचाराची खळबळ आतल्या आत दायून कटव रफिअुद्दिनच्या आणि बदिवानाच्या हसण्यात आपलही हसू मिळवीत म्हणाला, 'ठीक, मिट्याजी, ठीक तो विनन येर निव्वळ गद्दा होता म्हणता नि माझा तोडवळा त्याच्याभारवाच तुम्हाला दिसला म्हणून रागता, म्हणजे माझा तोडवळा गद्दा. सारखा आहे अस या मुमच म्हणण ? '

हसत पण हात जोडून रफिअुद्दिन दमा याचू लागला, 'ह वाय बाबूजी ! विननची बुद्धि गाढवामारखी होती, पण त्याचा तोडवळा चागल्यापंकी होता, ह मी आपला तोडवळपायी सा सोलून मुचविणार होतो ! कुठे सदाचारी कटववावू नि कुठे तो दुराचारी विनन ? '

मोठ्याने हमत जणू काय हवा तोच प्रश्न झाला असें वाटून 'रफिअुद्दिन' मिटक्या मारीत बोलला, 'मित्रा, शपथ देवाची ! मालतोचा राग ! तशा स्थितीत तिथे धुकदेव जरी असता तरी त्याला सुट्टा आला नसता ! मालती ! हाय ! मेरी गोरीपान मळू मळू मान्यतो ! तिचा राग ? अरे मित्रा, तो माझी जान आहे जान ! सगळे बंदिवान खा खो हसले !

भर रंगभूमीवर कोण्या काळ्याकुट्ट नटाच्या तोंडावर फासलेली रंगाची पूड मध्येच कोठे पुगून गेली असता त्याचा काळा रंग तेवढ्या जागीच डांबरी चट्टासारखा जसा दिसू लागतो तसे त्या डोंगी मनुष्याच्या मनाचे मूळचें काळपण ती साधुत्वाची शुभ्र पूड अशी पटकन् पुसली जाताच बुधडें पडले ! पण नट जसा लोक हसताच सावधून तो काळा चट्टा रुमालाने झाकून मूळचा अभिनय पुढे वसावसा संपवून टाकतो, तशा गोंधळात रफिअुद्दिनने मनाची सावरासावर केली.

'पण मला हो ना म्हणायला तिने वेळच दिला नाही. कुठला मा कसल्यात

मोहनाचा अंक रुमाल तिने माझ्या नाकाशी घट्ट धरला; त्या र्वासाने मी गुंगल सारखा झालो नि निपचीत पलंगावर पडलों. अर्धा बेचुड, प्रतिकाराला पुर अक्षम ! फेर क्या पुछते हो यार ! वस्त् मोहनास्नाने हालचाल बद केलेत्य भान हरपलेल्या माझ्यासह ती प्यारी मालती मनसोक्त आनंद लुटीत राहिल पहाटेच्या वेळेला तिने हुगायला दिलेल्या त्या मूर्छाचूर्णाची गुंगी ओसरून मी पुरत भानावर आलो नि म्हणालो, 'अे जादूगारीण ! अब तो मुझे छोड दे ! मकाद तुझे लोक मला पकडतील, तुला पकडतील !' ती म्हणाली, 'छट् ! प्रियकरा, काय बोलतोस ! कामरूप देशातील अेका मांत्रिकाने मला अेक विद्या शिकवर्ल आहे, मी तुला अेक पोपट करून ह्या सोन्याच्या पिजऱ्यात दिवसभर ठेवीत जाईन; रात्री पुन्हा तुझ रूप तुला येऊन तू माझ्याशी असाच रममाण होत जा !' हें तिच बोलणें अंकताच मी भोतीने थरथर कापू लागलो ! पुराण्या कथानकांतून अद्यां कामरूपातील मांत्रिकांच्या विद्या शिकून माणसांना पसी करून ठेवलेल्या जादूगारीण राजकुमारींच्या मी ज्या अजब गोष्टी वाचल्या होत्या, त्या मला आठवल्या !

मध्येच अेक छपी बंदिवान हसला, 'त्या अजब गोष्टीतीलच ही अेक गोष्ट नांव बदलून तर सांगत नाही ना मित्र्याजी आपण ?'

पाहिज ! आणि ह्या अवलिवापुरतच महायज्ञ तर हिंदु अर्थाच्या अगस्ति हाच ह्या मुस्लिम अर्थाच्यापेक्षा अधिक करामतीचा होता हे अपुड आहे की नाही हे तुम्हीच सांगा कारण ज्या समुद्रात पाणी नाकाताडात भरून हा मुस्लिम अवलिवा गटगटपा खता खाला, हा समुद्रच मुळी त्या अगस्ति श्रृपाचा होतो नवळ लघुसागा !'

सारे हिंदु बटिवान विजयलदात सो सो करून हमल ! जा तो म्हणू लागला 'भलो जिरवलो !'

पण ह्या अेकाअेकी झालेल्या गठरायान रागावून पिजऱ्यावरील पहारेकरी आगडला, 'अे बदमाय लो ! तुम्हाला चुपचाप बोलायला सबलत दिशा, त्याचा हा परिणाम करून काय ? बाळ्या पाण्याच्या पिजऱ्यात आहा, की आपल्या बापाच्या बगल्यात ?' अुठा जा, आपापल्या अयऱ्यावर जाऊन निजा ! जाव ! जाव !

सारे जण त्या बडव आोसरणी पटापट आपापल्या अयऱ्यावर जाऊन पडले, तरी देखील पहारेकरी रफिअुद्दिनच्या अय्या हळतुडात पिवळा पालला अमल्यामुळे रफिअुद्दिनकडे काही त्यात प्रत्यक्ष असत त्या आज्ञेचा राख दाखविता नव्हता ह्यामुळे रफिअुद्दिन मात्र तसाच अेकटा बटवबाबूच्या अयऱ्यापाशी टिकाव घेऊन पण गुपचुप अगा घाडा वेळ दसला गग वातावरण शांत झाले पाहून, अेकान्त साधून बटवबाबूच्या अय्या कानांनी बालू लागला

'बटकराबू आजची ही ह्या पिजऱ्यातील अितवया मोक्कपणी बोलण्याचा दोवऱली रात्र ! अशा ही आवाट बाळ्या पाण्याला लागणार आपण सबजण त्या अयऱ्यात तुम्हातील कोठऱ्यातून, अेकठकाडी कोठऱ्यातून तालबद कुलुपबद वेळ जाणार ! मात्र प्रथम प्रथम फार कडक पहान्यात ठवण्यात येओन फार कठीण सक्त काम देण्यात येतो छळ होओन पण तुम्ही लवकरच बाव !'

‘मनीपा ! भिय्याजी, माझा तो निर्धार आहे, तुसती अिच्छाच नव्हे ! पण मार्ग कोणता ? साधन काय ? तुमच हे धोलण प्रामाणिकपणाच आहे हे मी कस समजू ? ती खरी खरी माहिती जर मला पटेल अशी सांगाल, तर मी तुमच्यावर विश्वसेन !’

‘अच्छा कटकवावू, तुमको वह सब बात मैं सधि मिलतेहि सब वहूंगा देखो, भाभीभाभीका नाता जितना अपने घरमे प्यारा लगता है अतनाही जो नाता तो काले पानीमे प्यारा समजा जाता है वह ‘चलानी’ यह है ! अेकाच चलानात जे येतात ते सारे दडित अेकमेकाचे ‘चलानी’ ह्या नात्याचे भाभीवद होतात ! हे एक नव गोनच बनत तिथे ! आपलही तेंच नात जुळल आहे . तुम्ही माझे चलानी आहात—माझे भाभी आहात ! कटकवावू, तुम्ही भाइयावर विश्वास टाका, टाकू नका, पण मी तुम्हाला मात्र वचन दिल तुम्ही माझे भाऊ, माझे चलानी मी तुमच्या जीवास जीव देईन ! केल तर तुमच हितच करीन विश्वासघात तर कधीही करणार नाही ! (दरोडेखोर तर खरेच आम्ही, पण आमच्यात एक विशेष असतो, तो हा की, आम्ही जितके दुष्ट होऊ शकतो तितकेच सनात आल तर सुष्टही होऊ शकतो तुम्ही माझ्याशी भाभीवदी निजपट ठेवून पाहा ! अपकार वेला तर आमच्यामारखा हिस पशुमुद्धा कधी कधी अपकारकर्त्याला विमरत नाही, अपद्रवीत नाही, प्रत्युपकारिल्यावाचून सोडीत नाही !—जसा त्या अडोक्लीजला तो मिह !’)

‘रफिअुद्दिन !’ पहारेकरो पाभीघाभीने ओरडला, ‘भूड जावो ! महारा

साल ! अेका अरुणेच्या रक्षणापायी ह्या जजाळात फसलो, धरमवे लिय मीने यह वलिदान किया !'

'आणि तो राजकुमारी ? त्या मालतीच पुढे काय झाल ?' अेक वदिवान दुःखाचा थुसासा टाकीत पुन्हा लागला

'क्या पूछत हो भाओ ! वह प्यारी मालती ! माया विरहाने बडी झाली ! हाती अेक माल तीसह 'हाय रफिअुद्दिन, हाय रफिअुद्दिन !' असा जप करात मयुरेच्या वाटेवाटेने जो भेटेल त्याच्यापुढे आज ती ह सुरेल पद गात विचारीत भटकत आहे — 'बता दे सखि कीन गली गय शाम ?'

रफिअुद्दिन त पद गावून दाखविण्याच्या वतातच आला होता पण स्वतःच्या धुनमर्दाच्या त्यागोप्तीचा पाल्हाळ अगदी असह्य झालेल्या वटकन ता विषय अेकदाचा बदलून टाकण्याची ही संधि साधून विचारल,

'पण मिथ्याजी मन्त्रविद्येने समुद्रावर पाया चालत जाण्याची अतीकिक शक्ति जर आपल्या अंगी आहे तर आपण आताच थुडी घेऊन परत देशी का जात नाही ?'

कितन भाले हो वटकवावूजा आप ! पालिसासमक्ष थुडी टावली तर भूमी वर पाय ठेवताच त पुन्हा पकडताल ! और दूसरी बात असो है कि ती विद्या स्त्रीस्पर्श झाला की वाम दअीनासी हात ! मालतीच्या आधी मी स्त्रीस्पर्श असा कधीच केला नहना ! आता पुन्हा तीन वर्षे तरी अखड दहचय पाळयावावून दह तना हलवा होणार नाही की ता पाण्यावरही अलगद चारवता यावा ! बाय सचम झाला का त्याच तजामय ओन मस्तकातून बुच जावू पाहान त्यामुळे दह आपोआप वर बुचाला जाता ह्यालाच यागविद्येत रघिसातिद्वि म्हणतात ती साधली की जलस्तभनमन्त्र सफळतो ! मग वाळया पाण्याचा समुद्र म्हणजे बाल्यान अयरलेली सतरजा ! तिच्यावर नुसत मनात आड का चालाव !'

'पण मिथ्याजी ह्या जन्मठंपीच्या स्यळाला सुद्धा वाळ पाणी वा म्हणतात ?'

मेरे गुरूने कही बोही हे । तुनो । सृष्टीच्या आधी जेव्हा जिवडे तिवडे पाणीच पाणी होत, तेव्हा मनकाशरीफने अेक बीश्वरका प्यारा अवलिया रहता था. बीश्वराने त्याला सांगितल, ' अेक नोवा घे नि पूर्वेवडे चालू लाग । अगदी सूर्ये अुगवतो तिथपर्यंत । जिये तुला हव तिथे, तुला हवी त्या आकाराची भूमि, त्या आकाराचा पदार्थ तू समुद्रात टाकताच निर्माण होईल । माणसासाठी आता समुद्रातून अधिक स्थल भो निर्म् अिच्छितो ।' बीश्वराची आज्ञा होताच अवलिया तसाच नोवेत वसून समुद्रात चालला सका सोडून कित्येक महिने गेले तरी समुद्रात मनाजोग स्थल कुठे निर्माव ते त्याला कळेना अितययात आकाशवाणी झाली, ' तुनो नाव वन्हवितो आहेंस तिथेच स्थल निर्माव ।' त्यासरणी अवलियाने आपली बेलबुट्टीनी सजविलेली सतरजी समुद्रावर अथरली । आणि वीण आश्चर्यं । त्या सतरजीचीच लगोलग माना बेलीलताफुलानी टपरलेली अेक विन्तीर्ण, चुपीक सपाट भूमि झाली । तीच हो हिंद । हें हिंदुस्थान । तोवर बीश्वराला अेक बोकराचा बळी बेअून अवलिया निअून नाव बल्हवोत लबेला बळमा घालून पुडे चालला तो अेक प्रचंड वादळ झाल, त्याची नाव अुलटरी; सारी वस्तविस्त बुडाली जबलियाही गटाळपा खाअू लागला तो बुडताच, पण कुराणशरीफ अुमने हातमे था, अुमकी वादळका वाप भो न टुवा सवेगा । त्या कुराणशरीफला अुच करताच तो तरला, त्याने नाव पुन्हा मुलटी केली, तीच आकाशवाणी झाली, ' ह्या समुद्रात अगी वादळ नेहमी होतात, तेव्हा अियल्या या समुद्रातील जलप्रवासाला सुरक्षितपणा यावा, म्हणून जिये अेक स्थल निर्माव ।' ही आकाशवाणी अंकताच तिथे काही वस्तु फेवावी म्हणून अवलिया पाहू लागला, तो त्याच्यापाशी काही वस्तुच नाही । अेक हाती कुराणशरीफ नि दुसऱ्या हाती खाण्यासाठी म्हणून मोठवा काळजीन प्रस्लेल अेक कायडीच अड तेवड होत तेव्हा जबलियाने ते अड

११. अंदमानातील आदिवासीलोक

जगात आजही बाही भूभाग असे वाहेत की, ज्यांना भूगोल आहे, पण इतिहास असा नाहीच काळे पाणी ज्यांना आज म्हणतात, तो अदमानचा द्वीपपुजही त्या भूभागातच गणला पाहिजे

ज्या काळी हिंदुराष्ट्रांनी आपल्या स्वतःच्या पायात सिंधुनदीची वेढी स्वतःच ठोकून घेतली नव्हती, विघर्षीयासहच नव्हे, तर स्वधर्मीय हिंदुहिंदुतमुढा, विजातीय-सह पाण्याने वा पिण्याने आतच जाणे, धर्मच बुडतो, असा वापरळ धर्मभोळेपणापायी हिंदुस्थानावाहेर गेल्याने विघर्षी, विदेशी, विजातीयसह अन्नोदकभ्यवहार पडून आपली जात नष्ट होणारच, ही भ्रामक भोति हिंदु-राष्ट्राच्या पोटात अतृप्त झाली नव्हती आणि तिच्या योगाने तिन्ही बाजूच्या समुद्रावरच नष्ट, तर चौथ्या बाजूच्या भोमिव भोमेवरही 'अटके'च्या धामिव घोब्या यसून कोणीही हिंदु देशावाहेर असा ज्या काळेपामूत जाशीतानाच झाला, त्या माघारणत अिसबी सनाच्या तबऱ्या-दहाऱ्या सनकाच्या काळापूर्वी हिंदुराष्ट्राचे विविक्कमशील चरण, ह्या सिंधुनदीच्या वेढीने जखडलेले नसल्यामुळे पूर्व-पश्चिम-दक्षिण समुद्राना आणि महासागराना अल्लपून राजकीय, धामिव, सामाजिक दिग्विजय करीत त्या काळच्या जात जगात आपणा हिंदूंचे महासाम्राज्य गाजवीत चाललेले होते परदेशगमन त्या काळी मुळीच निषिद्ध नसल्यामुळे, परदेशगमननिषेधाची अवदगा त्या काळी आढवनी नसल्यामुळे हिंदु रणतरीची [war ships] प्रचंड नौमाघन [आरमार] दिग्दिगती अप्रतिहतपणे सचरत होती ज्याला परकीयानी लिहिले ना आणि पढविलेल्या आजच्या आमच्या हिंदुस्थानच्या वाटग्या भूगोलात 'अरबी समुद्र' ह्या मानहानिकारक नावाने संबोधिल जात, त्या आमच्या पुरातन 'पश्चिम समुद्रा'तून असा बाजूला आणि ज्यांना आमच्या आजच्या कूपमद्वानी 'काळे पाणी' असे समुद्रगमनभीर नाव दिले आहे,

विष्णु, बुद्ध, प्रभृति देवतांची देवालये, वेद, मनुस्मृति प्रभृति शास्त्राधि सस्कृत ग्रंथांची ग्रंथालये, हिंदु वाणिज्य, कला, सस्कृति हीं सयाम, जावा, ब्रह्मदेश, हिंदु-चीन, वाली ते फिलिपायन्सपर्यंत तरी शतकाशतके भरभराटलेली हातीं, हा निमळ अतिहास आहे

पण, त्या अतिहासात अदमान द्वीपपुजासारख्या लहान लहान बेटांचा नाम-निर्देशही अजून सापडू नये, ह्याच त्या कालाच्या प्राचीनत्वामुळे आणि अतिहास-विरागतेमुळे फारसे आश्चर्य वाटायला नको

तरीही, अदमानशी आपल्या भारतीयांचा संबंध असल्याची आज सापडण्या-सारखी पहिली खूण म्हणजे त्याचे नाव जावा हे नाव जसे त्या देशाच्या आकारा-वरून यवद्वीप अस ठेवले, तसेच अदमान हे नावही त्याच्या अडावृत्तीवरूनच भारतीयांनी ठेवलेलं असावे, अस पुढे सापडणाऱ्या अशाद्या विरुद्ध पुराव्यापर्यंत तरी समजण्यास हरकत नाही त्यापुढील त्या बेटावर भारतीय प्रत्यक्षपणे गेल्याचा आणि ती बेट जिंकल्याचा निर्विवाद असा अतिहासिक पुरावा म्हणजे पाडघ राजाची शिलालेखीय प्रशस्ति होय ह्या अेका प्रशस्तीवरून ह सिद्ध होत की, पाडघाचा अेक प्रबल सेनापति असिबी सनाच्या दहाव्या शतकाच्या आगेमाग ह्या समुद्रावर दिग्विजय करण्यासाठी मोठमोठ्या रणतरीचे अेक प्रबळ नौसाधन घेऊन निघाता होता परतीरावरील आजच्या पेगूवर त्याचे जखसैन्य चढून जाऊन तो देश त्याने जिंकला परतताना त्या भारतीय हिंदु सैन्याने अदमानादिक बेटावर स्वामित्व स्थापून त्याने पाडघ साम्राज्याला जोडले ह्या स्पष्ट बुल्लेखावरून ह्या द्वीपपुजाच्या अतिहासाची जी अेव पहिली ओळ काय ती लिहिता येते ती येते

पण ती ओळही त्रिदिना लिहिताच अपुरी राहते कारण भारतीय सैन्य तेथे गेले होते हे जरी निश्चित, तरी त हिंदु सैन्य वा त्या हिंदु राज्याच कोणी अधिकार वा नागरिक तेथे राहिले की नाही, ह्याचा काहीच पत्ता अद्यापि लाग-लेला नाही आम्ही अदमानात असताना अकदा अेका विस्वसनीय अिग्रज अधिकाऱ्याने आम्हाला सांगितले होत की अदमानात खणताना कोठेसे अका राजवाड्याचे अवशेष सापडत आहेत पण पुढे त्याच कार्याखाले ते अद्यापिही आम्हाला काही अेक कळले नाही तसा अेखादा अुत्खननीय शोध लागला वा न लागला तरीही ही गोष्ट निश्चित आहे की अदमानात वाढेरच्या लोकांची अशी कोणतीही वसाहत गेल्या तीन हजार वर्षांच्या अैतिहासिक कालात तरी टिकली

बाहेरच्या लोकांच्या संबंधाने त्या बाहेरच्या लोकांच्या अतिहासात अंदमानचा अतिहास जसा काही सापडत नाही, तसाच त्यांच्या स्वतःच्या लोकांतही अतिहास असा असा अंधाराने मुढा आढळत नाही, हे सांगणेच अनावश्यक. कारण अंदमानात त्यांचे स्वतःचे असे लोक जरी आहेत, तरी त्यांना अंधार कशाशी सावे, हेच मुळी अद्याप माहीत नाही.

आणि परंपरेच्या दंतकथात्मक अतिहासाविषयीही म्हणाल, तर त्या अंदमानातील मूळ निवासीयांचे दंत जरी अत्यंत बळकट आणि तीक्ष्ण आहेत, तरीही त्यांना कथा अशी मुळीच नाही. कथेची कल्पनाच अजून आलेली नाही. (कारण स्मृति असते, तेथे कथा संभवते.) पण अंदमानचे मूळ निवासी जे आहेत, त्यांची स्मृतिशक्ति अद्याप अितकी अपेक्षावस्थेत आहे की, त्यांना चार दोन वर्षांपूर्वीच्या घटना देखील आपल्या अर्शा आठवत नाहीत. आठवण म्हणून आपण ज्याला म्हणतो, तशी आठवण त्यांना राहातच नाही. ओळख देखील ते फार लवकर विमरतात. मग जातीय सुसंगत, सांघिक स्मृति आणि परंपरेच्या प्राचीन कथा ह्या कीटलमा असणार! प्राण्याच्या बळपाला किंवा वानरांच्या समूहाला जितकी परंपरा आणि सामाजिक स्मृति, तिच्याहून काही अंशी अधिक अितकीच काय ती त्याची सामाजिक स्मृतिशक्ति विकसलेली दिसते. त्यामुळे दंतकथात्मक असाही कोणता अल्लिखित अतिहास स्वतःचा असा अंदमानच्या लोकांना नाही.

मिळून काय ? जगातील अन्य राष्ट्रांच्या वाङ्मयात असा वर दिलेल्या पांड्य-राजांच्या प्रशस्तीवाचून अंदमानविषयी अतिहासिक अल्लेख नाही. युरोपियन व अरबी प्रवाशांचे मध्यकालीन अल्लेख केवळ भूगोलविषयक, अंदमानातील काही अतिहास सांगणारे नव्हेत; आणि अंदमानातील अवध्या अगदी रानटी, आदिम, अविकसित मानव, त्यांच्या स्वतःच्या लिखित कथा राहोतच, पण जातीय पूर्ववृत्तांच्या दंतकथाही नाहीत. ज्याला भूगोल काय तो आहे, अतिहास असा नाहीच, असा अंदमान हा एक अजख भूभाग आहे. त्याचा सारा अतिहास म्हणजे

अेका हाडाला आपण अिकडे लांबतो, तरी तें हाड आता मुळापेक्षा अगदी सपाट झालेलें आहे. पण तिकडे अगदी अंदमानात नसलें, तरी त्या द्वीपपुंजाच्या आजू-बाजूच्या भूभागात आजही अशीं मनुष्यें कधी कधी आढळतात की, ज्यांचें माकड-हाड चांगलें दोड-दोन अिच अुंचावलेलें आणि पुढारलेलें असतें. आम्ही अंदमानला असता असा अेक रानटी मनुष्य तेथील डाक्टराने आम्हांला औपघालयात आलेला दाखवला. त्याचें माकडहाड, शेपटीचें तें हाड, असेंच पुढे घुसलेलें, वाढलेलें, त्याला खुर्चीच्या पाठीला टेकून ज्यांयंगे सरळ बसता येवीना असें बरं लावटलेलें. होतें. त्याला लागून शेपटीच्या केमांच्या झुबक्याचा स्नायु तेवढा लोंबलेला नव्हता. तो तेवढा लोपलेला होता. त्याची हनुवटी आणि गालफुडें हींही माकडाशी चिन्ती तरी मिळतीजुळती दिसत. त्याची चाळीस-पन्नास शब्दांचीच का होवीना, पण अेक भाषा होती की जी जातिबत मकंढमनुष्यांना, 'ओरांगओटांग' 'गोरिल्या' नां असते. ह्या ओरांगओटांग वा गोरिल्या बानरमाकडांचोही अेक भाषा आहे. तिचे बरेच शब्दही काही प्रदामी प्राणिशास्त्रज्ञांनी मोजण्याचे, यत्न केले आहेत. पण तरीही ती मनुष्यभाषेच्या वर्गात मोडणारी नाही. पण ह्या आम्हीं पाहिलेल्या पुच्छास्त्रिअवशिष्ट माणसाला कोणती तरी मानवी भाषेत मोडणारी भाषा येत होती, मनुष्यवाणी होती, हा मुश्य फरक आढळला.

हा अपवादात्मक प्राणी म्हणून सांगितला, पण अंदमानमधील अगदी तज्जन्य अशी अनाविकालापानून निवसत आलेली जात जी 'जावरा' ती काही शेपटीचे हाड असलेली नाही. त्यातील माणसे साधारणतः चार-साडेचार फूट अुचीची, वर्ण काळाकुट्ट केस राठ, आखूड आणि बुचबयांनी बळून बळून असतात. दाढीमिशी अशी पुरुषांनाही येतच नाही. तें सगळें अगदी अुल्लिख ! मनुष्यप्राणी 'सुधारत सुधारत' आपल्या अिकडे बाजूच्या यांत्रिक युगात ज्या अवस्थेप्रत पोचला आहे, ती आपली सुधारणा आणि ते आपलें यंत्रण हाच आपल्यातील ज्या अेका संप्रदायाला मनुष्यजातीला झालेला अेक दुधर वाप वाटतो, त्या साध्या राहणीच्या यंत्रयुगविद्वेषी पंथाच्या तोंडाच्या अगदी पाणी मुटावें, अितकी साधी राहणी ह्या 'जावरा' जातीत अनाविकालापानून ती येत आजपावेतो चालत, आलेली आहे. कपडे वापरण्याचा मोह असा त्यांना पडतच नाही. नागवेपणा हा जर साधुपणा

छानछोबीच्या व्यसनापायी मुघारलेला मनुष्य अगदी अघोगतीग चाललेला आहे, असा विवेचनेने ज्यांना अन्न गोष्ट लागत नाही, त्या आपल्यावरील 'साध्या राहणी' च्या अभिमानाचा ना हो ऐवून आनंदच होऊन येतो, हे जावरा छानछोकीपासूनही अगदी अल्प आहृत त्याच्यातील स्त्रियात असाही तरणी अगदीच विलासलालुप निघाली, तर असाही शाळाचे पान तेवढे कटीपुढे लटकावने आणि असाही पुरप फारच नटवा निघाला, तर त्याची सारी छानछोबी रमदार लालसर मातीचे पट्टे अगावर ओढण्यातच काय ती सामावलेली आणि सगुटलेली आते यत्रयुगला अघोगति म्हणणाऱ्याच्या भायेंत बोलायचे तर ह्या जावराची फारच प्रगति झालेली आहे यत्रयुगाच्या प्रलोभनापासून ते अगदी अल्प आहृत त्यांना मोदारी, आगगाड्या तर काय, पण बॅल्गादी, गाडी अघोच ठावून नाही त्यांना खुर्ची माहीत नाही, आगपेटी माहीत नाही, जोडा माहीत नाही, बगला माहीत नाही, शेनी माहीत नाही, जिल्बी माहीत नाही, द्राक्षे माहीत नाहीत, लोणी माहीत नाही, वांगरी माहीत नाही, ना 'मिर्ची बॉटर' ची गोष्टच दूर 'मनुष्य-आनीबरील' मनुष्याच्या अन्नमाधानाचे, बल्हाच, वृद्धिम जोडनाचे शकट ज्या अज्ञान कारणाने ओढवलेल आहे, असा 'साध्या राहणी'च्या आपल्या अक्कीत 'अध्यय' गमजतात त्या 'मुघारणे'च्या नावापासूनच नव्हे तर जिच्छेपासून मुडा हे जावरा अल्प, अल्पकित आहेत

पण म्हणून 'साध्या राहणी'ने, 'यत्रयुगाच्या साध्यापासून विपुल आत्म्या'ने नितगाकडे परत फिरल्याने, मनुष्यात निरपवाद समाधान नाहू लागलं, म्हणून ते 'Back to Nature' वादी लोक म्हणतात, त्याप्रमाणे ह्या जावरात त समाधान नावत आहे काय ? मुळीच नाही, शेती नाही, नागर नाही, बॅल्त मोटा नाही, बगला नाही, पण जी असाही दाट अरण्यातील खवदाडीतीत जाया किंवा मासाचा तुकडा तात्पुरत्या अन्नाधिकाराने असा जायत्याचा असेल, त्यावर दुसऱ्याची दृष्टि पडताच, वा पडू नये म्हणून त्याला बाह्यी लागणारी चिंता, करावी लागणारी निरवानिरव आणि प्रसंगी लढावी लागणारी झुज ही तिनकीच अल्प आणि भयकर

मरेतो झुजावे लागते. नुसत्या साध्या राहणेने 'यत्रयुगाचा क्षाप' तेवढा सुटला की जर समाधान आणि शांतता नादती, तर हे जावरा जीवन्मुक्तच समजावे लागते. कारण ते जवळ जवळ माकडाभितक्याच 'साध्या राहणी' चे भुपासक आहेत, 'नितर्गा'ला घटन आहेत, पण असतोष, असमाधान, जीवनबलहृ ह्याची पातळी आणि प्रकार जरी भिन्न असले, तरी त्याची तीव्रता आणि अपरिहार्यता त्या त्या जावराच्या 'नैमगि' युगातही आमच्या यंत्रयुगाहून काही कमी असलेली आढळत नाही. बुलटपत्ती त्याच्या जीवनाचा विकास माकडाच्या जीवनाहून जो फारमा जास्त झालेला नाही, त्याचे कारण ही साधी माकडराहणीच होय. हही शुषट्च आहे.

अदमानातील वर झुल्लेसिलेली जावरा जात, ही जेव त्यातल्या त्यात अगदी आदिम, रानवट, सुधारलेल्या आजच्या आमच्या घळणाच्या परकीय लोकांपासून सटेनोइपणे, भयाने आणि द्वेषाने दूर राहू अचिछिन्नारी ज्ञानी असली, तरी अदमानातील मूळ निवासीयाच्या अितर अनेक जाती त्या जावराहून चालीरीती, राहणी, घटना प्रभृति प्रकरणी भिन्न प्रकारच्या आहेत, त्या त्या मानाने पुढारलेल्याही आहेत. त्याच्या पृथक्पणाचा आणि साम्यतेचा वसून अभ्यास केलेल्या अिगजी समाजज्ञानी त्याच्याविषयी जी माहिती दिलेली आहे, तिची साधारण रूपरेखा आपल्या ह्या कथानकाच्या लागू तितकी खाली देऊ.

अदमाना ज्या वहावारा तनस्य गूळ लोकांच्या जाती आहेत, त्याची काही नावे 'काटी, कोरा, टयो, बी, बलवा, जावरा, जुवडी, कोल' अित्यादि प्रकारची आहेत. दोवटचे 'कोळ' हे नाव ध्यानात घेण्यासारखे हाय कारण, आपल्या अिकडील वन्य वा ढागरी बोळी लोकांशी ते नाव आणि त्या लोकांचे रानटी चरित्र तुलनाहं पाटते. ह्या जातीचे नप कोणी पनदाट जंगलात, तर कोणी बुच डोंगरातून, तर कोणी समुद्रतटालाहून राहात आले असल्याने, त्याच्या चालीरीती, भावभावना, रंगरूप ही बरील परिस्थितिभेदाने, आणि क्वचित् वशभेदाने निर- निराळी आहेत. त्यामुळे त्याच्या सरसकट वर्णनात जी काही विसर्गित आढळेल, तिचा शुलगढा वाचकाना करता येतो.

जावरा प्रभृति जाती अत्यंत क्रूर असतात. पूर्वी वादळात नित्येक परकी जलगाने ह्या वेढाना लागून फुटत वा फसत तेव्हा त्याबरोल नित्तहाय लोकावर तुटून पडून त्याची हे जावरा प्रभृति अदमाना लोकां क्रूरपणे कत्तल करीत. आजही त्याच्या ओळखीच्या तनस्य जातीबाहेरील कोणत्याही परकीय वा अदमानाीय जातीची मनुष्ये रिसताच हे रानटी लोक निविड झाडीतून त्यावर तीक्ष्ण बाणाचा मारा करून वा अेकड्यादुकड्या मनुष्याला पकडून ठार मारतात. कधी कधी कोणाला जीवदान मिळालेच तर त्याचे भाग्य अद्भुतच समजावे. जावरानी ठार मारलेल्या असा लोकाच्या मढावर दगडाचे ढीग रचलेले असतात. आपण जंगलात ठार

केलेल्या अशा परकीय माणसाची बातमी त्या परकीय मात्रूंना पक्षी नेऊन देतात, अशी थेंक समजून त्यांच्या काही जातीत आढळून येते. कारण ते पशुपक्ष्यांना माणसांहून फारसे भिन्न समजतच नाहीत.

ह्यांच्यात स्त्रीपुरुषांसंबंधी रीतीमाती निरनिराळ्या असतात. स्त्रीपुरुषांचीं कामें बहुधा वाटलेलीं असतात. स्त्रीचें स्थान पुरुषापेक्षा अणें समजतात. म्हातान्या स्त्रियांना सन्मानाने वागवितात. लम्नाआधी स्त्रिया पुरुषांशी सलगी करतात. अविवाहित स्त्रियांना लैंगिक निर्वंध फारसे नसतात. काही जातीत त्या आपला वर आपणच निवडतात. काहीत आजीबापांनी लग्न ठरवले की लग्न ठरले, असें मानतात. अकडे बहुपत्नीत्वही फारसें नाही आणि बहुपतित्वही नाही. काही जातीत पुरुष आपल्यापेक्षा तरुण अशा दुसऱ्या विवाहित स्त्रीशी फारसा बोलत नाही. त्याचप्रमाणे आपल्या वायकोच्या बहिणींना ते स्पर्शत नाहीत. मुलांचीं नावें निराळीं, मुलींचीं निराळीं, असा प्रकार बहुतेक जातीत नाही. आजीच नावे ठेवतें. गर्भारपणाचीं चिन्हे दिवू लागताच गर्भाचें नांव ठेवण्यात येते. पण काही जातीत मुली बयान आल्या की त्यांना ठरलेल्या सोळा फुलांपैकी ती बयात येत असता जीं फुलें फुलत असतील, त्यांपैकी अेका फुलाचें नांव ठेवण्यात येतें. ही ह्या रानवट लोकांची ललितप्रवृत्ति आमच्या नागर लोकांतील मुलींना दगडी, घोंडी, भिमो अशी नावें ठेवणाऱ्या अरस्तिक प्रवृत्तीहून अधिक सुभग नाही काय ? पुरुषाची लग्नें पंचविसा-नंतर आणि स्त्रियांची अठराच्यानंतर बहुधा होतात.

ह्यांना मुले फार आवडतात. पण काही जातीत मुलें सातआठ वर्षांची झाली की आजीबापांशी अेकत्र राहत नाहीत, तीं निराळा आयुक्रम पाडतात. आयुक्रम असा सर्वांचा अेकच आणि मोजका. भक्ष्याकरिता दिवसभर शिकार करणें आणि रात्री झोप येतीलें नाच नाच नाचणें ! नाचण्याच्या समारंभात स्त्री पुरुष अल्लिंग, अेकत्र !

ह्या लोकांतील पुरुष त्यांतल्या त्यात चांगले दिसतात. स्त्रिया मात्र अगदी वय्थड स्त्रियांचीं हुंगणें वेडौल आणि धारीराच्या मानाने फारच स्थूल असतात. त्यांचें सौंदर्य वाडविण्यासाठीच की काय कोण जाणे, ह्या स्त्रियांच्या डोवयाचे वेम काढून तीं अगदी गुळगुळीत केलेली असतात ! त्या अंदमानीय सौंदर्यसृष्टीला तरुण स्त्री अशा केम काढून गुळगुळीत केलेल्या डोवयानेच अधिक मुरेख शोभने असें वाटतेसे दिसतें. आपल्या कवींना सुदरीचे ओठ सोडल्यासारखे आहेत, ही अपमा अशी आवडते, तशीच त्यांच्यात जर कोणी कवि असेल, तर त्याला त्याच्यातील सुदरीचीं डोकीं सोललेल्या आणि तासलेल्या नारळासारखी शोभनीय वाटतात, अशी अपमा सहज मुचत असेल, रचतही असेल. कारण मोललेला नारळ हा नारळोच्या झाडांचा मुकाळ असलेल्या त्या अंदमानीय रानातील त्या नैर्गमिक नागरिकाचा अेक मोठा आवडता पदार्थ आहे !

त्या लोकांची बुद्धि लहानपणी चाणाक्ष असते पण तिची वाढ झटकन् सुटते. स्मरणशक्ति अगदी थोडी, अर्थात् बौद्धिक दूरदृष्टि त्यांच्यात नाहीच म्हणजे तरी चालेल मागे आणि पुढें पाहून वागणारा प्राणी तो मनुष्य, अशी अेव मनुष्यत्वाची व्याख्या आहे तिला ही बदमानी माणसे अपवाद ! त्यांना चालू क्षणी वाम, शीघ्र, लोभ प्रभृति विकारांची जी अूर्मि येतील, तीप्रमाणेच ते चालतात मागील दहा वर्षांची वाकी वा पुढील दहा वर्षांची योजना वा पुरवठा असा त्यांच्यात नाही. संध्या, तूष्णी, राग, द्वेष ह्यांची तत्वाळ तृप्ति झाली की तो प्रश्न तेथेच मिटला दानूषा वा अपराध्याचा सूड हा देखील त्या अूर्मीत ते जो वाय पेटील तोच नाही काळ नाहीसा होऊन तो विपक्षीय मनुष्य जर पुन्हा त्यांच्यात आला, तर त्याचा राग, अपराध आणि मुडाचा निश्चय ही सारी ते लोक बहुधा विसरून जातात तो मनुष्य त्यांच्यात पुन्हा मिसळतो अर्थात् स्मृतिशक्ति अर्भी तुटपुंजी असते, हे जे त्यांच्याविषयी म्हणतात, त आपल्या स्मृतिशक्तीच्या आणि बौद्धिक दूरदृष्टीच्या प्रदीर्घवालीन टिकाभूषणाची तुलना करूनच वाय ते म्हणता येतील कारण त्या जातीनाही नाही स्मृति, नाही दूरदृष्टि असलीच पाहिजे जातिग अुपगत आणि व्यक्तिग अजित स्मृति आणि दूरदृष्टि मागडाच्या बळपातही असते, मग ही तर आदिम असली तरी माणसेच !

त्याची भाषा अगदी मोजक्या शब्दांची जे, प्रत्यही अगदी दारोग्गि आणि प्राथमिक भावभावना, आवश्यकता, त्या व्यक्तविषयापुरते त्यातही ते बोधे अपुरेच, कारण त्यांच्या भाषेत अेव मुख्य शब्द बोलून टाकला की त्याच वाक्य करण्याच काम हावभाव हेच काय ते पुरे करू शकतात ! हातबारे, मान, डोळे ह्यांच्या अभिनयानेच ते शब्दापेक्षा परस्पराला अधिक् बोलतात कोणी पाहुणा कोणाला भेटला तर ते प्रथम अेकमेकाकडे गुमते टक्करून पाहत राहणे हा पहिला शिष्टाचार समजतात अर्थात्, अेकमेवाना ओळखण्यात जो धोका त्यांच्या हीन स्मृतीमुळे आणि परकीयाच्या कपटामुळे त्यांना सोसावा लागतो, त्या जातीय अनुभवांमुळेच नीट पारखून घेण्याच्या आधी कोणाशी न बोलण्याची ही चाल पडली असावी ! आणि मग खानखान सोवखान आगताशी बोलण्यास आरंभ करणे, हा दुसरा शिष्टाचार ! प्रत्येक जातीची अेक निराळी पोटबोली अमने साधारणत बोन मलावर पोटबोली बदलते

कोणी मरण पावले असता त्याची आप्तमंडळी मुक्त कठाने रडतात लहान मुल मेले तर आजीबापाच्या खोपटीतच पुरतात अिठर कोणी विशेषत मोठे माणूस वारले, तर त्याची मोट वाघून प्रथम शाळाच्या डोलीत व्यवस्थितपणे ठेवण्यात येते त्या जागेभावती वेताच्या पानाच्या माळा बांधण्यात येतात त्या स्थगकडे तीनअेक महिने कोणी जात नाही ही स्मशानाची जागा निराळीच ठेवतात हे सुतक चालू असता ते भुरी भाती डोव्यान्ना फासतात आणि त्या दिवसात

असे हे अंदमानोय जंगली नांगरिक ह्या अेकदोन जिल्ह्यांवेवढ्या टापूत अवघे तीनचार हजारही असतील नसतील. तेही विसुरलेले, बाकी मगळें घनदाट जंगलच जंगल. अितकें घनदाट आणि वगाहती मनुष्याचा पाय आत न पडलेलें दुर्गम की, त्याची नक्की पाहणीही गेल्या तीसअेक वर्षांपर्यंत झालेली नव्हती ! मोठमोठे वृक्ष, त्यांवर आणि त्यांमधून शेकडो प्रकारच्या काटेरी विनकाटेरी लतावेलीतृणांच्या घनदाट गुंतागुंतीची दाटो, बरून जवळजवळ बाराही महिने - निदान नभू महिने तरी - सारखा पडणारा पांभूम; धरचेवर मुसळधारा, नाही तेव्हा शिम शिम; तळाशी त्यामुळेच पाणीच पाणी सदा साचलेलें; त्यात वृक्षलतावेलींच्या त्या अथाग दाट रानाचा पालापाचोळा वर्षांनुवर्षे मारला धरावर धरपडत अमलेला, वर्षांनुवर्षे तमाच कुजत अमलेला; जिथडे तिथडे त्या दलदलीत भरभराटाच्या लक्षावधि माशा, मोठमोठे डास, जळवा, भयंकर मापसुरळ्या, विपारी जीवजंतु, ह्यांचा अेकच मुळमुळाट ! वृक्षांत वृक्ष, वेलींत वेली, काट्यांत काटे, झुड्यात झुडपें दाटून, गुंतून असे अेक रानटी छतचें छत मेलोमेल पमरलेलें की, सूर्य वर आकाशात तळपत राहिला, तरी किरणांचा स्पर्श त्या रानाच्या तळाला असा म्हणण्यामारखा म्हणजेच ती दलदल सुकविण्यासारखा, युगांयुगे होअूच नये; प्रकाशही पुरता असा युगोयुगें पडूच नये ! जंगलांची याड मंदानातच नाही, तर जे डोंगर मधून मधून आहेत त्यांवरही तेंच जंगल तसेंच चडून गेलेलें ! त्यापोगे हीं येडे दुरून जरी हिरवी मार आणि मोठ्ठक दिसली, तरी मनुष्यवस्तीला पूर्वीनासून अगदी प्रतिकूल अशी ठरली. जे काही अिग्रजो घाडझी लोक वसाहत स्थापण्याचा प्रयत्न करते झाले, त्यांना सुद्धा अगदी अठराव्या शतकाच्या साधनानी सुद्धा तेथे पाय टिकविता टिकविणे दुघट झाले. दोनदा त्यांनी स्थापलेल्या वसाहती तेथील त्या लक्षावधि विपारी जीवजंतूनी आणि दलदलीतील रोगाणूनी कत्तल करून टाकल्या, माणूस नि माणूस रोगराशीने ठार केलें, वसाहती अुडून गेल्या.

ह्या अदभान वेटाना जे परकीय लोक, अपघातपरत्वे जल्मानें वादळात सापडून किंवा वसाहती स्थापण्यासाठी येत, त्याच्यावर जाबरा प्रभृति तत्रस्थ रानटी मनुष्ये विपारी तोराचा मारा करून घरून फाटून टाकीत, हें तर खरेच, पण तमत्या तेथील मानवी प्रतिकाराने ह्या वेटाचे 'स्वातथ्य' अनादिवालापासून सतराव्या ख्रिस्ती सतापर्यंत जे अवधित राहिले, तें जेव्हाही राहिले नमतें. ह्या वेटाचे तें स्वातथ्य जे असे अवधित राहिले तें तेथील त्या सापसुरळ्या, जळ्या आणि त्या दलदलीतील अमरुव विपारी माशा, डास व रोगाणू अित्यादि कडव्या 'देशभक्ता'च्या, लक्षावधि मूढम संतिकाच्या 'स्वातथ्य भजती' ने होय. परकी स्वान्याचा हेच रोगाणू नुसता घुच्चा अुडवून देत आले.

तेथील असा ह्या घनदाट जंगलातील जावरोंशेला जळवांच्याच संन्याचा पराक्रम अचाट ! आजही त्या जंगलात ते कापण्यास जेव्हा वदिवानाच्या टोळ्या

जातात, तेव्हा त्यांना ह्या जळवा रक्तववाळ करून माघाच्या पिटीत आहेत ! झाडावरून त्या जळवाचे थर चढलेले असतात, पायाखाली पालापाचोळ्याचे थर-वर थर, साचलेल्या दलदलीत त्या जळवांचे लक्षावधि 'देशभक्त' सैनिक दवा धरून दडलेले असतात ! मनुष्ये आत घुसली, त्यांचा वास आला रे आला की झाडावरून त्या जळवा पटापट अंगाडोक्याखांद्यावर बुड्या घेतात, पायाखालून भराभर मांड्यावर चडतात. जी जेथे चिकटली, ती तेथे सुपसुप रक्त पिळू लागलीच. हातानी बुचके काढून टाकावे तरी आटपत नाहीत. दंशच दश. त्यातच विपारी डास, काटेरी झुडपे आणि भयंकर सापसुरळ्या. अंक अंक फूट लांबीच्या. शंभर शंभर पायांच्या. 'दाट थरचे थर. त्या सापसुरळ्याचा - त्यांना 'कानखजुरे' तसे म्हणतात तिकडे बघिवान - दंश अतिका विपारी की, अग भयंकर मुजते, आग मनस्वी, केव्हा केव्हा ते अंग लुलेंच पडते. क्वचित् प्राणघातही होतो. त्या मानाने साप तिकडे धोडे. पण जी अंक कुरशासारखी जात आहे ती ठमत्ताच प्राण घेणारी. विचू पूर्वी नव्हते म्हणतात, पण आतासा तेही सापडतात. अशा त्या जंगलात बंदि-वानातील कटकांतील कांदक आणि कुरांतील कुर बंदिवानही जेव्हा टोळ्याच्या टोळ्या बळाने हुसकात जंगल काटायला नेल्या जातात, तेव्हा चळचळ कापतात. मारीत, पिटीत नेलेली अशा शंभर शंभर माणसे दिवसभर त्या भयंकर अरण्यात ते सक्तीचे वाम करून सध्याकाळी जेव्हा परततात, तेव्हा अनेकांच्या अंगावर चिकटलेल्या जळवाच्या सूदम दंशातून रक्ताच्या बारीक धारा बाह्यत असताना, पायात काटे, अंगावर डासांच्या गांधी जुळलेल्या, दलदलीच्या चिखलाने लडबड-लेल्या त्या बंदिवानाच्या टोळ्या अगदी रडकुंदोला आलेल्या असतात, ह्यात काय नवल ? रमातही त्या जंगलात मधमाखाने आणि गांधीलमाख्यांचेही साम्राज्य आज-वर अबाधित ! ते कोण्या माणसाने असें खुपटविले जाताच त्या मधमाखा आणि गांधीलमाखाही त्या परबदा शत्रवर तटन पडन आपल्या ह्या स्वदेशाच्या आणि

नाच बंद ठेवतात काही महिन्यांनंतर मेलेल्या माणसाची हाडे धुवून त्याचे तुकडे बरण्यात येतात मग त्याचे निरनिराळे दागिने करून ते त्या मृताचे स्मरण म्हणून वापरण्यात येतात रोग क्षाल्यास ह्या हाडांच्या दागिन्याचा स्पश करताच रोग बरा होतो, अशीही समजूत आढळते पण ह्या सर्व हाडात मृताच्या कवटीचा मान विशेष । त्या कवटीची अंतर हाडात गुपलेली अेक माळ करून ती मानेवरून पाठीवर टाबलेली असते आणि ती कवटी तशी वापरण्याचा अधिकार विधवा, विधुर आणि अत्यंत निवडचा नातलग ह्यांनाच वाय तो असतो

मेल्यानंतर भूत होत, असा काही जातीचा विश्वास । बाहीची समज की, अदमानात त्यांना ठाजूक ते ते सब प्राणी जे हिंडतात ते आपलेच पूर्वज ती ती रूपे घेवून हिंडत आहेत स्वतःच्या मृताची चल्पना त्यांना सावलीपेक्षा समुद्रात पडणाऱ्या त्यांच्या प्रतिबिंबाकडूनच मूळ आलेली असावी कारण प्रतिबिंबाला ते भूत समजतात आणि ते मन्यानंतर दुसऱ्या ठिकाणी राहायला जात अस मानतात

ह्याच्यात धार्मिक दृष्टीचे बमबाद अस नाहीच म्हटल तरो चांगेच समज मृत्यु अस्मादि प्रसंगी ठराविक रीति, व्यावहारिक चाला असतात, पण धार्मिक स्वरूपी कोण्या दबदबनेच्या प्रायना वा पूजा वा भजतन - फार वाय, धार्मिक असा कोणी पुराहित मुदा असतो परंतु त्याच्यातल विरयवान बह्मणा अस अगदीच नाही म्हणून त्यांना काणी हिणवू नये कारण आमच्या अगदी श्रीश्वरवत् पुनरासून मागितलेल्या बाही घमसमजुतीना आणि बह्मणाच्या गादींना हार न जाणार असे भाडेसे ब्रह्मज्ञान आणि कुराणपुगण त्यांच्यातही आहे बुद्धाद्वयार्थ पुढ्या ह्या दैवताने हें पण निर्मल, मेल्यानंतर ज्या जगात भूत निवाण्यास जातात ते अद्भुत जग अेवा माठया जगद्व्याळ नारळाच्या बंधान ताडून धरजे आहे, जगा सीमांच्या मस्तकावर पृथ्वी । पुढ्या त्याच अद्भुत अुच जगात आतागा राहो, पण पूर्वी तो अदमानातील सवात अुच पर्वत जो 'सडल पीक' त्याच्या गिळरी राहात असे । कंलासावर जर आमचे महादेव बघून राहनात, मृतापंगवराचा महादेव अल्लाह जर सीनाय पवतावर येत अेव, आय सी अेस् चे महादेव

ह्या पुलग्याव्यतिरिक्त अदृश्य शक्तीत समुद्राचे भूत 'जुरुवीन' आणि अरण्याचे भूत 'अेरम चीग' ही मोठी खाष्ट आहेत पुलगा देसील ती मानीत नाहीत, जसा संतान अल्लाला देखील सहसा घडन नाही. पण त्यातल्या त्यात येवढे वरे आहे की, हे जगलाचे खाष्ट भूत 'अेरम चीग' आगीला भित्ते ह्या समजुनीमुळे ह्या अदमानो जगली जाती आग नेहमी वरोवर पाळतात, आग विझू देत नाहीत, जसे आम्ही हिंदू, पारशी अखंड अग्निहोत्र पाळतो !

उत्तरध्रुवासारख्या अगदी हिममय आणि अग गोठवून टावणाऱ्या षड प्रदेशात गनुष्य बसत असता त्याला व्युष्णतेसाठी आगोचे अखंड सात्रिध्य अत्यंत आवश्यक आणि म्हणूनच आवडते असणारच पण त्या वाळी आगपेटांमारखे आग चेतविण्याचे झटपट साधन माणसाला गवसलेले नसल्याने आणि लावडावर लाकडे किंवा गारगोट्यावर गारगोट्या पासून विस्त्रवाची ठिणगी पाटून प्रयासाने आग पेटवावी लागत असल्यामुळे ती अेवदा पेटत्यावर पुन्हा सहसा मिझू न देता सारखी भडकलेली ठेवणे अपरिहार्य होते त्यामुळेच उत्तरध्रुवावरील आर्थात अग्नि-प्रस्थ वाडले अनार्ये त्यांनाच प्रथम सदाचाराने आणि मग धर्मकर्तांच्याच रूप येऊन आमची अग्निहोत्रस्था बनली ह्या आम्ही लावलेल्या आमच्या अग्निहोत्राच्या अग्रपत्तीला अदमानातील ह्या वन्य अनाय जातींचे हेंवरील अग्निप्रस्थ बळारट पुष्टि देते आहे कारण त्या घनदाट जगलात मोठमोठ्या विपारी दासाचे आणि माशाचे थवेच्या थवे, साप-सुरळ्या-जळवाचा नुसता चिवार मुळमुळाट जेथे तेथे दलदल, बहुधा अधकार ! अशा 'जगलाचे' हे भूत म्यायले तर आगीलाच भिणार ! आग तेथे अत्यंत अपयुक्त, पण त्या जगली लोकांमध्ये आजही आग पेटविणे आगपेटी नसल्यामुळे प्रयानाच गारगाटी झाडून ठिणगी पाडायची, त्यामुळे अेवदा पेटलेली आगच आगी पेटविण्यासाठी शक्यता पेटत ठेवणे अवश्य ह्यामुळे जगलाचे भूत जे 'अेरम चीग' त्याला सदोदित धावाने दूर ठेवण्यासाठी सदोदितचें प्रदीप्त अग्निहात्र अवश्य झाले

पण तरीही त्याची दंडीवरणाची कल्पनाशक्ति त्या आगीतीलकी जाज्वल्य नसल्यामुळे आगीचा अग्निदेव झाला नाही आगोटीचे अग्निहात्र झाले नाही आमच्या आग पाडायच्या लावडाची सुद्धा जशी अरणी देवता होऊन ती समनव आव्हानली जाते तशी त्याच्या गारगोट्यांना 'चमक' पाड. प्रसन्न हो !

१२. अंदमानच्या वंदिगृहात !

काळे पाणी येताच आगनावेनून बंदिवानाना पायात ठोकलेल्या वेडपासह जे अंतरनितात, तेथे त्या वेडावरसमुद्राच्या अतारापाशीच बांधलेल्या टोरेचाच विस्मोर्ण आणि मुख्य अशा जेका बारागृहाकडे सज्जन पोलिसाच्या पहाण्यात येऊन जातात

ह्याच बारागृहाला कस-बारागार (Cellular Jail) असे नाव आहे, त्या 'सेल्युलर जेल' ह्या नावाचे, बंदिवानाच्या बोलीत 'सिल्व्हर जेल' (रपेरी वंदिगृह) असे मोहक रूपान्तर झालेले आहे अर्धवट शिकलेले असे जे बंदिवान ह्या जन्मठेप्यात असतात, त्यांना 'सिल्व्हर जेलमध्ये न्या' ! 'ह पोलिसाच्या तोंडचे शब्द ऐकताच मोठे आश्चर्य वाटते 'रपेरी' तुरुंगात जायचे ? काही देवळाच्या सावाना वा कळसाना रुप्याचे पत्रे मारून जसे मडविलेले असते, तसा रुप्यात ज्याचा निदान दशनो भाग तरी मडविलेला आहे, असा अखाद्या विलक्षण आणि भव्य कारागृहाचे - दुस्य त्याच्या डोळ्यापुढे ते 'सिल्व्हर जेल' हे नाव ऐकताच अवस्मात् असे राहत काळपा पाण्यावर सगळेच विचित्र ! 'कोणी सांगवे, पाणी जसे काळ, तस तपोल बारागृहहो रपेरी नगेल म्हणू !

निदान ते 'सिल्व्हर जेल' हे नाव तरी बंदिवानाच्या आणि पोलिसाच्या तोंडून बारबार ऐकत असता कटकट तरी आकर्षक वाटले वास्तविक पाहता भयंकर आणि अट्टल पाण्याना त्याच्या भीषण पापाचा बडोर दड देण्यासाठी ज्या वेदात नेऊन सोडायचे, त्याचे नाव जस अमावर काटा जुमा राहाण्यासारखेच 'काळे पाणी' असे पाडले गेले, तसेच त्या बारागृहाचेही नाव बोटले तरी, 'नरबभुदार' किंवा 'छळघूर' असे अकताच वचन पाडणारे अमावयाग हवे होते ! पण त नाव तरी निदान किती मोहन ! 'सिल्व्हर जेल !' रपेरी तुरुंग !

नुसते नावच मोहन नव्हे - ते पाह्या, येयूनच ते भव्य वंदिगृह दिसून ते पाह्या ! तोच तो सिल्व्हर जेल ! या ? तो ? अगदी सिल्व्हर-रपेरी नसले, तरी किती आकर्षक आहे त भवन ! रत्न ठावठीत, नोंदनेटचे, बोर बरबरीत, लाट,

गन्नां तान मजली पाच-सहा पाख त्या मध्यस्थित टावरच्या चहूवाजूनी लाववर धिस्तीत पसरवेली मोठी मोठी अगणे मध्ये सोडलेली वतुलाकार सभोवती नारळीकळीच दाट घन ! त्या अदमानातील घनदाट जंगलात केव्हा केव्हा मअू मअू तोम-तास फूट लावीचे प्रचंड अजगर जसे येताळें घातून पड्डलेले आटळतात तसा तो अजगरच जमा काही ! अजगरासारखाच विती मोहक दिसायला !

त्यात प्रत्येक घडियानाला स्वतः असा ती अेकेच अेकलकाडी खोली गजाचे मंद दार अवणारी ठवली असे जसा त्या सातगे-माडेसातगे अेकलकाड्यां सात्याच खोल्या त्यात आहेत म्हणूनच त्यास Cellular jail कक्षकारागार हें मयाय नाव ठेवलां होत

त्या प्रत्येक खात्रीत बाहेरून पाहण्याच्या डोळ्यांना प्रकाश भरपूर दिसे पण प्रकाशाचा विशेष हा असे की त्या खोत्रीत पाअून टावून गज्याच्या दाराला अेकदा वा बाहेरला कुठूच ठोक्क भेठ की डोळ्यांना विती जरी लक्ष्व दिसल तरा हृदयात अेकदम काळोस पसरला ! जीव गुदमरला ! त्या प्रशस्त खात्रीची अंकलकाडा हाअून पडावी !

तसा अनेका अंकलकोडीत त्या वाळया पाण्याच्या घडियानाच त चलानही अेकेच बंदी अग्य अलग करून वाडण्यात आठ तीन चार दिवस त्या अंकल-काडीत अेरेवटा घडिवान तसाच डाव्या ठेवल्यानंतर त्याच्या गिफापत्रकातात माहिती निरोधून त्याच्या अपराधाच्या आणि पूर्ववृत्ताच्या अनुरोधे निरनिराळे वग पाडण्यात आले जे तात्काळिक अुत्पीभात अपराध करून गेले आणि प्रथमच दंडित त्याचा सुधारणाम म्हणून अेक वग जे निर्ढाविलेले अपराधा त्याचा दुस्सुधारणा याचा भयकर म्हणून दुसरा वग अरो अपराधविज्ञानास (Criminology) धडन दोन वग पाडण्यात आले कडन पहिल्या वर्गात पडला आणि तो अिषजी, हिंदीनिमित्तही असल्यान भहिना दोन महियानच येद्यालयात बंदीलेखकवग जो अमती त्यात थोडकार गिहिण्याच काम मिळून बडियानान तो वावू म्हणून गाजणार हें अुधड बाल परंतु रफिअुद्दिनच गिशावत भयकर वर्गात मोडून त्यावर अयातच पाच वर्षेपयत त्या कारागारातच बंद ठेवण्याचा आणि कडव पहाण्यात वतन चोम दितेता सतत काम बरण्याचा प्रतिवधन पाठला गेला

अदमानला आतांगा भयकर आणि निढावले (Habitual) बंदी घाडण्यात यल नाहीत त्यामुळे तिकडीत बडिवानाना बऱ्याच मयलनी आजबाल मिळनात पण तीनपस्तीत वयापूर्वी भयकर आणि निर्ढावले असे अट्टक दडितच बडुघा तिकडे घाडण्यात यल अगल्यामुळे त्यांना रावचून येण्यासाठी तगच कडव तियम आणि त्याची दुष्ट रंग बिरवण्यासाठी तसच सतत काम योजाव लागे त्यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही लक्यापेच्या व्यवस्थला तसले राक्षसा दडित ताळपावर आणण

आणि समाजाला हितकारक अशी कामे त्याच्याकडून करवून घेण, निदानपक्षी समाजाला त्याच्या स्वर अस्तित्वापासून भोवणारा अपद्रव टाळणे, जवळजवळ असाध्यच होणार होत

रफिअुद्दिनसारखे अलुट्या काळजाचे काही दहित (Convicts) तसल्या कडक व्यवस्थेलाही धूळ चारून काळ्या पाण्यावरून मुढा पळून जात, देशाला परत पोक्त आणि परत समाजावर अघोर अत्याचार करीत, अस आटझून आल्यामुळे रफिअुद्दिन मागे पळून गेल्यानंतर गधल्या काळात ही व्यवस्था अधिकच बडक करण्यात आली होती त्या दुदमनीय बदिवानानाही पुन्हा आरावे असेच त्याच्याशी प्रसंगी त्याच्याहूनही बठोरपणे बागणारे चाणाक्ष अधिकारी त्या बक्षवारागारावर मध्यतरी नेमण्यात आले होते रफिअुद्दिन काळ्या पाण्यावर आता जेव्हा पुन्हा घाडण्यात आला तेव्हा त्याची गाठ अशाच अंका सवाजी दडम बदियालाशी पडणार होती

आपल्या पूर्वीच्या परिषदाची व्यवस्था आणि अधिकारी बदलले आहेत, ह रफिअुद्दिनच्या ध्यानात तेव्हाच आल आणि ह्या नव्या अधिकाऱ्याच्याही डोळ्यात धूळ फेकण्यासाठी जेजे ज जे लागू पडेल तेथे ते त खुगल्या मनघरणी, पायघरणी, बाह्यात बकबक, शिवीगाळ, खुळेचार दाडगाभी, हसरी तोडपूजा वा खट्याळ निगरगटपणा, भिर्यादि प्रकारच्या बतनाच साधन योजायला त्याने आरंभ

त्या नव्या बदियालाने, भयंकर आणि अघम असे जे नवे बदिवान घेत, त्याच्या पूर्ववृत्ताच्या मरकरी टिपण्यावरून त्याच्याविषयी वाय घोरण ठेवामच त मनात ठरवाव आणि मग त्याच्या प्रस्तुतच्या मनोवृत्तीला चाचपून पाहण्यासाठी त्याच्या अंकदा दोनदा समज गाठीमेटी घेत असाच अवश्य तथे प्रथम अगदी मनमोकळेपणाने बोलण्याचा आप आणावा, सौम्यपणा दाखवावा आणि मग स्तू हवा अितवा पक्का दावीत चलाय त्याप्रमाणे त्या नव्या चलावातील बदिवानानाही त्याने चाचपण्यास हळूहळू आरंभ नेला पाच-सहा दिवस त्यांना अक्लवाडीत कुजत टावल्यानंतर अेव दिवस बदिमूहाबरी मुख्य जमादारामह तो बदियाल रफिअुद्दिनच्याही कोठडीपुढे अचानक यजू ठेवला

बदियाललाहेच स्वतः ज्याच्या अंककानेपुढे (Solitary cell) न बोलता जातात, त्या बदिवानाच महत्त्व अितर दुर्लक्षित बदिवानांना अेवढम वाक्त त्या नम्रपण सामायत आपण अक मण्य प्रस्थ आहोत असा त्या बदिवानांनाही अहवार चटना तसाच रफिअुद्दिनलाही तत्वाळ चटला तो अितकवा सवन पहण्यात अेक्लवोडीत मारण्या कुजत पडला हाता बी बाणी चिटपासम जरी त्याच्यांना बालायला आल अमन, तरी भाग्य समजता-मग आता तर स्वतः 'मार त्याच्याकडे आपण होवून आम्हा आणि यताच विचारता झालेण,

‘क्या, रफिअुद्दिन ! ठीक आहे ना तुझ ? वाही गा-हाण विहाण ?’

‘सरकार, आप ही मावाप हैं अब हमारे।’ रफिअुद्दिन अगदी नम्रतेचा सुरक्षा घेवून गयावया बहू लागला, ‘मला हव तर फासी द्या परतु ह्या अक्ल-कोंडीत अस अक्ल वदीत वावून ठेवू नका ! चवार शब्द कोणाशी बोत्रायची चोरी !’ मी असा अक्ल ह्या भयंकर अकान्तात आणलो वाही दिवस राहीन तर वेड लागेल मला वेड !

‘अक्ल राहायला तू कटाळलास ?’ बदिपाल हसला ‘अक्ल ना तुझ्या ह्या तळमळण्याच कारण ? अच्छा, जमादार ह्याला अक्ल विवी आणून द्या सोबतीला ! आमच्या त्या स्त्रियांच्या बदिखान्यात हव्या तितक्या विव्या आहेत !’

बदिपाल चेष्टेसार आहे हैं पाहताच रफिअुद्दिन अक्लम पाळला त्यानून विवीचीच गाष्ट निघालेली ! त्याची मुद्रा लगेच रगेळ झाली आणि तो म्हणाला,

साव, त्याला स्त्रियांचा बदिखाना वा म्हणता ? बहुतेक बदिखान त्याला विवीघर म्हणतात आणि आगिन्यात जे खरे रसित आहेत, ते तर त्याला म्हणतात किडियाखाना ! - पाखरान !’ पण साव, त्या पाखरानातल पाखर तुम्ही आमच्या सारख्यांच्या वाढ्याला कुडल येवू देणार ! तो समोर बसला आहे ना काव्या

बुनीत-तो काळा कुरूप कोळसा ! तसा डोमकावळधाना काय ती तुम्ही देणार ती पाखर ! साव, सरोजरीष हा काय बर पक्षपात सरकारचा ? तो डोमकावळा-तो

कटक-मादाच चलानी तोही गळेवावू दडित, जन्मठेप वाळ्या पाण्याचा अपराधी ! मीही तसाच पण मला पाच वर्षे ह्या बदिखालेत - ह्या अक्लकाडीत - सडत पडण्याची शिक्षा, नि त्याला जेव्हा कोडडीतून बाहेर काढून त काव्या घुटण्याच हलक काम

दिल गेल नि सांगितल गेल की तुला लवकरच बदिखानात नेवू म्हणून ! त्याच्या त्रिहितावाचता यत तर मला पण काही येतच को साव ! (ह्या वावूना लिहिता येत तर साव आम्हाला लडता यत) पलटणात होतो मी सरकार ! मद आहे मी साव ! पण आम्हाला भयंकर म्हणून या वाळ्या पाण्यावर अक्लकाडीत

सडत टाकता नि वावूना, ह्या डोमकावळधाना ह्या मेपपात्राना सुधारणीय म्हणून निवडून त्यांना लग्नाची परवानगी देता ! आणि त्या पाखराना तल्या

वाटेक त्या पाखराला पाळायला नेवू देता ! हा अगदी अयायाचा नियम नाही वा ? साव ! आम्ही शिपायी लोक दारचे शिकारी कुत्रे ! जिवावर बतली तरी जो पाळीत त्याच्या पायी प्राण द्यायला माघार घेणार नाही अशाना कोंठडीत

सडवीत मारण्यापेक्षा सरकारने मला वाटेक त्या लडाबीवर धाडाव, शत्रूच्या तोफेच्या तोडावर सोडाव ! सरकारकामी माव शिर द्यायला हटणार नाही वधा !

‘अरे वा ! अगदी वेळेवर सांगितलस वध ह ! सरकारला अक्ल शिर हवच होन की आता ! ते जररेवाले आहेत ना ? ह्या वाळ्या पाण्याच्या घनदाट

जंगलातील राक्षस ? माणसाच्या शिरातील कवटी वाढून ते त्रिग तामून घामून,

त्यांत रंगी शिपल्या खचून अमा अेक गुरेख दारूचां पेलत तयार करून देतात म्हणे, की मंब ! तसा अेक पेलत छंडनच्या प्रदर्शनांत ठेवायचा आहे सरकारला ! त्या जररेवाल्याकडे देतो घाडून तुला ! 'तुजं डोकं अगदी फक्कड आहे त्यांना हवी तशी पोवळ कवटी पुरवायला !' साव मोठ्याने हसले.

'माझं डोकं ? छट् ! त्या समोरच्या डोक्याकडपाचं—त्या कंटकचं डोकेंच त्या कामी अधिक उपयोगी ! माव, दोनयांच्या कामी बावूलोकच अधिक डोळेबाज ! खचोक डोकं अमलें तें तानायलां—पासायला तसा जडावाच्या कामांला !'

'पण तें त्या कंटकचं डोकं ब्राह्मणाचं आहे, होय ना जमादार ? ब्राह्मणाची कवटी म्हणे भरीव असते, तेंद्र असतो तिच्यात ! आम्हांला पोवळ कवटी हवी तुझ्यासारखी ! आम्हांला पोलिसांनी कळवलं आहे की, त्या कंटकचं घराणं मोठं, कुलमील, बुद्धिमान् समजलं जाशी नि त्याचा बाप म्हणे मोठा शास्त्री होता !'

'हो हो तर ! नुमता शास्त्रीच नव्हे, ह्या कंटकचा बाप मोठा ज्ञानी नि परोपकारी पण होता साव ! त्याच्या बापाने आपल्यापाशी असलेली 'अपरंपार संपत्ति शेवटी अेका अनायालयाला घर्मायं देयून टाकली !'

'हं ? अशी होतील तरी किती तो संपत्ति ?' आश्चर्याने जमादार मध्येच पुसून गेला.

'तीन मरतुकडीं मुलं नि अेक मुलगी !' रफिमुद्दिन हसला. भोळा जमादार फजीत पायल्यासारखा झाला. रफिमुद्दिन पुढे सांगू लागला, 'तीं सारीं मुलं त्याने अनायालयाला दिलीं ! त्या भुक्कड मुलायला हा कंटक घडोल माजू जिवे बावू बनू पाहतो आहे ! आणि ती बहीण कलकत्याच्या मासळी बाजारातली, विडी वनके पानपट्टीका दुकान चलाती हे साव ! मीने एउद असको देखी हे, पान भी घुवाया हे असके दुकानका ! किघरका मुल और किघरका शील ! पोलिसको इसने जो कुछ गपोंड वाते बतायी असको मुन्हें भी लिख मारी, और क्या ! अंसे भुक्कड आदमी कां आप बावू वनाते, और हमारे सरीखे सरकारके विश्वा मु पलंटनवाले मंब सिपाहियोंको कुत्तेके भीतसे भरवाते हैं जिम कोठडियोंमें !'

'परंतु, तुम काले पानीसे पीछे भागा हुआ बंदिवान है ! यह भूलो मत !'

'सरकार, माझा अक्षम्य अपराध आहे तो ! पण पश्चात्तापाने माझ मन राख झाल आहे आधीच ! त्या दुष्कृत्याने मी काय मिळवलं ? पहिल्यापेक्षा शतपट अधिक मातनांत मात्र पडलो पुन्हा त्याच कोठडीत बेडघांनी हातपाय जखडलेल्या बंदीमध्ये येऊन ! आता तुम्ही हुसकलत तरी काळजा पाण्यावरून परत जाणार नाही मी ! चाल तें काम करीन, सागाल तेव्हा जिवेच घरदार करीन. पण लग्न तेवढं लावून घ्यावं अं सरकार माझं ! जिवेच आता माझी माती पडणार ! तरी ह्या अेकलकोंडीतून काढावं अेवढीच आपल्या पायी विनवणी !'

‘अच्छा जमादार, झुपापासून ह्याला तेल्याच्या घाण्याचं—कोलूच काम घा ! जर तू नीट पुर पुर काम करीत राहिलास, तर सहा महिन्यांनी तुला हलकं काम देईन, पण यद्य, तुझी ही बाह्यात बडवड करण्याची खोड सोडली पाहिजे तुला !’ कुणाशी अवजेंचा चकार शब्द बोलता कामा नये आणि घ्यानात घर वी, जर पुन्हा वदिगृहाचा रस्ता भगलास, मस्ती केलीस, तर हाडन् हाड तोडून काढीन !’ पळून जाण्याचा यत्न करणाऱ्या दडिताली अक्कम गोळी घालायचा नवा अधिकार आम्हाला आतां देण्यात आला आहे ! मागल्या सरकारी दिलाबीच्या भरवशावर पूर्वीच्या फदात परत पडू नकोस ! गाठ आता भाड्याची आहे ! तुझे मागचे अपराध मी विसरतो, पण समाजाला ह्यापुढे तरी अपद्रव न देता कष्ट वरून पोटा भरशील तर ! जमादार, ह्याला ह्या अकलकोष्टीतून पाडून घाडा घाण्यावर नि तिचल्या बंदिवानात मिसळू देत जा दिवसभर रानी बंद करीत जा भियेच.

त्या वसकारागृहात प्रत्येक चाळीच्या अगणात अंका छपरी बाघलेली होती. त्यातच ते पायकोलूचे म्हणजे पायपाण्याचे वाम चाले अंका मोठ्या लाकडी घाण्याला अंक जुवामारला मोठा दाडा जोडून त्याला प्रत्येकी दोन माणसे लावीत. घाण्यात सरसू (मोहरीच्या जातीचे दारीक दाण्याचे घान्य) घालून प्रत्येकी तीस चौड तेल सध्याकाळपर्यंत काढावे लागे. वंलाच्या ठायी जुपलेली ती माणसे दिवसभर त्या घाण्यामोवती मरागरा फिरत. त्याच्यात कुणी कुचराळी केली, तर त्यांना वंलासारखे हाकण्यासाठी बोंडंर नेमलेले असत त्या छपरीत अशा घाण्याची ओळच्या ओळ असे आणि त्या सर्वांवर देखरेख करण्यासाठी अंक ताडेल—दडितापंकीच चढवलेला अंक दुय्यम जमादार—नेमलेला असे त्या वामाचे कष्ट अतिचे कठीण असतात वी, अट्टल दडित मुद्धा त्या छपरीत पाय टावताच रडकूडीला येत त्यांच्यातील निगरगट्ट सोदें फारच अळटळ वरू लागले तर सध्याकाळी तेल पुरे बाढीतो त्यांना तसेच ते जपून ठेवीत ते प्रसंगी रानी सांतळाळ वाजेता ! सध्याकाळचे जेवण मुद्धा रात्री तेल पुरे करीतो दिले जात नसे ! अशी सत्ती होती, म्हणूनच ते अट्टल दरोडेखोर, हत्यारी, गावगुड, प्रभृति निर्दोषलेले दडित काहीतरी मिरसीत राहात, त्याच्यावडून वाही तरी वाम वरून घेता येथी जे दवळे वा वदिगृहात

त्याला सोप्यातले सोपे वाटले. पुढिल्याच दिवशी ताढेलाच्या हाती अेक 'हळकुड' रफिअुद्दिनने हात हलविताना चुपचाप देताच त्याची जुनी मंत्री नवी झाली आणि रफिअुद्दिन दिवसभर माडी ठोकून गप्पा छायीन पडून राहू लागला त्याच्या जागी ताढेलाने दुसरा अेखादा थापडवाजीक दडित चोहन लावावा, सध्याकाळच्या भात रफिअुद्दिनच्या वाट्याचे तेल पुरेपूर रफिअुद्दिनच्या नावे भोजून देण्यात यावे, असे चारपाच दिवस लोटले.

ह्या दडित ताढेलाच्या हाताखाली जे दडित वॉर्डर होते, त्यात जोसेफ हा त्याच्या फार भरवशाचा झाला होता. कारण ताढेलाला मोठमोठे लोटे भरून तो दही चोहन आणून देत असे. वदिवानाना आठवड्यातून दोनदा दही मिळे ते वाटल गेल की ह्या चाळीतील वदिवानाच्या पुढील सारे दही हा जोसेफ वॉर्डर घाबदपटगान वाढून नेजी आणि ते ताढेलाला देजी, तो छपरीच्या आड ते चोहन गट्ट करी. ह्या जोसेफला दानि आणि पैसे मिळवृत करण्याच्या लोभाने त्याच्या दोघा लहान लहान मेहुण्यांना गुलबून, जेवायला घरी आणून अन्नात विप देऊन ठार कल्याच्या अपोर अपराधापायी जन्मठेप दाली होती आणि हा ताढेल, मत्तरापायी आपल्या बायकोचे कुहाजीने साडोळी बुडविण्याच्या अपराधासाठी काळघा पाण्याची जन्मठेप सिद्धा गेली दहा वर्षे भोगीत आला होता अशी ही त्या ताढेलाची आणि त्याजोनेफ वॉर्डरची जोडा हाती. त्या चाळीतील माण्यांना जुपलेह्या चाळीसपन्नात वदिवानाना हुकीत राहण्याचे पाम आणि वाटल त भरून तेल पुरतं पिमून घेण्याचे दायित्व (जबाबदारी) ह्या जाडीपडे असे. जे पैसे चारीत वा जत्यत, दडम पण ताढेलाचे दान, त्यांना चक्क बसवून देण्यात देजी आणि त्याच पाम जे त्यातल्या त्यात सडतर्तनी, गय्याळ, सोम्याळ, त्यांना मरेतोपर्यंत राववून भरून

वेताने आणि अशी वेळ सापून वदिपालाकडे गुपचूप जाऊन रागत असे 'गठासि आणावा गठ' ह्याच न्याये ह्या गठाच्या राग्यात व्यवस्था ठेवणे भाग असल्याने वदिपालसाहेबही अशा हेरांना नेहमी हाताशी धरीत त्यांनी आणलेल्या चुगल्या-पैकी अनेक दुष्कृत्ये अपरिहार्य म्हणून पोटात घालीत जी अगदीच अक्षम्य, ती स्वये जाऊन अचानक पकडीत, पण अशा वेताने की, जोसेफसारख्या पटाभीत हेरा-नेच ती घुगळी वेली, हे वदिपालाच्या ध्यानात सहसा येऊ नये, हे हेर आहेत ह वाहेर कुटू नये नाही तर त्याच्यासमोर त्याच्यावर विश्वासून कोणोच काही दुष्कृत्य करणार नाही !

आठ दिवसांनी दुपारी बारा वाजता, लेस्वाल्यातले सारे लेखक, गणक घरी गेले असता, वदिपाल अवेटो अवेटाच लेस्वाल्यात आला 'शिपाजी !' म्हणून त्याने हाक मारताच पहाऱ्यावर असलेला अव शिपाजी जात आला ! 'जोसेफ बॉर्डरको बुलाव !' असे वदिपालाने आज्ञापिताच शिपायाने वदिगृहात जाऊन जोसेफला वदिपालाकडे घाडले आणि आपण पुन्हा पहाऱ्यावर वाहेर येऊन शुभा राहिला

'क्या जोसेफ ?' वदिपाल पुसू लागला, 'घाण्याच, तुझ्या चाळीतील छमरीत बस काम चालू आहे काम ?' तो नवा दडित रफिअुद्दिन घाण्याच त्याच्या वाटघाच तेल पुरपुर पिसून देतो का ? त्याच्याशी कुणाच काही सूतवीत जमत आहे की काय ?'

'साव, त्याच तेल तो पुर पुर मोजून देतो '

'ह ? पहिल्या दिवसापासून पुर काम करतो तसला नाठाळ दडित मुढा ? खर साग, चाचर नकीस !'

'साव, तेल पुर पुर मोजून देतो तो, पण ते सगळं तो स्वतः पिसीत नाही आपली सैनाळची वदिगृहातल्या फेरीची वेळ टळेतो तो घाणा वसावसा ओढतो, पण पुढे तो वसून राहतो नि त्याच वाम दुसरा कोणो तरी दिवसपर घाणा ओढून पुर करतो ताडेलच बदली माणूस देतो '

'काय ?' वदिपाल सतापला, 'तू मला हे अितके दिवस न सांगता दावून ठेवलेस ? मग तुला मी कशाला ठेवले आहे तिथे टेहळणी करायला ?

'क्षमा करावी साव ! पण मागे अितर काही दडिताना असच वसवून ठेवून नि बदली माणूस देऊन ताडेल वाम करून घेतो म्हणून मी गुपचूपपणान आप-णाला कळवले, तेव्हा आपण तिबडे कानाडोळा केलात, म्हणून मी भ्यालो तच ते आताही सांगायला !'

'केव्हा कानाडोळा करायचा नि केव्हा नाही, तो प्रश्न माया आहे खरेच जे दुयळे या सुधारणीय त्यांना सिस्त वेली दिली असली तरी चालेल काम पुर झाल की आटोपले पण हा रफिअुद्दिन अनेक अधमाधम अपराध केलेला, त्यात

काळघा पाण्यावरून पळालेला! त्याच्याशी कोणाचही सूत पटता कामा नये बोल, ताडेल त्याला का बसवून ठेवतो? तो का रफिअुद्दिनाचा मिंधा ? '

'सरकार, तें मला अजून पक्क बळल नाही नाही तर ती गुप्त बातमी मी तेव्हाच दिली असती पण होय ना होय रफिअुद्दिनने तांडेलाला पेंसा चारला असावा ! '

'पेंसा ? नि रफिअुद्दिनपाशी ? त्याची शडती साजसवाळ कसून स्वतः जमादार घेतो ना ? माझी सक्त आज्ञा आहे तशी ! '

'शडती बसून घेतो जमादार ! पण रफिअुद्दिनपाशी पैसे आहेत खरे कुठे तरी लपवलेले ' नाही तर तबाखू नि अफू पण ताडेल अितकी त्याच्यासाठी स्वतः च्या पेंसातून चोरूनमाहन बदिगूहात वसाला आणवणार होता ! '

'हा ! त्यातीलच काही तमाखू नि अफू तुलाही ते चारीत असतील म्हणून तू ती घुगली अजून मला केली नव्हतीस ! '

'देवाची शपथ, साब, मी शिवलो नाही कधी त्याच्या तबाखूच्या चिमटीला मुद्धा पण ताडेलाला तो पेंसा देतो, ह्याचा पक्का पुरावा मिळाल्यावाचून मी घुगली करतो, तर आपण मलाच खोट पाडतेस, म्हणून मी डोळा तेवढा डेवून होतो ताडेलालाच्या पोटात शिरून मी त्याच बिंग लवकरच अजेडात आणोन गाव बहुधा अद्याच त्याची काही तरी देवघेव होणार आहे पुन्हा, अशी भाषा मी अंक्ली आहे छपरीमाड साब, पण मला ताडेलालाची भीति वाटते, मी नुसता वॉर्डर ! जर मला आपण, घनीसाब, ताडेल कराल ना '

'तर तू त्या ताडेलालापासही जास्त पैसे खाऊन दुर्जन निघशील ! बर, तू घटन दे पुराव्यामुद्धा रफिअुद्दिनचे पैसे घेताना त्या ताडेलाला, किंवा रफिअुद्दिन पैसे कुठे लपवित्ता ते तरी पकडून दे, मग वघेन तुज्या बडतीच काय तें ! जा, लाग आपल्या कामाला पण याव, तुला मी अेवटाच बोलावला ह्यामुळे घदिवाताना तुझा हेर म्हणून सशय येओल अेवढ्यामाठी हें बाहीतरी अुषड काम घेऊन जा. ताडेलाला सांग की, सरनू तेलाली तीन मोठी पिंप आत्ताच्या आत्ता भर मद्रामच्या तारवावर चढवायची आहेत ती तापडतो ! हो ये चिड्ठी ! ह जा ! अेवढ्या-

त्याच्याकडे येत असलेला त्याने पाहिला. त्याला बदिपालाने वरूनच बंगल्यावरून ये म्हणून अनुज्ञा दिली. जोसेफला पहारेवाल्या शिंपायाने बंगल्यात जाऊ दिले.

जाताच जोसेफने घदरी करून सांगितले, 'साव, आत्ताच्या आत्ता चला तर पुराव्यासह ताडेला पकडता येतील. रफिअुद्दिनने सोन्याची गिनी ताडेलाला दिली, ती आपल्या कुडत्याच्या खालच्या पट्टीला असलेल्या चोरसिनात घालून ताडेलाने शिवून ठेवली आहे. रफिअुद्दिनपासी आणि दोन गिन्या तरी त्याच्या अंगावरच आहेत. तबालू नि अफू ताडेलाने त्याला आणून दिली, तीही सरसूच्या पोत्यात सध्यापुरती कोमून ठेवून ते दोघे छपरीच्या मागच्या बाजूला आडोशाला निष्पाळजोषणाने डुलवया घेत पडले आहेत. मी कपडे धुवायच्या निमित्ताने चाळीबाहेर पडलो, तो कुणी नाहीत पाहून तडक आपल्याकडे आलो पण धनो ! माझ नाव मात्र सांगू नये ! नाहीतर माझ टोकच फोडतील ते कुणी तरी बदिवान मला गाठून कुठे तरी ! पण आपण मात्र लवकर जाव.'

'ठीक जा तू. हे सारे पकडले गेले तर तुला बंदी मिळेल ! तू आपल्या कामावर त्या छपरीत जाऊन येस जा गुपचूप.'

जोसेफ जाताच बदिपालाने जमादाराला आपल्यासह घेतले आणि नेहमीची खालची वाट टाळून, बरच्या टोंबरच्या तिसऱ्या मजल्याच्या वर्तुळात येऊन आणि सान्या चाळीची दारे त्या टोंबरमध्ये जो वाटीळी लावलेली होती, त्यातून रफिअुद्दिन असलेल्या चाळीचे ते तिसऱ्या मजल्याचे दार बरच्या बर झुमडून तो बदिपाल अचानक त्या छपरीच्या अगगात खाली उतरला. कोणी पाहत न पाहत तो तिथ्यामागे त्या आडोशाला आला, तो जोसेफने सांगितल्याप्रमाणे रफिअुद्दिन आणि ताडेल डुलवया घेत पडलेले आहेत आणि रफिअुद्दिनच्या घाण्याला अंक

भोतीने मागून नव्हे तर अलट अेखाचा विचरलेल्या संकशीतील वायासारखा. त्याची सारी हिंस वृत्ति अगात असळून, डोळे वटारून, ताडरपणे त्या अडविणाऱ्या बोंडरचे हात मधून मधून शटकीत !

जमादाराने ताडलेलाच कुडते वाडून पट्टी फाडली, तो खळबन अेक सोयाची गिनी खाली पडली !

‘ ह्या रफिअुद्दिनची पण शडती घ्या ! ’ बदिपालाने आज्ञा दिली जमादार पुढे झाला बदिपालाच्या आड जमादार थोडासा येताच रफिअुद्दिनने स्वतःच्या पोटाकुळीस खोचलेले काहीतरी कमरेमाग हात नेऊन चलाखीने काढले, त्यासरशी जमादार ओरडला,

‘ साब ! साब ! ह्याने पोटाकुळीचे पैसे हाती घेतले आहेत, गिन्या आहेत साब ह्याच्या हातात ! ह्या, ह्या हातात ! घरा, हा हात हा ! ’

जमादार, बोंडर हाताशी झगडतात तोच रफिअुद्दिनने गिरकी मारून बदिपालाकडे पाठमोरे होताच हातातले काहीतरी ताडात टाकल

‘ ताडात घातल्या गिन्या ह्याने ! हो हो घनी, आदी गिन्याच ! मी पाहिल्या ! आता ह्याच्या ताडात आहेत ! ’ जमादार बाडर प्रतिजेवर ओरडू लागले

बदिपाल ओरडला ‘ ताड अुघड ! रफिअुद्दिन अुघड ! ताड अुघड ! ’

अेक-दोन वेळा जमादाराच्या हाताला हिसडून मान खालीवर केल्यानंतर रफिअुद्दिन स्पष्ट शब्दात ठासून म्हणाला

‘ काय निष्कारण छळ हा साहेब, आम्हा वापडघाचा चालवला आहात ह्या लबाड हलकटाच्या चुगत्या अंबून ! हें पाहा ताड अुघडतो ! आहे काही तरी आत ? बोल्ता तरी आऊ असत का मला जरतोडात सोयाचीखाण असती तर ! ’

आ वामून रफिअुद्दिन जमादाराला बेडावू लागला, बदिपालासमोर आ वामून दाखवू लागला जाभ वरं घे मागे न हा जबडा नोट अुघड ! तो अुघड ! बदिपाल म्हणे तसतस रफिअुद्दिनने केले पण ताडात काही अक आढळले नाही !

‘ क्या जमादार बिघर है अिमके मुहमे गिनीअं ? ’ बदिपालाने विचारले, ओगाळतेच जमादार पोडा चाचरत पण पुढा तेच सोगू लागला,

‘ काही म्हणा साब ह्याच्या ताडात काही तरी होतच होत ! ’

काही तरी माझ्या ताडात होतच, आहेही, पण तें काही तरा म्हणजे सायाच्या टिकल्या जडवलेल माने दात ! त चमकताना तुझ्यासारख्या भुवडाला सोयामारले वाटते, भासले असाच नि आज ना अुघा रे दुष्टा तुझ्या नरडीला तच फोडयावाचूनही राहणार नाहीत ! ’

रफिअुद्दिन बघूनपण जमादाराला सिव्या हासडू लागला ‘ हा दुजन बिपडला आहे, असे पाहताच बदिपाल गरजला

‘वेड्या ठोका आत्माच्या आता ह्याच्या हातात ! आणि धरून ठेवा त्याला अये ! मानेची हिंसडकिसड करीत होता, तेव्हा गिळलही असेल त्याने न समजू देता काही तरी !’

रफिअुद्दिनच्या हातात वेड्या ठोकून शिपायी त्याला धरून ठेवताहेत तो बदियाल छपरीत गेला आणि ते कोपऱ्यातले सरगुचे पोते अणगून पाहिले तो आत येव मोठी जुडी आणि तीतच अफूची डबी सापडली !

जोसेफने दिलेली गुप्त बातमी तबतीत खरी होती दुरून जोसेफ सगळे. सगळे तिन्हाभीतपणे पाहत होता. पण अवेड्या घोटाळ्यात जो मुख्य अपराधी रफिअुद्दिन ह्याच्या अगावर किंवा त्याला गोत्यात आणण्यासारखे काहीच सापडले नाही. तरी मुद्दा हजारत एखादा बदिवान अतका वेडर आणि खट्याळ असतो को, पकडला जाण्यापेक्षा दस्तु गिळून टाकून नाहीगी करायला सोडीत नाही, ह्याचे दोन-तीन अनुभव त्या बदियालालाही आलेले होते. त्याचा विचार करून त्याने रफिअुद्दिनचा पिच्छा पुरविण्याचे ठरविले ताडेलाला तात्पुरते वमी करून त्यावर खटला भरला आणि डॉक्टरला बोलावून रफिअुद्दिनला ओकारीचे औषध देण्यास सांगितले.

हातकडपा घालून फोठडीत नेऊन रफिअुद्दिनपुढे ओकारीचे औषध ठेवताच त्याने तो पैला भितीवर भिरकावून दिला. तो पुरता पिसाळला. ‘बळाने पाजा त्याला !’ बदियाल गरजला. बॉर्डर, जमादार, शिपाई पुढे सरसावले. ओढासाण करीत, लायाडुक्या पात-देत, रफिअुद्दिन शेवटी खाली पडला. त्याचे हातपाय दावून तोंडचाप असतो तो घुसवून, त्याचे तोंड अणगून, औषध अेकदाचे पाजले गेले. पहारे बसविले. सध्याकाळपर्यंत दोन-चार मुलट्या झाल्या, पण काही एक पडले नाही. बदियालही थोडा कचरला ! कारण रफिअुद्दिनने पैसे गिळताना त्याने स्वतः पाहिलेले नव्हते. रफिअुद्दिन तर ‘जमादारानेच कुभाड केल आहे’ म्हणून घडाघड अगदी गलिच्छ शिब्या जमादाराला हासडीत होता पण प्रथमची

आपत्तावर त्या दिवसभर छळाचा आणि अन्यायाचा भट्टिमार रहावा ह्या विचारा-
सगळी त्याच्या अंगाची सगापाने राहो नाही होत होती त्याने जगाचा पूर्वी वा
आता कीगता तरी छळ घेलाहोता काय ? वा दुमन्या सांगाला नाही तरी भुवद्रव
दिला होता काय ? असा प्रश्न त्याच्या वाचालाही बघी अन्ना राहिल नव्हता ।
छळ म्हणजे त्याला त्राम होतील असं खोब जे जे करीत तो, अंघडीच काय तो
छळाची त्याची कल्पना । त्याच्या भिच्छेविच्छे दुगरे कोणो जे जे करतो तो
अन्याय । हापलीकडे त्या शब्दांना त्याच्या कीमान अर्थच नव्हता । त्या जमादाराने
जर त्याला निन्दा तपयिताना पाहिले नमते, तर बगाला हा प्रश्न येता ? पाहूनही
जर त्या जमादाराने मागितले नमते, तर नाहीं निभावते । त्यावरही बदिपाल जर
त्याकडे कानाडाळा करून तो घागेल तसे त्याला वागू देता, तरी सुद्धा काय
मिघडले अमते ; अर्थात् तसे न करता त्या जमादाराने ते पाहावे, गागावे, आणि
बदिपालने त्याला अगे सतपावे, त्याची तवातू-अपू तोटाची, त्याच्या गिन्या
पकडण्याची भामटेगिरी चालवावी, हा पंचडा दुष्टपणा त्याचा । वित्ती अन्यायी
छळक आहेत हं गारे । ' मला अंघटघाला पाडने, कुदलले, नि दिले पाजून । '

हेच हेच विचार त्याच्या तापलेल्या आणि पिमालेल्या मस्तकान गारते बकळ
लागले सताप । सताप । सतापून गेला तो अगदी । त्या जमादाराचा आणि त्या
बदिपालाचा गळा घाटू की रक्त पिभू । पण काय भुवद्रव । तरी देखील नाही तरी मूढ
असा घेतलाच पाहिले कोठडीत बंद करून जाताना जमादाराने त्याच्या हातानली
हातबंदी पाडलेली होती पण मुगता हात काय बरणार ? पण हो रे हो । लाहो-
रच्या बदिगूहात त्या नूरमहमहाने बंद्याच सांग घेतलं होतं, तेव्हा अगदी अनेक
वेले हांते नाही वा । वस्तू, त्याने वेड साधावे म्हणून ज वेले, तेच मी मूढ
साधावा म्हणून करणार । यव रे यव । येभूदे आता सवाळी मात दार बुघडापणा
त्या जमादाराला । बदिपाल नि तो डॉक्टरही तेव्हाच यथील तर वित्ती बहार
होतील । रेंघें दता काय मा । नो मला । ह ह ह । असो अडेल अंकवाची
ची यव रे यव ।

अमा काय जो त्याने मुडाचा वेत म्हणून मनात योजला, तो घडताच त्याच्या
अपमानाची भरपाई होऊन त्या छळवादी जमादारादिकांची जी दुर्गति हाणार
तिच, ती जशी आता झालीच आहे, असे चित्र त्याला दिमू लागले । तो पोट
घरघरून समाधानाने स्वतःची हनु लागला

बदिगूहात हजारात अखादा अधार दडित जेव्हा वेव्हा असु नाही भलताच
पदार्थ गिळून बसतो आणि त्याला रेचाचे आपघ घळाने देण्यात येते, तेव्हा सवाळी
त्याची खोली अधिकारी स्वतः बुघडताना आणि भंग्याकडून त्याच्या रेचाच्या
कुडीची लडती घेण्यात येते, तो पदार्थ पाटाबाह्य पडला की नाही, ते निरीक्ष-
ण्यात येते त्याप्रमाणे भंग्याला घेऊन जमादार आणि दोन बोंडर सकाळीच

‘रे टुक्कर !’ बदिपाल गरजला, ‘वदिगृहाचे नियम मुला आता आठवतच काय ? लोकांच्या माना वचावच वापणाऱ्या राक्षसा, तुम्ही मान मुरगाळली जाताच नेवडा न्याय नि वन्याय पळू लागला व तुम्हा ! ‘गळेबापू’ ही गिबी आहे गमजल ना तुला ? ठोका आणखी ! भेला तरी चिता नाही ! पगु ! घाणीतला किडा !’

रफिअुद्दिन आता मात्र शरीरातील नरम आला तो धापा टागीत पडला भग्याने रफिअुद्दिनच्या कुडीतला रेष बक्षीपातासमक्ष ओतून पाहिला त्या घाणीत रफिअुद्दिनच्या पोटातून काही गिळगुळीला पदार्थ पडला आहे की काय ! त्यात काही मिळेल, हो रफिअुद्दिनला धास्तीच नव्हती, कारण त्याने गिनीविनी नाही मिळलीच नव्हती मुळी ! बदिपालाची फजिती झालेली पाहून तो झुकून आनदला ! तसा घायाळ अवस्थेतही तो निगरगट्ट टुक्कर गदळ विनोदाने अपुहासला ‘काय ? सोनच सोन पडल नाही पोटातून माझ्या ? घ्या ! घ्या ते वाटून तुम्ही गगळे आवडेल तितक !’

डॉक्टर मुद्धा ओसाळला

‘आपण कुणीच ह्याला त्राण दिला पयवेधर महानज (मुपरिडेडेंट) रागावणार तर नाहीत ना ? ह्याने काही गिळल होतस दिसत नाही ! डॉक्टर बाहेर येऊन बदिपालाला इशजोत म्हणाले

बदिपाल उत्तरला, ‘ते दायित्व माझ्यावर ! तुम्हाला माणसाच्या प्रवृत्तीची परीक्षा वळन, राक्षसाच्या नि रानटुकराच्या नव्हे ! कारागृहातील जग वस जमन, ह्यांना तुमच्यागारह्या ह्या जिवापांत प्रवीनच चाकरी करू आलेल्या डॉक्टरांना पुरता अनुभव आलेला नाही ! ह्यांना पुन्हा जेक ओकारीच औपघ दिलच पाहिजे !’

‘काय ? ओकारीच ? त्याचा काही उपयोग नाही ! ह्याच्या पोटात काही नाण नसाव, नाही तर पहिल्यादाच अमळत !’

‘पोटात नाहीच पण-घावा, पुन्हा नक्की पाहून सांगतो’ असे बोलून बदिपाल जमादाराला म्हणाला, ‘ह ! ह्याला हातबडी ठोका, भग्याकडून घुळून काढा !’

हें वाक्य बदिपाल अुच्चारित आहे, तोंच रफिअुद्दिन पुन्हा चिडला,

‘काय ? भग्याकडून मला घुवायच ? मी काय पायसाऱ्याची फरशी आहे ? माफी जात घाटवणार ? भग्याचा जीव घेईल ! नू सारेच नाहीस ! कुणा भग्याच्याच पोटाचा !’

हो अपशब्द ऐकताच पुन्हा साऱ्यांनी त्याला लायाबुवयासाली कुदलला आणि बदिपालाने स्वतः त्याच्या गळघाऱ्या फासळघापाशी अिनक्या वळाने दाबून तो

विमटला की, रफिमुद्दिनने अनेकदा विवाळीच फोडली ! डॉक्टर धावरला, पुढे होऊन वदिपालाचा हात धरून त्याने त्याला बाजूला वेढे आणि ममजावले .

‘हॅ काय ? राताच्या भरात भारीत होतात की त्याला गळा दावून ठार ! भलत सलत होईल बर अखादे वेळी ’

“भरत नाहीच, पण सलत मात्र झाल खरच ?” वदिपाल हसला “डॉक्टर ह्या माणसाच्या गळ्याला ‘खोवडी’ आहे, ति ती भरलेली आहे, ह्यात रक्ता नाही ! मी म्हणूनच गळा दावून पाहण्याची ही संधि जुळवून आणली, कळत ? मी ती खोवडी दावताच आतील वस्तु त्याला अनेकदा सलली, बोलली म्हणून तो ओरडून पुन्हा पुन्हा ती पिळीत दावून घरीत होता ताडातल्या स्नायूनी ! उलटीच औषध घ्या बळबट अरे, की ‘खोवडी’ अर्पडलीच ह्याची ! ”

‘पण ‘खोवडी’ म्हणजे काय ? ” डॉक्टर जिज्ञासले

त्याच घाडक्यात अस आहे की, पणु रक्क करणामाठी गळ्याच्या ज्या, पोवळीत चवण साठवून ठेवतात ती पोवळी मनुष्यालाही आपल्या त्याच जागी बसून घेता येत असत निदावलेले अपराधी गुरूपरपरने ह्या विद्यत पटाळीत होतात ताबत एक शिमाची गोळी, तिला मानजाळत अरे रसायन लावून ते ठेवतात ती गळ्याच्या वानाच्या बाजूला रूपेल अद्या येताने बरेच दिवस सारखी राहिली की भारान मानात अंतरत त्या पोवळीला मोक पाडीत आत जाते

अेका आचक्यावर आचवे। येणाच्या अुसडीस पाहून वदिपालाने हातमंडी घालू पाहलेल्या रफिअुद्दिनाच्या गळघाच्या फासाळघातील वानाखाल्या दाही पोवळप घळवट दायून घरल्या आणि घोंटे वर वर सरकवीत नेली, ता अेका आचक्यासरर्न तीन, चार, पाच गिया खळ खळ खळ करीत रफिअुद्दिनच्या तोडातून भुओव पडल्या ! आणि अेक लहान डबो-तीत अफू !

‘गिन्या’ गिन्या’ पडल्या अुन्मळून’ गिन्या’ ” वादर, शिपाजी, डाक्टर भगी-गारे जण अेकदम गलक, वरून अुठले !

साळपान आनदाने बेभान झाला तो जमादार ! पुत्रजमाचा आनद झाला त्याला त्या गिन्याची मुग्धप्रभूति होताच ! त्याच्यावर खोटे बोलण्याचे जे बिटाळ येणार होत ते टळजे ! अुलट अपराध पकडणारा पटाअंत जमादार असा तोच ठरणार हाता आता !

आजवर रफिअुद्दिन खोबनीत भरभरून घेअून जाअी त्या गिन्याच्या जिवावर ता ज्या अनेक वेळा अनेक वदिगूहात पडला त्यात जिवत राहिला हाता, सैनात अने पण आता मात्र ना पहिल्यानेच वदिवानात असा हाताच झाला ! असा पाच गिन्या म्हणजे पाच लात रुपयाची सपत्ति समजला जात वदिगूहात ! कारण तबाखूची अेक चिमटी म्हणजे वदिवान जगातगा अेक रुपया ! अेका रुपयाज जे काम बाहेर जगात करून घेता येते, ते तबाखूच्या एका चिमटाने, आणि शभर रुपयात जे काम बाहेर करून घेता येत त अफच्या माहरीअेजड्या-अेका गाळीन वदिगूहात करून घेता येत ! असा ‘अेक चिमूट, एका रुपया भावाने पाच गिन्या म्हणजे पाच हजार रुपये होते ते त्याचे ! त्यावर स्वत काही काम न करता पन्नास वदिवान सैवला ठेवून पाच वर्षे त्या वजवारागूहातील त्याचा सारा श्रीमती सनार घाटणार हाता ! पण आता तो निष्काचन, भुक्कड झाला ! आता त्याला काण विचारतोय वदिवानात ! हाता असा तो आन झाला !

फटके मारण्याच्या आघट्या रात्री रफिबुद्दिनला झोप अशी लागली नाही. फटक्याचे गपगप आवाज त्याला ऐकू येत त्याचे मन थरथरू लागे तरीही त्याचे अंतः वैद्यगात्र, त्याच्यासारख्याच अघोरी आततायाच्या संप्रदायात तो जे शिकला, त्याचा काही त्याला विसर पडलेला नव्हता, त्याबरोल त्याचा विश्वासही जुडाला नव्हता ! फटके मारण्याच्या आघट्या रात्री जर मनुष्य आपलेच मृत प्याला तर त्याचे अंग आणि मन यघिर होते, फटक्याची वळ फारशी लागत नाही, ही समजूत अशा जघोर आततायी दडितात प्रचलित असते आणि त्याप्रमाणे ते ते 'ओसद' तो 'दवा' घेतात, ही गाष्ट अगदी खरी आहे, रफिबुद्दिन पहाटेमच उठला आणि त्याने त्याच्या पिण्याच्या टमरेलात स्वतःचे मूत्र मिमळून ते पाणी यथाविधि प्राशिले ! त्याने कुराणातील याही आयतेही—मंत्रही म्हटले आणि नमाज पढून देवाला प्राशिल, 'फटक्यांच्या आघाताना घरच्या वर झेल ! आग होऊ देऊ नकोम वातउघाची !' माणसाप्रमाणे राक्षसातही अंतः देव असतोच ! त्याने मूळी नखाने झुकून त्या मंत्राने चिमूटभर माती भरली आणि तो अगारा लावला आणि अल्लाच्या नावाचा अगड जप करीत तो अंतःकाडीत गुजारेता केसा पालू लागला

जंतुघ्न असें काही ओपघ अेका बाळीत आणि फटके संपतान त्या घागाव चांधावयाच्या पट्ट्या हाती घेऊन ओपघालयाचा मिश्रक (compounder) आणि त्याच्या पाठोपाठ डॉक्टरही तेथे आला. निपाभी रांग घेउन ठाकले. वया धर अेक लंगोटी तेवडी ठेवून रफिअुद्दिनला 'डोक्यापासून पायापर्यंत सताड अुपड करण्यात आले. त्याने काहीअेक गडवड-बडवड सुडा केली नाही. त्याची नेहमीची आढडाड खोड होती तो नव्हतीसो आळी होतो. मुलपणे तो आपली तो दुरवस्या अेरो कोण्या दुसऱ्याची पाहावी, तशीच अचाप पाहात होता. ती मज व्यक्स्या तेथेच अुन राहून करविणाऱ्या त्याऱ्याच्या शत्रु झालेल्या जमादाराला देखील तो अेक चवार शब्द बोलला नाही; बोलूच शकला नाही.

.. घण घण घण घंटा बाजली. तत्काळ ठापटाप बूट अुडवीत डॉक्टरमध्ये बसलेला बंदिपाल बाहेर आला आणि त्याच्या माथोमाथ चड्डी आणि जाकीट तेवढे अगावर घातलेला, केस पिजारलेला, डंटाचे बळकट स्नायु फुगलेला पटकेवाला ! त्याच्या हातात अेक लांब तीन खोटे जाडीचा सरळ वेत होता.

रफिअुद्दिन पाठमोरा वाघलेला, त्याला ते दिसले नाही, पण दिसावे तसें भासलें. तो थरथर कापला !

'मारा !' बंदिपाल गरजला. त्यासरसी जणू काय वेतच हुगणावर सटकला. असें होऊन रफिअुद्दिनने केविलवाणी हाक फोडली, 'माव ! माव ! आस्ते ! बलगत तरी मारा !'

हातातील वेत सरसावून डोक्याभोवती फिरवून फटकेवाल्याने नेम धरला.

‘सात ! आठ ! नऊ ! दहा !’ वेतामागून वेत सटवत चालले, मासात घुसत चालले ! रफिअुद्दिन अर्धा बेसुद्ध, निपचीत पडला केवळ ठेचलेला साप जसा काठी लावताच तेवढेभापुरता पुन्हा बळवळतो तसा वेताच्या फटका घासरतो अेकेक किवाळी तेवढी शारीरिक प्रक्रियेपुरती त्याच्या सोडून बाहेर पडू लागली ?

‘अट्टाघीस ? अेकोणतीस ! तीस ! !’

तो तिसावा फटका मारताच वेत फेकून देऊन घामाघूम झालेला, धापा टाकीत मटकन् खाली बसलातो फटके मारणारा ? तो मुद्धा भितका मकला !

डॉक्टर मटकन् पुढे झाला तिकडीवरून सोडून खाली पालथें निजविलेल्या रक्तवबाळ रफिअुद्दिनची त्याने नाडी चाचपली, जिवत आहे की नाही तो, भितकेच पाहण्यापुरती ! घाबावर तात्काळिक मलमपट्टी करून रफिअुद्दिनला बदिगृहाच्या रुग्णालयातील अेका अेकलकोडीत नेले कोठडीला कडीकुलुपवून बंद केले

त्या रात्री घाबाच्या वळावर कळा भुठून, आग आग हाभून रफिअुद्दिनला खूप ताप चढला तापात मस्तकाची भुण्णता फार वाढली, म्हणजे मज्जाकेद्रेही (Brain cells) क्षुब्धतात त्या मज्जाकेद्रात विचाराच्या घड्याने जे कांणते आकस्मिकपणे डबचळते त्याची चित्रावलि (Film) तत्काळ भितक्या भुत्कटतेने प्रकाशून भुठते की, ती ती घटना जिवतपणे चालू आहेसे गुगून पडलेल्या जिवाला भासते अितक्यात त्या विचारासबधाने दुसरे मज्जापिंड चळले की त त्याचा बोलपट चालवू लागत देशकालाच्या क्रमाची जाणीवच स्थिर शकत नाही त्यायोगे स्मृत घटनाभावभावनाची विक्षिप्त भेसळ होऊन अनेक असंभाव्य दृश्ये प्रत्यक्षशी भासू

करीत करीत जेव्हा तो ती विहारची हिंदु तऱ्हेची पळवून वागलापास येऊन लपला, तेव्हा त्याने ह्या भयंकर अपद्रवी दुष्टकृत्यांना नित्याचा रामराम ठोकवयास हवा होता. ती तरुण स्त्री आणि तो पैसा घेऊन सिध्दकडे कोठे तरी अेक सद्गृहस्थ बनून, निर्बंधशोलपणे जी चैन करता येतो ती करून, शांततेत आयुष्य न्यावयास हवे होते. आपल्या कृत्यांना तो दुष्टकृत्ये म्हणून देखील मनातल्या भापेत संवोधून गेला. जसजशी तापाची गुगी आणि फणफण चढत चालली, तसतसा हा शेवटचाच विचार त्याच्या चित्तात येताना घालू लागला.

‘अरेरे! त्या विहारीला—त्या विहारच्या सुंदर पोरीलाच—रीतसर नितका लावून धांपको करून मी सुस्ताने नांदलो कां नाही? अरेरे! मी तिला भर महा-पुण्य खापर फेकावं तशी की रे फेकली! नीचा! अरेरे! पाण्यात गुदमरून काय रे तिच्या जिवाची—डोकं ठसकून खडकावर!—आपटलं!—फुटलं! अबबब! आजी ग! कोण ह्या कळाली!’

... पुन्हा पुन्हा कण्हत, बडबडत, गुंगीत काहीच्या बाहीच पाहात, भावीत, त्याच्या डोक्यातील गुलाम हुसेनच्या स्मृतीचे केंद्र कोठून तरी डबचलें गेले.

‘हरामी ... अे दुष्टा! दे ती माझी, मालती परत! टेव म्हणून टेवली होती मी ती तुझ्यापाशी! ... माझी, माझी आहे ती ... टेवली आहे तुझ्या बापाचे! गुलाम, देतोस की नाहीस ... मारा! हाणा! ... पाय ओढला! अय्याजी! मेलो! मेलो!

..... पुन्हा थोडा जागा झाला तो. ताप फणफणत होता. गुंगीतील गुलाम हुसेनशी झालेल्या मारहाणीत पाय आपटले होते त्याने रवेपाने आणि त्यासरशी त्याचा घाव हिसडून विच्छेदित झुठला होता तो. त्याला तेंच आठवू लागले.

‘मालती गुलाम हुसेनने पळवली नाही? कुठे असेल ती? अरेरे! चोरबंदे मोर झाला नाही तो! त्याच्या पिंजऱ्यातच ठेवली असेल त्याने त्या माझ्या छबेलीला!’

लाहोरच्या बाजारात भुम्या असलेल्या मालतीला जवानक पाह-
ताच त्याने तिला जशी मिठी मारली 'प्यारी!—मालते!—'ओ! आन प्यारे
रफिअुद्दिन मेरेको छोडवे किधर गये ये पीतम आजतक?' '

गळनात गळा घालून मालतीने जसे त्याला तिच्या बगल्यात नेले,
दार लावून टाकते, त्याचे सारे कपडे काढले आणि अितक्यात तेथे असलेल्या अेका
मोठ्या पेटीतून खाद्दिनी विधान सुरा भुपमून बाहेर पडला। वापरे। घात
घात। ह्या दुष्ट स्त्रीने घात केला। ह्या मारेकऱ्याच्या, ह्या किशनच्या हाती
मला सोपवलेस काय? चाडाळणी, मालते, राक्षसी। 'चूप राक्षसा।
किशन, बाघ त्याला त्या तिकडीवर। बाघ! माझ्या त्वेपाचा ह्या पाहा मी
अेक बळकट बळीव बेत वेला आहे तू किशन। ज्यावर ह्या माझ्यासह बसू पहात
होता, त्याच ह्या पलगाची तिकडी कर।' '

पलगाची अकस्मात् तिकडी झाली, मालतीच्या त्वेपाचा भयकर बेत झाला,
बोलता बोलता स्वतः मालतीची अेक केस पिजारलेली, सेंदूर कपाळभर फासलेली,
लाल राल जीभ सापासारखी वाढणारी कोणी विव्नाळ कृत्या झाली। विधानने
अुद्दिन त्या तिकडीवर पक्का जखडला आणि त्वेपाच्या त्या बेताला तिने भुगारून
रफिअुद्दिनच्या पाठीवर रक्ताचं कारजे अुडविणारा अेकच भयकर फटका मारला।

'अबबय। आर्याय्या। पाया पडतो, मालती, सोड। आयग्याय्या
—हळू! मालती। क्षमा—क्षमा—क्षमा!—

पण मालती मोजीतच आणि मारीतच चालली ते खताळ काटेरी
फटके

'तीन। चार। पाच। पन्नास। क्षमर। वायूच्या शठक्यात स्वतःच
ओरटून गुठला
'क्षमर।' '

♦ ♦ ♦

१३. नव्या वसाहतीतील लोक

'अये! अये! अये! आज कोणत का जाहस? घरात काय करते
आहेस तिकडे? ये ये।' '

साठी अुलटून गेलले पण अजून खणखणीत स्वर आणि सवस भगकाठी
असलेला अेव पुरूप, आपल्या अेका साध्या वंठपा आणि बौलारू घराच्या पुढील

झाडमारवण वेलेल्या अगणात खाटेवर येऊन बसता बसता आपल्या सात-आठ वर्षांच्या लहानग्या नातीला आवर्जून बोलावीत होता दुपारी त्या अगणात दोन-तीन वाजता मावली आली की तो त्या खाटेवर येऊन आताशी असाच बसत असे. नामवाज आटोपून बघल्या दिवसाला गुरहोर पोतातून, मुले घाळेतून आणि त्याची सूनवाढी—त्या हातवडाची आजी—आपल्या चांगरीच्या कामावरून घरी येजीतो तो म्हातारा त्या खाटेवर जेव्हा असा बसे तेव्हा त्याची सोबत म्हणजे अेक चची आणि त्याची तीं दोन लहान नातवडे—झुपा आणि तिचा वटील भाऊ बारा अेक वर्षांचा मोहन त्यांना बाही गिबवीत, काही गोष्टी सापत, मधूनच समारील फुलझाडाना झारीने पाणवीत किंवा मोहारेलेल्या आव्या फणसाच्या दिवसात अगणाला लागून असलेल्या वाडीतील त्या रंग झाडाची राखण वरीत तो तथे अगदी रमून गेलेला दिसे.

त्याच्या घराच्या आजूबाजूला अेक तीस चाळीस तसाच घराचे आणि त्याहूनही साध्यासिध्या झोपड्याचे मिळून अेक खेडे वसलेल हातें तें खेड हांत जरी अदमानात तरी दिसत होत अगदी अेसाद्या कोवणातील खेडेगावाची थेट प्रतिमा । कारण अेकदरीत अदमान हूच मुळी आपल्या पूर्वसमुद्रावरील अेक प्रतिकोण आहे. शाडे, ऋतु पक्षी पीकपार्णा, बहुतेक कोकणचा घाट । जर पश्चिमसमुद्राच्या कोकण तटाला मुडपून पूर्वसमुद्रावर अुचलून घरले ना क्षणभर, तर त्या पूर्वसमुद्रात कावणचे जे पुसट प्रतिबिंब पडेल, तसेच अदमान आहे कोकणची रानविन तोडन मनु-

‘हवा’ पण तिथून धाडून चा मला माहनच्या हाती मी तिथे नाही येणार तुमच्यापाशी तुम्ही मग माझा पापा घ्याल बालच्यासारखा मला तुमच्या मिशा नाही वाटत लागत ? तुम्ही बळ बोचवता त्या माझ्या मालाला तुम्हाला हवा तर विडा अक्डेच धाडून द्या ! ’ अुपेने तडजोडीची अट सुचवली

‘अडल नाही माझ अेवढ !’ ज्याला विडा हवा असेल ते पापा देतील ! वर, मिशा न बाचवता पापा घेतला तर मग देशील का ? ’ अप्पांनी थुलट अट बळवली

त्या थुलट अटीला तिने तोडान जरी होकार दिला नाही, तरी अेकेक पांभूल भुजीवर घसटीत घसटीत अुपा हळूहळू त्या ‘आजोवाजवळ येत चालली जणू काही ती होभून येत नव्हती तशी, पण तिला आजोवा बळेच ओढून नेत होते म्हणूनच ती पुढे चालली हाती !’ अना डोलाने अेकदाची आजोवाच्या हाताच्या आढोऱ्यात घेभून ती पडकली, ताच आजोवांनी तिला पकडून हसत हसत जवळ घेतले, रीतसर अेका गोड पाप्याची खडणो अुबळल्यानतर अेक विडा अुपेला आणि अेक मोहनला दिला आणि त्या आपल्या रुडिवाळ लहान लहान नातवडाना दोग्ही बाजूना घेभून अ पा स्वतःच्या हातावर आपल्या पानावरोवर खावयाच्या तवाखूच्या बोकण्यांग मळू लागले

जा जा अुपेबा विडा तिच्या तोडात रसरमून तिला गोड लागत चालला, ती सा तिची बळी खुलू लागली ती आपण हाभून आजोवाच्य माडीवर केव्हा बसली आणि हसत हसत त्याच्याशी गुलगुळ गोप्टी केव्हा करू लागली त तिच्या ध्यानात देशींग आल नाही अुपा आणि मोहन ही दोही मुले मोठी मोहक, खेळकर, बोलकी आणि तटतरीत होती

अितक्यात सन्मुखच्या अेना टेवडीवरून अेका सनुट्याला अुतरत असलेला पाहून मोहनने टाळी पिटली

‘अप्पा, अप्पा, कटकवाबू येताहेत, कटकवाबू ! ते ऽपाहा ते !’

अुपेने पण अनुमोदिले

‘हो रे हो कटकवाबूच ते !’

अप्पाजी त्या वेळेला जवळ पडलेले कलकत्याच अेक हिंदी पत्र वाचीत होते ते वाजुला साहून दृष्टि ताणताणून ते पुढे पाहू लागले, पण त्याच्या डाळघाना चागलेसे दिसले नाही त्याना भासले दुसरच कोणातरी येत आहे

‘कटकवाबू काही नाही ते, काही तरीच ओरडता झाल’-

त्याचा नकार न खपून अुपा म्हणाली,

‘कटकच हो अप्पाजी तुम्हाला नीट दिसत नसल तर माझ्या डोळ्यातून पाहा ह, पाहा ना ! नाही जा, माझ्या डोळ्यातून पाहा !’

तिने आपल चिमकुले ढोके अप्पाजींच्या अगदी तोंडाशी धरले, त्याच्या डोळ्यापुढे ते अगदी पोचावे म्हणून त्याच्या माढीवर ती चढवी, आपल्या मळू मळू वेश्यानी आच्छादिलेल्या शोक्याची मागची वाजू त्याच्या तोंडावर टेकून त्याच्या डोळ्यापुढेच आपले डोळे येतील अशी पाठमोरी बसली आणि ती चिमुबली अप्पा आग्रह करू लागली,

‘अप्पाजी, वधा ना भाड्या डाळघातून ! दिसत ? अस अ, आता दिसत ?’
तिला ताच अेक खेळ शाला धणभर !

त्या अल्लड लेवराच्या खेळातल्या वरमणुकीचा विरस होऊ नये म्हणून आजोवानीही आपल्या त्या लहानशा नातीचे ते कुतलमृदुल भरतक आपल्या डोळ्यापुढे, अेखादी दुर्बीण धरावी तसे, आदी गभीरपणे धरले आणि तिच्या डोळ्यातून निरखून पाहिलेस केल आणि काय काय दिसतें त सामू लागले,

‘अगदी खरच ! अुवे, दिसत ग दिसत तुझ्या डाळघातून मला आता अगदी स्वच्छ ! वध, बटकबावूच ते येताहूत हो ! आणि ती वध आमची चिमुबली अप्पा अेखाद्या मोठ्या सुन आणि समजुतदार मुलीप्रमाणे आपली पाटीपेंसिल नि पहिल पुस्तक घेऊन त्याच्यापाशी बशी शिवायना बसत आहू पाहा ! ती आमचा मोहन पण घडा वाचू लागला अ ! वध सगळ मला तुझ्या डाळघातून वस स्वच्छ दिसत आहू आता हें सगळ अस्सत्या अस्स खर घाल पाहिजे अ ! नाही तर तुझ्या डोळ्यातून खोट दिसत अस म्हणेन मी ! मग अळळ न करता वगशील ना शिवायला बटकबावू यताच ?’

‘हू शिवायला वसेन पण !’ अप्पा किंचित अमत्तुष्ट मुद्रा करून वोलू लागली पण तुमच्यापाशीच वसन, बटकबावूपाशी नाही !’

‘का ग ? त कसं छान शिक्वतात तुम्हा दोघाना ! गुरजी पण गुरजी आहेत त * वसे छान !’

जिदरा ! वसले आले आहूत छान ! अप्पाजी, खरच त्यांना काहो म्हणता

त्यासरशी 'वा रे वा ! खुळी रे खुळी ' असे तिला खिजवीत मोहन सारखा हसू लागला आजोबांनाही हसू आले कुपातची अमदी चिढायच्या बेतात आल्या पण तितक्यात कटकवावू अगणात आले आणि नहमीप्रमाणे भेट म्हणून येणारा अंक खाऊचा पुढा त्याच्या हातात पाहताच चिडून हातघाशीवर येणारे प्रकरण थोडक्यातच निभावले असेच लक्ष पुढेपाकडे वेधले आणि हसत हसत कटकवावूला ती सामारी गेली

'वाय कटकगुरुजी,' अप्पा हसले, 'परीक्षेत तुमच्या विद्यार्थ्यांनी तुम्हालाच नापास वेल आहे वर वा !'

'ते कस बुवा ?' कटकगुरुजी जिज्ञासले

'अहो आमची अपा म्हणते की, तुम्हाला पाडे मुद्दा येत नाहीत तुम्हीच वाही अडल की तिला सारखे विचारता की, वे पचे किती तीन दाही किती ? आणि तिने सांगितले म्हणजे तुम्हाला त कळत ! तिला येत तितक मुद्दा समजत नसत नाही !'

‘काय गुरुजी, आमच्या अर्पेला येत तितक मुद्धा तुम्हाला येत नाही, ही गोष्ट अगदी खरी ठरली की नाही ?’

‘अगदी खरी ठरली, खरच बुवा ! नि आमच्या ह्या विमुक्त्या विद्यार्थिनीने गुरुजीलाच जो घडा शिक्कला त्यासाठी गुरुजीच ह्या विद्यार्थिनीला ही फी पण देणार !’

कटकने खाजूचा अंक पुढा अर्पेला दिला व दुसरा मोहनला दिला

आणि खाटेवर कटकबाबू बसू लागला त्याला स्थान देण्यासाठी अप्पाजी आपली मांड मोडून बाजूला सरकू लागले पण तोच त्याच्या गुडघ्यात अंक बळकट बळ आली आणि ते ‘आजी ग !’ वरून भोळ्याने कण्हू लागले

‘अ ? अंकदम अितकी मोठी बळ आली ? काय झाल पायाला ?’ कटक घाओघाओने विचारीत अप्पाजींचा पाय दाबू लागला

‘जिथे, जिथे गुडघ्यात !’ अप्पाजी गुडघा हळूहळू पुढे-मागे करीत, पाय पसरण्याचा यत्न चालवीत आणि वरून म्हणाले, ‘ह्या गुडघ्यात गेले दोन दिवत अशीच असल्या बळ झुडत आहे पायल थोडा वेळ पाय पसरत ठेवला म्हणजे अंक फार जुना घाय आहे तो तिथे मुरलेला ! आता अशक्तपणाचे दिवस आले, त्यामुळे तो पुन्हा नवू लागला’

‘जुना घाय ? बसला तो ?’ कटक जिज्ञासला

‘तो ? तो अंकजितीहाम आहे ! तो घाय सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धात मला लागलेल्या अंग्रजाच्या अंका गोळीचा आहे ! होय, अंग्रजाच्या गोळीचा ! कारण मी बडवाल्याच्या बतीने एढत होतो मी अंक बडवाला होतो !’ बायता बालता दुसरा पाय खाटेवर ठेकून, दुसऱ्या पायावर ताठ कुभे राहून, छाती पुगत चाललेला तो वृद्ध पुरष जणू नाय होता त्याहून अधिक अंच दिसू लागला

‘तुम्ही बडवाल होतत ? प्रत्यस एढले होतत त्या बडामध्य अंग्रजाशी ?’ कटक हे प्रश्न तुम्क तुटक शब्द जुळवून, विचारून, तो वृद्ध पुरष गवनि ताठगनी त्याची मार्न होकारार्थी विचित् हालवीत असता त्याच्याकडे विस्मयपूर्ण आदराने पाहत राहिला आणि त्या दुष्टीन पाहताच तो आजवरचा अंक साधा म्हानारा गृहस्थ कटकला अंक बसला झुजार, अंक बदनीय धीर, अंक पीराणिक थोडा

नीट ठेवत्यामुळे ह्याच वेळात स्वतः कुटुंब वाटून राहायची ज्यांना आपल्यासारखी अनुज्ञा मिळते, त्या ह्या अश्वमानातील दाखलेवाल्या [Pass-holder] जन्मठेपी गृहस्थाना ज्या घृणित अपराधामाठी पूर्वी शिक्षा झाली ते सागण्याचा बहुधा फार सक्तीच वाटतो स्वतःच पूर्ववृत्त ह्या तुमच्या वर्गातील ते दाखलेवाले स्त्रीपुरुष बहुधा लपवू अर्च्छितात ह्यासाठी पुण्यळ वेळा जिज्ञासा होत असताही मी आपल्याला आपलं पूर्ववृत्त विचारायचं टाळीत बालो पण आपण स्वतः तरी, सत्तावनच्या त्या स्वातंत्र्ययुद्धात लढणं हा राजकीय अपराध गणला जात असला तरी नैतिक नीचता नव्हे असं मानणारे आहात, हे अंध धावे मग आपण होऊन आपलं तितकं पूर्ववृत्त तरी मला का बरं सांगितलं नाही ? सत्तावनच्या दंडातील गोष्टी अंकायची मला लहानपणापासून फार आवड । माझा आज्ञा ब्रह्मावर्तित श्रीमंत नानासाहेब पेशव्याचाच ब्रेक आश्रित असे, मग लहानपणी आमचे बाबा आम्हाला सांगत सेनापति तात्या टोप्याचं नाव तर त्याच्या तोंडी नेहमीच असे '

' त्याच बरोबर तात्या टोप्याच्या सैन्यातला मी अंक होतो । '

' काय म्हणता ! जहाहा ! सेनापति तात्या टोपे ! ज्याचं नाव लहानपणी आम्हाला बेजाच्या पीराणिक बीरामारख अद्भुत वाटे, त्या सेनापति टोप्यांना प्रत्यक्ष पाहिलेला नि त्याच्या स्वातंत्र्यसैन्यातील अंक सैनिक असलेला पुरुष प्रत्यक्षपणे माझ्यामोर आता अभा आहे, ही कल्पना मला आता ह्या वेळीदेखील अद्भुतच आहे हे पाहून अम्मा, जर तुम्हाला त्यात काही धोबा वाटत नसेल ना, तर निदान तुम्ही त्यात जी ओ गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिल्यात ती ती तरी अंकाची माझी झुरवट इच्छा आहे आहे का काही धोका त्यात ? '

' धाका ? याबाबे, पूर्वी अंकदा तात्या टोप्यांना मी ओळखतो अतः जर सांगितलं असतं तरी मला, जे झाड ममोर द्विसेल त्यावर टांगलं गेलं असतं ! मग मी तात्या टोप्यांच्या पक्षाने लडलो हे सांगायची गोष्टच दूर । त्या वेळी ती माहिती सांगायची जी धारती आमच्या मनाने घेतली त्या स्मृति आम्ही चित्ताच्या खोल भुंयारात ज्या दडपून टाकल्या, त्या आता अक्कल म्हटल्या तरी झुरवत नाहीत ! तम म्हटलं तर आता तो काल पालटला आहे ते स्वातंत्र्ययुद्ध आता इतिहास झाला आहे प्रस्तुतच्या परिस्थितींनी त्याचा बाही सबंध झुरला नाही, अगेलं तरी इतिहासाचा नव्यानायी असला इतिहास काय तो ! स्वतः अजिजी ल्येवानी त्या वेळच्या माहितीचे वेवढो ग्रंथ लिहिले आहेत मला स्वतः अंकदान अजिज गृहस्थ अगदी मोवळ्या मर्याने मी प्रत्यक्ष पाहिलेली माहिती विचारायला आले होत असे, पण ती पूर्वीची धारती जी अंकदा आम्हाला वगळी, तीमुळे ते बाही मनमोवळ सांगवत नाही म्हणूनच काय ते मी हाऊन तुम्हालाही अद्याप ते वृत्त मागत नव्हतो नाही तर आता त्यात लपवायसारखं काय आहे ? '

पुन्हा, त्यापायी जी शिक्षा हों तीच तर भोगायसाठी आम्हांला ह्या अंदमानात घाडण्यात आलं नि आम्ही त्या जन्मठेपेला आता भरूनही बसलो. आहोत !'

• 'म्हणजे सत्तावनच्या बंडात लढण्यासाठीच का आपल्याला जन्मठेपे झाली ? अंदमानमध्ये तेव्हापासूनच का जन्मठेपीचे बंदिवान घाडण्यात येत ?' ;

• सत्तावनच्या पांचपन्नास वर्षांपूर्वी अंकदा दोनदा अंदमानात बसाहत करायचा यत्न अग्रजांनी केला होता. पण त्या वेळी जी बोर्डी हिंदी भाषणं जिकडे आणली, ती त्या भयंकर रानावनात नि दलदलीत अनादिकालांपासून बुजबुजात आलेल्या रोगट जंतूच्या नि वातावरणाच्या भयस्थानी पडली. विशेषतः हिवातापाने तर त्यांचा नुगता फडशा पाडला नि ही घेट मनुष्यवस्तीला सर्वथा अयोग्य म्हणून टाकून दिली गेली, पण सत्तावनच्या घंटानंतर, सर्वांचे ह्या बेटांच्या त्याच सद्गुणासाठी, त्या बंडात अग्रजाविरुद्ध लढतांना पाडावे केलेल्या आम्हा घतावधि बंडवाल्यांना ह्याच बेटामध्ये जन्मठेपीवर घाडण्यात आलं ! आणि आस्चर्याची गोष्ट ही की, आम्ही ह्या बेटावर सुद्धा सारेच्या सारे येताच गेलो नाही ! त्या घनदाट रानावनांना, त्या सडक्याकुजवया दलदलींना, त्या भीषण रोगाणूंना, त्या मारक वातावरणाला, त्या असाध्य हिवातापाला आम्ही पुरून बुरलो ! आणि अशा रीतीने ह्या आजच्या बसाहतीचे आम्हीच मूळ संस्थापक, आद्य पूर्वज, कुलपुरष ठरलो ! ह्या बेटात बसाहत करण्यास्तव घाडलेल्या त्या पहिल्या बंडवाल्यांच्या जमावातलाच मी अंक ! अजून जीव घट्टन बुरलेल्या त्या बंडवाल्यातील चार पांचांपैकी बृद्धतम ! पण ह्या दीर्घ जीवनाच्या आनंदापेक्षा जेव्हा माझे सेनापति तात्या टोपे हे फाशी चढले...

'तात्या टोपे फाशीवर गेले तेव्हा आपण तिथेच होतात ?'

'नव्हे, नव्हे ! तेच तर दलदल मनात बोचत आहे ! काळघा पाण्यावर घाडले जाण्यापेक्षा आम्ही आमच्यासेनापतीसहच फाशी गेलो असतो तर आम्हाला अधिक आनंद झाला असता, हेंच तर मी सांगत होतो ! अग्रज त्या काळी आमचा शत्रू होता, पण तरीही अग्रज हा जातीचा वीर ! वीरतेची मनावून त्याला खरी पारस, ही गोष्ट आम्ही जाणून होतो. पाहो, तात्या टोपे मरेतां सारखे युद्धात अग्रजांनीही तोडात बोष्ट घालाव अशा निकराने नि शौर्याने लढले. मृत्युवडाच्या वेळी घेट फासावर चढताना त्यांनी सांगितलं की, 'मी महाराष्ट्राच्या राजाचा, श्रीमंत नानाराहेच पेशव्याचा सेनापति; मी अग्रजाचा अवित प्रजाजन नव्हे ! आमच्या राजाच्या आज्ञेने आमच्या स्वातंत्र्यास्तव झुजलो, ह्यामनव मी बडवाला अपराधी होऊच शकत नाही !' ह्या त्याच्या वीरचित टाणाचा अग्रजांच्या मनातही अतिका बचक बसला, अग्रजालाही अतिका आदर वाटला की, तात्या टोपे ह्यांना फाशीवर मरण येताच ते पाहायला जमलेल्या शेकडो गोया लोकानी त्या शूर पुरुषाच्या श्रेयामोवती गरटा घातला नि त्याची स्मृतिचिन्हं

म्हणून कित्येक अग्रजो, फ्रेंच स्त्रीपुरुषांनी त्यांच्या केसांची झुलम कापून नेली फ्रान्सच्या पत्रातून त्यांचे दुःखद मृत्युलेख आले ! पण आम्ही त्यांचे सैनिक असता आम्हाला त्यांच्याच संगती त्याच स्वातंत्र्ययुद्धात मरण देण्याच भाग्य लाभल नाही त्याच अंतिम दर्जनही झाल नाही !' त्या वृद्ध वीराने दीर्घ वृत्तासा सोडला.

आपण प्रथमपामूनच तात्या टोप्याच्या सैन्यात होतात वा ? त्याच्या मृत्यूच्या आधी किती दिवस घायाळ झालेत ? कसे पडलात अग्रजाच्या हाती ?'

'ती कथा खर आहे ! थोडक्यात म्हणजे, मायी नि पेशव्याच्या कोणत्याही मंडळीची प्रत्यक्ष ओळख आधी मुळी नव्हतीच, आम्ही महाराष्ट्रीय ब्राह्मण मूळ बुंदेल्याचे आश्रित म्हणून अुत्तर हिंदुस्थानात वस्तीला गेलो पुढे माझ्या वडिलाच्या पित्रोन्न अरानगराच्या बाजूला आमच कुटुंब स्थापित झाल सत्तावनच्या आधी अेक दान वर्प श्रीमंत नानासाहेबाचे दूत आमच्या गावात येथून लवकरच अेक माठ बड हाणान अस सागत नि बामच्यानील तरणामध्ये महाराष्ट्राची हिंदुपदपादशाही पुन्हा स्थापयची चेतना सचरबोत चालले मराठ्याचा राजा स्वराज्यासाठी पुन्हा घास्त्र भुषमजार ह्या कल्पनसरस्वीच माझ तरण रक्त सळसळून भुठल सोच जातमी आली की, कानपूरला मोठ बड होअून श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यानी बानपूर घेतल नि झुघड बुद्ध पुजारल आहे ! माथीमाग प्रतिदिवस वातम्या येत चालल्या दिल्ली, लखनौ, जगदीनपूर, जिकडे तिकडे त्या राष्ट्रीय युद्धाचा वणवा मडकून राजेमहाराजे सरदार, भूमिदार, सैनिक, नागरिक, सारा हिंदुस्थान बड करून भुठला आहे ! त्यामरगी बामपो नगरो जरा अयेहो अेव सैनिक पयक बड करून भुठल नि आम्ही तरण मंडळीहि त्यातच शिरलो !

'मग ? तिथच्या अग्रजी येथाने कुठाला लगेलग पकडल नाही ?'

'अग्रजी सैन्य होत कुठ तालक्यातालुक्याला ? हिंदी सैनिक हाते, तेच झुलटलेले ! अग्रज अधिवारी असा अेकच तिथे होता तो म्हणजे व्हेक्टर, मॅजिस्ट्रेट अस सव अधिवार चालवणारा, अे ओ हचूमसाहेब सारा अरानगर अकस्मात झुलटलेल पाहताच हचूमसाहेबाने जीव मुठीत घेथून पळामच ठरवल पण पळणार तरी कुठे ? तेव्हा त्याच्या ठाण्याला गराडा पडायच्या आत त्यानी अेक युक्ति योजली हात, पाय नि ताडाला बाळा रग फासला, त्याच्या अेवा हिंदी नोवराणीचा बुरखा गागून घेतला, तो अगाताडावर तिकडील स्त्रियामागवा गुरफटून घेतला नि त्या स्त्रीवेपात रातारात हचूमसाहेब अन्याहन निसटून गेले त्या वेळी जिये अग्रज दिस तिथे बडवाले मारीत, बडवाला दिसे त्याला अग्रज मारीत ! पण तसा भयकर स्थितीतही त्याच्याची बिस्बासाने राहिलेल्या दोघा-तिघा हिंदी सैनिकाच्या माहात्म्यान अनेक प्रसंगी त्याचा जीव बाचला नि शेवटी ते हचूमसाहेब दुगच्या ठाण्यावर असलेल्या अग्रजी छावणीत मुखरूप पोचले !

'अे ओ हचूमसाहेब ? म्हणजे राष्ट्रीय सभा काढणारे हचूमसाहेब की काय ?'

‘होय. त्यानीच पुढे ती मर्या वाढली. जितकच नव्हे, तर ह्या वडान त्याच्यावर ओढवलेल्या ह्या भयंकर प्रमगामुळेच हिंदी जननेत पुन्हा तसा भयंकर असतोप पमरू न देण्यातच अग्रजी राज्याची बळवटी आहे अशी त्याची निश्चित पटली, हे त्याची पुढची बाही भाषण जी मला अजब अदमानात ऐका साहेबा- वडून वाचायला मिळाली त्यावरून मला पुढे नळट. “सत्तावनच्या वडानील अग्रजी राज्यावर काढलेल्या भयंकर अरिष्टात ज्यांना दिवस वाडावे लागले जसा बोगत्याही अग्रजी अधिपत्याच्या हे मान्य झालेच पाहिजे की, हिंदुस्थानात माजणाऱ्या असतोपाला आतल्या आत बडू नि बाडू देता कामा नये ज्यायोगे त्या असतोपाला वाचा फुटत राहील, त्याची वाफ साचण्याच्या आधीच जात राहील अशी बाही सोय वाढली पाहिजे वाफ विनघोळपणे निमटायला जर कोणत विनघोळ छिद्र—सेपटी व्हाव्ह—तुम्ही ठेवणार नाही, तर ती अजिन फाडून बाहेर पडेल। ते विनघोळ छिद्र म्हणजेच मी णाडू म्हणतो तशी अक्षादी राष्ट्रमभा।” अशी याची ग्रहाणपणाची भाषण जी पुढे झाली, ते ग्रहाणपण हणूमसाहेब त्या अन्याच्या अरिष्टातच शिकले।’

‘मग अन्याहून कुठे गेलेत तुम्ही?’

जाऊ दे रे ते सार। झाली गेली गोष्ट। आता वाय त्याच। आता नवी विटी नव राज्य। आहे ते निभावून नेल पाहिजे।’

‘तितर आहेच। पण तुमच्या पुरत तरी बाही मागा घसे पणवढे गेलेत तुम्ही?’

‘अन्याहून आम्ही तडक वानपूरला गेलो नि, सेनापति तात्या टोप्याच्या सैन्यात शिरली बीम हजार अग्रजी सैन्यासह चालून आलेल्या जनरल विद्यामचा वानपूरला ज्या तुवळ लढाईत सेनापति तात्या टोपे ह्यांनी पराजय केला, त्या लढाईत वडवाल्याच्या पक्षाने मी स्वतः लढलो होतो नि त्याच रणामणात ह्या गुडव्यावर अग्रजाची गाडी लागून घायाळ होऊन पडली असता अग्रजाच्या हाती पडलो परंतु मी अग्रजाच्याच हिंदी शिपायातील एक, अस सांगून मी ती वेळ माहून न्यायची युक्ति योजली नि तसल्या अदाधुद घुमानुळीत अनेक असभव गोष्टी जसा घडतात तसेच हही घडून माझी युक्ति सफळली जनरल विद्याम तात्याटोप्याच्या हातून पराभव पावून जेव्हा अव्यवस्थितपणे माघारा परतला, तेव्हा त्याचे शेकडो घायाळ सैनिक त्याने घाओघाओने अनेक सुरक्षित अग्रजी छावणीकडे धाडले त्यात मीहि धाडला गेलो तिथडे बरा झाल्यावर पुन्हा निमटणार तो अनेक हिंदी शिपायानेच मी बडवाला होतो म्हणून चुगली केली. पण इतर कित्येक सैनिकांनी तो चुगलीखोरच बडवाला म्हणून चुगली नेली होती

‘त्या वेळी अशा बुलटमुलट भुगल्या सारख्या चालू असत. असा सावळचा गावळात नि त्या वेळच्या अग्रजाच्या जिवावरच्या धादलीत वैगविक चोवशी म्हणून पदार्थच नव्हता, सरसकट शिशा फाशी तर फांगी, जन्मठेप तर जन्मठेप।’

वड लवकर समाप्त म्हणून शेवटी सरसकट समाप्त ! त्या घादलीत नि त्या सोडलीत मी होतो त्या वडवाच्या सरसकट तुकडीच्या नाव जन्मठेपीच तिकीट निघाले ! आणि हिंदुस्थानातून वडवाच्या बस म्हणून वाढणच नको, अशा अटीपायी शतावधि वडवाच्या जन्मठेपी टाळ्या तारव भरभरून, 'मनुष्यवस्तीला अयोग्य नि मारव' म्हणून अप्रिती अधिकाऱ्यानीच त्या वेळी ठरविलेल्या ह्या अदमान वेदात आणून सोडल्या गेल्या त्यातच मीही अंक होतो अगदी पचविसीच्या आत होतो मनुष्यवस्तीला मारव म्हणूनच ह्या वेदात आणून सोडलेल्या त्या आम्हा शतावधि सत्तावनच्या वडवाच्या आपल्या असह्य कष्टाच, धार पातनाच गोठलेल्या रक्ताच, भगलेल्या आंगाच, शिजलेल्या हाडाच नि प्रेताच्या राखेच सतपाणी घालून त्याच वेदात आज मनुष्यवस्तीला योग्य करून सोडले आहे तेच ह अदमान आपल्या हिवाची भरभराटत चाललेली अंक मी वसाहत होऊन बसत आहे अज्ञानच काय ते आमच्या जन्माच किंवा जन्मठेपेच सार्थक !

'पण आता अंकदा हिंदुस्थानात आणून यायची अनुज्ञा का मागत नाही आपण ? आता दाखलेवाले ह्या स्वतंत्र वर्गाचे ज्ञाते आहात आपण अशा मीपास-होडसना अनुज्ञा देतात ना दरी जायची ? काही प्रकरणी हिंदुस्थान आता पुण्य मुधारण आहे, पाहाव अंकदा आपण ते !'

'काम पाहायच आता तिचे ? जरी ही काळ्या पाण्याची वसाहत भरभराटत चालली आहे म्हणून मी म्हटलं, तमच हिंदुस्थान सुधारत चालले आहे ह तुम्ही म्हणता ! आधी आम्हा सत्तावनच्या दाखलेवाल्यांना सुद्धा कोणी घाडीत नाही परत तो नियम आम्हाला लागू नाही, नि गेलो तरी जें हिंदुस्थान आम्हाला पाहायच होत त आता आहे कुठे ? आता जस ह जन्मठेपी अदमान तसच त हिंदुस्थान !' त्याच्या हृदयात कलेक बेलादे सत्य जस डरकळले जावे तसे होऊन त्या वृद्ध वीरान अंक दीर्घ नि स्वास सोडला

आपण ह्याला अगोच दुलाबल अस घाटून त्याला काही तरी समाधानाचे दोन शब्द बोलाव म्हणून बटव म्हणाला,

'काही माल तरी देव न्यायाचा पाठीराखा आहे न्यायाचा जय शेवटी !'

'छट् छट्' त्यास नि अन्याय ह्याचा जय नि पराजय ह्याच्या मी काही अंक सवध नाही ह आम्ही जितक लवकर तिकू नितक वर न्याय नि अन्याय हे प्रकरण निराळ ! जय नि पराजय हे निराळ ! ज्यापन्नाचा जर न्यायी सवध असल्या तर तो पराजयाची आहे न्यायाची नव्हे !) ध्यानात धर, पाठ कर सा शब्द-पराक्रम ! ज्याचा मग ! तो शब्द शक्ति !'

'अप्पा, अप्पा, अप्पाजो !' त्याच वित्त त्या अंक वातावरणातून ओढून सस-दिशी साली आणित ती चिमुकली अप्पा हमली 'हं पाहा, अप्पा, तुम्ही देखील

चटकवावूना नव्हे शब्द शिबवीत आहे ! मी म्हण्टो, त्यांना काही पण नाही, तब खर ! तेच खर !' त्या, लेवराला त्या विषयात तेवढेच कळले

अप्पाही हसले 'लबाड कुठली !' असे म्हणत कटकने तिच्या गालावर

कोतुकाने टिचकी मारली

ताच अगणाच्या फाटकाशी गलेला माहून खिदळत आला

'आली ! आभी आली ! आभी आली !'

अपेने पण समुख पाहून तीच टाळी पिठली

'आजी आली ! आजी आली !'

आणि बाण पहिल्याने आओला जाऊन विलगतो अशी चढाओढ लागून ती दोंन्ही लेकर घाबली फाटकाशी आओ यताच माहूनन तिला पहिल्याने घरला मागोमाग अपेने तिच्या माडघाना बिळसा घातला आजी पण त्या बापाचं मटामट 'मुने घेत, त्याच्या मिठ्याच्या पचातून चालवत तितक चालत, त्याच्या मृदुल कुनला वरून प्रमान हात फिरवीत, खाटपाशी आली ताच कटक तिला दिसला

'बाजी बाबा ! बाटच पाहात वसत हातात ना अये ? भटला हो अक द्याची तुमची मंत्रीण मला ! अगदा पोटरर बालून आले वर तिच्यानी' पितक बटवरा सागून ता अगदी सलग्याच्या स्वरात आपल्या सासऱ्याला संबोधनी चाली,

'खरच, अप्पाजा, मुलगी पण मुलगी आहे ही ती ! किती मनमोकळी पण विनयशील करारी पण प्रेमळ आहे ती यमा ! आणि सुरेख तरा किता आहे म्हणून सागू ! तिच्यात जर काही व्यंग असेल ना, तर त अकच, तिच नाव ! तिचा कटकी हें नाव कुण्या अरसिकान ठेवले तें असो असा पुलासारख्या कोमल मुलीच नाव गुलाब माऱती अस काही तरी असायला पाहिजे होत ! कटकवावू तिच्यासाठी अितके तळमळून होत ते काही अगोर्च म्हणते हो ! कटकवावू आहे खरीच बाजी तुमची मंत्रीण तुम्हाला चटका लावीत जशी ' निन, गमतीन डोळे विंचित अडवीत आपला द्वधर्षी भाव मुचविला !

आज पाच वर्षे चाली, त प्रिय नाव 'मालती' नवळत का होअीना पण त्या बाजीच्या ताडून पुहा त्याच्या वानावर आऱ गली पाच वर्षे काळघा पाण्यावर जी त्यान काढनी, त्यात त्याच्या मनात त सारख गुणगुणत होत पण अक नाव म्हणूनच काय त ! आज ती व्यक्ति, ती प्रिय मूर्ति, प्रत्यक्षपणे अगदी अका हावेवर काढे तरी अमा आहे अम त्या नावात निवतपण आऱ ! कटकच अत करण त्या बल्पनसरणी अितक भरून आल का, त्याविषया अधिव काही पुमावयाचा मुडा त्याच्या ताडून शब्द अुमटना तो स्पत काळघा पाण्यावर आल्यापातून गमीं पाच वर्षे माग मालताच गिछा लागल्याननर काय शाऱ ह्याचा त्या कटकचा - निगनला - दोघ जगला नव्हना आज ती मालता त्याला पुहा सापडनी अगा चाली ! त्या बाजीन ता दोघ करायला त्याने आज किती दिवस तरी सांगितल

हात ती बाजी काळ्या पाण्याबरील स्त्रियाच्या वदिगृहात अथवा स्त्रीजमादार म्हणून काम करीत असे आज तिला त्या काळ्या पाण्याच्या स्त्रीचदिगृहात कटकन सांगितलेली ती कटकी नावाची तरुणी भेटली आणि त्या बाजीने तिचा पत्ता कटकला हा असा दिव्य 'तुम्ही मंत्रीण किती चांगली' तुला कटक लागण्यामारखी आहे 'तुम्ही ती 'मंत्रीण' 'अम, होळे गमताने झुडवून घालताना कटकची ती जिवलग प्रिया आहे असा भाव जा तिने चेष्टेने सुचवला, त्याचा कटकला अिनका अभिमान घाटला वा, 'तो मावो खराखर सखीच आहे, मी तिच्यावर लपटलेला तिचा प्रियकर आहे, असे बोलून जायचा त्याला अनावर नोह साला पण

'त्या मुखे मुलीत जर काणत व्यंग असेल तर तिच त विसगत नाव कटकी हव' अस ती बाजी जे बोलून गेली होती त्याविषयी लगेच तिचा प्रतिवाद करून तिला सांगून टाकाव की, 'नाही' तिच्यात त्या विसगत नावाच दखील व्यंग नाही ' तिच खर नाव 'कटकी' नसून तुला हव तस 'मालती' च आहे ' 'असाही त्याला अनावर मोह लागला पण

लिहितांना अितके लाग घाटणाऱ्या ह्या भावभावना त्याच्या मनात चमकून जाण्यास बहान्याच क्षण द्याल लागे नमताल। त्यातच त्यान विवकही वेग की, कथ्या त वाही अेक सांगणे अिष्ट नाही ती माझी वहीण - गावे कटकीच आहे, सरकारा लिखाणाने शिक्षावृत्तान्तात नादल्याप्रमाणेच आमच्या हातून तिचा पळवून नगान्या अेका दुष्टाचा वध झाला हात काय तो आमचा अपराध ! त्यासाठीच दोघाना वाटेक ह जन्मठेप काळ पाणा ! ह जे पूर्वी आपण सागत आलो तच पुढे सागत चलावे तिच्या आजीचा वा आपल्या पूर्वीच्या मसुरेच्या ओळखीचा वा छट-त्याचा वा रकिशुद्दिना काही अेक सबध दाखवू नय हव अिष्ट, अस त्याने मना-मनात ठरवें पण

ही सारी विचाराची घडामोड त्याच्या चित्तात चालली असता तो मुरता-आपल्याकडे पाहात वाही अनुच्चारित शब्द ओठावर पुटपुटवीत गायळलेला दिसतो आहे, अस त्या बाजीन निरखून ती पुन्हा त्याच गाड चेष्टेच्या स्वरात हसली,

'लाजल्ल हाय ? कुणाचा अप्पाजीचा राकोच वाटतो होम वा विषय वाढायला ? '

'हो असच दिसत ! अप्पाजी हमले 'बर तुम्ही आपले आत जा नि मन-माकळी काय माहिती हवी तुमच्या मंत्रीणीला जो काय निराप धायचा घ्यायचा तो आमच्या ह्या अनसूयेला सांगा आपला जा ! तुमच्या प्रेमभावनाचा आम्हा सारख्या विरसलेल्या नि रूक्ष बृद्धांपेक्षा आमच्या ह्या अनसूयेमारख्या गोडबोल्या, वत्मल नि वनवाळू स्त्रीच हृदयच अधिक समरस होऊ शकेल ह अगदी खर जा, अनसूया चहा करतस ना प्रथम ?

त्या महानुभूतिनील वृद्धाने आपल्या गुनेना आत जायना अथ वरवरणी नहा परण्याच निमित्तही सुचवूंग दिले अनसूयने पण ते शमयजपणे ताडून आण जाता जाता कटकचांबूला पाचारले,

‘या ना कटकचांबू, आतच या अंगे मी नहा करते तोवर बोलू या ! गोड गोड वातप्या विती तरी मांगते या तुम्हाला तुमच्या हरबलेल्या मंत्रिणीच्या ! यांना !’

घोडता बोलता तिने ज्वून विमुक्त्या अग्रेच पुढूच विचित् निटावठ, मोहनच्या अग्रस्थाच्या वीरची घडीच गावकून घातली, मग दोघा लंबराचे हान आपल्या दोन्ही हातात घेऊन ती आत चालली तिने ‘या ना ! आतच या’ अशा पुन्हा अथवा घराच्या दारात गिरताना मुद्धा दिलेल्या आमत्रणामरणी आणि त्याला ओडून नण्यागाठी भाषाण्या आलेल्या माहनेने त्याच्या विमुक्त्या हातात कटकची वरगळी घडून ती नेटाने ओडण्यास आरभित्यानंतर कटक भुटला आणि जणू काय मोहनच्या बळाने आपण आडले जात आहो, अत नमाधान मोहनेला दण्यामाठी पण खरीपण पाहता वरवर निमित्त करण्यासाठी ‘अरे बाळ, आलो आलो ! मोडलीं वी वरगळी मायी !’ असे हगत मोहनसह आत येता अप्पाजी पण ते पाहात मिस्त्रपणे थोडेसे मनामीच हसले आणि मग जवळ पडलेला ‘माप्ताहिक टाभिम्म’ ह्या अग्रजी पत्राचा अथ हाती घेऊन चाळीत बसले

कटक आत आल्यावर अनसूयावाणीनी त्याला जी जी हवी ती ती माहिती सांगता बशील तितकी उगाळपणे मागितली दुराबलेल्या, नव्हे नाहींना झालेल्या प्रियजनाचा अशा अनपक्षितपणे पत्ता लागला अमता प्रेमी हृदयाला त्याच वृत्त विती पुसू आणि विती न पुसू अस कम होऊन जाते आणि अशा वेळी त्याच्या मधून मधून कटाळवाण्या होणाऱ्या जिज्ञासेचाही विरम न करता नमाधाने हे प्रेमी दूताचे कम आद्य कर्तव्य अनत, त जाणण्याची सहृदयता अनसूयत होती तिला कटकन अथ महिन्यापूर्वी प्रथम विनविले हात वी, ‘ज्या स्त्रीवारगारावर ती स्त्रीजमादारीण हाती त्यात त्याची अथ बहोण आलेली असलो पाहिजे त्याच्याच वरोवर तिलाही जन्मठेपेची शिक्षा झालेली होती, पण तिला हिंदुस्थानातच निराळ्या कारागृहात धाडल्यामुळे तिच पुढे काय शाले, तीही त्याच्याप्रमाणेच काळघा पाण्यावर धाडली गली आहे की हिंदुस्थानच्याच कारागृहात ठेवली गेली आहे याचा कितीही गोध बेला तरी त्याला काही अथ पत्ता लागलेला नव्हता तेव्हा ती पत्ता अनसूयने काढून घायचा शययता यत्न करावा’ कटकने तिला ही विनति बेल्यापासून अनसूया त्या शोधत होती पण कटकन सांगितलेल्या ‘कटकी’ नावाच्या त्याच्या बहिणीमागची कोणतीही मुलगी त्या वेळी काळघा पाण्याच्या स्त्रीकारागारात नव्हती, पूर्वीही आल्याचा मुगाचा लागत नव्हता परंतु ह्या महिन्यात जे ‘चलान’ आल, त्यात कटकी नावाची अथ तरुण मुलगी जन्मठेप्या

'शिसेची, कंटकने' दिग्दर्शविलेल्या विशीच्या आतील वयाची, रूपाची, जिच्या 'शिखावृत्तातील' माहिती कंटकने दिलेल्या माहितीशी जुळते, अशी आली असल्याचें त्या अनमूया जमादारिणीच्या आठ-दहा दिवसापूर्वी लक्षात आलें होतें आणि तिने तें कंटकाला सहा-सात दिवसापूर्वी कळविलें होतें. तिला प्रत्यक्ष भेटून तिची माहिती शक्य तितकी तिच्याच तोंडून काढून घेण्याचें काम अनसूयेने तेव्हा अंगावर घेतलें होतें आणि त्याप्रमाणे संधि साधून 'कंटकी'ला भेटून तिने तिची कारागृहातील घाभीत जितकी शक्य तितकी माहिती आज विचारून घेतली होती. तिचीच मार्ग-प्रतीक्षा अत्यंत अस्मुक व्याकुळतेने करीत असलेला कंटक त्याविषयी ठरल्याप्रमाणे अनसूयेकडून काही तरी आज नवकी कळेल ह्याच आशेने आज त्यांच्या घरी मोठपा साहसाने त्या भागातील वरिष्ठ अधिकाऱ्याचा डोळा चुकवून आणि खालच्या चौकीदाराची मूठ दावून स्वतः आला होता.

कारण कंटक हा बंदिवानांला यावू असला तरी बंदिवानच असल्याने त्या 'दाखलेवाल्या' स्वतंत्राच्या गावात अगें बेळी अवेळी येण्याजाण्याचा त्याला परवाना नव्हता आणि म्हणूनच संध्याकाळची नाकेबंदी चौकीचौकीवर होण्याच्या आधीच त्याला निसटून परत जाण्याचीही घाभीच झाली होती.

त्या घाभीचाभीत त्याने घरात जाताच अनसूयेला अितके प्रदन अितक्या अध्ये मध्ये, अितक्या अंत्रमाने, काही भुगीच पुन्हा पुन्हा, तर काही अघंवटच विचारले होते की, त्याचा सुसंगत भवितार्य त्याच्या ध्यानात यायला आणि त्याप्रमाणे त्याला त्या अनुरोधे जे काही निश्चित निरोप सांगायचे त्याच्या रूपरेखा ठरवायला गुढा संधि वा अवधान राहिलें नाही. चोरटें गुरू चोरट्या शेतात शिरलें असता जसं भराभर दिसेल त्या गवताचे, कडय्याचे, हिरवळीचे पास खुटून तोंडात कोवून घेतें, तसे त्या मोठक्या वेळात विचारवेल किंवा अंकवेल तितके तो विचारून आणि अंकून घेतो, तोंच साडेपाचाचा ठोका पडला. परतण्याची तो अशिरातील अशिराची

काळ्या पाण्यावर गेलेल्या दडित स्त्रियाचीही व्यवस्था अशीच पण त्याची बडती मात्र लवकर होऊ वाम पुरुषासारखे पठीण नसे स्त्रीयदिगुहात प्रथम पाच-मेक वर्षे त्यांना बंद ठेवीत मग अेका विहारस्थानात त्यांना सुटीत हिडण्याफिरण्यास जाता येऊ तेथे ज्यांना लग्नाची अनुज्ञा मिळे त्या बदिवान पुरुषांनाही धाडण्यात येऊ सक्त पहाण्यात त्या स्त्रीपुरुष बदिवानांना त्या सुटीत अेकमेकांचे ओळख-देख, प्रेमपरिषय करू देण्यात येऊ हे विहारस्थळ म्हणजे अदमानच्या लडनमघील 'हाबिड पाव, पुण्याचा उडगाडन, त्या काळ्या पाण्यावरील पाण्याच प्रेमोद्यान' तेथे होणाऱ्या प्रत्यक्ष परिव्यानंतरजरणीत स्त्रीपुरुषाच आपसात विवाह करण्याचे त्या दावाच्याही समनीने ठरलं तर ते योग्य वी अयोग्य त निरीक्षण सरकार ज्यांना समति देईल त्यांची मोदपद्धतीन लग्न लावण्यात येत आणि 'दाखला' मिळून ते, चोडप दाखलेवाल्या स्वतंत्र गावी धाडून देण्यात येऊ लग्नाला जातीपातीची अडकण मुळीच नसे घटस्फोटही ठरायिन वारणासाठी मिळे

काणी पुन्हा अपराध केला तर दाखला रद्द होऊन त्या व्यक्तीला परत बंदीत पडाय लागे, रीतसर चौकशी होऊन काणीपर्यंत शिक्षाही मिळे हत्यचा प्रयत्न हाहा वघाह अपराध अदमानातील बदिवानाच्या प्रकरणां समजला जाऊ झुड,जघोरी आणि अमानुष प्रवृत्तीच्या क्षताबधि जमठेप्यांना अशा अत्यंत कटक शिस्तीत ठेवल्यावाचून त्या भेटात जीवनसुरक्षितता, शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे अेकदरीत दुर्घट होते

ज्या परिस्थितीमुळे सुशील मनातही अपराध करणे अगतिक होते ती परिस्थिती पालटावी, शिक्षण, सत्संग, मनोविकास अत्यादिकांच्या जोपासणीने त्याची भर्तेच समाजशील आणि सुसंस्कृत करावी, त्याच्यातील माणुसकी वाटवील अशी त्याच्या स्वभावाचीच सुधारणा करावी, त्याच्यातील माणुसकीचीच प्रगति व्हावी, हें अपराध्यांना वागविण्यातले तिसरे बुद्दिष्ट असले पाहिजे)

ऐकदरीत पाहता अदमानाच्या अपराध्यांना वागविण्यासऱ्ही जे घोरण तीस चाळीस वर्षांपास आसले गेले होत, त्यात काटेकारपणे नसले तरी बऱ्याच प्रमाणात ह्या तिन्ही शास्त्रीय बुद्दिष्टांचे ऐक अशास्त्रीय का होईना, पण सहेतुक मिश्रण करण्यात आले होते, हें आम्ही थर वर्णिलेल्या काळ्या पाण्यावरील दडिताच्या त्या वेळच्या वगवारीवरून, बढत्याच्या क्रमावरून, सुधारणीय आणि दुसुधारणीय अशा वसोटीप्रमाणे प्रत्येकी पात्रापात्रतेनुसार कडक वा लवचीक अशी विभिन्न घागणूक देण्याच्या घोरणावरून दिसून येतीलच

* ज्या बदिबानाचे दहावारा वर्षांच्या कडक शिक्षीने, सक्त कामाने आणि कृत-वर्माचे यथेष्ट प्रायश्चित्तही भोगल्याने दौलत सुधारलेसे वाटे, त्यांना 'दाखला' देऊन अदमानातल्या अदमानात स्वतंत्रपणे राहण्याची अनुज्ञा मिळाल्यावर त्याची गाव निराळी वसविण्यात आणि त्या सुधारलेल्याच्या गावात चांगल्या वागणुकीची बारा वर्षे अजून न भरलेल्या बदिबानाना मोकळेपणी जाऊये अ न देण्यातही अधि-वान्याचा हाच बडाक्ष असे की, अशा पृथक्करणाने त्या सुधारलेल्याचे ह्या न सुधारलेल्या बडप्रकृति बदिबानाच्या अपद्रवापासून संरक्षण व्हाव आणि त्याच्या कुमगतीने त्या दाखलेवाल्याचे विवा त्याच्या तिथेच जन्मलेल्या नव्या पिढीच

त्याची योगायोगानेच ओळख होऊन चांगला घरोमाही जो झाला तोही अतः स्थ-
पनेच होता आणि म्हणूनच अजिही त्या घसतीत तेथील चौकीदाराच्या अतः स्थ-
पुशीनेच वाय तो, तो नेहमीप्रमाणे चोरटी भेट घेण्यास जेव्हा गेला, तेव्हा ती भेट
सध्याकाळी चौकीवर ये-जा बंद करण्याच्या वेळेआधीच संपवून आणि अप्पाजीचा
निरोप घेऊन असा त्या टेकडीवरून लपत छपत शेवटी वदिवानाना झुपड्या
असलेल्या आणि त्याच्या रानतोडाजीच्या तुकडीची ठराविक वाट असलेल्या त्या
मार्गाला लागताच त्याचा जीव जेवदाचा खाली पडल्यासारखा झाला

कटक विनम्रोक्पणे वाटेला लागल्यानंतर त्याच्या मनात, अनसूयेच्या सोडून
मालतीविषयी त्याला जी माहिती पाच दिवसांनी मिळाली, तिच्या विचारांचे
चक्र चालू झाले; गेल्या पाच वर्षांचा सारा अतिहासही त्याच्या डोळ्यापुढे भुम-
राहिला त्या दोन्ही विषयातच, त्या दिवसी अप्पाजीनी सत्तावनच्या स्वातंत्र्यमुद्रात
भाग घेतल्याची जी गोष्ट त्याला सांगितली आणि तिच्या जाणिवेसरणी त्या
कुटुंबाविषयी त्याला जा. अजक राष्ट्रीय आदर वाटू लागला होता, त्याचे विचारही घोळत
होते त्याच्या अनुपगाने त्या कुटुंबाशी त्या कटकचा परिचय कसा झाला आणि
कसा वाढत गेला, त अरिग्रही त्याच्या त्या विहारचक्रात गुपले जात होते आणि
सगळ्यात महत्वाची जी चिंता, 'पुढे काय कराव ?' ती भविष्याची होऊ पात-
लेली घडामोड त्या, होऊन गेलेल्या घडामोडीच्या स्मृतींना पुन पुन्हा मागे सारीत,
'माझा, माझा निकाल पहिल्याने कर !' असे वजावीत त्याच्यापुढे दस्त म्हणून
कुशी ठाकत होती

घरपकड होताना जें घोरण ठरलें होतें, त्याप्रमाणे आपल्या 'मालती' ह्या नात्याने पूर्वांचिं कोणतेंही वृत्त अघडकोत न आणता कंटकची आपण बहीण आहे, आपल्याला अपहरणाच्या अंका दुष्टाचा वध करण्याच्या साहगापायी कंटकला आणि आपल्याला जन्मठेप काळपा पाण्याची शिरा झाली, असेंच पूर्ववृत्त सांगितले. मिशा झाल्यानंतर कंटकापासून वेगळें करून आपल्याला हिंदुस्थानात दुमन्याच अंका बंदिगृहात कोंबण्यात आलें, आणि तिथेच गेलीं पांच वर्षे आपण सडत, कुडत, रडत पडलेली होतो ! कंटकनें काय झालें तें आपणाम बरेच दिवस काही बळेना पण तो जन्मठेपीवर बंदमानान गेला, असा सुगावा बंदिवांनांच्या तोंडून पुढे पुढे लागला. तेव्हापासून हिंदुस्थानातील त्या बंदिगृहात अत्यंत हालअपेष्टांमध्ये दिवस काढण्यापेक्षा आणगांम बंदमानातील काळपा पाण्यावरच घाडण्यात यावें, असें आपण सरकारपासी सारखें घरलें घरलें आणि शेवटी त्याप्रमाणे आपलें चलान होऊन आपणांम काळपा पाण्यावर घाडण्यात आले ! - असें आपलें शिरोनंतरचें पूर्ववृत्तही कंटकनें अनमूखेला थोडक्यात सांगितले.

मग त्या भेटीत कंटकी अनमूखेला म्हणाली,

'जमादारीणबायी, माझ्या बघाला अजून विसी सुद्धा झुलटली नाही. पण जगातील अत्यंत असह्य यातनांचा जो भडिमार शहरवर्षे जगणाऱ्यांच्या बाटपाला, महसां येत नाही तो माझ्या बाटपाला येऊन चुकला. अितका छळ, अितकी विटवना अितका जाब, अितकं दुःख मी आजवर सोसलं ! आणि विसी हें की, बायी, मी देवासन्मुख सांगते, माझा स्वतःचा असा अंकच दोष काय तो जो घडला तो सोडला, तर असा माझा अनन्विन छळ ज्याच्यामाठी व्हावा असा दुमन्य कोणताही अपराध स्वतः माझ्या हातून असा घडलेला नाही ! आणि तो जो माझ्यातील माझा असा अंकच दोष तो म्हणजे हें मेळ माझं रूप ! मी जिये जाते तिथे हें नडतं ! ह्या साहगापायी मी भ्रातृगृहातून बंदिगृहात पडलें, ह्या रूपापायी बंदिगृहातही मी ज्याच्या हातात पडलें त्यांनी माझी विटवना केली, ज्यांच्या हातात पडलें माही त्यांनी म्हणूनच माझा छळ केला ! बायी, आता हें जीवतूच मला नकोमं झालं आहे ! हिंदुस्थानातल्या बंदिगृहातच मी अंकदा जीव देण्याचा प्रयत्न केला; पण तो फसून मला झुलट सहा महिने हातकडी नि कोठडीचदीची मिशा झाली. छळापासून

या न्यायाधीशाचे शब्द अमृताच्या तुपाराप्रमाणे मादया मनातील कोमल अशस्त्रीय लालसेला पुन्हा पुन्हा अकुरवीत ।

‘अितक्यात मला वृळल की, वटकही अदंमानातच आहे । आत्मघाताच्या आघी अेवदा तरी त्याची भेट व्हावी, ह्या आतुरतेने मी हरप्रयत्न करून काळचा पाण्यावर आले । पण अिथे पाहते तों ह्या आयळ घाणीतच मला अजून वर्षानुवर्ष खितपत पडाव लागणार । छे, छे । बाजी, मी आता अेक दिवस देखील अिथे तशी मडत पडू अिच्छीत नाही । ह्या देहाचा मला वोट आला आहे तुम्ही कटवची चिद्दीच तेवडी आणलीत म्हणून तुमच्यावर पुन्हा अेवदा विश्वासते शेकडो दिवस आपले म्हणविणाऱ्यानी त्रिश्वासघात करून मला अितक्या वेळा फनविल आहे की, तुम्ही मला फसविणार नाही अस काही मला सर्गता येत नाही । रागावू नका । मी तुम्हाला खोट म्हणत नाही, माझ्या देवाला म्हणते पण तरीही तुमच्या माडीवर मी पुन्हा माझी मान देते कापाल ? कापा । आजी मानते मी तुम्हाला, पाया पडते तुमच्या, मला तुम्ही फसवू नका । नाही तर वटकबावच्या नावाने मी सागत असलेले हुद्दगत विश्वासघाताने सरकारी अधि-

बदिगूहात हिंदुस्थानातून आलेली नाही, असेच त्याला बळले होते जेव्हा अनसूया-बाजीला त्याने ती माहिती सहा-सात महिन्यांपूर्वी प्रथम विचारली, तेव्हा ही बटकी त्या स्त्रीबदिगूहात आलेली नाही, हेच नक्की बळले होते त्यायोगे मालतीला जन्मठेपची शिक्षा झाल्यानंतर तिचे काय झाले, ह्याची चिंता त्याला सारखी व्याकुळवीत होती तिची आठवण झाली की त्याला अन्न गोड लागेनासे होती ती त्याला पूर्वी प्रत्यक्ष भेटत असे, तेव्हा देखील तिच्या स्पर्शामाठी तो जितका रोमांचित होत नसे अितका आता स्पर्शाच्या नुसत्या स्मृतीसरशी तो रोमांचित होई. 'अन्न मिळते तेव्हा ते लागते त्याहून ते जेव्हा मिळेनासे होते तेव्हा त्याच्या स्मृतीतच ते धतपटीनी अधिक गोड लागते.' पुन्हा आताशा त्याच्या मनात मालतीच्या त्या स्पर्शाची आठवण येताच पूर्वाप्रमाणे नुसत्या स्नेहाच्या भावनाच जागत नसून अप-भोगाच्या भावना अदीप्त लागत 'ती प्रत्यक्ष भाड्यापाशी असताना मी तिचे आलिंगन घ्यायला कसा धजलो नाही, कोण जाणे !' ह्याचच त्याला राहून राहून वाजीट वाटू लागले होते. देवटच्या रात्री त्या तिला छळणाऱ्या मुस्लिम गुंडांना ठार केल्यानंतर जेव्हा त्या भयंकरसाहसाच्या परिणामापासून बचावले जाण्यासाठी तो विधान त्या मालतीसह त्या देवळात भर काळोखात जाऊन लपला होता, त्या रात्री तर झोपेतून भयाने थरकणत ती दारूकून अडली, आपण होऊन त्याच्या गळी पडली आणि 'माझ्या सोयऱ्यास मना येऊन नीज ये.' असे आपण होऊन त्याला पाचारून, त्याला लगटून निजली, त्या वेळची त्या श्रव्येव हालचालीची आठवण नि आठवण आताही तो रात्री अेकान्ती असता त्याला वारवार व्हावी. मालती - 'नेसाच्या बटा, ती त्याच्या छातीशी बिलगून निजली असता, त्या रात्री त्याच्या गालावर जशा दळत अगदी तशा पुन्हा जणू काय त्याच्या मुखावर आणि गालावर दळत आहेत, असे त्याला भासे.' त्याचे सारे अतस्तरण वामवपित होऊन धरारे, पदचार्त्तापाने 'तळमळू लागे की, 'त्या रात्री तरी निदान मी, नुसत्या सयमाच्या नि झ्याड सक्तीच्या आहारी युगींचका गेलो !' अमृताचा पेल अगदी ओठाशी धरला, मग पिण्याच तेवढेच विसरलो ! तिच्या सगसुताला जन्माचा

घरपकड होताना जे घोरण ठरले होते, त्याप्रमाणे आपल्या 'मालती' ह्या नात्याने पूर्वचि कोणतेही वृत्त अपडकीस न आणता कटकची आपण बहीण आहो, आपल्याला अपहरणाच्या अंका दुष्टाचा वध करण्याच्या साहसापायी कटकला आणि आपल्याला जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली, असेच पूर्ववृत्त सांगितलें. निरुद्धा झाल्यानंतर कटकापासून वेगळे करून आपल्याला हिंदुस्थानात दुसऱ्याच अंका वदिगृहात कोवण्यात आले आणि तिथेच मेली पाच वर्षे आपण सडत, बुडत, रडत पडलेलो होतो ! कटकचे काय झाले त आपणास बरेच दिवस काही कळेंना पण तो जन्मठेपीवर अदमानात गेला, असा सुगावा वदिवानाच्या तोंडून पुढे पुढे लागला तेव्हापासून हिंदुस्थानातील त्या वदिगृहात अत्यंत हालअपेष्टामध्ये दिवस मांडण्यापेक्षा आपणास अदमानातील काळ्या पाण्यावरच घाडण्यात यावे, असे आपण सरकारपाशी सारखे घरणे घरल आणि शेवटी त्याप्रमाणे आपले चलन होऊन आपणास काळ्या पाण्यावर घाडण्यात आले ! - असे आपले शिक्षेनंतरचे पूर्ववृत्तही कटकीने अनसूयेला घाडण्यात सांगितलं

मग त्या भेटीत कटकी अनसूयला म्हणाली,

३ 'जमावारीणवाजी, माझ्या बघाला अजून विशी सुडा झुलटली नाही पण जगातील अत्यंत असह्य यातनाचा जो भडिमार शमरवणे जगणाऱ्याच्या वाटचाला, सहसा येत नाही तो माझ्या वाटचाला येऊन चुकला अितका छळ अितकी विदवना अितका जाच, अितक दुःख मी आजवर सोमल ! आणि विशेष ह की, बाजी, मी देवामन्मुक्त मागत, माया स्वत चा असा अंकुच दोष काय तो जो घडला तो सोडला, सर असा मासा अनवित छळ ज्याच्यासाठी व्हावा असा दुसरा कोणताही अपराध. स्वत माझ्या हातून असा घडलेला नाही ! आणि तो जो माझ्यातील माया अत अंकुच दोष तो म्हणजे ह मेलं भाय रप ! मी जिये जाते तिथे ह नदत ! ह्या रुपापायी मी भ्रातगृहांतून वदिगृहात पडले ह्या रूपापायी वदिगृहातही मी ज्याच्या हातात पडले त्यानी माझी विटवना केली, ज्याच्या हातात पडल नाही त्यानी म्हणूनच माया छळ वेला ! बाजी, आताह जीवूनच मला नवीस झाल आहे !

१ त्या न्यायाधीशाचे शब्द अमृताच्या तुपाराप्रमाणे माझ्या मनातील कांमल अशा स्नीय लालसेला पुढा पुढा अकुरवीत ।

‘अितक्यात मला कुळल बी कटकही अदमानातच आहे । आत्मघाताच्या आघी अेकदा तरी त्याची भेट व्हावी, ह्या आंतुरतेन मी हरप्रयत्न करून काळघा पाण्यावर आठ । पण अिये पाहते ता ह्या आगळ घाणीतच मला अजून वर्षानु-वर्ष खितपत पडाय लागणार । छे छे । बाओ मी आता अेक दिवस देसील अिये तसी राडत पडू अिच्छीत नाही । ह्या देहाचा मला बीट आला आहे तुम्ही कटकची पिठळीच तेवढी आणलीत म्हणून तुमच्यावर पुढा अेवदा विस्वासते शेकडो दिव्हाअू आपले म्हणविणाऱ्यानी विस्वासघात करून मला अितक्या वळा फसविल आहे की, तुम्ही मला फसविणार नाही अस काही मला सांगता यत नाही । रागावू नका । मी तुम्हांला खोट म्हणत नाही माझ्या देवाला म्हणते पण तरीही तुमच्या माडीवर मी पुढा माझी मान देत कापाल ? कापा । आआ मानते मी तुम्हांला पाया पडते तुमच्या, मला तुम्ही फसवू नका । नाही तर कटकबाधच्या नावाने मी मागत असलेल हुदगत विस्वासघाताने सरकारी अधि काऱ्यानाच कळवायच, माझ्यावर नवच सबट कासळायच । नका ना भीति

नटकच्या मनातील खोळ्यापुढे त्या राक्षसिणीनी तिच्या ताडात फाडफाड मारल्यामुळे धांपधांप रडत, सतापीने वाहत, निरुपायाने कटत असलेली ती मालती अगदी वाट अडवून अग्नी राहावी, तशी अग्नी राहिली ! करणेने वासावीस झालेल्या त्या नटकच्या डोळ्यांतून आसवे टपटप गळली त्याची दृष्टि धांपधूसर झाली ! पण तरीही त्याची पांजुळे सरळपणे ती वाट झपाझप काटीत चाललीच होती पुढे !

ह्या सर्व कष्टा वृत्तान्ताच्या दुःखद आठवणींनं भारावलेल्या त्याच्या चित्तात पाणावलेल्या त्याच्या त्या वाण्यामुळ दृष्टीपुढे पुढचा वेत असा काही जुळून आलाच नाही पुढचा निश्चय मात्र ठरलेलाच होता वाटेवर ते झाले तरी आता आपली नि मालतीची ह्या वदिवासातून गुटका वरायचीच तिचा आत्मघात टाळायचाच आमुष्पातले दोन दिवस का होईनात, तेच दोन दिवस त्या साहसपायी आमुष्पाचे दोबटचे ठरले तरी, मरामच्या आदी दोन दिवस का होईना, पण मालतीच्या गाढ आलिंगनात प्रीतीच्या गाढ गुंगीतील स्वगसुखाला अपभोगायचेच अपभोगायचे ! तिला सुखी, करायचे, स्वतः सुखी दुहायचे !

अतिवर्मात बिचाराच्या अशा असमत फलोल्लास भेलादी दिसण्यात अगदी क्षुल्लक दिसणारी अडचण अकस्मात मुचून माठमोठपा, मनोरथाची धाव जशी अक्षदम धक्किते, लहान पेरभेवडा विचजेलाचा गहारपी बीराला वेढील जसा अटकन् विव्हायला लावतो, तशी अक्ष शका कटकच्या त्या स्वगसुखाच्या भराला अक्षदम नागी मारून गेली ! 'गाढ आलिंगनात तिला सुखी वरायच, दोन दिवस तरी तिच्या सगतीच सख अपभोगायच !' ह्या रगात त्याचे मन रगले न रगले

नि मुरचि आहेच आहे ! तिच्या सगाच मुख नसल तरी सोवतीच मुख तरी मला दुष्प्राप्य होणार नाही ! त तरी ती होऊनच वाछीत आहे हें नि सैशय !' १

ह्या विविध भावभावनाच्या पल्लोळात त्याचे मन गुरफटून गेले आहे तोंच त्याच्या नत्रानी, जणू काय बेखाद्या पहारेकऱ्याने हालवून जागवावे तस त्याच्या मनाला जागविल, 'सावध ! ती पाहा वदिवानाची चाळ दिसू लागली बघ ! काय करायच हें ठरविण्यातच वाट सपली ! काय करायच त्यांची वाट काय ?'

तस म्हटल असता सारा जन्म काढ्या पाण्याच्या वदिवानाच्या घाणीत कुजत पडावयाच नाही, सधि साधताच वदीच्या बढ्या तोडून निमटायचेच, हा निश्चय विद्वानाचा आजचाच काही होता अस नाही ! काळ्या पाण्यावर यानाचा त्याने तो निश्चय केला होता रफिअुद्दिनसारख्या अधोरी माणसाग आपल्या हाडवराची ओळख न दता त्याच अद्देशाने विद्वाना जवळ बेल होतें त्याच्याशी गेल्या पाच वर्षांत काळ्या पाण्यावरही त्याच घताची त्याने गुप्तपणे अनेकवार बरीच चर्चा केली होती आणि त्या चर्चेच्या अनुरागेच त्याने लाडूतोडाजीच्या कामातच जी आपली नमणूक करून घेतली ती करून घेतली होता अितकच नव्हे तर त्या लाडूतोडाजीच्या कामावरील दोसऱ्या वदिवानाचा तो मुख्य वदिनाबू हाताच त्याने हस्त परहस्त खटपट करून युक्तीने रफिअुद्दिनगही त्या कामावरील वदिवानातच आपल्या हाताखाली भरती करून घेतले ह्या परंतु त्याला मालतीचा काहाच गुणावा लागता, ह्यामाठी त्या साहसाविषयी त्याने अगदा अचल अशी घेतली नव्हती ती त्याच्या मनान जी आज घेतली, ता मात्र मालतीच्या निवाणीच्या निरोनाची तिच्या दुःखेच्या आणि आत्महत्येच्या वताची अरयत चित्ताजनन घातली अंकन्या

मनातच अुच्चारलेल्या त्या नावावरवी त्याने खमवन् आपली जीभ चावली। मघापासून तो आपल्या मनातल्या मनात माल्नीविषयीच्या आठवणी काढीत असता माऊती हच ते तिच प्रेमळ नाव तो योजीत आला होता बटवी हें नाव याजनाना त्याच्या मनातोल त्या मालती ह्या नावानेच काय ते मुळापासून समवलेले, सवद्ध-लेले, प्रेमळ भाव काही वेत्या आगून अुठत नमत त्यामुळे तो मनातल्या मनात योग्य होना तोवर तिला ता मालतीच म्हणत आला होता पण मनाच्या बाढीकाठ भरून राहिल्ल त नाव जर का आठावर माडू तर आपण आणि तिच आनवर छनवून ठेवले। अज्ञातवासातीउ सारें गुपित फुटायच, रफिअुद्दिनच जुने हाडयेर पढायचे, निज्या आओवा, पहिऱ्या आपल्या खटल्याचा, मारा सवध अुघड व्हायचा। नमती बिघ्न दत्त म्हणून अुभी रहायची। पुन्हा विगर पडू नय म्हणून तो स्वत शी पुटपुटत अगदा घाकत चालला, 'मी बटव' कटव'। आणि ता मालती नव्ह.

औपधपाणी, वंदिवानांतल्या बंदिवानांत अधिक सोय, चोरून मारून थोडी दुधाची जास्त धार, सातरेची पुडो, तवाखूची चिमटी देखील अधिकाऱ्याचा डोळा चुकवून पुरविली होती. रफिअुद्दिनला परत कोळ्याचा कामावर धाडण्याचा दिवस शक्य तो लांबवावा म्हणून 'सक्त कामाला अजून अयोग्य' असा अभिप्राय डॉक्टरकडून कंठकनेच आजंव करून देवविला होता. रफिअुद्दिनला गिन्यांचा अुवारा नाहीसा झालेला, फटक्यांची त्याने आता चानलीच धास्ती खाल्लेली, त्यामुळे तो पुढे पुढे दिलेले सक्त हस्तश्रम मुळाट्याने करीत राहिला. कंठक जसजसा बर चढत गेला, तसतसा रफिअुद्दिन त्याचा अधिकाधिक ओशाळा बनत चालला, त्याची पायघरणी करीत चालला. त्याचा आपला काही ठेक लागवांधा नाही असे कंठक अर्थातून बरबर, अधिकाऱ्यांना संशय देऊ नये म्हणून दाखवीतच होता. रफिअुद्दिननेही तसेच करावे म्हणून टारले होते. पण जातून रफिअुद्दिनला तारें साहाय्य कंठकच करीत होता; म्हणूनच रफिअुद्दिनचे दिवस मोट गेले आणि शेवटी तीन वर्षांच्या आतच त्याला कक्षकारागृहांतून सोडून बाहेरच्या मोकळ्या चालीतील बंदिवानाच्या कामावर धाडण्यात आले. नंतर कंठकची आणखी बढती होऊन तो लाकूड-तांडाओषा मुख्य बंदिदावू होताच त्याने आरंभ मुरताने रफिअुद्दिनचीही भरती त्या कठीण कामाला लागणाऱ्या घट्ट्याकट्ट्या श्रमिकात करत घेतली. कंठकच्या आग्र्यावांचून आपले हाल कुत्रे देखील खातें ना, हे रफिअुद्दिनला पूर्णपणे माहीत होते. त्यामुळे काळ्या पाण्यावर देताच कडकडाऱ्यागले पागविले जावे, ह्याचे रफिअुद्दिनच्या दुष्ट हृदयाला जे वर्षभर धट्टे तें जाऊन आता अंलट तो मदा-संदंदा मनापासून प्रार्थ लागला, 'दया' करू लागला की, 'कंठकबाबची बढतीप

शेपटीच्या खाली गुलाबी रयाच्या मज्जू मज्जू पिसाचे अेक चिमुकले सुरेख फूल असते. त्या पाखराचा थवा त्या खोऱ्याच्या गोड गोड फाकाना चोचून चोचून मिटक्या मारण्यात गुग झाला की त्याच्या आनंदात अमारलेल्या त्या शेपटीच्या खालची ती रंगीत पिसाची धनुळे, गुलाबाची चिमुकली फुलेच फुले अगणभर विसरून घाबी अशी शोभू लागत त्याची मोहनला आणि अपेला मोठी गमत वाटे

अप्पा देखील त्या बुलबुलाची गमत पाहता असावधाने त्यानी त्याचा दुसरा पाय पटकन सरळ केला आणि त्यात अेकदम वळ भुठली 'आओ ग !' म्हणून ते विचिर् आरडले आणि कण्हू लागले

'अपे, अग अप्पा कहताहेत !' घावऱ्या घावऱ्या मोहन आणि अप्पा अगणातून घावत अप्पाच्या खोलीत आली

'क्या हुआ जप्पाजी ?' गोरेमोर तोंड करून अपेने हिंदीत पूमले कारण ती मुलं मराठीप्रमाणेच, किंवा मराठीहूनही हिंदीतच अधिक बोलत असत मराठी वाचकामाठी म्हणून त्याचे सार बोलणे मराठीतच सागावे लागतें अदमान-मध्य वसलेल्या मराठी, बंगाली, मद्रासी, पंजाबी सर्व मातापिढ्याच्या पोटी अपज-लेली मुल हिंदीतच बोलू लागतात तींच तिकडच्या मुलाची खरी मातृभाषा असते आपापल्या प्रांतिक भाषा जे काही आजीवाप हींदीने म्हणून मुलाना बोलायला शिक्वितात तितक्यानाच काय ती, ती यते

'काठे कळ आली माझ्या अप्पांना ? मी चेपू ? क्या तर खर आता बर चाटेल !' अपेने आग्रह केला, मोहनन गळ घातली अप्पांनी अनुमोदन देताच माहून त्याचे जाडे चेपू लागला आणि दुखत्या पायाचे पाखळ अप्पा दाबू लागली अप्पा खिडवीतून बाहेर टेकडीकडे पाहता राहिले बटकची वाट पाहता पाहता त्याला काय सागायचे त्या विचारात ते गुगले

तीन मिनिटे चार मिनिटे, पाच मिनिटे ! - अप्पा तिच्या कोवळ्या चिमुकल्या हातानी देववेल तितक वळ देऊन पाय चेपीतच हांती पण अप्पाच लक्ष विचारात गुग ! ते 'पुर' म्हणायला विसरले अपेचे हात दुखून आले 'पुरे बर वाळ' अग कीतुकाने अप्पांनी म्हणाव आणि मग तिने काम पुरते केऱ्याच्या समाधानाने चेपणे बंद कराव अशी तिची हीस, पण तिचे हात थकत आले तरी अप्पा पुरे म्हणेनात आपणहोऊन थकले अस म्हणून चेपण मांडाय तर मोहन हसणार ! ते तिच्या जिवावर आले अधिक चेपण पण जिवावर आल थकता थकता ती हसली, हसता हसता चिडली आणि शेवटी अप्पाच्या पाखुलावरच तो राग वाढीत, तिने दोन चार चापट्या मारल्या आणि रडायला आरंभ केल !

'माझे हात तुटून गेले तरा तुम्ही काही पुर म्हणून म्हणत नाही !'

त्या चापट्यासरसा आणि रडण्यामरती अप्पा पण शुद्धीपर आले, हमल आणि वीतुकान अपेला कुरवाळीत समजावू लागले,

गोरव वाटतो ! आपल्याला किचिन् तरी सुखाने मरण याव, अस कोणतही कृत्य हावय असत तर मी वेरुच असत पण मी स्वतःच आता सतीच वाण घेऊन आमा ! ह्या काळ्या पाण्याच्या भीषण काळवाशाना तोडून, निमटून जाण्याचा जिवावरचा खेळ मी करणार ! त्यात मरेन की जगेन कुणी साणाव !'

'मी सांगतो कटक, त्या सेळात मरण होच निश्चिनि ! यशाचा समव अत्यंत तुरळक, अपवाद ! आजवर शेकडो मारले गेले त्या साहमात, बुडाले समुद्रात ! गेल्या पन्नास वर्षां पन्नासजण देरील काळ्या पाण्यावरून पळून जाऊन देनाला पोचल्याच नि तिथे नादल्याच मळ, आठवत नाही !'

'पण तरीही त्या पन्नासातच बेवावमाण्याची भर मी टावणार ! नाही तर मृत्यूची वाट चोताळणार ! हें पहा अणाजी, ह्या काळ्या पाण्यावरील वरदया, दुराचारी नि असह्य गाजणूकीच्या क्षुद्र जगतात अस जन्मभर जगण्यात तरी कायु राम आहे वर ? व्यक्तीचा विश्वास नाही भावनेची भरारी नाही, माणुसकीला मान नाही, कृप्या झुच नि भव्य ध्येयासाठी वा परोपकारापायी देह शिजवायचही

पण ते प्रयत्न अगदी सल्ल्याच दिशेने करण्यात येत आहेत हें पाहा, कटक, कोणत्याही देशात अत्यंत जुडू नि समाजाला सवतीपरी अुद्रवी असा चार, दरोडेखोर, हत्यारी, ह्याचा अेक वग असणारच असा समाजज्ञान झालेला जो वर्ग हिंदुस्थानात असल, त्याला नीति नि निर्वंध ह्याच्या मर्यादा अल्लघिण अशक्य करून टाकण्यासाठी शक्तीने नि बळाने त्याचा निग्रह केलाच पाहिजे फाशी, जन्मठेप नि फटक्यामारख्या ज्या शारीरिक शिक्षा, तसल्या अुग्र दहावाचून त्या जुडूना वेव्हाही नि कसलाही दरारा वाटत नाही तो दरारा नि कडक शिस्त ह्याच्याच पेचात ते पकडलेले नि जखडलेले राहिले, तरच निर्वंधशील नि समाजशी नागरिकांचा त्याच्या अपद्रवापासून बचाव करता येतो समाजात शांतता नि सुव्यवस्था नाडू शकते तव्हा सहस्रावधि दडिताना अशा काळचा पाण्यासारख्या वसाहतीत डावून टाकणच राष्ट्राच्या हिताच असत नाहीतर त्यांना ठेवणार कुठे ?

दशातल्या देशातच वदिगूह नाहीत की काय ? त्यात त्या जन्मठेप्यांना जमभर डावून टाका ह्या काळचा पाण्यासारख्या पापभूमीत नि अशा अत्यंत छळक परिस्थिमात त्यांना जिवंत पुरून टाकण ही निदयता तर आहच आहे पण राष्ट्रीय हितही त्यात विशेष काही साधत असही नाही । तुम्हाआम्हाला ह्या नरकभूमीत ज्या यातना नि ज जीवन असह्य वाटत, तस आमच्यासह असणाऱ्या ह्या सर्व जन्मठेप्यांना वाटत नसेल काय ? ज्या दयेची अपेक्षा आम्ही करता, तिचीच ते अत्याचारी असले तरी तेही करतात ।

‘कटकवावू नुमत्या अुघळ दयेचाच प्रश्न घेतला तर दडिताना, दडच न करता माकाट सोडण, होच खरी दया ठरेल । तुम्हाला नि मला दशातल्या वदिगूहात राहण तरी आवडत का ? जन्मठेप तर राहाच, पण अेक दिवसही वदिगूहात काडून घ्यायला कोण सिद्ध होतील ? मग काय अुघळ दयसाठी समाजाला भयकर अपद्रव देण्यावरच आपली अुपजीविका बचन चालविणाऱ्या अशा अुग्रप्रवृत्ति अपराध्यांना माकाट सोडायच ? पुन्हा त्या हिस, हत्यारी, बलाचारी नि अुपद्रवी अशा भूठभर नरस्वापदाच्या दयेसाठी वदिगूहच सताड अुघटी कराच तर ज्या लक्षावधि सच्छीठ, पापमार नि निरागम मनुष्यांना त्यांच्या अुपद्रवाच्या जवडचात तुम्ही ढकलाल, त्याची दया नको वा यायला ? चार अत्याचाऱ्यावर दया करण्यासाठी निरपराध अशा लक्षावधि समाजावर ते अत्याचार होअू देण ही निदयता लक्षापटींनी क्रूर तव्ह काय ? तेव्हा दयच्या दृष्टीन देखीच लक्षावधि निरपराध्यांना अुपद्रवापासून बचावण्यासाठी अपरिहायपणे जर चार अुपद्रवी अपराध्यांना निदयतेने निग्रहान रागल तर ती अल्प निदयताच अेकदरीन महनीय दया ठरत । अपराधविनाशाच वा दडविनाशाचही मूलभूत तत्व नि समजतही हेंच ।’

‘त्यात सवा नाही पण देशातील वदिगूहात ’

‘तेच सांगतो अस पाहा कटकदाबू, देशातील वदिगृहात जन्मलेल्यांना डावून टाकल तरच त्यांना अधिक निदयतेन वागवल्यासारखे होत नाही का ? त्यांना चार मितीच्या आत जन्मभर कुजत पडावे लागल तितक्या स्त्रीपुरुषांची, प्रेमाची, मोक्कपणाची, सततीची सारी श्रूक मारून मानसिक अपासमारीत तळमळ करीत त्यांना मरावे लागेल हा मानसिक अत्याचार नव्हे काय ? पण जर त्यांना ह्या काळ्या पाण्यासारख्या अस्वाद्या स्वतःच वसाहतीत त्यांच्या भुडूड प्रवृत्तीला माणसाळविण्याअतिवया कठार निर्बंधात राववून घेतले आणि त्यातल्या त्यात जी स्वतंत्रता त्यांना देता येईल तितकी दिली, तर त्यांना बोर्दुविक नि वैयक्तिक अस अधिक सुख भोगता येईल आणि देशातील सच्छील समाजाला त्या दंडितांना भोगू दिलेल्या स्वतंत्रतेपामून लक्ष्मामात्र जुपद्रव होण्याचा समवर्ही भुळीच झुरत नाही ह्या काळ्या पाण्यावर आज त सहस्रावधि भुडूड नि अग्र लोकही पाहा कसे भावलेपणी हिडू शकतात स्वतःच्या द्योप्रमाणे लाभूपिभू शकतात घरदार शेतीवाडी करू शकतात त्यांच्या प्रेमळ वस्त्र कामुन घावनाचाही जन्मभर वाडमारा न होता त्यांना विवाहसुख भोगता येत, मागच्या अंका अपराधापायी त्यांच्या साऱ्या जन्माचा नि त्याचा सरयनाश न होता मुधारल जाण्याहो निर् समयशील जीवा स्थापायची सधि पुन पुन मिळत राहते

‘हिंदुस्तानातल्या हिंदुस्थानात अंका कारागारांच्या चार मितीत त्यांना डावून टाकून जिवनपर्णा घडण्यात पुराव तस ठेवण ही दया का काळ्या पाण्यासारख्या वसाहतात त्यांना कठार निर्बंधाच्या बंकीतच पण माणसाळवून माणुसकीन जीवनाचा आनंद वाही तरी अपभागू देण हा खरी दया ! काळ्या पाण्यावर धार्यानंतर जे मुधारतात नि ‘वापलेबाळे’ हाथून त्यांच्या मुग्राळांनी गजवजलेल्या घरात नवा जन्म झाल्यासारखे मुजान नादतात असे शेवटो जन्मलेप वदिवा आज अदग्गनात आहत त्यांना ‘हिंदुस्थानातील कारागृहातच जर जन्मभर डावून ठेवत असत तर घर झाल असत वा ?’ असा विचारा म्हणजे ते त्या भयकर चल्पनेमरतो वस भितात नि ‘आपण काळ्या पाण्यावर घाडले गेलो तच घर -

‘पण म्हातहो ह्या अदमानाच्या बगाह्नीना तर राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीन अत्यंत महत्त्वाचा बाण्या जेव बिनेष आहे तो हा की, हें महत्त्वाच बट ज रोट ओमाड नि मनुष्यप्रतिकूल हाअून पल्ल हात आणि जे बगविण्यामाठी म्हणूनच काय त हिंदुस्थानच्या बोग्याही राजवटीने महत्त्वाविधि मनुष्य नि बाधविधि रपय हेनुन बळे बळे वेव्हाही सच पण नमन, त हू अदमानच महत्त्वाच बट, काळपा पाण्यावर वेवळ मरायग म्हणून घाउलल्या त्या पतिनाच्या बठार परिषमानी आज अस फळाफुलाना डवरण, घान्यानी समृद्ध, अुरमुक्त, अपजानू नि मनुष्य बसतीन गजप्रचल होअून बगल बाट बगाह्नीना निरण्यामाठी राष्ट्रांना दुद्धे कराया लागलात, पराक्रम करावे गमतान पप आपल्या राष्ट्रांना ही जेव नवी बगाहन केवळ आपल्या परिश्रमान संपादून ह्या पतिन नि परिचयन बडिवान बगान फुलडावारी मिळयन दिलो आहे हू जेव अर्घो खर माहा मा ? जर हू नाळे दडिन हिंदुस्थानातील बडिगूहातूनच जगभर बाडाल तर त्याच्या परिषमाचा माहमाचा, दुद्धीचा जितका अपयग नि भिनका लाभ आपल्या राष्ट्रांना वेहाच करून घेना येना ना ! तुम्हाला हें मागण नकोच की, ह्या दडिनबगात डेरडो लोक मूळचे अत्यंत साहसी बगल, बतुववानू नि काटक अनेच असतात !’

‘ह्यात काय सका ? समाजाला आदब दणाऱ्या दुष्ट कामा त्याच्या त्या प्रवृत्तीचा दुखयोग झाला ननना तर तच त्याच धारिष्ट, काटकपणा नि गौर्य दीराला लाभल असत अगाच बुद्ध अपराध्याची सग्यात भरती करून सैनिक-शिन्नीत त्याची सीच बुडवता राववून बिचक मनापतीनी मोठमाठे बिजय मिळविले आहेत, रित्यक राष्ट्रांनी आपल्या स्वातंत्र्यसंग्रामांना लडाया मारल्या आहेत ! फार काय, पेढायाच्या अमरस्तान प्रभृति धडधडीत दराडेखार असणाऱ्या पुढाऱ्यानाच टाकसारखी सस्थानही स्थापलेची आत्तच की नाही ?’

आहेच ! कटकुवानू तेव्हा राष्ट्रात असताना अपद्रवो ठरलेल्या ह्या दडिताच्या त्या सान्या गुणाना नि अवगुणानाही बडक निरंधाच्या, सक्तीच्या नि भयाच्या दावाखाली राववून घेण्यासाठी असा जेसाचा काळपा पाण्यावर घाडेणच जिण ज परिश्रम ते आपण होअून राष्ट्रासाठी बरत ना, ते त्याच्याकडून बठार सक्तीने करवून घेता येतात आणि त्याच्या जीवनाचा राष्ट्रीय घन, मत्ता नि गगिन वाटविण्याकडे अपयोग करून घेता येतो ह्यामाठी ही अदमानचा बडिवान बगात राष्ट्रीय दृष्टान फारच अपयोगा आहे सीत मुधारणा सकय त्या त्या करा पण अदूरदर्शी धाजान नि अपात्रा दयपायी ती बगाहन वेव्हाही उद पाडता कामा नय पुन्हा अस पाहा की जसा काळपा पाण्याच्या बसाह्नीवर न घाडता त्या महत्त्वा-विधि दडिनाना जरे हिंदुस्थानातल्या बडिगूहातूनच स्वापुरप निरनिराळ्या कोठ-डयाच्या पिजऱ्यातच जगभर बाडून टाकू लागणेत तर त्याच्या तारण्याची माती करणारा ती निदय बाडमारा त्याना जिता असह्य होओल नि राष्ट्रालाही चिती

सोट्याचा । कारण त्यामुळे त्या सहस्रावधि स्त्रीपुरुषांच्या सततीतही राष्ट्र मुलें ।
राष्ट्राचे सख्यावळ घटेल त्यापेक्षा काळ्या पाण्यासारख्या स्वतःच नि नव्या वसाह-
तीत त्या दडित स्त्रीपुरुषांना विवाहित जीवन उपभागायची संधि दिली तर
प्रेमाच्या नि वात्सल्याच्या कोमल भावनाने त्यांची स्वतःची भाणुसवीही विकसेल
नि त्यांची सतति ह्या वसाहतीची भरभराट वरून आपल्या राष्ट्राला अेक नवा
प्रदेश जिंकून जोडावा, तसा मिळवून देऊ शकल । आजच पाहा ना, अेक नवा
प्रदेशच नव्ह तर ह्या अदमानात आपल्या हिंदुसंस्कृतीच अेक नव जाणपदही
भरभराटत चाल्ल आहे !

‘ पण अप्पाजी, पापी, अपराधी नि दुष्ट अस जे दडित असतात, त्यांच्या
सततीतही त त अत्याचारी या दुराचारी दुगुण अंतरतात अस अनुवशविज्ञान सागत
म्हणतात, त्याविषया काय ? ’

‘ ते अेक भरभराट तवट आहे दुसर काय । बंधवितक वा कौटुंबिक
दृष्ट्या त किती खर आहे वा खाट त्या गर्बी मी बोलत नाही, पण वसाहतीचा
जो आपण प्रश्न चालू आहे, त्याविषयी तसा मिळान्त प्रतिपादन म्हणजे निव्वळ
तवट होय अहा हा ऑस्ट्रेलिया पाहा, कांडा पाहा, आफ्रिकेतील वसाहती
पाहा । अँग्लोइंडीयल अत्यंत नृसस नि दुराचारी अशा दडितांची नि जन्मठेव्याची
तारवपी तारव भरून ते देस ओसाड असता प्रथम तिवडे नभून सोडीत अिरुडच
त अस काळ पाणीच होत, पण आज त्याच दडितांच वराज अेकैव स्वतःच राष्ट्र
होवून वसल आहे ? मोठे माठे वीर वारस्येनी विधिमंडल्यमासद निर्वधपडित
त्याच्यात निपजत तेथील आजच्या प्रतिष्ठिताताल कित्येकांचे पडपजे चार दरोडे-
खार बलात्कारी, पापाचारी दडित होत । = अदमानच पाहा अिबली तरुण
सतति स्त्रिया वा पुरुष मुल वा मुली हिंदुस्थानातोल कोणत्याही नगरात नेवून
साड नि देखणेवणा सुगीतपणा, बुद्धि चलाखी, अित्यादि गुणांच्या कसोटीने
त्यांना आळसन काढा । ते हार जात नाहीत असच आढळे ।

ह माण्याच कुटुंबाच अुदाहरण घ्या माझी पत्नी ही अेक रंजपूत स्त्री
होती हिंदुस्थानात लहानपणी निच लग्न झाल त्या लग्नाच्या तिच्या नवऱ्यास
दोन वायळा त्या नवतीमवनात भयंकर तेड माजली अमता नवऱ्याने हिलाच
मारतोड करावी हिच्या अेरा दुष्ट सेजान्याने तिला शिकविल की तुझ्या सवतीला
मी देतो ती भक्ति पूढ अज्ञान घालून दे की तिच्या जाचातून सुटशील ’ हिने त्या
सेजान्याने गळघातली सोन्याच्या मण्याची माळ देवून ती भक्ति पूढ घेतली नि
सवतीच्या अना घालून त नित्रा वाडल ती पूढ विपाची होती । सवत तत्वाळ
मेणे नि ह्या अठराजेव वपांच्या पोरीला त्या भयंकर अपराधापाया जन्मठेवेची
शिक्का टोठावली गेली पण त्या शिक्केच्या हक्क्यावरसी कोणत्याही तसा

दुष्टत्याची तिच्या मनाने अशी घास्ती खाल्ली की, तिचा स्वभाव अत्यंत सरळ नि निर्वधशील होवून गेला. बदिगृहाच्या मूषकठोर दगडी भिंती ह्याच बाहीजणाना कोणत्याही नीतिप्रथापेक्षा अधिक परिणामकारी सधम शिक्कू शकतात ! काळघापाण्यावरील जन्मठेपीत त्या रजपूत तरणीच वर्तन अितक निर्वधशील होत की, मला लग्न करायची अनुज्ञा मिळताच मी तिच्याशीच लग्न केल दहाअेक वर्षे तिने गृहिणीच वर्तव्य निरपवादपणे पाळल, सुखाचा ससार केला पुढे ती वारले तिच्यापासून मला झालेला माझा अेकुलता अेक मुलगाही चागला निघाला

‘ त्याची वायवी ही अनमूया, माझी सून हीही अेका बगाली कायत्याची मुलगी, बालविधवा झाली तिच्या दिरानेच तिच्याशी अनैतिक संबध ठेवला आणि शेवटी निला गभ राहताच अत्यंत युग औपध देवून तिच्याकरवी भ्रूणहत्येच भयकर पाप करवळ ! पण समाजभयाने तिने जे पाप केल, तेच भुघडकीला येवून तिण समाजबड भोगावा लागला तिचा दीर बेपत्ता झाल्यामुळे तिला जन्मठेप पाळ पाणी झाल पण म्हणून तिच्या स्वभावावरच बाही नित्याचा असा राक्षसीपणाचा छाप पडला आहे का ? तिने काळघापाण्यावरील ठराविक शिक्षा भागताच जेव्हा माझ्या मुलाशी लग्न केल, तेव्हापासून अितक्वा प्रेमळ सच्छील नि कष्टाळपणाने आमच्या घरी ती नादत आली आहे की, अशी सून देवात सुडा नमरात अेखादीच आढळावी पुढे माझा मुलगा तारबावर नाखवा झाला दुर्दैवान दोन-अेक वर्षांपूर्वी अपघात होवून समुद्रात बुडाला, पण त्याच्यामागे राहिल्या ह्या दोघा लेवराचाच नव्हे तर माझा पण समाळ ती करीत आहे स्वतःच स्वंपावपाणी, घरकाम चालू शीत, दारिद्र्यातही किती समाधानाने वागत आहे, त तुम्हीच पाहा ! ह्या माझ्या लहान नातवडाना, ह्या तिच्या दोघा लेवराणा, ही माझी सून अनमूया जिनकी जीव की प्राण करीत आहे, त्यापेक्षा कोणती आजी अधिक वत्सल अमू शकेल वर ? अगदी सधम नि कुलीन समाजातही आपल्या सर्वांना अनुभव असल की, जगातील सर्व देशामध्ये कुमारिकाच्या अल्लड वयात भ्रूणहत्येच भयकर दुष्टृत्य समाजाच्या अत्युग्र भयापायी घडत, पण कित्येकीच ते वृत्य छपल गेल तर त्या अितर बाण- त्याही कुमारिकाप्रमाणेच कुलीन नि सुशील समजल्या जातात, प्रेमळ पत्नी नि अत्यंत वत्सल माता होवू शकतात, अशी कुत्तीदेवी ! ’

‘ त्याच कारण हेंच की, दुष्टृत्याचा छदच लापलेले चराग्रम जमे अमनान, तसेच दुष्टृत्याची अत्यंत घुणा वाटत अमताही केवळ असह्य छळाच्या भयानच काय त, ह्या क्षणिक वेमानपणाच्या क्षिणकीतच काय त ज्याच्या हातून दुष्टृत्य घडून जात, अशीही अपराधी माणस असतात दडित वर्गापकी त्या पहिल्या राक्षसी प्रवृत्तीच्या अपराध्यांना वठोर दडाच्या भयाने वठणीम आणता यत ह्या दुर्गया पापमोर प्रवृत्तीच्या अपराध्यांना सहानुभूतीच्या अभयदानाने सुधारता यत तद्दृष्टा

दडित म्हट्या की तो भाणसानून नित्याचा झुटला, अितकच नव्हे तर त्याची सततिही वगपरपरा पापप्रवणच अमणार, अस समजण म्हणजे मुळानच अेक भर-नसाट संकट ! आणि त्यावर आधारलेला जो समज की, दडिताच्या वगाहतीची सततिही जन्मन च भाणुनवोला पुक्लेली असो असणारच अमणार, तो समज तर जितका भरमसाट, तितकाच अत्याचारी आहे । '

'नि मनय ! नि सनय ! आणि अप्पाजी, त्या तक्डाला जस अदमानातीक तरुण मततीने लटन पाडल आहे, तमच बाणसी अेका, विशेषत आपणा हिंदूच्या दूद तकडालाही लटक पाडल आहे हिंदुसमाजातील सर्व ज्ञानो-निदान पुण्यलगा-अेका पानळीत आलेल्या अमताही त्याच्यान स्पस वदी, रोंदी-वदी, वेटी-वदी प्रभृति जे खदन पूर्वीच्या महत्त्वावधि वपांच्या परिस्थितीत हितवर म्हणून गणले गेले, ते तमेच ठेवण आजही हितवर आहे, अर या ते नदव वुजवले नि जातीजाती-रोंदीवदी-ववहार चालू वेग तर सो सवर मोठा अनर्थावह शान्माबाचून राहणार नाहो, संभृति निभृष्ट नि प्रजा अघम हाभील, असो जी अेक धामिव छापाची भीति आपल्या देगात हिंदु समाजाला घासून टाकत आहे ती किती धान्न आहे हही अदमानातीक ह्या नवादित हिंदु जानपदाने प्रत्यक्षपणे दाखवून दिल आहे ! अदमानात गली पन्नामअेक वपं तव हिंदु जाति नि सब प्रातिव वर्ग सरमिसळपणे अेकत्र धाटत आठे पुण्यळ प्रमाणात असृश्यतेची बडी तुटली, रोंदीवदीची निदान स्पृश्यमर्गन तर जाठवण मुद्धा वुजली वगाली, पजायो, मद्रासी, मराठी, ब्राह्मण, क्षत्रिय, बंश्य निशूद्र बाण कोण ह विचार मुद्धा वुजून निदान स्पृश्य हिंदु तेवडा तरी अेनप्र जेवता नि वहुधा असृश्यही ! आणि मिश्रविवाह सरसकट चालू असल्याने वदीवदी तुटून जातीच नावच राहिल नाही ! आपलच कुटूब पाहा आपण महा-राष्ट्रीय ब्राह्मण, परनी रजपूत क्षत्रिय, मुगव लग्न झाल वगाली कायस्थ बन्वदी ! आता ह्या तुमच्या नातवडाचो जात हिंदु अेवडीच काय ती ! वर, ह्या समिश्र रक्तायोगाची ती नातवड तरी बडी ? तर ही मोहन नि शुधा ! किती चलाख-देखणी, मुर्गल ! पुण, मुवत्री, कलवत्यामधील काणत्याही शाळेतील मुलात नेअून सोडली तर पहिल्या पाचातच चमकणार ! जातीपाती तोंडून समिश्र विवाह केल्यास सतति निभृष्टच हाणार ही भीति योटी आहे, ह अदमानाच्या हिंदु जान-पदान सप्रयोग सिद्ध वरून दिल आहे '

'भायंच्याही दृष्टीने अदमानाने आणसी अेक अभिनदनीय असा यमस्वी प्रयोग करून दाखवला जाह ! यधील मव हिंदु जानपदाचो भापा अेक - हिंदी ! तरुण पिडीची मातृभाषाच हिंदी ! '

'पण अप्पाजी, मरकारी घोरणाची अेक मात्र मोठी चूक होत आहे ती ही की, हिंदु मुलामुनीनाही मार शिक्षण बुर्दु लिपीतच वळे वळे देण्यात येत, ह्या विषयी मान चळवळ करून नागरी हीच अदमानाची, निदान हिंदु जानपदाची तरी

जेवढेव लिपी दाखली पाहिजे सरकारी लिखाण नि शाळांमिधण पुढूंतच चालवा-
यचा सरकारी धोरणाचा हट्ट निघ आहे अदमानमध्ये असा अनेक सुधारणा करण
नि नव्या स्वतंत्र पिढ्याला आपल्या गुणांचा विभाग करायला अनुकूल परिस्थिति
लाभू देण, ही दोन कार्ये साधण्यासाठी काही त्यागी पुढ्यांनी ह्याच वमाहतीच्या
अुतापांच्या प्रस्तावा घातून घेण अवरय आहे '

' हा, बटकाय, अथेच आपल्या ह्या चर्चेचा धागा आपल्या ह्या समाप-
णाच्या आरंभीच्या मातया विधेयाशी गुठल्या आहे, जर तुम्हाला हे मान्य आहे
यों, ह्या अदमानच्या वगाहतीत निर्माण झालेल जे हें अेव नव ज्ञानपद, त आपल्या
हिंदूंच्या मासुतिक साम्राज्यात अेव नवा प्रात जिवून जाढावा एसा महत्वाच
आहे, तर नव्या यत्ताहतींना आधिक, सामाजिक, राजकीय नि सामुतिक अुत्यय
करण्याचच काय आपला जीवनाच ध्येय ठरवण हा काय राष्ट्रमवा नाही ? अेवा
तुमच्यामाझ्यासारख्या बढियासमस्त आयुष्याची महत्वाकांक्षा व्हायला तें ध्यम
काय पुरेस नहतीय नाही ? मग आपण त्यालाच आपल्या जीवनाच अितिकतय
पा समजत नाही ? बटकाय, तुम्ही पाचअेव यपांना ' दाखला ' मिळवून धोडेते
स्वतंत्र 'हाल', गिथेन एग्न करून वसाल ह्या वगाहतीला शाळा देवालय सस्या
समदना ह्यांना अुर्णोव ती भरून काढा आमच्या ह्या विगनगठक जुडाहरण पाहा
तेहें. जन्मठेपीवर अिदडे आल हातापायात बटका पडून ' पण ' ' दाखला ' मिळवून
नारळाच्या मोठाल्या बागा मरून, कहाची लागवड बाढवून एकाधीन झाले आणि
माझ्या विचार त्यांना सहस्रावधि रुपये ह्या अदमानात जन्मलेल्या स्वतंत्र हिंदु
सरगाना पोटापाण्याला लावण्यात शाळा बाधा दण्यान, अितिन हिंदूच अेक
दवालय स्थापण्यात, सिप्यवृत्त्या देण्यान, धनाय जापघालय चालवण्यान दान दिले
पडिन, पुराणिक, चिचिस्तक पुढारी ह्यांचा अिध माठी अुणोव, ता तुम्ही भरून
काढा ही वसाहन हिंदुस्थानचा, हिंदु साम्राज्याचा अेव बलिष्ठ असा सामुद्रिक दुर्ग
जन्मठेपीं अत तुम्ही सारजण मिळून करून साडा ह्या बैर्या सहस्रावधि जीवन
सिजली तर व्यय गली अस म्हणता यणार नाही '

सरच अप्पाजा ! सामुद्रिक दुगाविषयाच म्हणान तर मी अदमानान,
अुनस्ताच ह्या बटाच त सामुद्रिक महत्त्व माझ्या ध्याना चाल हात बर का, तट-
वद, सत्त्वास्थसभाराने सुसज्ज अेसाच्या पांगदा वचचामारस्ता दुमॅय असा जर
ह्या अदमान बटाचाच अेव प्रचंड जगदुग करून साडला तर हिंदुस्थानच्या पूव-
समुद्रात समूच्या नाविक दलाच्या वाटत तो अेव जावयेता सुरुवात हाअून यत्तल
ही सशस्त्र नि तटवद बट म्हणजे आमच्या पूवसमुद्रात बसावर चढविल्ला अेर
महावाली ताफ आहे

' आणि सध्या आपण युरोपच्या वातम्या अंततो त्यावरून ज्या अर्थी मनु-
ष्याला विमानाची विद्या हस्तगत झालीच अस दिसून यत, आज जरी रडामू

विमान तुरळक, तरी पाचपचवीस वर्षात मोठमोठी लढाऊ नि वहाऊ विमानांची पथकच्या पथक आकाशात विहकू लागतील ह्यात ज्या अर्थी शका वाटत नाही, त्या अर्थी पुढेमागे ह् अदमान म्हणजे हिंदुस्थानच्या पूर्वसमुद्रावर पहारा करणारा अेक लढाऊ असा वंमानिक तळही झाल्यावाचून राहणार नाही. मग सांस्कृतिक, मामुद्रिक नि वंमानिक दृष्टीने अशा वयाचक्षा महत्त्वाची असलेलीही वसाहत निर्मिण्याच्या, टिकविण्याच्या नि वाढविण्याच्या कार्यां ज्या सहस्राध्वि दुर्दैवी हिंसी वदिवानाच्या यातना, वष्ट, रब्ब नि जिण आज पन्नास वर्षे जिथे खर्ची पडल, ते राष्ट्रकारणी लागल, पाण्याच रक्तही पुण्यकार्यां साडल, असच म्हटल पाहिजे ह्यापुढेही ज्यांना जिथेच जगण अवश्य, त्या ज-पटेंप्यांनी आपलही जीवन ह्याच कार्यां वेचाव हाच त्यांचा अपरिहाय धर्म '

'अतिक मलाही मान्य ' अपरिहाय तर, दुसरा माग जसक्य तर, जन्म-ठेप्यांनी जीवनाच मायब ह्या वसाहतीच्या लोरसेवेतच मानाव पण माझ्यापुरता तरी तुमरा मागच माय आहे मी तरी काळजा पाण्यावरून पळून जाण्यात यश संपादनार, अस मला निश्चितपणे वाटत माझी कारण मी तुम्हाला मागच्या मेटीत फळवलीच होता त्यात ही माची वहीण कटकी ही तर आणखी पाच वर्षे तर सौडाच, पण पाच महिनेही वदिवानात जिवत राहूजिच्छीत नाही बेझाच्या म्हणा, पण गिला ह्या आत्मघाती लहरीने पछाडक आहे सर दर, जर मला यश आल, जर मी म्यदशी ह्या वर्षाच्या आत पोचलो नि जर मला तिकडे आपल आयुष्य घेयाल ह्या ध्येयाहूनही महत्तोय अशा ध्येयाला याहा आल माच्या गुणाचा, शक्तीचा नि जावनाचा जिथे कधीही हाऊ शक्णार नाही अितवा बियात नि सद-व्यय होऊ शकता, तर मग तरी माझ हें माहस चुकीच ठरणार नाही ना ? '

नाही ! पार काय, तुम्हाला यश येवो, अशी मी प्रभूची प्रार्थनाही करीन पण तुमचा तो 'जर 'च महा दुषट ! असो तुम्ही बेझा योजना अपुरी हाती नक्की सधि वेड्या, कशी साधणार, ते काही ठरव काय ? '

'नाही ! पण अनमूयावाओनी कटवाला मी म्हटल त्या ठिकाणी काम रावून दिल आहे स्त्रीप्रदिगुहावाहेर विवाहच्छु स्त्रीपुरुष वदिवानाना परस्पर परिचय वरून घेण्यासाठी जे त्यानल्या त्यात भोळळ स्वळ आहे त्यात वाडलोट मरणश्याच्या पामी तिला लावण्यान कटकी ठराविक वेळी वदिगुहावाहेर पडून तिथे यत जात तिथे माझी तिची दृष्टादृष्टही चाली बहुधा भेटही हाजील मग काय त नक्की करीन म्हणतो तरी मुद्धा याय्य सधि गाधून यशीता मी भलतीच घाओ करणार नाही वर आज अनमूयावाओ शजारच्या बावी गेण्याच वळण मोहन-चडून, तव्हा त्याची भेट

'आता नाहा हाणार नाही खरीच ! युवा येईल ती तुमची जायची वेळही चाली, नाही वा ? मग तुमच्या ह्या घाडसी कटाविपयी पुत्तळ बियारावग

वाटत, पण वेळ नाही अमली चर्चा सुरक्षितही नसते तुमच जिथे येणही आता तुम्हाला नि आम्हाला धावयाचच !

'होय अप्पा !' बटकने त्यांना संबोधिले पण जो विचार ता सांगणार होता त्यानेच त्याच हृदय भरून आले तो अडसळला पुन्हा म्हणाला,

'अप्पा, ह्या दुखण्यापायी आपण नि ह्या साहसापायी मी मृत्यूच्या जबड्यात वेव्हा मापडू, ह्याचा आता दणाचाही भरवना नाही पण अप्पा, जर काळ्या पाण्याच्या भुयारातून मी बाहेर पडू शकलो, जीवनाचा निर्मुक्त वायु पुन्हा स्वाता छ्दवासू शकला तर मी - स्वदेशात निर्भयपणे नादता आल तर स्वदेशी न आल तर युरोप-अमेरिकेसारख्या कोणत्या तरी विदेशी - जिथे कुठे असेन तिथून ह्या तुमच्या नातवडाची चिंता माझ्या पोटाच्या लेकरासारखीच बाहीन ! अनमूयाताची माझ्या वदिवासातील माझी बहीण माझ्या पुढेवाच्या, सकटाच्या, दाखिवाच्या भाजूबिजेला जिन मला ओवाळल, तिला माझ्या बाटघाला जर कधी सत्स्या बहिणी-हूनही सुदेवाची भाजूबीज आलीच, तर माझ्या प्रेमाची नि साहाय्याची अधिक ओवाळणी घातल्यावाचून मी कधीही राहणार नाही ! जाना आता, गेल्व पाहिजे आता मला !'

बटक अडला, अप्पांना त्यान अमुया अमुया नमस्कार केला तसाच त्याच्याकडे थोडा बळ पाहात राहिला, थोडा जाण्यासाठी बळलाही पण पुन्हा परतून म्हणाला 'अप्पा जरा ह्या लोढाशी थोडत सावरून बसाल का ? पाय असे पाडे हळूहळू पसरत - नाही, पसरलेच पाहिजेत !

हणगयवर जर्जर होऊन पडलेल्या त्या वृद्ध बीराता तम बसवून बटकने त्याचे पाय आपल्या हातानेच तसे व्यवस्थित पाघरणावाहर ठेवले आणि त्याच्यावर आपला माथा टकून त्यांना साष्टा दडवत घातला

अप्पाजी मघा ह्या जदमानाची वसाहत हिंदुराष्ट्राला किती महत्वाची आहे त आपण सांगत होतात नाही का ? ह्या बटाच सामुद्रिक नि वैमानिक तळ ह्या दुष्टीन वरच महत्त्व आहे जिथे खेव नव हिंदु जाणपद निमित्त जात आहे माठमाठ्या नारळाच्या वागा चहाच मळे रवंगची लागवड, प्रचंड वृक्षांच्या विस्तारण रानातीर नाना प्रकारच्या बाजवामी लाकडाच अगणित झुपट हो सारी राष्ट्रीय संपदा महत्वाची आहे तथापि ह्या प्रकारचा संपदा अितर वसाहतीतही आपल्या हिंदुराष्ट्राला लाभू शकेल पण जी संपदा अितर कायत्याही वसाहतीतही ह्याभण नाही अशी जी अेव संपदा ह्या अदमानातच दाय ती माठवली गेली आहे आणि ह्या भूमीतच ठेवलेल्या ज्या अमूल्य ठेवीमुळे अितर कोणत्याही वसाहतीपक्षाी जदमानाची भूमि आपल्या हिंदुराष्ट्राला अधिक अभिलषणीय वाटणारी आहे, अेव क्षेत्र भासणारी आहे ती ह्या भूमीतील आमची राष्ट्रीय संपदा, ह्या भूमीतील ती आमची अनघ्य ठेव म्हणजे तुम्हा सत्तावन सालच्या सहस्रावधि राष्ट्रबोराची

ह्या भूमीत विंगुरलेली राख होच होय ! हिंदुस्थानाला अदमान म्हणताच प्रथम होजोल तो आठवण ! '

'पण-पण असं म्हणणारा तूच पहिला हिंदु मला गेल्या पन्नास वर्षांत आढळलाम ! ' बुदास निःस्वाम सोडीत अप्पाजी म्हणाले, 'कमली आठवण घेऊन वसला आहेस? अरे, हिंदुपदपादशाहीच्या संताजी, घनाजी, बाजी, चिमाजी, भाबू, चिस्वास, मल्हार, महादजी, प्रभृति शतावधि विजयी सेनापतींच भाग्य जरी नसलं, तरी निराशेत नि धपजपातच खर कसोटोला रागणार जे रणचापत्य, निकाटी, शोयें, धंयें, तितिक्षा, कारस्थान नि राष्ट्रभक्ति ह्या गुणांनी अग्रजामारख्या शत्रू-लाही नाकी नभू आणणारा त्या आपल्या हिंदुपदपादशाहीचा शेवटच्यातील शेवटचा रणधुरधर सेनापति जो तात्या टोपे - ते जिथे स्वराज्यासाठी नि स्वघर्मासाठी फासावर चढले, त्या सयली त्यांच्या आठवणीची मुद्रा अंक शिलाही ज्या ह्या कृतघ्न पिढीने अद्याप झुमारली नाही, तिला अदमानात धिक्कृत होऊन राख झालेल्या आम्हा सेनिकांची कमली आठवण होणार ! कंटक, वया दिवसा सत्तावनची असिलता तुटली, त्याच दिवशी हिंदुस्थानची आगा सुटली ! '

नाहो ! अप्पा, नाहो ! आज हिंदु जाति मचेतन पडली आहे खरी; पण ती मूर्च्छा आहे - मृत्यु नव्हे ! अतिहास तरी नपयेवर सागत आहे की, अशा कित्येक मूर्च्छांतून पुन्हा जागून जुठावो अशो झुजजीवक दबित ह्या हिंदु जातींत निघसत आहं, हे नकरी ! दगमुखी रावण गेले, दंतमुखी गेले ! अप्पा, हेही दिवस जाणारच नाहीत म्हणून कशावरून ? नवे नवे विक्रमादित्य अवंतरणार नाहीतच म्हणून कशावरून ? किंवदुगा ही तुमची राखच त्याच्या सभवाचं खर आहे - हमी आहे !'

'तथास्तु ! जेव्हा आणि जर तसा भाभ्याचा दिवस पुन्हा कधी खरोखरच

आकाशाच्या भूमीं धेखाद्या वादळासारख्या भाज्या स्वतःकतानून भुमळून घेताहेत !
कटक, मला सहन हात नाही ह्या अनुकूल भावनाचाही हा हलकलाळ, ही
हृदयाची तीव्र गति '

ताच चौकी बंद होण्याची घटा दुसऱ्या घणघणत असलेली ऐकू आली !
'घटा !' वृद्ध वीर चमकला, 'जा, कटक जा, नाही तर पन्ड्या जागील !',
लगवगाने कटक जुडला आणि लपत छपत त्या टेकडीवर भराभर चढत चालला

आणि दानतीन दिवसांच्या आतच, मत्तावनच्या कानियुद्धापायी काळ्या
पाण्याभर गेलेल्या त्या सहस्रावधि हिंदु सैनिकांतील त्या शेवटच्या वीर वृद्धाचाही
अंत झाला !

त्या दिवशी त्याच्या त्या ओम क्षोपडीत त्याची अग्नी आठवण देणारी दान
फुड काय ता माग झुररी होती - माहन आणि भुपा !

* , * *

१६. अंदमानच्या दाट जंगलात

अदमानमधील वनात घराघरांच्या वामी अग्यागी पडणार लाकूड जितक
चांगले, भक्कम आणि सुकक प्रकारच मापडत की, युरोपच्या पठातूनही त्याला
भग्नपूर मागणी येते

आज कटक ज्या रानतोड्याचीच्या विभागात काम करीत अस, त्या चुकडाला
अरण्याधिकाऱ्याची विनय याज्ञा सुटली होती की, राबडाची थुरापाट्टा जालेली
नवी मागणी पुरविण्यासाठी आजवर ताडीत असलेल्या अरण्याच्या भागापलीकडच्या
नव्या रानात शिरून तोड्याचीच काम चालू करायच त्या आजवर प्रवेशही न
केलेल्या घनदाट रानात प्रथम चालचलाभू वाट पाडायची, नंतर मोठमोठ्या
वृक्षांच्या भावताळच्या दाट जाळ्या आणि झुडप काढून छाटून वाघनामी त्या त्या
वृक्षावर छावरी वमाक टाकायच आणि मा माठमोठ्या करवती कुहाडी आणि
जितर हत्यार घनतेच्या दोनदानगे बदिवाणाच्या टोळ्यावरवी त्या प्रचंड वृक्षाना
कापून ताडून ताम्रा त्याच्या सोटाच्या राशीच्या राशा रचण्याच अनिनाय सक्त
आणि कठीण थम करून घ्यावयाचे

ह्या निवडोच्या आतप्रमाणे कटकच्या हाताखाली चुकडीही गज्ज करण्यात
तो गडून नेण हाता अरण्याच्या आजवर न तोडलेल्या आणि अगदी मुद्दर

अशा विभागात पाय टाकणे हे अदमानात घाडसाचे काम समजले जाऊ शिग्रजाचा प्रवेश जसजसा त्या घनदाट रानाच्या अंतरगात होत जाऊ, तसतसे तेथील मूळच्या रानटी आणि वडव्या टोळ्यावर दाबून वाढत जाऊ कारण, त्यांना त्या त्या मानाने मागे हटवे लागे, त्याचे ते रानटी राज्य मधुप्यात येऊ त्यामुळे शिग्रज असा घनदाट अरण्यात आणखी अेक पाझल पुढे टाकू लागला की जरा त्या भागात, त्या रानटी आणि वडव्या टोळ्यांपैकी अेखादी टोळी वसत असली तर ती शिग्रजाच्या, रानतोडा-ओळ्या वदिवान टोळ्यावर केव्हा तुटून पडेल आणि त्याचे मुठवे पाडील, ह्याचा काही नियम नसे. ह्या रानटी नि वडवट टोळ्यात जरी अनेक पोटजाती आणि पोटजावे असत तरी त्यांच्यात जी अत्यंत रानटी आणि अत्यंत वडवी पात आहे, तिचे नाव जावरा हे असल्याने वदिवानलोकांच्या दौलण्यात त्या सर्वच रानटी टाळमाना ते जावरा हेच नाव लावण्यात येऊ यशा नव्या घनदाट रानात प्रथमच घुमतांना ते जावरा रान अडवायला नेहमीच येत असे नव्हते, पण वेव्हा येतील ह्याचा नेम नसे त्यामुळे फटकने आकत्या टोळीतही नेहमीचे जलवते गलवते वदिवान न घेता धीट, वाटण आणि रानतोडाओळ्यात कगलेले असेच वदिवान निवडले त्यामध्ये रफिअुद्दिनही होताच तो वरू लागला म्हणजे असे वावाडकष्ट करी आणि रानतोडाओळ्या कामात तर तो पूर्वी वालघा पाण्यावर होला तेव्हापासून अितका पट्टाजीत झालेला होता की, तो पळून गेलेला वदिवान असताही रानातील लाकूड सोडण्याचे अुत्पन्न वाढविण्याच्या बाबतीसाठी, त्याच्या बदोनुस्ताची हमी आपल्यावर घेऊन त्या टोळीदरील मुख्य जमादारान त्याला युद्धपा मागून घेतले होते. ५

तो मुख्य जमादार रफिअुद्दिनला मनुष्य म्हणतच नसे रफिअुद्दिनचे नाव त्याने ठेवले होते 'रानतोडाओळींचे यय' ' आजरात आपला स्वतःचाच डाव सुध्दण्यासाठी रफिअुद्दिनही त्याच्यावरील अधिवास्याची दृष्टा मपादण्यात दग झालेला असे त्या दिवसाच्या त्या घाडमाच्या वामी पुढे आण्यात तोही येना पायावर सिद्ध झाला

नावडा आगवण्याच्या आधीच पाळीची घटा दागी अर्घ्या तामाच्या भात जेदोने वदिवान पटागणान ओळीन ठाकले प्रत्येकाच्या अनेका पायात गाम्बळ-वेढी ववरेपामून घाटपापर्यंत जमडलेली, अेक पाय मोकळा 'अेक-दान-गोन-' अर्घी गणती हाअून दानेची टोळी वाजूला वाढती गेली

ती त्यानल्या त्यान निवडक टागी होती आणि आज लाकडाची मागणी पुरविण्याची निवड असल्यामुळे त्या टाळीवर अे विशेष जमादार नेमण्यात आले होते तेही हाते अेवजाा 'दडेवाले'। गट्याळू आणि अगचोर, गरळ आणि अुमट अंगा दोही प्रकारच्या वदिवानावरून जा जमादार वाम नुगते गिळून वाड शक्ती, मवांवरूनच वाम अधारण 'चोपून' घेता, त्या जातीच्या जमादाराला वदिवान दडा-वाळा 'म्हणतान 'आगे काम पोछे राम'।' हे त्या जातीच्या जमादाराचे त्रीद अमते म्हणजे वाम 'चोपून' घेण्यात दोमायेचा धार्मिक प्रश्नच त्याच्यापुढे नसतो सगळा रोव 'ठाक' आयिच इपवहार। अुड आणि निवडिलेले दडिचही अंगा जमादारा-पुढे गोम-गाम होना ह्या 'दडेवाल्या' जातीचे जमादार ह त्याच च कोणीतरी अट्टल दरोडेसार जिवा अुड वगतीत पूर्वाश्रमीचे वदिवान अमून आता वदि यानावर बढती मिळून दुय्यम अधिवारी घालीने अमतात

अेवचा पायात ववरेपामून घाटपापर्यंत आलेल्या सायबकरेडपाणी जमडलेले असे ते दोनने वदिवान त्या पटागणान त्या पटागणात तरा 'गिणती' हाअून अुने राहिल दडेवाले जमादार यथाच 'बेठा' म्हणून आज्ञा मुटली माखळकरेडपाची अेकदम खळखळ हाअून त वदिवान ओळीन मटक्क खाली वसल त्याच्या कटी च्यात लंगोलने काजी वाढण्यात आली ठराविक बळ जाताच 'झुटो चो' अंजना झाली' वाजी कोणी खाल्ली वा काणाच गाणे होत आहे हे विचारात न घेता सगळ्यांना अेकदम अुठणेच भाग। लंगोल तो दोनने वदीची टाळी दुहरी आळाव रानाच्या वाटला लागली हाती वेताच्या छड्या परजणारे वांडर आणि दडे परज णारे हवालदार, जमादार त्या ओळीच्या दाहो वाजूनी दहा-दहा वदिवानांच्या अतराअतरावर चालत होते जगलातील लाकूडतोडाओचे वाम सगळ्या वामात घोसपाच अेखाद्या वेळी अेखाद्या साहसी वदिवान जगलात नाहीसा होअून पळून जाण्याला सोडेत नाही ह्यासाठी अेखाद्या वदूकवाला शिपाजी ह्या टोळ्यामह नेहमीच दिवेल असे, की कोणी पळूच लागत तर बेघडक गोळी घालवी त्यानही आज तर जगलाच्या अगदीच निविड आणि हिंस्र जावराचे भय पदोपदी असलेल्या भागात घुमायच होत ह्यासाठी तीन वदूकवाले सैनिकही त्या सान्यामागून त्याची पाठ राखीत आणि मधून मधून त्या सान्यांना 'चलो। जलदी चलो और जलदी।' अम ओरडून दसकीत येत होत

पाअूस मी म्हणत होता। जगलीभागामध्ये वर्षातील दहा महिने तरी अद-मानात पाअूस सारखा पडत असतो वदिवान लोकांपाशी वपड्याची अेवचच जाडी

जसते - चढी आणि नुदता ती तरी परत चाळीत आल्यावर कोरडी घालायला मिळावी म्हणून ते तीही चाळीतच ठेवून रानतोडाओला जात. अेक लंगोटी तेवडी अगावर अगे दिवसभर भिजून चिब !

रान येताच त्या टोळीच्या ठराविक तुक्ड्या माडून लाकूड तोडाओ-फोडाओ-तासाओला बारभ झाला अर्धा भेल लावीच्या अरण्याच्या टापूत जिकडे तिकडे आरोळ्याचा आणि कामाचा नुसता धुमधडावा बुडाला. काळ करवतीने वापीत आणलेल्या अजस्र फाद्यावर करवतीने शेवटच कापणे चालून त्या, कडकडकड वरीत खाली कोसळत असता 'भायो, वचाओ !' म्हणून ओरड अठू लागली. मोठमोठे मोठे दहापाच जणांच्या डाक्यावर चडवून वसारीवडे साठवामला नेण्यात येऊ लागले मधूनच कोणी शाडावरून पडत होते. कोणाला विपारी जतु चावून अेकच बोक झुठन होती चोंडर वदिवानाना आणि जमादार हवालदार चोंडराना शिब्या हुसडोत होते जरा कोणी पडला, थकला, घाबला की वेताची छडी त्याच्या अगावर सपासप बुडत होती मध्येच अेखादा अुमट वा अगचुकारु दडित बियरल्या वा नेहमीच्या सवयीने काम नाकारून बियरल्यापणा करू लागला, तर तीनचार चोंडराना त्याच्यावर घालून दडुवयाखाली ता दणादण विटविला जात होता कारण आज नेहमीच्या चालचलाअु जमादाराचे राज्य नसून, 'भरया आज तो दडेकाले जमादारका राज है !'

दुपारी वारा वाजेता त्या वदिवानाची हाडे कुंदाडी आणि करवती चालविता चालविता खिळखिळी झाली वाग वाजले हे देखील घटा झाली म्हणूनच समजले. कारण सगळी जसा तसाच मध्याह्नीही ह्या रानाच्या दाट झाडीत आणि सदा आभाळलेल्या आणि गळणाऱ्या वातावरणात स्वच्छ अुरेड असा पडलेलाच नसे. घटा हाताच सान्या तुक्ड्या घाबत पळत वसारीपुढे आल्या पुन्हा 'अेक दोन-तीन' दोनशे वदिवानाची गिणती करून घेतली त्याची सरुवा सकाळच्या वेळी होती तितकीच भरली - पण स्थिति विती पालटली होती ! कोणी पायात विपारी काटे खोल इतल्याने लगडत होते, काणी लाकडाखाली सापडल्याने वा चोंडर जमादाराच्या माराने रक्तात भिजेता घायाळ झाले होते, बहुतेकानी दलदलीतला चिखल आपल्या मान्या अगभर चापलेला होता - तो पावसाने धुतला की पुन्हा अगाला लडवडून ध्यावा कारण की, ह्या रानात साचलेल्या घालपाचाळ्याच्या रद्यात ज्या जळवाय जळवा असत, त्या खालून अगावर चडत आणि बरून लक्षावधि डास, माधिलमाथा प्रभृति विपारी प्राणी अगाला नुसती आग लावून देत चिखलाची घुटेची घुटे त्या वदिवानानी अगाला फासली होती, तरी देखील जळवा जेथे विलगल्या सैयून अुपटता अुपटता पुरे व्हावे आणि वातड्याच्या त्या त्या दशातून रक्ताच्या आरीक घाग त्याच्या विल्लाने माखलेल्या अगावर लाव आणि लाल फेसासारख्या

जेथे तेथे दिमाग्या ! साजव सारखी लागे, पण साजवायला सवड नाही ! आग सारखी होओ, पण फुगूर घालायला फुगूरत नाही ! ततावून, दमून, थकून गेल्ले ते चिखलात आणि रग्यात लढवडलेले वदिवान त्या वेळी स्वतःला किती दयाहं आणि अन्यायाने गाजलेले समजून होते ! त्यांना सक्कळपट्याच्या चरकात अतें पिळून वाटणाऱ्या दडपदडतीला आणि त्या दडेवाल्या जमादाराला किती दुष्ट समजत होते, किती शाप देत होते ! पण ह्या दडाला ते बळी का पडले, त्यांनी दुमन्याच्या केलेल्या काणकोणत्या छळाचे प्रायश्चित्त ते भोगित होते, त्याचा परचात्ताप म्हणाल, तर शेवट्या अंताच्याच्याच मनाला झाला असल ! अिनकेच नाप पण त्याच्यापैकी बहुतेक जण तो दडेवाली जमादारी जर त्यांना मिळती, तर ती नाकारणार नव्हते— विरय तर सवाजी दडेवातेही झाले असते !

वागची घटा हाताच जेवण मायचे भुवने व्यावृळलेले ते सारे दडिन झाडा-झुडुपाभाड त्यातल्या त्यात बसता येईल तसे बसले जाड्यागरड्या चपात्याची. राम दताच मी तो अंष्टाच खाऊन टागून की वाय, अम प्याला त्याला होऊन गेलें दोन-दोन चपात्या आणि पानेमाजीचा अंकेन एगदा त्याच्या हातावर टापण्यात आला रानाडाभीच्या टाळयाना अशा घादलीच्या दिवशी घाली देखील घेपाची सोय नसते. अंका हाताचा घाली करून त्यावर चपात्या आणि भाजीचा एगदा घ्यावा, दुसऱ्या हाताने लाव ! वरून पाहून ! खानाखाता चपात्याची मझू बणीव व्हावी, भाजी वाहू लागवी !

प्रशिक्षण नव्हते त्या पुढच्या जगतात घुसून घाट पाडण्यासाठी जी पुरस्सराची (Pioneer) टाळी कटकच्या हाताखाली गेली तीतच रफिअुद्दिनही होता कु हाडी होयत्या पिळघानी आडव्यापिडव्या फाट्या खुडप काटेरा जाळघा तोडून अजन्म रंगडघोडे जुचलून वा खडघात भर घालून भक्कम अध्या मैलाची चालचलाभू वाट त्याना त्या दोन-तान सासात मोवळी केरी होती वबळात मावणार नाही असा अेव गाडा अजगर स्वतः रफिअुद्दिनने पुन्हाडान डोन तोडून पाडला होता त्या अजन्म प्राण्याचे त भयप्रद घूट खाद्यावर टाकून आणि अगाभावता गुंडाळून ता जमादारा पुढे नाचत हाता तीन दिवसाच काम तान सासात करवून घेतल्यामुळे जमादारा सुद्धा सार अधिकारी कटकवरही प्रसन्न झाले फटक नरा वावू होता तरी होना मूळचा बदीच त्यामुळे त्या घार आणि घनदाट रानात सवाळीच जवहा तो पाच सहा निवडक बदा घेवून गला तेव्हा त्याच्यामह आणि विनोद त्याचे सागाती रफिअुद्दिनसारखा पूर्वी पळालेला बदा यमल्यामळ त्या सधावर पहारा दण्यासाठी अेक घट्टकवाग, सैनिकही दिलेलाच होता त्यातही त्या रानाच्या अेका नव्या तुनडपात प्रयभुच सरकारा रिधाव होणारा असल्यान जावयाच्या अपद्रवाचाहा भाति होनाच परंतु आता अद्या मैलात रिधाव होवून त्या रानात चलाभू घाटही निर्विरोध पाडला गयामुळे गावच्याच्या अपद्रवाचा'तां भीति खाटा ठरलू होती आणि ताटाचा जाय त्या प्रमाणात खात्री पडता होता

जेवणाचा सुटी सपत्यावर आता पूर्वीच्या येनाप्रमाणे कटकच काम या दिवसापुरत म्हणजे अितयच अुरत होत तो घाट पाडण्या अध्या मैलाच्या त्या टापूत हाताला त्या वाच्या बाजूचे जे अ अुरयुवा वस्त यतात त्यावर साघतीने सने टाबरान नमाव घालायचे आणि राध्याकाळी पाचाच्या भात परतामने त्यासाठी रफिअुद्दिनमह कारपाच बदा सागाता घून कटकचाव परत त्या जगलान त्या पाडलेल्या वागने घुमला त्याच्या आगभाग पहारा दण्यासाठी आणि रक्षणासाठी तो बद्धकवाग सगल सैनिकही गेला वावीच ते दोडगे बदिवान गावड तोडण्या फोडण्याच काम मवाळच्यान स्वळी वर गले अुरते बद्धकवाग सैनिक त्याच्या

असा अंधेर आणि पाऊस पाहून पांच वाजेतो न. घाबता 'चारलाच परतावे'. असें कंटक सैनिक पहारेवाल्याला म्हणाला. तो तर अेका पायावर सिद्धच होता. बंदूक मारली खांद्यावर ठेवण्याच्या कपटाने, जंगलतोड्यांचीच्या कपटाने ते बदिवान नसतील अितका तो त्रामून गेला होता. ह्या वेळी सोबतच्या दोघातिघा बदिवानांना खुणा केलेल्या झाडांवर क्रमांक घालण्याचें काम सोपवून कंटक आणि सैनिक त्या नव्या वाटेच्या पलोकडच्या टोकापर्यंत जंगलात घुसले होते. रफिअुद्दिन त्याच्याही पुढे काही अंतरावर असलेल्या खाडीच्या अेका फाटघाशे पोचला होता. समुद्र पुष्कळ दूर होता, त्याची खाडीही झाडांच्या आड लपलेली होती. परंतु तिचा अेक अरुंद पण खोल फाटा लांबवर जंगलात घुमून तेथे सपला होता. त्या फाटघामुळे तेथे थोडें मोकळें स्थळ सापडलें होते. कंटक त्या सैनिकाशी परतण्याचा धैत करीत असताच पुढे त्या फाटघाशी पोचलेल्या रफिअुद्दिनने कंटकबाबूला दबती हाक मारली. कंटक क्षपाक्षप पुढे येऊ लागला, तोंच त्याचा हात धरून त्यासह अेका भिंताडासारख्या झाडाच्या दुध्याआड अुभे राहून रफिअुद्दिन सगयी स्वरात म्हणाला,

• 'बायूजी, धो देखो !—तो गिधाडं, घारी नि ते कावळे ह्या खाडीच्या फाटघाच्या काठाने मरून पडले आहेत ते ! हें चिन्ह ठीक नाही !'

• 'का रे बाबा ?' मघां त्या जिवंत नि अजस अजगराला न्याला नाहीस नि ह्या नेलेल्या पांखरांना पाहून पाट्या फिकट पडतांस !' तेथे नितक्यात तो बंदूकवाला सैनिकही आला होता, त्याच्याकडे पाहून कंटक हसला.

'देखो, मरे चिडिमाकां रफिअुद्दिन उरते हे ! भुतपेतं ज्या पर्द्याची रूपं घेभून भटकतात अस जंगली लोक समजतात, तेच हे पक्षी आहेत जस ह्याला वाटत असावसं दिसत !'

'नही बायूजी, नहीं ! यह चेष्टा की बात नहीं ! देखो, ह्या रानटी लोकां भो, पूर्वी पळून गेली त्याच वेळी फार धावरलेलो आहे. ह्यांना जर कुणावर गुप्त छाप्या घालून मारायचं असलं तर हे लोक त्या आजूबाजूचें घारी, गिधाड, कावळे मारून टाकतात. कारण त्यांची अशी समज असते की, पक्षी हे त्याच्या हालचालीची बातमी अुडत अुडत जावून रात्रूना वळवतात ! ज्या अर्थी हे नेहमीचें साध नसणारे पक्षी इथे आजच मारत्यामारखे पडलेले दिमताहेत त्या अर्थी—'

त्यासरशी सगळ्यात कोणी घाबरला असेल तर तो त्याच्या रक्षणाला आलेला शेरवरी - तो बंदूकवाला सैनिक !

‘अरे बापरे ! मग आता आम्ही काय कराय ? साग बाबा अकेदाच ! ल, बंदूक झाडू का ही मी पण ?’

‘नको, नको ! बटकने त्याला रोखल, ‘नुसत्या झाडपाल्यात बार काय माचा ? अगट आपण बिघ आहोत हे माहीत नसल्यास त बळून जावरे ह्या दात घुसून आम्हालाही गाठतील ! मग वाटत आपण आता धीर न सोडता सच ह्या वाटन परतून मुख्य टोळीला जाऊन मिळाव !’

सनिवाला सच हव हात त्याने मनात म्हटल,

‘कुणी जावरे चालून आलेच तर ह्या दगदलीच्या वाजूनेच यणार परतताना आपली पाठ बिकडेच असणार तेव्हा ह्या बंदीच्या पुढे आपण चलाव म्हणजे प्रातल्या त्यात आपल्या जिवाला धोखा धोखा जावऱ्याचे दगदलीकडून यणाचे ण प्रथम ह्याच्याच कुणाच्या तरी पाठीत रुतून पडतील आपण पुढच्या पुढे नसतून ठोबावा सूवाल्या !’ मनात अशा घास्ती खाऊन पण बरबर वुलटा धैर्याचा दाव आणून सैनिक म्हणाला,

‘हु ! चग सगळ ! भिता रे काय अस ? हा मी तुमच्या पुढे चार पावल चाललो बघा ! जावरें त काय ! त्यानी ही पाखर जशी पटापट पाडली, तशी ही माया बंदूक त्याना टपटप खाली पाडेल बलाव !’

सैनिक पुढे वाट चालू लागला मुद्दा, बटक आणि रफिअुद्दिन त्याच्यामागून पण त्या सैनिकाने घेतलेल्या त्या पुढाकारा सोल बिग रफिअुद्दिनच्या आणि कटक-च्याहा ध्यानात असल्यामुळे कटकन त्या सनिवाच्या त्या जुसमा अवसागाचा वाटणारी गमत नुसत डाळे मिचवावून रफिअुद्दिनला व्यवतविणे, पण रफिअुद्दिनला त्या धाक्याच्या आणि धादलाच्या वेळाहा चपटेवाचून चैन पडल नाहा ता त्या ओवडघोवड आणि काटेरा वाटन थपझप चालती चान्ताच कुचटन बोलेला,

‘कितीसे ? ते शेवटपागे कधीच येत नाहीत ! आहतच मुळी मूठमर विचार ! त्याच येण म्हणजे पाचपन्नास घनुघंर ! झाडीतून दवून, पाचपन्नास विपारी वाण अवम्मात् हाणून, दहा घंम मुद्द पाडून पळून जाण, ही त्याची लढाई ! झाडी घनदाट, अधारी, वेवाट ! बंदूकवाल्याच सैन्य दखील कुचकामान ठरत त्याचा पाटलाग करायला त्या गोयीमुळेच ते अद्याप ह्या खानच राजे आहेत अग्रजाना त्याचा पिच्छान पुरघायचा तर पुरघना यथील, पण अितकी प्राणहानि प्राण नि व्यय करण्यासारखा त्या यथश्चित् अेवा अरण्यमय वमाहतीत मुद्द पुकारून मिळणार आहे काय अग्रजाला ! म्हणून आठवे येतील तेव्हा नि तितकेच कापीत अग्रज चालवलीवारी नेतो ह आता ही विमान वा कायस जे निघत आहे म्हणतात ना, तस साधन निघात तर मात्र आकाशातून टेंडणी करून जावऱ्याची छाणी अचूकपणे सोधून पाढायला नि ने मव्वाचे भयवर स्फोटगोळे बघत फेकून जावऱ्याचा सत्यानास करायला अग्रजाला अेव आठवडाही लागणार नाही ! पण तो पुढचा गोष्ट आज तरी जावर आलव असतील छापा घागयला तर मागे अग्रजाशी माझ्यासमक्ष झालेल्या अनाच अेवा क्षटापटीप्रमाणे ते पन्नासाच्या आत-वाहर अगतीन नसतील, टाळीवर वाणाचा मारा बघत ते निसटून गेले असतील दुसऱ्या खानात !’

‘तसाच सभब असेल, तर मा भिये कुठे अुदरामारखे बिळात बसलो आहोत आपण ? चल, वाहर गडू अजून पाभूल्वाट दिसत आहे जवळ बंदूक नाही, टाळीकडे चल टोळीतील गापले लोक भिक्डेच मत असतील तर गाठ जवळच पडेल त पण काय शकटात आहेत आहत की गेले, गड असल तरी जवळपासच गाठता मशील अजून सहा बाजले नाहीत घटीच्या बळी चाळीत

ते दोघे हत्यारबंद होऊन हळूच झाडीवाहेर पडले. टेहळीत वाटेच्या आरम्भापर्यंत आले पाहतात तो सारा शुक्रशुक्राट !

कारण चारपाच ब्राजण्याच्या मध्यतरी जेव्हा त्या टोळीतील बदिवानावर दाट झाडीतून द्रुहापधरा जाव-यांनी निरनिराळ्या तीनचार ठिकाणावरून विपारी, वाणाचा अकस्मात् मारा केला, तेव्हा त्या बदिवानांपैकी दहावारा बदिवान घायाळ होऊन पडलेले पाहनाच त्या टोळीत अेकच घावपळ झालेली होती. बडूकवाले दोघे-जण जे होत त्यांनी बडुका झाडल्या पण त्या गोळ्या आणि छरे त्या दाट झाडीच्या पाल्यापाचोळपात मोठ तरी गडप झाले ! अशा पन्नास बडुकाचा मारा केला, तरी अरण्यात दवा धरून दारसंधान करणाऱ्याचा वेसही काकडा होणारा नव्हता-सध्यानाळची वेळ ती, अघेरात आणि पायसात त्या पुढे रात्री घुसून चाल करणाऱ्याची त्या बाजारपुण्यात कोणाची माय प्याली हाती ? आणि त्या बदिवान लोकांचे अडले तरी काय हात नसता जीव घोबणात घालायच ? मरो तो अिग्रज आणि ते जाबरे ! जमादारामुढा जो ता जीव घेऊन तथून शवय तितके लवकर निमूढायच वमे, ह्या मार्गाला लागून बटवमह गेलेल्या आणि वाटेच्या अर्ध्या-मुढ्या भागात झाडावर क्रमाक घालीत असलेल्या चारपाच बदिवानांनी टोळीत हाहाकाराची झुठलेली आराळी ऐकताच धूम ठोकून परत पावली तळ गाठला होता कटकविटक जे काणी वाटेच्या पलीवडच्या टाबाला अडवले होते, ते जिवंत वीं मैले, त्याची विचारपूस सुटा करण्याच भान काणाला धुरले नाही. बडूकवाले सैनिक काम जमादार काम, पाय पुढे न टाबता सकटघटा घणाणवून जमले ते बदिवान घेऊन घायाळाना ह्याच्या त्याच्या खाद्यावर बडवून माघारे चाळीकडे निघाले जाव-यांनी त्याच्या पळरपा पाठीवरही आणखी चारपाच बाण फेकताच

अवदम घावून, बंदूक भुबीवर टेकून हवालदारजीनी काढतुमाची पटा-
काटली ते घाबताच रफिअुद्दिन आणि कटकही थोडा थवकला त्यांना दटावून
हवालदारजी आज्ञापित झाल,

‘क्या गवार हा ! चालू लागी की कपाकप ! बंदुकीत काढतुस भस्म पट्टा
घावून हा आलोच मी ! भिता काय अकटे चालायला अस ?’

ती वेळ सरोखरीच अेक पळभरही रंगाळण्याचा नव्हती ह कटक जाणून
होता चेष्टेवारी जिवावर बंतायची, तेव्हा नुसत अपहसण्यान जितकी गमत अप-
भोगता यकीन तितकीच अपभोगून कटक पुढे निघाला त्याच्याच सांगाता रफिअुद्दिन
थोड्या अंतरावर त पुढे पागेते पाहून काढतुस भरलेली आपली बंदूक पुढा साद्या
वर टाकीत हवालदारजीही आता त्याच्यामागे चालू लागल जावरे वाटेत आठेच
तर पुढून मग त्याच्या तोरापुढे ह्या बशिवावाच्या छातीचा डाल, तीमागे भापण,
त्यातल्या त्यात जीव बचावण्याचा असा काय तो ब्यूह रचला गेलला पाहून हवाल-
दारानाही बरेच हायस वाटल

* दान अडीचश याड त्या दुगम पामूलवाटेने त्या निविड अघेच्या आणि पामूल
टपकत्या अरण्यातून त तिमे त्या मुख्य टाळीबडे जाण्यासाठी परतल असते
नसतील, ताच

बंगलीच्या काठच्या निविड झाडीमधल्या अेका मुच झाडावरून ता सारं
हालचाल मघापामून टेवळीत असणारे दोन रानट जावरे खाली अुनरले झाडातून
सापागारले मळमळून त्याच्या पाठीमागून आल आणि तीर अचूक मारण्याजितकं
अुसत आणि सोय सापडताच त्यांनी आपल्या घनुकल्या ताणून दहापाच बाण त्या
माग असणाऱ्या बंदूकवाल्या हवालदाराच्या पाठावरच मणमणत सोडल !

वापर ! मला ! जावरे ! मेला ! अस अकस्मात् विचाळून तो मैत्रिक
बंदुकामुद्धा ताडावरचा ताडावर पडला पाठामागे धळून वघायला मुद्धा त्याला
अवकाग मिळाला नाहीं अचाक त्याच्या पाठीत दोन विपारी बाण जे घुमल ते
कण्याच्या बाजून धट पोंटात जाऊन रनऊ त्याच्या पाठावर हून राहिल्या त्या
बाणाच्या टोफावराल पिस अुल्या पाखरामारखी धरधर करीत होता जितका
आवग आणि त्वप त्यात भरला हाता

मद्व आले नाहीत. शुभे आत घुमणेही दुरापास्त, तेथे सापासारखे त्या भिजट ज्वलानून जवळजवळ सरपटत जाचवेळ तितके झाडीच्या, आत सिरत चालले. त्या हातांतल्या पुन्हाही मान त्यांनी सोडल्या नाहीत. पाचअंश मिनिटे त्याच्या नात आणि हृदयात चिता आणि घडघड ह्यावाचून दुसरी वशाची जाणीवच म्हत्ती. मग वटव्या अेकदम सुचले री, सैनिक जो पडला त्याच्या हाती भरलेली दूक आणि वटीला वाडतुसे वशीच आहेत. जर जावऱ्याच्या हाती ती पडतील र मोठाच अनयं कोमळेल.

‘ जावऱ्याना बदुकीची तिनवीशी हीस नमते,’ रफिअुद्दिन म्हणाला, ‘ आणि णता झाडीवाहेर पडण्यात जिवाचरच वेतायचा संभव ! ’

‘ पण बदूक तरीच सोडून देण्यात तर तो संभव अधिकच भयकर ! न जाणो ! नेतोलहो तो ! त्यातऱ्या त्यात बदूक आपल्या हाती असण्यातच, अधिक बळवटी, सुरक्षितता ! ’ अता आपऱ्याने वटव छपत, द्यत पुन्हा झाडीच्या ठोडाशी आला. जेव्हे तिकडे माममूम पाहून अपकन् पुढे आला. बदूक, काटतुसे, शिवारी चाकू, रगीरबाहून घेतले सैनिकाच्या हांटातून रतताच्या गुळट्या चाललेल्या होत्या, या रत्नात त्याचे प्रेत लडवदून गेले होते.

‘ मेला विचार ! ’ अमे नि दयमन वटवः त्या इरंगामास पहा पाहोन

‘कितीसे ? ते शेवट्याने कधीच येत नाहीत ! आहेतच मुळी मूठभर विचारे ! त्याच येण म्हणजे पाचपनास धनुर्घर ! झाडीतून दवून, पाचपनास विपारी वाण अक्स्मात् हाणून, दहा वीस मुडवे पाडून पळून जाण, ही त्याची लढाई ! झाडा घनदाट, अघारी, वेघाट ! बटूववाल्याच सैन्य देखील कुचकामाच ठरत त्याचा पाटलाग करायला त्या सोयीमुळेच ते अद्याप ह्या रानचे राजे आहेत ! अग्निज्वाला त्याचा पिच्छाच पुरवायचा तर पुरवता येतील , पण अितकी प्राणहानि, त्रास नि व्यय करण्यासारख ह्या यकश्चित् अेका अरण्यमय वसाहतीत मुद्द पुकारून मिळणार आहे काय अग्निज्वाला ! म्हणून आदवे येतील तेव्हा नि सितवेच वापीत अग्निज्वाल चालढकलीचारी नेतो ह, आता ही विमान का कायस जें निघत आहे म्हणतात ना, तस साधन निघाल तर मात्र आकाशातून टहळणी करून जावयाचीं ठाणी अचूकपणे सोडून काढायला नि वे-सव्वासे भयबटू स्फोटगोळे बरत फेकून जावयाचा तत्पानास करायला अग्निज्वाला अेक आठवडाही लागणार नाही ! पण ती पुढची गोष्ट आज तरी जावरे आलेच असतील छापा घालायला, तर मागे अग्निज्वाली मात्स्यासमस्त झालेल्या अशाच अेका झटापटीप्रमाणे ते पन्नासाच्या आठ-वाहूर अमतील नसतील टोळीवर वाणाचा मारा करून तं निसडून गेले असतील दुसऱ्या रानात ! ’

‘तसाच समज असल, तर मग अिथे मुठे बुदुरामारखे विळात बसलो आहोत आपण ? चल, बाहेर पडू अजून पांभूलवाट दिसत आहे, जवळ बटूक आहे, टोळीकडे चल टाळीतील आपले लोक अिबडच येत असतील तर गाळ जवळच पडेल त पण काय संकटात आहेत, आहेत की गेले गेले अमते तरी जवळपासच गाळता येतील अजून सहा वांजले नाहीत घटीच्या बळी चाळीत ’

ते दोघे हत्यारबंद होवून हळूच झाडीवाहेर पडले. टेहळीत वाटेच्या आरंभापर्यंत आले. पाहतात तों सारा चुकचुकाट !

कारण चारपांच वाजण्याच्या मध्यंतरी जेव्हा त्या टोळीतील बंदिवांनावर राट झाडीतून दहापंधरा जावऱ्यांनी निरनिराळ्या तीनचार ठिकाणांवरून विपारी, राणांचा अकस्मात् मारा केला, तेव्हा त्या बंदिवांनांपैकी दहावारा बंदिवान घायला होवून पडलेले पाहताच त्या टोळीत अेकच धावपळ झालेली होती. बंदूकवाले दोघे-जण जे होते त्यांनी वंदुक्क झाडल्या, पण त्या गोळ्या आणि छरे त्या दाट झाडीच्या पात्यापाचोळ्यात कोठे तरी गडप झाले ! अशा पन्नास बंदुकाचा मारा केला, तरी अरण्यात दवा घरून शरसंधान करणाऱ्यांचा केसही वाकडा होणारा नव्हता. सध्याकळची वेळ ती, अघेरात आणि पावसात त्या पुढे रानी घुसून चाल कर. ण्याची त्या बाजारबुणग्यात कोणाची माय व्याली होती ? आणि त्या बंदिवान लोकांचे अडले तरी काय होतें नमता जीव धोन्यात घालायचे ? मरो तो अिग्रज आणि ते जावरे ! जमादारासुद्धा जो तो जीव घेवून तेथून गपय तिनके लबकर निग्न्यायचे कमें, ह्या मार्गाला लागला. कंटकसह मेलेल्या आणि वाटेच्या अर्ध्या-मुर्ध्या भागात झाडावर क्रमाक घालीत असलेल्या चारपांच बंदिवांनांनी टोळीत ह्याहाकाराची झुललेली आरंळी अेकताच धूम ठोकून परत पावली तळ गाठला होता. कंटकट्रिटक जे कोणो वाटेच्या पलांकडच्या टोकाला अडकले होते, ते जिवंत की मेले, त्याची विचारपूस मुडा करण्याचें भान कोणाला झुरले नाही. बंदूकवाले

चोरदा प्रवेश ने-याविषयी त्यांनी अग्रजाच्या लावापैकी पाचपचवीस जणाना पायाळ करून जरी मूढ अगवग होता, तरी जावगेही जाणून हान की, अग्रजही परत मुडासाठी दाननात दिवाच्या जाा मग्न्य सैन्याची मुक्ती घेऊन त्या रानात घुमल्यावाचून राहणार नाही ! क्वचित् ता अग्राच्या अग्राही मंत्री ! कारण अग्रजाचा जेव बंदववाग सैनिक त्यानी ठारच बग होना त्याच्या आणि तगा घुमलेल्या बंदिवानाच्या नादाग अग्रजाचं लाक जर अग्राच्या अग्रा आण्व तग ? ठाण माहून ठरावित रणावर सातना अमा जावरे तो काय दणार ? तो त्याचा रणमप्रदायक नव्ह भुतान्तरा त्याचा मचार, अदृश्यता त्यान अन्न आणि बल अग्रज त्याना शोधील नेये त हटवून मापडणार नाहीत, न शोधित तेयूनच त हटवून छापा घालणार ! म्हणूनन त्यानी त्या रानाकडे पु हा दुकूनही यथायथ नाही, अत ठरवून दुगच्याच अरण्यातून अग्रजाच्या लावावर म्हणजेच गमन कामचरी वा न्यतः गायचरी बंदिवानावर पुढचा छापा घालणाचा दन ठरवूनही टारलेग होता

अगा रीतीन बंदिवानाच्या टाळीपैकी निवा जावत्यापैकी कोणीही त्या बाढच्या पुनीत वा भागीत रानात कुरल्ल नमल्यामुळे कटक आणि रफिअुहित ह दावे तथ येनाच त्याना सबद घुकुगुकाट दिनला

तसा मुक्तागुदात, तसा जिवावरच्या बनेल्या प्रसंगान आणि त्या मार अरण्याच्या काळपाकभिन्न हान चाललेल्या जवटघात स्वर्ला मापडले पाहनात काण्या विड्मूड भीतीन त्या दापाचहा मन चरवण आणि दापाच्याहा मनाना आढा नयनव्या भीषण सकात न पडता सरळपणे सरकारी चाळाकडे जावून आपल्या बंदिवान बधूना आणि अधिवान्याना भेटण्याकडे हाजू लागण

पण दापाच्याहा मनात पळन जाण्याची निपक, पोदान पळ जुडावी तगी, सारखी भुटत हाती—चैन पड दाना

रफिअुहितने मघा कटकला जेहा म्पणपणे मुचवक को, 'काळघा पाण्याच्या बंदिहाला फाडून पळायच तर त्याची हीच सधि खरो !' तव्हा त्याच्याही आघा कटकच्या मनान तोच धाडगा बल्पना जाली होती ! पण त्या कल्पनच्या मागोमाग त्याला आठवल की

अरे पळायच खर पण मला जेवन्घाला नव्ह ! तर माच्या मालतीग सोडवून निच्या मुढा निसटायच आहे जर आना अगा जेकटा ह्या अरण्यात, घुसला तर पु हा मालतीला बंदिवान बमाहतीतून सोडवून आणण्याचा मागचा पूलच झुडवून दिल्यासारख हाणार ! जेवदा अरण्यात घुमलो की मग पु हा बमा हतीकडे फिरकणच जग्य अगा अनक्तिपणे वाजच सधि येतील ह्याच म्वज मुढा पडल नव्हत नाहा तर निरा हरप्रयत्नाने मोडवायची नाही तरी यातना आधीच ठरवून मग आजची सधि साधली असती !'

लेली अमना मी त्यातून अडून जिघन झालो तरी मेल्यावाचाच आहे । ही माझी आजची पळामच्या वाटेतील मुख्य अडचण । वेकदा वाता पडालो की पुन्हा तिला सोडवायाचा कट रचू काय, तिच्याकडे परत भेटायला आमची देखील गोष्ट अगक्य । ती वायरेल, माझा येपता— 'भगोडा' होण्याचाच, ती जीव मुद्धा देखील काळजीने सगून । '

'बावा हीच अडचण ?' तर मी तुम्हाला प्रतिजेवर सांगतो की, तुमच्या बहिणोला बदिगृहातून सोडवायची गोष्ट आपण स्वतःच बदिवान होता, पडाला नव्हतो, त्यापेक्षा पळून गेल्यानंतर, स्वतःपणे वादल लागल्यानंतरच अधिक मुनाध्य होणारी आहे आज आम्ही अरण्यातून पळून गेलो म्हणजे पुन्हा ह्या बदिवान वसाहतीन येताच यणार नाही ही भीति चुकीची मी मागे पडालो ना तेव्हा तीन-चार महिने रात्री झुपडपणे राहो ह्या आवच्यान नि दिवसा गुप्तपणे भट्टे ह्या वसाहतीन. बटकाबाबू, हे काम माझ मी तुमची बहिण बदिगृहातून अलगत झुबलून, अरण्यात तुम्ही अमाल तिये तुमच्यापुढे झुमी करतो पाहा पर खरी माझी कतब गारी । थोडा मोवळा मुद्दू घा जगलाचा चारा नि बारा ह्या वाधाने वेकदा दुहा खाल्ला की आलीच ह्याच्या ह्या सध्या गजलेल्या नावाना पुन्हा ती पूर्वीची बाघेरी घार । बटकाबाबू, तुम्हाला माझा पूर्वीचा पराक्रम माहीत नाही तुमची आमची ओळख म्हणजे माझ्या हाती वेड्या पटल्यानंतर काळ्या पाण्यावर यताना 'महाराजा' बोटीवर झाली तीच । पण त्या दिवशी जी भाजीबंदीचा शय्य आपण घेतली, ती तुम्ही पाळून ह्या कठोर बदिवामात माझ्यावर अनेक झुपकार जे केले, ते मी जन्मोजन्मी विमरणार नाही त्याच बोटीवर काळ्या पाण्यावर येताना मी काळ्या पाण्याच्या वेड्या ताडायच तुम्हाला बचन दिल हो । आज ते अशन खर बेल आहे अद्यापरवा पूर्णपणे खर करून देजीन बटकाबाबू बड्या पडून पिज्यात काडला गेलेला रफिअद्दिनच तेवढा तुम्ही पाहिला आहान, म्हणून तुम्हाला माझी बोर्णी बलाना वाटतील पण जर वा पिज्यात पडायच्या आधीचा माझ्यात अमलेला बाघ तुम्ही पाहिला अमतात ना तर, माझ्या कतबगारीवर मी

‘क पटाभीत दरवेशी ! हा बिपडला तर ह्याच बंदुकीने अडवून देअीन ह्याला गहता पाहता !’

‘मा काय ? कटकवावू, बोला जायच ना पळून ? जन्मठेपेची वेडी तोडून गवायचीना ह्याच क्षणी ?’

‘तोडून टाकायची ना काय विचारतोस ? तोडून टाकलीच आहे की ती आता ! पळून जायचे गोष्ट कशात ? ह् पळून आलोच आहोत की अये ! ! आता पुढच पायूल कुठे टाकायच ते बाल’

‘भये बोर ! पुढच पायूल—हिदुस्थानात ! स्वदेशी !’

कटक हसला

‘पग अधकाराचा नि सकटाचा अेक समुद्राचा समुद्र—हा काळचा पाण्याचा समुद्र—आठ्वा पसरला आहे ह्या पावलाच्या नि स्वदेशाच्या मध्यतरी ! तो ?’

‘तो झुल्लघून !’ पोहण्याच्या पवित्र्याने दोन हात रया अधळपा वातावरणात आवेशाने माकून रफिअुद्दिन अुत्तरला, ‘तो काळचा पाण्याचा सकटसमुद्र झुल्लघून स्वदेशी जायच हा निर्धार ! जायूच जायू ही निदिधिति !’

♦ ♦ ♦

त्याचा थरकाप होत होना. आपण कोलमडून खाला पडतो की काय, अना धाक वाटत होता. पण झाडाला अधिकच बळकटपणे विलगून गप्प बसणें हा अेकच मार्ग काय तो त्यांना अुरला होता - मरण ओढवून घेण्याचा आणि मरण टाळण्याचाही !

जसजसे ते पोलिसी कंदिलाचे किरण वरवर होत त्यांच्या जवळ येऊ लागले, तसतसा कंटकचा आणि अुद्दिनचा जीव त्यांना सोडून दुर जाऊ लागला.

तोंच शेजारच्या दहापांच नारळांच्या शेंड्यांवर फडफडाट झाला. पोलिम चमकून तिकडे धावले आणि अेकाने झटकन् वटूक झाडली. त्यामरजी धू धू धू करीत काही धुवडे वर अुडून गेलीं आणि अेक धुवड टपकन् खाली पडलें. पोलिस सो खो करून हमले.

अेकाने तें धुवड दुसऱ्याला दाखविलें,

'हा पाहिलात तुमचा चोर ! धुवडें फडफडत होडी. तुम्ही हट्ट धरणात, चोर नारळ तोडताहेत ! परता आता, घेला !'

तो घोळका पुढे जात चालला तसतसा कंटकच्या आणि अुद्दिनच्या जिवात जीव येत चालला. अुद्दिन मनाशीच हसला, जिवावर आल होत तें धुवडावर गेलं !

पण पुन्हा जिवावर आणायचें नसेल, तर ते पोलिस आपल्या झोपडीत कंदील मालवून जाऊ लागेतां त्या झाडांच्या शेंड्यांवरून ताटकळत बसणें भाग होतें. तसे ते दोघेही बसले. पण त्या दिवसाचा पूर्वीचा अगह्य चकचा आणि आताची निष्क्रियता ह्यांनी त्या दोघांनाही गुपी येऊ लागली. शेड्याला चट्ट कवळून ते डुलक्या घेऊ लागले. अर्धाजेव तास झाला तरी पोलिस कंदिलाभोवती बिडपा फुफोत बसलेलेच ! कंटक आणि अुद्दिन पुन्हा तिकडे पाहतात, पुन्हा डुलक्या घेऊ, केव्हा काय की गाढ झोपेत सुप्त होऊन गेले.

घटना होता, तो समजला त्याने झुलट हळूच ओक टाळी दिली 'तू भुतरलास ?
ठीक मी पण हळूच भुतरतो, थाव !' अितका सगळा अर्थ त्या टाळीत होता

कटक खाली य-नाच दोघेही थोडा वेळ दवा घालून गप्प बसले भुतरराज
झाली असावी, अस तर्फून मग त्यांनी ती बदव, कु-हाड अित्यादि वस्तु लपविलेल्या
ठिकाणातून पुन्हा काढल्या पहाटेच्या आधी परतून कोण्यातरी घोर कान्तारात
त्यांना गडप झालेच पाहिजे हातें ह्यास्तव ते तेथून सडवेकडे निघाले निघताना
श्रुद्धि पाचोळघातून काही झुचलीत आहे असे पाहून कटक कुजबुजला,

'काय रे खटपटतो आहेस झुगीच ?'

'झुगीच ? मद्या तोंडून पाडलेले ते दोन तीन नारळ काय टाकून घायचे
अिये ?

'किती भुक्कड आहेस ! कुठले दीडदमडीचे नारळ ते ! सोड !'

दीड दमडीचे ? ह्याच दीड दमडीच्या नारळापायी दोन सवध होकी छाटकी
जात हाती की मद्या आमची !'

रफिअुद्दिने अेरु-दीन नारळ सापडले ते खावेत मारले त्या राडकेने आले
होत तसच त माघारे त्या नव्या रानवाटेपाशी आले फटफटण्याच्या सधोला ते
त्याच वाटेने रानात घुसले वाटेत तो पोलिस जमादार बाल जेथे जाव-माच्या
तीराते डार होऊन पडलला होता, त्याचे पोलिसी बपडे आणि अगावरील आग-
पेट्या विड्या सुद्धा सारे पदाथ त्यांनी काढून घेतले जाव-माचा तो तीर तेथळा
स्याग तमाच खुपसून राहू दिला नंतर त्यांनी ती वाट तेथेच सोडली

मग त्या रानाच्या त्या बाजूपासून लाव असा अेवा घनदाट भागाच्या जात
घुसण्याचा त्यांनी शक्य नितका यत्न केला वाटत अेक रूढ आणि खोल खाडी
आली तिथे वाळवंट ह्या वेळी झुचव सुकलेले आणि पाडरे फटक बाल हात
अदमानच्या मिथुतटावर मधून मधून पडणारे बडव भून त्या वेळी पडल होते
आणि त्यामळे ते वाळवंट त्यावरील रगीवेरगी जिपा आणि पात्री स्वच्छ रेतो

सुचयलाम, ती मला तेव्हा वितीही भयकर, वाटलेल्या असो, ती आता तसा घाट नही खरा. कारण आता वेत असा अंकन काय तो हाताशी आहे. संपीव ती काव्याकूट सध्यापुरती. मला आता जर तेंबोतरी काही भयकर भासत असेल, तर तो तुझा कटाचा वेत नव्हे, पण ही मला लागलेली असल्या भूक !'

'माझ्याही पोटात भुकेची नुसती आग झुल्लो आहे ! पण आता थुदा पहाट झुजारेतो तरी ती विसवायना आग झुरल्या नाही !. हां, अंक आगान तेवडा आहे ही पोटाची आग समवायना !' रफिअद्दिन अंधेरातच हंगरे तोंड करून म्हणाला.

'कोणचा तो ? नांग तरी !' कटकने विचारलें.

'दुमरा कोणता ! तुम्ही रुचकर पदार्थांची नांव घेत चला. समंग पुलाव, पुऱ्या, भजी, गागुती, भाजीचा मसालेदार रस्ना, रमरसलेली जिलबी, त्यांच्या नांवामरणी नि नाव घेताच येणाऱ्या समंग वामामरणी माझ्या तोंडाला जें हें पाणीच पाणी मुदत आहे त्याच्या माझ्याने ती पोटातली भुकेची आग काय विजेत ती विजेत !' स्याझून नाही तर हसून तरी पोटावर घेतलें अद्दिनने.

'ठीक ! सुस्मापुरता पोट मरामचा तो आगय तू फरतो आहेस तोंवर माझ्या-पुरता दुमरा काही तरा आगय मलाही योजला पाहिजे. दिवसभर पायसात भिजून भिजून यिजून गेलो युवा !' असें त्रासिकाणे अदगारत कटक झुठला आणि बंदूक घेऊन अिकडे तिकडे दोन-तीन येन्माझाच्या घालीत, हात चोळीत, पाय आपटीत अंगात झूव आणू लागला. तोंच त्याला शेजारी अध्यक्षीक मलावर असलेल्या त्या शानकडेलगतच्या सरकारी नारळवागेची आठवण झाली. तो घडकन् रफिअद्दिनकडे बळला,

'अूठ ! सैराक मिद्ध आहे सारा. अमृत प्यायला, मेवामिठागी खायला चल ! पलीकडच्या नारळवागेत जायचं.

'आणि ? नारळ म्हणजे काही शाड हालवताच तज्जानी पडणाऱ्या लिबो-ण्यांचा सडा नव्हे ! आणि हाताने नारळ तोडावे अितका. काही मीझुंच नाही !' रफिअद्दिन नमला

त्यासरशी वागेच्या पलीकडच्या बाजूला असलेल्या रत्नवाडदाराच्या शोपडीकडून सूनसणन करीत गोफणीच्या दगडाच्या मारा होऊ लागला

दोघाच्याही पोटात घम्व्याल कटकने नारळावर चढव्याच्या आधी बडूक आणि कुहाड नारळाच्या झावळ्याच्या आणि पाचोळ्याच्या ढिगांमात भुशीवरच लपवून ठेवली होता अितव वर वेळे होतें पण जर ती हत्यार आता कोणी दिवे घेवून शोधायला आठे आणि त्यांना सापडली, तर? कटकच्या अेवदा मनात आल की साहम बहून खाला अतरावे आणि बडूक चाढावी पण तगा वाराने सर रान जावून अठणार! तोही मूखपणाच! वरच बरावे तर अेसादा दगड सणसणत कानट्यात बसला का सारच प्रकरण निकालात निघणार!

अगा दुहरा भीतीने ते ठिकच्या ठिकाणीच नूप वसले पण भूक चूपही बसू देअीना भीतापेना भुवेनच ते फासावीस झाले होत सरलेदेवटी झाडावर विलसून बसल्यावमल्याच त्यांनी कावळ नारळ बापले मुरीन सोडले वरच जाड झिल्ल सैथाठ युवक्यातच अडकवळे आणि त्या गहाळघातक पाशा त प्याले मलबामारखे मधु खावर खालत त ह्या वेळी किती मधुर लागल म्हणून सागाव! सोनरी कळमाच्या राजवाड्याच्या गच्चावर बसून सोऱ्याच्या पेल्यातून मद्य पिणाऱ्या राजासारख्या त्यांनी मिटक्या मारल्या गोफणीच दगड मधून मधून सणसणत त्याच्या आजूबाजूना जातच होते आणिसरीही आणखी अेवेंच दाहाळ सोलून ते

म्हणजे चिखलमातीचा लेप, तो त्यानी अगभर लावला, अन्हात सुकवला आणि मग दगडमातीच्याच सावणाने अग्रे घासून घासून त्या खाडीत ते यथेच्छ डुवत राहिले.

नंतर त्यांना जी खमग झुक लागली ती तशा जिवावरच्या श्रमानंतर तसे स्नान केलेल्या बळवट प्रकृतीच्या भाणसानाच बळू शकेल पण तेथे अन्न म्हणजे मृगयेचेच काय ते मिळणार त्यातही बंदूक बुडवून रान जागे करणे त्यांना अजूनही घोक्याचे वादत होते पण त्या रानी मिळत काय ती बुदबुद रानडुकर! आणि बुद्धि हा त्या रानात मागे पळाला होता तेव्हा घासून तो जावऱ्यासारखाच सर्व प्रकारच्या शिकारी करण्यात पटाभीत झाला होता अर्थात तो सध्यातून लपतछपत गेल्या-
 मर त्याला अेक शिकार सापडली व हातातील कुऱ्हाडीच्या अेका घावासरणी त्याने तिला जमिनीवर लोळविठे नंतर धाळलेल्या बाळवटावरील लाकूडफाटा जमवून गावऱ्याच्या मूषशास्त्रानुसार त मास विधिपूर्वक भाजल आणि अेका पात्रावर ते वाडून घेऊन त्यानी जेवावयाला प्रारंभ केला.

आणि तरी देखील ते पक्क्यात शुभ्या जन्मात प्रथमच खाताना कटकला वेडी-
 धाकडी तडि बहून बसवस गिळाव लागल सोबतच्या नारळाच्या तुकड्याचे ताडी-
 लावण होत म्हणूनच बुलटांपर्यंत पाळी आला नाही, तरीही जिभेला ते जितके लज्ज गल तितक पोटाला मुळीच गेले नाही सार चट्टामट्टा कल्हानंतर कटकला पाटभर समाधानाची अशी अेक डेकर आली आणि अशी तरतरी वाटली की यव! ते पाहून बुद्धि हसला.

'बाबूजी दान-तीन दिवसाच्या आत हा 'जावरी' सुरुवात तुम्हास जितका मानवणारस दिसत की माझ्या वाटचाला बाही भुरेल का नाही ह्याची मलाचा भीति धाट बी !

त्याच जेवण असे ह्मतलेळत चालते आहे ता आकाश अधारल्यासारखे झाले

शिलाचा सधच्या सध पसरला हाता जणू काय हत्तीचा सवाचा सवा सिधुपुलिना-
वर अतरला आहे ।

त्या गुहा दाखवून अुद्दिन म्हणाला,

‘ देखिये दावूजी ! बगल्याबेजारी बगला कसा लागून गेला आहे ! जैसी की
घवओकी मलवार हिल् पाहा आता भाड रिड कोणत्या बगल्याच स्वस्त पडत त ! ’

त्यानी गुहाची पाहणी चालविली पाहता पाहता दोन धिप्पाड शिळा अेक-
मेकीना टोकाशी टेकून तवूसारख्या अुम्या असलेल्या आणि दोघा मस्त हत्तीनी झुज
खेळताना मदोन्मत्त मस्तकाशी मस्तक रेटून टाकावे तथा पविऱ्यात शोभत असलेल्या
त्याना आढळल्या त्या शिळाच्या त्या तवूसारख्या दस्तनी ठेवणीच्या आत लाववर्त ;
तवूसारखीच अेस पैस पोवळी होती तिच्यात पुन्हा लहान लहान दोन-तीन गुहा
खोल्यासारख्या भितीच्या दोन बाजूनी पाडलेल्या दिसत होत्या ते पाहताच अुद्दिनला
तेंब त्यान बननिवासात छान घाटले तां लगेच आत जावून मधल्या भागात माडी
ठोकून बसला पण बसला न बसला ताच अेकदम घात ! घात ! अत घोगच्या
आवाजात ओरडून घावच्या घावया बाहेर आग

‘ काय रे काय झाल काय ? बडूक सावरीत बटव जितासला

‘ गाणूस म्हणा, धूत म्हणा, पण बटक, अेक हिडित प्राणी त्या आतल्या
कोपऱ्यातल्या गुहेत बवून बसलेला आहे ! त्याचे डोळे त्याच्या ताडाच्या काळोखात
पणतीसारखे मिणमिणत आहेत ! अुद्दिनने अीतिदेखील त्याच्या सवयीप्रमाणे हसून

‘आगो, आलो - अस नेविलबाण अत्तर त्या विळातून रंगाग आन हळू-हळू प्रथम डोऱ वाहर काढून नि मग ढगणावर पगरत पगरत अेव दु मा कप्टी जावरा त्या विळाच्या वाहर पडला वाहर पडताच त्यान अेव पाव पसरून त्याच्या पोटेरीकडे वाट दाखवून नि ढाळघात पाणी आणून ता कणू लागला

कथ नि अुद्दिन त्या पात्रराडे पहातात ता तेथ काहीतरी खनाळ दुखापत झालेली दिसली काहा पुणानी, काहा दागानी अुद्दिनच्या अितक नक्का समज प्यात आ न श्री, काल जावऱ्यानी जो अिग्रजा वदिवानाच्या तुनडोवर छापा घातला त्या वळी अिग्रजा पात्र्यानी वऱल्या अुन्ट गोळीवारान ही अेक गोळा ह्या जावऱ्याच्या पायाऱ् लागली, व त्याचे गायादार जीव वेअून पडन अमना ह्याला पळण अगवय झाल्याने हा तथेच दाखव गला

रफिअुद्दिन ता यस्तुम्यति ध्यानात येताच हाता अेसाद घडांड अवऱ्मात् सापडाव तसा आनदला कऱ्वाऱ घाड बाजून मअून ता म्हणाला,

‘टाळी ध्या बावूजी आधा’ जावऱ्याच्या वस्तीचा आपल्याला आसारा ध्यापचा हाता पग राध्या ते अिग्रजावर विपडल्ले’ आपण अिग्रजा वदिवानातळे लोक शरण म्हणून गेलो ऱरो दुसन पाहताच सगवाने जाघरे ताराचा मारा करतोच ही जी माठी अडचण आपल्या वाटेत हाता ता ह्या जावऱ्याच्या भैवाने निमावून नण्याची सधि आपल्याला मिळेलस वाटन जावऱ्याच्या राग्मात वसटक जायला हा जावरा म्हणज अेव जिवत चान्त-बोलत प्रवणपत्रच (परवानाच) मिळाल म्हणायच आम्हाला’ तहा ह्याची शुधूपा आपण चागली कर या’

कट्टरच्याही तो बत मनाअ आग अदमानच्या कसकारागारात असता प्रथमोपचाराचे नि ओपघाच काम त्यान पुऱ्कळच वेदेन हात ते वैद्यकीय चाल-चगऱ्अू ज्ञान त्याला आता अुपयोगी पडन

त्या जावऱ्याला त्याना धार दिअ त्याच्या पोटेरीचा सुरीनच करवग तसा फाड करन गोळी काढून टाकली दुखापतीला धुअून-धुसून काहा घनस्पति अवून पट्टी बाधली गोळी निघताच असह्य वेदना अुभावून त्या जावऱ्याला ज हायस बाटू लागल त्याचे अुपचार तो नाना प्रकारच्या खुणाना आणि गज्जानी व्यक्तावू लागला

त्याच स्थली ते तिघही दोन-तीन दिवस तसेच लपून राहिले रातातीऱ पशू पक्ष्याची जी काय मृगया बार-बार न काढता करता येअील ती त्यानी केली त्या जावऱ्यापासून त्याच्या वस्तीची माहितीही त्यानी काढला आपण काळघा पाण्या वरून वसे पडालो अिग्रजाचे आपणहा कसेअनु चालेलो जाहोत आणि जावऱ्याच्या वस्तालाच वसे ऱरण जाणार जाहोत हही त्याला त्याना सांगितळे त्या जावऱ्या नही अगदी मनापासून त्याना आस्वासिले का त्याला त्यानी दिल्ल्या जीवदानाच्या अुपचाराची फेड करण्यासाठी गवय त साहाय्य त्याना केल्यावाचून जावरे राहशार

नाहीत. कारण जावऱ्यांच्या ज्या जातीतला तो घटक होता, त्या जातीच्या नायका-चाच तो मेहुणा होता आणि अेक चिन्वासू नि गूर पाजीकही !

तो जावरा बरा होअीतों तेथेच चोरन लपून राहण्यात त्यांचे जे तीन-चार दिवस गेले, त्या काळात रफिअुद्दिन अगदी निश्चित आनंदात होता, पण कंटक मनातल्या मनात अगदी संचित. रफिअुद्दिनला वाटलें होतें त्यापेक्षाही अगदी सुलभपणे त्याचा पळून जाण्याचा वेत ह्या ठप्प्यापर्यंत पार पडला होता. अपेक्षित नव्हत्या अशा कित्येक अनुकूल संधि त्यांच्यापुढे चालून आल्या. तो स्वतः तर असेच समजे की, आपण फाळ्या पाण्यावरून पळालोसुद्धा ! पण कटकच्या मनाला विता सारखी जाळीत होती. त्याच्यापुढे त्याच्याच सुटकेचा प्रस्न नव्हता, तर होता मालतीच्याही सुटकेचा !

तिला कशी सोडवावी ? सोडवली तर तिला येथे ह्या रानात, ह्या गुहेत, ह्या भयाण पेचात कित्या जावऱ्यांच्या वस्तीत ठेवावी कशी, संमाळावी कशी ? रफिअुद्दिनवांचून तर पाळूही पुढे टाकण दुपंट. तो सध्या जरी अत्यंत अेकनिष्ठ विसत असला, तरी होता मूळचा अेक जातिबंध हिंम पशु ! तेव्हा त्यावर किती विस्वामावें ? गुन्हा जरी त्याला कटक हा किशन आहे ह्याची आता संकामुद्धा येणे शक्य नव्हतें आणि म्हणूनच कटकशी मालतीपणाच्या कोणत्याही स्मृतीचा धापादीरा त्याच्या मनात गुंतलेला असणे असंभव होतें आणि जरी कटकीही वयाने, रूपाने नि काढाडकष्टांमुळे आलेल्या क्षीणतेने हीच मालती असें सांगितले तरी पाहताच ओळखता येणे कठीण होतें, तरीही न जाणो तिला पाहताच ह्या अुद्दिनने ती मालतीच आहे असे ओळखलें तर ? अेखादा भयकर प्रसंग गुदरणारच नाही कदाचन ! ती तरी ह्याला ओळखणारच ! तेव्हा ह्याची पूर्वीची नीचता किंवा तिचा पूर्वश्रोध मडकून त्या धर्मात सर्वांचीच राखरापोळी होथून जातील ! ह्या असल्या घनदाट वान्तारातील अेकान्तात ती, मी, आणि ह्या ! ह्याच्या साहाय्याने मी तिची मुक्तता करणे म्हणजे रावणाचें माहाय्य घेथून रामाने सीतेला सोडविणें होय ! पण ... अुगाय दुसरा असा कोणता ?

अुद्दिनच्या मनात मात्र त्या वेळी प्रतारणेचा भाव लववेदाही नव्हता त्याची अडचण असली तर ती अेकच होती—पैसा ! जावऱ्यांच्या वस्तीत लोकप्रिय व्हाव-याचें तर मद्य हवें आणि पुढे काळ्या पाण्याला रामराम ठोकण्यासाठी नारवे, कपडे, हत्यारे, खाद्य अित्यादि साधने जुळविण्यास पैसा ह्या त्याला मार्ग दोनच होत. अेक तर बंदिवांनाच्या वस्तीत रात्री-वेरात्री गुन्हा सिध्द दरोडे घालणे किंवा कंटकवायूची जी हजार दीडहजाराची ठेव ते देणार होते ती मिळविणे. पूर्णिग त्याचा वेत असा ठरे की, रक्कम कंटकने सांगाती घेथूनच बंदिवांनांच्या चाळीतून पळाययाचें, पण म.यंतरी ती जावऱ्यांच्या छाप्याची अनपेक्षित संधि मिळाल्यामुळे ते अचानक रानात घुसंटे. त्यायोगे अितर सारी संकटें टळली, पण पैसा तेवढा

सांगाती घेण्याचे हुकले तेवढी अडचण तो कटकपुढे माढी आणि विचारो, 'काय कराव, बोला ! दरोडा घालावा वा तुम्ही ती ठेव काही युक्तीने अजूनही परत मिळवू शकता ?'

कटकने म्हणावे, 'नको नको, दरोडा नको ! आपण होऊन मृत्यूला आव्हानू नये शक्यता ! मी मागी ठव ह्या ना त्या युक्तीने परत मिळवीन अजून आशा आहे मला दगडाखाली गुतलेला हात अलगत शक्यता काढण वर ! नाही तर दाडगाओन हातच तुटायचा !'

दोन तीन दिवस असे लोटताच काही अशी राहवेना म्हणून, काही अशी निरपाय म्हणून कटकने अहिनापाशी आपली वहीण सोडविण्याच्या वेताचा विषय काढला झुलट-सुलट अनेक वेत त्या दोघानी योजून पाहिले नवकी असे काही न ठरताच ते निजावयाला गले

पण अहिनाच्या मनात त्या दिवसभर कटकीला सोडविण्याच्या कल्पना सारख्या चालत असल्यामुळे तिच्यासवधीच्या अंतर जिज्ञासाही साहजिकपणेच दबकल्या जाऊ लागल्या अयश्यावर पडता-पडताच तो चितू लागला, 'ता कशी दिसत असेल ? सोडवून आणलीच तर तिच्या सगतीत आपलाही वेळ गमतीत जातील ! कसा असेल तिचा स्वभाव ? आणि जर ती चाली दिसत असली नि स्वभावाने प्रेमळ असली, तर— ?' अकस्मात् त्याची लालसा जागून झुळली आणि म्हणाली, 'तर तिला तू नि तुलाती हवीशी वाटणार नाही कसावरून ? वर, कटक तर तिचा सखा भाऊच तगडा तिच्या कामुक अभिलाषात तरी तः प्रतिस्पर्धी होण शक्यच नाही फार तर त्याला तिचा माझा प्रेमसवध भाऊ नि पालक ह्या नात्यान आवडणार नाही, अितकीच भीति पण, पण, पण'

अहिनाला अवचिन ठेव अपाय मुचला, 'कटकबाबूच अपकार जे आपल्यावर झाले त फेडण्यासाठी आपण त्याच्या जिवाला जीव दऊन त्यांना नि त्याच्या ह्या बहिणीला काळ्या पाण्यावरून सोडवून सुरक्षितपणे परतीराला पोहावविण्यात सेवेची नि प्रामाणिकपणाची अितकी परावाष्टा करू या की, त्याच्या बहिणाने आपण होऊनच मला मागणी घालावी नि कटकबाबून ती जानदान पुरवावी !' लहाडी आशाला असभव काय वाटणार ?

छाऱ्यासरशी रान सोडून नि जीव घेवून सरकारी बदिबानाची टोळी चाळीत परत गेल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी अंक सहास्र सैनिकांची तुकडी त्या रानात धाडण्यात आली त्यांना त्या बाटेवर जावऱ्याच्या तीराने मारलेल्या त्या जमादाराचे प्रेत सापडले तीरही सापडल्यामुळे त्याला जावऱ्यानीच मारिले हे बुध्द होते त्यावरूनच त्याच्या सांगाती असलेले जे दोन बदिबान, कटक नि अड्डिन, त्यांनाही अंकटे माठून जावऱ्यानी कोठे तरी त्या रानात ठार मारिले असावे, असाच तब सरकारी अधिकाऱ्यानी केला आणि तो सोटा पाडण्यासारखा सवळ पुरावा मिळता त्या बदिबानाच नाव 'भगोडे' म्हणून घोषण्याचेही स्मृति कळू ह्यामुळे त्या दृष्टीने त्याचा पाठलाग वा टेहळणी कित्येक दिवस सरकारकडून कोठेही झाली नाही हे कटकाच्या नि अड्डिनच्या चांगलेच पथ्यावर पडलं दळदळीपर्यंत त्या रानाचा तो नवा भाग मात्र जिज्जाने नित्याचाच वसाहतीत सामावला त्यावर सवळ पाहूरा वसविला आणि जावऱ्यानीही आपलं बळावळ ओळखून महमीप्रमाणे त्या भागातली ये जा बंद केली आणखी अंक पाय मागे घेतला आणि प्रकरण विनवीलना मिटवून टाकलं

चार-पाच दिवसानंतर त्या जावऱ्याचा पाय पोडा बरा झाला आहेसे पाहू त्याच त्याला पुढे पालून त्याच्याच बसित्याने त्याच्या जातीच्या जावऱ्याकडे आसरा घेण्यासाठी कटक नि अड्डिन त्या घनदाट अरण्यातील त्या जावऱ्याच्या पूण मरावाच्या असलेल्या चोरबाटानी जावऱ्याच्या त्या रानबट 'राजधानी' कडे चालू लागले

पण जाता जाता त्या जावऱ्याच्या पोटात सारखी घडवी भरली होती की, जावऱे त्याच स्वागत झाडावरून अकस्मात सणसणत बणाऱ्या विपारी दाराच्या मान्याने तर करणार नाहीत ना? कारण जावऱे वेव्हा-वेव्हा 'भगोड्या'ना कारण येताच आसरा देतात ह जरी खरे असल आणि त्यांच्या स्वतःच्या जातीत कित्येक वर्षे आसरा दिलेला अंक 'भगोडा' जरी त्याच वेळी नादत होता तरीही तो त्याची लहूर ह्या प्रवर्णी तशीच गवेल की नाही ह्याची त्या जावऱ्यालाही शक्य होती कारण राण्या ते जिज्जानेच म्हणजेच जिज्जनी बदिबानावरही झुलटलेले होते काही बदिबानांना भगोड्याच्या मिळाने त्याच्या वसाहतीला एक

सणसणत मुटतो आटे की पाय जियून - की जियून - वा जियून ! ती राजधानी दोन-तीन मैलावर आली, तेव्हा रात्र पडलीगे पाहून ते तिथेजण तेथेच थक्कले ती रात्र त्याच शाळेत त्यांनी वाढली

♦ ♦ ♦

१८. जावऱ्याचे जीवन

ही गाहा जावऱ्याची अथवा अनादि राजधानी ! अथवा राजधानी म्हणण्याचे कारण असे की, अदमानातील नादिस मानवाच्या ज्या रानटी टाळ्या आहेत त्या तेथील विस्तोर्ण आणि घनदाट कान्नारामध्य मोठमोठपा टेवड्यातून निरनिराळ्या स्थानी वसल्या तशाच पृथक्पणे वगलेल्या आहेत त्याच सगळ्याच मिळून काही राज्य नाही, सगळीही जो टोळी जेथे राहत त्याची ठेवडीच राजधानी, ती अथवा जातच निराळी होऊन पडलेली तसा निरनिराळ्या जातींपैकी ज्या जातीने मित्रजा-वर त्या दिवशी छाप घातला तो टोळी येथे राहते, तिची ही राजधानी

घनदाट झाडांचुड्यानी येथील त्या ह्या टेवडीच्या मध्यावर पठारासारखे अथवा मोकळे स्थळ होत त्याच्या बाजूला त्या टेवडीवरील खडकात, लेण्याच्या भागात असतात तशी मोठमोठी चार पाच फूट भुचीपी आत खोलवर गेलेली आणि सलग लाव असलेली पाच-महाभगदाडे होती. हेच त्या राजधानीच तटबंद दगडी भक्कम गावठाण होय त्या भगदाडात न सारे गागरिच धमशाळेच्या सलग सोप्यात प्रवासी खेवाखेचीन जेवतात, निजतात, वसतात, तसे समाश्रीक कुटुंबाप्रमाणे पिढ्यान् पिढ्या वमत आलेले आहेत ह्या विस्तीर्ण राजधानीतील प्रजाजनाची लोकसंख्या म्हणजे स्त्री पुरुष-बाल-बालिकासुद्धा बीडशेच्यावर नसली तरी अशी तर नव्हतीच नव्हती

त्या खवदाडातून भिंती नव्हत्या तट्ट्या नव्हत्या पोटभाग नव्हते मारी राजधानी मिळून ते अथवा पर हात आणि घरही खोली, माजी, मधल घर, संपाक-पर प्रभृति कोणताही विभाग असा पाडलेल नव्हते, तर अथवा सगळी सोपा

त्या खवदाडापुढील मोकळ्या पटागणाला त्या खवदाडातील मुख्य राजधानीचे उपनगर म्हणण्याला काहीच प्रत्येकाय नव्हता त्या उपनगरात अशाजीच्या दिवसात अन्नामध्ये किंवा रात्री चादण्यामध्ये विलगण्यासाठी काही विलासमदिरेंही प्रमुख घराण्यानी वाचलेली होती ज्यांना आपण घरे म्हणतो ती ती नव्हतीच, पण ज्यांना आपण खोपड्या म्हणतो तशीही ती नव्हती बावूच्या अथवा आडव्या

चिरफळ्या बाधून केलेली अेक लाव ताटी दोन-तीन झाडाना बाधून टाकली की ते विलासमंदिराचे बाधकाम शुभारंभेलेच म्हणून समजावे त्याच्यावर छप्पर देखील असण्याचे जावऱ्याच्या शिल्पशास्त्राप्रमाण वैध नव्हते, मग खिडक्या निदारे ह्याच्या अडगळीचे नावच नको अूच खड्वाच्या टोकावर खाली पाय सोडून मडळी बसली असता मागे टेवण्यास हवे, तेवढ्यापुरती ती बाबूची ताटी बाधून टाकलेली असली की झाले ते विलासमंदिर

त्या टोळीचा राजा जो नानकोबी त्यानेही स्वतःच्या राणीकरिता असे अेक विलासमंदिर त्या राजधानीपुढील त्या कुपतपरात बांधलेले होते तेथील छत्रपाच्या लाव नि सलग पलंगावर आपल्या राणीसह आणि मुलाराह बगून त्या बाबूच्या ताटीला टेकीत नि खाली खोलगटात पाय सोडून झुलवीत राजा नानकोबी हा दुपारी अून खात अरता किंवा रात्री चादण्यामध्ये त्याच मचकावर सुखशय्येचे विलास शुभभोगीत असता कुपडीच्या वेळी आढळे पण पाअूस नेहमीचाच, ह्यास्तव त्याचा बहुतेक काळ त्या तबदाडातील मुख्य राजधानीत अितर प्रजाजनांसह समाश्रयणे नि सलगपणे जेवण्या बसण्या-बुठण्या-निजण्यात जाअी

दिवसभर ते राष्ट्रचे राष्ट्र जगलात मृगयेमाठी निघून जात असल्यामुळे सगळी राजधानी बटुताची जोसाडच असे रात्री सगळेच सगळे नाच असला तर त्या पटागणात नाचत, नाही तर त्या दोन-तीन तबदाडातून सारे पुरप, वामका, मुते अेकदंडाळी कोणत्याही अवस्थ-पाचण्यावाचून अगवी अुल्लिग अवस्थेत हसत खेळत झोप आली की झोपा जात, विवाहित स्त्री पुरप जोडप्यानी आणि अविवा-हित स्त्री-मुदप ते सारे सरमिमळ !

त्याचा तीच धम होता, नव्हे सनातन धर्म होता धर्माधर्मात बडिलकीचा मान आजच्या आमच्या काणत्याही धर्मांना लाभणार नाही जावऱ्याचेच तव्हत तर आपल्या मनुष्यजातीचेही 'तानि धर्माणि प्रयमान्यामन् '

त्या धर्माप्रमाणेच त्याची दिनचर्याही जवळजवळ सनातनच होती ती राज-धानीच पाहा ती तेथे तेव्हा बसली ह सांगणे अितिहासाला वा स्मृतीलाही शक्य नव्हते तरीमुद्धा निच्या वयाची बाही गणति बरण्यासारखे अेव वाल्मपक गत्र तिला जोडलेले होते ते यत्र म्हणजे त्या टेवडीच्या त्या पटागणाच्या बाजूला अत-लेला अेक सडक गुटून खोलवर गेल्या हा नैमगिक गड्डा ह्या बसतीनील जाव-ऱ्याच्या पिढ्यामागून पिढ्या समुद्रावरील शिपल्यातले प्राणी धरून आणीत आल्या आपण जमे देगा मालून दाणे ताडत घालतो नि फोळपटे खाली टाकतो, तसे ते त्या शिपातील प्राणी ताडत टाकून त्या शिपल्या त्या खट्ट्यात पिढ्यान्पिढ्या वेवीत आले त्या सत्ताबधि वर्षे बराबर बर चढत शिलास्थि होअून गेलेल्या (Fossilized झालेल्या) शिपल्याच्या अगडवव डिगा बाधून वालवणन जर वेले, सर गुणोयुगे ही बसती सत्तीच तेथे बसत आलेली अमळी पाहिजे, ते जावरे प्रत्यही

हुपारी समुद्रशिपल्यातील प्राणी शेगाच्या दाण्यासारखे सोलून खात नि शिंपले त्याच खड्ड्यात टाकीत त्याच्या त्याच सैपाकधराशी तसेच मिटवया मारीत बसत आले असले पाहिजेत

त्या राजधानीतले सारेच मारे नागरिक त्याच्या नेहमीच्या समुद्रनृत्याला आज पुन्हा जाणार होते पुन्हा म्हणण्याच कारण असे की अग्रजारी मध्यतरी ते 'युद्ध' चालू झाल्याने दहा-पंधरा दिवस त्या गडवनीतच गेले होते आणि नेहमीचा माच बीच झालेला नव्हता त्यातही आर्जर्ची नाच त्याच्या राष्ट्रीय विजयाचा होता त्याच्या मताप्रमाणे अग्रजानी झालेल्या मुद्रात जावरेच जय पावले होते त्या दिवशीच्या छाप्यात त्याच्या मूठमर लोकापुढे अग्निशाचे त महासे-सानसे लोकाचे सैन्य पण अघळून जाऊन जीव घेऊन पळून गेले अितवेच नव्हते, तर अग्रजी सैन्या-तला अेक मोठा अधिकारी (म्हणजे तो सगळ्या पालिस) जावऱ्याच्या अेका वीराने नेमका बाण मारून ठार केला होता ! ता वनाचा भाग जरी अग्रजानी घेतला तो घेतलाच, तरी त्याचा काय सिसगणती ! बाटेले तितकी रानडुकर, दान पायानी जाता जाववत नाही अितक विस्तीर्ण घनदाट वानार आणि ज्याच्या टोकाला दृष्टि पाहोचत नाही अितका अेकान्त सिधुतट नि वाळवटे जावर निवेंघपणे आप-ल्याला मावळी आहेत तोवर अरण्याचा अग्रजाच्या हाती पडलेला तो नवा सुवडा म्हणजे लक्षाधीशाच्या खिसातून माडलेली अेक कवची ! युद्धाचा हेतु त अरण्य हा तितका नव्हता की जितका हाता जावऱ्याचा अपमान ! त्याचा सूड त्यानी अुग-वला हाना

आणि सूड हाच जावऱ्याचा जय असतो त्याचा त्रोध जितक्या लवकर भड-कून अुठतो तितक्याच लवकर शमतो त्याच्या वैयक्तिक शत्रूचासुद्धा तेथल्या तेथेच तो आहे तोवर सूड अुगविण्याम ते सोडणार नाहीत पण जर तो वाही वपे बेपत्ता झाला, तर त्याच त्याना अितक विस्मरण होत की, तो पुन्हा त्याच्यात परतला तरी त्याचा राग त्याना आठवत नाही, तो मिसळून जाऊ शकतो त्याच्यान अग्र-जानी केलेल्या आगळिकेर्चाही रेंवा छाप्यात त्यानी जो सूड अुगविना, तेवडा त्याचे समाधान करण्यास पुरेमा झाला त्या त्यानी मिळविलेल्या जवाच्या अुमाहान त्याना अद्याप आठवाव अें शक्य अितकच हात की राजा नानकीवांचा मडुगा तेवडा पायात गाळी लागून घायाळ झाल्यामुळे तिडटेच कोठे दडलेला होना पण ता सुखरूप परत यणार ह्याविषयी त्याना प्रकाच नव्हती कारण ता वाही अग्र-जाच्या हातान पडलेला नव्हता, तर होता हातात पडलेला त्या दुष्ट अरण्यभताच्या

लावून त्या ज्वाळांत काहीशी आकृति वघत ती बराच वेळ गुंगल्यासारखी बसली. मग आवेगाने अकदम झुडून तिने त्याच्या गळ्यांतली प्रेताच्या हाडकांची माळ घेतली आणि ती त्या आगीभोवती किंचाळत नाचू लागली. 'हां हां ! समजलें. हा पाहा तो 'अरेमचोग' ! बोल ! काय साप्टपणा केलास, बोल !' असें आव्हानून वाऱ्यातून कोणी बोलालें नि आपण खंकाचें तसें ऐकू लागली आणि मग म्हणाली, 'अस्सं ! अस्सं ! अकळंस राजा नूनकोवी ? आपल्या जावऱ्याचा दात्र जो हा अरेमचोग, हें अरण्याच खाष्ट भूत, त्यानेच तुझ्या भेटण्याचा विश्वासघात केला वघ ! तो वीर दाट झाडोत छपून अिप्रजांवर वाज मागती आहे, पण अिप्रजांना तो दिसत नाही; अितम्यात ह्या साष्ट अरण्याच्या भुताने त्या सान्या फाद्या जाजूला वाकवित्या वघ ! त्यासरशी तो वीर झुपटा पडला, अिप्रजाने पाहिलं, नेम धरला, जावरा वीगच्या पायाला गोळी लागली ! नाही तर अिप्रजांची काय बिनाद होती की, जावऱ्याला तो पाहू पकता ! रे दुष्टा अरेमचोगा, आता झालं तें झालं, आता तुऱ्याच अरण्यात तू अडकून ठेवलेल्या आमचा तो वीर दोन-तीन दिवसांच्या आत आमच्याकडे सुरक्षितपणे आणून पोधीव, नाही तर ह्या रानात जिकडे-तिकडे मोठमोठ्या आगीच आगी पेटवून देईन नि ह्या चिंधीसारखा तुला श्या आगीत जाळूंग टाकीन !'

असें बोलत आपल्या कटीभोवती बांधलेली अक लाल कपड्याची बोटभर रुंदीची चिंधी ती सोडू लागली. पायापातून माथ्यापर्यंत तिच्या अंगावर जावऱ्याच्या कोणत्याही स्त्रीप्रमाणे वस्त्र असे नव्हतेच आणि ती लाल चिंधी तिने जी कटीला बांधली होती ती देखील अक मय-तथातला करगोटा म्हणून ! करगोट्या मारखीच ती चिंधी वारीक होती. तिच्यायोगे कोणताही अवयव झामण्याचें दुष्यमं घडणे मुळीच शक्य नव्हतें. '

तें अरण्यातलें भूत, ती अरेमचोगा, आगोला भयकर भितो. ती चिंधी-त्या पचाक्षरिणीने आगीत टाकताच जशी भुरंवनू जळतू गेली, तशी आपलीही गत होजील, अशी धांझोती सामून त्या अरण्यामुताने तिला बचत दिलें की, दोन-तीन दिवसात त्याने अरण्यात अककविलेत्या जावऱ्याला राजा, नानकोवीकडे सुखरूपपे परत धाडण्यात येजील !

ह्या आश्वासनामुळे अर्थातच जावऱ्याची त्या भुदातली होती नव्हती ती हानिही भरून निघणार असे पाहून सर्वांनाच मोठा आनंद झाला होता, आणि म्हणूनच आजचे ते होणारे त्याचें सिधुपुलिनावरील विजयनृत्य मोठ्या वाटामाटाने पार पाडण्यास जो तो जावरा अत्मुकला होता.

पहाटेसच ते राष्ट्रेचे राष्ट्र नित्यक्रमाप्रमाणे मृणयेला निघाले. वायंका, पुरुष मुलें, सारेने मारे ! ज्याने-त्याने धनुष्य-बाण लहान-मोठयांसुद्धा ज्याच्या-त्याच्या हाती. राजधानीत घर असे नव्हतेंच, तेव्हा मागे दारे लावण्याचेंही कारण नव्हतें

दारच नसल्याने वडी कुलपाचे तर नावच नको आणि वडी-कुलपाला नावच नाही मुळी जावऱ्याच्या भाषेत ! मागे सामान वसही वही राहणार नव्हत ज्याचा त्याचा समार म्हणजे जो-ता आणि त्याच्या हातातील तिरकमठा गळ्यातील वडय्याची व मण्याची माळ ! काही हत्यारावाचून अडगळ अशी नाही त्याच्या घरान वस्त्राच तर नावच नव्हत अन्नाविषयी तर धान्याचा माठा वळद, पातो, पेवे, डवे, मिळून साठवण अशी म्हटली म्हणजे त अरण्य नि ता समुद्र ! कालच्या सध्यावाळच साणे कालच चट्टामट्टा करून टाकटेल आजचे आता जे मृगयेत मिळेल ते ' Enough unto the day the evils thereof Let tomorrow take care of its own ! ' सहस्रावधि वर्षांपूर्वीपासूनच ते जावरे ध्यास्तिच हें घममून प्रत्यही आचरीत आलेले आहेत

राजधानी अन्नाचा वाटवरी घमशाळेसारखी ओस पाडून जावऱ्याच त राष्ट्रचे राष्ट्र त्याच्या प्रत्यहीच्या दिनचर्येप्रमाणे सकाळीच अस रानावनात मृगयेत निघून गेल्यानंतर थोड्याच वेळात त्याच्यातील मडळा ज्याच्या-त्याच्या लहरी-प्रमाणे नि सोयीप्रमाणे वेगवेगळ्या मृगयच माग लागत रानभर पागून गेली काही वायका मुले धनुष्य-बाण वा दगड धाड घेऊन पक्षी मारीत चालली काही स्त्री पुरुष मोठमाठपा रानडुकराच्या मागे लागले काही समुद्रावडे वळून खडका खडकावर मोठमोठे मास वर झुकाळतात वेव्हा नि त्यांना वाणानी विघतो वेव्हा, अस अनावळे होत्माते वाळघासाखे टपून राहिले

राजा नानकावी नि त्याची राणी ' फुली ' हीं जरी राजा राणी अमली तरी जिनर कोणत्याही प्रजाजनाप्रमाणे त्याची मृगया त्यांनाच करावी लाग, नाही तर भुशंगी राहाव लागे ! जावऱ्यात राजाला काणोही बर देत नसतो राजापाशी राजा म्हणून अेवही पोलिस वा चाकर वा चाकराणी नसते सध्दि विग्रह सवट विकट अशा प्रसंगी तो त्याचा पुढारी असतो त्याच्या विचाराचे विषय भद्दत्व असत, अतिकंच त्याचे राजेपण त्याच्यावडे जाती-जातीतील भाडणाविषयीच, न्याय-न्यायाच कामदेखील निर्बधदृष्टीने नसत कारण जावऱ्यात जो ज्याच्याशी भाडेल, त्याने त्याच जमल त नि जमेल तस पारिपत्य करावे वा करू नये जाताय न्याया-लयाचा तो प्रश्नच नसतो व्यक्तीच्या शून्या व्यक्तीने ठार माराव वा मार नये तो व्यक्तीचा प्रश्न, जातीचा नव्हे न खटग न चौकशी, न दड, न वारागार, न न पोलिस न पाटील, अशी आहे त्याची राज्यघटना आणि असा मुकुट तर वाय, पण लगाटीमुढा न धारण करणारा राजा नि बटीखाली अचमर लटकावलेल्या अन्नाचा झाडाच्या सुरेख वातरपानावाचून पैठणा अशी जिव ठाबूच नाही अी अमते त्याची राणी !

त्या दिवशी सगळ्यामहच मृगयेला निपताना राणी फुलीने तिच्या अन्न चर्पाच्या भुगलाही आपल्या पाठीवर ओमे करून नेल होते आपल्या अन्न

कातबरो प्रभृति वाया मुलाला पाठीशी जेव्हाचा झोळीत ठेवून नेतात किंवा मूल आजीच्या पाठीमागून गळपाला हाताची नि पोटाचा वायाची मिठी मारून पाठ-गुळी वसते, पण जदमानी स्त्रिया अेक पट्टी डाक्याच्या टाळूवरून अडकविलेली पाठीवर सोडतात, मूल पाठीशी घेतले की त्या पट्टीवर टेकते किंवा आजीच्या गुणावर घडकवीवर टेकावे तसे पाय टेकून पट्टीला धरून अुभे राहते त्या पट्टीच्या हमीच्या बोजामुळे त्या स्त्रियाच्या टाळूवरच हाड अगदी स्पष्ट दिसावे अितक तून त्याला नित्याचीच अेक खळगी पडते, त्यात ती पट्टी पक्की वमते आणि तेवडील प्रोट म्त्रियाच्या बटीचे हाड नि दुगण मूळवेच अितवे प्रसस्तपणे वर झालेले आणि रुदावलेले असते की मूल त्या दुगणावर अगदी सहज पाय टेकून अुभे राहू शकते ह्यामुळे आपल्या अिबडील म्त्रियाच्या पाठगुळी मूल वसते असे जसे म्हणावयाचे, तस तिकडच्या स्त्रियाच्या पाठीशी मूल ' अुभे राहते ' असेच म्हणावे लागते

राजा नानकोबीच्या त्या मुलाचे नाव, राणी फुली गर्भवती झाली तेव्हा ' कोरी ' अम ठेविल हात कारण जावऱ्याच्या स्मृतिशास्त्राप्रमाणे स्त्रिया गर्भवती झाल्या की त्या मुलाचा नामकरणसत्कार लगेचच करावा लागतो अर्थातच मुला-मुलीच्या पहिल्या नावात भिन्नता नसत त्यायोग त्या मुलाच्या ' कोरी ' नावा-वरूनच ते जावऱ्याचा युवराज वा राजकन्या होती, हे वाचकाना वळण्यासारखे नसल्यामुळे मुलगा होता, युवराज होता, ह स्वतंत्रपणे मागणे भाग आहे मुलगी असती तर तिचे ह पहिले गर्भारपणातील सामान्यालिंगी नाव ती वयात येताच पाल-टून त्या तिच्या पहिल्या ऋतून जी फुले फुलली अमतील त्यातील अेक नाव तिच्या वेष्यात आले असते नामकरणाची ही पद्धत हा त्याच्या सनातन धर्माचाच जेव जातीय सस्कार आहे प्रत्येक मुलीचे हे नाव पालटत, तसेच राणीचेही तिच्या जन्मपूर्वीचे, तिच्या आजीला तिचा गर्भ राहिला तेव्हाचे जे सामान्यालिंगी नाव होत, ते पालटून ती राणी ऋतुमती झाली तेव्हा जिकडे तिकडे फुलच फुले फुलली अमल्यामुळे तिचे दुसरे नाव हे ' फुली ' असच ठेवण्यात आले

त्या जावऱ्यापंकी, जे लोव समुद्रावर मासे मारण्याम गेले होत तिवडेच राजा नानकोबी नि त्या मुलाला पाठगुळी अुभे केलेली राणी फुली ही पण गेलेली होती अुच खडकाच्या गुळभा गुळभावर धनुकलीना बाण जोडून जावरे अुभे हाते खाली समुद्राच्या लाटावर लाटा त्या खडकाच्या मितीशी टक्कर घेत धडाधड फुटत होत्या मधूनच अेखादा मासा वा माशाचा थवा त्या लाटावर असळून येत होता पाटरे शुभ्र असे गिघाडामारखे पक्षी आकाशातून समुद्रावर अुच निच असे सारखे घिरट्या घालीत होते त्याच्या पडछाया ह्या लाटात अुमटत, तेव्हा वाटे की, ते पक्षीच लाटावर पोहत आहेत पण केव्हा नेव्हा जेव्हा काणी पाणजीव

समुद्रावर यव्याच्या घड्याने झुलळून यत सव्हा ते अनेक अवजड सुगुंभ पक्षा सेंप घालून खरोखरीच त्या लाटांवर पाहू लागत त्याचा रागची राग लाटावर नि पटलाया लाटातून डालताना तो निळ्या समुद्राची लाटची लाट अर्गी पादरी गुंभ दिसे ना, जर्गी ती क्षारसागराच्याच कुद्यागारच्या लाटातील अेक चुनून निक्के पाहवत आण आह

पाण्यावर यणाच्या माटाच्या मागावर नाथ्याच नेमवे पाण सुटताच ते माने सळवतो समुद्रात गडप हात अम सासभर पाण मारात राहिल्यानंतर राजा नान बावने आणि त्याच्या मागोमाग अित्रग जावऱ्यानी त्या अुघ मुळकपावरून त्या सखा समुद्रात घडाघड अुदपा घेतल्या तान-तान पुष्प माल पाण्यात बुडो घेऊन ते समुद्राच्या तळाशी गत पाणबुडेषणात जावरे लाव अत्यंत पटाभीन असतात नी त्याचा प्रत्यक्षीचा सळव असता अुपजाविकाहा अमतच ज्या मागामध्य त त्याच तीक्ष्ण क्षर सिळून गेलेच असतात त मासे अपातच तळागी जाऊन पडलेच मापड तात त्यानील गव्य तितके मास पाठावर घातून या गाधून त्याना त वर घेऊन आले बाळवटावर यनाच त पदाडच पदाड त्यानी त्याच टाकत सार जण त्याच्या भोवती जमून हनत तिदळत, बाणत्या याणान बोणा मागाग मारले त्याचा चचा नि बदाजा कण्यात रगून गल मग त्याना माठी आग पगविला तीवर त काहा 'मास त्याच्या बायकमुलानी पारघ वेलतपगी अितराना आणिल्ली अेक-दोन रान डुबेर, अस त गान्या टाळीन मिळन अुपाजिलेच त्याच अवश्य तितक त्या आगीत बाही भाजत काही सध्याकाळला ठबल त्या वेळेपर्यंत सकाळी कुटून गेले त्याचे सगळे लाव बहुताशी परतलेच हाते मा घुम नि प्रगस्त बाळवटात अुहाच्या शुवन त्याच वनमाजन चालू शात त्या पनदाड शाळीतील पावसात नि समुद्रातल पाण्यात सकाळपातून भिजून भिजून त चिव शात्रेले नि कुडकुडत होत त्यामुळे त्या अुहात त्याची अग बाळन असता शीतल चादण्यात नेवताना जर्गी आपल्यात गमत वानते सगी त्याना त्या अुहातील भोजनात माठी गमन वाटत होनी बाही भाजतच बाही अर्घे-कच्चे बाही कच्चे मास-ज्याना जस आवडत तस त्यानी गट्ट केले कठीण हाडे दोन्ही हातांनी बडावड भोडीत त्यांच्या साध्यातील रस बाणो सुपसुप चोखला तर मोणा बोवळी-नोवळा हाडक जगाच्या तर्गीच दातानी कचानच चावून चावून साभून टाकली जावरे सवच पदाय कच्च खातात तस मासही कच्चच खातात अगदी पक्कामाचाच वत ठरला तर भाजलेल मास ! पण भाजण्यापुढच क्षिजवण राधणे, मसाला घालणे फार काय सेंपाक करण हे शब्दमुखा त्याच्या मायेत नाही

अितक्यात राजा नानकीधाने हातवारे करात विचारल

'ढोलकाटी ? - विलायती पाणी !

जावयाच्या भाषेत शब्द असे आधीच गोजवे त्यातही त्यांना शब्दापेक्षा डोळे नि हातबारे ह्यानीच शक्य तितके झोळण्याची आवड, शब्दाचा कटाळा. ह्यामुळे सवध वाक्य बोलायचे, तर अेका शब्दात वोलतील आणि त्याचा झुरला अर्थ हावभावानी पुरा वरतील राजा नानकोवीने जेव्हा नुसता 'डोलवाठी' अितवाच शब्द झुच्चारला, तेव्हा त्यानेही त्या वाक्याचा झुरला भाग हाताने नि डोळ्यांनी भरून वाढला होता ते सारे शब्द नि हावभाव मिळून मराठीत तेच वाक्य लिहिले तर त्या अेका शब्दाचा सारा अर्थ असा होतील —

'वाय, तो बापला 'डोलवाठी' कुठे गेला आहे? बरेच दिवस येत नाही आताही अिक्डे ? का बर ? तो असता तर ते 'विलायती पाणी'—ती दाह-यथेच्छ पाजता ! तिची रोवढी झुणीव आहे आता '

त्याला अेना जावच्याने दोन शब्द नि दहा हातबारे नि दृष्टिविभ्रम भरून जे श्रुतर दिले त्याचा भावार्थ अेवढा होता—'तो डोलवाठी' जावच्याच्या गातीची जी अेव दुसरी 'टटोवी' नावाची टोळी त्या अरण्याच्या अेका दुसऱ्या विभागात वसत असे, त्याच्यातही त्याची ओळख असल्यामुळे तिबडे गेलेला आहे आणि थोड्याच दिवसात परतणार आहे '

पण त्याच्यासाठी आजचे विजयनृत्य थोडेच थावादयाचे होते ! मृगया नि नाच हा तर जावयाच्या जीवनाचा स्वासोच्छ्वास ! त्यातही त्या अिग्रजाशी झालेल्या लढाईच्या गडमडीत नाच असा झालेलाच नव्हता त्या ह्रीशीच्या झुपास-मारीचे आज केवळ पारणेच होते ! असे नाचासाठी अुसुक्लेले ते जावरे पुपप, हिरया, मुले, मादे त्या प्रशस्त दाळरटातील नृत्यागणात घो घो जमले कोणी मोठमोठ्याने दड धोपटू लागले, कोणी झुगाच अेरेवटे' झुझा नि कोंलाटघा माळ लागले, कोणी गर्जू लागले, कोणी तीन-चार शब्दाचेच गाणे कसल्या तरी अेकस्वरी सुरावर सारखे म्हणत घुमू लागले बहुतेक स्त्री-पुरुष अगदी नागवे, काही नटवे स्त्री पुरुष असाद-दुसरे छानदार पान मटोपुडे पण ओटीपोटाच्या खाली फारसे लावणार नाही अशा वेताने छटकविलेले—तेही श्रुगार म्हणून, आच्छादन म्हणून गळे !

‘दाला सीमाच राहिली नाही. भरभर नि गरगर फिरणाऱ्या त्या नाचत्या वर्तुळा-
वर डोळा ठरेनासा झाला !

आजच्या युरोपमधल्या कोणत्याही नग्न-संघाचे सभासद जर त्या वेळी तेथे
असते, तर त्या जावऱ्यांच्या त्या सरमिसळ स्त्री-पुरुषांना, त्या अल्लिंग नृत्यात तसे
देहभान विसरून गेलेले पाहतांना तोंडात बोटें घालून म्हणू लागते, ‘वा रे वा !
‘नंगा नाच असावा तर असा असावा !’ मासर्सच्या शतावधि वर्षांपूर्वीपासून जावरे
जसे समाजसत्ताक होते, तसेच आजच्या युरोपियन नग्नसंघाच्या अत्युच्च महत्वा-
कांक्षा शतावधि वर्षांपूर्वीच त्यांनी व्यवहारून टाकिलेल्या आहेत.

तो नाच संपतो न संपतो तोंडभेक जावरा मोठघाने टाळी बाजवून बोट
पाखवीत ओरडला, ‘डोलकाठी ! डोलकाठी !’ पाहतात तो ‘डोलकाठी’ खरो-
खरीच येत आहे आणि त्याच्या खावेत नि हातातही ‘विलायती पाण्या’च्या
वाटल्या आहेत ! जावऱ्यांच्या आनंदाला पारावार नाहीसा झाला !

जावऱ्यांना तवाळू प्रथमपासूनच फार आवडते नि गेल्या चाळीस-पन्नास
वर्षांपासून त्यांच्यात विलायती मद्याचाही गिरकाव थोडा-बहुत झालेला आहे. ते
जरी दाह्याच्या व्यसनाच्या पूर्ण आहारी अद्याप गेले नसले, तर ते त्यांना अतिशय
आवडत नाही म्हणून नव्हे, तर मिळत नाही म्हणून. हा ‘डोलकाठी’ जो त्यांच्यात
आजकाल अितका आवडता झाला आहे, तो त्याच्या मनमिळावू स्वभावाभितकाच
किंवा त्यापेक्षाही अधिक अशी त्याच्या ह्या मद्यमिळावू नि तवाळूपुरवाभू गुणा-
मुळेच होय.

ज्या मनुष्यांचे नांव जावऱ्यांनी असे ‘डोलकाठी’ ह्या अर्थाच्या जावरी
शब्दात ठेविले होतें, तो अेक मूळचा ‘भगोडा’च होता. अिग्रजांच्या काळ्या पाण्या-
वरील जन्मठेप बदिवानांपैकीच तो अेक अमून बऱ्याच वर्षांपूर्वी तो बदिवानातून
पळून गेला होता. पण हिंदुस्थानात परतण्याचा त्याचा येत अेकदा फसल्यामुळे
आणि त्या राहसात काही जावऱ्यांची नि त्याची रानामध्ये ह्या विलायती
पाण्याच्या बशिल्यानेच दाट ओळख झाल्यामुळे ह्या जावऱ्यांच्या टोळीत त्याला
गेली तीन-चार वर्षे आसरा मिळाला होता. तो चोहन-मारन अंदमानच्या अिग्रजी
वसाहतीत जाओ, जावऱ्यांनी दिलेले अनेक सुंदर नि मोठमोठे शंत आणि दोन-
दोन फुटीचे वेळण्या-ताटण्यासारखे रद नि गुलाबी त्रिपले त्या बंदिवान पनाहती-
तील व्यापाऱ्यांना चोहन-मारन विक्री, बहुतेक पैने माठीछा घाली आणि भुरलेल्या
पैकी थोडेमे विलायती मद्य नि पुन्हाही तवाळू गुप्तपणे जावऱ्यांना आणून देओ.
त्याच्यात तो अगदी त्याच्या जातीचाच अेक आप्त अमावा तमा मिगळून गेला होता
तो त्याची बोली बोलू, खाणें प्याओ, नागवा राहो, रगो मातीचे पट्टे अगावर फाओ,
त्याच्या मुल-मुखात ममथेदक होओ, त्याच्या स्त्री-पुरुषात ते जमे सरमिनळ नाचओ
निजत, तमाच तोही मिगळून नाचे, निजे.

ते जावरे त्याला जावडीने 'डोलकाठी' ह्या अर्थाच्या नांवाने जें संबोधित, तेंही त्याला अगदी शोभेसेंच होतें. कारण त्याच्या कटीपर्यंतच लागणाऱ्या त्या ठेंगू आणि बूटपॉलिसारारख्या काळ्या कुळकुळीत जावऱ्यांच्यामध्ये तो निमगोरा नि सहा-अंक फूट अंचीचा हिंदु भगोडा अशा राहिला की दिसेच मुळी डांवर फासलेल्या तारवांच्या मधोमध अमारलेल्या बेखाया 'डोलकाठी' सारखा ! ह्या साम्यावरूनच जावरे विनोदात त्या नांवाने त्याला संबोधू लागले.

ज्यांनी त्याला त्या पाळीला शस्त्र नि शिपले दिले होते, त्यांना-त्यांना त्याने चार-चार घोट मद्य पाजलें, अंतरांना यथेच्छ तबाखूचे वोकणे भरविले आणि राजा-राणीला तर मद्याचे दोन सर्वंध पेले काठोकाठ भरून अपण केले. त्या रगात राजा नानकावी नि राणी फुली ह्यांनी 'डोलकाठी'चा अकेक हात घरून आणि त्याला मध्ये घेऊन त्याच्या सन्मानार्थ आपल्या तिघांचा अंक स्वतंत्रच नगा नाच चालू केला.

जावऱ्यांच्या त्या विजयनृत्याचे तावूत शेवटी सिधुतटावर 'बिलायती पाण्या'त असे थड होत असता तिकडे मागच्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे त्या घायाळ जावऱ्यासह कटक नि रफिअुद्दिन त्या राजधानीपासून दोन-तीन मैलांच्या अंतरावर येऊन थंबले होते. त्या घायाळ जावऱ्याने त्यांना 'डोलकाठी' नावाच्या भगोड्यास जावऱ्यानी गेली दोन वर्षे कसे सभाळले आहे आणि जर कटक नि रफिअुद्दिन त्यांना तसेच अशुभोगी पडतील, मद्य नि तबाखू पुरवितील, तर त्यांनाही जावऱ्यांचा सर्वतोपरी पाडिवा नि प्रीति वशी मिळू शकेल तें सांगितले होतें. पण पहिलो अडचण होती ती ही की, ते हिंदी वंदीवान अग्रजाचे लोक ! आणि जावरे त्या वेळी अग्रजावर विघडलेले ! त्यामुळे जर त्यांनी त्या घायाळ जावऱ्याला त्यांच्या मांगातीच येताना पाहिलें, तर ते जावरे स्वचित् अकस्मात् त्या जावऱ्याचीही संका घेतील. चिडून कुठनील, विपारी याणांचा पाअूस पाडतील ! ती आपत्ति टाळण्यासाठी शेवटी अग ठरले की, कटक नि रफिअुद्दिन ह्या दोघानी ती रात्र त्या अरण्यातच छपून काढावी ; त्या घायाळ जावऱ्याने अकटेच पुढे जाऊन आपल्या टोळीला मिळावें ; म्हणजे त्याचे स्वागत झेकडा नव्याण्णव अशी विनयक केले जातील. मग त्याने जावऱ्यांना कटक-अुद्दिनच्या जोडीनेच त्याम कसे वाचविलें, ती जोडी अग्रजाचे लोक नसून त्याचे मध्या कसे कट्टर दानू आहेत, 'भगोडे' आहेत आणि जावऱ्यांना नाना प्रकारच्या मद्य, तबाखू, काचमणी, रंगी रेशमी वस्त्रांच्या पट्ट्या प्रभृति वस्तूंचा सदैव पुरवठा करणार आहेत, ते युक्ती-युक्तीने मागावे आणि मग त्या घायाळ जावऱ्याचा जीव वाचविण्याच्या अुभकारासाठी त्या नव्या भगोड्यांना आश्रय देण्याम टोळीचे आणि राजा-राणीचे मन वळवावें. तितकें काम साधनाच त्या जावऱ्याने ह्या अरण्यात परत येऊन कटक-अुद्दिनला सांगाती घेऊन जावे, असा वेत ठरला.

सोटयुर्ग' आतील नानाविध जीव शेगाच्या दाण्यामागचे तोंडात आणि त्या शिपत्या टेकडीरसालच्या या पुरातन खड्ड्यात टाकीत तीं सारीजणे गप्पा छोट्यात बसलीं

तोच, 'आला ! आला !' अ० ५५ अ० ५५' असे अस्मात् विचाळून नानकोबीची बहीण जवळ-जवळ नाचतच खुटली दूरच्या झाटीकडे बोट दाखवून तिने मान्याचे रस जिवडे घेधून घेतले होते, निवडे नानकोबी जा पाहतो, तो त्याला त्याचा हरवलेला तों.घायाळ जावग, त्याच्या त्या बहिणीचा नवरा, धोडा लगडत पण वेवदरीत अगदी निर्भंग, निश्चिंतपणे आपल्या राजधानीकडे येत आहे असे आदळते त्यासरणी आनंदान दाळी पिटून ती गगळी अुमी राहिली आणि नाना प्रकारचे हातबारे परोत आणि विविधपणे विचाळत, चल चल, स्वकर ये ! तुला स्वागत असो !' असा भाव ध्यनवू लागतो

आपल्याविषयी आपल्या जानमाजीच्या मनान कोणतीही विन्मिष आलेले नाही, हें पाहून हपलेला तो जायराही आनंदाने नि अस्तुफतने घावतच पुढे आग. पण त्या आपल्या भाजूददाच्या सन्मुख येताच बेरदम खबळला नानकोबी, फुली नि त्या जायच्याची वायवां अशी मारी न हमता, न दोलता ताठ अुमी राहून त्याच्याकडे पाहू लागली हळूहळू त्यांनी त्याच्यावर डोळे बटारले, तोही ताठ अुमा राहिला आणि रागाने बपाते तसे त्याच्याकडे डोळे बटारून पाहू लागला

मग ते दोन्ही पक्ष बेकामागून बेक खाकरून-खाकरून लागले पाच-महा पैल असे खाकरणे झाल्यावर ते पुन्हा निश्चलपणे बेकमेकावर डोळे बटारून अुमे राहिले

कारण जावच्यातील शिष्टाचाराचा तोच नमस्कार चमत्कार असतो. कोणतीही व्यक्ति, मग ते पोटचे अपत्य का असेना, चार दिवस दूर राहून परतले की, त्याला भेटण्याच्या बाधी हा असा नमस्कार-चमत्कार करावा लागतो

ह्या रुढीचे मूळ जावच्याच्या स्मृतिशीणतेत असावे त्याना आठवण अशी फार राहत नाही त्यामुळे मनुष्य चोडे दिवस नाहीसा होऊन परतला की त्याची ओळख पुन्हा पटेता त्याला नीट निरखून-पारखून घ्यावे लागते खाकरून-खाकरून ता पचु वा मिन स विचारपूर्वक ठरवून टोळीत पुनरपि धुमू देणे सावधपणाचे बेव वर्तव्य असते ह्या मूळच्या आवश्यकतेचीच पुढे शिष्टाचारी रडि झाली आणि ओळख पटलेली अमली तरी पाहुण्याची तसा नमस्कार चमत्कार बेल्यावाचून न बोलण्याचीही पद्धतच पडली असावी

तो शिष्टाचार होताच त्याच बटारलेल्या डोळ्यातून आनदाचीं आसवे घळघळ पाहू लागलीं आणि आपल्या त्या हरवलेल्या बीरबधूच्या गळघात त्याच्या बाध-चाची नि पतीच्या गळघात परतीची प्रेमळ मिठी पडली

त्याच्या मुटूचे अद्भुत वृत्तान्त सांगताना त्या पुनरागत जावच्याने कटवच्या नि रफिअुद्दिनच्या त्याच्यावर झालेल्या अुभारांना अितके बारबार अुलेखिले होते की, जेव्हा त्याने शेवटी त्या दोघा 'भगोड्या'ना जाव्यानी आश्रय द्यावा आणि

त्यानी त्यास दिलेल्या जीवदानाचे अनुरागी व्हावे, अशी वळकळीची विनंती तोपर-
तये जमलेल्या त्या टाळीतील अनेक जणाना भुद्देसून बेली आणि त्या भगोड्याचान् इंग-
यथेच्छ तबाखू नि दारू मिळण्याचे आमिषही दाखविले, तेव्हा तिला मान न डोल-
विणारा असा जावरा पोणीही आढळला नाही तरीही निश्चित विचार वरणारी,
पुढाच्याला शोभेची भुद्रा करून नानकोनी थोडा वळ चूप बसला आणि मग हात-
घाऱ्यानी वाक्याचा बहुतेक भाग व्यक्तवित शब्द असा वेवडाच उच्चारता झाला
'डोलकाठी !'

त्यात अितका अथ भरलेला होता की, 'असा भगोड्याची खरी परीक्षा
डोलकाठीलाच आहे ! त्यालाच आमच्या घतीन तिकडे घाडा जर बटक नि
रफिअुद्दिन ह्याना डोलकाठीन आश्रयाह ठरवेल, तरच आश्रम दभू !'

त्याची ती भेट तिकडे त्या मध्यामाळी हात असता, भिक्डे बटक नि रफि-
अुद्दिन हे दोघही मूय अस्तास जाण्याच्या आधी काही पारध करून त मास आगीने
नुसते भाजून खावून, रात्र पडताच त्या भयानक जगलात आपापली अग्रहणे
घालण्यासाठी त्या दलदली नि चिखली रानात पलंग पाहू लागले तेथला पलंग
म्हणजे पलंगाची मूळ प्रकृति ज झाड, तेच हौय झाडाची पाहणी करताकरता दोन
एव नि मोठमोठ्या फाद्या भुचावर जेव ऐकमकीस चिकटून गेलेल्या आढळ्या तेथे
त्या तशा निरनिराळ्या झाडावर ते चढले व त्या झाडाच्या फाद्यानी झालेल्या
भाळ्यावर निजले गाढ शोपेत गडगटून खात्री कोसळण्याचे गम फारसे झुक नये
म्हणून त्यानी स्वत ला रानवेलीच्या दोरतडामारण्या चिबट सोलानी त्या फाद्याच्या
पलंगाची स्वत ला बांधून घेतले होते पावसाचो वराच बळ भुचाडी होती, तरी पाणी
झाडोतून ठिपकतच होते मधून सरही घेतच हाती पण तरीही ते लवकरच
गाढ शोपी गप्ते खरे पण ती गाढ शोपच होती या क्वाचीची यशुद्धि हांनी त त्याचे
स्याच्याही घ्यानात आले नाही

पहाटेच अुद्दिन अुठला त्याला त्या गाढ झापनंतर अितक वर वाटले होत की,
तो आपल्या डोक्यावर जिवावरच्या सकटाची तरवार लटकते आहे ह मुद्रा थोडा
वेळ विसरला जवळच दुसऱ्या झाडावर कटक निजला होता तिकडे त्यान पाहिल
तो बटक अगपिठ्या देत जागा हातच होता धाडी घट्टा करण्याची लहर येवून
अुद्दिनने बटकला पुरतेपणी अुडविण्यासाठी अुच आणि सुरेल आवाजात भूपाळी
छेडली—

घनस्वामि सुदग, श्रीधरा अस्त्रोदय झाला ।

अुठो कटकवावूजी । अुदयाचली मूय आला ॥

कटकला हम् आल तोही अुठून फाद्यावरच निश्चित पाळ बसला वाघाच्या
पाळतीवर माचा बांधून मृमयू जस बसतात, तसा बटक दिमत आहेते पाहून
अुद्दिनने चेष्टा केली,

ह्या वेतामुळे जावरा वराचसा निर्भय झाला आणि लंगोलग जावऱ्याच्या राजधानीकडे निघाला. कटक नि रफिअुद्दिन हे त्या रानातच थक्के त्याच्या पोटात मात्र जावरे काय करतील नि काय नाही, अशी धडकी भरलेलीच होती त्यातही रफिअुद्दिनच्या भूळ आततायी वृत्तीविषयी कटक नेहमीच मनातल्या मनात साक्षक नि सावध असल्यामुळे आणि आपण आता घडवून आणू अिच्छितो त्या मालतीच्या मुक्ततेनंतर हा राक्षस पूर्ववैर अधुर्धे होऊन आपल्यावरही ह्या भेका तात झुलटेल की काय, अशी धास्ती त्याच्या मनात सारखी डोंकावत असल्यामुळे, कटक ती बंदूक नि तो दाखोळा अगदी न विसरता पण वरकरणी सहजपणे आपल्याच हाती राखून ठेवू लागला होता त्यातही त्या दोघाच्या पुढे आता भेक नवीनच प्रस्न झुमा टावला—हा डोलकाठी' कोण? जावऱ्यावर भितकी वषानुवषे छाप पाडणारा हा हिंदो 'भगोडा कोणी तरी वर्ता' माणूस असला पाहिजे! तो त्या जावऱ्यात तेथेच असा का राहिला आहे? ताही समुद्र कुल्लूचून पळण्याची संधि पाहत आहे का काय! साधन जुळवीत आहे की काय? कोणी तरी वर्ता' माणूस आहे त्या अर्थीच तो चाल्यास झुपयोगी मित्र नाही तर अुपद्रवी दावू! कोण ठरेल तो?

आणि सगळ्यात मोठी नि निवडोची विषयता म्हणजे ह्या घायाळ जावऱ्याचा भेटताच राजा नानकादी काय म्हणतो, काय करतो?

१९ रफिअुद्दिनचा सूड घेतला

जावऱ्याच जयनृत्य सपल्यावर सूर्य तिबडे अस्ताचलावडे जात अगता वे भिवडे आपऱ्या राजधानीकडे परतू लागडे

पावसाची त्या वेळी झुघाड होती. सध्याकाळच्या झुन्हाची रंगी-वेरंगी कोंवळीं किरणें हलत्या-डुलत्या झाडीतून जिकडे-तिकडे वागवत होती. प्रण्याच्या लडिवाळ हावभावांना करीत राणी फुली, अेका हाताने अेक काचेचा धार लाविलेला तुकडा पुढे करून आणि दुसऱ्या हाताने अेखाचा भ्रशाभितके नि भ्रशासारखे केस वाढलेल्या आपल्या मस्तकास दाखवून आजंविती झाली, 'तास नं !'

त्या तिच्या अभिनयाचा नि शब्दाचा मिळून अेकत्र अर्य अंसा होता की, 'केस किंचित् वाढल्यामुळे विशोभित झालेल्या भाड्या ह्या मस्तकाची ह्या काचेच्या तुकड्याच्या वस्त्याने गुळगुळीत झगडू कर नं ! दोरी कर नं प्रियकरा, माझी, अगदी तुझ्या रगतच्या हाताने !'

आपल्या अिकडे प्रिय पत्नीच्या केसकलापाची कोण्या विलासी पतीने स्वहस्ते बेणी घालणें हा जसा प्रण्याचा लाडिकपणा आहे, वेंच आपल्या सिंगाने गायीला स्वाजविताना किंवा खाडताना जसा प्रेमात आलेला असतो, तसे प्रेमात आलें असता आपल्या प्रियकरणीच्या मस्तकावरील वाडू लागलेले केस अगदी हलक्या हाताने 'तामून' तिची गुळगुळीत दोरी करणें ही जावऱ्यांतील लडिवाळ प्रेमिकाची अेक हीस असते. त्याच्या रतिविलासातील ती अेक शृंगार आहे. विधवेचें केशवपन हें आपल्या धर्मशास्त्राप्रमाणे जितके अनिष्ट-नव्हे जसा अेक अनुलंघ्य धर्मसंस्कार, तमेंच सधवेचें केशवपन हें जावऱ्यांच्या धर्मशास्त्राप्रमाणेही अेक सौभाग्यलक्षण नि अेक धर्मसंस्कार समजला जातो !

आपल्या प्रिय पत्नीची ती हीस पुरवण्यासाठी नानकोबीने लगेच तिला जवळ घेतले, मिलादेजिवर तिला निजवून, तिचे डोणें आपल्या माझीवर घेवून त्या काचेच्या धारदार तुकड्याने ती लडिवाळपणे आणि हळुवार हस्ते तिची दोरी करू लागला. दोरी झाल्यावर ती जेव्हा अुठून वसली तेव्हा तिच्या गुळगुळीत मस्तकाने अधिक्क शोभणारी ती विकेशा राणी फुली त्याला अितकी आकर्षक भासू लागली की, त्याने आवडीने तिचें अेक चवून तेथल्या तेथेच घेतले आणि आपण जशी शृंगाराची तिची हीस पुरविली तशी तिनेही आपली पुरवावी, अशी विनवणी जावऱ्यांच्या रीतीप्रमाणे अभिनयाच्या भाषेत करीत ती काचेचा तुकडा अेका हाते पुढे करून दमऱ्या हाताने आपलें डोके दाखवून नानकोबी आपल्या प्रियकरणीला शब्द

‘क्यों बाबूजी कितन बाघ मारे?’

कटक अत्तरला

‘भैया, जो सचमुच बाघ, दो तो अभा आनेवाला है’ त जावरे काल ठरल्या-प्रमाणे आताच परत येतो तेव्हा अेक तर त माणसाळलेल दिवतील नाहातर बाघाळतल ! बाणाच्या नखांनी फाडपाडून खातील तुम्हा मला !’

कटक अितक बोल्तो आह ताच गमारची झाडी सळसळू लागी अगदा सभर पावलाच्या आत येताच जावऱ्याने आपल्या सानटी भापेताला ‘भूऽऽभूऽऽ’ असा अुन हावा मारण्यास आरंभित त्या जावऱ्याच ओळखताच कटक झड्झडी झाडाखाली अुनरला रफिअुद्दिन मात्र आपल्या झाडावरच रेगाळून राहिला नाही असा त्यान स्वतःच बाधून घेतलल्या बलीच्या जाड सोपटाना त। सटपट अुलंगडून पावत्रा नाही म्हणून परतु काही अशी तो जो तसा रागळला तो त्याच्या अगच्या भुरलेल्या नुच्चेगिरीमुळेही होय। त्या जावऱ्यासह तो अपरिचित ‘झोकाठी’ही आलेला होता त्या दोघाचा येत कटका आणि अुद्दिनला आश्रय दण्याचा ठरला होता बिबा जावऱ्याच्या टोळोकडून पकडविण्याचा ठरला होता हे नक्की कळायचाचे हात तेव्हा असा सबाकुल स्थितीत आपण पुढे न होता कटकाच पुढे तोडानी यावा अनुकूल फासा पडतोमा दिसला तर आपणही तिथ जावे प्रतिकूल दिसला तर मागच्या माग निसटून जात। यावे असा कपटभावही रफिअुद्दिनच्या त्या मागच्या माग राहण्यात नव्हताच अस नाही

कटका पुढे आलेला पाहनाच त्या जावऱ्याने आनंदाच्या बिबाळघा मारीत त्याला मिठी मारली हाच कटकबाबू !’ असा त्याचा परिचय ‘डोल्काठी’ला त्यान करून दिला लगेच डोल्काठीही पुढे होअून कटका म्हणाय,

कटकबाबू मग वाटलच हात तुम्हीच ते असाल म्हणून ! मी जरी गर्ली दोन-तान वर्ष ह्या जावऱ्यात असा नाडा हाअून अेक जावराच बनलो असला तरी बघातराने काळघा पाण्याच्या वसाहतीत पारखा हिंडत असता मी तुम्हाला अनकवार पाहिल आहे तुमची अधिकान्याताल पत अधिकार नि पळून जाण्याचा वेतही मला ठाअूक आहे सत्तावनच्या स्वातंत्र्यवीर अप्पाचा मीही अक बिस्वम नाय मित्र होतो तुम्हाला साहाय्य दायत्र त्यानी मरताना मला सांगितल होत ता गुप्तमत्र मनुष्य ! त्यानी माया माहिती तुम्हाला दिली नव्हती कारण तुमची त्याची ओळख नवखा मायी जुना मला काळघा पाण्यावरून पळून जायला हवा तसा सवगडी म्हणजे तुम्हाच ! कटकबाबू तुमची बहीण कटकी सोडवून आणण्यात मी जोरता-बोलता यशस्वी होआन ! दचकू नका ! मला सव काही माहीत आहे कस त प्रसंगा सागेन तुम्हाला जावऱ्याकडून मी आश्रय देवविला आहे पण तुमचा तो दुसरा साथीदार भगाडा जो आहे त्याला पाहिल्यावाचून त्याविषयी मी काही वचन देअू अिच्छात नाही कारण कारण कारण-त्याच ज नाव ह्या

जावऱ्याच्या मोडक्या-तोडक्या खुब्यारात मला जुळवता आलं, तें रफिअुद्दिन असं काहीसं वनतं आणि कंटकबाबू, मला त्या नांवाचा तीव्र तिडकारा आहे. पण तो मनुष्य पाहिल्यानंतर त्या नांवाजितकाच जर तो अधमाधम नसेल, तर मी त्यालाही आसरा देववीन. मोट नांव काय त्याचं ?

चपापत कंटक म्हणाला,

‘रफिअुद्दिन हेंच ! पण तो मनुष्य अथवर पळून येण्यात मुख्य साहाय्यक शालेला; त्याला माझ्यासाठी तरी आसरा ...’

कंटकला अडवून मध्येच डोलकाठी म्हणाला, ‘तो तो मनुष्य पाहिल्यावरचा प्रदत्त ! कुठे आहे तो !’

हें त्यांचें घोलणें चाललें आहे तों रफिअुद्दिन आपल्या अंगाभोवतालचीं वंधनें सोडवून त्या दूरच्या झाडाखाली खुनहन पुढे येतच होता. कारण त्या जावऱ्याने कंटकला मारिलेली ती हसतमिठी, ते आनंदचोस्कार, डोलकाठीने कंटकशी केलेलें तें हसतमुख हस्तादोलन, ह्या सवें लक्षणांवरून जावऱ्यानी आपल्याशी स्नेहसंबंधच जोडलेला आहे, ह्याविषयी त्याला शंका झुरली नव्हती. पुढे जाणें आता सुरक्षित असें स्थान ठाम घाटले होतें. अितवयात कंटकने हाकच मारिली मोठ्याने, ‘रफिअुद्दिन, आगे आय ! जादरे आपले मित्र झाले.’

रफिअुद्दिन मनमोकळेपणी हसत पुढे आला. डोलकाठी त्याच्याकडे निरखून पाहत होता. पण रफिअुद्दिन जवळ येताच ह्या रफिअुद्दिनहूनही अंच, धिप्पाड नि काटक असणाऱ्या नागड्या डोलकाठीच्या भुंव्या सत्रस्तपणे आकुचित होऊ लागल्या. तो बारबार मोडीत असताही त्याच्या कपाळावर त्रोंघाच्या आठ्या पुन.पुग्हा पडू लागल्या. भुमळल्या मद्याच्या वाटलीचे बूब ताटकन् भुडू पाहावे तसा स्वेपाने त्याचा देह भुमळून जातां बी काय असें त्याला झालें आणि ते त्या वाटलीचें भुमळतें घूच आपण घट्टपणे वरून जतें दावून धरतो, तसें तो भूमीला आपले पाय घट्टपणे दावून धरू लागला. अितवयात त्याच्या मनात जी कोणती शका क्षोभली होती, तिची मागणी विरोधपणे पुरविणारी अंरु फटपिट त्याला मुचली. त्याने तोंडावर वळे-वळे अंरु हा आणिळे आणि रफिअुद्दिनशी प्रेमाने हस्तादोलन करण्यासाठी

त्या भयंकर अवसानाचा नि आरोपाचा अर्थ कंठकला तर काय, पण स्वतः त्या रफिअुद्दिनलाही कळण्याच्या आत डोलकाठीने त्याच्या हातात गवसलेला अुद्दिनचा हात खाडकन् हिसडला, बाहेरीचा पेच मारून पाठीकडून पोटात घेतला, त्याच्या कडीला डाव्या हाताचा घट्ट धिळसा घालून, जुजवा हात घोऱ्ही टांगातून खुपसून त्याला वर बुचलला आणि पछाडून घाडदिशी भुबीवर आपटला. लंगोलग त्याच्या छातीवर बसून आपल्या दोन्ही हस्तानी डोलकाठीने अुद्दिनचा कंठ करकचून आवळला. आता अुद्दिनच्याही ध्यानात आले की, हा त्याचा एक पुरातन शत्रू त्याच्या छातीवर चढला आहे. अुद्दिनने त्याला ओळखले, पण त्याच्या तावडीत तो पुरता सापडल्यानंतर !

'हां ! हा ! सोड सोड !' असे म्हणत कंठक घाबऱ्या-घाबऱ्या मध्ये पडत आहे, तोंच अरयंत निर्वाणीच्या निश्चित आणि निष्ठुर स्वरात डोलकाठी ओरडला, 'बाबूजी, तुम्ही थोडे चूप राहा. हा माणूस नाही. सैतान आहे ! तुमच्या हितासाठी मुद्दा त्याचा काटा अुडटलाच पाहिजे. माझा तर हा पैयळ हाडवेरी ! ते सारं मग मागेन ! बोल, रफिअुद्दिन, तूच ना माझा त्या वेळी जीव घेतलास ? तुझ्यापरी तू मला ठार केलं होतंस, नाही ? हा माझा पुनर्जन्म. आता माझ्यापरी दुष्टा, मी तुला ठार करतो '

वात-ओठ खाभून विक्राळ क्रोधाने डोलकाठी आपल्या ययमुष्टीचे प्रहारामागून प्रहार अुद्दिनच्या डोळ्यावर, नाकावर, छातीवर हाणू लागला. अुद्दिनच्या डोळ्यातून नाकातून, तोंडातून रक्ताच्या धारा असळल्या. तो लोळामोळा होभून येथुड पडला.

अितनयात डोलकाठीचा शत्रू सोच आपला भेवदेच काय ते कारण पाळीव नि प्रामाणिक कुत्र्याला पुरतें ससे जावऱ्याचेंही बैर जागृत होण्यास पुरेसे होअून-त्या जावऱ्याने आपली धनुकली अुद्दिनवर ताणली आणि त्याचा सणसणता दिवारी बाण खिळा ठोकावा तसा तेथल्या तेथेच अुद्दिनच्या छातीत थोकून दिला. रफि, अुद्दिन ठिकच्या ठिकाणी ठार होभून पडला.

लगेच तो डोलकाठी त्या अपोर समाधानाच्या आवेशात कंठककडे वळून म्हणाला, 'कंठकवावू, आज मी ह्या अुद्दिनला असा थोडासातरता बुकडून ना मारला ते ! तुम्हाला वाटल अमेळ की, मीच आततायी, पण ह्या अुद्दिनला तुम्ही ओळखता त्याच्या आधीनामून मी ओळखीत आहे त्याने असाच गळा दावून निरत्येकाचे जीव घेतले आहेत हा पूर्वीअेवसा पाळपा पाण्यावर जन्मठेप बसिवान् होता, तेव्हा मीही

‘ वारा अनुकूल सुटून आम्ही ‘ भगोडे ’ समुद्रात चांगले वाटेला लागलो. असा प्रसंगी ह्याने माझ्याजवळची रबकम लाटण्याच्या दुष्ट हेतूने, मी ह्याचा दुसरा कोणताही अपराध केला नसता, माझा घात करण्याचा बेत केला नि मी अेका फळीवर तारवाच्या काठी उभा राहून पाठमोरा झालो असता ह्याने ती फळी अकस्मात् झुलटून भाईमासुद्धा त्या भर समुद्रात लवडली. मी लगेला पुन्हा तारवाला जो धरू जातो, तो ह्याने वल्हाची दाढी माझ्या डोक्यात घातली. मी चक्कर येथून पाण्यात गटगळ्या खाऊ लागलो, बुडालो ! तारू झपाझप पुढे गेल, मी बुडालो.

‘ पण अद्भुत योगायोगाने मी जो झुमळून पुन्हा पाण्यावर येतो, ती तीच फळी छोट्या फटक्यासारखी माझ्या हाती आली. तिला धरून मी जीव वाचविण्याची पराकाष्ठा करीत आहे, तोंच जावऱ्यांची अेक थोरली ‘ डुंगी ’ पुढे घुसून माझ्याजवळ आली नि त्या जावऱ्यांनी त्या त्यांच्या भोकेत, त्या डुंगीत घालून मला वाचवले. पण ह्याच्या मते मी मेलोच ठेवतो ! आणि ह्याच पुढे काय झाल ते मला ह्या क्षणापर्यंत गाहीत नव्हत. आणि आता तरी ह्याच नांव अंकताच नि ह्याला प्रत्यक्ष असा भिये पाहताच हाच तो दुष्ट अितकं मी भोळपल आणि ह्याने माझ्यावर नि अितर अनेक जगांवर केलेल्या अत्याचाराचा हा असा वचपा काढला ! आता तुम्ही मला ‘ ठीक केलम ’ म्हणा व म्हणू नका !’

‘ ठीक केलत असंच म्हणणार मी ! तुम्ही या नीचाला आता अेकदा मारलंत तसं तीनदा मारलत ना, तरीही मी तें ठीकच केलंत असं म्हटल असतं अितके त्याचे अपोर अपराध मलाही ठाऊक आहेत ! जें मीच करायला हव होत, पण परिस्थितीच्या पेचात असल्याने जें करू शकलो नाही तेच तुम्ही केलंत ? माझ्या पायात एतलेला जो काटा मला काढवला नाही तो तुम्ही काढलात ! त्यापायी माझ्या पुढील वेतात न येत्या त्या अडचणी जरी आल्या, तरी त्याची मला चिंता नाही !’

‘ नव्हे, नव्हे, हा अमत्ता तर ज्या अडचणी तुमच्या पुढील वेतात नक्की येत्या, बहुधा माझ्यासारखाच हा तुमचाही घात करण्याम जो चुकता ना, ते सकट हा अग्रम साप आता ठेवला गेल्याने अुष्ट नाहीस झाल आहे. तुमचा पुढील बेत अधिक निर्वेध झाला आहे, असच तुमच्या प्रत्येयाला मी लयकरच आणून देतो. मी कोण’

‘ होय, तेच घोडस कळायची मला अुत्कठा नि आवश्यकताही आहे.’

‘ पण माझ्या मते तेच विचार नये. मी मागू नये कारण तुम्ही अविश्वासू आहात म्हणून नव्हे. स्वगंवासी अप्पाजीनी तुमच्या चारित्र्याविषयी मला जें प्रशस्तिपत्र दिल आहे, तेच त्या शकेच निर्विवाद निराकरण आहे पण अदमानातील अधोरी अराध्याच्या जनतात त्याच अपराध्याच्या सहकाऱ्याने काळ्या पाण्यावरून पळून जाण्यासारखा जिवारच्या कटात पडायचं, त्याने दोन गोष्टी सोडल्याच

पाहिजेत अेक गोष्ट म्हणजे कामाला अपरिहार्य त्याहून अधिक अशी स्वतःची पूर्व-पोठिका दुसऱ्याला सांगण नि दुसरी गोष्ट म्हणजे जिवाची आशा! ह्या दोन गोष्टी सोडण अवश्य, हें मी अनुभवान ठाम ठरवून टाऱल आहे तुमची पूर्वपोठिका अवश्य ती मला माहीत आहे मी हा खेळकाठी, अितकी माझी पूर्वपोठिका तुम्हाला ह्या कामी सध्या पुरे आहे प्रसंगी लागेल तशी हप्त्याहप्त्याने मी होवूनच ती आणखी वळवीन आता प्रथम जावऱ्याकडे चला राजा नागकावी हा माझ्या अनुकूल अभिप्रायामुळे स्वतः तुमच्या भेटीला अनुमृकृष्ट आहे हो, पण तुमच्यापाशी अेक चटूक काही दासगोळा नि पोलिसी कपडेही होते ना ? हा जावरा सागत होता त !

‘आह तर ! पण मी तऱ्पवून ठेवीत आलो अेका कारणासाठी जावऱ्यानी आमच्या हाती तशी हत्यार पाहून विचकू नये, आणि त्या वस्तु माझ्याच हाती ठेवीत आलो ह्या अधम भुद्दिनवरील माझ्या अतः रय अविश्वासाने !’

‘पण ढार म्हणाल, तर आपल्यापाशी त्या पडून जाण्याच्या साहसाला अत्यंत अवश्य नि माझ्यापाशी ज्याची जुणीच असा वस्तु आहेत, ह अेकत्यानेच मला आपल्या सहकार्याची अितकी निक्कीची आड लागली चला आणा त्या वस्तु अिकडे आघी !’

परंतु पाचोळपात दडविलेल्या त्या साऱ्या वस्तु कटकने सेवे आणताच डोल पाटीने प्रथम त्या वस्तुकीवर बुभुक्षितान पयवाप्रावर घालावी तशी अगदी मळपच घातली आणि मोठपा अेटीने ती वडून त्या नागडपा बीरागे खाद्यावर टाकून पुढे होवून कटनला अगदी सैनिक तोऱ्याची आज्ञा सोडली

‘चला आव मरे पीछे पीछे !’

‘वा !’ कटक हलला ‘वडुकीच्या स्पर्शाररपी तुमची पावलमुद्धा अेखाया सैनिकासारखी टपटप वरीत पडू लागली बुवा ! अगात पोण्या सैनिकाचा सचारच झाला जमा !’

‘कोण्या सैनिकाचा कडाला ? मी स्वतः अेव सैनिकच हाती की पूर्वी अेतुदा ! मी लढाअी पाहिलेली आह वावूजी, लडलोही आहे प्रत्यक्ष रणात !’

पण ताडालून चटकन निघून गेलेली स्वतःच्या पूर्ववृत्ताताची नितकी माहितीच अधिव झाली अस घाटून पीनाय डोलवाठी अेकदम चूप झाल्य आणि तो चटक नि तो जावरा ह्या दोघाच्या संयाच म्होरचेपण घेवून त्या रानात अेखाचा सेनानीसारखा त्या नानकोवीच्या रानवट राजधानीकडे चाल करून जाऊ लागला

२०. तुहंगातून मालती पसार

स्त्रियांच्या बंदिगृहातील सैपाकाच्या छपरीमध्ये अेका मोठ्या भाजीपाल्याच्या लोखंडी 'डेगी' खाली जाळ शारीत कटकी अुभी होती. बंदिवान स्त्रियांच्या वेपाप्रमाणे अेक गुढघाभर जाडे-भरडे लुगडे, वेर्णा-फणी तेलावांचूनच आठवडा आठवडा करावी लागत असल्यामुळे आणि अगदी ओंगळ'च नीच अगा अनेक बंदि-वान स्त्रियांमध्ये रायविवस सरमिस्त राहावे लागत असल्यामुळे विस्कटलेले नि अुवांचा चुजवुजाट झालेले केस, रखरखलेल्या मोठमोठ्या नुत्यांच्या अुत्तापात सतत राबता राबता घुरकटलेले नि पामामूम झालेले अग, पण तथा परिस्वित्तही मुळचीच शुभग असलेली ती युवती, ती कटकी, मालती रया आंणीने भडकलेल्या मोठमोठ्या नुत्यांच्या मध्ये पंचान्मिस्ताघनात तपस्या सोभावी, तशी सोभत होती.

. निदान तिच्यापुढे रया वेळी अुभ्या असलेल्या आणि तिला नकळत तिच्याकडे सहृदय कौतुकाने निरखून पाहणाऱ्या अनसूया जमादारिणीला तरी ती कटकी तशी सोभत आहे अशी भासली.

तेथे काम करीत असलेली दुमरी अेक बंदिवान स्त्री जी होती, ती पिटाची पोती आणण्याच्या कामावर निघून जाताच तेथे अेकट्या अुरलेल्या कटकीला सावध करण्यासाठी अनसूया जमादारिणीने चटकनी वाजवली. कटकीने बर पाहिले, थोडी पुढे झाली, आजूवाजूम ग्याहाळले आणि अनसूयेच्या हातची अेक चिड्ठी चटकन् धेअून वाजूला लाकडाच्या ढिगाआड जाअून लपली. अनसूया जमादारोण कोणो आठ येअू नये म्हणून दारातच अुभी राहिली. अेक-दोन मिनिटांतच कटकीने ती चिड्ठी याचून जाळात फेरली न फेरली. तांच अनसूयेने 'काम झालं ना ?' असे

टाकोत होनी आणि तरीही मजलेज जरी काही कोठे धुकले, तिच्या वा अंतरांच्या हालचालीत लवलेगही करू जरी पडला, तरी ती होती त्या सकटाहून किती भयकर अशा दुगुन्या सकटात ती पडेल ह्या जाणिवेने मधूनच बरबर वापत होती. पण जर तो मारा कट संतोतंत जुळून आला तर ? ...बेका चौवीस तासांच्या आत गुसाच्या स्वर्गात पाऊल आणि किमनच्या गळ्यात मिठी !

तिच्या मनात हे वाटळ चालू होतं; पण तिचं वर्तन ह्या बंदिगूहातील घडघाळामारखे, बंदिगूहाने आम्बून दिलेल्या जिस्तीप्रमाणे संतोतंत चालू होतं. सान्या बंदिवांनाची जेवणं होऊन दुपारच्या वेळी मंगणविभागातील बंदिस्त्रियाना जी घोडो मुटी मिळते, तीत कटकी नित्याप्रमाणे बरबर घोडो स्वस्थ पडली. पण तिचं मन असह्य अस्वस्थतेने आणि मासंक अपेक्षेने काय होओल, कसें होओल, असा चितेत बरबरायी होत होतं. ती बरबेबर अनसूया जमादारिणीच्या बाटेकडे डोळे लावून बसे. तोंगचे ठोके घडघाळात पडताच तिला वाटलं, चारचेच पडले. तिची बाहेरच्या कामावर जाण्याची वेळ अेकदाची आली; पण तोंगच वाजले, हे बळताच ती ओजळलीशी होऊन पुन्हा गाली बसली. अितक्यात जरोखरीच चार वाजले, अनसूया जमादारिणीने बंदिवालाच्या सांगण्यावरून नेहमीप्रमाणे 'कंटकी!' अशी हाक मारिली. सर्वासमक्ष कंटकीला तिच्या संध्याकाळच्या कामावर बाहेर जाण्याची आज्ञा मिळाली.

हे बाहेरचं काम म्हणजे त्या बंदिवांनांगाडी काटलेल्या बंदिगूहाबाहेरील प्रेमोद्यानात जाऊन शाड-लॉट करण्याचं आणि व्यवस्था ठेवण्याचे होतं. कंटकीची खोख चाल-रीत पाहून बंदिपालाने ते तिच्याकडेच दिलेले होतं. ती प्रत्यही त्या प्रेमोद्यानात जाण्यासाठी अशीच बंदिगूहाच्या दाराबाहेर पडे, संध्याकाळी शाडलॉट व्यवस्था संपून प्रेमोद्यान बंद झाले की पुन्हा त्या दाराच्या आत येऊन बंदिगूहात

हसऱ्या ढिलाजीने ती त्या बदिगृहाच्या दाराबाहेर पडली. अनसूया त्या वेळी तेथे डुकून पाहण्यासही आली नव्हती. आपल्या गावीसुद्धा ते प्रकरण नव्हते असे मुढे सांगता यावे, ह्या हेतूने अनसूयेने बदिगृहातील दुसऱ्याच थेंका वामामध्ये गडून गेल्याचा बहाणा करण्याचा चाणाक्षयणा दाखवून बदिगृहामधल्या अगदी मधल्या चौकात ती केव्हाच निवून गेली होती.

बदिवानातील चांगल्या चालीच्या स्त्री-पुरुषांना विवाहाची अनुज्ञा मिळाल्या-नंतर ते काळ्या पाण्यावरील बदिवान आपल्याला आवडेल असा जोड निवडण्या-साठी त्या बागेत येत. ते नेहमीच्या रीतीप्रमाणे तेथे त्या दिवशीही गोळा होऊ लागले, परस्परांच्या सांगाती बोलण्या-वसण्यात गुग झाले झाडलोट करून कटकतीही त्यांच्या अगून-मगून फिरू लागली, पण तिचे चित्त सगळे त्या बागेपुढून जाणाऱ्या सडनेबडे होतं पाचवे ठोवे पडले, पण अगून तिला हवा असलेला मनुष्य त्या सडनेवर दिसेना ती अस्वस्थ झाली, दृष्टि ताण-ताणून पाहू लागली, पाचानंतरचे प्रत्येक मिनिट तिला तात्सासारखे बीर्ष वाटू लागले. सन्वत्पाच झाले !

त्या पोलीसांची ती कडक भाषा आणि निर्भीड अंठ पाहून तो प्हारेक वरमला. नाही म्हणजे तर कमिशनरच अंदाजाने मुख्य सरकारी हे त्या पोलीस ! ह्याच्याशी 'हो-नाही' करीत तेरी-मेरीवर येण्याने वेळी आपणच गेल्या येऊ, असा संकेत तो प्हारेकरी गोंजळात पडला आहे, तोंच त्या पोलीसांनी कां कीला पुढे घालून 'चलो !' असे आज्ञाविले. त्या आज्ञेची वाटसुद्धा न पाहून कंटकीही आधीच वाट चालू लागली होती. पाच मिनिटांच्या आत ती तिचे अंध वळणाने दुसऱ्याच वाटेला निघूनही गेली !

तो प्हारेकरी ती दिसेनाशी होओवीं त्या वाटेकडेच पाहत राहिला. मग अर्ध्यापाऊन तासाने ती वाग वेळच्या वेळी बदलून ती बंदिगृहात गेली. संध्या काळी पणतो करताना अंक स्त्री बंदिवाण अणा भरला आणि ती कंटकीच होय असे कळताच बंदिपालाने त्या प्हारेकऱ्याला दटावले त्याने ताठ उत्तर केले,

'चीफ कमिशनरसादकी पूछिये मेरी क्या कसूर ? पोलीस हपसरने कंटकी को पकडकर उसके साथ चल दिया !'

'चीफ कमिशनरच्या बंगल्यावर बंदिवाणाना अचानकपणे अनेकवार बोलावण्यात येत. हिदुस्थानचे नवे बॉरेंट किंवा अंतर काही मुटका, बंदीची सूट अत्यादि कामकाजात असे नेहमी घडत, पण बंदिपालाला न विचारता परस्पर हत्यारबंद पोलीस धाडून असा तरुण स्त्रीबंदीला पकडून नेणे हे पडतीग्य तरी सोडूनच ! ह्यास्तव बंदिपालाने कमिशनरच्या बंगल्यावर सकाळ दूनाना धाडले. नावतून त्या बंगल्यावर जावे लागे. तितके लावून जाऊन दूत रात्री परत येताच त्यांनी कमिशनरचा निरोप आणिला की, 'अिकडून कंटकी नांवाच्या कोणत्याही स्त्री-बंदीला बोलावण गेलिले नाही !'

अर्थात्, कोणा तरी दोषा पोलीसांनी त्या तरुण स्त्रीबंदीला पळविले असे पाहिजे ! हे स्पष्ट होताच बंदिपाल गडबडला. बंदिगृहाच्या 'सफट-घंटा' अंदाज ठणठण करीत मोजमोठ्याने बाजू लागल्या. जिरडे-तिकडे शिपायांची घाबऱ्या नि घोघ नि नाकेबंदी होऊ लागली विशेषतः पोलीसांच्या बाळीतून ते दोघे पोलीस कोण, ह्याचा कडाबयाचा घोघ चालला कारण त्या मुलीला घेऊन नेणारे कोणी तरी दोघे पोलीस शिपायांच होते, असा पुरावा जिकडून-जिकडून मिळत चालला. वाटेने जाता-येना दांभे हत्यारबंद शिपायी असा मुलीला घेऊन आलाचा आपण पाहिले, पण पोलीसच असल्याने सरकारी काम गमजून आपण तिकडे चित्त घालले नाही, असे पुष्कळ वाटमरणीही नागितले. रात्रभर घोघ चालला, पण ते पोलीस कोण हे अणमना, त्या मुलीला घेऊन ते गेले कोठे ते कळत नाही !

असा रीतीने बंदिगृहात कमिशनरकडचा अलंगडा घेऊन दूत रात्री परत येतांना कंटकी पळविली हे नक्की ठरविता आले म्हणून. त्यामुळे कंटक आणि बोलनाठी ह्यांना चार पांच ठाम निवेष्ट मिळाले तोंवर त्याचा पाठलाग असा

भारंभिलासुद्धा गेला नव्हता. पोलीसांचा बेप करण्यात त्यांनी दासविलेला चाणाश-
पणी त्यांच्या चाणलाच अपयोगी पडला. कारण सरकारला शंका भलत्याच बाजूची
आली, शोध नको त्याच दिशेला चालला. त्याचा कटकने पुरा-पुरा काम घेतला.
माणे जावऱ्यांनी अग्रजी वदिवानांवर छापा घातला तेव्हा जो अग्रजी पोलीस
जमादार मारला गेला आणि ज्याची बंदूक नि कपडे-पट्टे कटकने काढून नेले होते,
ते आणि डोलकाठीपाशी असाच अेक अपटून आणिलेला त्याचा स्वतःचा बंदूक-
पट्टा आणि पोलीसी कपड्याचा असलेला अेक सच; असा त्या पोलीसांच्या दोन
बंदुकांच्या आणि वेपांच्या अपयोगाने त्यांच्या कटाचा तो साहमी प्रारंभ तरी
निविघ्न पार पडला.

त्याचाजवळ पोलीसी वेपातच असलेला 'डोलकाठी' हा गेली कित्येक वर्षे
'भगोडा' म्हणून पकडावा असा हुकूम सुटलेला अनताही काळचा पाण्यावरील
सरकारी वसाहतीत छत्रवेपाने हिडण्यात आणि लंगोलंग अरण्यातील त्या जाव-
ऱ्यांच्या राजधानीत जाऊन लपण्यात अगदी पटाभीत झालेला होता. सत्तावनच्या
स्वानभ्युदातील वृद्ध वीर जे अप्पाजी त्याच्याकडेही तां ह्याच छत्रवेपाने निरम्य
जात्री-येत्री, कटकला जावऱ्यांनी आश्रय दिल्यानंतर डोलकाठीने ह्या विद्येत
कंटकलाही पटाभीत करून सोडले. कंटकच्या यहिणीला - कटकीला - बंदिगुहातून
सोडविण्याचा हा धाडसी कट डोलकाठीनेच रचिला. त्यानेच कटकसह ह्या छत्रवेपात
अनसूयेची भेट तिच्या घरी घेतली; कटकने तिच्याकडे देव म्हणून ठेविलेली
हजार दोडहजारांची रक्कम कटकच्या सागण्याप्रमाणे तिच्याकडून परत घेतली
आणि कंटकीला बंदिगुहात देण्यासाठी तो कटाविपरीची गुप्त चिट्ठी अनसूयेच्या
हाती धाडली होती. त्या चिट्ठीप्रमाणे कटकीने ठराविक वेळीं धीटपणे त्या बागे-
तून निसटून ह्या पोलीसी छत्रवेपात आलेल्या आपल्या मदगड्यासह जन्मठेप बंदि-
यासाच्या वेड्या अेका क्षणात सोडून टाकण्याचे हे जिवावरचे धाडस केलें होते.

लोकांनी ती डुंगी त्या तरणीच्या घेऊन दूरवर जाताना पाहिली त्यांनाही तो देखावा. वराचमा चमत्कारिक वाटला अगताही हत्यारबंद असे दोन पोलिस, निपाळीच तिच्यात आहेत, असे पाहून काही गवगवा करण्याची बुद्धि वा छाती झाली नाही. थोड्याच वेळाने डुंगी काळ्या पाण्याच्या ओसाडातील ओसाड आणि निविड, निर्वन अरण्याच्या काठाशी अमनेल्या समुद्राच्या भागात गिरली.

कंटकच्या अंगाशी अगदी टेकून कंटकी बसली होती. ती त्याची सखी 'बहीण'च आहे, असे मानणाऱ्या डोलकाठीला त्यात काहीच विरोध वाटले नाही. परंतु तिची ती मनोहर तनुलतिका आणि तें मनमिळाऊं हमणें, बोलणें, बागणें पाहून-पाहून त्या डोलकाठीला बरचेवर असें मात्र वाटल्यापांचून राहिले नाही की, जर ही मुवती आपल्याही अंगाशी अगदी अशीच टेकून बसली तर किती गोड वाटेल !

तो डुंगी निजंत आणि निविघ्न समुद्रभागात गिरताच जलीपावर जसवंत सलीलपणे डुलू लागलो, तसेंच कंटकीचें हृदयही आनंदीपावर सलीलपणे डोलू लागलें. पिजच्यातून सुटलेल्या पाखराला नितसीम आनंद होतोच, पण त्या बंदीतून निमटलेल्या मालतीचा आनंद त्याहूनही नितसीम होता. कारण पिजच्यातून सुटलेले पाखरू दिसेल त्या शाळावर आजून बसतें सरे, पण त्याचे आपोष्टमित्र असलेले अितर पक्षी त्याला हुसकू लागतात. त्याला निर्भय असें घटेंच लगोलग सापडणारें नसतें. पण जन्मठेपीच्या बंदीतून निमटलेलें हें जें पाखरू ह्या डुंगीत हमत-खिदमत आहे, त्याला त्याच्या भेगुलत्या अेका मित्राने, जिष्टाने, लगोलग आपणावलेलें आहे; किसानच्या प्रणमप्रिय लोभात ह्या पाखराला स्नेहमय सगतीची आवडतीं अूब वेगारें अेक गोड घटें लगोलग सापडलेलें होतें ! तें पाखरू, ती मालती त्या मुटू-केच्या झुल्लासात आणि किसानच्या संगतीत अेकदम अितकी रंगून गेली की, तिला जन्मठेवेची भयंकर शिक्षा आपणाला कधी काळी झालेली आहे, आता मुद्रा त्या शिक्षेची कृपा आपल्यासोबती फिरटद्या घालीत आहे. ह्याची त्या क्षणापुरती तरी विस्मृतीच पडल्यामारली झाली. सध्या आपण कंटकी आहोत, मालती नव्हे, हें मुद्रा ती विसरली. तिच्यात खपान ग्रहण लागलेली शधिकळा जशी आकाशात, तशी 'मालती' जी अदृश्यच झालेली होती, ती 'कंटकी'च्या जाणिवेचे तें ग्रहण मुद्रताच पुन्हा पहिल्या अितकीच सुंदर, सुभग आणि सुखद असा स्वरूपात प्रकटली. त्या आनंदाच्या भरात मालती मालतीसारखीच पुन्हा अेरुदा हसू, रसू, डोलू, बोलू लागली. किसान पण तिला पुन्हा किसानमारखाच भासू लागला. ती 'डुंगी' त्या समुद्राच्या सलील लाटावर अूच-अखल होताना थोडी जरी कलती झाली तरी त्या निमित्ते सगळाच तोंड मुटल्याचा लडिवाळ बहाणा करून मालती किसानच्या वसः-स्थलावर झोक टाकून पडे, किसान तिला आपल्या वाहत सावरून धरताना आलि-गून घरी. असें स्वच्छंद सुख आस्वादिता आस्वादिता त्याची निशाच चढून तीत

त्रिच्याभोवती अद्यापहि असलेल्या छयतेच्या आवरणाला मालतीने पटकन् दूर सारले आणि असावधानपणे बोलून गेली,

‘किशन, वध, वध, त्या लहानशा लाटेत ती सूर्याची साजकिरण घुसताच रंगीवेरंगी गुलाबफुलाच्या हारासारखीच ती लाट कशी शोभू लागली वध ! समुद्रातील रंगी-वेरंगी गुलाबाचा हार कसा अमतो ते दाखविण्यासाठीच ही लहानशी फुललेली लाट अशीच अशीच अचलून अदमानवे अंक आश्चर्य म्हणून आठवणीसाठी आजीला नेऊन दाखवावी, अस मला वाटत ! अँ किशन’

ती पुढे काही दालणार ताच किशनने तिची करगुळी सावधपणाच्या सूचनेसाठी दाबली तीही चपापली कारण दोनदा तिने किशनला ‘किशन’ म्हणून हाक मारिल्यामुळे डोलकाठीला साहजिक जिज्ञासा होऊन ती विचारता झाला,

‘काय ? ‘किशन’ !’ म्हणजे कटकवावूच घरच खर नाव किशन होत की घाय ? आणि तुमची आजी आहे अमून ? कुठे असतात त्या ? कटकवावूच खर नाव जस किशन तस तुझही खर नाव कटकी नमून दुसरे काही आहे की काय ? खरच तुझ्यासारख्या कुल्पासराला असावड फुलाच नाव वा पाखराच तुम्हें नाव अमायला पाहिजे !’

डोलकाठी आपल्या घडिंगण स्वभावानुसार वाटले ते अद्भुतपणे बोलून गेला. किशन मनात चपापला आपल अज्ञातवासातलें छया स्वल्प सुगाहन देण्याइतके काही सकटाच्या कैचीतून आपण मुळीच सुटलेला नाही ह तो जाणून होता विनोदाचा दपलेला काटा विनोदाच्याच काटपाने काढून टाकण्यासाठी किशन हसला

‘नावापुरतच बोलायच तर तुम्हागही ‘डोलकाठी’ हे नाव काही पाळण्यातच ठेवल गेल्ल नसाव आणि मी तुम्हाला तुमच खर नाव वा वृत्त विचारल, तेव्हा तुम्हीच मला काय सूत्र शिकवलात ? ‘काळपा पाण्यावरून ज्याता यगत्ची-पणे पळत आयच, रयानी आपल पूर्ववृत्त दुसऱ्याला अगोच सांगण नि जिवाची भीति ह्या दोन गोष्टी बजाय्मात ! ठीक तर मग त्याच अपदशाप्रमाणे आम्हा बहीणमावडाचा खरी नाव आम्ही तुम्हाग तावर सांगत नाही बी, जीवर तुम्ही तुमच डोलकाठी ह सोट नाव सोदीन नाही’

‘म्हणजे तुमची खरी नाव कटक-कटकी ही सोडून दुमरी कोणती तरी आहेतच तर’ हे तरी बोलून गेलातच कां रचत ! आणि तुमच तर नाव किशन’ हँच

हा मगळा गोंधळ झटकन् सपवावा म्हणून मालती मध्यच म्हणाली

‘नाही हो मी किनी ह्या गुटकेच्या आनदाने चपाटल्यामुळे वेडी पिर्नीच झाले आहे माझ्या लहानपणच्या अंका नातलगाच नावताही बसलेल, तच पटकन् साडी आल माझ्या कटकभाभूला हाव मारताना !’

परतु ह्या घुकीच्या आणिवेसरची आपल्याला झालेला ह्या मुटकेचा जितका आनंदही चुकीचाच, ही सुटका म्हणजे सुटकेच्या प्रयत्नाचा फलोन्मुख आरंभहोय, अंतिम सफलता नव्हे, हें तिच्या वडवटपणे लक्षात आले. ती किचित्शी विमनस्क होऊन बसली.

मघा त्या सखोल समुद्रावर पाखरासारखी झुडत, बसत चालणारी ती डुगी, त्या जलबीचि, ती रंगी-वेरंगी करणे आणिबदिवासातून आपण सुटलो ही भुग्रादक जाणीव ह्यांच्यातच ती मग्न होती, पण आता ती आनंदाची नौका व्यावरत्तरगत चालली होती तो समुद्र किती खोल आहे, तिथडेही तिचे लक्ष गेले

‘किती खोल आहे रे हा समुद्र, नि किती लहान आहे ही आपली डुगी!’ समुद्राच्या भीषण खोलीत डोकावत विमनस्क मालती किडानला म्हणाली

‘हो पण असा लहान नौका असा सखोल समुद्राना तरून परतीरालाहीजाऊ शकतात की कितीतरी!’ किडानने तिच्या भनाला त्या वेळी हवे तेच भुतेभक्त उत्तर केले.

‘किती गोड बोलतोस रे तू!’ लडिवाळपणाने किडानच्या पाठीवर हळूच जेक थाप मारीत मालती मराठीत म्हणाली. तिला वाटले, डोलकाठीला मराठी येत मसावे कारण जितका वेळ अदमानात सर्व जण नेहमी बोलतात त्या हिंदीनच ती सगळी बोलत होती

‘पण माझ्या पाठीवर तुम्ही तसच लडिवाळपणे थोपटून विचाराल न, तर मी पण तसच गोड बोलते की!’ डोलकाठी त्याच्या सैनिक माझ्याच्या घसनुमळपा विनोदाने मराठीतच मध्येच म्हणाला जितकेच नव्हे, तर निष्पट मालतीने मात-तीच्या पाठीवर आपण होऊन त्याने तशीच जेक हलकी थाप मारली

मालती चमकून म्हणाली, ‘म्हणजे? तुम्हालाही मराठी येत वाटत?’ महा-

जावरे लोक अज मोठी आगोटी पेटवून त्या वेळी तिच्याभोवती वसलेले होते. त्या आगोटीवर रानडुकराचे अज धूडचे धूड झुलटे टांगलेले होते त्याची समाजीक पारख असली, म्हणजे तो प्राणी अशा आगोटीवर ते टांगून ठेवतात आणि तो तसा खुप धुममला, भाजला म्हणजे मग त्याला वाटून त्याच्या त्या अर्ध्यावच्च्या मामाचे तुकडे सगळ्यांना वाटून देण्यात येतात ती जेवणावळ मुरवली की त्या आगोटी-भोवती ते मारे रत्री-पुरुष सरगिस्तळ नि अंतिलय अवस्थेत आपला नगा नाच चालू करतात अशा आगोट्या वेळी प्रसंगी तीन-चारही असतात आणि त्याभोवती जेवणावळीच्या आणि नाचाच्याही निरनिराळ्या तीन चार पक्ति झडतात त्या ठराविक कार्यक्रमाला हे तिचे पाहुणे त्या जिवावरच्या साहसातून असे घरास्वी होवून परत येताच आता अज निराळाच रंग भरला ते सारे त्या तिघाभोवती धो धो जमा झाले

त्यातही ज्याचे त्याचे सज कटकीकडे राजा नानकावीला ह्या साहसी कटाची माहिती होतीच त्याच्या विचारेच फटक आणि डोलकाटी कटकीला सोडवून आणण्याच्या पामगिरीवर गेले होते, कटकीला अग्रजाच्या घेट जन्मठेपीच्या बदि-गूहातून अशी छिनावून आणण्यात अग्रजाच्या वडेकोट घदोवस्ताच्या वडाजी-चाच पाणझुतारा वेला आणि तोही आपल्या जाव-याच्या साहाय्याने, जाव-याच्या आश्रितानी !—असा राजा नानकावीला स्वत चाच गौरव वाटला त्या विजयाची पताकाच असलेली ती कटकी तिच्या पाहता पाहता त्याच्याही पुरेसेच हात्रीना पण त्या सगळ्यात जाव-याच्या बायका-मुलींची लगवण तर विचारूच नका ! आगोटीच्या भडक झुजेडान तिच्याघटे त्या आपुलकाने पाहात, हसत, खुणारीत घीळ घालून धुम्या राहिल्या पण तिच्यापेक्षाही जर त्यांना कशाकडे विशेष निरखावेसे वाटत असले, तर त तिच्या त्या साडीकडे !

मालतीला त्या जाव-याच्या जिवरन स्त्रिया सारख्या खुणावू लागल्या, 'हे काय ? त्या रत्रीने शरीराभोवती हे काय अमद्द गुंडाळल आहे ? तशी ती दिसते आहे किती तरी सुरेख ! मग वपड्यात कशाला झाबते आहे स्वत ला अशी लाजून ? वाय नेसली आहे हा ते ?' असे नाना प्रश्न त्या आपसात विचारीत हास्या

तशाच वावरताना पाहून मालतीलाही पराकाष्ठेची लाज वाटली तिने अकदा दोनदा तर डोळेच झाकून घेतले मग खालीच पाहात अमी राहिली

राजा नानकोबीला सुद्धा जरा पेचच पडला त्याच्या राणीने, त्या फुलीने सुद्धा हेट्ट घरला की, 'कटकीने आपल्या अिघे असेता तरी लुगड विंगड नेमू नये तिच हें बुदाहरण पाहून आपल्या मुली-वाळींनाही असच अश्लील वळण लागायच।'

कटकीची त्यांना दया यत होती तिच्या यातना अंकून आणि तिच्यावडे पाहून सर्व स्त्रियांना आपुलकीही वाटत होती, पण वस्त्र नमण्याच्या ह्या तिच्या अश्लीलतेची तेवढी त्यांना विळस यथी नेवटी राणी फुलीने कटकीच्या साडीच्या पदरांग सोडासा हिसवा देऊन ममतेन सुणावले, 'सोडून टाक हे लुगड नि स्त्रीला सोभा देणाऱ्या विवस्त्रपणे वागण्याचा शिष्टाचार पाळ !' पण त्या हिसव्याने धुतरलेला पदर सावरून मालतीने तो अधिकच घट्ट घरला

जाता प्रकरण बिकोपाला जात की काय अशा भयाने डोल्काडीने मध्ये पडून, सारे हसण्याबारी नेजून हमी घेतली की, 'कटकीची वस्त्र नसायवी ही जमाचा खोड ! अेकदम ती कशी मुघारणार ? दोन चार विवस्त्रात सभ्य स्त्रिया प्रमाणे विवस्त्र राहण्याची गवय तिलाही होओलच होओऊ, तावर शिष्टाचाराची तिच्यावर सक्ती नसावी नैसण्याच्याच नव्हे, पण खाण्याच्या, माण्याच्या, नाचण्याच्या प्रकरणीसुद्धा !'

♦ ♦ ♦

२१ किशन आणि मालती

सोड सोड सोड बाण ! निसटण यष सो बराह त्या झुडपातून !'

किशनच्या ह्या शब्दासरशी पाडावर दडून बसलेल्या मालतीच्या धनुबली-वरून सणसणमण वरीत बाणामागून बाण मुटू लागले ती रानडुकर ज्या झुडपात बसून बसण होता त्याच्यामागून अेवा लाव माल्याने किशन त्याला किती वळ तरी हुडकून-हुतकण्यान पटत होता त्या त्रासान वंतातून दोवणी ती बराह झुडपातून किशन होता त्याच्या अुलट दिनेन बाहूर पडला आणि मुमडागरणी भर-घाव पुढे घुमला त्याची तेथच वाट पारात मालती अेवा झाडावर धनुबाण सज्ज वरून बसली होती जावऱ्याच्या रानान राहू लागल्यापासून जावऱ्याच्या स्त्रिया जसा त्याच्या पुरुषासह मृगयण स्वत जात असत, तशी तीही किशनसह प्रत्यही जाऊ लागली होती आणि त्या रानातीन निवासाच्या गेल्या तीन चार महिंयांन

धनुष्य-वाणाच्या उपयोगात आणि मृगयेच्या धाडसात जावऱ्याच्या स्थिराप्रमाणेच तीही आत्ता पटाओत होत चालली होती. आज बराहाची मृगयासुद्धा स्वतः करण्याचा आग्रह तिने धरिल्यामुळे त्याचा पहिला घडा किशन तिला देत होता. बराहाला हुडकीत-हुसकीत वाणाच्या चांगल्या टप्प्यात, सुरक्षिततेकरिता मालती ज्या झाडावर पाळत राखून बसली होती त्या बाजूला त्याला आणून सोडण्याचे किशनकडे असलेले काम त्याने चोख बजावले आणि त्या झुडपातून तो बराह भरघाव बाहेर पडताच मालतीने त्याच्यावर वाणाचा मारा वेला.

तिचे पहिले दोन वाण जे त्या दलिल्ले रानडुकराला लागले ते जशी कुसलेच थोडाथोडा तसे दुर्लक्षून तो पशु तसाच धावत राहिला अितक्यात तिने होते नव्हते ते सारे धळ खर्चून मारिलेला तिचा शेवटचा वाण त्याच्या थेट कुशीतच घुसला. थोडासा धडपडत तसाच पुढे जातो, तो तो बराह धाड्दिसी भूमीवर कोसळला.

ते पाहताच मालती झाडावरून खाली उतरली. दुरून धावतच येणाऱ्या किशनला तिने मध्येच हटकले आणि आपल्या जीर्वाची वाखाणणी त्याच्याकडून, प्रजेकडून वर झुकळावा तशा अधिकाराने, झुकळण्यासाठी त्याला म्हणाली,

‘काय ? वेळी की नाही मी जिवावरची मृगया आज ?’

‘झाडावरची म्हण ! जिवावरची नव्हे !’ किशन हसला ‘ज्याने पायदळी पाठलागून त्या हिंस प्राण्याला तुझ्यापुढे आयत आणून सोडल, त्याने जिवावरच काय केल ! सुरक्षितपणे झाडावर बसायच काम तेवढे तू केलस’

‘प्रत्येक राणी, जी मृगया करते तिच्या हाताखाली हाकने डेबलेलेच असतात ! तू बागला हाक्या आहेस अितकच काय ते म्हण हव तर ! पण ज्याचा वाण, त्याची मृगया ! ह्या बराहाच्या कुशीत घुसलेला हा वाण आहे माझा, अर्थात मृगयाही माझीच !’

‘चालेल ! तो सगळाचा सगळा रानडुकर तू जेवटीच खा, मग तर झाल ! नाही तरी मी आता शाकाहारीच होणार आहे, ज्याला रानडुकराचे गुण हवेत त्याने रानडुकर खाव, मी वेळी, बटाटे ,

‘अगदी योग्य ! ज्याला आपल्या डोक्यात बटाटेच भरायला हवेत, त्याने तेच खावेत !’ मालतीने त्याला मध्येच अडविले

अितक्यात ‘अूऽऽअूऽऽ’ अशी जावऱ्याची हाव मारणारी धुच निंकाळी आली. वळून पाहता, तो किशनच्या हाताखाली आताशी काम बरोत असलेला जेवा जावरा त्याच्याकडे धावत-धावत येत अमलेला आढळला. तो येताच त्याने रडण्याचा जेक हेंच वाडून, डोळे चोळून आणि जेव-दोन शब्द बोलून त्या हाव-भावानी आणि शब्दांनी मिळून जो निरोप दिला, त्याचे सगळे वाक्य असे झाले असते.

‘बाजूजी ! पला पला, तुम्हाला राजा नानकोवी रडायला बालावतो आहे !’
तो त्याचा भावाय समजून विडाने मात्तीला धड्यात मागिनला, ‘जंवलस ?’
राजा नानकोवी मला रडायला बालावतो आहे !’

‘जिदश ! म्हणजे रे बाय ? तुला रडायला बोलावला म्हणजे बाय ? त्याला रडायच तर रडो बापडा !’

‘अग पण तो झेडला रडून कम भागेड ? त्याच्या नातल्यातला अेक जावंस जो काय पेन्च्या आजारी हाता ना, तो मेठा आहे त्याच्यासाठी त्याच्यामाग राहिंये सोब जितने अधिच जगून जाय मोठमोठपाने रडतील तितका त्या मृताला आत्मा - त्याच भून रातुष्ट हाजील, नाही तर त जीवन आतेप्याना ताम-वीत राहीड, असी त्याची ममजूत असते म्हणून कोणी मेल की ते सवाना ‘रडा-भलाया’ अस आमनितात हसतेच बाय ? आपल्यातही पूर्वी असीच समजूत अने आजही आपल्याती अनेक जातीत मोठपरी आणून रडायला बसवतानच ‘माल घातले रदाया । नाही आसू आणि माया ॥’ रिश्चन-मुगमानातही प्रेत पुष्कती पुढे ठुठगार आहेत म्हणून जतन बरुा ठेवावा, अशी जी घमसमजून आज तो जावच्याच्या ह्या परलोडविधेचाच घडा गिरवीत आलेली आहे नाहा का ? जावरे तर मेलेल्यासाठी जिवतानी मुयत रडल की पुरे अेबडच मानतात, पण पूर्वी मिनर ते जपानपर्यंत अनेक राष्ट्र मेलेल्याच्या साततींसाठी जिवत आप्तप्यानी स्वतलाही पुरून घ्याव नि परलावा जाव अस मावीत ! मेलेल्याच्या जिवत बायका, बाबर, दास-दामी ह्यांनाही त्याच्या घडग्यान पुरीत असत ! वर ‘त्या जावच्याबडे धळून किसन त्यास म्हणाया, ‘जा नि आम्हा रडायला लवकरच येतो अस नानकोवीला नाग जा पण घाव, ह घघ, हा बराह पण पाठीवर टाकून घेऊन जा नि आमच्या वतीन राजा नानकावीला ही भेट दिली आहे म्हणून सांग, जा !’

त्या जावच्याने त्या बराहाला त्याच्या विस्मिष्ट पद्धतीने धाडून ते धूड पाठी-वर टाकूे आणि तो निघून गेला

‘किती ग दमगी आहेस !’ किशनने मालतीला प्रेमळ दुष्टीने निग्लीत आणि तिचा अेक हात आपल्या हातात घेत सबोघिल ‘मालती, मृगयेच्या नादात सावनापाठीमागे सवाळपासून घावपळ करीत तू किती घामाधूम झाली आहेस नि चकलेली दिसत आहेस ! आणि त्यामुळेच किती सुंदर ! हे वध घामाचे स्वच्छ नि पुत्र विदु मोत्याच्या बिंदीसारखे तुम्या निटिलाला नि हा गुगवी रक्तिमा तुम्या गालाना बसा खुलवीत आहे ! ये, वस य थोडी अशी माझ्याजवळ विसावा घे थोडासा नि मग जाऊ आपण जावच्याबडे ! तिला गाजारीत किशन तेथील अका खुर्चीसारख्या चिलातलावर खाली पाय सोडून बसला आणि तिच्या त्यान हातात घेतलेल्या डाव्या हाताला अेव प्रेमळ हिसका देऊन आपल्याबड ओडल

हवे तेच गोड निमित्त मिळाल्यामुळे प्रसन्नलेली मालती अलगत जावून किशनच्या माडीवर बसली. आपण अजुना हात त्याच्या मानेमोवती टाकीत, पाय त्याच्या पायावर लावते खळवीत, आपलं मुखंमडळ तिने त्याच्या प्रसन्न वक्ष स्थलावर टेवले, लोचन मिटून मद मद दशासोच्छवासीत ती विसावा घेऊ लागली.

तिच्या भालावर मुहुमुहु अडणारे बुतल मधून मधून सावरीत, मधून मधून तिच्या गालावर अलगत थापटीत, आता तिच्यावडेप्रेमळपणे पाहता तर मग तिच्या मस्तकावर आपले आनंद मस्तक टेकून आपण डोळे मिटीत किशनही त्याच्या त्या प्रियकरणीच्या गाढ आलिंगनाचे सुख आस्वादण्यात मग्न वारा.

तशा गुणीत काही क्षण गेल्यानंतर मालतीने आपले लोचन अघडले आणि त्याच्या वक्ष स्थलावर तशी पडल्या पडल्याच आपलं सुंदर मुखंमडळ तिने किशनच्या मुखाशी अचलून धरिलं.

तिची मूव चिन्ती तोच त्याची अम्यवना होती. त्याने तिच्या त्या वर वेरेल्या सुंदर मुखाच बुवन पेटल तिने पुन्हा आपली मान त्याच्या वक्ष स्थलावर टेकून नेत्र मिटले.

तिला लागलेली गोड गुणी काहीशी पुरी होताच ती त्याच्या माडीवरच पण अडून साठ बसली आणि तिच्या गुणीतच जो विषय तिच्या मनात चंचिला जात होता तो जसा काही किशनही अंकू जात होना, अशा सततपणे तिने ताच चालू देवून त्याला लड्याळपणे विचारिलं,

‘पर नाही का रे हे ? तुला पण नाही वा असच वाटत ?’

‘नम ? गोड न ? वाटत तर ! तुझ्या अशा प्रेमळ आलिंगनात जर नवलत येतील, तर माझी मरणमुद्रा गोड वाटेल ! मग जीवनाच काय विचारतेस !’

‘मग सांगू का तुला मी विचारीत होतं त ? साऱ्या आयुष्यभर, स्वतःच कोणताही आततायी अपराध घडला नसता, अेकसारख्या अपेष्टाच अपेष्टा सोगीत आलेल्या मला दैववशात लाभलेलं हं तुझ्या प्रणयप्रेमळ सगतीच अमूल्य सुख अधिक सुखाच्या लालसपायी पुन्हा धोक्यात ठकलण्याच साहस वाता करवत नाही ! खरच किशन, मी म्हणते आता जियून पुन्हा पळून देशात जाण्यासाठी जीव धोक्यात का वर घातवा ? मर समुद्राला टाकायू तारवागे ओठाडण प्रवळ शनूचे सरकारी पाहारे समुद्रावर नि भूमीवर सारखं टपलेले तं टाळून देशी जाण्याची आशा धरण, हं अगदी वेडेपणाच नाही का आता ठरत ? दुसरा अपायच नव्हता माणुसकीने जिवंत राहण्यास तब्हा वाटेल तं माह्य करण भागच होत पण आता अथिे तुझ्या सगतीत स्वच्छदपण असं जीवन जर नेता येत आहे तर अथिेच ह्या जवऱ्याच्या आथ्र्नाला, ह्या जरण्यात, असच आनंदात का राहू नये जमभर ?’

‘ज्या गुहेत आपण होय आतामी राहतो ना, ती गुहा मुद्याच प्रत्यक्ष गोवूळ वाटतं मला ! कोणतोही राणी निव्या हिच्याभाणवानी नि गाद्या-गिरद्यानी सजावटलेल्या रतिमदिरान अधिक मुण्णो नमेल ! किशन, राजवाड्यातही राजे-राण्या आत्महत्या करतातच, नाही का ? माझी आजी निनी नेहमी म्हणत असे की, (आयदयकतेपलीकडे जो पसारा, तो अगत्या नमला सारखाच. सुप्त गुप्तत्या पसाच्यान नसत. समाधानात अमृत. ती म्हणे, पन्नास वाढे जरी असले तरी देहाच्या लावी-हंदीअितक्याच स्थलावर निजाव लागणार ! हाड पुप्पळ म्हणून काही देह वाढवता येत नाही तसेच जिल्बोचे डींग पडलेले असले तरी बीतभर पोटात मावेल ठेव-घोच राता येणार !) म्हणून म्हणते, आता जास्त गुप्त देशात जावून तरी कोणत अस मिळणार आहे, की ज्याच्यासाठी अधरज. रावटाच्या समुद्रान अशी जुडी आम्ही पुन्हा घ्यावी ? मला वनी अिधे काही वमी वाटत नाही. विज्ञान, ही जी अशी मी मुला आलिगून आहे, ती कुठेही गेले तरी अशा आलिगनाच गुप्त अितवच अमणार ! स्वच्छ पाणी पोटभर अिधे ह्या वनात प्याल म्हणजे तहान रामताच जे शोध वाटत, तें अगदी सिधुनदीवर गेले, तरी तहान रामण्याच मुख तसच नि तितकच असणार !

‘मवाळीच अशी मृगया खेळत समुद्रवाटी या राना-वनातून स्वेच्छ सचाराव, दगून-भागून मग तुझ्या वझ स्थलावर असा वितावा घ्यावा, अस कुरवाळून घ्याव, मग गुहेकडे जावून खमग भुवेल्या तोंडी मास, मत्स्य, फळ, वद ययार्कच खावे, रुपारी समुद्राच्या वाळवटावर जावण्याच्या स्त्रियाचे खेळ खेळत, गाणी गान नाना रंगारुपाच्या शख-शिप-गारा वेचीत वनश्रीचे नि जलश्रीचे चमत्कार पाहावेत नि दिवसभर अितस्तत स्वच्छद ओडून-ओडून यवलेली पावराची जोडपी घरट्याला जावू लागली की तसच तुझ्या हाती हात घालून आपल्या त्या गुहेच्या गोकुळात परत जाव नि विलगून निजाव ! मनाच्या भाषानेच जे मोजल जाणार ते प्रिय-सगतीच सुख ह्या गुहेतील आपल्या रतिसेजेवर जे समाधान देत, ते गोकुळात गेल तरी तितकच असणार ! मग आता अिधूनही पुढे पळून जाण्याच्या प्रयत्नात जिवावरच्या नव्या सकटाना का वर स्वत वर वळ-वळ ओडून घेतोस ! अिधे असच जन्मभर राहू ये आपण. माझ्या मुखा-समाधानाच्या पलंगाला ती गुहा अगदी पुरेशी आहे’

‘पण ती गुहा पलंगाला पुरेशी असली तरी पाळण्याला पुरेल का ? जुद्या पाळणा वाघायची वेळ आली म्हणजे ?’ किशनने तिला गुदगुली केली.

‘चूप ! वाप्पळ कुठला !’ मालतीने अंक हळुवार थापटी किशनच्या गाला-वर रागावल्यासारखी मारली आणि लोभावल्यासारखी खुदकन् हसली. ‘चेष्टेबारी नकोस न नेवू मी काय म्हणते ते !’

‘नाही सखे, जेव्हाही नाही नेत पण पुन्हा समुद्रपार पळून जाण्याच जिवावरच सवट वा ओढून घ्याव हे विचारताना तू हे विसरलोस की, जुनी जिवावरची सवट आपल्यामोवती अजून घिरट्या घालीत आहेत। मी पळूनच गेलो हे जरी वाळ्या पाण्याच्या सरकारी अधिकाऱ्यांना अजून नक्की पटल नाही, मी जाव याच्या चक्कमकीत मारलाही गेलो असेन अस जरी त्यांना अघाप वाटत आहे, तथापि तू भर दिवसा बदिगूहातून पळवली गेलीस ह्यान तरी त्यांना काहीच शका नाही. तुला नि तुला पळविणाऱ्यांना पकडून देणारास हजार-हजाराची पारितोषक देण्यात येतील, अशी सरकारी प्रसिद्ध-जाहिराती-सर्वच फडकत आहेत। कमून शोध चालला आहे त्याच्या हेराना नि मोकाना जर आपला अथला सुगावा लागला तर ? किंवा ह्या शेकडो जावयातलाच असादा मनुष्य अग्रजाला फोडता आला तर ? अशी बुदाहरण क्वचित्-क्वचित् घडतातही। असा प्रसंग गुदरला, तर आपल्या हाताने आपला जीव घेण हेच त्या बदिवासाच्या भयकर यातनात पुन्हा जाणून पडण्यापेक्षा बर वाटणार नाही का ?

‘त्या सकाळपेक्षा समुद्रपार होण्याच साहज केव्हाही कमी धोवयाच आहे पुन्हा (मिथे पणु-पक्ष्याच्या जोडप्यासारखे जरी जगलो, तरी पणु पक्ष्यासारखेच जणू, मनुष्यासारखे नाही स्वदेशाची, स्वराष्ट्राची, मानुषवाची काही सेवा, काही देव-कार्य जर हातून घडत नसेल, तर मनुष्याच्या जीवनात माणुसकी ती काय झुरली?) आणि सखे, तुझ्या कुसव्यास ययावाली घन्यविणाऱ्या चिमुबल्या देवदूताला ह्या जाव याच्या नि रानडुकराच्या संस्कृतीची दीक्षा वा द्यावची आहे ? नेव्हा देशाला हे गेलच पाहिजे, समुद्र हा अल्लभिलाच पाहिजे त्यातही आपल्याला वाळ्या पाण्याच्या बदिगूहातून पळून आल्यापामून तरी गेल्या तीनचार महिन्यात ईवही अनुकूल होत चालेल आहे त्या नराधम रफिअुद्दिनचा ह्या डोलकाठीच्या पराक्रमाने अनायासच मूढ अगविला जाऊन तुझ्या मार्गात जिथेसुद्धा आडवी येणारी धोड दूर झाली

‘तो प्रच्छन्न शत्रु रफिअुद्दिन ज्या साहाय्यारसाठी जवळ ठेवावा लागला, ते समुद्रतरणाच साहाय्य देणारा असा खेच जिवाचा मित्रही त्या डोलकाठीतच आपणाला मिळाला. नाबिकविद्येत तो तज्ज्ञ, घाबरी, गेल्या तीन-चार महिन्यात जिवाला जीव देणाऱ्या त्याच्या स्नेहाची बसोटी पुरती झुतरलेली। त्याने अेक पक्कड तारू किती परिश्रमाने बांधून नि साहित्य जमवून सज्ज ठेवले आहे वध। आता अनुकूल वाऱ्याची तेवढी वाट पाहता तो बावळा आहे ते वारे सुटले की आपण तिथे समुद्रात ते त ह सोडून स्वदेशाकडे निघणारच निघणार’

‘पण त्या डोलकाठीच्याही मनात माझ्याविषयी अेक दुराशा जी व्युत्पन्न झाली आहे, मी त्याची पत्नी व्हाव असा जी अभिलाष सचरला आहे, त्याचा दुष्परिणाम आज ना भुवा बैरातच होणार, नव्हे का !’

‘सहसा तसं होणार नाही. कारण त्याला तुझी अभिलाषा असली, तरी तो नराधम रफिअुद्दिनसारखा राक्षसी अभिलाषा नाही. आज तरी तो सात्त्विक अनिच्छाप आहे. तू माझी सख्खी बहीण कंटकी आहेस हें आपण दाखवीत असलेलं, नातच तो खरं मानोत आहे नि ह्यासाठी सहजीच त्याला तुझ्यामारस्या कुमारिकेची मागणी घालावीशी वाटली. तो तुला कुमारिका समजत आहे. त्याला जेव्हा आपलं खरं नातं सांगून टाकायची वेळ येतील ...’

‘मग सांगूनच कां टाकीत नाहीस तें ? खरंच किशन, मला किती आता तुला बरबरसुद्धा ‘भाऊ’ म्हणायची लाज वाटते गटे !’

‘तो का ?’ किशन तिला डिवचून हंगला.

‘अरसा ! कां म्हणून काय विचारतोग आणखी ! भियकराला भाऊ म्हणतात वाटतं कुणी ? जावऱ्यांतसुद्धा भावा-वहिणीची लग्न माणुसकीची रीत समजत नाहीत !’

‘जावऱ्यांत नसतंल, पण माणुसकीच्या कसेत दहीण-भावंडाची लग्न अगदी कधी झालीच नाहीत, असं मात्र ममजू नकोस. मनुष्यनमाजाने सर्व प्रकारच्या विवाहप्रकारांनाच नव्हे, तर स्वच्छंद संभोगानाही ज्या ज्या परिस्थितीत ते अष्ट वा अपरिहाय वाटतील, त्या त्या परिस्थितीत धर्म्य मानलेले आहेत. प्रत्यक्ष गौतम बुद्धांचा जन्म ज्या कुलात झाला त्याच कुलाची कथा संश्यान्तरी अशी कांगितली आहे की, सूर्यवंशाच्या अंका राजपुत्राला नि त्याच्या बहिणीच्या संकटपरत्वे अंका निजंन अरण्यात जन्म काढावा लागला. तेव्हा त्या बहीण-भावंडांनी आपसात विवाह केला नि त्याच्या संततीच्या गोटीच पुढे काही पिढ्यांनी बुडानारखा महात्मा निपजला !’

‘राजबुलाच रक्तबीज देवी ! त्याचा मनुष्यांशी संबंध घडू नये, तें अशुद्ध होऊ नये, असा आनुवंशाचा अतिरेकी सोवळेपणा राखण्यासाठी ब्रह्मदेवाच्या, मेक्निकोच्या नि अतिरही काही ठिकाणच्या प्रस्थात ‘देवी’ राजवंशामध्ये राजपुत्राचं लग्न त्याच्या सख्या बहिणीशीच झाल पाहिजे, अशी ‘धर्माज्ञा’च होती, शिष्टमान्य रुढीही होती. ज्या समाजाना त्या धर्माचे दुष्परिणाम होनातसं वाटलं, त्यांनी त्यालाच अधमं म्हणून ठरवल. आजही हिंदु-मुसलमान-धर्म्यनादिक बुढे मामेबहीण तर बुढे भावतबहीण, प्रत्यक्ष सख्या चुलतबहिणींशीमुद्धा लग्न लावणं अधमं समजत नाहींतच. मग आपण तर जिवाचरचीं सकट टाळण्यासाठी हा नुनता भाजू-बहिणीच्या नात्याचा वहाणा करीत आहो.’

‘खरंच, काल काय रे तो म्हणत होता तुला, माझ्याबडे अितकं हसत-हसत थोट दाखवून ?’

‘अग, तो डोलकाठी खरोखरीच अेक सैनिक वाण्याचा मैत्रमोवळा मनुष्य आहे. छक्के-पजे त्याला माहीत नाहीतच. जस काल ते सारू झक झाल, तेव्हा मोठ्या आनदाने त्याने मला ते दाखवले नि विचारले,

‘ह्या तारवाने तुला नि तुझ्या त्या गोमट्या बहिणीला जर’ देशात सुखरूप नेऊन पोहोचवले, तर ह्या नावाड्याला ह्या तरीच भाट तू काय देशील ?’

‘मी म्हटले, ‘काय हवे तुला ?’

‘तेव्हा तो तुझ्याचडे बोट दाखवून म्हणाला, ‘ती सोन्याची पुतळी तेवढी हवी !’

‘मी हसलो, ‘माझी मुळीच हरवत नाही. जर तिचे मन तुला वश करता आले तर पैलतीरावर पोहोचताच तुमचा विवाह अुरकून टाकीन’

‘तेव्हा अेवढम छातीवर हात मारून तो डोलकाठी हसला, ‘तें काम माझ ! मी धोळ घातल्यावर तें पाखरू माझ्या हातावर येऊन बसले नाही, तर माझ नाव बदलून देईन !’

‘लगोलग त्याने माझ वचन घेतले की, जर कटकी अनुकूल झाली, ‘तर मी तिला डोलकाठीला आनदाने देईन.’

‘या रे तू, नि यारे तुझ घचन ! विद्वान !’ त्याच्यावडे रसव्याने ठववारीत मालती म्हणाली, ‘विद्वान, सगळ्या वाजीटपणा नि दायित्व माझ्याचडे देऊन आपण मामानिराळा झालास ! पण काय रे, जर तो आता माझ्याशी लाडी-नांजी कट लागला नि मी त्याला खरोखरीच अनुकूल झाले तर ?’

‘तर काय ? तुझ्या जिष्ठेम पुरवून तुला आनंदविण्यासाठी मी स्वतःला त्यानंतर खरोखरीच तुला भेटना माझ समजू लागून त्याच्याशी तुझा विवाह आपल्या हाताने लावून देईन !’

फणकान्याने त्याच्या भाटीवरून अड्ड पाटणाच्या मालतीला हात धरून तसेच वमवीत विद्वान मोजारू लागला.

‘रागावनेस काय अशी ? प्रश्न विचारलास तेव्हा वन तुला घर भाटले ? मग टाव तस ध्याव ! पण माण्ती, खरोखरच गागतो तुला की, तुझ्यामारक्या सुंदर नि गोमट्या तरणीला माझ्यामारक्या वाळा-मावळा, कुरूप नि कांपतीही विशेषता नमोत्ता प्रियवर अनुरूप नाही, हे मी मनावून प्रथमपासून जाणून आहे मला गुमतागुमता स्नेह जरी लागला, तुझ्या मयनीत मेवक म्हणून जरी मी राहू नसलो, तरी माझ्या योग्यतेप्रमाणे मला जे मिळण जेष्ठ ते सर्व मिळेल, अस मी मानित आलो आहे. माझ्यातून जो तुला अधिप अनुप्य तो प्रियवर निवडायला तू सर्वतोपरी स्वतःच आहेस.’

‘होय ना ? मग मी स्वतंत्र आहे म्हणूनच तुझ्या नेत्राने या मापनाने निवड न करता मी माझ्या मापनाने ह्याच प्रियकराची निषड केली आहे ! विजन ससया !’

मालतीने मदमद होऊन किशनला मिठी मागिनी आणि त्याच्या वक्षःस्थलावर आपले मस्तक ठेवून ती क्षणभर निःस्तव्यपणे प्रेमाश्रु डाळीत राहिली. मग पुन्हा मान वर खुबलून खोचक दृष्टीने किशनला निरसीत हमली.

‘किशन, तुम्हां पुष्पांना रूप-रंगाची जाणीव अधिक. कारण तुमची प्रीति तुमच्या डोळ्यांत असते. पण आम्हां ललनांची प्रीति आमच्या हृदयात असते. ललनांची प्रीति आमच्या हृदयाच्या नयनातून पाहते आणि म्हणूनच तिला ह्य नि रंग हे दिमतात; पण मील, स्वनाय नि सरगुण हे विमोहवितात, पराक्रम नि पोष्य ह्याचं सौंदर्य रूपाहून वा रंगाहून किती आकर्षक असतं, हें धनन्यामल रामाला वरणाच्या गुवणगोरी सांगेला विचार, सायळपा श्रीवृष्णाला वरणाच्या नि निगुपालादिक गोत्या-नोमट्या नि नवरदेवगरट्या लंपटांना सिद्धकारणाच्या स्वरूपगालिनी रविमणीला विचार ! ह्यामुळेच ललनाचा लोभ हा रूप-रंगाच्या दोन दिवसांत गुकणाच्या गवताप्रमाणे चंचल नमतो, तर शीलाच्या आम्रनर-प्रमाणेच सरस, मुस्फिर नि सफल अगतो !’

‘निदान अनावयाम पाहिजे होता सराच !’ किशन तिला धिक्कून म्हणाला, ‘पण स्त्रियांच्या अध्यां हृदयांत त्याची प्रीति निवमते हे तुझं म्हणण जर रविमणीच्या अुदाहरणाने खरं मानायचं, तर स्त्रियांच्या अुरतेल्या अध्यां हृदयांत वपट निवमतं हें माझं म्हणणंही त्याच अुदाहरणावरून तुलाही मानल पाहिजे. कारण रविमणीचे चोरटे पत्रव्यवहारही प्रसिद्धच आहेत ! तेव्हा तू माझ्यासाठी तरी डोलकाठीला अेकदम निराग करू नकोस. देशी गेल्यावर तुझ्या प्रेमवाचनेला स्वीकारीन अशी आशा त्याच्यापुढे सतत घर. तो सज्जन आहे हें निश्चित, पण अेक निष्कपटी घटिगणही आहे तो थोडासा. तेव्हा तो जी लाढी-गोडी लावीत आहे, तिला अेकदम धिक्कारू नकोस. कारण देशात गेल्यावर तुझ्या प्राप्तीची त्याची आशा सुटली, तर न जाणो तो आपल्या समुद्रलघनाच्या कामी देत असलेल्या घाडसी नि तत्पर साहाय्यात दिलाजी करू लागेल. बरं, तुझं-माझ खरं नातं नि पूर्ववृत्त सागाव, तर आपल्या प्रेमाचा मत्सरही त्याच्या मनात घर करून वमणारच नाही कशावरून ?

‘आणि आपण ज्या हत्येच्या अपराधासाठी शिक्षा पावलो, त्याविषयीच्या सदल्याच्या वेळी ज्या संकटाकरिता आपली कंटक-कंटकी ही बनावट नावं नि वहीणभावडार्च बनावट नातं आपण प्रसिद्धिलं, तों संकट ही खोटी नावं नि नातं अुधडकोस येताच आपणावर पुन्हा कोसळण्याचाही संभव अजून आहेच. तेव्हा देशी पोहोषेतो सध्याची नाटकी भूमिका अशीच ठेवणं भाग. देशी पोहोचल्यावर

डोळकाठीच्या प्रेमाला तू सुखेनैव बघ्तेर. तो सज्जन आहे तुझ्या भिन्तेविरुद्ध तुझ्यावर वळाने प्रेम लादणारा तो दुर्जन नाही, पण थवचित् तसा विघडला नि धर धरू लागला तर तिकडे त्याला तोंड देण किंवा गुगारा देण आपणाम शतपटीने अधिक सोप जातील आज आपण सर्वेस्वी नडलेलो, त्याच्या साहाय्यावाचून समुद्र भुल्ल-घिण आपणाला बहुधा दुर्घट ! ज्या जुड नि मुच्छूसल माणसात अनवस्था हीच समाजव्यवस्था होऊन बसते, त्याच्या सगतीत ज्याला जगायच त्याला आपद्धम हेच सद्धम मानणे पाहिजेत !'

जिंतवयात पुन्हा 'अू ५५५' कटकनाबू ५५' असा निवाळ्या अंकू आल्या 'बूड बूड ते बघ जावरे पुन्हा बोलवायला आले गेलच पाहिजे आता त्याच्यासह समारभणूवंक' रडायला !'

कटक आणि कटकी जावऱ्याच्या त्या पहाडावरील खवडाडातडे जा येतात, ता त्या जावरा मृताचा प्रेतसंस्कार अगदी भरात आला होता तो मृत जावरा राजा नानकोजीचा अंक विशेष स्नेही आणि जावऱ्यातील अंक 'दादा' असल्याने त्याच्या प्रेतसंस्कारास ते सारे जावरे आले होते त्या प्रेताला मध्ये ठेवून वायका, मुलें, माणस, सारी अगदी भुल्लिंग, नागडी, अुनडी सरमिसळपणे त्या प्रेताभोवती अेका वर्तुळात बसली त्या मृताच्या पत्नी नि मुलाना स्वाभाविकच दु खाने आधीच बिन्हळ केले होते परंतु प्रेतसंस्कारास सर्व जात जेव्हा अशी सार्वजनिक शोक करण्यास त्या प्रेताभोवती जमली, तेव्हा त्या देखाव्यासरशी त्या मृताच्या पत्नीने, शोकाचा आवेग अधिक आला म्हणूनच नव्हे तर त्या प्रेतसंस्कारातील कर्तव्याची जाणीवही असल्यामुळे स्फुदता-स्फुदता मध्येच गळा वादला. त्यासरशी अेका विविष्ट सुरावर निठेक्यातच ते सारे जावरेही रडू लागले प्रथम प्रथम प्रेतसंस्कारातील अंक कर्तव्य म्हणून जरी ते रडू लागले, तरीही सामाजिक भावना ह्याही रोगाप्रमाणे अंक सामाजिक मायन असल्याने, कर्तव्य म्हणूनच रडता रडता ते भेदटी खरोखरीच रडू लागले साऱ्याचे डोळे पाण्याने ढवरून आले

तो सार्वजनिक नि सगीत आश्रद आवरता आवरेनासा क्षाला मध्यतरी त्याच्यातील वृद्धानो त्या प्रेताची एक मोट वाघली आणि ती घेथून ते सगळे जण छाती ठोक्या-ठोक्याने पिटीत नि अेकाच सुरावर गळे वाडून रडत अेका प्रचंड वृथाकडे गेले त्या वृथाला भुच भागी अंक डोळी होती, तिच्यात ती प्रेताची मोट असा रीतीने बसविली की जणू वाही तो मनुष्य माडी घालून ताड वर करून सर्वांकडे जिवत मनुष्यासारखाच बघत आह जावऱ्याच्या खुजा जातीला ते अितके भुच वाटले की, त्याच्यातील कोणालाही ते प्रेत त्या डोलीपर्यंत वृथावर्णं दुर्घट व्हावे म्हणून डोळकाठीने ती मोट त्या डोलीत स्वत बसविली जावऱ्याच्या प्रेतसंस्कारातील हा विधि होत असता सर्वांनी तालवढ आशोशाची परमावधि केली.

नंतर त्या सर्व जावऱ्यांनी आपल्या अंगावरील रंगी-वेरंगी शृंगारिक मातीचे पट्टे पुसून टाकले. पुळगुळीत डोळी केलेल्या सर्व सुवासिनींनी नि पुरुषांनी सुतकचें चिन्ह म्हणून नुसती भुज्या रंगाची माती वाणिली आणि ती सर्व स्त्री-पुरुषांनी आपल्या अंगांना नि 'तासलेल्या' विकेश डोक्यावर फासली. नंतर मृताचें तेवढें दर्शन घेण्यास ते सर्व जावरे झुमे राहिले. त्यांच्यात धार्मिक पुरोहित असा कोणीही नसतोच. त्या त्या वेळी जो कोणी पुढारीपणा पावलेला वृद्ध असेल, तोच रुढी-प्रमाणे मर्ग संस्कार करवितो.

तसा त्या वेळचा अेक वृद्ध पुढारी मग पुढे आला आणि तुटक अशा ठराविक चार-पाच शब्दांत अुदड हावभावांची भर घालून आपला जो भाव व्यक्तवित्ताला तो नुसत्या शब्दातच सांगावयाचा तर असा सांगता येतील—

'आता त्या आपल्या मृत आप्ताच्या प्रेताकडे तीन महिनेपर्यंत कोणीही हुकून वधता कामा नये. त्याचा अेकान्त भगला, तर त्याचं भूत रागावेल. आपण त्याला विमरतो की काय, त्याच्या प्रीतीशी कृतघ्न होतो की काय, हें त्याचं तें भूत ह्या अूंच ढोलीत बसून सारखं निरखीत राहील. त्यासाठी हे तीन महिने कुणीही शृंगारसाज वा आमोद-प्रमोद (ख्याली-खुशाली) करता कामा नये. नाचरंग सारं तीन महिने बंद ! रंगीत मातीचा नखरा बंद ! भुरी माती तेवढी अंगाला फासावी.' (कारण विपारी डास-बीस जे रानात नागड्या जावऱ्यांना बसतात, त्यांच्यापासून देह रक्षण्यास कोगत्या तरी मातीचा लेप अवश्यच असतो.)

अेका विशिष्ट आवाजाने सर्व जावऱ्यांनी त्या आदेशास होकार दिला आणि ते सारे आपल्या खबदाडाकडे परतले.

किशन नि मालती पण आपल्या स्वतंत्र गुहेकडे निघालीं. निघताना त्यांनी भोठ्या अर्जवाने ढोलकाठीला पण सागाती यावयाला विनविलें.

ढोलकाठीला त्या वेळीं तत्त्वज्ञानाचा चवकर आला होता. आपल्या विद्वत्तेचीही छाप मालतीवर पाडण्यासाठी तो किशनशी जावऱ्यांच्या प्रेतसंस्कारविषयी चर्चा देतेने बोलत चालला

'बघ, मृताविषयी प्रीति नि भीति ह्या दोन भावनावरच सारे प्रेतसंस्कार कसे बुभारलेले आहेत ते ! ह्या धर्मग्रंथ नि बऱ्य जावऱ्यांच्या रानटी प्रेतसंस्कारांचा आमचे वैदिक प्रेतसंस्कार, अध्वं देहिकं नि सुतकप्रादं हीं धार्मिक संस्कारण आहेत. हिंदु, ख्रिश्चन, मुस्लिम, नाऱ्याचे सारे प्रेतसंस्कार तेथे अभ्युद-तिपून मृताविषयीची प्रीति नि भीति ह्यावरच बुभारलेले आहेत. कने ते पाहा. ह्या जावऱ्यांच्या प्रेतसंस्कारानाच मधून-मधून हंगत होतील नाहो, मायती ? पण त्यांच्या ह्या तुऱ्या रानटी आणि वेडगळ वाटणाऱ्या प्रेतविषयक प्रत्येक चालीचा प्रतिध्वनि आपल्या मुधारलेल्या वैदिक-ख्रिस्तो-मुस्लिम प्रभृति अध्वरोवन धर्म म्हणून म्नीम माजविलेल्या प्रेतसंस्कारात बुभटतो आहे असं जर मी दाखवून दिलं तर तू मला

बाय देसोल ? आदिम मानव प्रेताच भूत होऊन अठ्ठ नये म्हणून त्यावर दगडाची रांगी रचतो, त्याच्याच पोटी ही ख्रिस्ती-मुस्लिमांची बबरस्थान, भव्य बवरी नि पिरॅमिड्स जन्मले ! मृताची नौरा बेंतरणी तरण्यास समर्थ व्हावी म्हणून..'

'पुरे रे बाबा, तुस ते तत्त्वज्ञान !' निघनने तत्त्वज्ञानाच्या घारेत हा आता भरमसाट वाहवन जाणार असे पाहून डोलनाठीला मध्येच हटकले, 'मृगाना बेंतरणीपार नेणाऱ्या नौराची माहिती देण्यापेक्षा तू प्रथम जित्याना तारणाऱ्या बेलाचा नौकेची माहिती देसोल तर अधिक उपनार होतोस ! बेंतरणीचा मृतममुद्र तरण्यासाठी बेलादी नौका मेल्यावर आमच्या प्रेताना कुठेही मिळेल ! न मिळाली तरी त्या बेळी त्या बेळच पाहून घेऊ पण आज आता नाळचा पाण्याचा समुद्र जिवतपणी तरून पाण्यामाठी अपयोगी पडेल अशी नोंद जो तू बाधीत होतास, तिच्याविषयी बाय तें आधी बोल जें तारू तू मला परवा दाखवलस, तें समुद्रात आता ढवऱायच तरी बघी ? परवा म्हणालास, आता पूर्वमिदता ज्यंत शाली ज ! पण पुन्हा आपला दिवसगत लावतोसच आहेस ! आता जिवाची होडी त्या सवटसमुद्रात कधी ढवळतोस त बघ ! अगदी नवरी दिवस बोल मग देव तारो वा बुडवो ! पण आता ऐन दिवसही बेवळ बयानाडी म्हणून जिये रेंगाळायच नाही ! बाल, दिवस बोल !'

'अगदी नेमका दिवस सांगतो तीन महिने नि तीन दिवस सपताच जो धुंगबेल त्या दिवशी समुद्रात तारू ढवळणार !'

'बाप रे ! का ? आता नेवडम जिनवी दिरगाजी वा ? परवा ज्यंत पूर्वमिदता शाली म्हणालास, मग आता तीन महिने तीन दिवस अस अगदी ज्योतिषी घाटात का बोलतोस ! मुहूर्ता-विहूर्ताची लहर आली की माय ?'

'छद्, ज्या दिवशी सिद्धता पुरी, त्याच दिवशी डोटकाठीचा मुहूर्त असतो. पण मुहूर्ताची लहर सोडली तरी आपल्याला दोन लहरी तरी सभाळत्याच पाहिजेत. ऐन लहर समुद्राची, दुसरी नानकावीची ! राजा नानकावीने आताच मला दजाविल की, ह्या आज मेरेल्या जावऱ्याच सुनस सपेता तारू बल्लेविण नाही. तें हें जावऱ्याच सुतक तीन महिन्यानी सपणार ! त्यानंतर ते आपणामाठी दोनतीन दिवसांनी त्याच्या दुर्गा साहाय्यास देऊन त्या समुद्राच्या तीरापासच्या आडवळगातून पाट नाडोत काढोत भर समुद्रात आपल तारू त्याच्या पाहाऱ्यात काढून देणार आहेत आणि अनुकूल वारे नि समुद्रही त्याच सधीन साहाय्यक होऊ सकणार ह्यासाठी धावण भाग पडत आहे रे बाबा ! अरे, देशी जायची घाजी तुम्हा आहे त्याहून मला कमी खमेल असा तुला घाटत तरी कस ! तुला असेल नुसती घाजी, पण मला तर आहे लग्निघाजी ! काय कटवी, खर की नाही ? बटाकने मला नाव परतीरास पोहोचविण्याच्या कामासाठी जो दाम घायचा ठरविला आहे त्याची हुडी पटणार आहे तुझ्या प्रेमाच्या पेडीवर, वर का ?' घटिगणपणे डोलकाठीने हसत-हसत कटकीच्या गालावर अंक लडिवाळ टिचकी मारिली.

‘पण, वाम झाल्यानंतर दामाचा प्रश्न ! कटकने दिलेली हुडी पेटावर ! पटापची तर त्या दिवशी पटेल, हें नावाडपाने पण विसर नये !’ मागला वामप तेवढे दिसेल, असा चलाखीने मालतीने जाळे फेवले

+ + +

२२. वहीणभावांची भेट

‘विदान, अे विदान !’ आपल्या गुह्या दाराशी हिरमुसलेले तोंड वरून जुम्या असलेल्या मालतीने मनामोच तोंग-तीनदा हाक मारिली मा मनाशीच पुटपुंल्लो, ‘बुढे गेला काय बी बोलता बोलता ! पहाटचा गेला तो आता घटका-भर दिवस आला तरी तिबडेच गुतला आहे बुढे त्या जापच्याच्या नादात !—अ ? पण हा बीण त्या बाबूझ्या बेटातून येतो आहे, त्या बाबूसारखाच कुच ? डोलवाठी ! दुमरा बीण ? माझी मनघरणी करण्यासाठी किती झटत असतो विचार ! अितवा प्रेमळ नि प्रामाणिक माणूस आहे हा की, मला खरोखरीच दया येते त्याची पण काय कराव ? त्याच प्रेम मला स्वीकारताही यत नाही नि नाकारताही यत नाही आज महिनोगणती सकाळ झाली का त्या रानचीं ताजीं फुल नि ताजा ताजा मध घेऊन ती भेट मला द्यायला हा अेकदा देखील चुकला नाही मी ह्याला पण मानाव असा त्याला जो अनावर मोह झाला आहे, तो सोडून जर तो मला म्हणेल ना की, ‘तू मला भाऊ मान’ तर मी आता त्याला मनापासून माझा भाऊ मानाने कारण अेकदरीत तो मला आवडू लागला आहे खराच’

मालती मनाशी अितवे बोलते आहे ताच डोलवाठी गुहेपाशी येऊन पोहावला त्याच्या अेका हातात तिबडेची सिधपुर्लिन ज्यासाठी प्रमिद्ध आहेत, त्या जातीचा गुलाबी छटाचा तासून घासून वर बेलबुट्टी काढून घोभिधत घेलेला अेक सुरेख शस होता आणि दुसऱ्या हातात अेका हिरव्यागार पानाच्या द्रोणात ताजीं फुल हाती तिबडे रानात मधाची मोठमोठी मोहोळी विपुल जावरे लोक त्या माहोळ्या पाडून बोलता-बोलता वाटल तितक्या ताज्या मधाला पुरविण्यात पटाभीत तसा ताजा पुण्डळसा मध त्या शसाच्या कुप्यात भरून ढालवाठीने जो आणला होता तो त्याने कटकीला दिला तिने ता गुहत ठेविला मग त्याने ती फुल तिला दिली आणि काही तिच्या बेसात स्वत खोवावीं म्हणून हात पुढे केला हो ना परीत तिने त्याला ती खोवू दिली, झुरलेल्या फुलाचा द्रोण दाही हातानी वर धरून त्याना हुगात नि त्याचे रंग रंग पाहात प्रसन्नलेली कटकी म्हणाली,

‘किती सुरेख फुल आहेत हा ही ! आभार आहेत वर तुमचे !’

‘पण कटकी, या सगळ्या फुगून सुरेख अस घाणखी जेव फूल आहे ह्या रानात, पण ते काही अजून माझ्या हाती आल नाही !’

‘कसाच हो त जितक सुरेख फूल ?’

‘तुझ्या सोदयांच ! कटकी ! डोलवाठीने दडमपणे आपला दणकट हात तिच्या कोवळ्या हनुवटीला लावण्यासाठी पुढे केला

‘जिरन !’ हनुवटी धुवधून, मागे सरून, पण न रागावता कटकी प्रत्युत्तरली, ‘अ ह ! तू फूल असल जरी समुद्राच्या ह्या अदमानी तटावरील रानातल तरी हाती पायच तर येऊ शकत समुद्राच्या त्या पल्माडच्या भारतीय तटावरील रानात

‘त्याच आशेवर तर मी जगून आहे नि मी वाघलेल तारुही जर तरणार असेल तर त्याच आशेवर तरेल !’ झाल आता अवघे तीन दिवस झुरले आजच जावऱ्याच ते तीन महिन्याच सुतक सपत आपणाला आता तिकडेच जायच आहे ते सपल की तेरवा आपण आपल्या साहसाच तारु समुद्रात टाकलच म्हणून समज देताला नेणारे पारे पण अगदी अनुकूल सुटले आहेत मग जेवढावावर जाय देव करील ते तर !’

‘अगदी चांगल तच परील हो देव आज मला असा जेक शुभशकून झाला की मला आता त्यात सदाच राहिली नाही मी कटकदादाला सवाळीच सांगितला तो’

त्याची अशीच ताटातूट झालेली आहे। त्यांना मी बघी भेटेन, असं मला पण झालेलं आहे।' अितवे बोलता-बोलता डोल्काठीचा पण बट दाटून आला आणि त्याच्या डोळ्यातून अथूच्या घारा वाहू लागल्या

धिपाट, रस आणि आडदाड दिसणाऱ्या त्या डोल्काठीला अमा गहिवर-रेला पाहून अेनादा अुच आणि राबट मडक पाझरताना दिसताच जम आपल्याला बोलुन वाटते, तस बोलुन कटवोला वाटल्यावाचून राहिले नाही त्याच्याकडे क्षणिक तसेच निरखीत राहून मग निने जिज्ञासिते,

'तुमची ती लहान बहीण आता मोठ्ठी झाली असेल ?'

'कसणे मोठी। अमेल विशीच्या आत तिची खोडी काटायची म्हणजे मी तिला अशी दोन हातावर पाळण्यातल्यामारखी घेथून ती ओरडू लागतां मरपर फिरवाय आतामुद्धा मी जेव्हा तिण भेटेन न, तेव्हा पहिल्या घटाययाग तशीच हातावर घेथून तिला भावळ बेजाता नि आजी रागावून ओरडेता तणाच तगर फिरवणार आहे ती विशीची झाली तरी माझ्या भावणार आजळीतच। तुम्या भावाने तुने बघी तरी जिनव लाड पेंतेत वा अमुष्या जन्मान ?'

'खर सांगू का' मालता भावनेच्या अरान बटनन् बोलून गेली, 'मला पण जेकुलता अेव अता प्रेमळ भाऊ होता—'

'म्हणजे ?' डोल्काठीने खाडवन हटवत, 'हाता म्हणजे ? मग बटक आहे हा कोण तुम्हा ?'

त्या प्रस्नामरंशी मालती अितकी गाघळली बी, तिची मुद्रा गोरी-मारीब झाली पण अितवयात बटकच निवडून यनाना दिसण्यामुळे ता विषय सज्जी बव पाडता आला तिला

'तो बघ बटक। नाव निपताच आला म बाजी। शभर वर्ष आयुष्य आहे हो तुला। हसत-हसत तिने धावत जावून कटवळा मिठी मारिली

'वा डोल्काठी वा' गृहस्था, तुला बटवोला लवकरच घेथून यण्यासाठी मी अिकडे धाडला तो तू आपला अिकडेच गप्पा छायीत रमंगस। सुनक फेडण्याच्या सस्कारासाठी त सारे जावरे निघाले की तिकडे। राजा नानकोबी आपली वाट पाहात आहे मारखा चला चला लवकर।'

छट् कटकवावू मी आणलला ताजा मध आपण साळ्यानी साल्यावाचून पाळूल पुढे टाकायच नाही अियून। कटका, आण ता मध अिकडे।'

डोल्काठीच्या आग्रहाला मान ठुकवून मालतीने मध आणिला, हिरव्यागार पानावर त्या मुखे शलाच्या चारीने ती बाडला आणि ती गाढ वन्य न्याहारा अुरकताच ती तिघे जावऱ्याच्या त्या खवदाडाकडे लयवगीन निघून गेली

जावऱ्याच्या पद्धतीप्रमाणे तीन महिन्याच सुतक आज सपणार हान त्याच्या त्या मृताच्या ओधवदेहिवाचा शेवटचा सस्कार करण्यासाठी ते सारे स्त्री पुढक-

अगाला नि डोक्याला भुरी माती फासून मोठमोठ्याने अंका सुरावर नि तालावर रडत ज्या झाडाच्या ढोलीत तीन महिन्यांपूर्वी ते प्रेत मोट वाधून बसविले होते, त्या झाडाकडे जमावाने चालले ते अवाढव्य झाड येताच ते थांबले मग डोक्याठीने त्या अच ढोलीतून ती मोट खाली आणिली पाभूस, वारा, थून आणि गिघाडे ह्यांच्या अंकनित कामगिरीने त्या मोट वाघलेल्या प्रेतातील भास भास तेवढे गेल्या तीन महिन्यात नाहीसच झालेले होते हाडाचा सापळा काय तो भुरलेला होता त्याला मध्य ठेवून जावऱ्याच्या अंका पुढ्याने त्याची मान कडकड मोडून वाढली मग कवडीसुद्धा ती शिराचा सापळा त्याने हातात अचलून वर धरिना त्या मृताची विधवा पुढे आली, तिने पसरलेल्या हातात त तिच्या नवऱ्याचे मुडक टाकीत पुढारी म्हणाला, 'हा वाटा तुझा !'

त्या विधवेने त मुडके धुवून पुसून घासून, त्याला भोव पाडली, त्यात दोरी ओविली आणि ती शिराचा हाडकी सापळा तिने सर्वांसमक्ष गळ्यात बाधून आपल्या पाठीशी टाकता आपल्याकडे काही जातीत विधवेचे चिन्ह म्हणजे जसे केसावपन नि कापापवस्त्र, किंवा अंगजात बंधव्याच चिन्ह म्हणजे विधवा जसे अंक काळे प्रावरण पदरासारखे डोक्यावरून पाठीवर साडते, तसच ह्या जाय यातील विधवा, त्या जोवर विधवा राहतात तोवर, आपल्या मृत पतीचे मुडके तिच्या गळ्यात बाधून पाठीवर वागवितात त्यांनी जर पुनर्विवाह करा, तर ती दुसरा नवरा बाय ती त मुडक तिच्या गळ्यातून साडून काढू शकते.

त्या विधवेला ती शिराचा सापळा दिल्यानंतर मृताच्या घडाच साधेन साधे ठेवून ठोरून कडकड मोडण्यात आले हाडूकन् हाडूक वेगळे वेगळे केले, त्यातून काही हाडक मृताच्या मुलांना 'हा मुलाचा वाटा' म्हणून दिली मंत्री काही विशिष्ट आप्ताना 'हा आप्ता'चा वाटा म्हणून मिळाली थुरली ती सारी त्या जायत्यांतील चेल्कीने आपल्यापुढे रचून निवडोत निवडोत शेवटी त्याचे तीन भाग केले अंक भरण्याच्या भुतावर भुतारा, अंक आशेच्या, व अंक समुद्राच्या जमाला ज्या भुतावरचा तोंडगा हवा, त्याने ती ती हाडकाचा मुकडा घेतला मृताच्या ह्या हाडाच्या तुकड्याचे निरनिराळे दागिने, माळा तांबोत बरून जावरे स्त्री पुरुष गळ्यात वा अंगावर घालतात आणि त्यायोग रोगापामून आणि त्या त्या भुतापामून

त्या चेटकीने निघडली होती त्यातील अेक चांगलेच नि पिमुजलेसे हाड मुचलून राजा नानकोबीने डोलकाठीला मानाची भेट म्हणून दिले आणि हातवारे नि राव 'मिळून आश्वसिले की, 'आता तुम्हाला समुद्राची भीति नाही । तुमच्या देशी तो तुम्हाला सुरक्षितपणे तारून नेतील '

डोलकाठीच्या मनावर पण त्या मयाण प्रेताचे मस्तक, घड, हाडे साधे कडा-कड मोडण्याच्या नि फोडण्याच्या त्या अेकदर सस्काराचा कोणता तरी अेक गभीर परिणाम होत आला होताच त्यातही ती चेटकी त्याला जावरा भापच्या तुटक सान्दानी खुणविती झाली,

'अिकडे । जुरविन । हाडूक, मत्र ।' म्हणजे अिकडे ये 'जुरविन' ह्या समुद्राच्या भुतावरील हा मत्र सांगते तो म्हणून मग ते हाडूक गळ्यात बाधले पाहिजे

डोलकाठीच्या कयरेपर्यंतच त्या बहुतेक जावरा स्त्रिया त्याच्या छुटवेपणामुळे पोहोचू शकत अर्थातच त्या चेटकीच्या ताटाशी तो गुप्त मत्र अैकण्यामाडी वान न्यायला डोलकाठीला खालीच बसाव लागले मग तिन अेक विचिन मुद्रा आणि अग्रात याचे तसे हातवार करून त्याच्या वानात पुनर घानली आणि आपल्याकडे माशिक जस-हीन, चूम, होंम अस अथशून्य अेकाक्षर भुच्चारतात, अगदी तसेच अेक निरथन धडार मत्र म्हणून त्याच्या वानात अनेकवार भुच्चारते जावऱ्याच्या वातावरणात वावरता वावरता जावरान् होत आलेल्या डोलकाठीच्या भावड्या

‘येतोच आम्ही नाचायला थोड्या वेळाने’ असं राजा नानवोवीस सांगून कटक-कटकी आपल्या गुहकडे डोल्काठीसह जावयास निघाली

गृहेपासी जाऊन तेथील शिलातलावर ती तिथे बसली मग कटकीने वित्त्येक फळे, साहाळी, मद्य आणि भाजलेले मांस आणिलं मुवेच्या ताडी ते वन्य भोजन मिटवया भार-भारून नगळघानी सेविले

‘हाल ह्या रानची हों मेवा मिठाभी आता आणसी दोन दिवस काय ती झुरली ! परवा वनभोजन संपून समुद्रभोजनास आरंभ !’ डोल्काठी कटवच्या पाठीवर थाप मारून त्याच आम्बागिता झाला

‘आणि देवाची कृपा तेवढी असली, तर पुढच्या महिन्याच्या ह्या मितीस आपल आपल्या घरी, आपल्या देशी आपल्या प्रियजनांमध्ये हसत खेळत प्रियभोजन चाललेलं असलं !’ कटवने कटकीच्या पाठीवर आदवासक प्रेमळपणे थापटले

‘देवाची कृपा असली तर’ असं का म्हणतास आता ?’ डोल्काठीने भयंत अलहसित वृत्तीन कटकला हटवलं, ‘देवाची कृपामुद्रा झालीच आहे की आज ! कटकबाबू, मी तारु झुतम चाघल, पोलिसी वस्त्र, बकुका, दारुणोळा जव्यत ठेविला जावच्याच्या पटाभीत नाविकाच्या हुंगी दूरवर सोवतीस येणार तारवात मांस, मद्य, फळ मद्य, भरपूर अन्न पाणी साठवून ठेवलं माझे घरायला जाळी घेतली देशी अंतरताच रावड द्रव्य हव ती मोठी रक्कम मुझ्या माझ्या पातीन जुळवली लाडके कटकी, मनुष्ययत्न तो सायसगीत जुळवणं, पण अगा ह्या खटनट समुद्रात, ज्याला काळ पाणी अशीच म्हणत नाहीत, त्या ह्या काळाच्या तांडात साध वाच्या-वरण तारु ठकलून जायच त्यात यश शेवटी देवाधीनच असणार, देवाधीच कृपा हवी, ह्या जाणिवेने माझ्या मनात नेहमी घुगधूग वाटे पण आज समुद्राच्या त्या ‘जुहविन’ भुतावरच बघच असलेला अच मद्य नि हा सोड्गा त्या जावरा चेटकीने जेव्हा मला दिश तेव्हा मग खरखर हायस बाटल ! देवी कृपेची ही वच ती खेळी वचन विठठी !’ असं बोलत डोल्काठीने त्या जावरा भुताचे त घेटकाने

च्यांना वळते, तितकी देखील तुला वळत नाही. बांध तो तांबीत तूच कंटकीच्या गळघात. मी तिचा बडोळ भावू. माझा काही अधिकार नको का तिने मानायला! ह्यासाठी ही चाणाक्ष मुलगी मी - तिचा बडोळ भावू - सांगे तीं वरवर तुला नकार देती झाली. हं, तांबी, बांधू दे डोलकाठीला तो तांबीत तुझ्या गळघात हो ! '

' रागावला अवेड्यानेच ? हा रे वेड्या ! ' कंटकीने प्रसंगावधान राखून वेळ मारून नेण्यापुरतें अंक असें आकर्षक स्मित करून डोलकाठीची करंगळी हळूच ओढली की, त्या हलक्या ओढीने हत्तीने ओढावें तसें अवश होऊन तो विचारा डोलकाठी मटकन् तिच्याजवळ पुन्हा आला आणि प्रसन्नपणे विनवू लागला.

' तूच सार तो पदर खाली; हं, पुरे तेवढा. गळघात बांधता तर आला पाहिजे न तांबीत ? पण तुझ्या कानात मला आधी मंत्र सांगायचा आहे, साणू नं ? आणू नं तोंड तुझ्या अगदी कानाजवळ ? हो, नाही तर पुन्हा अमर्यादा व्हायची तुला नि कफकारायचीस तू ! ' डोलकाठी अगदी प्रेमात गाला. घेट कानाची तोंड नेऊन, अंक हात तिच्या गळघातावती झुलट्या पांघावर टाकून त्याने तिला जवळ घेतले आणि त्या घेटकीचा तो निरपेक्ष अक्षरांचा मंत्र तीनदा तिच्या कानात बुच्चारला.

तो मंत्र धांभरदामुद्धा बुच्चारित डोलकाठी तसाच अभा राहिला अमता, अितकें तें कंटकीला लागून अमें राहणें त्याला गोंड वाटत होतें. पण कंटकी पुन्हा केव्हा विपडेल ह्याची धागधूग त्याला लागलेली असल्याने त्याने पडलें तेंच सुत पदरांत पाडून घेऊन अगदी लपळपणाच दिमू नये म्हणून मंत्राची दीक्षा अवश्य ते तीन बुच्चार होताच संपविली आणि डोलकाठी हातावला तांबीत नीट करीत दूर सरला.

' लवकरच संपवलंस ? ' कंटकी खोचकपणे हंसली. पण खाचा-खोचीचे गुलाबी काटे बोचविण्याअितकें भान डोलकाठीच्या त्या आनंदात वाहावलेल्या प्रांजल मनाला कोठले असणार ? तो आपला सरळपणे अुत्तरला.

' वा ! संपवल कसलं ? आता हा तांबीत बांधायचा आहे की तुझ्या गळघात. अस्ता ! ह, सन्मुख हो अशी, मग नीट वर कर, करू दे म तो पदर खाली ! पुन पुन्हा हात काय मध्ये घालतेस तो सावरायला ? हं, अशी ताठ अुभी राहा अ ! '

तिच्यासमोर अगदी जवळ अमें राहून तो तांबीत तिच्या वक्षस्थलावर नीट छेल अशा धेताने डोलकाठी बांधू लागला.

अितक्यात तिच्या वक्षस्थलाच्या नि गळघाच्या मध्यतरी काही रक्ताळल्यासारख्या खुणा आहेत असे त्याला दिसलें.

' हें काय ? ओरखडे कसले ह रक्ताळलेले तुझ्या गळघाखाली ? मृगमा करताना काटघात तर नव्हती पडलीस ? ' अमें तिला तो विचारीत आहे. तींच

ते ओरखडे नसून छाल रंगात वेलपत्तीत गोदलेली अक्षर माहेत असें त्याला दिसले.
क्षणाघात त्याने ती वाचली - मालाती '

'काय ? मा ला ती ! - मालाती ? '

हे मोठ्याने वाचताच नि तो मध्य जुळताच डोलवाठीची मुद्राची मुद्रा पाल-
टून गेली त्याच्या अगावर रोमाच झुठले

गाढ वशुद्धीतून हळूहळू शुद्धीवर येणाऱ्या गाणसासारखा तो कटकीला
अनिमित्त दृष्टीने न्याहाळू लागला क्षणाघात त्याने अत्यंत स्निग्ध पण अत्यंत
विरम्यपूर्ण स्वरात बटकीला विचारले,

'खर साग, शपथ आहे तुला तुझ्या लाडक्या आजीच्याच गळघाची, हेंच
तुझ खर नाव न ? तू मालतीच न ? गुणी गोदल हे नाव तुझ्या वक्ष स्थलावर अये ?

आपले खरे नाव डोलवाठीच्या अस अकस्मात् रक्षात आलेले दिसताच
बटकी जरी थोडीशी दचकली, तरी त्यात माही विदोष हासि आहे असे वाटण्याचे
कोणतही कारण न दिसल्यामुळे डोलवाठीने तिला तिच्या लाडक्या आजीच्या
गळघाची शपथ तशा पळयळयाने घालताच त्या तिच्या आजीच्या स्मृतीत गहिवरलेसे
हाभून ती सभाळून बालू जानाही खर तेच बोलून गेली,

'त कर्ना माझ्या लहानपणच अेव टोपण नाव होत, माझ्या बडील भावाने
लाडकपणे ने अस छाल रंगात माझ्या अगावर गादल हात अंधदा पण माझ
मूळच नाव बटकीच '

माही मालती, तू मालतीच आहेस ही पाहा त्या नावाभोवतालची वेलपत्ती,
ती पाहा त नाव गादता गादता माझ्या हातून क्षादेच्या चुकीमुळे 'र' ला अद्विक
पडलेला वाता त चुकलेल रूप 'मालाती !' - छट ह सगळ अशक्य पण त
बसाला ! ' गद्गद् स्वराने डोलवाठी मालतीला नखशिखान्त न्याहाळीत म्हणाला,
'ही पाहा तुझी प्रत्यक्ष भूति हे वेस, ही कपाळापासून पावलापर्यंतची ठेवण माझ्या
वैशुद्धीच्या धुक्यात झावळलेली तुझी आकृति, मी शुद्धीवर येताच ते धुक ओसर-
ताच, वशी नखशिखान्त माझ्या मातृतीच्याच स्वरूपात प्रकटली आहे कटकबाबू,
तुम्ही कुणीही असा पण ही तुमची मानलेली बहीण बटकी माझी सख्खी बहीण
मालती जाह ! खर सागा आता पाय तें मी तुमचा आहे मला भिजू नका '

ह्या डोलवाठीच्या अत्यंत अनपेक्षित बावसासरशी कटकला घक्काच वसला
फार वर्षांपूर्वी मालतीचा बडील भायू शिक्षा होऊन काळ्या पाण्यावर गला होता,
हें त्याला झटकन् आठवले परंतु जर डोलवाठी हा मालतीचा सख्खा भाभूच ठरला,
तर बटकीच्या मार्गात डोलवाठीच्या मालतीविषयीच्या वैपयिक अभिलाषेमुळे ज
खर आडव येण्याचे भय होत, ते खट अचानक नाहीसे होऊन पडल्यास सगळाच
डाव अनुकूल पडण्याचाच समय आहे हेही प्रत्युत्पन्नपणे लगेच त्याच्या ध्यानात
आले आणि तो डोलवाठीला म्हणाला,

करण्यासाठी जिवंताच्या अस्थि कवरीत पुरण्याची पाळी येथीतोंमुढा दंगेघोषे करा-
यला से कचरत नाहीत. मृतांच्या अस्थीचा वडेजाव नि त्यात धार्मिक वा मानिक
वा दैविक गुण निघसतात, ही भावना जावऱ्यांतच नसून जगभर आहे वरं का !
जावऱ्यांना तेवढे रानटी कां म्हणतोस ? म्हणायचं तर सगळ्यांना म्हण ! निदान
माझा तरी ह्या मज्जित अस्थींवर पूर्ण विश्वास बसला आहे खरा. ज्याच्या गळ्यात हा
ताजीत मला त्या चेटकीने दिलेल्या मंत्रासह बांधला जातील, त्याला 'जुहविन'चं
- त्या समुद्राच्या भुताचं - भय नाही; तो समुद्रात कधीही धुडणार नाही. समुद्र-
प्रवासी सुरक्षित पेलतोसाला जाणारच जाणार, हें त्या चेटकीचं आश्वासन खोटंच
आहे अतः तरी तू त्याचा प्रयोग करून पाहण्याच्या आधी कशावरून म्हणणार ?
अनुभवाच्याही आधी खोटंच म्हणणं, हाही अेक भावडेपणाच नाही का तुझ्या
मनाचा, तें खरंच म्हणणाऱ्या भावडेपणासारखाच टाकाऊ ? '

‘ वरं युवा, तस का होईना ! बांध त्या हाडकाचा ताजीत तू समंत्रक,
आपल्या गळ्यात ! सारवाने नाही तर त्या ताजिताने, कशाने तरी पण समुद्र तरून
देशी मुखरूपणे पोचविलें गेलो म्हणजे झालं ! '

‘ छे छे, माझ्या जीवनासाठी माझ्या गळ्यात नाही. माझं जीवन म्हणजेच
ही माझी लाडकी कंटकी, ही तुझी यहीण नि माझी प्रियतमा ! ती सुखी, ती
सुरक्षित, तर आपण सुखी, सुरक्षित. ह्यासाठी मी हा ताजीत कंटकीच्या गळ्यात
बांधणार नि मला दीक्षा देताना त्या चेटकीने मला दिला तोच गुप्त मंत्र तिच्या
कानात मी यथाविधि अुपदेशणार. हा ताजीत तुझ्या गळ्यात जोवर राहील ना,
तोवर लाडके, तुझ्या जिवाला भर समुद्रात भय नाही. • तुला आमचं तारूं फुटलं
तरी तुसत्या आपल्या लाटांवर वाहून स्वतः समुद्रदेवच परतीरास मुखरूप पोच-
वील ! चल ये अशी, सार तो पवर थोडा खाली ! '

डोळ्याठी अगदी निःसंकोच प्रेमळपणाने कंटकीच्या खांद्यावर हात ठेवून
तिच्या अपुऱ्या वस्त्राच्या पण अंटीने कसतैत्या पदराला दिले करून साद्यापत्नी
सारू लागला.

त्याने तिच्या पाठीवर घोगटून खाद्यावर जो हात ठेविला, तो कामुक प्रणया-
पेक्षा वस्तुल लाढाचाच होता ह तिच्या कळले असूनही आणि त्याचे त तस अगलट
येणे कोण्या मायाळू वडील भावाने अगलट माव तस तिला आवडले असूनही ह्या
वरील धाकामुळेच तिने डोलवाठीचा हात बाहीसा झिडकारून दूर सारला आणि
ती पदर कबरेला पुन्हा लोवीत फणकारली

‘ताजीतच बाघायचा ना, तर माझा कटवदादा बाधील तुम्हीच नको काही
गसती अगलट करायला !’

कटकीच्या त्या झिडकारण्याने डोलवाठीच्या प्रेमळ मनाना अकस्मात्
अितका विरस झाला की, त्याच्या हाळ्यातून अश्रुच टपकले आणि शब्दातून राग
पण ! तो कटकीपागून दूर जावून बुभा राहिला, तो अपमान घट्टवारी नेण्याचे
सोडून तो कटकीला कळवळून बाकला,

‘कटकी माझ्याशी अजून अितका परकेपणा ठेवीत जाहेस अ तू ? तुझ्या
स्वयमवराचा तो पण म्हणूनच ना मी पण ह्या भर समुद्रात हे तुटपुज तारू नि
तुम्हाला काळ्या पाण्याच्या पार पळवून दशाला न्यायच ह जिवावरच साहत
करीत माह ? पण जर तुझ्या मनात अितका परकेपणा अजूनही असेल, तर
बळे बळे तुझ्यापुढे नाचत नि तुझा त्रास देत स्वतःचा पाणझुनारा करून घेणारा
मनुष्य हा डोलवाठी नव्हे ! तू मला आजवर माझ्याशी पुढे दिवाह करायच्या
मापावर मूलवीतच आलेली असलील तर त तुला मात्र दोमत नाही ! त्याचा

‘मित्रा, खर तेंच मोही तुला भागेन, पण-पण- धाव, ह्या माझ्या भालतीचा ते नाव गोदणारा जो बडील भाजू होता, तो पुढे अंका लढाओवर गेला आणि तिथे त्याला डोक्यावर अंक धाव लागला होता त्या धावाची अंक नित्याची खूण त्याच्या डोक्यावर आहे असं आम्हाला अगदी नक्की वळलेल होतं तशी अंकाची खूण तुझ्या डोक्यावर’

कटक आपले वाक्य पुरे करतो न करतो तोच डोलकाठीने आपल्या कपाळावर झुडपासारखे पसरलेले शिज्याचे जजाळ मागे सारीत नि फाकून घरांत आपले मस्तक कटकच्या पुढे केलं लढाओन क्षालेच्या दोन-दोन अंगुल्यांच्या दुखापतीचा अंक मोठा वण तेथे दळदळीतपणे आदळत हाता कटकला खूण तर पटली

कटकने आपली कहाणी जशी घडली तशी सांगण्यास आरंभ केला त्याच नाव किशन आणि तिचे नाव मालती अमता कोणत्या सबटात मापडून त्यांना ती नावे पालटावी लागली आणि कटक-कटकी अशी टापण नाव घ्यावी लागली आणि जितना सारा वृत्तांत निवेदिला

‘कटक म्हणाला, ‘तुमच्या मुलाला लढाओत अंक धाव डोक्यावर लागेल असला पाहिजे अन् अतज्ञानाने दिसत,’ म्हणून त्या अधम कितवान, त्या रफि अहिने, सांगण्या वेपार जेव्हा सांगितलं, तेव्हाच मालतीच्या आमाची त्याच्यावर यक्षा बगली’ ह्या सकटात सापडण्याला अंका अर्थी जो अमा कारणीभूत पाला, तोच हा तुम्या धावाचा वण आज तुम्हा यहीन भावडाच्या ताटातुटीचा, अत कहन तुमची ओळख पटविणारी साक्षा ज्ञान, मात्तीला सकटातून साडवणार साधन शाला तसच त्या अधम कितवाला (लफग्याला), त्या रफिअहिनाला, तुम्याच हस्ते प्राणदंड भागावा लागून तुम्या ह्या भगिनीचा मूड नवळत पण तिच्याच भावान आवावा हाही योगायोग जितना आल्हादक, नितकाच आश्चर्यक!’

‘छे रे- तो तापट डोलवाढी ताठ बुभा राहून आणि आपला दणाट बाढ धातावरणात फेकून दात-ओठ आवळीत पुटपुटला, ‘त्या अहिनाला मी माझा मूड म्हणून मारलं माझ्या बहिणीचा मूड म्हणून त्याचा लढा पुन्हा अंका असा करवचीत त्याला पुन्हा अंका असं टार कल पाहिजे!’ रागाच्या आवेशात दाना

आहे वर ! जर मनाजोग असं अजून काही राहिलच असेल, तर तें म्हणजे आपल्या आजीची बाय ती भेट. दादा, घे मला अशी पोटाशी अंकदा !'

'माले ! ताजी !' आपल्या गळ्यात पडलेल्या त्या त्याच्या बहिणीला आजीने लेकराला बुरवाळावे तसे केसावरून नि पाठीवरून कुरवाळीत तो त्या भेटाच्या गोड गुंगीत मधून मधून उगीच हाफ मारीत होता, 'माले !' 'ताजी ?' आणि ती लाडिकपणे हळूच होकारत होती—'अ !' 'ओ !' 'दादा !'

क्षणभराने मालतीची मिठी साडून तो तिचा भाऊ त्या किशनकडे बघला.

'किशन, माझी बहीण अनेक संकटांतून तू म्हणूनच वाचविलीस. तुझे माझ्या-वर अगंत उपकार आहेत. पण हें बघ, माझेही तुझ्यावर काही कमी उपकार नाहीत अं ! तू गाणी बहीण मला परत दिलीस; मी पण, ही घे, तुझी प्रियकरीण तुला परत देतो. माझ्या आशीर्वादाच्या हुडकासह ह्या माझ्या भगिनीचं मी तुला मया-वास्त्र कन्यादात करीत आहे !'

'लग्नानंतर नं ? किशन हसला !

मग त्या ठरलेल्या दिवशी त्या विद्याच्या आतिथ्यशील जावऱ्यांनी मोठ्या थाटामाटाने त्या तिघांना निरोप दिला ज्या वेळी किशन, मालती आणि तिचा दादा (डोलकाठीला आता सगळेच दादा म्हणू लागले) हे त्या सारंवात घसून चादण्या रात्री अगदी गुपचूपपणे त्या काळ्या पाण्याचा तट सोडते झाले. त्या वेळी समुद्राच्या भुताला, त्या 'जुलुबिन'ला प्रसादविण्यासाठी जावऱ्यांनी त्यांना माहीत होती नव्हती तितकी चेटके केली; आणि दोनतीन 'डुमी'सह त्या जावऱ्यांशील पटाभीत ते-जे नाविक त्या किशनच्या तारखाला तटालगतच्या खाड्या-खाड्यांतील आडवळणांतून निघणांचे टराबिक ठिकाणचे पहारे बघवीत. काळ्या पाण्याच्या

वरही मनात दाखून ठेविलेल्या मयाची काळछाया अेकदम अडून पमरे. पुन्हा तिला दाखून दडपून ते अेकमेकांना धीर देत, हसत, गातमुढा बल्हविताना.

अनुकूल पारा त्यांच्या तारवाच्या मिठात भरलेला होता. पण तेवढ्यावरच काही तें तारू बेघडक चाललेलें नव्हतें. जन्मठेपीच्या बेड्या तोडून आपण काळपा पाण्यावरून पडून जात आहोत, ह्या कल्पनेच्या आनंदाचें वारें त्यांच्या हृदयाच्या मिठांतून जें भरलेले होतें, मुख्यतः त्यावरच तें तारू असें वेष्टूट चाललेलें होतें.

(मनुष्याच्या आशा-निराशा, पाप-पुण्य, न्याय-अन्याय, साध्य-असाध्य ह्यांच्या कसोटीवर जगाची बुलाढाल काही पारंगून घेता येत नाही. त्याच्या विसर्जनतीड-मुढा तो विचार नमसो आपल्याला सभक्तीय वाटतें तें अकस्मात् अमभव होतें. अमभव वाटतें तेच कधी-कधी अकस्मात् घडून येतें. ह्यालाच आपण योगायोग म्हणतो. म्हणजेच त्या बुलाढालींचा आमच्या अिच्छेच्या वा तकांच्या अनुरोधा काहीच अलगडा होत नाही, अशी आपण मान्यता देतो.)

अगदी रात्रपाडपाल दोकडो दास-दासी छालन-मालन करीत असता बिंबा प्रत्यक्ष राजा-राणी, आपल्या कडेवर घेऊन खेळवीत असता नवसा-सायासाने छानलेले राजबिडें लेकरं अंघ्रि प्रमादावरून राणीच्या वा राजाच्या कडेवरून निसटून खाली फरशीवर पडतें आणि चक्कावर होऊन जातें ! श्रीमंत रघुनाथराव पेचवे ह्याचें अेक अपत्य, त्याला लाडाने श्रीमंत हाती अुचलून खेळवीत असता खाली पडून पिचून गेलें असे सांगतात. अुलटपशी कवेट्टा किंवा विहार येथे झालेल्या भोपण भूकंपाच्या घड्यासरशी जेव्हा नगरेंची नगरे कोमडून धुडीत गडप झाली, तेव्हा चार-चार भजली चिरेवंदी वाडे वरून घाड्याड कोसडून खाली फाटलेल्या भुमीच्या लड्ड्यात डींग होऊन पडले. माणसं. आओ-बाप, लेकरं ठेवून लगदा होऊन दगडाच्या राशीत चुन्या-चिखलासारखी चिणून गेलीं आणि त्यातच खणतातग्या त्या ठेवून गेलेल्या कोणा आधीच्या कुडीत निजलेले वेस्तादे मूल दोन दगडांच्या तंबूत सुरक्षित असलेलें सापडलें ! हाच योगायोग ! देव ! (ज्याच्या कार्यकारणाची गुतागुत आम्हाला सोडविता येत नाही किंवा आमच्या अिच्छेप्रमाणे सुटत नाही, त्यालाच आम्ही देव म्हणतो. देव, योगायोग म्हणजेच आमचें अज्ञान, आमची निराशा !)

काळघा पाण्याच्या भर समुद्रात वाऱ्यावर मुटलेल्या ह्या ल्हान तारवातील प्रतिस्पर्धी मृत्पूच्या खडकावर आपटू पाहणाऱ्या त्या तीन जीवांच्या देवी त्या अुडट मुलट योगायोगांपैकी कोणता योगायोग येणार आहे ?

ह्याचें काय होतील ? कसें होतील ?

आज आठवा दिवस तर अेकदाचा अणवला ! संकटाशी झगडता-झगडत रयाचें भय पण किंचित् अुणावले. अज्ञाचा नि पाण्याचा पुरवडा पण संपत आत अितकेंच वाळीट; पण प्रवासही अर्धा-अधिक संपला. मासेही मधून-मधून ते घरी

आणि खात, त्यावर निभाव लागे. शीणता मान वाढली. त्यातही मालती अधिक थकली पण अर्धा-अधिक प्रवास संपल्याचें तिला तिचा दादा सांगे आणि म्हणे,

‘आततायी, पापी—त्या रफिजुद्दिनसारखे कितव जर ह्या काळचा पाण्या-वरून तरून कधी-कधी देसाला पोहोचलेले आपण पाहतो, तर तुझ्यासारख्या निरागस, निरपराध नि सुशील अवतार हात दिल्यावांचून तो दयाळू देवू करा राहील ? तुझ्या पुण्याभीने आम्ही सगळे तरू. देशी पोहोचू. पुन्हा तो सावीत, तीं चेटकं, ते शुभ-शकून—ते काय लटके आहेत थोडेच ?’

असा धीर तिच्या त्याने दिला म्हणजे तिच्या शरीराचा नसला तरी मनाचा थकवा निघून जातो. राय पडताच किशनच्या मांडीवर जेव्हा ती डोकें टेकून निजे आणि तो तिला थोपटी तेव्हा तिला चिंता शिवतमुद्धा नसे. भितकी झटकन् नि भितकी गाढ झोप लागे की, ती सकाळीच काय ती जागी होत्री आणि अगदी टवटवीत होऊन झुडे.

आठवा दिवसही निविघ्नपणे पार पडला. त्या संध्याकाळच्या सूर्यास्ताची शोभा आणि त्या शांत समुद्राचे आश्वासन वर्तन ह्यामुळे त्या तिघांनाही विपुल झुल्लास वाटू लागला. बारा तेवढा किंचित् मंदावला होता. ह्यामाठी त्यांनी आपलीं बरही अधिक नेटाने मारावयाला आरम केला. पण प्रत्येक बरह्याच्या फटकाऱ्या-सरसां स्वदेशाचें तोंड भरभर सन्निधच येत चाललें, आहे, ह्या जाणिवेने त्या थमावा याम असा स्थाना काहीच वाटेना. झुलट झुल्लासाच्या भरत-किशनला कोणतेंचें चूकत-माकत जें अंक नावाड्यानें पाणे येत होतें, ते तो गाळू लागला, मधूनच मालतीकडे पाहून चेष्टेने हसू लागला. तिचा दादा पण त्याच गाण्याची साथ

मल काय त्याचें ?

अर्थात्

मोपल्यांचें वंड

१. फुटूम गांवचे लोक

भारतवर्षातील मुख्य व पवित्र प्रदेशात मलवारची गणना केली जाते. हिरवीगार व दाट अरण्ये, नाना फुलानी व फळानी डबडबलेले दुमदार पर्वत, पाण्याचे मजळ झरे, गोड व शात स्वभावी नद्या, विपुल धान्यातोल डुलणारी शेते, शुभ व छत्राप्रमाणे हारोहारीने लागलेल्या नारळी, पोफळी व ताड अिर्यादि वृक्षांच्या पक्वित ह्या प्रवाशाच्या नेत्रास व मनास पदोपदी आल्हादवीत असतात.

अशा ह्या रम्य प्रदेशात नाना फुलानी व फळानी डबडबलेल्या अशा या वरील दुमदार पयतापंकी भेका पयताचे माझ्यावर अंक मुटूम नावाचा लहानशी वाडी वसत होती तीत नारळीपोफळीच्या दाट वनामध्ये पाचसह। 'नबुद्री' ग्राह्याची घरे होती त्यापासून दऱ्याच अंतरावर पचवीस अंक नायराची घरे व त्याना लागून अंतर 'सुदय' जातोची थोडीशी वस्ती होती त्या वस्तीपासून अर्ध्या मैलावर दहावारा 'थिर्या' जातीच्या शोपड्या अमु्या असून त्या मुख्य वाडीपासून अर्ध्या मैलावर जरी अमु्या छोट्या तरी त्या वाडीच्याच सीमेत समजल्या

वारा पुन्हा अनुकूल त्याच दिशेने चांगला सुटला. शौड भरून गेलें, धलधधणें मंदावलें, मध्यरात्र झाली, चंद्र झुगवला. अतिवधात तारवापासून थोड्यामा अंतरावर सळ-सळ-सळ असा मोठा आवाज होऊन अेक अुंबव अुंब असा पाण्याचा भला मोठा खांब वर अुफाळला !

दादाने निरतून पाहिलें; तो अेक प्रचंड मामा अर्धा-अधिक जुमा राहावा तसा तळतू लागला. समुद्रात अनेकवार वावरलेल्या त्या डोलकाठीने तलाळ ओळखलें की, हा मासा माशांतील भयंकर जातीचें अेक धूड आहे. त्यातऱ्सी त्याने वंदुक अुचलली तोंच पुन्हा पाण्याच्या उांड्याचा अेक मोठा सळसळाट होऊन मासा पाण्यात बुडो मारून नाहोसा झाला. संकट टळलें म्हणून डोलकाठीचा व किशनचा जीव खाली पडला.

त्या भयंकर मासावरून तसा माशांच्याच गोष्टी निघाल्या, डोलकाठी सांगू लागला, 'मोठमोठ्या आगनावांना आपल्या बीज असलेल्या प्रचंड दोपटीच्या फटकाऱ्याने झुलथच्या पालथ पालणाऱ्या दुष्ट भरत्याऱ्या महासागरातून कधी-कधी गाठ पडते, अस सिधुप्रवासी सांगतात, 'लहान वारावाहू तारवांचा तर कित्येक मासे आडवळगातून पिच्छाच पुरवतात. त्यात कित्येक भाणूनचाभू जानीही आहेत !'

किशनाच्या अंगावर काटाच जुमा राहिला, 'वरमधक ! तरंच की काय ?'

पण किशनाच्या ह्या प्रस्नाला उत्तर देण्याचें डोलकाठीला कारणच पडले

आणि मालती ! ती बुडाली हे सुद्धा तिला मुळी कळलेच नाही ती गाढ झोपेत होती तिला त्या झुलत्या तारवाभुळे मुखस्वप्न पडत होते की, तिच्या लहानपणच्या त्या झोपाळ्यावरच ती बसली आहे, तिची आधी तिला त्याच प्रेमळ ओढ्या म्हणते आहे, झोपाळ्या अुचच अुच जावून अेकदम खाली सरकताना तिला किती तरी गोड वाटत आहे !

त्या गोड स्वप्नात ती त्या तारवात ज्जी निजलेली होती तशीच तशीच, ते तारू पालवे होताच, समुद्राच्या लाटेवर निजवली गेली ! जाग अशी तिला पुन्हा फघी आलीच नाही !

ते मुखस्वप्न होच तिची शेवटची जाग होती, तिची शेवटची जाणीव होती, म्हणजेच तिच्यापुरती ती मूर्तरूपणे घरी जावून आलीला भेटलीच ! तिच्यापुरती तिच्या जाणिवेची शेवटची ओळ होती - सुखान्तच !

दुष्टांशें केलीस' ह्या प्रस्तानेच तो त्याची परीक्षा करील पुनरुत्थानाच्या कल्पनेचे नावही ज्यांना माहीत नव्हतें परंतु ज्यांनी जगान भूतमात्रावर दया केली, सत्य, समत्व, परहिततत्परता यातच जीवित घालविणें त्यांच्यावर परमेश्वर मदादित संपुष्टच राहिल आम्हां हिंदूंत असं अनेक साधु झाले की, जे मुगलमानी कुराणाचे पानही न झुलटता वेचळ आपल्या पवित्र आचरणाने व भक्तीने मुक्त झाले !

'मुक्त झाले !' मोल्वी हगला 'मुर्गा, ते सर्व नग्नार्गनांत पडले !' परमेश्वरावर व पैगंबरावर जो विश्वास घरील तोच मुक्त होतो !

'काय ? आम्हां हिंदूंनी परमेश्वरावर विश्वास ठेवला, म त्याची भक्ति आम्ही मनीषावाने केली परंतु महमद पैगंबरावर भात्र तुम्हां म्हणता त्या अर्था विश्वास ठेवू शकलो नाही किंवा पुनरुत्थानाच्या आपत्तीचे तथ्य मानू शकलो नाही तर आम्हांस भुक्तिच नाही ?'

'अन्वत्-अर्थां नही !'

तर मग परमेश्वराच्या भक्तीभित्तरीच पैगंबराची भक्ति महत्त्वाची आहे म्हणावयाची ! आणि पैगंबराच्या पूर्वीच्या मनुष्यजातीच्या लासो पिढ्या निदात त्याच्या नंतरच्या तरी अर्ध्या जगताच्या सव पिढ्या नरकातच गेल्या ना ? आमचे हिंदु पातीतील साधुसंतही नरकातच पडल ना ?

'अर्थात् ! परमेश्वरी पुस्तकात त स्पष्टच आहे !'

'तर मग !' यम्बू झुठत झुठत म्हणाला, 'मोल्वीजी' ज्या नरकात असले साधुसंत राहतात, ज्यात माझ्या पूर्वजांच्या पिढ्या निपसत आहेत, तोच माझा स्वर्ग ! मी हिंदूच राहणार त्यास सोडून मी स्वर्गात येऊ निघ्छीत नाही. घमंराजाची वधा माझी आजी मन्ना अजून निवडिते, की स्वर्गाची दार बुघडीं असून देतील ती आपल्या पाची भावांस सोडून स्वर्गांत जाण्यापेक्षा आपल्या ज्ञातिबांधवांसह नरकातच राहून त्याची आपल्या घमवळान मुटका करण्यास छटला.

कोणीतरी घावत जाऊन त्याला आणत्यापिना पोर जगत नाही 'हे शेकताच कम्बू व त्याचे बरोबरीचा अठरा वर्गाचा मुलगा दामू हे अेकदम तोरासारखे घावत निघाले मोलवी त्या पारावरूनच त्यास पाहता त्याचे पुढे येऊन त्या तलावाचे जवळ आभा राहिला होता ते दोघे कम्बू व दामू विव्दल हृदयाने घापा टाकीत त्या तलावा-पामून वाही शभर दीडशे फुटावर येतात तोंच 'थिम्मा ! थिम्मा ! बिर ! बिर !' म्हणून तलावावर पाणी भरणाऱ्या व अितर आम्मा असलेल्या पुरुष स्त्रिया-तून अेकच ओरड सुठली !

मदबारमध्ये अस्पृश्यांना शभर दीडशे फुटाचे आत स्पृश्य जाती येऊ देत नाहीत त्यावाच्या जवळ शभर फुटावरून जाणाऱ्या मार्गावर अस्पृश्य पाय टाकताच तो त्यावचा तडाव वाटून जातो अस स्पृश्य समजतात ते दोन थिम्मे अितके भरधाव यताना पाहताच तलावावर झालेला हा गलबग ऐकून मोलवी मनातल्या मनान आनंदी झाला आणि तसाच आभा राहून तो गम्मत पाहू लागला 'महाराज !' दुसऱ्या ते थिम्मे ओरडजे आमचा अेक मुलगा भयकर घाव होऊन मरणासन्न पडला आहे वृष्णा नायर वंघ घाचे घहन जीपध आणाबयास आम्ही चाललो आहे दुसरा माग दोन तीन मैल अतराचा असल्याने अिनडून घावत आहो दया करा व आम्हाला जाऊ द्या !

'वाडाळा ! मरो तुम्हा मुन्ना ! अेक नायर हात धुणादीत घावत आला 'घघत नाहास का को हा तुम्हा माग शभर फुटाहून दूर नाही पाहिजे तर मोजून पहा !

'महाराज ! तलावापामून हा माग जितका जवळ आहे त्याहूनही माझे मूल मृत्यूच्या मार्गापामून जवळ आहे तरी वृषा करून जीपध आणण्यास मला जाऊ द्या !

‘तर मग कोणतीही गोष्ट वेवळ बेकाद्याने वारवार ठामून सांगितली म्हणजे ती खरी ठरते वा ? तर मग मी तुला दोन व तीन मिळून सांग होतात हे ज्ञान मला परमेश्वराने प्रकट केले आहे अस दाभर वेळा ठामून सांगतो ! तू मानसाल ?’

‘छे, छे त मुळी माझ्या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या व अनुभवाच्या विरुद्धच आहे ते बुद्धीला पटत नाही’

‘तर मग दामू कुराण श्रीश्वरप्रणीत आहे अितकच नव्हे तर तच काय त श्रीश्वरप्रणीत आहे हें बुद्धीला पटेल अस वाही गमक तू सांग आणखी अस पहा की, ज्यांना कुराण श्रीश्वरप्रणात वाटत त्यांनी खुशात त्यास तस मानावे पण आम्हास जर त्यातील प्रमथ समाजनाशक, गिऱ्ठुर किंवा अविश्वसनीय वाटली तर ती तलवारीच्या टोकान नरवीनीच्या ज्वालात तापवून आमच्या हृदयावर छाग दळून बगलत्वाराने फोडून टाकण्याचा वा प्रयत्न केला जावा ?’

‘दादा आपणा अस्पृश्यावर जो हिंदु धर्म अितका अन्याय करतो की त्यास त्याच्या धर्माचा भुषमद करणारा व त्यास बाफर म्हणून समजणारा मुसलमान आम्हाहून अधिक पवित्र वाटतो तो गात्रीचा वध करणारा व देवमूर्तीम दगड समजणारा मुसलमान त्याच्या तलावावर जाऊ शकतो पण रामकृष्णाची पूजा करणारे आम्ही आम्हा त्याचेच हिंदु वाघव मान त्याहूनही पापयोनि ठरून त्यास स्पष्ट करू शकत नाही - ज्या हिंदुधर्मात हा भयकर अन्याय पुण्य गणला जातो त्या हिंदुधर्मपिशा अस्पृश्य जाती मुळीच न मानणारा व सब मनुष्यास समान समजणारा मुसलमानां धर्म श्रेष्ठ नाही वा ?’

त्या पापप्रक्षालनाचा मार्ग म्हणजे मुसलमान होणें हें तुला पटलें तरी कमें ? अेक वेळ नव्हे, हजार वेळही केवळ शिवाशिबीच्या प्रक्षानपुरती हिंदूतील अस्पृश्यता पुरवली पण ती जीस मुसलमान परमेश्वरी आज्ञा समजतात ती भयंकर अस्पृश्यता नको ! कारण मुसलमानी बस कोटी लोक सोडून बाकी जे शेकडो कोटी लोक पृथ्वीवर आहेत ते मुसलमानांच्या मते अस्पृश्याहून अस्पृश्यच नव्हेत काय ? त्यांस तारण नाही, त्यांस मुक्ति नाही, त्यांचे हजारो पूर्वज, साधु, संत, सर्व नरकात गेले व जातील ! गैसंवराचे पुस्तकावर विस्वास न ठेवणाऱ्या नास्तिकास ओश्वरही स्पर्श करणार नाही म्हणून कुराणाची बाक्यें सांगतात ! म्हणजे ओश्वर देखील त्यांच्या मते स्पृश्यास्पृश्य विचार घरतो ! आम्हां हिंदु अस्पृश्यांस पुण्याचरणाने निदान पुनर्जन्मी तरी स्पृश्य होण्याची आशा आहे पण मुसलमानांच्या मते जे अस्पृश्य आहेत आणि ज्याची सरया शेकडो कोटी होते त्यांस पुनर्जन्मच नाही, ते नरकातच कुजणार, सडणार; त्यांचेकडे अश्वरही बघणार नाही, केवळ मुसलमान तेथडे स्वर्गात; बाकी सारें जग - तुझ्या रामचंद्र, श्रीकृष्ण, पांडुरंग भक्त वृडलिकासुद्धा गरमगत पिचणार ! अस्पृश्यता बाजीटच. पण ह्या मुसलमानी भयंकर अस्पृश्यतेपुढे ती हिंदु अस्पृश्यता म्हणजे अेक चरवानच नव्हे काय ? आणखी हें पाहो की अस्पृश्यता बाजीट आहे म्हणून आपण मवें हिंदु मिळून तेवढी रूढी सोडून टाकू. त्यासाठी हिंदुधर्मच बदलण्याची निध कल्पना आम्हांस गुजारी तरी का ? अस्पृश्यता म्हणजे काही सांगोपाण हिंदुधर्म नव्हे. घरात अेक घुशीचं वोळ आहे - सापाचें म्हणा पाहिजे तर - तर आपण त्यास बुजवू. पण त्या अेका बिळाकरिता आपल्या बिद्या जातीच्या अनेक पूर्वजांच्या पूर्वजाना पवित्र व प्रिय झालेलें हें हिंदुधर्माचें मंदिरच सोडून रावोरान मटकत फिरण्याचें काही कारण नाही.

धिम्या लोक अितराच्या दृष्टीने जरी अंत्यज असले तरी त्यांना स्वन चे जातीचा, वालीरोतीचा न धर्माचा फार अभिमान असतो. आपल्या पूर्वजास कोणी निध म्हणावें हें त्यांस सप्त नाही. त्याच्या या प्रवर पूर्वजाभिमानाने व जाति-प्रेमानेच ते अजूनपर्यंत अिसाच्या किंवा मुसलमानांच्या जाळघात शूणंपणे अडकून गेले नाहीत. त्यांच्यात अनेक साधुसंत पूर्वी होअून गेले आहेत. आजही कित्येक वॅरिस्टर, वकील, डॉक्टर व पत्रकर्ते त्यांच्यात निधत आहेत तथापि त्यांच्यातील अनेक अनावळधा तरुण आपल्या हिंदुसमाजातील अस्पृश्यतेची अन्याय्य व घातकी रूढी आपल्या धर्मातून जवळ जवळ वळात्काराने परधर्मात ढकलून देत आहे. धिम्या जातीतून परधर्मात जाणाऱ्या तरणास अनुमार्गापासून परावृत्त करण्यासाठी त्यांच्या ज्या गुढान्माने प्रयत्न चालले होते त्यात कम्बू हा अग्रगण्य होता. अशा या हिंदुधर्माभिमानी महारवधूचा तलावावर स्पृश्य लोकांरडून अितका अपमान झाला असताही त्याची ही हिंदुजातीवरील निष्ठा पाहून त्या तरणाला गहिबरून आलें व तो कम्बूच्या पायांवर डोकें ठेवन म्हणाला, 'मी यापुढे हिंदु जातीतील अस्पृश्यतेसारख्या नीच

ही अितकी भांडाभाडी होआतीं ते दोन धिऱ्या, जे पूर्वी शंभर सव्वासे फुटांवर थबकले होते ते सरकत सरकत अगदी त्या तलावाचे कोपऱ्यावरून जाणाऱ्या मार्गावर येऊन पोहोचले होते. मुलाच्या डोक्यातून भळभळ वाहणारे रक्त त्या वापाच्या डोळ्यापुढे पुन्हा पुन्हा अर्भे राहून वेकेक क्षण त्यास मृत्यूचें जपळ पटणारें अकेक पांथूल वाटू लागले, तलावाच्या अगदी सन्निध - म्हणजे तीस फुटांवर मागनि जें वळण होतें तेथे जेव्हा ते अस्पृश्य आले तेव्हा त्या तलावांवरील स्पृश्यांना कोप अनावर होऊन दोघे नायर अकेदोन ब्राह्मण व काही मुतार असे त्याच्या अगावर दगड फेकीत धावले, अितक्यात अके शांतपणे पुरपमूक्त म्हणत असलेला ब्राह्मण पुढे सरला व त्याने त्यांस होकारून म्हटले, 'हां ! हा ! असी निरवक भारामारी तुम्हांला दोमत नाही. हे पाहा कम्बू मी तुझ्या त्या चंद्याकडे जातो व तुझे तें औपध तुला आणून देतो - मी जरी तुझ्या मुलांचा संबंधी नमलो तरी प्रत्यक्ष तुझ्या पायास जितकी शीघ्रता व हृदयास चिंता करता येणार नाही तितकी करून मी तुजें औपध आणतो. तू येथेच धुंभा राहा, म्हणजे कोणाच्याही समजुतीस धनका न पोहोचता तुजें कायंही होईल.' तो ब्राह्मण अितकं बोलतो तोंच तो मीलवी पुढे दाला व म्हणाला, 'माफ कराना ! मी मोठ्या आनदाने कम्बूच औपध घेऊन येतो, आपण आपली संध्या पुरी करावी. मग या मागनि तलावाचे जपळून जाण्यास काही हरकत नाही ना ?' तेव्हा शारूच्या भक्ताचें दुकान पालविणारा मुकुंद म्हणाला, 'पण तुम्ही जात कोण ? धिऱ्या लोक अस्पृश्य असून अगदी धागेरडे घडे करतात.' मीलवी म्हणाला, 'मी धिऱ्या हिंदु नसून मुसलमान आहे !' 'तर मग खानसाहेब ! आपणांस कोण हरकत घेतो ! आपण या मागनि वाटेला तेव्हा यावे, जावें. हे धिऱ्या लोक पापयोगी असल्याने थाना तलावापासून शंभर फुटांच्या आत येऊ दित्याने तलाव वाटेल !' चोरी करून दोनदा तुळंगात गेलेला तो क्षत्रिय कुलावतस रामनायर म्हणाला. ती मीलवी जिकडे हें बोलत आहे अितक्यात तो पुरपमूक्त म्हणणारा ब्राह्मण तसाच ओलेला धावत निपूनही गेला होता. तेव्हा कम्बूच्या

मुसलमान या सब काफराच्या स्त्रियाचही पाणिग्रहण करणार आहेत समज असं।
 चर तर तू मुसलमान होण्याचा संकल्प कर वेगळं म्हण री मी हे आयात - कुरा
 नाचा मंत्र म्हणतो म्हणजे ते तुव मूळ तत्वावर हाजीर व या निदय ब्राह्मणाचा
 घ स्पृगाचा सूडही भुगवता जायला।' हें त्याचे भाषण पुढे ऐवण आपल्या चितेत
 मग्न झालेल्या त्या विम्यास अगदी असह्य होऊन ती सतापाने म्हणात त मूल
 वर न झाल - त मूळ मळ तरी मी मुसलमान होणार नाही। ब्राह्मणादि हिंदूंची ही
 निदयता व तिचा सूडबसा ध्यावयाचा हा माझा प्रश्न आहे तुम्हा नव्हे आणि जो
 सदय मनुष्य मजमाटी प्रायना करता करता ओरुताच वैद्यापडे घावत गेला आहे
 तोही ब्राह्मणच आहे।' आता मात्र निराशेच्या रागान मोलवी गत हाभून
 म्हणात जायला। बाफर। 'सूरतूळ बम्यन या अठ्ठापात परमेश्वरान मूर्ति-
 पूजकात कमाविलेली भयकर नरयान्माची शिक्षा तुजवर कोसळो। तुम्हा मुलगा
 तू म्हणतोस तसाच भरो नव्हे नव्हे तुम्हा बाफरास ह् अश्वरी प्रवटीकरण - ह
 कुराण खरे वाटणारच नाही तावर वा जावर तुमच्या मानेवर तज्जार बहून
 पडत नाही। याचा ताही दिवस दूर नाही हाताच्या मुठा बळून त्याचे ताडा
 वर त्या भुगारीत तो मोलवी हा बाप देऊन निघून गेला

अतिप्रमात तो औपध आणामयास गेल्या ब्राह्मणही त औपध घेऊन परत
 आला त्याचे बराबर तो नायर वैद्यहा आण हाता कंगू विम्या हा जरी अस्पृश्य
 जातीत भुगभे झाल्या होता तरी तो नागना मुनिभित असून वाचिस्वतमध्य ऐक
 मलयागम भाषतो साप्ताहिक पत्र नावीत असे त्यान हिंदुधर्माच मग्यालम
 भाषेमधून घ निगजी प्रगावहन वरच अध्यापन पेरुके हात अतिरुच नव्हे तर तो
 संस्कृतही अस्पृश्रि रीतान वाचू व बहुतेक समजू नये भगवद्गीतेस तो तांडपाड
 म्हणे मलबारमध्ये आजही संस्कृत भाषा मानूपापप्रमाणे बोलणारी ब्राह्मण कुटुंबे
 तर आहेतच पण निवडक संस्कृत शब्द दोनो इलाक मुखोद्गत असणारे विम्या
 आदिवदन अस्पृश्यही आढळल्यात येतात अतिरुच बाध पण संस्कृतचे इतके तेथे
 सबसाधारण जनतेस अितके परिचित की भतहाराच भौतिगतकातीन वचक इलोक
 अनिहित मुखमानाचे तोडनही लेखवाने अकळेले आहत वम्ब विद्वानाच्या विवेनेन

सांगितलेल्या कथा पढत नव्हत्या त्यास त्या पढविण्यासाठी प्रयत्न करताना सर्वत्र वेदामध्येही हरिहरशास्त्री यास जागगाडीचा व तारायनाचा मनातून धुल्लेस आढळू सवला. हरिहरशास्त्री याची विद्वत्ता दाढी होती. आणि तिला मद्रासपर्यंतच्या प्रवासाची धारही लावली गेल्याने सध रिशतीतील सामाजिक व राष्ट्रीय कल्पनाची काही बोडी अलगदण्यास नसली तरी कापून काढण्यात ती समर्थ झालेली होती. त्याच्या घरी नोकरापर्यंत सश्रुत भाषा थाडी बहुत समजत असे ते आपल्या घराच्या ओमरीवरून बागेत फुले तोडीत असलेल्या आपल्या दोन मुलांच्या लीला पहात असे होते अतिवक्त्रात तिकडे कुमारिवेवर भेंढी लागल्याने ती आपल्या भावास खेळवर रागाने म्हणाली, 'भाऊ ! अगाने मी खेळणार नाही अ ! हा श्लोक तू आपल्या नियमाबाहेर म्हटलास. पंचमहाकाव्यातील हा श्लोक नाही व पंचमहाकाव्यातीलच श्लोक म्हणायचाचे म्हणून आपली प्रतिज्ञा आहे'

'पण मुमति ! हा श्लोक रघुवत्सातीलच आहे'

'मुळीच नाही—' 'आह न ! पैज तुझी माझी !' 'हो हो पैज चल बाबांना विचारु !' 'का हो बाबा' तिचा भाभू म्हणाला 'बाबा ! 'सीते हुस्सहन बन !' 'हा श्लोक कालिदासाचा नाही का हो ?' 'नाही बाळ,' शास्त्री म्हणाले 'पण तो कुठला ह मुमतीने स्वतः सांगितले तर तिने जिकले असे मी समजेन !' 'हा हा रामायणातील आहे' चटपन् मुमति म्हणाली शास्त्री हसून म्हणाले 'खरोतरप' तथापि रामायणातील काही अनुष्टुप् ही कालिदासाच्या अनुष्टुपाशी मितनी ततोऽत मिळतात की नितकी गीतेतील अपनिपवाशी, म्हणूनच बाळ चुकला तो काही मुमतीने घरण्यासारखा दोष नाही 'सोढण्यामितुका' का शौर्भीना !' मुमति खालून म्हणाली ताच निच्या पायाभोवती घडसे बाडीत पर्ण विचिच्छ अंतरावदन अंज सतेज सर्प फिरताना दिसू लागला शास्त्री लवमात्र न चमनता म्हणाले, मुमते ! यष हो माझा फणीद्र तुझ्या पायाशी बाही विनती बरीत आहे, तू आज सकाळचे फुले तोडण्याचे ते गाणे म्हटल नाहीस म्हणून तो आज्ञा असावा अशीच त्याला ते गाणे !'

त्या सापाला पाहताच 'फणीद्र', 'फणीद्र' करून ती झोपे त्याच्याशी खेळू लागली वेव्हा चटपया वाजवून तर वेव्हा शीळ घालून ते त्यास पुढे मागे घाला- दोत त्याच्याशी खेळता खेळता जाणव्ही देण तीन वाय विळातून बाहेर आले व त्या खेळात भाग घेऊ लागले आपल्या अजडे जशी माजर किंवा कुत्री आपण पाळता त्याचप्रमाणे मल्लारामध्ये सापाला सव जातीस लोक घरात, अंगणात वसू देतात कुत्रे पिमाळे व मग ते प्राणघातक होजील ही कल्पना जशी आपण सहसा मनात आणित नाही, तशीच त लोभ मर्ष वचिच्छ चावेल ही भीति मनात आणित नाहीत पण वळत न वळत चवताळून सध चावत नाहीत अस माय नाही, तथापि सर्पास मारणे हे साधारणतः त्रीय समजले जात असल्याने अनेक ठिकाणी

पाळीव परंप्रमाणे सर्पही अगणातून ओटीवर व ओटीवरून अगणात हिटताना दिमतात. हरिहरनास्त्री याच्या फुलवागेतील सर्पांचा त्याच्या प्रेमावर नुमत्या धार्मिक दय्याच वा सामाजिक रडोचाच हक्क नव्हता. त्या सर्पाविषयी त्यांना जवळ जवळ यत्सरता वाटत असे, कारण जो नाग त्या मुलीच्या पायाभोवती लडिवाळपणे वर्तुळे घालीत होता तो हरिहरनास्त्री याच्या वृद्ध पित्यानी मरताना आपल्या नातवाप्रमाणे यालाही सांभाळ म्हणून त्याच्या पदरात घातलेला होता. तो वृद्ध अके दिवशी पायूस मी म्हणत असता असा वनातून येत होता. डोक्यावर चुन्या बाळर्चा ताडपत्री छत्री होती, त्या वनात पाभूग अकसारखा पडत असल्यानं सर्व जीवजंतु घडीन जवळ जवळ धिजून गेलेले होते. अशा वेळी असा नाग चापयाच्या शांडालालून जात असता त्या वृद्ध ग्राह्याच्या छत्रीवर वरून अक नागाचे पिल्लू पडते. पडताच छत्रीच्या धरच्या दाढ्यास विळखा घालून ते तेथे राहिल. घरी येताच त्या वृद्धास दया येथून त्यान त्या पिलास भुवदार वपडघात घालून ठेवले. हलके हलके त्या फुलवागेत त्याचेसाठी अक लहान सुंदर वारळही बांधले, तेथे ते नागाचे पिल्लू वाढत वाढत अक अंतरास भयंकर याटणारा परंतु त्या वृद्धाच्या खाद्यावर व हातावर अखाद्या मुलाप्रमाणे वागटणारा नाग झाल, त्या फुलवागेतील अंतर नागस्त्रियासी त्याची सोपरीक जमून ययाकाली त्याची सततिही बाढू लागली, हे सर्व सर्प त्या धागभोवती नेहमी फिरत व तयून जवळच असणाऱ्या धाग्याच्या कोठारावर रात्री पहारा देत. अकदा याही चोर रात्री शास्त्री याच्या घरात सिरून धाग्य व घन येथून जात असता द्वाराणी येताच या प्रचंड नागाने अडवून धरले. फूवार करीत व भयंकर फया अुगारीत हा ममोर अुभा राहिला. त्यास पाहनाच विचिंतू दबलेले ते चोर जा शास्त्र अुनसून धावतात ताच ते अंतर सर्व मागून व बाजूने सरसावून त्या चोराम घातक दश वडकडून वरते शाले व अधारात निसटून गेले. ते चोर दरवाजातून तीसचाळीस फुगवरही जाय शकले.

प्रेम बसल्याने बाही कुमारीचे जीवन घोब्यात पडते अशा अद्भुत गोष्टी कधी कधी घडतात पण ह्या नागाचे त्या कुमारीचेवरील प्रेम तिच्या जिवास घोब्यात घालण्या-
अितके लुहाम नव्हतं तो अगदी अेखाद्या चवुल प्रियकरासारखा तिच्या अर्ध्या
वचनात अस तिच्याभोवती फिरणे, तिच्या हातून दूध पिणे, तिचे गाणे ऐकणे व
दिवसातू अेकदा तरी तिचा हात आपल्या अगावरून फिरवून घेणे यात तो नाग
आपला सर्व दिवस स्वर्गाय आनंदात नेत असे केव्हा केव्हा मान तिच्या अगास
वेढून तिच्या मुलाकडे टव लावून बसाव अशी लुच्छाल अिच्छा त्यास होती, व
ती पूण न झाली तर तो दूधच पीत नसे जेव्हा सुमति निदान आपण हात तरी
पुढे वरून त्या नागास, त्या सुकुमार व त्याच्या अगातूनही वातिमान व मृदुमासल
अमत्याने अेखाद्या नागिणीसारख्या माभणाया आपल्या हातास तळसे घालून बबळ
देवी व त्याच्या नजारा आपल्या वदनचंद्रिकेस पिळू देवी तेव्हाच तो नाग दूध पिभी
हरिहरशास्त्री हा त्याचा सव लळा पुरवीत सुमतीस व त्या सर्व कुटुमास तो व
त्याची सव मति घरची माणसच वाटत

त्या सापाशी खेळता खेळता सुमतीची दृष्टि सहज वर गेली ता वरवर
वीणी तरी अुम राहून हातान आपणाम तिकडे वीलयीत आहे अम तिच्या पहा-
ण्यात आल 'बाबा ! ते पाहा कोण त ! आपल्या अिकडेच येत आहेत वाटतं पण
ते तिथेच का अुमे ? ' हरिहरशास्त्री यानी वर पहाताच म्हटल वी ' तो शिष्याचा
पुढारी यन्वू असावा ' यन्वूविषयी हरिहरशास्त्री यानी प्रशंसा केलेली सुमतीने
ऐवलेली होती तेव्हा ती म्हणाली ' बाबा अता विद्वान् मनुष्यास अिकडेच का
वागवीत नाही ? ' शास्त्री म्हणाल, ' या ! शिष्याना यवे घोबावले तर अुधा हे सर्व
बाह्य मला यथून हुमकून देतीन मीन तिकडे, जातो ' सुमति बडबड हसून
म्हणाली, ' खरच का बाबा ! बाह्याच्या वठारात (यस्तीत) बावरणाया या
कुश्यापेक्षा गदळ व या सपापेक्षा भयंकर असेच का हे शिष्या लोव रारीखरीच
असतात ? ' असा अद्भुती प्रस्न करीत, पण अगदी सहज खेळकर म्हाभावाने वरीत
कुमारिका घरात निपून गेली व शास्त्री आपल्या त्या तरुण मुलावरोवर त्या
शिष्याकडे चालले सुमति मागचे बाजूने त्याचे अेक घर हाते तथे जाऊन त्या
शिष्याशी आपल्या बापाच सभाषण काय होत ते अेकू जरी यणार नव्हते तरी-
कस होते त पाहता यमील म्हणून अुभी राहिली

हरिहरशास्त्री त्या अजाद्या तपावनाप्रमाणे शात व निमय भासणाया
बाह्यामागारातून चात्रागले मधूत कोकिला अुच किलबिल करी मधून गावी हव-
रत मधूत वेदाची सभा चालूेनी अेकू यवी अेका ठिकाणी दान तीन शास्त्री
असत यभीरतेने प्रदक्षिणेच्या बळी प्रत्येक दोन पावगत विती अतर असाव या-
विषयी स्मृतीमध्ये बाही स्पष्ट व्यवस्था दिलेली आहे की नाही व नमल्यास ती
वशी लावावी या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर वाद करीत असलेले दिसले लव-

त्याच्या प्रतिकारामाठी आपण घाबून जावयास नको नाय ? त्याच्या वहिणी त्या आपल्याच वहिणी नव्हत नाय ? त्याची देवाऱ्यें तों आपल्याच देवाची नव्हत का ? मग त्याचा नास तो आपला नास जेथे मरें हिंदु जातीच्या सुखदुखाना प्रश्न आहे तेथे पेगावरच्या महारवाड्यातील हिंदु शोपडी ही रामेश्वरच्या नगरमीमेतच समजली पाहिजे आज अरनाडवर प्रसंग आहे म्हणून कुट्टमला लाज वाटावयास नको का ? अरनाडचा आज या मुसलमानांनी तुमच्या हिंदूच्या मुली पळवून घावका वेत्या व तुमच्या मूर्ति भ्रष्ट केल्या हैं येथील मुसलमान सागताना आमचीं तोंडे लज्जेने काळीं ठिकर पडत नाहीत नाय ? निदान पडलो पाहिजेत, पण ते मरें मोठा मला क्षमा करा पण मी तुम्हाम स्पष्ट मागता की-मागे ह निष्ठुर वर्तव्य म्हणून सांगण्याचे त्रय करतो की-आता भेसाद्या वाचनलतेसारखी मोटक व प्राणासारखी प्रिय अशी जी आपली कन्यावा आताच कुठ्ठागतून तुमच्या घरात गेली, महाराज ! तिच्या पवित्र सन्मानाची व जीवनाचा ह्याळी होऊ नये अशी जर तुमची पिच्छा अमल तर-वेळीच सावध व्हा !'

हरिहर घास्त्रीयुवाच्या पागात धस्त झालें परंतु (मुमुक्षुस्वभाव चमत्कारिक आहे की अपमान आपल्यावर कागळत तरी चालतें पण त्याचे नाव घेऊन सा फोसळणार आहे अम मागितलेचे सोसवन नाही) आपल्या प्रिय, सुंदर व सुशिक्षित कन्येचे नाव या घिम्याने व असा भयान भविष्यवाणीत घ्यावे याचाच त्यांना अधिव विपाद पाटला व त्या भावी भयान घस हात असताही त्याच्या तोंडावर असतापाची छाया येऊन गेली पण लवकरच विवेकान सावरून ते म्हणाल, कम्बू ! तर मग या अनर्थाचा प्रतिकार करण्यास अुपाय काय ? जाणखी कायरे-आजकाल तर हिंदु मुसलमानांचे अंक्य स्थापित ना आहे ना ? विराफनीस स्वधर्माच्या प्रज्ञाप्रमाणे हिंदूंनी आपलासा वेला व म्हणून मुसलमान त्याच्या शब्दाबाहेर पाऊत टाकीत नाहीसे झाल आहेत ना ! मग तू ह वड होणार म्हणतोस ह हिंदूच्या विरुद्ध कस असेल ?'

'महाराज ! या भावी अनर्थाचा प्रतिकार कसा करावा म्हणून ज विचारलेत त्याचा हाच पहिला अुपाय-प्रथम हो समजूत की, हिंदु मुसलमानांचे चालेले अंक्य ह हिंदूच्या सुरक्षितताला पोषक आहे ही समजूत ठार केली पाहिजे तुम्ही म्हणता त्या वावमाचा पुत्राच खरा आहे का हिंदूंनी खिलाफतीच्या प्रज्ञास स्वधर्माच्या प्रज्ञाप्रमाणे समजून आपलासा कला जाह पण त्याचा अुत्तराध मात्र अवास्तव आहे कारण हिंदूंनी खिलाफतीस आपस वेळ म्हणून मुसलमान हिंदूच्या शब्दा बाहेर आपण पाय टाकू नय अस मानीत नसून हिंदूंनी आपल्या शब्दाबाहेर पाय टाकू नय अस म्हणत आहेत ही मत्पस्थिति हिंदूंचे दुष्टीस आणून या वडास असावधपणे काणतेंही साष्ट न देता त्याची कबर अेव्हागमूनच न अुघड प्रतिराध करून मोडून टाकावी हें हिंदूस समजावून दणे हाच अनर्थाच्या प्रतिकाराचा पहिला

अुपाय पंहीला पण अेवढाच नव्हे, कारण हिंदूंच्या आघारावर हे बड मुसलमान करीत नाहीत हिंदूंना ते मिळोत वा न मिळोत बाटपून टाकावयाचव ह तर या घडातील अेक महत्त्वाचे ब्रीदवाक्य व युद्धजंजा व्हावयाची आहे तेव्हा दुसरा अुपाय म्हणजे स्वरित आपणा हिंदूंची स्वसरक्षणार्थ पथके निर्माण करणे हे होय हे काम आताच आरंभिले पाहिजे, तो मीलवी जा तपून गेला तो अरनाड येथे त्याच्या मुख्य सभेत बहुधा दोन तीन दिवसात जाऊन प्रतिवेदन करील की कुट्टम येथील शिऱ्या लोक स्वेच्छेने मुसलमान होत नाहीत, अितर जातीची तर गोप्य बोलावयाला नको ! बहुधा कुट्टम देशाचे नाव त्या टिपणीत दाखल वेले जातील की जीत ज्या हिंदूंच्या गावास बलात्काराने मुसलमानी धम स्वीकारावयास लावून श्याची अवघी भत्ता बाफिराची म्हणून जप्त व्हावयाची आणि या भत्तेने हिंदु स्त्रिया ही धर्मवीराची न्यायसिद्ध लूट म्हणून हरण करावयाच्या आहेत त्या गावची नाद आहे ! व हद्दी निश्चितच आहे की माल्टीत या पवित्र, निरपराध बलावण्य-वती कन्येचा बाटा त्या नीब मीनवीचा म्हणून ठरणार ! महाराज, राग करू नका ! माझा करू नका जो राग करावयाचा तो ह्या पापाचरणास भवूत झालेल्या मीयाचा ! मी अेव दुष्ट यातनी वेळेवर पोहावून शिऱ्या परिणामापासून तुमचे सरक्षण करण्यास आलेल पत्र आहे ! मला काडूनतोडून टाकू नका तर त्यातील वातमीचा नीट विचार करून त्या सकटावर व दुष्टावर आपला सूड अुगवा !

‘तू म्हणतास तसच ! बम्बू ! बल ! बसा आरंभ करावा राग !’

‘ठीक आहे महाराज, पहिली गोष्ट म्हणजे अरनाड येथे जाऊन सैथील मुसलमानांच्या मुख्य बैद्रातील मडळीनी तेथील ज्या हिंदु पुढाऱ्यास भूलथापा देऊन ‘स्वराज्या’च्या व ‘अैक्या’च्या साखरेत गुशीच्या विपाच्या गाळ्या चारल्या आहेत त्या हिंदूस शुद्धावर आणण्याचा प्रयत्न मी करतो ते वेळेवर शुद्धीवर आले तर ठीकच, नाही तर निदान आपण कुट्टमच्या तरुण हिंदूस तरी धर्मरक्षणार्थ सज्ज व्हाऊ ठेवू. शिऱ्यामधील तरुण या न्यायसि सिद्ध आहेत’

मध्येच तो कम्बूवरोवर आलेला शिऱ्या तरुण म्हणाला, ‘हो ! हो ! हिंदु धर्मसरक्षणार्थ आम्ही मरावयास दखील मिळ आह्वात’

‘आपण तबडे या ब्राह्मणागारात, पाडवाच्या शिविरात ज्याप्रमाणे द्रोपदेयादि हाने त्याप्रमाणे, स्वस्म घोरत पडलेल्या आपल्या बंधूस सावध करून ठेवा मी अरनाडून येताच आपणास भेटतो’

हा संवाद अिकडे चालला असताना प्रथम आपल्या परामागे काही वेळ अुभी राहिल्यानंतर हळू हळू पुढे सरकत सरकत आत्म्याच्या दृष्टीस न पडेल परंतु त्या सर्वांचे सभाषण स्पष्ट नसल तरी अस्पष्टपणे अैकून येऊन व त्या शिऱ्यास स्पष्टपणे वचता येतील अशा अतरावर अेका नारळीचे आड यअून सुमति गुपचीप अुभी राहिली होती तिळा सरकताना त्या शिऱ्या तरुणाने पाहिलीही होती तिनेही

वरच त वम्बू जुभा होता तथे त आले व यथाचित अतगपक्षा वरच पुढे होअू
 अेवांन्तात त्याच्याशी वाडू लागले वाही अगदी हळू व वाही जरा अच थगा त्याचा
 सवाद चालता चालता वम्बू म्हणाला, 'त्याची अगदी शयानका महाराज ! ज्या
 घरावाली मुरग लावलेला असता ते घर बेबळ ता मुरग माली लावला जाताच हळू
 या अस्वस्थ हाअू लागत नाही परंतु त्या वेळेच्या त्या घराच्या स्थिरतने व घरच्या
 माणसाच्या शांत निभयतने जर वाणी म्हणल की त्या घरावाली मुरग लावलेला आहे
 ही बातमीच खाटी आहे तर त्याची समजूत कोणा घालावी ? मुरगात ठिण्गी पड-
 ताच जो भयंकर धक्का वसत ताच अज कोटिश्रम त्याची ही समजूत चुकीची
 ठरवू शवेल ! आज तुमच्या या द्राह्मण वठाराची स्थिति अगदी तशीच आहे ता
 मीलवी दोनदा मला म्हणाला की जर तू मुसलमान हाशाल तर अेक महिमाच्या
 आन तुला - महाराज ह याक्य शुच्चास नय पण न अुपडणाया आर्जीच्या झोळ्यास
 अुपडविण्यास समय अनणार यनय अजन म्हणून अुच्चागता - तो म्हणारा तुला
 व तुप्या या चिप्याना जे आज कुमी फिरतात त्या मार्गावरूनही विटाळ हाभी
 म्हणून जाअू देत नाहीत त्याच या द्राह्मणमराठघाच्या मुर्लीच्या मचकावर तुम्हाम
 नेअून न वसवान तर मी मीलवीच नाहा ! जा जा चिप्या आज मुसलमान हाअून
 या लवसरच हाणाया वडात भाग घेईल त्या प्रत्यकास ता निवडीत ती द्राह्म-
 णाची मुग्गी अेरा महिमाचे जात अपण वेली जाओल ! महाराज, रागावू नका !
 मलनारमध्य आज वाहाअेर गडगड दिसत नाहा, या तुमच्या शांत तपावनात
 कोकिलाचा किलकिलाट जा वाय शांति भगितील ती भगिताल अशी आज जरी
 स्थिति असली तरी आत्ता या धडीस - या तपावनाताला मोपल्या मुसलमानाच्या
 राक्षसी धमवेडाचा भयंकर मुरग लाविला जात आहे '

त्या मीलवीसारख्या दहापाच धर्मोन्मत्ताच्या मारहाणीन डळमळून जांजाल
 अितके का ब्रिटिश राज्य डुवल आहे ?' त्या चिप्याच्या बातमाचा जरा परिणाम
 होअू लागल्यामुळे थोड्याशा चिंतायुक्त धर्मोन शास्त्रीबुवांनी विचारत,

'दहापाच धर्मोन्मत्त मोठवी गळत ! तर अेरून अेक मोपला या वडात
 शस्त्र घेऊन खिलाफतासाठी जुठणार आहेत त्या विरहित त्या मीलवीन मला हही
 सांगितत आहे की अरबस्थानातून दादगाळा समुद्रमार्गे त्यास पोहोचविला
 जाणार अमून अफगाणिस्तानचा अमीर हा त्याच वेळेस पन्नास साठ हजार फौज
 घेऊन हिंदुस्थानवर स्वारी करणार आहे आमच्या अुठावणोचाच काय तो विलय
 आहे आम्ही वड करून अुठताच तीन महिमाचे आन तुकस्थानचा वेडा झुलवीत
 अनवर येन आम्हास येऊन मिळणार आहे' अस तो मीलवी चारवार म्हणत होता
 'हा अनवर धन कोण ?

ता तुक आहे व त्याला हिंदुस्थानातील मुसलमान सब जगाताल मुसल-
 मानाना स्वतंत्र करण्यासाठी धाडलेला ओदवरी वीर समजतात

त्यांच्या प्रतिकारासाठी आपण धावून जावयास नको काय ? त्यांच्या बहिणी त्या आपल्याच बहिणी नव्हत काय ? त्यांची देवालये तीं आपल्याच देवांचीं नव्हत का ? मग त्यांचा नाश तो आपल्या नाश. जेथे सर्व हिंदु जातीच्या सुखदुःखाचा प्रश्न आहे तेथे पेसावरच्या महारवाड्यातील हिंदु सोपडी ही रामेश्वरच्या नगरसीमितच समजली पाहिजे. आज अरनाडवर प्रसंग आहे म्हणून कुटुमला लाज वाटावयास नको का ? अरनाडला आज या मुसलमानानी तुमच्या हिंदूंच्या मुली पळवून वायफा केल्या व तुमच्या मूर्ति भ्रष्ट केल्या हे येथील मुसलमान सांगताना आमचीं तोंडे लज्जेने काळीं ठिकर पडत नाहीत काय ? निदान पडलीं पाहिजेत; पण तें मर्व सोडा. मला क्षमा करा. पण मी तुम्हांम स्पष्ट सांगतो की—माझे हें निष्ठुर कर्तव्य म्हणून सांगण्याचें कर्तव्य करतो की—आतां ऐताया काचनलतेत्तारखी मोहक व प्राणासारसी प्रिय असो जो आपली कन्यका आताच फुलवागेतून तुमच्या परात गेली, महाराज ! तिच्या पवित्र सन्मानाची व जीषणाची ह्रीळी होऊ नये अशी जर तुमची जिच्छा असेल तर—वेळीच सावध व्हा !'

हरिहर शास्त्रीबुवाच्या पोटात घस्म झालें. परंतु (मनुष्यस्वभाव चमत्कारिक आहे की अपमान आपल्यावर कोसळला तरी चालतें. पण त्याचें नाव घेऊन तो कोनळणार आहे असें सांगितलेलें सोसावत नाही) आपल्या प्रिय, सुंदर व सुगंधित कन्यकेचें नांव या विद्यार्थे व अज्ञा भयंकर भविष्यवाणीत ध्यावें याचाच त्यांना अधिक विषाद वाटला. व त्या भावी भयाने घस्म होत असताही त्यांच्या तोंडावर असंतोषाची छाया येऊन गेली. पण लवकरच विवेकाने सावरून ते म्हणाले, कम्बू ! तर मग या अनर्थाचा प्रतिकार करण्यास अुपाय काय ? आणखी कायरे—आजकाल तर हिंदु-मुसलमानांचें अक्य स्थापित झालें आहे ना ? खिलाफतीस स्वघर्माच्या प्रस्ताप्रमाणे हिंदूंनी आपलासा केला व म्हणून मुसलमान त्यांच्या शब्दाबाहेर पायुल टाकीत नाहीसे झाले आहेत ना ! मग तू हें बड होणार म्हणतोस हे हिंदूंच्या विरुद्ध कसे असेल ?'

'महाराज ! या भावी अनर्थाचा प्रतिकार कसा करावा म्हणून जें विचारलेलें त्याचा हाच पहिला अुपाय—प्रथम ही समजूत की, हिंदु-मुसलमानांचें झालेले अक्य हे हिंदूंच्या सुरक्षिततेला पोषक आहे ही समजूत ठार केली पाहिजे. तुम्ही म्हणता त्या वाक्याचा पूर्वार्ध खरा आहे की हिंदूंनी खिलाफतीच्या प्रस्तास स्वघर्माच्या प्रस्ताप्रमाणे समजून आपलासा केला आहे. पण त्याचा अुत्तरार्ध मात्र अवास्तव आहे. कारण हिंदूंनी खिलाफतीस आपलेमें केले म्हणून मुसलमान हिंदूंच्या शब्दाबाहेर आपण पाय टाकू नये असे मानीत नसून हिंदूंनी आपल्या शब्दाबाहेर पाय टाकू नये असें म्हणत आहेत. ही सत्यस्थिति हिंदूंचे दृष्टीस आणून या बंडास असावधपणे कोणतेंही साह्य न देता त्याची कंवर बेव्हापागूनच व अुघट प्रतिरोध करून मोडून टाकावी हें हिंदूस समजावून देणें हाच अनर्थाच्या प्रतिकाराचा पहिला

अुपाय पहिला पण अेवढाच नव्हे कारण हिंदूच्या आधारावर हे बड मुसलमान करोत नाहीत हिंदूना ते मिळोत वा न मिळोत बाटवून टाकावयाच हे तर या चडातीत अेव महत्वाचे ब्रीदवाक्य व युद्धगजना व्हावयाची आहे तेव्हा दुसरा अुपाय म्हणजे त्वरित आपणा हिंदूंची स्वसरक्षणाथ पथक निमाणे करणे हे होय ह काम आताच आरमिल पाहिजे तो मीलवी जा तेथून गेला तो अरनाड येथे त्याच्या मुख्य सभेत बहुधा दोन तीन दिवसात जाऊन प्रतिवेदन करी वी कुटुम येथील थिय्या वी स्वेच्छेने मुसलमान होत नाहीत अितर जातींची तर गोष्ट बोगावयाला नको ! बहुधा कुटुम देगाच नाव या टिपणीत दाखवले जावी की जीत ज्या हिंदूच्या गावास बगावताराने मुसलमानी धर्म स्वीकारावयास लावून त्याचा अवधी मत्ता काफिराची म्हणून जप्त व्हावयाचा आणि या मत्तेन हिंदु स्त्रिया ही धमवीराची यायसिद्ध लुट म्हणून हरण करावयाच्या आहेत त्या गावची नाव आहे ! व हही गिडिपतच आहे की या लुटीत या पवित्र गिरपराध व अवण्य वती बन्वेचा बाटा त्या नीच मीनबीचा म्हणून ठरणार ! महाराज राग करू नका ! माशा करू नका जा राग करावयाचा तो ह्या पापाचरणास भवत झालेल्या नीचाचा ! मी अेक दुष्ट यातमी वळेवर पोहचून तिच्या परिणामापासून तुमचे संरक्षण करण्यास झालेल पत्र आहे ! मग पोहूनखोहून टाकू नका तर त्यातील यातमीचा नीट विचार करून त्या सकटावर व दुष्टावर आपला सूड झुगवा !

तू म्हणतास तसच ! बम्बू ! बर ! बसा आरंभ करावा साग !

'ठीक आहे महाराज पहिला गाष्ट म्हणजे अरनाड येथे जाऊन तेथील मुसलमानांच्या मुख्य पट्टातील मळीना तेथील ज्या हिंदु पुढाऱ्यास भूलयापा देऊन 'स्वराज्या' प्या व अेवया च्या साक्षरेत गुशीच्या विपाच्या गाळभा चारल्या आहेत त्या हिंदूस पुढावर भाणण्याचा प्रयत्न मी करता ते वेळेवर गुडीवर आले तर ठीकच नाही तर निदान आपण कुटुमच्या तरुण हिंदूस तरा धमरक्षणाथ सज्ज करून ठेवू थिय्यामधील तरुण या बापास सिद्ध आहेत

मध्येच तो बम्बूवरीवर आले थिय्या तरुण म्हणाय हो ! हो ! हिंदु धमसरक्षणाथ आम्ही मरावयास दरीत मिद्ध आहात

आपण तवडे या ब्राह्मणागारात पाडवाच्या गिरिरात ज्याप्रमाणे द्रौपदेयादि हात त्याप्रमाणे स्वस्थ पारत पडलल्या आपल्या वधूस सावध करून ठेवा मी अरनाडहून पताच आपणारा भेदता

हा सवाद अिवडे चालत असताना प्रथम आपल्या घरामागे काही वेळ झुमी राहिल्यानंतर हळू हळू पुढे सरकत सरकत गास्याच्या दृष्टास न पडेन परंतु त्या सर्वांचे समापण स्पष्ट नसत तरी अस्पष्टपणे अेवून घेऊन व त्या थिय्यास स्पष्टपणे वयता यवी अगा अतरावर अेवा नारळीचे जाड यकून सुमति गुपचीप झुमी राहिली होना तिज सरकताना त्या थिय्या वरुणाने पाटिलाही हाता तिन्ही

त्याला आपणांस पाहताना पाहिलें होतें. धिऱ्याचे शब्द तिने वट्ट्या अितके स्पष्ट ऐकले असावे. त्या धिऱ्या तरणाच्या अंटाद्वार अंगलटीस तर तिला निरखून पाहावें असें देखील वाटलें. दोनदा तिच्या सुनिश्चित मनात असा विचार येऊन गेला, की शरीररचरना पाहिली असता हा धिऱ्या तरुण ब्राह्मण तरुणात सोडून दिला तर पुन्हा निवडणेंही कठीण व्हावे अितका मिसळून जातील ! मग याम असें अस्पृश्य कां वरें लेखिलें ? रक्त, जाति, रूप अितकें अभिन्न ! मग सापमुढा जे ब्राह्मण, क्षत्रिय पाळतात ते यांस अितके निष्ठुरपणे कां वरें हिडोस फिडोस करतात ? हां सहानुभूतीचा विचार तिच्या हृदयात अुद्भवत असताच आकस्मिकपणे त्या धिऱ्या तरणाच्या बरचेवर पण सावधपणे तिच्याकडे पाहणाऱ्या दृष्टीस तिची दृष्टि भिडली. तिला वाटलें, त्याच्याशी बोलावें. तिच्या दृष्टीत ती सहानुभूतीची लकेर पुन्हा पाहण्यासाठी कोण्या महत्कार्यात आपले प्राणही अर्पण करावे.

अितक्यात कम्बूचा व शास्त्रीबुवाचा तो संवाद संपून कम्बूने निरोप घेताना सापटांग दंडवत घातला. कम्बू परतला. त्या धिऱ्या तरुणाने निघता निघता मागे पाहिलें— तो त्या प्राह्मण कन्येची सहानुभूतीची दृष्टि पुन्हा त्याच्या दृष्टीस पडली. ती तिचेच आडोसास लुभी होती. त्याच्या भिच्छेच्या अितकी समिध ! त्याच्या आशेच्या अितकी सुंदर !

हरिहरशास्त्री जड पावलांनी आपल्या घराकडे चालले. आपल्या आजीची झालेली भयंकर स्थिति व त्याच राजसांच्या तमल्याच क्रीपांस आपजी स्वतःची ही अल्लड प्रियतम कन्या आता बळी पडणार की काय ! छेः तो सर्व विचार स्वतःच्या मनात देखील जुळवून घेण्याचे त्यांस धैर्य होअीना. त्या घनातून परत जाताना पुन्हा त्या घरावरून ते गेलें की जेथे प्रदक्षिणेच्या दोन पावलांत किती अंतर असावें या विषयाचा स्मृतिभास्वाघारे गभीर वाद करीत शास्त्री मंडळी बसलेली होती. तो वाद आता अगदी भरात आला होता ! परंतु शास्त्रीबुवांस आता त्यांचा तो वाद बर्फास लागू लागला व कमाने कोण जाणे—तो वाद ऐकतांच त्यांची भीति जणू द्विगुणित होऊन बग्नची वातमी खरी असावी असें त्यांस वाटू लागलें.

काय केले पाहिजे या विषयावर अल्लाबक्ष याचे फार परिणामकारक व्याख्यान झाले. अतिके परिणामकारक की परत मिरवणुकीचे वेळी खानसाहेबांच्या गाडीचे घोडे सोडून हिंदु लोकांनी ती स्वतः ओढीत नेली ! मिरवणुकीत अेकदा कोणी अेक 'वंदेमातरम्' म्हणून ओरडला; परंतु त्यास साथ देण्याअितका मूर्ख व अनुदार हिंदु कोणी मिळाला नाही ! मुसलमानांनी मात्र तो दबदब अुच्चारला गेला असता नागवृत्ति ठेवून दगाधोषा केला नाही. हिंदु पुढाऱ्यांनी लगेच आज्ञा फर्माविली की, सर्वांनी 'अल्ला हो अकबर' असा अेकच पयघोष करून हिंदु-मुसलमानांची अेकी दूढ होत चाललेली आहे हें जगाच्या प्रत्ययास आणून द्यावे !

मिरवणूक सपताच रामनारायण नंजुळी, माधव नायर, सिताराम चेट्टी अित्यादी हिंदु पुढारी अल्लाबक्ष यातह त्या चंगल्यात गोळा झाले. कालिकतच्या खिलाफत चळवळीचे प्रमुखा पुरस्कर्ते महानदी अय्यर हेही तेथेच अुपस्थित असल्याने सभेचे अध्यक्षस्थानी त्याचीच योजना झाली. ते म्हणाले, 'आजच्या व्याख्याने कालिकत नगरातील लोकांवर जो परिणाम झाला आहे त्याचा त्वरित लाभ घेऊन खिलाफतीच्या चळवळीसाठी हिंदूंनी काय करावयाचे ते प्रत्यक्ष करण्यास आताच आरंभ व्हावा म्हणून ही सभा भरली आहे.'

माधव नायर म्हणाले, 'स्वराज्य खिलाफतीच्या चळवळीसाठी 'असा प्रयोग ठरावात असावा.

तेव्हा या सहेतुक जुद्दामपणाने चिडून मोलाना अँटखान म्हणाले, 'स्वराज्य खिलाफतीच्या घोकाडी ! हिंदु-मुसलमानांच्या घोकाडी ! असे असेल तर मी हा सभेनून अुडून जातो.'

आंशाळे झाल्यासारखे होऊन माधव नायर म्हणाले, 'क्षमा करा मोलबीजी ! माझा ससा मुळीच अुद्देश नव्हना. आपल्या धार्मिक भावना दुखत असल्या तर ठरावात खिलाफत-स्वराज्याची चळवळ असा आपण अुल्लेख करू' मोलबी अँटखान म्हणाले, 'मुळीच नाही ! हे स्वराज्याचे खूळ तुम्ही आमच्या खिलाफतीवर तुमचा विश्वास नाही म्हणून मध्येच आणता. हा मुसलमानांनी धर्माचा व जातीचा अुपमर्द आहे.'

अितक्यात अेका कोणत्यातून धोडपणाने -अुडून अेक तेजस्वी पुरष म्हणाला, 'पण मोलानास ! हेव ! खिलाफत ही सस्या व चळवळ मुसलमानांनी असताही हिंदु लोकांवर तिला पाठिवा देतात तर हिंदूच्या स्वराज्याच्या चळवळीस मुसलमानांनी अितके अुपमर्दकारक वा मानावे ?'

'तू मूर्ख आहेस !' अँटखान अुसळून म्हणाले, 'खिलाफत हा आमचा धर्मच आहे. अुमरचे पूर्वी, अब्बासचे पूर्वी प्रत्यक्ष पंगवराबरोबरच खिलाफतचा जन्म झालेला आहे पण ही तुमची हिंदूची स्वराज्याची चळवळ आजची आहे, नवीन आहे. म्हणूनच ती अुपमर्दकारक आहे.'

‘स्वराज्याची चळवळ नवीन नाही—’ तो पुढप म्हणाला, ‘महमदपंगवराच्या पूर्वी ती विजयमाने वेली होती, वृष्णाने वेली, रामचंद्रा—’

‘वस्य ! वस्य ! त्या बाफराचे नाव काढू नकोस पंगवर व वृष्ण ! निश्वासात दोन्ही नावे ! पंगवराचा हा अपमान आहे ! चूप ! नाही तर जीव अपटून पाडीन !’ असे म्हणत मोलाना अँटॅस्तान त्या हिंदवर चालून गेले

‘हा हा’ असे म्हणत मडळी मध्ये पडली अघ्यदा महानदी लुडून म्हणाले, दान ठा, मोलानाजी मी आम्हास हिंदूच्या वर्तान त्या मनुष्याच्या अहमपणा-विषयी आपली दया मागतो हे अहम मनुष्या ! ही सभा अनत्याचारी अमहकार-पादी लोकांची आहे हें तू बसा विसरतोस ! येथे तू आपल्या मुसलमानबधूशी असले अत्याचाराचे घर्तन फैलसह हिंदुधर्मास लाडनास्पद आहे ठरावामध्ये ‘खिलाफतीची चळवळ’ असेच शब्द बसावे असे मी ठरवितो ! ‘टीक’ हातात माळ घेऊन दातपणाने वगलेला असे मुसलमान भोळ्या म्हणाला, ‘हेच टीक’ आमचे प्रिय हिंदुबधूचेसाठी आम्ही प्राण देखील देऊ दोघाने रक्ष्य अकाच शब्दात व्यक्त झाले म्हणजे—आपल्या अँक्वाला दोभा यत्ने पुढा खिलाफतीत स्वराज्य आहे, पण स्वराज्यात खिलाफत अंत्यच असे नाही तेव्हा महानदीनी योग्य निवाळ दिला. महानदी पराचरीय महापण आहे !’

‘ते परतुरे हिंदु आहेत !’ समेतून जेज्याज्या अदगारली

‘मुमते आसीवाद नको आहेत, खिलाफतीसाठी हिंदु लाक बाय बाय प्रत्यक्ष साहाय्य देतात त्यावरून त्याची ही भित्रीची भाषा किती खरी आहे ! मुसलमान पारसतील ! मोलाना अँटॅस्तान रामने पुरकुरलेली दाडी हाताने धोपडीत म्हणाले, ‘आम्ही खिलाफतीचेसाठी मोपली लाकाची स्वयसैनिकांची पयक अुमारणार आहेत परंतु मोपले लोक निघून अतत्यान व त्याचे धन हिंदु गुम्यानी (जमिनदारांनी) हरण करू असत्यान माची अशी सूचना आहे की, स्वयसैनिकाच्या पक्षाचा सर्व भार हिंदुनी सोसावा !’

‘अचित्तच आहे’ महानदी म्हणाले

‘माची अशी सूचना आहे की त्या स्वयसैनिकाच्या अधिकाऱ्यात काही हिंदु गृहस्थ असावेत ! गांधी नामर म्हणाले

‘बाय ! मुसलमानावर अविश्वास ! मुसलमानावर हिंदु अधिरारी ? हा मुसलमानी धर्माचा अपमद आहे ! मुसलमान गुलाम हाण्यास जन्मलेले नाहीत ! ते राज्य करावयास जन्मले आहेत !’

समा करा ! मोलानामाद्व ! माचा तसा अुद्देश नव्हता ! ओशाळे पाल्या-सारख होऊन माधव नायर म्हणाले ‘आपल्या धार्मिक भाषनातुन असतील तर मी असे मुचवितो की त्या स्वयसैनिकात मुसलमानी अधिकाऱ्याच्या हाताखाली हिंदु स्वयसैनिक असावे !’

बैटखान, म्हणाले, 'मुळीच नाही; खिलाफतीचे रक्षणाकरिता मुसलमानी स्वयंसेनिक होणें हा आमचा धर्मच आहे. झुमरचे पूर्वी, अब्बासचे पूर्वी, पैगबराचे घेळेवासून मुसलमानी खिलाफत रक्षणाचें काम मुसलमानांनीच केलें पाहिजे असा हुकूम आहे. काफरांनी केवळ जिझिया द्यावा. पण प्रत्यक्ष स्वयंसेनिक त्यांना कधीच होता येणे नाही.'

'पण !' माधव नायर जरा आग्रहाने मध्येच म्हणतात, तोंच, 'चूप. तू मूर्ख आहेस. बैटखान पुन्हा झुमळून म्हणाले, 'स्वयंसेनिक खिलाफतीचे रक्षणाकरिता मुसलमान असावेत हा आमचा धर्म आहे सांगितलेना ! तुम्ही सूचना नवीन आहे म्हणून तो आमचा झुपमर्द आहे ! आमचे घर्माविरुद्ध कोणी बोलेल तर मी जीभ झुपटून टाकीन !' असे म्हणत मोलांना चाटून जाऊ लागले. 'हां हां' असे म्हणत भंडळी मध्ये पडली. अध्यक्ष महानदी जुठून म्हणाले, 'शात ग्हा मौलवीजी ! माधव नायरांची सूचना नि सत्य आमच्या मुसलमान बंधूवर हिंदूचा विश्वास नाही असे दर्शविणारी होती. मुसलमान मुलाम होण्यात जन्मलेले नाहीत. हा मुसलमानाचा बाणा नि सगळ्या अमिनदनीय आहे. माधव नायर ! आपण अजिब सर्व अनन्याचारी असहकारितादादी जमलेले असताना मौलवीस शब्दाने तुम्ही दुसविलेले हे आपणांस शोभले तरी कसे ? मी असा निर्णय देतो की आमच्या मुसलमान बंधूस खिलाफतीचे रक्षणार्थ स्वयंसेनिकांची पथके असारण्याचा पूर्ण

‘ए काफर ! पयदो सालेको ! गिरा दो ’ असे म्हणत मोलवी बैठकान आपल्या सापोदारामह पिंगाळलेल्या बाघासारखा तुटून पडत म्हणाला. महानदी देवीला धडून गेल्यासारखे दिमले व मोठमोठ्याने हें वाक्य बोलून असणाऱ्या त्या तेजस्वी पुरपास, ‘ही अनर्थाचारी लोकाची सभा आहे ! लूटमारीचे नाव देवाील येथे वाडू नवीन ! आमचा मुमलमान वधूवर विद्मान आहे. ते फरतीत तें अतमच करतील !’ अित्यादि वाक्ये आरटत होते त्या गर्दीत मुळीच न डगमगता तो पुरुष म्हणाला, ‘अहो, जो लूटमारीचा बुल्लेत खरतो तो अत्याचारी का जो लूटमार करतो तो ?’ या वाक्याने तीं शातपणे बसलेला मोलवी देखील सवळला. सिताराम चेटी तर त्या मोलवीच्याही पुढे घुमून त्या पुरपास म्हणाला ‘नीचा, हिंदुमुसलमानाचे अंश विपडविनो ! लूटमारीचे नाव या सभेत !’ अंत म्हणून व त्या पुरपास जोराचा अंक ओसा लगावून म्हणाला, ‘माहीत नाही तुला की आम्ही अनर्थाचारी असहकारितावादी आहोत ते !’

नारायण नबुद्रीने त्यासग्यी त्या पुरपास लाय मारून विचारले, ‘माहीत नाही तुला की सिताराम चेटी अनर्थाचारी आहेत ते !’

ती मोलाना बैठकानही तैथे पाहोचून व त्या पुरपाची मानगुटी घट्ट धरून ओरडले, ‘काफर ! माहीत नाही तुला की, नारायण नबुद्री अनर्थाचारी असहकार-वादी आहेत ते ?’

आता मात्र त्या पुरपाची सहनशीलता संपली. त्याने गुदमरून जाऊ पाहा-णारी आपली मान कशीवशी त्या मोलानाचे पयडोतून सोडविली व त्याची रागाने फुरफुरलेली दाढी अंका हातान गुंडाळून धरून दुसऱ्या हाताने त्याचे श्रीमुखात साडकन् भटकविली ! ह् पाहताच त्याचे मागे धुमा असलेला अंक तक्षण पुढे सर-सावला व त्याने त्या मोलानास मारून भुचलून घाडकन भूमीवर आपटले. त्यासरशी त्या सभेतील अनेक हिंदु त्या दोघाजणावर तुटून पडून वाढ्यावर वाढ्या घालू लागले ते दाघे रक्तववाळ झाले, पण त्यानी त्या मोलानास तसेच तिबवीत ठेवले होते थोड्या वेळाने ते दाघे व इतर याच्यामध्ये स्वतः महानदी अग्ने राहिल्याने सभागृह थाड शात झाले महानदीने आज्ञा बेली की, त्या दोघास अत्याचारी बतनावद्दल याहेर घालवून घावे

माघव नायर वचरत म्हणाले, ‘पण वास्तविक पाहता त्याच्या अगावर मोलानाच पहिल्याने चाल करून गेले होते’

‘चूप रहो !’ मोलाना असुद्धन म्हणाले, ‘कोणाही नास्तिकावर व मूर्ति-पूजकावर आघात करणे हा आमचा धर्मच आहे. अमरच्या पूर्वी, अंब्यासच्या पूर्वी, प्रत्यक्ष पैगवराचे कुराणात हुकूम आणला आहे की पैगवरावर विश्वास न ठेवणाऱ्या मूर्तिपूजकावर वधी प्रीति करू नका आपात करणे हा मुसलमानाचा बाणाच आहे. पण प्रत्याघात करणे ही जी हिंदूनी नवीन रवी वाढली आहे ती मुसलमानांनी

घर्माचा झुपमर्द आहे ! ही सभाकाफराची आहे. मी ही सोडून जातो ! कारण सुम्ही सर्व त्या मनुष्याचे घर्माचे आहे ! त्यास ठार कां नाहो मारीत !'

'यांवा मोलानाजी ! आम्ही त्यास ठार मारतो.' रामचंद्र चेष्टी म्हणाले, 'पाजी कुठला ! हिंदु-मुसलमानाचें वैषम्य बिघडवितो ! आम्हा अनत्याचारी असह-कान्याना कलंक लावतो !'

परंतु मोलानांना अतका चोप मिळालेला होता की आता त्या दोघांच्या-कडे पुन्हा धोडपणे पाहण्याची त्यांची छाती नव्हती. म्हणून पायावर पाय ठेवून ते ओरडत सभेसमोर निघून गेले. त्याचे मागेमागे तो माळ घेतलेला मौलवी देखील चालला. पण त्या पुरुषाने त्या मौलवीस दारात अडवून व आपले लावलेले कले झुपटून बिचारलें 'मला ओळखलेंस ?' मौलवी चकित होऊन म्हणाला, 'काय ? तू कसू ?' कसू म्हणाला, 'होय ! आणि तू को मौलवी जो आम्हा थिग्यांस मुसल-मान झालो तर त्याच ब्राह्मण-शत्रिय-वैश्वाच्या मुली वाटून देणार होतास.'

♦ ♦

४. खिलाफत तो हो !

तिहरंगाडी नावाच्या गावात मुख्य मशिदीत अली मुसेलियर बसला होता. त्याचे आजूबाजूस दोकडो मीपत्याचा समूह हातात, भाले, तरबारी व काही बडुका घेऊन बसला होता. दूरवर मोपत्यांच्या स्त्रिया, मुले, माणसें ह्याची एकच दाटी झालेली असून ते सर्व लोक मोठमोठ्याने 'अल्लाहो अकबर !' म्हणून ओरडत होते. त्यांच्यातील काहींच्या अगावर घाव लागून त्यातून भळभळ रक्त वाहत होतें तर, काही विव्दळत पडलेले होते. अली मुसेलियरच्यापुढे तीन प्रेते छिन्नभिन्न होऊन आपल्याच रक्तात भिजत पडलेली होती. अतावळेपणाने अली मुसेलियरने

त्या मोलवीने अली मुसेलियरच्या पायासमोर पडलेल्या शिपायाच्या त्या तीन मुडघातून अेकाचे शिर छाटून त्याची शेडी घेऊन लटकावीत विचारले- 'हं पहा अिप्रजांचे शिपायो कोण अततात ते ! ही या काफराने वायनाप्रमाणे रासलेली घेणो पाहा ! हा दुसरा शिपायो ! ही पाहा शेडी ! हा तिसरा काफर पहा ! ही पहा शेडी !' पण त्यांचे शिर बापून शेडीने धरू पाहातो तों ती त्या डोवयास मुळीच दिसना पारण तो तिसरा शिपायो मुसलमान होता मौज्बो दडपून तरीही म्हणाला, हाही हिंदूच ! हे हिंदु लोक अिप्रजातारतेच आमचे शत्रू आहेत हे अिप्रजाचे आहेत, हे मोपल्यास अिप्रजानी सांगितल्याबरोबर गोळ्या घालतात. घुणीही मुसलमान अिप्रजाचे देवाने सांगितलें तरी मुसलमानाच्या विरुद्ध लढेल काय ? 'समेटून अेकच बल्लोळ खुटला, 'कधी नाही ! मुसलमान तितका एक आहे ! मुसलमान मुसलमानाविरुद्ध कधी लढला नाही, लढत नाही, लढणार नाही.'

'समेटील या बल्लोळास अुत्तेजवीत मोलवी म्हणाला, 'कधी नाही ! खलिफा णर्मनीचे बाजूम असल्यामुळे सगळा मुसलमान अिप्रजावर अुठला आहे इप्रजास अेकही मुसलमान शिपायी तुर्काविरुद्ध लढण्यास मिळेना.'

'अेकही मिळेना' सभा गर्जली

'अिप्रजानी ज्या हजारो पठाण-हिंदुस्थानी मुसलमानांम लडाबीवर पाठविले त्या सर्वांनी लढणे नाकारले !'

'सर्वांनी' सभा गर्जली

'जे मुसलमान तुर्काविरुद्ध लढत राहिले त्यातील सर्व, वेळ सापडताच तुर्कांकडे पळून गेले'

'सर्व पळून गेले' सभा गर्जली.

'शेवटी अिप्रजाच्या शिविरात अेकही मुसलमान ओपधाला सुद्धा अुरला नाही ! अखेर अिप्रजाचा पराजय झाला, खलिफा अिगलडवर चालून गेला !'

'लडनवर' सभा गर्जली

चाटेत जर्मन तुर्कांचा दोस्त होता, पण तो ख्रिस्ती होता यास अनवरपाशा म्हणाला, 'आजवर तुझे साहाय्य केले-पण आता तू मुसलमान होशील तर दोस्ती, नाही तर अर्ध्या मिनिटात वॉलिन नगर घुळीस मिळवून देईन,' तेव्हा केंसर म्हणाला, 'तू म्हणतोस ती गोष्ट सरी आहे परमेश्वरानेच आज्ञा दिली आहेवी, मुसलमान सब अमुसलमानांवर बलवत्तर होतील ! सुरतुल -मुजादिक या अध्यायात कुराणाने हे सांगितल आहे तू वॉलिनचा भास करू नकोस मी मुसलमान होतो, असे म्हणून केंसर मुसलमान झाला

'केंसर मुसलमान झाला !' सभा गर्जली

'आणि केंसरचे अुदाहरण पाहून अमेरिकेचा शारही मुसलमान झाला !'

'अमेरिकेचा शार मुसलमान झाला !' सभा गर्जली.

‘ आणि अमेरिकेचा शार व कॅसर यास अजवे व डावे हाताशी देऊन अनवरपाशा फान्सचे मशिदीत निमाज पडला ’

‘ अनवरपाशा निमाज पडला ! अनवरपाशा मोठा धार्मिक मुसलमान आहे तो दारू रोज पीत असला तरी चिंता नाही ’ सभा गजली

‘ तेव्हा आता टोपीवाला तितका मुसलमान झाला आता या जगतावर केवळ हा अग्रज व हा अग्रजाचे अन्न खाऊन त्याचे संन्यात आम्हाशी लढणारा हिंदु तेवढा काफीरपणा सोडीत नाही ’

‘ त्यांनी काफीरपणा सोडला पाहिजे अमेरिकेच्या शारपेक्षा बाही ते मोठे नाहीत दात पाडून टाकू ! सभा गजली

‘ म्हणून आता मलबारमधून अग्रजाचे राज्य झुलमून पाडणाऱ्या वीरानो ! हे कार्य हाती घ्या ’

या चान्यामरणी ‘ अल्ला हो अकबर ! पवडो हिंदूको ! मारी हिंदूको ! मुसलमान बनाओ काफरको ! ’ असा एवच तुमुल शब्द बुडला रयाच घेलेस कासम अली मुसेलियरास म्हणाला, ‘ हुजूर ! ते पाहा ते काफर घरून आणले जात आहेत ! ’ अली मुसेलियर बुतावळेपणाने म्हणाला, ‘ अक्बरे आणा त्यांना ’ लगेच सहा सशस्त्र मोपत्याच्या पहाऱ्यात चार हिंदु गृहस्थ अली मुसेलियरचे समोर, आणून धुने करण्यात आले ‘ ते कोण होते ?

पहिला गृहस्थ महानदी होता दुसरा माधव नायर तिसरा राम जेटी व चवथा नदी दत्त. बालिकतच्या पिलाफन सभेत ठरल्याप्रमाणे हे चारही हिंदु पुढारी सिलापतीच्या चळवळीसाठी हिंदूपाखून यगणी जमविण्यासाठी भरनाड तालुक्यात हिटत होणे साद तिररगाडी येथे दसपाम सुरवात होऊन अली मुसेलियर पास

थरथर वापात महानदी गुपचोप जुभा राहिला पण माधव नायर म्हणाला 'खानसाहेब !' - तोच त्यास एक जोराचा बुक्का डोक्यावर माहून पहारेबरी म्हणाला, 'काफर ! सरकार म्हणा-' तव्हा माधव नायर म्हणाला, सरकार ! मी प्रथमतः तुमचे या विजयाविषयी मनापासून अभिनंदन करतो हिंदुस्थानात अेका वपात स्वराज्य ! म्हणून हजारो तावअिकानी प्रतिज्ञा केल्या समा भरविल्या मेलेल्या निर्जीव वपड्यास जाळले पण अुम्या हिंदुस्थानात अेका वपात तर वाणी स्वराज्य खराखराच/प्रस्थापित वेल असल तर त मापल्यानीच होय आज या दोन तीन तालुक्यात खरोखरच अिग्रजी सत्ता नष्ट पालेला आहे आता हें मिळविलेलें हिंदु मुसलमानाच्या अेकीच्या विस्तृत व दृढ पायावर सवळपणे कस स्थापिता येई ? हा प्रश्न आपण प्रथम सोडविला पाहिजे

तो प्रश्न सोडविण्यापा फाळजी तुला नवी आहे मीठ्वी मध्येच म्हणांग 'छे ! छे ! अस कस म्हणता ? आपल्या हिंदु बाघवास अनुकूल करून घेतल्या बिना आपणास यग येणार नाही स्वराज्यात हिंदूचा भाग आहेच आहे खिलाफत चळवळीन हिंदूनी साहाय्य दिव हा त्याचा खरोखरच अुदारपणा होय ते जरी माफर आहेत तरी त्याच्यागा आपण मुसमानानी न्यायाने बागलच पाहिजे स्वतः पैगबरांनी मूर्तिपूजकागा स्नहाचा केलेला बरार पाळला नव्हता का ?' अस गभीरपणे विचारात त्या समेतून अेक सुनिश्चित दिमणारा मुसमान पुढे म्हणाला आणि अहा मुसलमान हो ! हिंदूवर सपत्ती करून त्याच वर तुम्हा, संपादन कराल तर तुम्हास अिग्रजावर जय नघाहा मिळविता येणार नाही हें ध्यानात घरा मापल आहेत किती ? मूठभर !'

ता त्या सुनिश्चित मुसमानावर खवळून मीठ्वी म्हणांग पण हा पाहा माझ्यापांगा अमली पत्र ! अफगाणिस्थानचा अमार साठ हजार सय घेवून पेगावरगा फालच पोहाचला आहे आज अुघा ता लाहोरान येई

अत्ता हो अवबर ! अमिरान दिलगा घेतली ! समेतून ता बातमा फुगल व फगवल जयघोष गुरू पाला

मोलवा पुढे म्हणाला पगबराविषया म्हणगां तर मा तुंग विचारता का मुरतु तीवा या अध्यायाच्या ७३ व्या अयनामध्ये काय भागितल आहे ? त्यान अन परमबरी वचन नाही काय की ह मुसमानानी तुम्ही नास्तिफागा मूर्तिपूजकागी व दाभिकागा जिहाद करा व त्यावर सक्ता करा कारण त गफास पात्र आहेत ! दाभिकापेरीच तू आहेग म्हणून तू अम म्हणताम तू मुसमानच नाहीस अरी याला दावी दगां नाला !'

याला दादा दगां नाही ! हा मुसमानच नाही हा हिंदु आहे घरा त्यांग ? मारा त्यांग - आणि त्या हिंूना !' अस अनिाय अुगामय उद्गार गाढान गभनींग लोक पुढे घुमू लागले

माधव नायर पुन्हा ऐकदा साहस करून म्हणाला, 'स्वराज्य व हिंदुमुसलमानांची ऐकी याविषयी आपण सगळे अनेक वेळा क्षपथवद्ध झालेलो असताना व हिंदूंनी संपूर्णपणे मुसलमानावर विद्वान टाकून वगणी जमाविणे चालविले असताना देखील हिंदूवरच या बदातील अनेक पुढारी अत्याचार करण्याच बट अमारीत आहेत—बडापूर्वीपासून हिंदूंस मुसलमान करावे म्हणून गुप्त योजना होत आहेत ! हे सव माहीत असताना हिंदु लाव उडास साहाय्य देण्यास कचरतात यात जास्वप नाही तथापि आम्ही दहा हजार रुपये खिलाफतीकरता दिले आहेत व आणखीही जमावितो पण स्वराज्य व हिंदुमुसलमानांची ऐकी—'

'बस कर ! काफर !' अली मुसलियर बुताविळपण म्हणाला, 'ह्या हिंदूच हे 'पण' व 'परंतु' आमरण सपावयाचे नाही ही ध्यायानाची सभा नह ! जिथे मरण मारणाचा बाजार आहे ऐका शब्दात निकाल ऐका घावात आज्ञा घजावणी !' व ता सव सभेस येवदा न्याहाळून ओरडला, ऐका सव मुसलमानहा, ऐका शब्दात बडाचे स्वरूप बस असाव त ऐका ! हे हिंदु लोक स्वराज्य, ऐकी म्हणून ओरडत आहेत मी सव जगास सांगतो की स्वराज्य म्हणजे खिलाफत राज्य व हिंदु मुसलमानांची ऐकी म्हणजे सव हिंदूंनी मुसलमान होऊन जाणे ! बस बादविवादाचा अन धव यावर कोणी काढील तर मान झुटविली जातील !

'स्वराज्य म्हणजे खिलाफत राज्य ! ऐकी म्हणजे सर्वांचा एक मुसलमान जात करणे ! —अली मसेलियर की जय ! —अली मसेलियर गाजी आहे ! 'ममेन

बली मुसेलियर म्हणात हे अल्ला ! तू दिलेल्या विजयासाठी काफराच्या रक्ताचे हें पहिने बलिदान मानून घे !

पहिने नाही ! पहिने नाही ! म्हणून ओरडत अंक वहा मापल्याची टोळी अंतक्यात तय आली व म्हणाली 'आम्ही मलातूरचे लोक आम्ही आमचे गावच्या सव हिंदूस वाटवून टाकून व जे वाटले नाहीत त्यांना मारून टाकून तुम्ही वड पुकारण्याच्या बाधीच आम्हा गुप्त कट बंदन ठविला होता

अल्ला हो अकबर ! मलातूर गावचे गाव मुसलमान यात्रे समागजली ' आणि मलापुरास काफराचे बीज म्हणून बुरण नाही ! आणि वेगळा अमन मध्ये ! आणि वना अमनमध्ये वेवामागून अक गळ्या तेथे यत आपापले परा क्रमाची घोषणा बरीत होत्या व सभा त्याच प्रतिध्वनि घुमवीत होती

बस ! मोलवा म्हणाला बस ! आता राजसभा विमजन हात आहे आकी बातम्या व काम अद्या विचारात घेण्यात यताल तावर हं अमानदार हा ! आ-दादिसात जा ! गाव गाव मोजून जितका हिंदु मापडल तितका मुसमान करा न हाजील त्यास आमच्याकडे घेऊन या न आल्यास तुम्हाच त्यास तेथेच ठार मारून टाका ! यानपासून या आपल्या मलबारच्या खिगपती राज्यात अयाथाच या अघर्माच इत्य बाणीहा करू नये अशी मी सवन आता सोडतो मूर्तिपूजा कुराणास न मानणे व मोपल्यानी जे ह धनदुद्ध पुनार आहे त्यास आपण सवस्व न दणे ही तान महापाप जे ज वरतीत त्या सवास या ठेवा या क्षणी बध व परलाकी नरकांगि ठेवलेला आहे मलबारमध्य मुसलमाना राज्य स्थापित चालेले आहे या राज्यात वेवळ पापभीरू ठोकच बगू शकतात ! तर जा, काफरास धरधरून मुसलमान करा नाहातर मारा त्याची सपत्ति तुमची आहे त्याच्या स्त्रिया तुमच्या आहेत स्वच्छन दताल तर घ्या नाही तर लुटा बग

५. हरिहरशास्त्री यांनी तरवार घेतली

आता रात्री सरासरी वारा वाजले असतील नसतील, कूटूम गावच्या नारळी पोफळीचे सुंदर वनांत सर्वत्र शांतता नांदत होती. त्या शांततेच्या पाळण्यात अेखादिं अल्लड मूल निजावें तशी मुमति गाढ झोपी गेली होती. तिचे केसांची अेखादी बट केव्हा केव्हा वाम्याचे झुळकेने कपाळवर खेळत राही, केव्हा केव्हा पाघून ध्यास सोडताना तिचा पदर तिच्या तारुण्यमतंगजाच्या गडस्थलाप्रमाणे सोभणाऱ्या त्या वलःस्थलावर थोडासा हलत होता. चुकत्याच अुदय पावलेल्या चंद्राचा अेक चटोर किरण वकुल वृक्षाच्या सावलीतून चोरून तिच्या त्या मिटलेल्या कमळाच्या फुलाप्रमाणे सुंदर दिसणाऱ्या निद्रित मुखाला पाहत होता.

थोरणाच्या देवळातही सबत्र सामसूम होती. अेक मममी काय ती तेवत होती. वारा वाजले म्हणून अर्घ्या झोपेतच झोकांड्या देत पहारेकऱ्याने देवळातील तासाचे घडयाळ वाजविलें व तो पुन्हा निजला.

आणखी अेक अर्घा तास लोटला असेल नसेल तोंच त्या देवळाच्या पायऱ्यापासून सुमारे शंभर फुटावर अेक तरुण मनुष्य येअून तिथल्या अेका विस्तीर्ण वडाचे खाली निजलेल्या मडळीपैकी अेकास हलवून म्हणाला, 'कम्बू ! ते आले. बुडा !' ताडकन् अुठून पण लगेच सावरून कम्बू म्हणाला, 'कुठवर आले ? किती आहेत ? हत्यारे कोणती आहेत, दामू !'

'शंभर तरी लोक असावेत, हत्यारे विमू शकलीं नाहीत. ते गीट ब्राह्मण-वनाकडे जात आहेत.' 'चला तर ! थोरग आम्हा हिदूंचे रक्षण करो !' असें म्हणून कम्बूने त्याचे बीसअेक साथीदार जे तेथे निजले होते त्यास अुठविलें व ते आपल्या काठ्या, भाले, तलवारी परजून ब्राह्मणवनाकडे चालले. ब्राह्मण वना-

‘आणि मी’-दामोदर- तो तरुण विध्याम्हणाला त्याच त्या वनाच्या त्याच वाऱूने ती मोपत्याची टाळी दवत दवत जवळच आली तीस थोडा वेळ थांबून मोपत्याने वजाविले-‘मुगलमानहो’ आज तीन दिवसपर्यंत जवळ जवळ दहा गावे आपण फिरविली असतील, जिथे जिथे गेलो तिथे तिथे येण्या ‘अल्ला हो अश्वर?’ या आराळ्यामरशी वाफराची गाळग बुडवून दिली वारण ते सर्व असपटितहाते श्रीदवरान तुम्हाला तुमची गर्व पाषे धमा वली आहेत कारण तुम्ही गहान् पुष्पवर्म येथ्या तीन दिवसात आचरलीत, यमीत वमी सहस्रे पराग आण लावून दिलीत, दोवडा वाफर मुसलमान वेलेत, दगडाच्या मूर्तीस पालण्या घालून त्यावर लघुसवा वेल्यात-धुवलेत श्रीदवराने तुम्हास या हातीचे पारितोषकही दिले स्वर्गात वाळपामोर नेत्राच्या अपारा मिळतील-पुराण शरीर अस सागतें-त्या निराळ्याच’ पण ह्या सोबी आज तीन दिवस आमची भागावयाची शक्ति थोडी पडावी अितन्या सुंदर वाळ्या नेत्राच्या म्रिया आम्हास अपभोगावयास मिळाल्या. घन तर पाटीवर नेववत नाहीं अितरु प्रत्येक धमपोढ्याच्या वाट्यास आले पण आता त्या सर्व सुसासाठी श्रीदवराशी आम्ही खरोखरच कुतज आहेत की नाही, हें पाहण्याची, खऱ्या परीक्षेची वेळ आली आहे या गावात त्या मागच्या गव गावाहून तुम्हास जास्त मुजाब लागेल कारण सैतान स्वत यथील अंजा वम्बू पिथ्या गावाच्या मनुष्याच्या अगात शिरला आहे मी स्वत सैतानास त्याचे अगात शिरताना पाहिले ह् अल्ला ! तू मी म्हणता हें जाणतोस ! अल्ला समर्थ आहे’ म्हणून या गावी आपण गुपचीप छाप घालूनच काय केले पाहिजे ह् धमवीरही ! ध्यानात धरा का मा ब्राह्मणाच्या वगात प्रत्येक धरी अमुच्या मलवारमध्ये असतील असा सुंदर मुली दहा दहा पाच पाच भरलेल्या आहेत त्यातही मी यथे मोपत्याची जी चार घरे आहेत त्यासही आपणाकडे वळवून घेतल आहे ह् बहुतेक येथेच कोठेतरी येवून मिळतील वम्बूच्या टोळीस फमविण्याची मी अशी मुक्ति वेली आहे की आपण ब्राह्मण बनान आला व जर

ओरड झाली. कम्बूस बातमी मिळाली होती त्यापेक्षा मोपल्यांची संख्या किती तरी मोठी होती. ते निदान दोनशेपर्यंत असावेत. पण कबूने पहिल्या घडाडीसरसा त्यास अतका घाक घसविला, की मोलवीच्या मंडळीत पळापळ होऊन तो मागे हटला. परंतु पूर्वसंकेताप्रमाणे मोलवीच्या लोकांनी महारवाडघास त्याच वेळेस आग लावून दिली. तेव्हा तो भयंकर डोव व त्या विद्याच्या निद्रिस्त महाराच्या घरातील मंडळींची अेकाअेकी झालेली बोंब अेकून धिऱ्याची काही मंडळी आप-आपल्या घरांचे रक्षण करण्यासाठी कम्बूचे न अेकता घावून गेली. मोलवीने त्याच वेळेस अेकाअेकी आपला ब्राह्मणांच्या परावर रोस नसून श्रीरंगाचे मविरावर आहे असें भासविलें व मुसलमानाची मोठी टोळी त्या देवळावर तुटून पडली. हें पाहताच आपल्या घरादाराचें रक्षणापेक्षा आपल्या देवळाचें रक्षण करणे हेंच अेवस्कर आहे असे कंठरवाने सांगितलें अमताही ने धिऱ्या लोक त्यांम सोडून गेले त्यांची पर्वा न करता कम्बू आपल्या जवळ असलेल्या दहा पंधरा लोकांनिशी श्रीरगाच्या दारात जाऊन झुमा राहिला. पण त्याचेवरीवर ती त्याचा विश्वासूतरण - दामोदर हा मात्र नव्हता. त्यास रयाने त्या निप्पाप व अब्याज मनोहर कुमारिकेचें रक्षणास धाडून दिले होते.

हा हा म्हणता कुट्टम गाथात अेकदम प्रलय झाला. त्या गाथातील राहणाऱ्या त्या चार पांच मोपल्यांच्या घरातून छपवून ठेवलेलीं सरस्वती तेथील मोपला स्त्रिया मुसलमानास वाटताना दिसत होत्या. अेक म्हातारी मोपलाबायी हातात जळती बूड व रॉकेलचा ड्या घेऊन हिंदूंचे घरांस आग लावीत घावत होती. हिंदु लोकांतून कोणी भाजले गेले, कोणी मारले गेले; कम्बू मात्र आपल्या पोड्या लोकांनिशी श्रीरगाचे दारात झुजत होता. जिकडे तिकडे आग, आरोळ्या व असावघपणात मकट गुदरले अमता जी जनतेची भयंकर स्थिति होते ती झालेली दिसत होती. मुसलमानांनी आता देवळावर निकराचा हल्ला चढविला. पण त्यात मोलवी दिसत नव्हता.

कारण ती निवडक भाणसे वरीवर घेऊन त्या श्रीरगाच्या मूर्तीहूनही त्यांच्या नेत्रांम अत्यंत रमणीय दिसणारी व हृदयास लुब्ध करणारी ती दुमरी देवमूर्ति भग्न करण्यासाठी तिकडे त्या ब्राह्मणभारात - त्या कुमारिकेच्या शय्यागृहाकडे चालला होता

त्याचें आधीच दामोदर धिऱ्या ब्राह्मणबनात आलेला होता. त्या घनाचे जवळ जी हिंदु-मुसलमानांची पहिली चकमक झाली व जीत मुसलमानाना गाघार घ्यावी लागली तिच्या गलवल्याने ब्राह्मण-बनातील कित्येक लोक दचकून बुठलेले होते. या सर्वांस अेकत्र करून व मुसलमानाची ती पिछेहाट झाल्याने ते अितरत्र गेले अतता जी वेळ मिळाला त्या वेळेचा लाभ घेऊन त्या घनाचे संरक्षणाचा काही संघटित प्रयत्न करावा म्हणून हरिहरशास्त्री व दामू त्यांस घाभीघाभीने अजेज

ईशू लागले रामदास्वी, चिंतामणि व वितर ब्राह्मण आपल्या घरातून मिळाली ती हत्यार घेथून बाहेर पडले त्यांना बहुतेकाना आपण कम्बूने सांगितले तेव्हाच सावध झाला नाही याविषयी फार चाळीट वाटले

पण स्थूलदेवदास्वी मात्र अजून शक्ति होते - नव्हे त्याम अेव भयंकर सहायही आला हा कम्बू - हा धिऱ्या - कोण जाणे हाच या मुसलमानास मिळालेला नसेल कसावरून ! त्यानी तस बोलून दाखविल तेव्हा बहुतेकजण चिडून म्हणाले 'अमल अस गृहीत घरा हे भोपले लोक छाप घालीत आहेत ! ही तुमची देवळे - ह्या तुमच्या स्त्रिया - ह्या तुमचा धर्म - कोणाकडूनही असो - ती भ्रष्ट होताहत त्याचे संरक्षण करा वरस !'

'संरक्षण !' चिडून स्थूलदेवदास्वी म्हणाले, 'महाराजा ब्राह्मणाचे गल्लीत आणले, त्याची छाया तुम्ही घेतलीत, त्याच्या खाद्याशी खादा लावलात ! आता तुमचा धर्म राहिला काठ तर त्याच भी संरक्षण करू ? पण ह कोण ? अरे ह त्या महाराचे पार ! दाभ्या, तू यथे माझ्या अगणात ! ठार झाला धर्म ! याचपेक्षा भुमन्मान आले अमत्तर अधिक भ्रष्टाकार तो बाणता होता ?'

'शात बहा ! स्थूलदेव !' चिंतामणि म्हणाले स्मृतीमय आपत्तसंगी स्पृष्टास्पृष्टी माझू मय म्हणून लिहिजे आहे पुढा, हा शूर धिऱ्या तरण नेचळ हिंदुत्वाचे अभिमानान यथ लटत आहे

'पण त आपत्तसंग पुराणही राहू द्या !' हरिहरदास्वी रागाने म्हणाले 'तो हिंदु आहे व म्हणून तो माझे घरात आला पाहिजे तं धर्मवीरासारखा मघा लढला म्हणूनच मी त्याच करणी वदन करता त्याच येण आणि मुसलमानाच ब्राह्मणघनात यण मारणंय भ्रष्टाकारा आहे काय ? हाय, हाय, यादयाच बळीत त सिद्ध होशील ! तो धिऱ्या महार वा माग मय हातात तलवार घेऊन हिंदुधर्माच रक्षणताळा आला आहे तो तुमच्या अगणात भुमा अह तरीही देव दव्हाऱ्यात आहेत अग्नि-अग्निबुझत आहे जानवी गळघात आहेत जीव दहात आहेत याद यावा मघटना-निवाय असेच यावा - आणि त आजच मुसलमान बघा बघा, मा दव अग्नि

मुमतीस हरिहरशास्त्री यांनी कम्बूच्या वातमोची फारशी चाहूल लागू दिली नव्हती ती रोजच्याप्रमाणेच आपण मधा पाहिली तशीच गाढ झोपेत निजलेली होती. ती चंद्रकिरण तिच्या वदनास निर्भयपणे पाहता आले म्हणून धिटावून खाली सरकून आता तिच्या शलासारख्या सुरेख कठात कठ्याप्रमाणे शोभू लागला. त्याचे हे घाडस वाढून तो चंद्रहारासारखे मनोहर विसावे म्हणून तिच्या वक्षस्थलावरही अतरेल की काय या भयाने मधून मधून वाऱ्याच्या झुळवेच्या विमानात वसून तिचा तो किचिन् हलणारा गदर त्या चंद्रकिरणावर चाल करून जात होता मुमति गाढ झोपेत तशीच होती. तोंवर तो ब्राह्मणवनाच्या दूरच्या टोकास पहिली चकमक झुडाली नव्हती. त्या चकमकीतील दूरच्या कोलाहलाने तिची निद्रा किंचित् ढळली. स्वप्नात तिला वाटले की सस्रुत दलोकाच्या भेंड्या लावता लावता बालिदासाचा श्लोक म्हणून तिच्या भावाने पुन्हा अप्पनिपदातला अंक श्लोक म्हटला तो झुलटा तिच्याशी भाडू लागला. ती पुन्हा किंचित् निजली. काही वेळाने पुन्हा मोठा गलबला होऊन तो चांगली दचकून झुडला. डोळे झुपडते तां समोर तो धिम्या तरुण भुमा. क्षणभर तिला वाटले की भी स्वप्नात आहे, व त्या दिवशी चांगले फुले सोडत होते त्या वेळेचे स्वप्नच अजून पाहत आहे, परंतु क्षणात तिला त्या दृश्याची भयंकर वास्तविकता कळली. तिचा पिता अत्यंत असह्य मुद्रेने म्हणाला, 'बाळ मुमति, जागी हो, पावरू नकोस. हे पहा आपल्या ह्या ब्राह्मणवनावर क्रूर लुटारूची मोठी घाड आलेली आहे' हे अर्धवट वाक्य ऐकताच तिचे वदन अंकदम खिन्न झाले. तिला घाका आली की हा लुटारू त्या टोळीतीलच आहे ती या तरुण धिम्याकडे दमाहं दोप्पाकडे पाहाने तसे पाहू लागली तिचा पिता पुढे म्हणाला, 'अशा स्थितीत तुझे रक्षण करण्याचा अर्थच अपाय गला हा दिसतो की तू आताचे आता येथून निघून काढल्या तरी मागने तुझ्या मामाच्या गावी निघून जावे तुझ्या रक्षणासाठी तुम्हा भाजू व हा माझा विश्वासाचा तरुण धिम्या दामोदर येत आहे' हे ऐकताच तशा संकटमय स्थितीतही तिचे वदनावर अंक ममाधानाची लवेंर दिसून गेली वारण जना सुरेत आशुतीच्या हातून दुष्ट कृत्ये घडणार नाहीत हा स्वभावसहज अमणारा वेडा तर्क तरुण दामोदर चोर नमून तिचा रक्षक होण्याअितवा विद्वामू आहे हे कळल्याने पुन्हा अजबदा खरा ठरला अंकाअंकी अंकलेला तो भयंकर वृत्तान्त तिच्या चांगला ध्यानात अतरेण्याचे आधीच तिचा वाप म्हणाला, 'ह झूठ, वाळे, झूठ ! वेढी ती पोर ! तिला अजून बळले नाही काय ते'

तो तिबडे डोलाचे, आगीचे, हाणामारीचे कोलाहल अधिवच जवळ, अगदी जवळ अंकू येथू लागले पायीपायीने मुमतीस शक्ती ओढावी तशी ओढून तिच्या चापाने, भावाने व त्या धिम्या तरुणाने मागचे दाराने अंक पुरपाचा पायपोळ अगारखा व टोपी तिच्या अगावर घालून रानात पळवत नेली. हरिहरशास्त्री पुडील दाराशी येताना तो मोलवीचे-लीन दहा पुढावर येऊन टेपलेले होते शान्नी पांच

घर पाहताच मोल्वी ओरडला, 'यही, यही वे काफर है पक्को, मारो मत-
पक्को' मोपले बंदुकाच बार वाढीत शास्त्री याचे घरावर चालून आले बंदुकाचे
बार अंक्ताच आजूबाजूच्या घरातील नि रात्र अमत्वाच पायाळ झालेली भाणसं
घरात जावून छप्पू लागली हरिहरशास्त्री यांनीही दार बंद करून आतून विचारिले,
'मोल्वी, तुम्हांस काय पाहिजे आहे? आम्हा निरपराध ब्राह्मणांच्या घरावर आपण
चालून का आलात? मोपले अग्रजाच्या विरुद्ध बंड करून आठवे असता त नाहक
आम्हावरच का रात्र अगारतात?' मोल्वी म्हणाला, 'तू जर तुम्हापाशी असलेले
सव द्रव्य आम्हास देशी, व तुम्हे घरातास सव मडळीमह मुसलमान हाशीत तर
आम्ही तुला आपलेच समजू अितवच नाही तर तुम्हा त्या सुंदर मुलीशी मो स्वत
लग्न लावून तुला या सिल्लफत राग्यात माठा मानकरी करीत' त्याचे ह् अहम
राज्य हालाहलाप्रमाणे पसरसे गिळून टावीत शास्त्री म्हणाला, 'हा दिवस तुम्ही
आम्हास या गादीचा विचार करण्यास घात तर आता आम्ही तुमची गोष्ट मानू
मामी मुल्गी आजारी आहे ती तुमच्या दाडगाजीने घाबरून जावेल तर तिचा
आजार असह्य होईल,' मोल्वी म्हणाला 'मी अंकटा आत येतो, शर बुघड'
'पण तुम्ही मला पगवणार नाही म्हणून पसावरून?' 'आमच्या शक्तीवरून। तू
दार न बुघडलेस तर ते झाडून आम्ही आन यजू दकू परतु बेवदा जे मुसलमान
होतील त्याम त्रास होऊ नये हा आमचा धम अगल्याने जर तू तुची कन्या
आम्हास देतील तर आम्हा तुला फमविणार तरी बसासाठी?' 'पण आज मला
जर सोडून जाल तर आता मा सव ब्राह्मणस मुसलमान दाण्याच साग्रह विनवीन
व ते हाजील म्हणून आजच्या दिवस परत जा' छे। छे। तस होणे नाही मुखा-
समाधानान दार बुघडतोस की घरास आग लावू? हें विचारण्याची सवझतही
घोकटा! तुम्हासाठी मिळावेलो नाही तर त्या तुम्हा कामत अप्तरेसाठी होय।' 'आणि
अप्तरेमारल्या माच्या ह्या मुलीचे रक्षणासाठी माचे प्राण आहेत तावर भी
झुजल्याविना राहणार नाही। सुमनि, दार बुघडू का? नको ना। वस तर बुघडोत
नाही जा।' हरिहरशास्त्री अंगाच सुमतीस माठयाने हाक मारल्यासारख करून
ही बावये अच्चारित हात ह् पाचपास वळलच असेल त्या त्याच्या चतावणीचा
अिष्ट ता परिणामहा झाला मोल्वीस सुमति आत आहे तेव्हा आग न लावता
काम करून घेतले पाहिजे अस बाटून त्याने दरवाजे फोडण्याचा आज्ञा दिली
झणाघात कोणी सिडक्यावर कोणी कीलावर चढून तर कोणी दारावर कुहाडीचे
आघात करीत घाबले सुमतीस वळण्यासाठी वेळ देता यावा म्हणून राक्य त काल-
हरण करून आता अगदी निरुपाय झाला तेव्हा हरिहरशास्त्री आपल्या अग्यागाराचे
पुढचे दाराशी तलवार घेऊन व दार बंद करून बसला त्या दारावरही कुहाडी
पडल्या जो मुसलमान पहिल्याने आत शिरला त्यास त्या दूर ब्राह्मणाने तलवारीने
छाटून टाकले दुसरा मोपला गर्दीत तसाच आत घुसताच त्यालाही छाटून काढले

तेव्हा मोठी ओरड होवून मोपले मागे सरले. ती म्हातारी मात्र पुढे सरसावून म्हणाली, 'मी आग लावून देते ह्या खोसोला ! आत्ता मेला तटफडून बाहेर येतील.' पण तिला विनवीत मीलवी म्हणाला, 'नहीं बुढ़ी, ऐसा नहीं, मैं हिंदु लोकात केव्हा केव्हा बाधासारखें घोरं संचारत असते. बहुधा हा ब्राह्मण आपल्या मुलीस बरोबर घेवून या घरात लडत असावा. आग लावलीस तर ते जिवंत जळतील पण आपल्या हाती सापडणार नाहीत. घर फोडलें पाहिजे.'

या वेळेस त्या ब्राह्मणाच्या घरात मोपले सर्वत्र पसरले होते. मगाली घेवून लूटमार करीत ते मुमतीस हुडकीत होते. केवळ ते अग्न्यागार काय ते अजून पूर्णपणे पडतें नव्हतें. अतःक्यात तेही पडलें. कौलारावरून मोपलेमात अंतरले. अघेरात त्यांपैकी दोन माणसांस टार करून भागचे दाराने हरिहरशास्त्री निसटणार तो स्वतः मीलवीच दुर्दैवाने तिथे जुमा दिसला. अतावीळपणे मीलवी धावून तलवार जुगारून गर्जला, 'मुलगी कुठे आहे ?'

'हो बघ गाझी मुलगी !' म्हणून त्या शूर ब्राह्मणाने आपली तलवार मशा सफाजीने चालवून असा जोराचा बार केला की मीलवीच्या खाद्यावरून तो द्याही धुतरला व ची ची करीत तो मागे हटला. तो ब्राह्मण आपल्या गृहाचें, आपल्या मंत्रांमोचें व आपल्या यानाचे शक्य तितकें संरक्षण करून जे ब्राह्मणाचे घर समोरच दिसले त्या घराचे रक्षणार्थ धावला पण तोंडाने 'मुमति ! शीर त्या घरात, येतोच मी !' असें ओरडत चालला.

त्या घरात जी भयंकर दुर्घटना चालली होती तिच्यापुढे हरिहरशास्त्रीबुद्ध्या मागे घरवी घटना काहीच नव्हें. तीन किंवा चार मोपले त्या घरात घुसलेले होते. त्याच्याबरोबर ती म्हातारीही मगाली पेटवून जुमी होती. पहिल्या घडक्यासच त्या मोपल्यांना एक बारासरशी त्या घरचा धनो घायाळ करून खाली पाडला. तो प्रकार पाहताच अेकच रडारड करीत व त्या दुष्टाची करुणा भाकीत दोन म्हाताऱ्या, त्या धन्याची धाकती व दोन मुली पुढे घुसून त्या घायाळ गृहपतीस आपल्या अंगासाठी शाकून आकान्त वरीत पडल्या. सोबर घरभर सोने मागे काय होते ते लुटीत किंहुन ते मोपले त्या आकान्त करणाऱ्या निराधार, विव्हळ, भयभीत व निस्त्राण स्त्रियास म्हणाले, 'बायानो, तो काफर अजून मेला नाही. तो बरा होईल. शोक करू नको. आम्ही त्याची सर्व व्यवस्था ठेवितो, केवळ अे प्यारी ! तू मला आपला म्हण' 'मी तू मला.' असें म्हणत त्यांपैकी त्या दोघांनी त्या तरुण मुलीस व त्या तिमऱ्याने या मध्यम वयाच्या आजीस कवट्याळले. त्यां शोकाकुल व भयभीत स्त्रियांपैकी दोघी तर ओरडूमुद्रा दाकल्या नाहीत. त्यातील धाकटी मुलगी मात्र ओढाताण करू लागली. ती आपल्या सासरहून घाळत व्हावयासाठी पहिली खेप म्हणून आपल्या आजीचे घरी आली होती. तिला घडपड करताना पाहून मोपले रागावले. त्यांनी त्या तिपीस धरून त्यांचीं वस्त्रे सोडून दूर फेकून दिलीं.

सेव्हा त्या घावट्या मुलीने ह्या दुष्ट पावूच्या हातून जाय य मान रक्षण करा' म्हणून मोठमोठ्याने हाया मारल्या घडाघटडाव भितोवर वा भूमीवर सापडेल ससे आदळते, पण त्या हाया मनुष्य व दवाय बाणागव अेव् मेन्या नाहीत तें डोने त्या भूमीने वा भितोने बाणीव कोडून टावले नाही तेव्हा सेवट्या अुपाय म्हणून ती कोमट सुदरी त्या वठार घेरडीच्या पायावर-भरीआजीच्या पायावर वमल पडावे अशी-पटली य म्हणामी, 'तू मुसलमान आहेस-पण म्त्री आहेस ! म्त्रियाच्या भावना तुला वळन अमतीठ हा माझा याप हे त्याचे हय्यारी ! - त्याचे डोळ्यादगत ह वृत्त या वने सोतू ! ती घेरडी विवट हास्य वळन म्हणाली, 'पोरी अेव दिवस मीही असच म्हणा' होत पण तें कोणी अेकले नाहा ते कोणी अेकत तर ववचित् आज मी तुजे अेरते पण आता जितक्या माझ्यासारख्या हातील तितक्या मला पाहिजे आहेत चल पड ' तिच्या त्या दुष्ट अपराधाने जळत त्या तरणीने घाडदिशी पुन्हा आपले वपाळ भूमीवर आपटल ते फुटले-रफन भळमळ वाङ्ग लागले ती घेरडी जास्तच विडली ! 'मल्यानो, नपुमन आहात की काय ?' ता ते वामो-मत्त पन्नुःझ्या तिपा म्त्रियाशी लगटले दोन्ही वृष राहिण्या ती रवनातं गरीदर सुदरी घडपड करोतच होनी अितक्यात आणजी अेव-खोन मोपले आत घुमते, 'अच्छा, ती वा घडपडते माहीत आहे काय ?' त्यातील अेव हुसेन नावाचा मनुष्य म्हणाला 'वळते, वळत, हुमून-तशाही स्थितीत हुमून, हुसन म्हणाला, ' तिचा वाम अेवटघान वमला नाही !' ता दुसरा तिच्याशी विलगला ती त्यास अेखाद्या पाय बाधून टावलेल्या निहिणीमारखी वाड्कन डसली, हुसन 'मारो सालींवी' म्हणत सुरी अुपमून घाबला हुसन म्हणाला, 'अरे मूर्ख ! वाम घेतल्याविनाच फूल चुरगळून टावावयाचे काय ! अरसिक आहेस !' तिच्या साडात बोळा घातला गला, वपुहिला मोपला दूर होताच हुसेन ! व हुसेन दूर होताच हुसनने त्या घायाळ गरादर सुदर तरणीवर राक्षसाहूनही शूर यलात्वार वेलें अशा भयकर बलात्काराची प्रीति बहुधा ते पापवृत्त सपताच भयकर द्वेषाचे स्वरूप धारण करत याप्रमाणेच हुसन अुठताच ज्यास ती वडवडून चाबली होती त्या हुसनने सरी अपसन ती न्या सदर व अत्यंत निरपराधी वन्यच्या पोटात खपसला तिचे

त्याच्या या ओरडण्याने सुमति त्याचेपुढे मुठेतरी त्या परातच घुसली असावी असे समजून मौलवीचे लोकही मागामाग धावत येत होते परंतु त्याचे काही लोक त्या अग्यागारात त्याचे काही तरी घेऊन असावे म्हणून मशालीने शोघीत होते ता त्यास अेक सळगा आढळला, 'सापडले रे सापडले !' म्हणून अित्राहिमने जा त्या सळग्यात हात खुपसला तो तो मोठमोठ्याने बांबलसतच बाहेर पाडला हबनारं राखेखाली शाकून टेबलेल्या ज्वलत निघायाने तो वाग्यासारखा भाजून पाडला ! त्याच्या बरित्तीनेही गेट घेतला त्याम अर्धे अधिक भाजून काढीता आग विझली नाही ब्राह्मणाच्या यज्ञांभीने अेकदा तरी यज्ञध्वसकास धटवा दिला भवताची सर्व देवते अितकी जरी जाज्वल्य अमती ! तरी —

हरिहयास्त्री देखील त्या त्याच्या हबनाग्नीमारखाच पेटत जो त्या दुसऱ्या घरातून निरापराध ब्राह्मण बन्धकावर घालात्कार करून बाहेर पडणाऱ्या मोपल्यात मिसळला तो हसनला व दुमेतला तलवारीन छाटून बाट काढीत आत घुमला पहाता तो त ब्राह्मणाचे कुटुंब त्या अत्यंत विपन्न करणास्पद व बीभत्स भयंकर स्थितीत पडलेले ! 'हाय हाय ! स्थूलेश्वरशास्त्री !' हरिहर त्या घायाळ गृहपतीस म्हणाला — 'तारण तो गृहपति दुसरा कोणी नसून महारापेक्षा मुसलमान घरात येण्यात कमी अप्पाकार होतो अस आग्रहाने प्रतिपादणारा स्थूलेश्वरशास्त्रीच होता — काय ही वक्ता ! जीम्बराचा हा केवडा कोप !' स्थूलेश्वरशास्त्री बळपळून म्हणाला 'आणि अेक प्रकारे आपल्या हिदुजातीच्या दुष्ट आढघतेच्या पापाच वेचडे भयंकर पळ ! असां अजूनतरी बोला मी त्या बुरलेल्या तुमच्या मुलीस व परतीस माने आज्ञेत जे दोन थिग्या तरण बुरलेले आहेत त्याच्या हातून पळवून घुमरीबडे भुरक्षितपणे घाडण्याचा प्रयत्न करतो 'स्थूलेश्वरशास्त्री हू म्हणेना ! प्रामाणिकपणे त्यास थिग्याच्या हाती मुलीस — मुसलमानाची अप्ट केलेल्या मुलीस यापुढे तरी त्याची विटवना टळ वी म्हणून देखील देणे म्हणजे महत्पाप होय असे वाटत होते ! अशी रुढीची वेडी अेकदा हृदयात रुनून गेली म्हणजे त हृदय फोडून तोडून टाकल्याविना निषणें कठीण होते

हरिहरशास्त्री यानी अेक क्षण त्या सर्व देखाच्यास अेका दृष्टीत पाहिले. 'गेल्या सध्यावाळी शातपणे निजावयास हे सर्व कुटुंब गेले होत ह्या मोपल्याचे काही अेक दिले घेतल नव्हत हे मोपळे आडरानचे स्थूलेश्वरशास्त्री यानी व त्याच्या मडळीने हे ब्राह्मणवन आज दोन पिढ्यात ओगडले देखील नाही शुचि-भूतपणे श्रुतिस्मृतीचा अभ्यास करून सतापात दिवस कठगार ह कुंठुव — सध्या-माळी प्रेमाने अेकभक्ती हसतखेळत शोपी गेले — आणि अजून सकाळ झाली नाही तो त्याचेचर हा कोण प्रसंग ! घर, दार, मुली — पोटातला गमदेखील मुसलमानी तलवारीस व आगीस चळी पडलेला ! का ? केवळ ह 'हिदूंचे कुटुंब म्हणून ! म्हणजे हिदुसमाज बलहीन व असघटितपणे राहतो म्हणून ! रमोजाचे

शक्तिशयाचा, यन्त्रावाधीन स्थितीचा परिणाम व्यक्तीनेच अनुभवून नवी म्हात्मेतरी अितवया निपुण अत्कटतेने भोगावा लागतो । व्यक्तीच्या व समाजाच्या जीवनाचे धागेदोरे अितने गुतागुतीने विणलेले असतात झाडाच्या फाद्यापमाणे वर फारस अेवात्मरत्व दिमत नमल तरी भूमीत भुळपाशी व्यक्तिजीवन व समाजजीवन अितवे निगडित झालेले असते. तू नाही अपराध वर वा वरू नकोस, तू हिंदु-समाजात आहेस म्हणून त्या संमानावर सत्राचा आघात पडेल तेव्हा तो तुझे गिर-तू यिण्या अंत वा नवुद्धी अेम, -वा महार अंत, तुझे डोक दुभंग वेत्याविना राहणार नाही तुझे सामाजिक जीवन सवटात पडले आता तुझे जीवन हेंच मुळी वेचळ वेचवितर -सामाजिक अस दोहीच मिश्रण आहे ।'

हे विचार हरिहरशास्त्री याच्या मनात मनाच्या वेगाने झटकन येऊन गेले स्पूलेस्वराच्या मूग हटवादीपाने आली अिनकीं सवटे वसस आडन, आणि त्याच अनुमोदन असो या नवी त्या स्त्रियाच रक्षण करावयाचे असा निर्धार त्वरित करून हरिहरान त्या दोघी स्त्रियात भागवे दारातून आत बोलवून आणलेल्या दोघी यिण्याचे हाती सोपवून दिल्या व आपण तेथून निसटून मोठवी जिवडे दिसत तिवडे घाव मारीत गेला.

हरिहरशास्त्री याचे मागोमाग मोठवी स्पूलेस्वरशास्त्री याचे घराबडे मुमती-साठी येत असता मध्यच त्याच्या अेका मोपत्यान, 'मुमति । मुमति । साली मित्र गमी । मापडली' म्हणून पुकार केला मोलवी लोच हरिहरास सोडून तिवडे घावला अेकाभराचे मागील दारी गवताचे गजित घुसून वितामणशास्त्री याची मुग्गी लम्मी ही त्याचे घरावर दीन दीन वरून मोपले तुटून पडताच पळत पळत येऊन लपून वसतेनेही हाती तो मुमतीचेच वयाची अमून काहीशी तशाच दिसत होती परी मोठवीने प्रथम तिचा पाहताच अत्यंत हृषभरान तिला त्या सव गर्दी-तही आपल्या छातीशी कवटाळली मोलवीच्या खाद्यावर हरिहरशास्त्री याच्या लागलेल्या बारातून रक्त वाहण जरी बंद पाल तरी त्याच्या वदना कमी झालेल्या नव्हत्या पण त्या वेदना त्याला गुगति म्हणून लम्मीला कवटाळण्यास मिळताच वर चाल्यासारख्या चाल्या ज्यासाठी आपण अेवडा खटाटोप केला ते वाय शाले

बनवायदाची होती, म्हणून, ती मोपल्याच्या खिलाफत सरकारच्या आगलाव्या विभागाचे (सातत्याचे) अध्यक्ष असणाऱ्या त्या थेरडीच्या मंगलीतून वाचली.

आपले लोकांस बोलावीत व अेकत्र करीत मोलवी अेका दगडावर किंचित् बसला त्याचा खादा दुखतच होता. 'देखो, मी बोललो तसे झाले पाहिलेना ? दहा गावे आपण अुद्धवस्त करीत आलो पण ह्या य काश्चित् ब्राह्मण बनातील चार घरे घेण्यासाठी आपणास फार धर्मवीराचे वळी द्यावे लागले तिवडे देवळाकडे मारामारी चाललीच आहे हे कुटुम गाव घेण्यास जितका त्रास पडला तितका जरनाड तालुका घेण्यासही पडला नसेल. हे सारे या कम्बूचे व हरिहरचे नाम. दोन काफर अेकत्र झाले तर अशी सैतानीयत माजवितात. पण फळ आले, वेलेल्या धमाने चीज झाले ' मोलवी म्हणाला

'या सानसाहेब ! सुमति मिळाली म्हणून तुमच्या श्रमाचे चीज झाले हे शुबढच आहे पण आमच्या ? आम्हा अेव दोघांच्या वाटघास अजून ताहोच नाही. हें पहा, आम्हाम मिळाले पाहिजे, नाहीतर कोणासच पचणार नाही अ !' अवदुल्ला तिरौला जरा तिरसटपणे म्हणाला

अवदुल्ला ! दम घर भात्री सवाळ होऊ दे—अल्ला अिमानास वरवत देणारा समय आहे दीघाम अेव नाही—अेकेकास दोघी दोघी तरी वाडून देमीन. पाव पण ते काफर जे घरलेत व वदी वेलेत त्यांना समोरच्या पुरात नीट कोडून टाका ! अरे पण तो हरिहर कोणास सापडला का ? नाहीतर सारेच

‘ती पळून गला म्हणून ? नव्हे नव्हे ‘सानसाहूव । अैका तरी पुढे—’
धावस्त महमद वडा म्हणाला, ‘हा काफर त्या पारीस पाठीवर टाकून तो पुढे वमी
माणे असे आम्ही घावत मुटलो चद्राच्या अुजेडात हा घेताच मी तलवारीनेच तीन
चार घाव कुहाडीच्या घावासारखे ह्या ह्याच्या अेका पायावर मारून ह्यास खाली
पाडू, पण मुलगी दिसना । तेव्हा याच्या पाटाची मी कसून पडती घेतला पण
मुलगी पाठीवर कुठेच आढळेली ।’

‘रे सैतान ! आनूवाजूस लपलेली अमळ तेथे का नाही पाहिलास ।’
‘पाहिली तर काय महाराज । याच्या अुजच्या वगलेत पाहिली डाव्या वगलेत
पाहिली दूरवर पण जाऊन पाहिली, पण ह्यास काण सामाळता ? हा दोन पायाने
कसा घाबत होना आपण पाहिठाच आहात त्याच्या अर्धा तरी अेका पायाने महज
घाबता व तुम्हास माया पराक्रम—हा व याचा हा पाय नसापडता—तर खरा देखाल
घाटला नसता अस म्हणत महमद वेडघान स्वतःचे खाचावर आपलेला रक्त
घोळून असलेला तो द्राह्मणबाराचा कापलला पाय, अस्त्राचा हत्ताच्या कापलल्या
साडेसारजा, घाडवज भूमावर आपटला

या तऱ्णीस अितकें पावरल्यासारखें होवी की त्या निर्जन रेलुसोखां भयंकर संकटात सापडलेलें का होवीना परंतु कुट्टमच वरें असें तिला वाटावें ! सापाची व अंधे-
राची भीति तिला अेकतारखी भिववीत होती. कसें तरी माणसात जावें असें तिला वाटे. त्या रातात तिच्या कुंजापाशी तसें म्हटलें तर कोणीही भयप्रद जीवजंतु आलेले नव्हते. मोपल्यांकडून भयप्रद जीवजंतु येणेंही शक्य नव्हतें. पण ते कोणीही जीवजंतूचें जवळ नसणेंच—ते निर्जीवन — निर्जनपणच आजन्म प्रियजनांच्या जंगाखाद्यावर वाढलेल्या त्या लक्ष्मीला अत्यंत भयप्रद व दुर्घर वाटले. तथापि ती घोर घरून रात्रभर तेथेच राहिली. पहाटेच्या सुमारास जरा वरें वाटून तिने पुढे पळावयाचा निश्चयही केला. मेल दोन मेल जाताच तिला तिच्या सारख्याच दवत चाललेल्या आणखी दोन स्त्रिया दूर दिसल्या. ह्या क्वचित् मुमुळमानाच्या पशाच्याही असतील अशी शंका आली असतानाही निर्जनपणास अगदी कंटाळलेली ती तऱ्णी हो ना करता, वरता त्या स्त्रियांपाशी गेलीच. तुम्ही कोण म्हणून विचारताच त्या स्त्रियांनी लक्ष्मीला ओळखले व अेकदम कठ दाटून येऊन त्या म्हणाल्या, ' बाया ! तू अिकडे कुठे ! तुम्ही ब्राह्मणाच्या, तुमचें नख आम्हांस दिसणार नाही. देवाने हा कोण कोप केला ! कालच्या त्या मेल्या भसड्यांच्या दंग्यातूनच तुम्ही निसटल्या

लक्ष्मी कळवळून म्हणाली, 'तुम्ही बायानो, तुमच स्वतःच दुःख विगस्न माझी विना करता ना? देवान तुम्हास अतिशय अद्भुत हृदय दिले आहे. तुम्ही मसकुनी माझ्यासारख्या श्रावणीपेक्षा किती तरी अजून जाणीच्या हिंदु आहान नको नका, बाकी अशा मागे येऊ नकोस. हें बघ मला किती वेळा तरी बाणाच्या तरी गळपात पडून पांढर रडावेग वाटत आहे. तू सवाच कर नवाम मला छातीपां घे—क्षणभर तू माझी आर्जी हो।' अस म्हणत लक्ष्मी त्या मसकुनी स्त्रीच्या गळपात पडली. ती मसकुनी तया स्थितीतही, 'वामणीस' आम्ही शिपाया म्हणून स्वतःच मातत्या मनात दोष लावीत होती. पण ती मसकुनी स्त्री मात्र लक्ष्मीस छातीपां घेऊन न बघताच तिच सातवून बरीत हाता घाट्याच वळात त्या निर्घोनाही दुःखी प्रेमाचा पहिला अमाळा ओसरला व पुन्हा भीतीने त्या पुढे तरी जावे म्हणून स्वतः छपत चालत्या थोड्याच वेळात त्यास आणखी वेच त्याच्याच गावचा मनुष्य—विष्णू नायर दुःखन जाताना दिसत, तम्हा दवानचक्षण आपल्या साहाय्यास घाडत अस त्या गप्पीत स्त्रियास होभून त्या अतिशय आनंद त्याचेकडे गेल्या त्यात पहाताच विष्णू नायरान बघाळात आठ्याच मातत्या मी स्वतःच जीव घेऊन बसायसा पळत असता हें लक्षात घुडत गळपात पडू पाहत अस होभून तो त्याम बसून अगावर घडून म्हणाला, 'मजवेडे बाय आहे? अकडे बगौला येता?' 'महाराज!' ती मसकुनी बूड स्त्री हात जोडून म्हणाली, 'महाराज, आपण नायर लोक क्षत्रिय म्हणविना अजून आम्ही, आम्हास दुसर वाहा नका. या वामणीनीच्या भावशीचे गाव मयून दोन वासावर आहे. तयपयत तास पोचवून द्याव मापल्यानी माग रोखल आहेत म्हणून आम्हास भीति वाटत.' पण तुपा जात कोण?' नायर म्हणाला 'डाम बाया।' मसकुनी उत्तरली 'आजि नू माझ्याजवळ दानेदे फुटाच्या आत येऊन वागतेस. राक्षसिणी, माझा घम बुडवितेस. माहीत नाही आम्ही क्षत्रिय घर्मासाठी प्राणाचीही पदा बरीत नाहीस.' 'अस म्हणत ती त्या स्त्रीची छाया पडल्याचा खरोखरीच राग घेऊन त्या क्षत्रियाने त्या अस्पृश्य बूडच्या ताडकन तोंडात मारली. तिची मुंगी अकदम रडू लागली तेव्हा लक्ष्मी रागाने व क्षपित होभून म्हणाली 'अरे विष्णू ह्या विचाऱ्या अस्पृश्यपुढे जो नू पराक्रम दाखवितास तो ते तुजे बाप—ते मुसलमान मोपले तुझ्या घरातील स्त्रियावर व देवळातील देवावर अत्याचार करीत आहेत. त्यस का दाखवीत नाहीस? त्याच्या भयाने अखाद्या नपुसकासारखा जीव घडून का पळत आहेस? त्या कृत्याने तुझा क्षत्रिय घर्म भ्रष्टला नाही. पण ह्या विचाऱ्या अस्पृश्य म्हाताराच्या सावलीने तो भ्रष्टला ना? मुसलमान त्यास हिंदु म्हणून ठार मारीत आहेत—हिंदु त्याम मसकुनी अस्पृश्य—म्हणून मारीत आहेत, हुसवून देत आहेत त्यानी आता जावेबुढे।' लक्ष्मी 'तो नायर जरा ओशाळून म्हणाला, 'तू पाहिजे तर चल मजबरावर जरी या प्रसंगात तुझ्यासारखी सुंदर तरुण मुलमी बरोबर घेणे म्हणजे मोपत्याचे सवट बोलावून

आणणे होय, तरीही—माझे गावच्या ब्राह्मणाची तू, चल. तुला पोचवितो. पण या मसकुनी स्त्रिया माझेबरोबर घेजीन तर मला क्षत्रिय जातीवाहेर काढतील !'

'का नाही काढणार !' लक्ष्मी तिरस्काराने म्हणाली, 'अवलाचे परधर्मी-यापासून रक्षण केलें तर मग क्षत्रियत्व ते कुठे राहिलें ? पण तू तसे काही एक पाप केले नाहीस. हिंदुधर्मावर व हिंदुजातीवर भयकर अत्याचार चालले असता त्या अत्याचार करणाऱ्या विधर्मीवादी तू सन्मुख लढत नाहीस. जीव घेऊन पळत आहेस मुसलमानांनी तुमची बायकापारे काल वाटविली अमता तुझा धर्म बुडला असे तुला वाटत नाही. पण हिंदु अस्पृश्याची नुसती छाया पडली तर तुझा धर्म वाटतो तेव्हा तू खराखुरा धमत्राता क्षत्रिय आहेस यात वाही संशय नाही ! मी तुझ्याबरोबर येत नाही या माझ्या मसकुनी बहिणीबरोबरच मी राहणार. डावाच्या स्त्रियांचे जे सुखदुःख, तेच आपलेही सुखदुःख, हिंदुत्वावर सवट आणें असता डॉक्टर, महार, माग, ब्राह्मण हे डॉक्टर, महार, माग नसून केवळ हिंदूप आहेस असे मानणारे व आचरणारे आत्मे ब्राह्मणात निघतात हे सिद्ध करण्यास मी या मसकुनी बरोबरच राहणार तू जा ?'

लक्ष्मी हे म्हणत होती तोच नायर क्षत्रिय निघूनही गेला होता थोडा वेळ त्या स्त्रिया आणखी पुढे गेल्या त्यास दुसऱ्या बाही ओरड ऐकू आल्यासारखी झाली. त्या तिघीही झाल्या आश्रयाय एका वडाच्या झाडाखाली परबदीच्या जाळ्या होत्या त्याच्यामागे काही वेळ छपून वाढावा म्हणून तिथे गेल्या तो त्यास सुमति व स्थूलेश्वर शास्त्री यांच्या दोन स्त्रिया बडलेल्या भेटल्या ! कोण तो दुष्प्रापेण ! कोण ती भीति ! मागे बाय झाले ते सांगण्याची कोण ती आतुरता ! त्या सर्व मनोविकाराच्या बंचीतून अखेर एकच प्रश्न 'सुमतीच्या मुलानून निसटू शकला, 'तुला माझे बावा मागे भेटले का ? एकच उत्तर लक्ष्मी दबू शबरी, 'त्यानीच माझा जीव व धर्म पावविला. पण त्या मुद्रात झनूने त्याचा पायचा पाय कुऱ्हाडीने तोडून वाढला व त्यान बदिबान वरून गेले'

'अगवाई !' म्हणून अवेदम अच क्वाळी सुमतीने फोडली 'हे मुलीं अगो अगो आता कौणी कौणासाठी रडावे !' म्हणून स्थूलेश्वराची पत्नी तिचे सात्वन करू लागली. पण भीतीने तिचे रडणे आधीच बंद केले हाते कारण ते तीन पार पिये व तिचा भाऊ ओरड वसली ते अकाशयास दूर जाताना त्या स्त्रिया त्या झाडामागे अगदी हू का चू न करता वसा म्हणून रागून गेले होते. ते आपल्या क्वाळीने सवटान पडतील की बाय या भीतीने सुमति चूप बसली

आता सवाळचे दहा वाजले असावे रात्रभर वाट चालत, भीत, पळत दुखाच्या वणव्यात जळत त्या सर्व स्त्रिया व पुरुषाचे जीव सुकून गेले होते, पाणी तोडात एक येव देखील पडले नव्हते बाल दहा वाजता पाच वेळेस शांत व रमणीय कुटुंब गावात हरिहर अग्नीस जाहति देऊन झुडत होते. सुमति तोंडलेल्या

फुलाची माळ करीत असता तिच्या भावाने येवून तिचे डोळे गुपचूप झाकून घरले होते, लक्ष्मी तुळशीस प्रदक्षिणा घालीत होती, व मधून मधून पारिजातकावर बुल-पुल वसत, त्यास हातच्या माळेने विनादात चडवीत होती ते पुन्हा वसत हात ती मसकुनी तरुण कन्यका आपल्या लहान बहिणीस गाणे म्हणत होती, 'फणी घे फणी घे, वेणी घाल, वेणी घाल मालतीचे फूल घालीत सासऱ्यास चाल' आणि ती स्थूलेश्वर सारवी माची मुलगी आपल्या माहेरी पहिल्या खपस आलेल्या प्रिय बहिणीच्या डोहाळे जेवणास 'काय करू ग काय करू ग, ताई?' म्हणून तिला प्रेमाने चिडवीत होती। ती वृद्ध मसकुनी तिच्या लहानग्या अगणात भाजीपाल्यातून काही निवडीत मनात म्हणत होती 'ही भाजी माझ्या मुलीला आवडते, नाही। ती बुचा माहेरास येईल, ही बुचाच तोडोन।'।

चावीस तास झाले असतील नसतील - ती आज बहा वाजता त्या आज काय करीत आहेत। ह भयकर - वलपित नव्हे अद्भुत स्थित्यंतर। ह जाचि, हे अत्याचार व पीडा त्यास सहन करावी लागवी असे त्यानी नाय पाप, कोणाचा अपराध केला होता?

अेवढाच की ते हिंदुसमाजात जन्मास आले होते। व ते हिंदुच राहू अिच्छीत होते। अविनाश अिनकाच, अेवढाच।

पण सामाजिकत केवढा। केवढा अपराध की स्वतःच हिंदुसमाज त्यानी अिनवा असघटित, असह्युक्त - बाळूच्या वणासारखा टेवावा बाळूच्या वणानारखा नुमता अेव ढीग, अेव राशी, समाज नव्हे। केवळ पूवजाच्या पुण्याईच्या अवशिष्ट अगान काय ता तगलेला। - परंतु अवशिष्ट पापान प्रतिक्षणी भू पाहणारा - छिन्नभिन्न होऊ पाहणारा।

आरड बनली आहे ते पाहण्यास गेलेले ते पुरुष परत आले ओरड दाबूचीच होती, वारण त्याच मागिनि मोपल्याची कुमरी अेव मोठी टाळी हिंदूची मृगया करीत येत होती त्या सवटात त पुरुष देखील आता काय हाईल या भीतीन कापू लागले होते एका भयंकर सवटाशी तोंड देवून त्याचा पाडाव करण्यात त्याची सर्व दक्षिण घब झालेली होती न्याची ताडें पाण्याविना मुक्तेली, स्नायू विश्रामाविना ग्नियिल पालेल मन अुसाहायिना म्लान व धंय आसोविना गान्ध शाळे हात तरीही तो ब्राह्मणकुमार व त चिम्या जर अजून पायावर अुमे व हातात राख घरून अततील तर ते असा दामूच्या अदभ्य घोरनि व निश्चयान हाथ 'शेवटपर्यंत लडावयाच, धर्मासाठी मरावायचे मन्वारात हिंदु लढू नवतात - विद्वान आपण तरी आपले वर्तव्य केले वस्य।' - असा काही अितराम, काही स्वन ग ता तुटवे बोलण मुमति आवधान पुढेजाली म्हणानी 'मला अेव गुरी या मी अेकतरी हिंदुदेवी माझ मरेन' दामूने अेव गुरी तिला दिली, व म्हटल, 'देवी। मी जिवत आहे तावर आपल्या हातातील गुरी मी आहे मी पडल्यावर - पडल्यानंतर - ही।' त तरुण तरुणीचे अपूर्व

साह्य व अत्माह पाहून ती मसकृती जातीची अस्पृश्य पारंगी मालती आवेशात येऊन म्हणाली, ' मला पण अेक सुरी द्यावी हिंदुधर्मासाठी मी पण लडून मरेन ' दामूने दुसरी अेक सुरी तिला दिली—पण ती त्या सुरीला त्याचे हातून घेओना ' राली ठेवा मी अुचलून घेते मी मसकृती जातीची आहे तुम्ही शिष्या मी तुम्हास गावात नेहमी पहात तुम्हास आवडेल न आवडेल आपणास माषा विटाळ होओल ' ' दामू हमला ' ब्राह्मणाशी बरोबरी करू अिच्छिणे असेल व ब्राह्मणांनी आम्हास शिवावे म्हणून म्हणण्याचा अधिकार पाहिजे असेल तर महारांनी प्रथमतः डावात तो अधिकार दिला पाहिजे तू मसकृती अस तू हिंदु आहेस मी हिंदु आहे माझ्या हातूनच ही सुरी घे मसकृतीनाचा विटाळ जर मला चालतो तर तुझा हिंदूचा चालणार नाही ? हिंदुधर्मासाठी मरण्याचा आवेग तुझ्यात अत्यंत झालेला—आता तू ब्राह्मणांनाही पूज्य आहेस ' घे सुरी व जो पहिला धमसत्र दिसल त्यावर—जर ता आताचायी असल तर—वर हिचा वार ' ' मालतीने ती सुरी दामूचे हातातून घेतली देवाची काय अिच्छा ती पाहात ते गव त्या शारीचे आड लपल

घोडपाच वेळान मोठमोठ्याने ' दीन दीन ' ' अरला हो अवसर ' असा क्रूर आरोळ्या मारीत मुनलमानाची दीडवे लावाची टोळी अगदी जवळ आली त्या बडान बाजूबाजूच्या दहावारा गावातील मोपले अेकत्र होअून अेक हिरव्या फडक्याची ध्वजा तुर्बा ध्वज म्हणून अुमारीत व हिंदूची लूटमार करीत चालू लागत जा मुनलमान जितवा निदघांगी या यदमाप असेल तो तितवा प्रखरतर धर्मवीर बने कारण धर्मयुद्धामारजा धदा वुमरा राठेही मिळणे त्यास शक्य नव्हत ते राक्षस ओरडत ओरडत वाजून फिरत दाघीत जात कारण हिंदूच्या पठापळीत लोक जीव घेअून बाजूबाजूस लपलेअधिक सापडत ते आले दुर्दैवाने त्या जाळीकडे त्याच्यातील काहीचा रोख गेला ' काफर ' ' काफर ' म्हणून अेकच ध्वनि झाला जे पहिले दहापाच मोपले आले ते त्या तरुण शिष्याच्या व त्याच्या साहाय्याचे तरवारीने ठार झाले पण ती सगळ्या टोळीची घाड तिकडे वळगे दामूपाशी सुया देखील अधिक नव्हत्या, नाही तर तो त्या स्त्रियांनाही प्रत्येकीस अेवैन दता निराशा भूतिमत त्याच्यापुढे अुभी होती ती घाड त्यावर आली वायवात तरवारी पाहून अेनच विवाळी बुठली वचाकच तरवारी चालू लागल्या तीन वार मुसलमान ठार होअून पडले अितवयात हरिहराचा मुलगा जो शूरपणाचे शत्रूस आपल्या हिंदु स्त्रियापामून दूर राखीत होता त्यावर तीन-चार तरवारी अेरदम पडून तुकडे तुकडे होअून त्याचा देह खर्ची पडला अेना काठीचा आघात वसून त्या म्हाताया मसकृतीचे डावे नारळासारखे ताडकन्

फिरणानेही त पाहिलेली तिची प्रत्यंग त्याला दिमू लागली अत्कट कामाने तो अधोऽधोअून त्यास स्पर्श करू लागला

तोच 'तोरा' तोरा' म्हणून त्याने किकाळी फोडली पण अेकातात ती कोणी अेकली नाही तो दिवा अुचलू लागला तो तो कोल्मडून साली पडला .

रात्र सपली सकाळ झाली गावात दुसरी अेव मोपल्याची टोळी येअून दगा करू लागली अंटखानाच्या खोवानी घाबरून अंटखानास ही चिंताकारक वार्ता कळविण्यासाठी दार ठाटावले फोडले-तो पाहतात काय ?

अंटखान मेलेला पडला आहे व अेक भयंकर नाग आपली फणा सुमतीचे डाव्यावर छात्राप्रमाणे घरून डुलत आहे अंटखानाचे अगावर सर्पाचे भयंकर दश अितवे झालेले आहेत की त्याचे रंधारध्वातून विषाने दूषित झालेले रक्त स्रवत आहे 'नाग, !' 'नाग !' म्हणून जिकडे तिकडे बोंब झाली सुमति त्या दार ठाटावण्यापासूनच आपल्या कालनिद्रेतून थोडी थोडी दचकत होती, ती आता चांगली जागी झाली पाहते तो नाग तिच्या पायाला चुटुचुटू चाटीत आहे 'फणींद्र, माझा फणींद्र' म्हणून सुमतीने त्याचे अगावरून हात फिरविला व तिचे तें गाणे, जे त्या नागास आवडत असे ते, अेकदम म्हणू लागली तिला प्रगाट झोपेतून अुठल्याने वाटले की आपण आपल्या फुड्यागतच नेहमीप्रमाणे सकाळी फणींद्राशी खेळण आहात !

अितक्यात अंटखानास आणि त्याच्यापाशी पडलेल्या त्याच्या सुरीम पाहून आता तिची परिस्थिति तिला पूण आठवल्यामुळे सुमतीने आपल्या रक्षणासाठी हा फणींद्र - हा साप - प्यायलेल्या दुधाचे अपकार स्मरून पाळत ठेवीत माझ्यामागे आला व अतो जेव्हा मी अगदी निराधार स्थितीत होते तेव्हा या दुष्ट अंटखानाच्या स्पर्शाने माझे बौमार्थ भंग झाल्याचे आधीच सूझ घेअून अंटखानास त्यान दश करून टार मारल, सारासर सर्पाचे रूपाने परमेश्वर माझा आता झाला श्रौपदीची लाज ज्वाल राखली त्याने माझीही राखली, तो सर्वदा भनताची लाज असोच रागतो, असा विचार विजेंसारखा एकदम तिच्या मनात चमकून गेला !

'पण वेडे पोरी जरा घाब !' आपल्या न्यायाच्या कल्पनेला जुळतील तेवढ्याच घटना स्मरणाने ठेवून परमेश्वर हा नेहमी न्यायाचा वाली असतो, अन्याय आणि अपाय याचे रक्षण व लज्जागापन तो सर्वदा करताच करतो, या मानवी सुळजा पण सोयीस्कर समजुतीस अितक्यातच बळी पडू नकोय अती परमेश्वर लज्जा रक्षण करीलच करील, या समजुतीपेक्षा त्या सुड्या कमरेला राखलेल्या सुरीवर तू अधिक अवलंबून राहा वेळेवर तो नुसत्या समजुतीपेक्षा क्वचित् अधिक अुपयोगी पडेल ! कारण अंटखान मला - पण मोपले अजून जिवंत आहेत !

सुमतीचे मनात बरील विचार विजेंसारखा येअून गेला नाही तोच मोपले सोलीत घुसले होत ती नाग अेखावा वेफाम बीरासारखा त्यावर तुटून पडला.

दोन तीन मिनिटांत दोन तीन मोपल्यांस कडकडून चावून दोन तीन तलवारीचे आघाताने ती तुकडे तुकडे होऊन पडला. मोपले सुमतीस विलगले. तिने सुरीं भुपसली व अेका कोपन्याचा आश्रय घेऊन तिने या गडबडीत दोघा तिघा मोपल्यांची पोर्टे चिखन त्यांस भूमीवर ठार करून पाडिले. सुमती स्वतःचे पोटात ती सुरी खुपसावी म्हणून तिने हात पुढे केलाही—तो धरला गेला. तिने निराश घडपडक्रेली की कसे तरी स्वतःस मारून घ्यावे; पण तिला मरू कोण देतो ? केवळ तेवढ्या-तल्या तेवढ्यात तिने अेका विलगलेल्या मोपल्याच्या तलवारीवर डोके मारून पेटले हंते तेव्हा कपाळावर घाव लागून तें थोडें चिरले होते. त्या रक्ताचे ओघळ तिच्या तोंडावर वाहत होते. त्या ठार झालेल्या मोपल्याच्या पोटातील रक्ताचा चिखल त्या खोलीत झाला होता. त्यातच त्या सर्पाचे तुकडे तळपत होते. किंचित् वळवळत होते. जे पाच सहा मोपले आत घुसून सुमतीस धरून धुभे होते त्यांनी फुलासारखी तिला खुचलून, कवळून, तिची सुरी हातातून काढून घेऊन तिला त्या तशा परिस्थितीत, त्या रक्ताच्या चिखलातच खाली निजवली !

‘ फजल ? देखता क्या ! ’ अेक मोपला सुमतीचे हात ताणून धरून पायाशी खुने असणाऱ्या आपल्या जीडीदारास म्हणाला. ‘ अरे काल त्या झाडीतच हे पाखळं आपल्या हाती पडावयाचे; पण अंटेखानाने मध्येच घात केला. आता पाहतोस काय ? नाही तर त्या मोलवीच्या टोळीचे लोक अेकदा का मिथे आले की ह्या छबेलीचे हे पैढ्याहून गोड मुके मोलवीच्या ताटात जाऊन पडतील, व आपण पुन्हा मिटक्या मारीत बसू ! ’ असे म्हणत रक्ताचे ओघळ ज्यावरून वाहत आहेत अशा त्या सुमतीच्या गालाचे ती उन्मत्त मुके घेऊ लागला. ‘ अरे यार मेरे बास्ते तो रत्न ! ’ ‘ माक्यासाठी ठेव. ’ असा जुळुंखल विनोद करीत ते पांच सहा पशु अर्थत कामोदीप्त होऊन त्या चायाळ कान्याला विलगले.

समाजाच्या मुख्यस्थित अवस्थेत त्याचे मनोविकार मर्यादित दबाव ठेवलेले असतात, म्हणूनच ते बहुधा असंतुष्ट असतात. ज्या राक्षसी प्रवृत्तीच्या माणसात हे मनोविकार अत्यंत अमतात त्याची असंतुष्टताही अतकटच असते. अशा पायावी मनुष्यास समाजावर जेव्हा अेखादा भयंकर विषम गुजरतो तेव्हा माजणाऱ्या अव्यवस्थेत आपले ते दुष्ट ताममी मनोविकार तृप्त करणें सहज संभव होतें व

घेतली ते तिच्याशी लडियाळपणा करू लागतात अितण्यात 'हा' दूर व्हा।' म्हणून अधिकारी आज्ञा दाल्या तब्या ते मोपले हिरमुणल्यासारखे हाभून माग दाले व त्या टोळीचा मुख्य पुढारी म्हणाला, 'या छोवरीला अगदी त्रास न देता पण हिचे हात बाधून गजबरोबर घेऊन चला,' टोळे मिचकावत ते मापले सुमतीस बाधून पुढे घेवून चालले. मार्गास लागेपयत सुमती साधारणत मुद्धीवरच नव्हती तिथ तिच्यापामून पुढेच तो धिऱ्यासरण घावानो धिऱ्ळ व विवळ झालला पाह-
 न्यात बाधून चालविल्या होता तो भयकुनी मारला, रक्षमी व स्यूतेस्वरसाग्नी साच्या बायबा बाणो मोपल्याना अडविल्या किंवा त्या गर्दीत ठार झाल्या हे तिला पाहीच बळेना थोडं पुढे जाताच अेव गाडी दिसली ती त्या टोळीचा मुख्य म्हणाला, 'यछोवरीसो या गाडीत बसवा' सुमती त्या गाडीत अुचलून टेवला गेली, ती मुख्यही त्या गाडीत बसला, आणि ती गाडी दामू धिऱ्यास नल जात होती त्याच्या झुलट दिशेन निघाली आता मात्र बठिणात बटीण, भयकरात भयकर म्हणून जे वाणत राहू निऱ्यावर गुजरल्यासारखे हान ते सुमतीवर गुजल ! आता मात्र तो अंतरला ! आता मात्र तो अंटीच झुरली

तिचा धंयमद बळगा, ती घायघाय रडू लागली ! 'दामू ! दामू !' म्हणून तिन आजपयंत बीणासही बळवळून मारल्या नसतील असा विव्ळ पण थड्या हाका मोठमोठपाने मारल्या, पण गाडी वेगान धावत चालली दामू दिसनासा झाला ! त्या निराधार स्थितीत त्या पोरीच्या मनास त्या विवागाच्या होणाऱ्या दगाच्या वेदनाच वणन बाय कराव ! सरोसर ती पाण्यातून बाढलेल्या माशा-
 सारखी तळमळू, तळफडू लागली

आणि दामू ? गेल दोन दिवस त्याच्या सव भावना, त्याचे विचार त्याचे विचार त्याच्या रक्तविदुतील प्रत्येक रुपदन सुमतीविषयक होत आणि अतो तिच्या रक्षणास आपण अप्रुण पडला आणि जिवंत झुरला ! आणि ती आता दिसे नाही चाली दामू—तो अठरा वर्षांचा कोवळा तरुण—त पार—तेंही त्या पोरोसाठी घायघाय रडू लागल

सुमतीस त्या मुखाने जरा दटावून, जरा दया दाखवून, विचारले, 'छोकरे ! रडशील ओरडशील तर आहस त्याहूनही अधिक बऱ्यात पडशील कोणा माझ्या कुजऱ्याच्या पदरात टाकली जाशील पण तू असा बेडी नाहीस मग माहीत आहे हे बघ, मी या टाळीचा मुख्य आहे या तालुक्याचा कलेक्टर आहे माझे नाव तू अेकल असशील या खिलाफती राज्यात अलीमुसेलियारच्या जोडीने माया अधिकार चालता पलिफाने मला कलेक्टरा दिल्यान कुटुमचा मीलवीदेखील मागे हाताळागी आता आहे व तुझ्यावर माझे प्रेम व विश्वास बसला आहे म्हणून सांगता माझ नाव खरच का नाही माहीत तुला ? माझे नाव अेटखान आहे'

आपणच प्रश्न विचारीत व आपणच उत्तर देत तो मोपला अँटखान, ज्यास आपण त्या सभेत कालिकतुला पाहिला होता, सुमतीचे मनोरजन करीत होता ! पाण्यातून वाढलेल्या त्या वाळ्यात तडफडणाऱ्या माशाचे, चांगला मासा हाती लागला म्हणून आनंदाने गाइल जाणार वाळ्याचे गाणे, जितकं मनोरजन करत तितकं त्या मोपल्याचे बोलणेही सुमतीचं मनोरजन करीत होत

गोपूर गाव लवकरच आले सुमतीस त्या अँटखानाने अेका सत्रजी आयर-लेल्या, माताच्या मारवलेल्या भितीच्या सालीत मळून व तिचेपुढे पाही अन्न ठेवून, पण तिच्यावर सक्त पहारा बसवून म्हटलं, 'मंत्रिणी ! तू शांत होईतो-पर्यंत माझ्या बाल्यात राहा शांत हो, तुला माझ्या गळ्याची छपच आहे मी अद्या यधीन ब्राह्मणास ठार मारून त्याच्या बगत्यातच ठाणे देणार आहे आजचा दिवस येथे काढ मी सध्याकाळी यईन' अस म्हणून तो मोपला निघून गेला सुमति अर्थातच तडफडत होता अन्न दूरच - पाण्याचा घेबसुढा तिने घेतला नाही 'बाबा ! दासू ! भायू !' असे म्हणत, आता पुढे काय कराव त्याच्या अस्मय योजना करीत व त्या अस्मय आहत अस ध्यानात यनाच ग्लान होत ती सध्या-काळपर्यंत चरफडत बसली

पण मनाच्या दुःखास द्याने नैसर्गिक मर्यादा घालून दिलेली आहे आज दोन दिवसांच्या असह्य घटनांच्या भारान वधिर माला तिचं शरीर व मन अितक वधिर होत आले की अेवेंक गज्जापिड व अेवेंक रत्नपिड निश्चेतन होत चालला अती शोष म्हणा वा मूर्च्छा म्हणा - तिला आली व ती निदरल हावून निवेंदन होवून पडली

रात्री ती अँटखान पुढा वर आग तिला गाढ गोप लागली ह पाहता त्याला अेव प्रवारचा आनंद झाला वारण तिचे रडण ओरडण धेवून त्याचा रसभग होत अस तो आता हाणार नव्हता त्याने तिला पोट भरून पाहून घेतले ती ब्राह्मण कुलातील, सुचिभूत सुंदर-माझ्यासारख्याच्या पिढ्यानपिढ्या पुण्य बल तरी पदरी न पडणारी कनकलतिका आज माझ्या अगदी हातात आहे ! कितीतरी तिचा ओठ मोड असेच !' असे भावीत तो लपळा त्याने तिचं मनसोकन मुवें घेतले 'वर त्याने असी गाढ क्षापत आहे तच ! नाहीतर कोण अयाळी करती !' अस हसून त्याने तिच्या अेजारी आपला देह पसरला तिला आराखी घट्ट घेतलं या अल्ला ! तू माझ्या धमवीरत्वाच श्रेय दिवस ! अल्ला ही परी मग दिलोस नि सशय कुराण इश्वरप्रणीत आहे त्यातील वचने सत्य आहेत अिमानदारास परी मिळेल ह वचन अल्ला ! तू सत्य वलेस ! किती मृदुल देह !' अस तो अिमानदार मोपला भावीत भावीत कामो-मत्त झाला त्याने सुमतीला पुढा अितकें छातीशी आटून धरले की चिखलात स्तलेल्या कमलिनीसारखी ती दिसेनाशी झाली रात्रभर अशी रहा - गोंड पोरी जागी होवूच नकोस ! अये म्हणून तो तिच्या पदरास साहू लागला सूर्याच्या

हिंदूसच नव्ह तर सर्व शिया मुसलमानांना बापर व दाभिव म्हणून नामरोप करून
 अथ सुन्नी मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली कुट्टन
 गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती येताच त्यास सुमनि गावूर गावचे मागने
 पळान्याची बातमी लागली तव्हा अटवानाविषयी त्याच्या मनात घुमसत असलेल्या
 द्वेषांनीत निमरी व अत्यंत ज्वालाग्राही अशा मत्सराच्या दारुची आहुति पडून
 त्यान अटवानांना गत्यनाश करण्याची मिढता केली त्याच्या अधिकाराशी स्पर्धा
 करणारा, निवा असून गिऱाफन राज्यात अधिकारी होऊ अचिछिन्नाच्या काफराम
 शिया पथाचे मुसलमान बलात्काराने करून तिन्हाफतीचे शत्रु बाटविणारा, व सर्वांत
 अधम्य अपराध म्हणजे सुमनीम आपल्या ताबडीतून निमटून जात अमता स्वतःच
 मध्ये गडप करण्याच घाटन करण्यास न चुकणारा हा अटवान व त्याचे अनुयायी
 याचा नाग करण्यास कुट्टन गावाहून निघून मोतवीची टाळी गावूरपूर जेकाजेकी
 येथून आदळणो अटवानान त्या सुमतीच्या प्रामाणिक गपनि ठार करून दाखव्याने
 मोतवीला फारसा अडथळा न होना तो भारीत बापीत बाट बाडीत मुख्य ठाण्यात
 म्हणजे अटवानाने सुमनीम ज्या सोळीत ठेवले हात तिय यमून पोचला तो
 आल्याची बातमी येताच त अटवानाच्या टोळीतील पाजल व अितर सररागस
 सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भीषणतन तसच टाकून पळन गेल, देवपूजेच्या फुल
 माळेमारच्या पवित्र, सुकुमार व दवाह अशा त्या सुंदर वन्येचा ता देह त्या बीभत्स
 व अनि धार अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मोतवीसही त्या पापी मोपत्याचा
 तिटकारा आला मानवी स्वभावाचे निरीक्षण करणारास ही गाष्ट मार्हात पाह की-
 मनुष्य स्वतः अनेक वेळा जे पाप सहज करता ते दुसऱ्याने केले पाहिल निवा
 अचिछ म्हणजे तो त्या दृष्ट्याचा मनापामून धार निषेध करण्यास सहज प्रवृत्त
 होतो त्यातही फज अित्यादि मोपत्याच्या त्या बलात्कारास अितर सर्व
 बलात्काराहून धारतम ठरणारी जी मुख्य गाष्ट हाती, ती ही वा तो बलात्कार

खलात्कार केलेला होता तो म्हणाला 'छे ! जो असले पापकर्म करतो तो जातिवत् मुसलमान नव्हे !'

अगदी वरोवर !' अेक मध्येच घुसून त्या दाटीत आभा राहिलेला फणिरा-
सारखा मुसलमान म्हणावा, 'बजीर हें तर जर तुला कुटुमचे दग्गाचे रानी कळल
असत तर मलबारत आज-वाल् बुतास आलेली जातिवत मुसलमानाची सध्या
श्रेका आवडधाने आणखी कमी होती !'

‘ हा बैट्यानाच्या टोळीतील मुसलमान असावा । पाजी कुठला ’ हसन रागाने पुत्रारला ।

• हा शिया मुसलमान असावा ' अबदुलने आक्षेपिल

'हा मुसलमानच नसावा' महमद बेडा म्हणाला

‘मी अंटाखानच्या टाळीतील नाही व मी मीठवीच्या टाळीतूनही नाही मी गिऱ्या मुसलमानही नाही व तुम्ही समजता त्या अर्थाने सुन्नीही पण नाही आणि तुम्ही या घडाचे आरंभापासून जी अमानुष धरम आचरीत आहात तीच जर मुसलमानां धर्माची शिक्कण असत तर मी मुसलमानही नाही मी त्या टोळीतील आहे की जिवे मृत्यु पैदावर महमद (जिंदवर रहाच आत्म्यास साति व धर्मता दवा ।) हे आहेत जी कुराणात व बित्र पुस्तक मानीत असतात मानव जातीवर ती शिक्कण घालण्याकरिता लादण पाप समजत जा मनुष्य मुसलमान आहे की हिंदु आहे हे पाहण्याच आधी तो मनुष्य आहे की नाही हेच परमेश्वर पहिल्याने पाहील असं मानन । हिंदु लोकांहा मनुष्याच आहेत त्याच्यावर हा बलात्कार हो

हिंदूसच नव्ह तर सर्व शिया मुसलमानांना वापर व दाबिव म्हणून नामशेष करून
 अक सुन्नी मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन व्याख्या केली कुट्टम
 गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती येताच त्यास सुमति गापूर गावचे मागनि
 पळाल्याची बातमी लागली तेव्हा अँटखानाविषयी त्याच्या मनात धुमसत अमलेत्या
 द्वेषाग्नीत तिसरी व अत्यंत ज्वालाग्रही अशा मत्सराच्या दारूची जाळूति पडून
 त्याने अँटखानाचा मत्स्यानास वरण्याची सिद्धता केली त्याच्या अधिकारांनी स्पर्धा
 करणारा, शिया अगून तिगाफत राज्यात अधिकारी होऊ अचिच्छणाया काफरान
 शिया पक्षाचे मुसलमान बलात्काराने करून गिलाफतीचे शत्रु वाढविणारा व सर्वान
 अक्षम्य अपराध म्हणजे सुमतीस आपल्या ताबडीतून निमटू जात असता स्वतःच
 मध्य गडग्न वरण्याचे धाडम वरण्यास न घुबणारा हा अँटखान व त्याचे अनुयायी
 यांचा नाग वरण्यास कुट्टम गावाहून निघून मोन्वीची टोळी गापूरपूर अंजाजेकी
 येथून आदळली. अँटखानास त्या सुमतीच्या प्रामाणिक भपनि ठार करून टाकल्यान
 मोन्वीला पारगा अँटखाना न हाताता मारीत, वापीत, वाट काढीत मुख्य ठाण्यास
 म्हणजे अँटखानाने सुमतीस ज्या खालीत ठेवले होते तिथे येथून पाचला तो
 आल्याची बातमी येताच ते अँटखानाच्या टोळीतीत पाजले व अितर नरराक्षस
 सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भीषणतेत तसच टाकून पळत गेले तेवजळच्या फल-

कालात गौमुखीत हात घालून जे जप करतात, केवळ घटेच्याच मजुळ आवाजाहून ज्याच्या शाततेचा भंग होत नाही अशा निस्तब्ध देवाच्या गामान्यात डोळे मिटून पंचपक्वानाचा नैवेद्य—जो लवकरच स्वतःचे तोडान जाणारा आहे तो—जे दाखवितात असे भक्त व पूजक पुष्कळ आहेत. त्याची पूजाही परमेश्वरास मान्य होऊनिलच, परंतु त्या जप करणाऱ्या कोणत्याही हिंदु सामूपेक्षा हिंदुधर्मावर व हिंदुराष्ट्रावर भयकर आपत्ति कोसळली असता व कोसळत्या घातक तरवारीच्या गामान्यात हिंदुधर्माशी अेकनिष्ठ राहून क्षनूशी लढत पडलेली, व बलात्काराच्या बीभत्स घापीने लडवडलेली ही हिंदु कन्यना कमी पवित्र नाही छे ! छे ! हिची ही अशु-
द्धाने लडवडलेली पूजा अधिक शुद्ध आहे देवास निश्चयाने ती अधिक मान्य आहे—
असली पाहिजे कारण अशा आपत्तिसंगी, भयकर राक्षसी अत्याचारात, देवगणा-
तील पयासनापेक्षा रणागणातील पराक्रमच वेदाचे, देवाचे, सतीचे व धर्माचे रक्षण
अधिकच यत्नस्वीपणे करीत आलेले आहेत — करणारे आहेत. हवनाचे पिष्टबलि-
दानापेक्षा ह्रीतात्म्याचे प्राणबलिदानच देवास कधी कधी अधिक प्रिय असते ।

♦ ♦ ♦

७. अधर्माचे अत्याचार

असे खो खो हसत व वीभत्स विनोद करीत त्या नरपशूनी त्या कन्येकैवर भयकर बलात्कार करण्यास आरम्भ, केला अंक-दोन-तीन अंकामागून अंक ते नरराक्षस 'उगव सूड !' 'असे खो खो हसत विनोद करीत त्या नरपशूनी त्या कन्येकेशी भयकर बलात्कार करण्यास आरम्भ केला एक-दोन-तीन एकामागून एक ते नर-राक्षस 'उगव सूड !' 'उगव सूड !' 'उगव सूड !' म्हणून खिदळत व ताल धरीत अघोर अपभोग घेऊ लागले त्या अमानुष भीषणतेने त्याचे कामविकार अमानुष समाधान पावू लागले

(मनुष्य जातीस केव्हा केव्हा जी वीभत्स कृत्ये करताना लाज वाटत नाही त्याची कहाणी मात्र ऐकताना सोठी लाज वाटते.) म्हणून अंतर्गतेच सांगणे पुरे की नऊ दहा नरपशूनी, पशूना सुषतही गसतील अशा वीभत्स प्रकारानी आपल्या अद्रिद्योन्मादास त्या कन्येच्या देहाचा व सज्जेचा बळी घेत बलात्कारावर बलात्कार चालविला.

परंतु आता तो बलात्कार त्या निष्पाप व निरपराध कन्येवर बघता तर तो त्या तिच्या प्रेतावर होता कारण ती पोर त्या भयकर व क्रूर वातगानी केव्हाच गतप्राण झालेली होती

गतप्राण—पण ती पोर अशाचा घमंवीराप्रमाणे, 'मारिता मारिता' गतप्राण झालेली होती पर्यायाचे वेळेला कुलाच्या माळा गुफून ती त्या श्रीरगाच्या मूर्तमि घालण्यासाठी, स्नान कर्मन स्तोत्रे म्हणत जात होती देवपूजेच्या कुला-सारखी पवित्र, मुकुमार व सुगंधी अशी ती कन्या त्या मागने तशी जात अमता तिच्या अगम स्वप्न करण्यास वायुही राबोच करीत मनात म्हणत होता की, 'अतक्य' पुण्याचे फल ज्याच्या गळी असेल अशा कोणा भाग्यशाली युवकास ही स्वप्नानि धन्य करील ते करो !'

जालात गोमुखीत हात घालून जे जप करतात, केवळ घटेच्याच मजुळ आवाजाहून ज्याच्या शाततेचा भंग होत नाही अशा निस्तब्ध देवाच्या गाभान्यात डोळे मिटून पंचपक्वान्ताचा नैवेद्य—जो लवकरच स्वतःचे तोडात जाणाऱा आहे तो—जे दाखवितात असे भक्त व पूजक पुण्यळ आहेत. त्याचो पूजाही परमेश्वरास मान्य होतीलच; परंतु त्या जप करणाऱ्या कोणत्याही हिंदु साधूपेक्षा हिंदुधर्मावर व हिंदुराष्ट्रावर भयकर आपत्ति कोमळली अमता व कोमळत्या घातक तरवारीच्या गाभान्यात हिंदुधर्माची अेकनिष्ठ राहून दादूशी लढत पडलेली, व बलात्काराच्या बीभत्स घाणोने लढबडलेली ही हिंदु बन्धुवा बंधी पवित्र नाही. छे ! छे ! हिंभी ही अशु-
द्धाने लढबडलेली पूजा अधिक मुळ आहे, देवास निश्चयाने ती अधिक मान्य आहे—
जमली पाहिजे. कारण अशा आपत्यसंगी, भयवर राक्षसी अत्याचारात, देवगणा-
तील वधागनापेक्षा रणागणातोल पराक्रमच वेदाचे, देवाचे, सतीचे व धर्माचे रक्षण
अधिकच वसस्वीपणे करीत आलेले आहेत—वरणारे आहेत. हवनाचे पिष्टबलि-
दानापेक्षा हौतात्म्याचे प्राणबलिदानच देवास बघी बघी अधिक प्रिय असते !

♦ ♦ ♦

७. अधर्माचे अत्याचार

हिंदूसच नव्हे तर सर्व शिया मुसलमानांना काफर व दामिक म्हणून नामशेष करून
 अजब सुनो मुसलमान तबद्दा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन ध्याख्या वली कुटुंब
 गावाचा अधिकार त्या रात्री त्याचे हाती यताच त्यास सुमति गापूर गावचे मागनि
 पळाल्याची बातमी लागली तेव्हा अँटखानाविषयी त्याच्या मनात धुमसत अमलेल्या
 द्वेषाग्नीत तिसरी व अत्यंत ज्वालाप्राही अशा मत्सर्याच्या दाखची आहुति पडून
 त्याने अँटखानाचा सत्यानास करण्याची मिढता वेली त्याच्या अधिकाराशी स्पर्धा
 करणारा, शिया असून स्विकारत राज्यात अधिकारी होऊ अिच्छिणाऱ्या काफरास
 शिया पक्षाचे मुसलमान बलात्काराने करून सिल्याफनीचे शत्रु वाढविणारा, व सर्वांत
 अक्षम्य अपराध म्हणजे मुमतीस आपल्या तावडीतून निमटून जात असता स्वतःच
 मध्ये गडप करण्याचे धाडस करण्यास न चुकणारा हा अँटखान व त्याचे अनुयायी
 याचा तान करण्यास कुटुंब गावाहून निघून मोलवीची टाळी गोपूरावर अँकाअँकी
 येथून आदळली, अँटखानास त्या मुमतीच्या प्रामाणिक सपनि ठार करून टाकल्यान
 मोलवीला फोरसा अँडर्येळा न हातातों मारीत जापीत, वाट काडीत मुत्य ठाण्यास
 म्हणजे अँटखानाने मुमतीस ज्या खोलीत ठेवण होत तिथे यथून पावला तो
 आल्याची बातमी यताच त अँटखानाच्या टाळीतील फाजत व अितर नररासस
 सुमतीच्या प्रेतास त्या अधम भाषणतेत तमच टाकून पडून मेरे देवपूजेच्या फुल-
 माळेमारख्या पवित्र, सुडुमार व दवाह अंगा त्या सुंदर बऱ्येचा ता दह त्या बीमम
 व अति बोर अत्याचारस बळा पडलेला पाहून मोलवीसही त्या पापी मोपत्याचा
 तितकारा आला मानवी स्वभावाच निरीक्षण करणारास हा गोष्ट माहात आह का,
 मनुष्य स्वतः अनेक वेळा ज पाप सहज करतो त दुसऱ्याने वलेन पाहिज विद्या
 अँकिल म्हणजे नो त्या कृत्याचा मनापासून धार निषेध करण्यास सहजे प्रवृत्त
 होतो त्यानही फजल अित्यादि मोपत्याच्या त्या बलात्कारास अितर सर्व
 बलात्काराहून धारतम ठरणारी जी मुख्य गाष्ट होती ती ही जी ता बलात्कार
 मोलवीने वेलेल विद्या अनुमोदिलेला नव्हेता आणि त्यातही त्यास सुमति बळी

बलात्कार केलेला होता तो म्हणाला, 'छे ! जो असलें पापकर्म करतो तो जातिवृत्त 'मुसलमान' नव्हे !'

'अगदी बरोबर !' अेक मध्येच घुसून त्या दाटीत अुमा राहिलेला फकिरा-सारखा मुसलमान म्हणाला, 'बजीर, हें तत्त्व जर तुला कुटुमचे दंग्याचे रात्री कळलें असतें तर मलबारात आज-काल अुतास आलेली जातिवृत्त 'मुसलमानांची संख्या' अेका आकड्याने आणखी कमी होती !'

'हा बैटखानाच्या टोळीतील मुसलमान असावा ! पाजी कुठला.' हसन रागाने पुत्कारला.

'' 'हा शिया मुसलमान असावा' अबदुलने आक्षेपिलें.

'हा मुसलमानच नसावा.' महमद वेडा म्हणाला.

'मी बैटखानाच्या टोळीतील नाही व मी मौलवीच्या टोळीतीलही नाही. मी शिया मुसलमानही नाही व तुम्ही समजता त्या अर्थाने सुन्नीही नाही. आणि तुम्ही या बंडाचे आरंभापासून जो अमानुष क्रूरते आचरीत आहां त्याच जर मुसलमानांनी धर्माची शिकवण असेल तर मी मुसलमानही नाही. मी त्या टोळीतील आहे की जिचे मुख्य पैगबर महमद (बिस्वर त्यांचे आत्म्यास दाति व धन्यता देवो !) हे आहेत, जी कुराणास पवित्र पुस्तक मानीत असताहो मानव जातीवर ती शिकवण बलात्काराने लादणे पाप समजते, जी, मनुष्य मुसलमान आहे की हिंदु आहे हे पाहण्याचे आधी तो मनुष्य आहे की नाही हेच परमेश्वर पहिल्याने पाहील असें मानने ! हिंदु लोकाही मनुष्यच आहेत, त्यांच्यावर हा बलात्कार हे

हिंदूमध्ये नव्हे तर सर्व शिवा मुसलमानांना वापर व दांभिक म्हणून नामनेचे पुरूष
 अथवा मुर्ती मुसलमान तेवढा अस्तित्वात ठेवणे अशी नवीन ध्याऱ्या बेली मुद्रम
 गावाचा अधिपति त्या रात्री त्याने हाती पताच त्यास मुमति गापूर गावचे मागनि
 पळाल्याची बातमी लागली तेव्हा अंतर्धानाविषयी त्याच्या मनात धुममत अमलेल्या
 द्वेषांनीत निगरी व अत्यंत ज्वालाप्राही अशा मत्तराच्या दारची आहुति पडून
 त्याने अंतर्धानाचा मत्त्वानाश करण्याची निदता बेली त्याच्या अधिपतिरात्री स्पर्धा
 करणारा, शिवा असून गिलाफत राख्यान अधिपति होऊ अचिच्छिणाऱ्या काफराम
 शिवा पपाचे मुसलमान बलात्काराने वरत गिलाफतीचे शत्रु बाईविणारा, व सचांउ
 अधिपति अपराध म्हणजे मुमतीम आपल्या तावडीतून निसटून जात अमता स्वतः व
 मध्ये गडप करण्याचे घादन वगण्याग न चुकणारा हा अंतर्धान व त्याचे अनुपायी
 याचा नाग वरल्यान मुद्रम गावाहून निपून मोल्बीची टाळी मोल्बीवर अंतर्धानी
 येऊन आदळतो, अंतर्धानात त्या मुमतीच्या प्राप्तीविषयी मर्षांनी ठार पडून टाकल्याने
 मोल्बीला कारणा अंतर्धान न होत तो मारीत, वापीत, वाट वाढीत मुख्य ठाण्यात
 म्हणजे अंतर्धानाने मुमतीत ज्या गालीत ठेवले होते तिचे येऊन पाचला तो
 आल्याचा बातमी ऐनाच ते अंतर्धानाच्या टोळीतील फाजल व अंतर नरराक्षस
 मुमतीच्या प्रेतास त्या अधम मीपणतेत तसच टावून पळून गेले, देवपूजेच्या कुल-
 माळेसारख्या पवित्र, मुकुमान व देवाहं जगा त्या सुंदर जन्मेचा तो देह त्या बोभरन
 व अनि बोर अत्याचारास बळी पडलेला पाहून मोल्बीसही त्या पापी मापल्याचा
 तिडकारा आला मानवी स्वभावाचे निरीक्षण करणारास ही गोष्ट माहीत आहे की,
 मनुष्य स्वतः अंतर्धान वेळा जे पाप सहज करतो ते दुसऱ्याने केलेले पाहिले बिचा
 अंतर्धाने म्हणजे तो त्या वृत्त्याचा मनापामून पार विषेष्ट करण्यास सहज प्रवृत्त
 होतो त्यातही फजल अत्यादि मोपत्याच्या त्या बलात्कारास अंतर सर्व
 बलात्काराहून धारतम ठरणारी जी मुख्य मोष्ट होती, ती ही की तो बलात्कार
 मोल्बीने केलेला शिवा अनुमोदिलेला नव्हता आणि त्यातही त्यास मुमति बळी
 पडलेली । - की जिच्या प्राप्तीच्या आशेने मोल्बीचा मोपत्याच्या बळातील अर्धा
 अधिक भाग अत्यंत जित झालेला होता । तव्हा माहजिबच मोल्बीचा कोप अनावर
 होऊन तो आपल्या दोष्टीनील प्रभुपारंपकी हमनला म्हणाला 'हसन' हा वेवडा

‘सरकार तर मग ती जिवंत झाली आहे ! अल्हाची दापय ती मरून जिवंत झाली आहे ती पहा त्या दरीत आहे —’

पण हा म्हणतो तरी काय ! न जाणो क्वचित् भलतीच आशा मनात येऊ-
नही ती प्रदर्शित केल्याने ती खोटी ठरली असता होणाऱ्या अपुहासाने भीतीमुळे
मोलवी मनातही तिचा बुद्धार न करत म्हणाला — अरे वधा तरी वेडा कोणा
पोरीस पाहून ह वढवढत आहे !’

दरीकडे वाही लाक येते मोलवी पाहत राहिला तो ‘ह काय खरोखरच
सुमति की काय ? त्याच्या हृदयात चर शाले ते ‘ठाक’ दरात दडून वसलेली ती
पोर पुढे पुढे ढकलीत जा जी जवळ आते सा तो ता सुमति नसावी अस मोलवीस
घाटू लागले पण आता त्याची निरागा मुळीच तीव्र नव्हती या पोरीच्या ताड-
घळघळात व अगळटीत अस काहा आरपण होत का त्याने सुमताच्या अिच्छेची
बरीच तृप्ति होऊ शकावी जवळ यत व महमद वेडा खा यो हसून म्हणाय ‘सर-
कार ! अहो ही ती म्मी ! हरिहराचा पाय साडून जिगा मी पक्कणार होता ती
ही पकडलीच का नाही अखर !’

‘चूप बस मूर्खा ! हिंश तू सुमति म्हणून समजण्यास कार्य कारण झाले ?’
मोलवी राग दाखवून म्हणाला

घरघर कापलसे दाखवून महमद म्हणाय ज्या कारणाने तुम्ही हिंसा
कुटुम्ब गावी सुमति म्हणून राधा समजते त्याच कारणान माही हिंसा गोपूर गावी
दिवसाळोडी सुमति म्हणून समजली !’

‘तमी खराखरच सुमतीचो जवळ जवळ प्रतिमाच असल्यासारखी दिते चारी
वेद मुखादगत असणाऱ्या चिंतामणगास्त्री याच्या पवित्र बुद्ध्यात तिचा जन्म असल्याने,
अच असलेल फळ अडी माप्न तोडता आल म्हणजे ठगू मनुष्यास जस सहजच
अव प्रवारचे मसरा समाधान वाटत तस सुमतासारख्या ब्राह्मण प बस भ्रष्ट-
वून स्वतःच आभोगासाठी ठवण्याचा मोलवीचा जो एक हेतु तोहा लक्ष्मीच्या
प्राप्तीने पूर्ण होताच मोलवास समाधान वाटल व त्यायोगे मोलवाची अदासीनता
बराच नमी झाली धर्मवेढपणाचा गधोरा गुसाह त्याचे मनात पुहा सळसळ
रागठा त्याने त्या दीन व सकटामधून सकट सोगीत जनवासात अपमागात य
निरागतेत त्राहि त्राहि झालेल्या कववेम हाताने धरून तिच्या हनुवटीस राग करून
तू निभय ही ! मी तुझ्या मनात ज काय असल तशी व्यवस्था लावून देईन !’

‘अस आश्वासित, तिला त्याने आपल्या गाडीत बसवून घेतले क्षीणशक्ति भग्नाक्षेने
जिचे अगात प्रतिवार करण्याच सामर्थ्य एवढेही अुरे नव्हत अशा ती म्मान
कुमुमासारखी दिमगारी कायका गुपचूप तिथ बसून राहिला आणि तगा स्थितीत
मोठा दसहत्यारी धमवीर असता तरी आणखी काय करणार होता !’

होते अध्याय चरघा, आयत ५ वाय मागत । अहं तु कुटाण वाचल नाहोन, नाही तर तू गोणी तरी गुफी बिया बाबी अगाच बोणातरां मुमलमान म्हणवून घेणाऱ्या दाभिर पक्षातील अमावास. नाही तर तू शिया तर आहेगच ।

‘तू शिया माहत । तू बाबी आहेग । तू गुफी आहेस ।’ अशी मोलवीच्या टोळीतून अेकच आरोळी झुतळून दगटमार सुट झाली । अेटगानाच्या टोळीतील जे शिया होत त्यांना हा अपमान सहन न होऊन तेही मोलवीच्या लाखावर तुटून पडले. पटयाभर मुगडमानाच्या त्या दोन पक्षात तूपच लढाभो जडून कित्यक मोंपले ठार झाले, कित्येक घायाळ होऊन विव्ळ लागले । अेटगानाच्या मृत्यून त्याची शिया टोळी विस्वळोत झाली अगत्यान ती लवकरच दसदिगास जाव घेऊन पळू लागली. दगडाच्या चर्पावाखाळा ती पकीर घायाळ होऊन पडला पण मारामारीच्या अवतानात पुढा अेकदा झुडून धुमा राहिला व आपल्या अूच गभीर आवाजान तसाही स्थितीत रावप्राची चित्ते आतपण वरून म्हणाला, ‘वधूनो । मुमलमानी घमावर तुमची हीं आततायी वृत्ते जो चाळिमा आणीत आहेत त्याचा दाव्य तितका प्रतिवार करीत अवता तुम्ही भग्न वाफराचा वकील म्हणून टोमणे मारलेत । निरपराध हिंदूचे मानेवर चालविण्यासाठी जो आततायीपणाचो तलवार तुम्ही मी नवी नवी म्हणत अमता अपसर्लात तिनेच आता तुम्हीही अेकमेवास भारू लागलात । (आततायीपणाची तलवार जो दुसऱ्यावर आगारतो तो स्वतःच तिचे पाराने मारिला जातो ।) अजून तरी हें ध्यानात घरा की, राम-रहीम अेक आहे

कुटुमचे असे भयंकर स्थित्यंतर झाले होते परंतु त्या स्थित्यंतरावर भीषणतम वळस तर अजून चढावयाचाच होता. त्या स्थित्यंतराचे मर्म तर अजून व्यक्त व्हावयाचे होते.

तो कळस आज चढणार ! ते मर्म जाज व्यक्त होणार ! कारण आज त्या सर्व बदिबानाचा न्याय होणार आहे ते हिंदु जंगले व मुसलमान मोपत्यांनी तिलाफत राज्य स्थापन केल्यानंतर ते मागतील ती वस्तु त्यास न पुरविता आपल्या घराम, बायकोस व मत्तेस आपलीच समजून अजूनही हिंदु म्हणूनच जगत आहेत, या घोर अपराधाचा त्यांच्यावर आरोप ठेवण्यात आला होता

देवपूजेसाठी जिथे वसून सुमति माळ ओवीत असे, त्या वागेच्या मैदानात शेका भुच आसनावर मोलवी बसला. पाय टेकण्यास येव पायपीठ होती, ते कशाचे तर त्या श्रीरगाच्या सुंदर मूर्तीस छिन्नविछिन्न करून पालथी पाडून तीवर घातलेल्या शेका मझू गादीचे, त्या पायपीठावर पाय ठेवून मोलवीने 'न्यायास सुरवात करा' म्हणून सांगितले

न्यायासाठी त्या प्रांतात प्रस्थापित असलेल्या मोपत्यांचा जो पुरोहित वर्ग आहे व ज्यास ते बगल म्हणतात त्यापैकी शेकास आणविले होते मोलवीची आज्ञा होताच बदिगुहातील हिंदु बदिबानाच्या झुडी तेथे आणण्यात आल्या. बगल म्हणाला, 'अल्लाचे भक्तांचा जयजयकार असो, मलजारमध्ये खिलाफत राज्य स्थापन झालेले आहे, लश्करचे ते सर्व पृथ्वीवर स्थापन होणार आहे. या राज्यात सर्व पाखंड मूर्तिपूजा व महंमद पैगंबर (अल्ला त्याचे आत्म्यास शांति व धन्यता देवो) याचे वचनास न मानणाऱ्या नास्तिक शस्त्रींचे बीज देखील बुरू देखू नको म्हणून कालच मला अल्लाचा दृष्टान्त झाला आहे. अही अविश्वासी हो ! जरा बर बघा ! बघा, बघा आज्ञाशे भक्तावर काळींसी रेष ! ते फाटले ! या अल्ला ! मया खुबसूरती असे म्हणत तो बगल आज्ञाशेवर दृष्टि रोखून हसत हसत निश्चल व तन्मग्न होऊन बगला सर्व शमा थवित झाली जो तो आज्ञाशेकडे बघ लागला अंतक्यात वेडा

मोलवी आपल्या टोळीसह कुट्टमला आला अघड्या तीन चार दिवसात या कुट्टमचे ह वेवढे रिघत्यतर ! त्या नारळी पोपळीचे वनात जी घरे होती त्यातून आता वेदाचे मजूळ घोप अंक् येत नव्हते त्या रात्रीच्या भारामारीत पडलेल रक्त अजून घरातील घाटेवरील भूमीवरून पसर गेले नव्हते हरिहरशास्त्री याच्या घरात मोलवीने आपले सरकारी मुख्य ठाणे दिर्याने त्यास कलेक्टरचा वगला म्हणण्यात येऊ लागले स्थूलेस्वरसास्त्री - ज्यांना अगणात अस्पृश्य हिंदु आला अमता, मुसलमान आला तर अधिक झुटाकार तो वाय होणार, म्हणून वाटत असे, त्या स्थूलेस्वरसास्त्री याच्या घरात मोलवीच्या अधिकाऱ्यासाठी व सेनेसाठी भासाचे स्वयंपाकगृह अघडण्यात आले हात चिंतामणगास्त्री याची ती पवित्र वंद-शाळा - जेथून चारी वंदाच अस्सलित पठत अंक् येमी, तेथे आता वसायाच्या तर-यारी पाहून थरथर वापणाच्या गाजींचे मृत्युसमयीचे हवरडे अंक् यंऊ लागले ज्या पैत्यात पाणी घेऊन ब्राह्मणानी षाल सध्या वेली त्याच पैत्यातून आज मोपला लाक दारू पीत होते निकडे थोरगाच दवळात सब रात्रभर लडत ज्या घमबोराने त्या देवळाच सरक्षण वेले हात तो कम्बू सवाळी भयंकर घाव लागून शत्रूचे हाती पडल्यान ते देऊळ मोलवीचे होती आल हातें त्यातील थोरगाची सुंदर मूर्ति बाढून टाकून तिचे मुसलमानी मगिबीप्रगाणे तीन पायऱ्या घातल्या होत्या त्या देवळावरील हिंदुध्वज ओपटून हिरवा व सुर्की ध्वज तिचे लाधला होता व झप्ट काफराच दळूळ 'जिमानदार' मरयघर्मीयाच प्राधनेस याम्य व्हाव म्हणून अंक् तरण, गाय मान्न निच रवन त्या दवळाा जिबडे तिवडे, मूख काफर गंगोदक शिपडतात तस गिप-डून शुद्ध करीत होता या देवटथ्या सस्कारानतर हें सागावयाम नकोच की मोल-वीच्या स्वतःच्या प्राधनेस जितकी पवित्र असली पाहिज तितकी ती मजोद पवित्र

आपल्या बापादेखत त्या गिळंज्ज अवस्थेत अर्धनग्न अर्धभ्रष्ट स्थितीत राहावे लागल्याने मेल्याहून मेल्यासारखे झालेल्या मुली व आपल्या मुलीच्या व स्त्रियांच्या मानाचे व जीवनाचे आपल्या डोळ्यादेखत गतिरे झालेले पाहावे लागल्याने पुरुषत्वाची किळस वाटून वर वषण्यासही सकोचणारे बाप, स्तनाची मुले घेऊन धुम्या स्त्रिया व वृद्ध आज्ञा आज्ञाचा हात घेऊन अुर्मी राहिलेली मुले, सव थरथर कापत त्या तलवारीच्या वर्तुळात, कसाभीसान्यात गाथी जातात, त्याप्रमाणे, रडत, ओरडत, स्फुदत इकलली गेली

‘बोला मुसलमान होता की नाही?’ चार दिवसांपर्यंत ज्यास वदिलाऱ्यात खाण्यापिण्याचिपयी भास देत देत सत्तावून सोडलेले हाते क्षीणशक्ति क्षीणभक्ति अशा त्या लोकातून अुत्तर नाहीच अुठले नाही, ‘बोला मुसलमान होता की मरता?’ अेक व सर्वांचे प्रथम अुत्तर आले ‘मरता’

तो कोण ? तो कम्बू होता धीरगाचे देवळासाठी अखेरपर्यंत लडून तो घायाळ होऊन व दिवान झालेला होता

त्या टोळीत तो अेक व सर्वांचे प्रथम म्हणाला ‘मरतो !’

त्या टोळीत तो अेक व सर्वांचे प्रथम ठार मारला गेला

त्यावे मरतो म्हणून अुत्तर येताच अितरास हिंदुधर्म न सोडल्यास काय भयंकर प्रसंग गुदस्ती याचे प्रत्यक्ष अुदाहरण दाखविण्यासाठी थगलाने त्याम अेकदम धाहेर आणविले शेजारीच अेक विस्तीर्ण विहीर होती हिच्या पाण्यातूनच पाणी काढून सुमति आपल्या फुलझाडास घालीत असे त्या विहिरीच्या काठावर त्याम आणिले, मुसलमान हात नाही अने म्हणत थसताही त्याचे डोक्याचे सव वेंस काढण्यात आले त्याम फरफटता अिकडे तिकडे ओढून तरवारीने चिरण्यात आले व

तर दिगत नाही,' असे म्हणण्याची छाती होमीना थोडपा वेळाने 'अल्हा, तू घम-
चारावर तिखी प्रगल्भ आहेस,' अस भक्तिमराने म्हणून घाल पुढे बोल्हू लागला,
'आता जा दृष्टान्त मला झालातोच हू गुमलमाहो, तुम्हा मयांस होअु पावल मला
वाय दिसले माहीत आहे ?'

अत्यंत अग्रगण्येन ते विस्वागनिष्ठ मेकडा मोपले म्हणाले,

'नाही आचार्य !'

'सागू तुम्हाला ?'

अत्यंत अधिरस्तने ते धमत्कारलोलूप मोपले म्हणाले, 'सागावे ! आम्ही पाया
पडता, सागावे ! आचार्य !'

मग परी दिगत्या ! त्याच्या हाती वाय हीते ? स्वयंकृताच्या माळा !
त्याचे डाळे वग होते ?

या कुराण चरीफच्या अध्यायात सांगितले आहे तसे, बाळेमोर नि लख
मिवरा ! त्या माळा त्या परा मापला वीराच्या गळघात घालण्यास आल्या आहेत
धममुद्रात जे मर्तीर त्याच्या गळघात आजक ह्या माळा पडतील धममुद्रात जे
जिवती त्याच्या गळघात भोगाच्या माळा ह्या जात आणि परीच्या भाळिण्याच्या
माळा त्या जात ! हे धमवीरास फळ आणि वाफरास ? तोषा ! तोषा !

'तावा ! तावा !' अगावर दाहारे झुडून मोपले अद्गारने

औश्वरावर व पैंगयरावर जे विस्वास ठेवणार नाहीत ते वाफर-याना
सांगितल्याप्रमाणे त्यास वाय फळ ? मयनर नरवाग्नि सापलेला त्यात निवास ! पू
व दुर्गंधि, सडक प्रशय ज्यात मिसळले आहेत-तापू पिण्यास वस घरा फरकटत
नेण्यात येओर मग ते पश्चात्ताप परतों पण औश्वर त्याच ताडमुद्रा यपणार
नाही, मग पश्चात्ताप मायहोणार नाही ! कुराणचरीफमध्ये ह स्पष्ट सांगितले आहे !
तोषा ! तावा ! म्हणून हे वाफर हो हे बदिवान हो मी तुम्हास अल्हाचे हुकुमाने
सांगतो वा तुम्ही जर या नरवानोषामून स्वतःचा बचाव करू अन्ध्यातअमाल तर
आताच आता गुमलमानी धम स्वीकारा नाही तर भरण या जगी व नरवाग्नि त्या

आलें. अल्लास प्रिय असणाऱ्या पंगंवराचे आज्ञेनुसार तुमची आता सुंता झाली आहे! आता तुम्ही-मुसलमान शाला आहात. आता धर्माने चला. स्वर्ग तुमचा आहे पण जर का पुन्हा हिंदूंत मिसळू पाहाल किंवा त्यांच्याशी संबंध ठेवाल तर मुसलमानी धर्मापासून तुम्ही पदभ्रष्ट झालात असे समजून तुम्हांस धर्मज्ञेप्रमाणे ठार मारण्यात येईल.' नंतर त्या सर्वांमोपले लोकांची खूणमणून स्थिमांस व पुरुषांस तदनुसार मोपला वस्त्रे देण्यात आली व पुरुषांस वेगवेगळे कपडे भुमने करण्यात आले.

'दुसरी टोळी!' धंगल गर्जला.

सगळेच त्या तरबारीच्या वर्तुळात दुसरी पंचवीस-तीस हिंदूंची टोळी आणविण्यात आली व कोंडली गेली. तीत अेक विध्या रागावून शेजारच्या अेका' म्हातारीस दूर ढकलून म्हणाला, 'चेरडे, तू जातीची भसकुनी-टांड ना? नि मला महाराजा शिवतेस! दूर!' हे पाहून तो मसाल घेऊन हिंदूंचीं घरे जाळीत फिरणारी मोपला कुर्या खो खो हसून म्हणाली, 'मेल्यांनो अजून तुमचे डोळे भुघडत नाहीत! अरे तुम्हां हिंदूंस दिसाये म्हणून मो ही मसाल दिवता देखील पेटवून फिरते, पण तुम्हास अजून दिसत नाही! मेल्यानी, मुसलमानांच्या बंदीगृहात, राण्यात, लाथेखाली तुडविले गेलेत, गाडीच्या रकताने भरलेले मासे हात मो त्या तलावात घुळून ते पाणी तुम्हांम पाजविले. पण तुमचा विटाळ व शिवादीव अजून गेली नाही! - महाराजा डॉंवाचा विटाळ शाला ना? अरे जिवंत असताना तर तुम्ही हिंदु म्हणून कधीही अेक जाति म्हणून अेकत्र शाला नाहीतच, पण मेल्यांनो, आता हिंदु म्हणून सर्व अेकत्रच मरणाचे तोंडात चिरडले जाता आहा तरी देखील - तेवड्यापुरते देखील अेकत्र होत नाहीना! मरा मेल्यांनो.'

जिवंतपणी ह्या जगी नरकायातना भोगल्यास अंगाम किडे की रे पडले तुझ्या ! आणि मी वध, हा मीलवी वध—हा चंगल वध. कसे घट्टपुष्ट गाद्यागिद्यांत लोळत आहो या जगी—व अल्ला व पैगंबर ह्यांवर माझा विश्वास आहे अितकें म्हटल्याने स्वर्गसुख भोगणार पुढील जगी ! अजून तरी केवळ पुण्याने, केवळ सितिक्षेने, केवळ पोयीच्या पानांवर जगात पोटा भरेलच—पुण्याचा घाटी परमेश्वर—न्यायाचा जप अंती स्वतःसिद्ध टेबलेला—बिरयादि खुळ्या वरपना डोवयातून मेल्या का ? मेल्या पापावाचून जगात जिवंत राहता येत नाही. दिसल का हें तुला ? 'असे म्हणत त्या थेरडीने ती मशाल पुनः त्याच्या डोळ्यात खुपसली, हरिहर तो चटका वसल्याने व्याकुळ होवून पुनः म्हणाला, 'राम ! राम ! राम !'

'आता रामच म्हण मेल्या अेकदाचा,' म्हणून ती निष्ठुर थेरडीं छोलीं हमली.

त्या धीर ब्राह्मणास त्याच्या दरीर वेदनाहूनही ह्या अपमानाच्या मानसिक वेदना असह्य झाल्या. त्याचे मागोमाग चितामणशास्त्री हांता. त्याचे मागोमाग कप्याच्या टोळीतील दोघे तिचे तरुण धिये होते. कृष्ण नायर वैद्य—जो धीरगाचे सरक्षणार्थ लढताना घायाळ झालेला होता तो त्याचे मागे होता. त्या तरुण धिय्यास चंगलने हटकून म्हटले—'हे तरुणानो, ह्या ब्राह्मणाच्या, ह्या क्षत्रियाच्या नादास लागून तुम्ही कां विनाकारण मरता ? तुम्ही मुसलमान व्हा. ह्या आता वाटविलेल्या हिंदु स्त्रीमधून हवी ती तुम्हास देतो. सुखाने ससार करा—तुम्हास—, पण त्याचे ते राज्य पुरे होण्याचे आघोष ते महार तरुण म्हणाले, 'चूप, रे मूर्खा—आम्हास अेकच वाप होता. तो हिंदु होता. म्हणून आम्हीही हिंदु आहोत, ब्राह्मण, दानिय, बेदय, महार, माग आम्ही सर्व हिंदु' अेकाच यापाची मुलें आहोत—आमच्या बापाचें नाव महादेव ! आम्ही सर्व हिंदु अेकाच आमीची लेकरें आहोत. आमच्या आमीचे

‘चवथी टोळी’ म्हणून थगळ गर्जला पण अतिथ्यात — ‘ते आले ! सरकार ते आले’ म्हणून अंक मोपला घोडा भरधाव फेरत तिथे येऊन म्हणाला मोठ्या आनंदाने असळून थगळ म्हणाला, ‘अल्हाची प्रणता असो ! काण ? अनवरपाशाची सेना आली ? ते मोपल्याचे साह्यास दहा हजार तुर्क, बीस हजार बुद व बावन हजार अरब घेऊन येणार होते’

‘अनवर पाशा गाजी आहे ! बावन हजार अरब लोन आले’ मभेत अंकच जयघोष साला

‘नव्हे, नव्हे अनवर पाशा नव्हे—’ अडगळून तो घोडेस्वार म्हणतो ताच मोठ्ठी म्हणाला, ‘तर मग कोण आले ? अफगाणिस्तानच अमीर ? दिल्ली मुसलमानी घोरानी वधोच घेतली हाती अमीर अस्लामचा खडग आहे

‘अमीर अस्लामचा खडग आहे ! पण सरकार अमीर नाही आला —’

घोडेस्वार अतिशय म्हणत आहे ताच ती कृत्या मशाल बुच करून व समुद्राकडे निरीक्षून आरडली, मग काण आले ? अरबस्तानातून समुद्राचे मार्गाने खलिफा जी शस्त्रास्त्रे घादणार होता व ज्याचेसाठी कुट्टमच्या खिलाफत मदळाने तीन लाख रुपये घाडले हात ती शस्त्रास्त्रे भरून आरमार थाल की काय ?

‘बुप थरडे’ त्याचा राग, निराशा व साचलला क्रोध तिच्यावरच शेवटी काढून ती घोडेस्वार म्हणाला ‘सरकार ! ते अनवर पाशा, तो अमीर, ती शस्त्रास्तानी भरलेली अरबी गन्धत व ते बावन हजार तुर्क कधी यतील त येथीत, पण सध्या जे आले आहेत ते त्यापैकी कोणी नसून आले आहेत केपळ मुरखे एफ ! हिंदूच्या छळाच्या कहाण्या ऐकून व पाहून चिडून गेले व दवमदिराच्या पडलेल्या

मोलवीच्याही छातात घस्स झाले, पण मोपल्यांचीं मनें त्वरित झुत्तेजित करण्यासाठी तो शटकन् म्हणला, 'हां चला आणा त्या वाफरांच्या बऱ्या सगळ्या मजपुढे !'

त्या सगळ्या तरुण मुली, ज्यांस न भारिता तसेंच लूटीचा अेक पदार्थ म्हणून ठेविले होते, त्यांना आणून हारीने उभे करण्यास आले. बंगल म्हणाला, 'छोकरांनी ज्या तुमच्यापैकी मुसलमान होतील त्यांचाही मोपले सरदार लग्ने लावून त्यास विधियुक्त अर्धांगीपणाचे सर्व अधिकार देतील. पण ज्या मुसलमानी धर्म स्वीकारणार नाहीत त्यांस बळाने दासी म्हणून मोपल्या सैनिकास वाटण्यात येतील.

'पण मी मरण्यास सिद्ध आहे,' 'मी, मी' आणि 'मी' पांचसहा तरुण वीर-कन्यका त्या रांगेतून निभंयपणे पळल्या. पण ती थेरडी त्यांतील अेकीच्या तोंडास कुरवाळून व आपले हिंडीस तोंड तिच्या गालास बळे बळे लावून म्हणाली, 'माझी छकुली, तीं बजून पळी आहे. मरायचें सगळ्यांनाच आहे. पण पोरीं पोडे जगून तरी पाहशील कीं नाही ? तुला वाटेल ती मोपला वे भग तर झाले. अग हिंदूपेशा मोपला फार चांगला. मी अनुभवाची गोष्ट सांगते अंक.' 'जळलं रांडे तुजें तोंड.' म्हणून त्या पाणीदार मुलीने त्या थेरडीच्या तोंडात बुडविली. पण त्यायोगे त्या विक्षिप्त भ्हातारीस समाधान घाटल्यासारखें होऊन ती म्हणाली, 'अहाहा जर हिंदु पुरुष असे दुमन्याच्या तोंडात चढावणी माराय्यास शिकते तर भाड्या छकुले, मोही तुझ्याबरोबर मरण्यास सिद्ध होते ! पण त्या मेल्याना तोंडात खाण्यातच साधुपणा घाटतो ! म्हणून तर मी त्यांच्या तोंडात अेकसारख्या मारीन आले आहे ! कधी त्यांचें पोड भरेल तोंडात खावून ! त्या दिवशी मी मरेन !' तिची ही विक्षिप्त टक्की चालली असता तिकडे घाओघाओने मोलवीने त्या हिंदूच्या मुलीतून आपआपल्यास व्हेल ती निवडून घेण्यास गोगन्यास सांगितले. प्रथम मोठे सरदार व भग घाकडे व भग सैनिक, असानी निवड करावयाचें ठरले. सर्वांस प्रथम महमद घेढा म्हणाला, 'मला लक्ष्मी हवी.' हे अंकताच मोलवीच्या कपाळावर आठवा दिगू लागल्या. तेव्हा लगेच सावरून महमद म्हणाला, 'मला लक्ष्मी हवी ! मी तें प्राज्ञाव बेलो आहे व आपणा सर्वांस अत्यंत श्रेष्ठ व प्रथम मानाचे अधिकारी जे मोलवी त्यांना मी ती अर्पण करणार ?' 'ठीक ? ठीक !' सर्व म्हणाले. पण बंगल चूप राहिला. त्यास वाटलें मोलवीने आपला जाणून बुजून अपमान करविला. नंतर अब्राहीम म्हणाला, 'मोलवी नंतर निवडणूक करण्याचा हुक्म माझा आहे.' पण अबदुल रागाने म्हणाला, 'माझा.' तेव्हा अब्राहीम म्हणाला, 'मी तीन वेळे मातीस मिळविली, दहा ते वीस मुली व बायांस पकडून आणिले, त्यांच्या वापस, भावंड व मवऱ्यागडार मारिले किंवा घायळ केले किंवा मुसलमान बनविले म्हणून मी श्रेष्ठ मिलाफत राज्यात घमंस्वार व दानुदमन माझ्याजिकडे कोणी केले ?'

‘अवदुल्लाने’ अवदुल म्हणाला, ‘मी कुटुंबाच्या बाह्यावनातील काफराच्या सर्व पुस्तकास आग लावून दिली, सुमतीचा पाठलाग मी केला. हिंदूवर दया करा म्हणून म्हणणाऱ्या, आमच्या धर्मवीरांच्या घेरास—कृत्यास अत्याचार समजणाऱ्या खिलाफत राज्याच्या द्वेषाचा अशा त्या शिष्या मुसलमान फकिरास शेवटचा दगड—मी—ज्याने त्याचे कानशील नारळासारखे ताडवून फुटून चेदामेदा झाले—तो प्राणघातक दगड मी मारिला. मी अफगाणचे अमीरसाहेब दिल्लीस आले ही आनंदाची बातमी आणली. मी अलौमुसेलियरच्या समक्ष माधव नाथराचे पोटात सुरी भोसवली कारण त्याने खिलाफतच्या चिटणिसाचे काम कीत असूनही दहा हजार रुपयेच मोपला बटासाठी हिंदूपासून जमविले व दहा लाख जमविले नाहीत. मी शिपायास लुटले. मी काफराच्या देवाशी लडलो मी काफराच्या शेकडो पुरुषाशी लडलो. मी काफराच्या शेकडो स्त्रियांशी लडलो.’

तो येरडी गर्जली, ‘तर मग तूच सयानं तूर व धर्मनिष्ठ आहेस हें निश्चित. पण मी ? मी अंतराखो तीनचार दिवसरात काफराच्या घरास आगी लावीत आहे अर्धे मलवार मी जाळले. पण अजून जाळले नाही माझे बाय कोणाशी भाडण होते ? केवळ मुसलमानी धर्माचा अभिमान म्हणून, त्याचा काफरास दारास वसून हिंदु होण्यात केवडी हानि आहे हे त्याच्या लक्षात यावें म्हणून मी हे कार्य करित आले. माझा धर्माचा अभिमान व देशसेवा काय तुम्हाहून कमी आहे ? कानामागून आले नि मेले तिखट झाले ! दोन काफराच्या मुलीस तर मी हीरपळूनच काढले ! अल्लाची शपथ ! नि कित्येकीस बळे बळे मोपत्याच्या ..

हा वाद माववून मौलवी म्हणाला, ‘बीरहा, अब्राहिम, अवदुल्ला, बुड्डी अम्मा ! तुमची व अितर अनेक बीरांशी शूर्येही निःसंशय तुम्हांस या लोकांत यश व शुभ व परलोकी स्वर्ग साधण्यास कारणीभूत होतील अितकीं अुज्ज्वल आहेत. तुमच्या पराक्रमानेच आज या राज्यपीठावरून खनि सांगता येत आहे की, या माझ्या राज्यात आज अेकही काफर जिवंत अुरला नाही आज या खिलाफती राज्यात केवळ परमेश्वर व पैगवर याच्या आज्ञेस मानणारे सदधर्मनिष्ठ, अिमानदार मुसलमानच राहात आहेत. न्यायपरायण अिस्लामी कायद्यानेच काय तो अिथे राज्यकारभार चालत असल्याने अन्यायाचे येथे नावसुद्धा अेकू येत नाही आणि म्हणूनच माझी अशी आज्ञा आहे की, या धर्मयुद्धात मिळालेली लूटही आपण पवित्र पुराणाच्या आज्ञेप्रमाणेच वाटून घ्यावी आठव्या अध्यायाच्या पहिल्या आयनात कुराण शरीफ सांगते की, ‘हे विश्वासनिष्ठ मुसलमानहो, तुम्ही काफरांशी लडून मिळविलेल्या लुटीविषयी भाडू नका. नि संशय सर्व लूट परमेश्वर व पैगवर यांचीच आहे ते देतील, करतील त्यास व तसे सर्वांनी मानावे आता परमेश्वर सप्तस्वर्गाहून अुच विराजमान असल्याने त्याने पृथ्वीवरील लुटीचा हक्क पैगवराम दिला. पैगवराने खलिफास दिला, अर्थात् खलिफाने ज्या वेळेस या खालिफातोल खिलाफती राज्याचे प्रतिनिधित्व

‘मशावरून’ ‘मशा’ म्हणांग.

‘मशावरून?’ मशा प्रतिध्वनिली.

‘कारण की घेदरच्या लग्नातील जेव्हा पैगवरावरोवर काफराच्या सैन्यानी मोठा अनघ गुदगविला तेव्हा याच सेनापनांचे जेव्हाचे हाताछाली दोन हजारानी सेना अन्धाने धाढले होती त्या वेळी त्यांचे विरंटास तीनच तारे होते आताही तीनच आहेत ! अहो, काय तेज !’

‘अहो, काय हें तेज ! आम्हांत वपवत येतील नाही !’

‘पण तें तुम्हांत तुम्हांतही वपवेल !’

‘केव्हा ? कव्हा आचाय, केव्हा ? या पाप्यास जेव्हाच्या विरंटाचे तीन तारे केव्हा दिसतील ?’

‘काफिरांशी लढना लढना तुम्ही मेल्यावरोवर ! मरताच दिसतील आणि मर्या, वाळत्या काळत्या डाळत्याच्या ! नि मुद्दर तिशोर तुमच्यापाशी हसत झुगे की जल जलन केलेले मोता !’

‘गुर सुगुर’ या अध्यायात सांगितलेली सर्व वचने खरी होतील तर बोला, गुरत्याची काही कथा आहे काय ?’

‘देवदूनापुढे गुरत ?’ ‘सिहापुढे मराव !’ मशा प्रतिध्वनिली

‘तर मा आजच्या आज गुरत्यावर छापा घालावयाचा ना ? काफराच्या

‘यदुबाबी तडि मापल्याने रिकामे हात जावून दावून घरातील काफराची दाह कुठेनाही हाजील—मापल्यात गाळीच लागतार नाही

‘मग आजच आम्हा लढणार ! अल्ला हा बक्बर ! दान, दान !’

‘ठरते तर मा’ मरतीची मध्यच झडून म्हणाला, ‘गुरत्यावर छापा घालावयाचा परंतु प्रथमतः आपल्या घरातील संपात—दुख—पारमातंत मिळवून टाकून नंतर चला यगल, हे बाकीचे जे काफर बदिवान आहेत त्यास अक्लहाच विचारा—नाही तर विचार नवा केवळ वायवात रुचल तो ता निवडा व बाकी स्मरित वत्तल कल्ल टाका ह धनु जिवत राहिले तर ते काफर गुरसे येताच त्यास मिळाला व आमच्या नासास कारण हातील मारा मारा ! तरसहा जिहरेत येवून घा !’

हे क्रूर शब्द ऐकताच झुरलेल्या शेदोनच हिंदू बदिवानातून अेकच दुखाचा ओंठ टाहा फुगला म्हणान्या बाया, कावळीं मूत्र तरण, दाल, वृद्ध, स्त्रिया, गुरप अेका गव्दान ह्या त्या मीलबाण्या अेसा क्रूर निश्वासातह त्या सर्वांचा जीव गेल्यामारखा झाला मार नवा, निदान माझ्या मुलास माझ्या आजोस, माझ्या बापास, माझ्या भावास—मार नवा !, मारा, मी मुसलमान होत नाही ! मार नका मी मुसलमान होती अनेक ध्वनि, अनेक वेदना, भयंकर कल्लोळ झाला—अेक क्रूर मालवीच्या अना कठार शब्दासरशी !

त्या क्रूर मीलवीच्या अेका वठोर शब्दासरशी सर्व मोपले अेकदम त्या निःशस्त्र, मयभीन, दीन श्चिदिवानावर तुटून पडले आपण कणसे कापतो तशी, तरवार जिथे जशी पडली तशी वचाकच कापू लागली शिरे, हात, पाय, कवड्या, मांस, रक्ता, नसा, फाडलेली पोटे, ओढून वाढलेली आतडी—केवळ कापाकापी होऊन तो सर्व रंदा—मनुष्याच्या जीवनाचा रंदा—त्या विहिरीत फावड्यानी म्हातीचा रंदा ढकलावा तसा ढकलून देण्यात आला

मीलवीने थगलला विचारले, 'वाय आचार्य, सर्व न्यायक ? सपले ?'

थगल म्हणाला, 'सर्व'

मीलवी गभीरपणे शुभा राहून व आजूबाजूस जितके दिसू शकले तितक्या दूर अतरावर पाहून म्हणाला, 'अिमानदार हा ! अल्लाचा विजय असो !' 'ब्राज या क्षणी मी माझ्या आयुष्याचे अति शुच्च शिखरावर शुभा राहून ओश्वरास अनेक घन्मचाद देत सांगतो की, गाझ्या हाताखालील या कुट्टम व गोपूर तालुबपात अेकही हिंदु जिवंत राहिला नाही माझ्या राज्यात या क्षणी अेकही देखूळ वा मूर्ति अस्तित्वात नाही, लंक मुसलमान केले, शेकडो काफर वत्तल घेले, शेकडो दगडाच्या काफराचे व नास्तिकपणाचे योज मी पार खणून काढिले आहे शेकडो देवास पालथे घातले वस्स आता केवळ विश्वामू, सत्यधर्मी पंगवराचा व त्या अल्लाचा घोष काय तो या माझ्या राज्यात अेकू येथील या खिलापती राज्यात अय्यायी, पापी, मूर्तिपूजक, अधर्मी व अत्याचारी असा कोणीही अुरला नाही !'

मीलवी 'आपत्या राज्यात' अस जें म्हणत होता ते व ज्या प्रौढीने तो थगलाचे विमपिहि महत्त्व न दाखवित वोलत हाता ती पद्धत हें थगलास मनातून खबले नव्हत तसापि अुपड विरोध न दाखवित पण वाहीतरी स्वतःचे महत्त्व स्पष्ट व्हावे म्हणून मध्यम मगत्र म्हणाला—

'परंतु गाता गुरखे आल्यापी जी वात्तमी आली आहे तिचा प्रतिवार प्रथम केला नाही तर हें पण श्चदानित् अल्ला आपणापागून हिरायून नेथील त्यातही जेविल्ले देवदूताचे मंथ्य—अल्ला त्याना विजय दवो !—ह जवळ येत चाललेले आहे तेव्हा आता आजचे धुरलेले अत्यंत आवश्यक काम म्हणजे ज्यानी ज्यानी या खिलापती राज्याचे प्रस्थापनसाठी वष्ट मासल त्यास त्यास यथाचित पारितोषित देणे हें शक्य तितक श्चवार दुरखून आपण शत्रूच्या सन्याचा धुव्या झुडविण्यास जाऊ हें राज्य सर्वांनी नमविल्ले आहे हें तिनाफत राज्य आहे येथील सपत्ति सर्वांची समाभीव आहे

'सपत्ति सर्वांची आहे ? समाभीव आहे' सभा गजंली

'आणि मृतपुढी ! सर्वांचा समाभीव आहे,' ती थेरडी खोखो हसली

मजकडे दिले त्या वेळेस त्या देणगीमुळेच तो हक्क मजकडे आला म्हणून सर्व लूट ही धर्मंत प्रथम माझी आहे या लुटीत मी तुम्हा धर्मवीरात जे वाटून देऊ अन्विष्टतो त केवळ माझे औदायनि व धार्मिक प्रवृत्तीने होय म्हणून तुम्ही मी लुटी-विषयी जी घाटणी करीत तो वादविवाद न करता वाटून घ्यावी असे बोलून त्याने त्या मुलीतून जी ज्यास वाटली ती त्यास देऊन टाकिली नंतर मध्यम वयाच्या बायकास वाटण्यात आले त्यातील अेक साध्वी स्फुदतस्फुदत पुन पुन म्हणाली की 'वया वरा मी विवाहित आहे मला माझ्या पतीकडे घाडून घा नाहीतर मला ठार तरी मारा !' !

थगल म्हणाला, 'स्त्रिये तू जोवर मुसलमान झालेली नाहीस तोवर तुझा पति असणे शक्यच नाही कारण कुराण शरीफच्या चवथ्या अध्यायाच्या पंचविसाव्या आयनाप्रमाणे हस्तगत झालेल्या नाम्तिकाच्या स्त्रिया - त्याची पूर्वी लग्ने पालेली असोत नसात - मुसलमानाची मत्ता होतात आणि कुराण शरीफच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या दोनशेविसाव्या आयनाप्रमाणे काफराची स्त्री विरतीही भली का असेना त्रिचपापेक्षा मुसलमानी दासीहो थेट होय अस आज्ञापित आहे ! तव्हा तुला पति असण्याचे अधिकार मुसलमान होओता मिळणार नाहीत वाफर पतिशास्त्र मानीत नाही मुसलमान पति मुसलमान धर्म स्वीकारीता तुला मिळू शकत नाही म्हणून केवळ बटिक हाअूनच तुला राहिले पाहिजे '

' पण मला ठार मारावयास तर शास्त्र विरुद्ध नाहीना ? ' ज्या शास्त्राने कोंबळी मुले व बूड पुरव मारता गेतात, अस्पृष्ट कुमारीचा भ्रष्ट करिता घेतात व देवमूर्ति काडता घेतात त्या शास्त्रात यज्ञचित् स्त्रीला मारून टाकण्यास बाही तरी आधार सापडणार नाही हें शक्यच नाही मला मारा ! मी हिंदू म्हणून मला मारा !

थगल म्हणाला, 'अे स्त्रिये, परतु हें पडा - ' ताच रागावून ती मापला हृत्या ओरडली, अे थगल तू त्या य वचित्त बटकीची समजूत ती बाय घालीत वसला आहेस ! तू मुसलमान नाहीस वाटत ? अध्याय सात आयन अेकशेअट्टावनमध्य बाय सांगितत आहे ? सव पुराणात मी त अेक आयन पाठ केले आहे व त्या अेका आयनाने माझ्या आत्म्यास या मशाली अितव स्पष्ट दिसू लागे आहे मुसलमानानो, त्या आयनाने सागिनंगाप्रमाणे विश्वास ठेवा ! निरंतर अीशप्रेपित महमदावर विश्वास ठेवा ! बुद्धिवाद नगला करतोस ? जो बुद्धिवाद करिता तो गुगग्यास वसला ? '

अितक्यात अेका मापल्याने आपली अेका स्त्रीला परडून आणिली 'अेक काफराणी बाया विलाफन राज्यात अजून जिवत आहे '

' आणि तिला पुढे ' ती घेरडी म्हणाली आणि ती पुढे यत्नाच सो त्या हसून म्हणाली, अरे ? ही तर माझ्याहून कुस्य हिन्ना कोण पावणार ? मग देखील अेसादा 'थरा मिळेल ' - मापल्यातीन अनेक लोक खदरादा हसून म्हणाले, ' आम्ही गळे मिळ - अेसादा वा ! ' ' पण या म्हणान काणी घेता वा ? ' मापले ओरडले.

‘फुटत देखील नको’ ‘तर मग मर राडे’ ती घेरडी म्हणाली. तेव्हा अगदी विव्हाळपणे ती भयभीत झालेली स्त्री म्हणाली, ‘माहिजे तर मारा—पण आज मारू नका, मी पाया पडते, मी गर्भवती आहे. दोन महिन्यांनी हे मूल जन्मले म्हणजे मग मला सुखाने मारा. पण आता माझ्यासाठी हा माझ्या गर्भातील निरपराधी जीव मारू नका ! मी गर्भवती आहे’

‘हातिच्या ! वये तू गर्भवती आहेस अतिकेच ना ! तर मग नरकात बाळं-
तिणीच्या स्वतःच खोल्या असतात. तू मर, त्या खोलीतील अंक तुला मिळेल अतिकेच नव्हे तर मी स्वतः तुझे बाळंतपण करावयास दोन महिन्यांच्या आत तुझ्या मागो-
मागच नरकात येते आहे. तर मर भिबू नकोस !’ ती घेरडी असे म्हणत असताही तिच्या या बोभत्स व भोपण विनोदाने सर्व भोपले मोठमोठवाने अंक हशा पिकविते झाले. त्या हशाने जास्त अत्यंत होऊन आपल्या विनोदाच्या वेगुद्ध मरात त्या घेरडीने आपली सुरी त्या स्त्रियेच्या पोटात हसत हसत अकस्मात् खुपसली. ती स्त्री ठार झाली. तो गर्भ चिरून गेला.

‘ही घोडगाळेच्या गजीपाशी राहणारी म्हातारी. अरे, ही कशी अितका वेळ झाचली ! अरे हिला मी वायको करतो ! नव्हेगी करतो !’ असा भोपला सैनिकात घुन. हशा सुरू झाला. कारण अंका म्हातार्या जख्ख हिंदु स्त्रीस तिच्या गावातील तिच्या गजीपुढच्या अंका जीणं झोपडीतून हुडकून घेऊन आणलेली होती जो कोणी भोपला, पुरुष वा स्त्री, हिंदूतील कोणत्याही मनुष्यास पकडून आणील त्यास पारितोषिक मिळेल अशी दवडी खिलाफती राज्याच्या प्रथम दिवशीच पुकारली गेली असल्याने हिंदू मृगया करण्याकरिता जो तो भोपला फिरत असे. परंतु या जख्ख म्हातारीमहो काही मोठ आहे हे कोणासही खरे न घाटल्याने तिकडे कोणीही लक्ष दिले नव्हते. त्यातही ती आज अितके दिवस त्या कुटुंब गायत त्या घोडगाळेपाशी अितकी गुपचूप पडलेली अने की त्या झोपडीपाशी पडलेल्या जुन्या अंका वडाच्या मोडकळलेल्या पाराप्रमाणेच ती कशातच जमा नसे. ती अितकी म्हातारी होती की त्या गावातील म्हातार्यातील म्हातार्या भागसालाही ती तरुण अमलेली अशी कधी जाळवतच नसे ती फारशी कधी कोणाशी बोललेली माहीत नसे. पण जे काय दोन चार शब्द ती बोले ते तिरसट व तीव्र असत. तिची पूर्वपंढिका कोणामच माहीत नसे, तिच्याकडे कोणी कधी येत नसे ती कणायडे सहसा जात नसे तिचे नाव देखील कोणास माहीत नव्हते साप्रत निला ‘गजी-
पासली म्हातारी’ अतिकेच सर्व म्हणत असा त्या जख्ख म्हातारीमहो पारितोष-
कापे आशेने अंका भोपला मुसलमानिणीने जेव्हा घेऊन आणिली तेव्हा अर्थातच सर्वत्र हशा पिकला. कोणी म्हणाले, ‘या जखिणीय पकडण्याकरिता त्या विवि-
धमाला सबध दोन वयड्या द्या.’ वा अितके वा या गजीपासल्या म्हातारीचे मोल कमी आहे ? हिला घरण्यासाठी सबध अंक वचडी व अर्धी फुटकी असे दीड वचडी

पास्तोपिक मिळावे ' मी तुला दीड सोडून दोडशे कचड्या देतो, हिला तू वायवो करतोस ? ' 'अरे ती वायका आहेच ! तिला आता पुरुष केले पाहिजे ' कशावरून हें ? कशावरून ती वायको आहे ? हा लेनाचा तिची सागापाग परीक्षा घेत असतो वाटत के-हा के-हा ? ' असा नाना प्रकारच्या स्वस्त व गुडगिरीला सहज अशा कोट्या त्या मोपत्याच्या जमावातून अठत मोठमोठ्याने हशा पिकवीत होत्या त्या विनोदाने अुत्तेजित होवून ती वृत्त्या पण आपली मशाल घेवून त्या गजी-पासत्या म्हातारीपाशी धावली व म्हणाली, 'अे अम्सरे तुझ्याहूनही म्हातारा या जगात बीण आहे ? '

'तुना बाप ' म्हातारी अपरोधिक हसली

'तुझे/मोले जरेंच वा-ह्या माझ्या फुटवया कवडीजितक आहे ? '

'नव्हे तुझ्या फुटवया कचडाजितने नमून तुझ्या फुटवया कवडीजितक आहे !

'ठीक आहे तर ! ' जरा दचकून ती वृत्त्या माने सरली तिचे ताड अंतरक आणि ती कोणास काही ओळख पुढावी तरा अेक दोनदा माना वेळून म्हणाली

'ठीक तर ! साग आतां तु सगळे जे पहावयाच होत त दिसत, आता घे ही विषयली मा आपली मशाल !

अस विचित्रपणे बोलून त्या वृत्त्येन ती मशाल धुळीत घुसडून विझवून टाकिली तिचें हें वृत्त्य तिचा नहमीचा अष्ट विशिष्टपणा माहीत असल्यानाही जरा अप्रवच वाद- ती वृत्त्या पुन म्हणाली 'साग वाय त बाग '

परंतु मोलवा म्हणाला 'ही वाय गडबड माझी आहेस ! या म कश्चित् थेरडीच्या गप्पा अेकावयाची या ही वेळ आहे बुडडी अम्मा ? '

मोलवीच्या अहमयनेने व वाय आज्ञा ती शीघ्र देणारा अगा त्याच्या शेतीच्या चनाना चिडून गेलेला थगड मोलवीचा पाणझारा वरण्याची बळ पाहनच होना आता बुडडी अम्मा-ता कृत्याही त्याच बाजूसच होण्याचा सभव असल्याने घ जमावाची जिजासाही त्यास थोडीशी साहाय्य दओत हेंही स्पष्ट झाल्याने मोलवीच्या काही वा हाजीना पण विस्म आता ठोठवावयाची जितक्याच बुडीन थगड म्हणाला 'बुडडी अम्मा ! तुम्ही म्हणता तच थरोवर आहे तुम्हा-ही जर माग्य घाटत आहे की मिा वाय त सागाव तर तें महत्वाच निदास मनोवेधव जग-च पाहिजे साग अे गजीपागळे म्हातारे साग वाय त ? '

मोलवी म्हणाला हा वेळेचा अपव्यय हाता आहे बळत नाहा अेवढ ?

थगड म्हणाला वेळेचा अपव्यय वाणता ह तुम्हा आम्हापेशा घमास्त्रास अधिर बळत अम- पाहिजे ह अथड आहे ही थरडी गाली तरी तीस आत्मा आहे तिच्या मारण्याच्या वा अितर कोणतीहा गिस्ता दण्याच्या आधा तिच वाय म्हणत त अेवत घेत- पाहिजे अिस्लामी वायदा काणासही अयायान दड दत ताहा सिला-फर्मी राज्यात आरापोच म्हणजे अेकत्याविना कोणागही गिगा वा पारितापक मिळत नाही सिलाफती राज्य हें न्यायाच व धर्माच राज्य आहे '

‘सिलाफती राज्य हें न्यायाचे राज्य आहे, अन्यायाने आम्ही कोणासही दंड दित नाही !’ अस्लामी वायदा छळ बघोही वरीत नाही.’ जमायातून गवचि प्रतिध्वनि अठले, ‘साग ! गजीपासले म्हातारडे साग वाम ते !’ म्हणून शेकडो आवाज अठले

। ‘साग, नाही—मी जे सागणार आहे ते व्यग आहे !’ ती म्हातारी दात नसलेल्या साड्याने थप्पड चघळू लागली, ‘माझे आता थोडे दिवग झुरले आहेत ते मी माझ्या हिंदुधर्माप्रमाणे आचरण ठेवून वाढावे व हिंदु म्हणून मरावे, अशी माझी अिच्छा होती मी या मोपला बायीचे ती जेव्हा मला पकडण्यास आली तेव्हा पाय देखील धरले की मला बंगाला नेतेस ? दवाच्या मूर्ति फोडणे असेल तर माझ्या देव्हायात अेवढी देवमूर्ति झुरली नाही पुमारीवी कज्जा हरण करणे असेल तर माझ्या वीमार्याच्या भुसाच्या बोखून फेकलेल्या चुलट्याच्या आगीत माझी कज्जा

मोलवीच्या या रागाचे कारण बुघड होतें खिलाफती राज्यात मुख्य अधि-
कार बरवाच्या व त्यातही पैगवराच्या जातीत अत्यंत झालेल्या असमल मुसलमा-
नाच्या हाती असावा अशी परंपरा असल्याने आपण पूज्य असल कोरस आहेत
अस मोलवी नेहमी अट्टाहासान सागत असे परंतु त्या म्हातारीच्या ह्या वाक्यानी
त्याच्या अगदी ममावरच घाव घातल्यासारखे केल होते परंतु मोलवीस तिच्या या
वाक्याचा जितका राग आला तितकाच सतोष त्याच वाक्यानी थगल होऊन तो
मनात अत्यंत अस्मूक झाला व त्या म्हाताराच्या तोंडून काढतरी अद्भुत वास्तवी
बाहेर पडणार मग या मोलवीचा तारा बेका क्षणार्धात नष्ट करिता थणार अशा
आशेन तो थगल त्या म्हातारीस म्हणाला, 'बाई घाबर नका, काय सागावपाचे
तें सागा, परंतु निर्मोड, निभयपणे सत्य तच स्पष्ट सागा'

'अंका तर ! स्पष्ट अंका ! मी तालापुत्तर या गावच्या रतन बनीस-
नची मुलगी आहे ? मला तीन मुले झालीं दोन मुल्य व अंक सवात घावटा मुलगी
आमची बनीमिनची जात धिर्याहूनही नीच समजली ज त असल्यान आमच घर
आमच्या गावच्या अगदी दूर अंका खालगटात अस आमचे शेजारी अंका जवळच्या
शेतात काम करणाऱ्या अंका मोपला कुटुंबाची शोपडी बाय ती अस त्या साली
फार मोठा दुष्काळ पडला पण मी त्या मोपला कुटुंबाती सव लंकास आपल्या
भाकरीला भाकरी व भाजीतून भाजी देऊन दयन पोसत ते मला अला तरा मला
करे ! तू हमारी मा है !' अस जव्हा डोळ्यात अश्रु आणून म्हणत तव्हा दया घेऊन
मी मनात म्हणे मी याना मुत्राप्रमाणे मानान हे मंत्र जीव मेला तरा अतर कर-
णार नाहीत 'दुष्काळ सपला, त मापला बुटुव खायूनपिअून लट्ट शांते अितक्यात
मापल्याचा अंक दगा बरनाड सालुव्याचे बाजूस चाला असल्याची घदता आली
वदतमागोमाग दीन दीन करात त्या वडखाराच्या टोळ्याही आल्या मी व माया
पति रतन घरपर कापत आमची ती दोन मुल घेऊन त्या मोपले कुटुंबास घराकडे
वधावयास लागून रानात जाऊन पलो परंतु त्या दगदोरास आमचा मुगावा
लागून त दुसरे दिवशी आम्हास घरावयास आते त्या सर्वांच्या पुढे आमचा मुगावा
वाढीत व माग दाखवीत काण आल होते ? त्या आम्ही दुष्काळात पोसल्या
मोपला मुसलमानांनी कुटुंबाती व वायकानी आम्हास घटन माझ्या पतीस वाटविण्या-
साठी पकडून नेल व ठार मारले मला नागवी करून माझी रज्जा हरण देनी -
कोणी ? त्या आम्ही दुष्काळात पोसल्या मोपला कुटुंबाती मुसलमानानी !
आमची अगा त्रेधा बुडाची असनाही माया घावच्या मुलीस घेऊन माया मोठा
मुलगा पडून लपत छपत आमच्या मालापुत्तर गावात जाऊन कोणीतरी आश्रय
घावा म्हणून विनवू लागला वडखोर चोहोवडून यतच हाने पण आम्ही बनीमत
जातीचे ! त्या माझ्या मुलीस गावचे आसपास कोणी फिरवू देखीना माफी मु-
अंका राहणाम पदर पसरून म्हणाली - 'आम्हास बडात्काराने मुसलमान करीत

आहेत. आपण मवं हिंदूचे गुरू ! आमचे रक्षण करा !' तो ब्राह्मण म्हणाला — 'होर्मानाम तू मुसलमान ! त्यात माझे काय जाते ?' तेव्हा माझी मुले मयभीत होऊन अंका मदिरात रात्री लपून बसली. पण तितक्यात अंका नायर क्षत्रियाने ते पाहून अक्क ओरड केली. त्या देवळाच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेवर कुत्री सुखाने निजली होत्या पण माझ्या मुलास मारीत मारीत त्या क्षत्रियाने देवळाबाहेर हुसवून दिले. मुलानी त्याची विती गयावया केली की, 'महाराज आपण क्षत्रिय — तर्क हिंदूचे रक्षण, आम्हास मुसलमान बलात्काराने गाजताहेत, मुसलमान करताहेत. मारा — पण तुम्ही आम्हास हिंदुधर्मग्रंथ होअू देखू नका' तो म्हणाला, 'मुसलमान तुला वाटवितात म्हणून तू देखूळ वाटवितो ? वाट, नाही तर मर !' तुम्हा धर्म तुझ्यापासी. माझा माझ्यापासी मला त्याचे काय !' तेव्हा माझी मुले दीन होऊन महारवाड्यात धिऱ्या लोकांच्या गवताच्या गज्या होत्या त्यात जाऊन लपली. तो ते धिऱ्या लोक अक्क दोंय करून ओरडले ! कनीसन जातीची मुले कनीस शिवली ! आम्हा महारास विटाळ झाला. माझी मुले म्हणाली, 'हात जोडतो महाराज ! तुम्ही महार — आम्ही कनीसन दोन तुमच्याहून नीच आहोत पण मुसलमान आम्हाला हिंदुधर्म सोडा, नाहीतर मरा असे म्हणून पाठीम लागले आहूत. तर आश्रय घ्या तुम्ही महार-विष्ये ! तुम्ही जेव्हा वाणी, सुतार तेली यांच्याजवळ जाता व ते तुम्हाला दूर द्या म्हणून मिडकारतात तेव्हा तुम्हाला तो अग्याय वाटतो अहो महार महाराज, पण तीच अग्याय आज तुम्ही आम्हावर करता आहा ! निदान आज तरी आम्हास आश्रय घ्या. आम्हास मुसलमानानी हिंदूचे मुसलमान केले तर तुमचाच हिंदुधर्म क्षय पावेल ना ?' ते महार दिग्घे रागावून हगले. 'गाडबानो, हिंदुधर्म काही तुमच्या-घरच जिवंत राहिला आहे की काय ? आणि तुम्ही मुसलमान झालात तर वरे की बाजीट ? तुम्हा कनीसन हिंदूना आम्ही महार शिवत नाही पण मुसलमान असता तर तो आम्हाम शिवू शकता ! जा, वाटा नाही तर वाटू नका, आम्हास त्याचे काय !' महारापे हे बोलणे होतं आहे ताचक्या गापावर ती मोपट्याची घाड पडली. परंतु पोलीस आल्याने मोपळे पळून गेले नेवळ माझी मुलगी परत त्याच्या हाती सापडली, ती दीन गाजीसारखी ओरडत होती, पण कोणी हिंदु तिच रक्षण करीना जो तो आपापल्या बैटीत वा चिंतेत 'मला त्याचे काय !' असे म्हणत राहिला माझ्या मूलीवर मुसलमातानी भयंकर अत्याचार केले अखेरीस अंका मोपला तिच्या आपली बटीक म्हणून घेवून गेला थोडेच दिवसात तिला अंका प्रकारची मेदची व्यथा झाली ती पुढे काही दिवस मला भेटे पण वेड्यासारखी म्हणत बसे, मला त्याचे काय ! या मेल्या हिंदूना कोणीतरी चांगले शिबविले पाहिजे की, त्यांना त्याच काही तरी आहे !' नंतर ती कुठेशी नाहीशी झाली पण मी अक्कत अने की ती ज्या त्या हिंदूला पाहून विचारीत वेड्यासारखी ओरडे, 'मला त्याचे काय ? शिबवीन तुला मी 'तुला त्याचे काय ते !' माझी दोन्ही मुले घरची जावून

याटली गेली. त्यांतील मोठा जो त्या मुलीस घेऊन पळाला तो मजपाशीच राहिला. पण जो लहान होता त्यावर लहानपणीच अंका मोपल्या घंगलाची पापदृष्टि पडून तो त्याने मजपासून वळाने हिरावून घेऊन नेला. त्याग त्याने मुसलमानांनी बाळगून कुराण तोंडपाठ निरुपिलें. तो अगदी मुसलमान झाला. अतः काही, अकरा स्वतः मला व त्याच्या मोठ्या भावाला मुसलमानांनी धर्माप्रमाणे निमाज पठत नाहीं म्हणून ठार मारण्यास बुध्दुक्त झाला होता. आम्हीं दोघे वाटविले गेलो होतो; पण आम्हीं दोघे याटली नव्हतो म्हणून आम्हीं मालापुत्राच्या मर्ब हिदुवधून आम्हाला परत हिदुधर्माचे म्हणून समजावें अशी करणा भावली; पण ते मगळे सो सो हमत व म्हणत, 'हिदु मुसलमान होवू शकतो. पण मुसलमान वधो हिदु होवू शकतो ना?' तुला हिदु धर्माचे हक्क मिळणार नाहींत. तू मूळची वनीसान जातीची बाबी, आता मुसलमानांनी वाटविलेली आहेस. आता तुला आम्ही शिवणार. पाण्याच्या विहीरीच्या व देवळाच्या अगदी जवळून जावू देणार. तू गार्जीचें मांस खाल्लेत तर तुला हंगणार नाही. तू रामान व कृष्णास शिष्या दिल्या तर तो तुझा धर्मच आहे असें समजून रागावणार नाही. वनीसान जातीला आम्हीं रूपमोगू देतो ते हिदुधर्माचे हक्क तुला परत वसे देऊ? देवळाच्या वा आमच्या घराच्या बीटो पुढाचे आत न येण्याचा अधिकार तुला परत रूपमोगू देता येणार नाही. ; *

'माझा नवरा तर मारलाच गेला होता. मी व तो माझा मुलगा दोघे काम ते घरी. काही दिवस तसेच लोंफ मुसलमान म्हणत अमता स्वतःच हिदु समजून काढले. अंक दिवस आम्ही दोघे रामनवमीचा भुत्पद संपवून भजन करीत रामाचे नांव भक्तिमराने घेत हांतो, तोंच हातात सुरा घेऊन अंक भयंकर मारेंकरी माझे घरात घुमला व म्हणाला, 'मुसलमान केले असताही तू अजून काफराचाच धर्म पाळतेस?' जो मुसलमान परत काफर होखील त्यास ठार मारावें अशी आम्हांस धर्माता आहे असें म्हणत तो चांडाळ आम्हांस ठार मारण्यास घावून आला. पण माझ्या गूर मुलाने कुन्हाड बुचलून त्याच्या कंवरेत अशी बोराने व कोशल्याने मारिली की तो 'अल्ला' या अल्ला' म्हणून ऐकदोनदा बोरडत खाली पडून तुटून गतप्राण झाला. आम्ही जवळ येऊन पाहता तो आपला मारेंकरी दुसरा कोणी नसून तो दुष्काळातील दर्मेने पोसलेला व मला आजो म्हणणारा माझा शेजारचा मोपला मुसलमान! मुमतीने दुध पाजलेल्या सापाने त्या दुधाची त्रिया तशी पाळली, मी माझ्या तोंडचा घास चाखून पाळलेल्या मोपल्याने - मनुष्याने माझी फेड अशी केली! कारण साप किती जरी विपारी झाला तरी त्याचे विपास कोण्या अंखाच्या धर्म पुस्तकातील भवाने मारलेले नसतें. म्हणून ते विष धर्मवेडाच्या मानवी विपाहून व मी अथ असतें. ,

त्या मारेंक्याच्या हातून आम्ही भुटलो. पण त्या घद्याचा खटला आम्हांवर होखील व मुसलमान पुढे मागे आम्हांस हिदुधर्म व त्यागिल्याविषयी पुन्हा मारण्यास

येतील या भीतीने आम्ही तें गाव सोडून जाण्याचा निश्चय केला. माझा मुलगा आपण धिऱ्या जातीचे आहोत असा वहाणा करून निघाला तो या कुटुंब गावात येऊन राहिला. मीही पण येथेच येऊन पर्ण अगदी स्वतंत्रपणे व जातगोत ना विचारता ना सांगता कोणाशी फारसा संबंधही न ठेवता येऊन राहिल. काही दिवसांनी माझ्या मुलाचे अेका धिऱ्या मुलीशी लग्न झालें. त्यास अेक मुलगा झाला; तो माझा नातू लहानपणापासूनच मला प्राणपेक्षा प्रिय अये. पण त्याला मी शेतात काय तें कोणी नसताना जाऊन भेटे. तो माझा नातू म्हणजे श्रीरगन्च्या मदिराचें रक्षण करिता करिता घायाळ झालेला व हिंदु जातीस जागृत करण्यास काल ठार मारला गेलेला हुतात्मा - हिंदु हुतात्मा कम्बू हा होय.

हा हिंदु हुतात्मा कम्बू हा माझा अेक नातू आणि दुसरा तो माझा मुसलमानांनी लहानपणापासून त्याच्याच शिक्षणाने पाठल्याने पक्का मुसलमान झालेला - अितहा पक्का की मलाही काकर म्हणून मारावयाय जो पाही, त्या माझ्या दुतऱ्या मुलास, अशाच अेका हिंदु चाभाराचे वाटविलेल्या मुलीशी लग्न होऊन जो मुलगा झाला तो - तो माझा दुसरा नातू होय. त्यास जन्मापासून माझ्या दुधापी ओळख झालेली नाही. पण म्हणून त्याचे रक्तात माझे दूध नाही असे नाही. तो लहानपणापासून मजबुत धर्मशास्त्र शिकत मोठ्ठा मीलबी झालेला आहे. तो माझा दुसरा नातू दुसरा कोणी नसून हा पियामुद्दीन - हा या श्रीरगन्च्या मूर्तीस पालवी घालून तिच्या पादपीठावर पाय देउन, अथा अमलेला. खिलाफत राज्यातील तमचा

यसणार काय की, 'मला काय त्याचे !' माझ्या आजोने सांगितलेली नया तिचीच वेचळ नमून ती हे हिंदुजाति ! तुझ्या कथेचे अेव प्रतिबिंब आहे !

असे अगदी कर्णश किंकाळत ती बिबिअम्मा, ती कृत्या ओरडली पुन्हा क्षण-भर पावली त्या क्षणात सर्व अेकदम स्तब्ध झालेले होते लगेच ती म्हणाली, 'वैस वा बूठ ! मी माझा गूढ भुगवला, माचे वेड मेले माझी मशालही विझली केवळ मागे अुरला माझा-अघकार, तोही निजवते आता ! असे म्हणून ती अेकाअेकी अुठली, ज्यानी मला वेड लावले तो अघकार तों तू ! तू बीझ !' असे अेकदम ओरडली व अेन्नाच्या बाघिणीसारखी ताडवत थुडी मारून त्या मोलवीचे नरड्या-पायी मिडली

'हा ! हा ! म्हणून लोव घुढीवर येऊन तिला धरतात तों मीतवीच्या छातीत सुरी पुपमून, ती बाहेर काढून त्या कृत्येने ती आपल्या मुरात पुपसलेली होती. मोलवी व ती कृत्या गतप्राण होऊन अेकाच रक्ताचे डबण्यात कोसळली होती ।

♦ ♦ ♦

८. संन्याशाची भेट

ताच थुच थुच बाव्हान देत भयप्रद विगूल व वेड अित्यादि रणवार्त्त बाजू लागली हजारी तुक लोक घेऊन अनवर पासा, हजारी हत्तारं घेऊन अरबी नोका, हजारी पठाण घेऊन अमीर, हिंदुस्थानातील मुसलमानाच्या साम्राज्याचे स्थापन करण्यासाठी वा अलीमुनेलियरच्या मोपला तिलाफती राज्याच्या साह्याय धावत येण्याचे पूर्वीच गुरख्याची सेना हर हर महादेव करीत धावत आली थगलने पाहिलेले ते देवताचे थवेचे थवे, किंवा किरोटास तीन चांद घातलेला देव सेनापति जेब्रियल किंवा सुरतुल मुजादिल या अध्यायातील नास्तिकावर मुसलमानच विजयी हातील हे मोगलाच्या मोलवीनी सांगितलेले आश्वासन-यातील कोणीही त्या गुरख्याच्या तरवारीस धरू नकले नाही-मग थिचाच्या मोपल्याची कथा काय ! थगलच्या स्वर्गातील दाह व स्त्रिया ज्या गेल्यानंतर मिळणार होत्या त्याच्या लोभान, न दिसणारे देवदूत आपणास साहाय्य देत आहेत अशा पवित्र भ्रमाचे वळावर दहा दारा मोपले लढत मेल पण शेवटी मोपले मरणाच्या बाघी जी मिळत तेवढ्याच दारूचा व स्त्रियेचा लोभ धरून गुरख्याच्या पुढे जीव घेऊन पळत मुडले सध्या-पाळचे आत कुट्टममध्ये मोपला म्हणून शिल्लक दिसेनासा झाला वाही मारले गेले, वाही वडले, काही पळाले. हरहर महादेवाच्या त्या तरवारीने खिलाफतीची तिरापत झाली

रात्र झाली अधेर पडला, ज्या विहिरीत शेवटो हिंदूस धगल व मीलवी मानी वत्तल करून फरफटत फेवलेले होते ती विहीर त्या अधाराच्या वासलेल्या तोटासारखी आभरून आकाशाकडे वषट होती. अधार वाढत गेला मध्यरात्र झाली तोड वासून कोणी कोणी क्षापी जातात तसा त्या विहिरीचा जवळा झुचडून-अधकार गाढ क्षापी गेल्यासारखा घोरू लागला त्याच्या पाटातील भयकर पचन क्रिया चालून होती त्या विहिरीतील अर्धजीवित वा आसन्नमरण हिंदूचे वण्टणे व विकळाचा मधून मधून, अधाराच्या पाटातील गुरगुरण्यासारख्या अंकू येत होत्या

ती विहीर, तीत डकलेल्या प्रेतानी, घडानी, घडविरीहित शिरानी, तुटलेल्या हाताच्या तुकड्यानी, मासाच्या कातडे सोलून कापलेल्या गोळ्यानी काढोकाढ भरलेली होती काही झाडे त्या जुनाट विहिरीचे मितीतूनच फुटलेली होती—तीही तिच्यामध्ये या बरतून फेवल्या जाणाऱ्या हिंदूच्या रगत, मांस, नसा, देह याच्या दिगाचे दिगाच्या भाराखाली वडनेक दडपून मोंडून गरी होती जी काही दडपली नव्हती त्याच्यातील अंका हुडपाचा अंक खादी तिरपी होवून झुर्मी होती तिच्या आधारावर अंक पायाळ हिंदु विहिरीत डकल्या गेला असता अध्यांच खोलीत दागून पडला होता त्याच्या प्वालीच अंक आसनभूत्यु हिंदु वायु हावून वरळत हाता रगला वाटले की थोरगाचे मंदिर कोसळून त्याचा दगड त्याचे धुरावर पडला आहे. तो विव्हळत होता, 'अरे हा दगड झुचला मामी छाती दडपून गेली हा दगड झुचला।' घोडभाच वेळीत त्या दगडाचे भाराखाली त्याची कल्पना, धुकून मरत गेली ताही निश्चेष्ट हावून गतप्राण झाला दुमऱ्या बुडून तरी त्या दिगाचे आवून 'मानू! तू काडे आहेस! हात दे! मग भय वाटते' म्हणून अंक कोमल आवाज येत हाता, त्या अटकेलेल्या अर्धशुद्ध पायाळास अितक देखील पाटले की, तो कोण्या तरी बहिणीचा स्वर असावा मरताना तिला तिच्या भावाचे काय झाले असावे अशी चिंता भूत्पन्न होवून ती विव्हळत असावी—चिंदा जेव्हा ती हिंदुधर्म सोडीत नाही म्हणून मोपल्यानी कापावाप चालविली तेव्हा तिच्याचबरोबर तिचा भावूही त्याच कापावापीत कापला जावून त्या विहिरीत रोवटी जेव्हा सगळ्याजणाम

स्थितीत असल्याने त्याम या वेदनाचे फारसे भान नव्हते, पण त्या आहताच्या व प्रेताच्या ढिगातून प्राण जाताना कोणीसे अेकदम पाय अितके जोराने झाडले की त्याचे अगावर पडलेले मांस, प्रेत, नसा, याचे थर भेदून जाऊन त्याच्या त्या लाथा ताडताड त्या धापाळ तरुणाच्या नाकावर बसल्याने तो अेकदम तडफडून शुद्धीवर आला तो भयंकर शुद्धि ! मृत्यूच्या वेधुद्धीनही अधिक भयंकर ! अधारात, मध्यरात्री, त्या जुनाट विहिरीचे पोटात अर्ध्याच सोलीवर, प्रेत, मांस, नसा, रक्त, वण्टा, किंवाळपा, भीषणस्मृति, भीषणविस्मृति यांनी लडबडलेला तो तरुण शुद्धीवर आला व त्याच्या अगावर व साद्यावर लागलेल्या घावाच्या असह्य तिडिका अुठल्याने मोठ्याने आरड्या त्याच्या त्या ओरडण्याने भेदरून आणखी कोणी अधमृत किंवाळू-घडपडू लागला

मलवारमध्ये ह्या विहिरीसारसी त्या रात्री ही अेकच विहोर अशी आ कहून वण्टत नव्हती मलवारमधल्या मध्यान्ह रात्रीचा तो अधंनार हे या विहिरीचे अेकच भयानक भेसाड बाभून झोपी गेलेला नव्हता, तर अशी दहा रौद्र विहिरीची दहा भीमत्न भयंकर भेसाड बाभून अेखाद्या रावणासारखा घोरत पडलेला होता.

त्याच वेळेन, त्याच रात्री यानपूरचे जवळ अेवा भयं वगल्यात प्रेमयधंक महामडळाची गभा भरली होती सुदावक्ष, वडवखान अित्यादि प्रख्यात मुसलमान पुढारी व भाळचंद, गयाळगेट, पीटगय्या अित्यादि हिंदु पुढारी त्या महासभेचे महत्त्वाचे कार्याकरिता भरविलेल्या या विशिष्ट अधिवेशनगम आलेले होते वडक-खान यांनी खुटून सांगितल की आपल्या प्रेमयधंक महामडळाच्या अथात श्रमाने अुपन्न केलेली हिंदुमुसलमानांमधील अंवी ज्या देशज्ञान पाहावत नाही त्यांनी मलवारच्या—हिंदुमुसलमानांमध्य दंग झाल्याच्या खोट्या बातम्या छापण्याचा नपाटा चालविता आहे, त्याचा ही सभा निषेध करीत आहे सभेने स्वतः ह्या प्रकरणाची कोर्गी करण्याकरिता सुदावक्ष यान मलवारात घाडल हात त्यांनी प्रत्यक्ष सव म्यति पाहून जे प्रतिवेदन (रिपोर्ट) केले आहे, त्यावरून ही सभा सर्व हिंदुस्थानचे वर्ताने अगा ठराव करीत आहे, की मलवारमध्ये हिंद-मुसल-

तेव्हा अध्वर्यु भाळचढ धुटून म्हणाले, 'दामा करावी ! बडबडान त्या तुमच्या त्या शूत्र बधूच-त्या मापल्या बीराचे-च त्याच्या धंद्याचे ही सभा अभिनंदन करीत आहे मापण आम्हा हिंदूचे भायू आहेत'

'हिंदु मुसलमान भायू आहेत' सर्व सभा गजली

'हिंदु मुसलमानच आहेत' मूढांना, बायलेशास्त्री बुत्ताहाने ओरडू लागले

'आणि हिंदु जरी मुसलमान नसतील तरी मोपले त्यांना मुसलमानच करतील, जिवतपणी परितोड, ठार मारीत करतील, ठार मेल्यावर करतील' तुमड्या आवाजात अज गृहस्थ बुटून म्हणारा तव्हा बायले, गवाळे, मोळचढ श्रित्यादि हिंदु पुढारी वारडून अजच गडबड करीत म्हणाले, 'खाटे बालांतो ! खाली बस ! तू बोण ! पुरावा पाय ! देनभक्त आहेत तू ?'

'हा देनभक्त आहे हिंदु मुसलमानांची अेकी हा विषयविची' सर्व सभा ओरडली पण त्यांना न भिना ता गृहस्थ म्हणाला, 'गाने हा, मी म्हणतो ते अक्षराने खर आहे मी अज हिंदु हाता मापा पुरावा प्रचक्ष ! प्रत्यक्ष मापा मोडल्यानी भयवर छळ करून यलात्काराने मुता करून मुसलमान बनव आह आणि माझ्याडून लक्षपट अधिक् भयवर यलात्कार जितरावर गुजरले आहेत'

'पण तू आता मुसलमान आहेस ना ? मग तू मुसलमानाचे विरुद्ध बस यालातोस ? मीलकी करिमुद्दीन विचारते झाले'

'मी हिंदु हांती ! मोडल्यानी यलात्काराने मग मुसलमान बरे पण मला माझ्या अविच्छेतरुप आयसमाजाने सत्काराने छुड करून घेतले मी हिंदूचा हिंदुच आहे'

'या अल्ला ! तर मग हा काफर मरणान योग्य आहे' चिडून जाळून भयवर गजता करीत बडबडान म्हणाला, 'मुसलमानाच्या धारियनप्रमाणे जो मनुष्य मुसलमानांनी त्याला मुसलमान म्हटल्यानंतर पुन हिंदु हांतील ता मरणाच्या दंडान पात्र होतो हा काफर आहे यांना ठार मारल पाहिजे' अस म्हणत बडबडान त्या गृहस्थावर तुटून पडले

तेव्हा अध्वर्यु भाळचढ मध्ये पडून म्हणाले, 'खानसाहेब ! खानसाहेब, क्षमा करावी अपराध या गृहस्थाचा आहे ज्या अर्षी हा त्या भाडतोड आयसमाजाचा अनुयायी आहे त्याजर्थी त्याच बोलेण अग्राह्य व बातमी अविश्वासाह आहे हे दुषड आहे'

'आयसमाज माठी भाडखार संस्था आहे हा आयसमाजी आहे म्हणून माची साश विचारात घेता यत नाही' सभा अकमुळाने गजली

'परतु मलबारमधील हिंदूचा भयवर छळ चात्रलेल आहे य त्याच्या वतली बुडत आहेत ह मी आयसमाजीय म्हणत नमून श्रीयुग दवघर दवील तसच म्हणत आहेत हे पहा त्याच पत्र !'

‘ श्रीमुत देवघर मवाळ आहेत ’ सभा गर्जली

‘ श्रीमुत देवघर मवाळ आहेत म्हणून आम्हा अग्रहाराचे देशभक्तास त्याचे म्हणणे अग्राह्य वाटत आहे ’ भोळचदानी निणय दिला

‘ तथापिही मलवारमधील मापल्यानी वेलेल्या हिंदूच्या छळाची कहाणी तुम्हास सत्यच वाटली पाहिजे । कारण देवघरच नव्हे तर डॉ मुजेही ती सत्य आहे म्हणून साक्ष देण्यास सिद्ध आहेत ’

‘ डॉ मुजे जहाल आहेत म्हणून त्याची साक्ष अग्राह्य आहे । ’ सभा गर्जली

‘ डॉ मुजे जहाल आहेत म्हणून आम्हा अनन्याचारी देशभक्तापुढे त्याचा साक्षीपुरावा होऊ नकत नाही ’ अध्यक्ष भोळचद यानी निर्णय घेतला

‘ परंतु ज्या ज्या हिंदूवर हे भयंकर प्रसंग कोसळले त्यांच्या स्वतःच्या हस्ताक्षरात त्यांनी ती कहाणी लिहून माझ्या मित्राच्या स्वाधीन केल्याची तारही आताच माझे हाती पडली आहे कुटुंब येथे कालपरवाच भयंकर दगा होऊन मुसलमानांनी हिंदूची मृगमा चालविली आहे, म्हणून आताच आलेली ही दुसरी तार तरी थोडीशी वाचून पाहवी ’

‘ अरे तारा काय ? ’ बालपनिक दग्याच्या असा तारा मजकडे रोज दोबडो येताहेत पण मलवारच्या हिंदूच्या ह्या तारा मी सर्व ह्या वष आपल्या पुर्यावर रचून त्याची अेव मज्जू गादी करून तीवर बसलो आहे त्यातून आलेली तार खरी कशी असेल ? ’ भोळचद शांतपणे पण निर्धाराने म्हणाले, ‘ तारावर मी विश्वसत नाही ’

‘ आताच मला कोचीनच्या विलाफतमंडळाच्या अध्यक्षाची ही तार आलेली आहे ’ खुदावक्ष तडजोडीच्या स्वरात म्हणाले, ‘ या तारेने सब प्रश्नाचा निकाल लागतो विलाफत सेक्रेटरी, कोचीन लिहितात की, ‘ मलवारमध्ये मुसलमानांनी हिंदूवर बलात्कार केल्याच्या व हिंदूस भुसभुसांनी धर्माची दीक्षा घळान दिल्याच्या ज्या बातम्या प्रसिद्ध होत आहेत त्या अगदी निराधार आहेत प्रत्यक्ष चौकशी करून पाहता अनेक पळणे की, अजून किंवा फार तर दीड हिंदु कुठेसा बलात्काराने मुसलमान

तेव्हा मूळ ठरावात मोपल्याच्या शीयचि अभिनदन बरावे म्हणून खुदाबस मानी अपसूचना आणिली अपसूचनेविषयी बोल्ताना मोपले ह किती दयाळू, सहनशील व दीन लोव आहेत व त्याचा हिंदुबधूवर अत्याचार होणे कसे स्वभावता अशक्य आहे याचे रसभरित वर्णन जेव्हा ते करीत होते—

त्यावेळेस तिकडे—

॥ त्या भयंकर अधारात आपला भीषण जवडा बासून निजलेल्या त्या बिहिरोचे पोटात हाडे, रगत, मांस, प्रेते, कापलेले अवयव, छाटलेली शिर, ताणलेले पाय, वण्टे हसव अज पचविल जात होत व त्या अज्ञाच्या चाबलेल्या, पिसाळलेल्या, दळलेल्या लंगडात ब्रेखाद्या रत्नासारखा तो हिंदु तरुण—तो लटकलेला घायाळ हतून पडलेला होता त्याच्या खालच्या मरणाच्याच्या लाया लागून व घोळण. फुटून तो शुद्धीवर आत्मानंतर अेकदम ज्या वेळेस तो वेशुद्ध झाला त्या वेळेची शेवटची स्मृति पहिली आठवण म्हणून त्याचे डायवात अुभी राहिली त्यास वाटल, 'हिंदु धर्म साइतोस की नाही ? मुसलमान होतोस की मरतोस ?' अस मोपळे त्यास मारमारीत विचारीत आहत त्या भासासरशी, 'होन नाही जा, साडात नाही जा । हिंदु मी हिंदु । मारा किती मारता ते ' अस झटपट ता आरहून गेला पण थोडपाच वेळात तो कुठे आहे ते त्यास वळू लागल, त्याबरोबर त्याचे निसगदत्त धैर्य परत अुदय पावू लागले त्याचेवर वमरेपासून कापलेला जा कोणा हिंदूचा पाय लटकत होता व ज्याचे रक्ताची धार त्याचे ताडावर गळत होती ती हिमडू झाली टाकला पण तो आढताना मी कोणातरी हिंदु हुनात्म्याच्या दहाची पिढयना तर बरीत नाही म्हणून सकाच त्यास टोर्चातच होता सा सकाच तसाच दाबून त्याने ह्या घरच्या चुडपास हात घातून बिहिरोवर येण्याना प्रयत्न केला पण त हाडूप तुटल. सा घाडकन खाली कासळला त्यासरणी बिहिरीच्या दुमऱ्या बाजूस तिरपा चढलेला

त्या शिर छाटलेल्या हिंदु हुतात्म्याच्या नमरेवर व खाद्यावर पाय ठेवून तू शिर असलेला मनुष्य वाचण्यासाठी अंबेदी घडपड जी वस्त्रो आहेस त्याची तुला लाज नाही वाटत ?

पण शिर छाटलेल्या हुतात्म्याच्या खाद्यावर चढवूनच शिर असलेले राष्ट्र खोल गतेंतून वर येत असते ! शिर असलेल्यांनी खोल गतेंतून, मरणाच्या अधवारातून पुनरुज्जीवनाच्या अुदयाचलावर चढावे म्हणूनच शिर छाटलेले होतात्म्य आपल्या प्रेताचे ढीग रचीत असते.]

म्हणून लाजू नकोस ! हे हुतात्मा हिंदु तरणा ! लाजू नकोस, चढ त्या दिगावर, घर त्या झुडपाला, अुचल ते तुझे हात आणि त्या विहिरीच्या काठाम धरून अेका अुमळीसरशी ये त्या मृत्युमुखातून बाहेर. त्या मरणाच्या पोटासारख्या भयंकर विहिरीतही तू पचला नाहीस, पळमळून मरणाने तुला ओकून दाखिले. पायाखाली येवळ हिंदु म्हणून मारल्या गेलेल्या बीराचे मांस, रक्त, नसा, कणू, वेत गज्जा व जीव याच्या लगद्याच्या दिगावर तो हिंदु तरण चढून त्या मृत्यूच्या पोटा-बाहेर येण्याची घडपड करीत असता—

तिष्ठते त्या समेत सुवायध भोगत्याच्या दीन व सुशील स्वभावाचे वर्णन करून म्हणत होते की, 'असे लोक हिंदूवर भयंकर भयाचार व घामिक घलाश्वार करतील हे हिंदुवधूस दावय तरी पसे वाटते. हिंदुवधूनी ध्यानात घरावे की मोपले मुसलमान आहेत. बम. त्या अेवाच शब्दाने या समळ्या आक्षेपाने निरसन होत आहे भुसलमान धर्मवळाने दुसऱ्याच्या धर्मास हानि पोचविण्याच्या अगदी विरुद्ध आहेत '

पडली ती पुनः हलैना, दामूने त्या कन्येकडे घट्ट घेतले, गुराचे आत्माचे वृत्त तेवढे तिच्या तोंडून तुटक अकले 'मिळू नका ! लक्ष्मीबायी ! आता हिंदूंचा दिवस झुकला आहे, मिळू नका !' असे तो तिला कुरवाळीत म्हणाला. कुरवाळणे ! संकटाच्या आघाताने पिचलेल्या तिच्या हृदयास भित्तक्या भयंकर संकटांतर कुरवाळणाऱ्या ममत्वाचा तो स्पर्श - वें प्रेमळ कुरवाळणें सहन झालें नाही. वेष्टी ती स्त्रियाची जात ! तिने आपलें तोंड वर वेलें 'दामू ! माझ्या दामू माझा -' ती लाजली. पण शब्द सोडलेलीं वाक्ये याचण्याचा प्रेमाचा पुरातन अभ्यास आहे. दामूने तिची हनुवटी वर केली 'लक्ष्मीबायी मिळू नका, मी तुमचाच आहे.' असे म्हणत त्या हिंदु वीर युवकाने त्या हिंदु कन्येचा मुका घेतला.

— आणि त्या मुसयाबरोबरच तिचे जीवनही चोखून टाकिलें ! दुष्टाच भयंकर आघाताखाली तुटत आलेली पण न तुटलेली जांभ्याची कादी त्या सुल्लाच, आघाताने तुटली व लक्ष्मी तीवरून कौमळली. त्या वीर युवकाच्या प्रेमळ व पराविश्वस्त हृदयावर निभंयने लक्ष्मी निजली - ती पुनः बाही जागी झाली नाही.

तिने प्रेमभराने होभून दिलेला तो पहिलाच प्रीतीचा मुका - ह्या ह्या ! त्या सुंदर कन्येचा शेषाचाच मुका झाला ! त्या मुक्ताच्या मुक्ताची बीज धरपर तिच्या हृदयात शिरली व तेथील स्वतात विशून गेली.

तरीही ती तघोच निजलेली होती. तो अत्यंत धवलेला, घामाळ चिम्मा कुट्ट मला निर्भयतेने हिंदु जगू शकावा अशी व्यवस्था गुराच्याचे सेनेने केली आहे ! वळत्याने, व त्या निजलेल्या मुलीस निजलेलीच समजून तिची झोपमोड होऊ नये म्हणून तसाच झाडास टेकून बसल्याने, थोड्याच काळात डोहात पाय निसरून

‘हे हरामी ! ओे काफर !’ असे म्हणत मुसलमानी सभासदानी त्या हिं गृहस्थाचे डोवयात काठया घातल्या अघ्यत भोळचंद मिजून गेले सभा मोडेल व काय या भयाने त्यानी त्या आर्यसमाजिस्टास सभेतून धक्के मारून बाहेर घाल म्हणून सांगितले. तेव्हा धक्के मारून बाहेर घालविला जात असता तो आर्यसमाज माने बळून म्हणाला, ‘हे हिंदूनी ! तुम्ही तरी मला धक्के मारू नका तुम्हं अनत्याचारवादी आहात ना ?’

‘नूप वैम ! गाढव कुठला !’ धीयुतसंभार घोष सतापून म्हणाले. ‘आमं अनत्याचारित्व बेवळ परकीयाविषयी आहे स्वकीयाविरुद्धही आम्ही बळाचा अप्रयोग करणार नाही, असा वा अनत्याचारवादाचा जर्ण होता ? गाढव कुठला !’

तो आर्यनमाजी बाहेर घालविला जातच सनेत शातता स्थापित शाली स्वतः भोळचंदानी ठराय माडून अवमताने मान्य करून घेतला की, मुसलमानी धर्माचा प्रसार हा बलात्काराने कधीच झालेला नाही त्यातही मलबारमध्ये तर नाहीच नाही मोपले हे शूर वीर व आमचे हिंदूचे सगळे भाऊ आहेत, त्यानी हिंदु लोकावर कोणत्याही प्रकारचा धार्मिक छळ केला नाही, बुलट अनेक हिंदूस मोप- त्यानी आश्रय देऊन झुम्या हिंदु जनतेस झुश्टत केले आहे. ज्या लोकांनी धार्मिक बलात्कार हिंदूवर झाले म्हणून वानमशा झुठविल्या ते सर्व देशद्रु आहेत अक विवा फार तर दीड दिव पडेमा चलाने समलमान करण्यात आला म्हणत समक

‘ओश्वरी पुस्तके?’ स यासी म्हणा ‘जातीवर गुदरतेत्या भयंकर सकटातील अर्धी अधिक रावट या ओश्वरी पुस्तकावराल मनुष्यांना केलेल्या सैतानी टीकापायी गुदरला आहेत जर मनुष्य मनुष्यजातीस जे जे प्रत्यक्ष अपकारक आहे असं तेच तत्त्व आचरण करील व जे जे राखणी व अहितकारक प्रत्यक्ष दिसत आहे त त वेळळ अमक्या पुस्तकात ते सांगितले आहे म्हणूनच बरीत असल्याचं मोडून देओल तर मनुष्य मनुष्यावर पक्का अपकार करील ? ओश्वरी पुस्तकाचे नावाने जितके अनर्थ कोसळते आहेत की त्यापेक्षा मनुष्यकृत पुस्तकेच अधिक आदरणीय व नैतिक होत असं स्पष्ट म्हणण्याची पाळी आहे ! परंतु ही स्थिति वेव्हा मजील तेव्हा येवो ! तापयंत अत्याचार व बलात्कार याची नागा जे टिली करत त धमवारच मनुष्यमात्रास सदोदितच बदनीय असणार ! ही विहीर पहा लहान लहान मुली, कोवळे तरुण भेतामागून अथवा घाबरेपणाने आणण्यात आठ त्यास विचारत गेले,

मुसलमान होतोस की मरतोस ? मुलींनी आपली आई आपला बाट पाहात बसेल म्हणून चिंता केला नाहा आजींनी आपल्या ताहुल्यास सध्यावाली काण पाजील म्हणून खेद केला नाहा कोवळ्या तरुणांनी बायल जिने हसत त्यास भेटावयास बोलाविले त्या प्रिय पोराने अकही आलिंगन देता यणार नाही म्हणून तळमळ लागू दिनी नाही तिरल्यातिरे हजार आत्मांनी विणतेत आयुष्याचा पक्का ताडकन काढून अथवा त्यांनी मृत्युस साड दिल व मरणाच्याच्या रागेत पाय टाकिला धुभे राहिले व कचाकच तरवारी पडून त्याने तुकडे झुगले ! हा हुता गहा ह धमवारच धय आहे ! अत्याचाराची घारही ज्या गालीवर वायट होते अगा डाग—अशा ही हुतात्मता डाग ह हिंदु जाति तुझ्या हाती अजूनही आहे तू भिक्षू नकोस

अथ बाबा बदा बहादुर मारिला गला अथ सभाजी मारिला गला ते थोर म्हणून त्याच्या वलिदानास आम्ही त्याचा नाव घेऊन वदो करितो परंतु हुता मत्तच्या पावित्र्यात त्याच्याहून उन्नतमान यून नसलेल्या—परंतु ज्याची नावे माझीत अमणे अशक्य आहे अगा या शेवटी आचारवृद्ध आचारवाल्यांना जबाबदार बाडाल हिंदु धर्माच्या अयुध वलिदानास आम्हा नुमती हा विहार या नावानेच सवाधितो हिंदुजाताच्या अवनत स्थितीतह प्रकाशमान हाणाच्या तिच्या दिव्य वलिदानकृतीचे नावही बिहीर ! ह्याच दिव्य वलिदानाचे शब्दाचे वळावर ही लिखित पुस्तक संपन्न सुंदर व दर्शनीय हा आठ अनी जी जाणा या हुदयात स्पंदन पावत आहे त्या आंग नाय हा बिहीर

स यागाने भवितरसास त्या बिहारोस तीन प्रदक्षिणा घातल्या त्याचे मागो-माग दामू व नी मुसलमानांनी बडदा वितक्याच भवतीत चालत होते नंतर त्या तिघांनी त्या बिहीराम साप्तांग बडबत घातले याहू अभारून तो स यासी म्हणाला दामू मी मेला तरा तू तो माग्याचा दिवस पाहावयास जिवंत राहशील तर तू

‘अश्वरी पुस्तकें?’ सग्यासी म्हणाला, ‘जातीवर गुदरलेल्या भयंकर संकटा-
तील अर्धी अधिक संकटें या अश्वरी पुस्तकांवरील मनुष्यांनी केलेल्या सैतानी टीकां-
पायी गुदरलेली आहेत. जर मनुष्य मनुष्यजातीस जे जें प्रत्यक्ष अपकारक आहे असें
तेच तेच आचरण करील व जें जें राससी व अहितकारक प्रत्यक्ष दिसत आहे तें ते
केवळ अमबया पुस्तकात तें सांगितले आहे म्हणूनच करीत असल्याचें सोडून देतील
तर मनुष्य मनुष्यावर केवढा अपकार करील ? अश्वरी पुस्तकाचे नांवाने अितके
अनर्थ कोसलले आहेत की त्यापेक्षा मनुष्यवृत्त पुस्तकेंच अधिक आदरणीय व नैतिक
होत असें स्पष्ट म्हणण्याची पाळी आहे ! परंतु ही स्थिति केव्हा येतील तेव्हा
येवो ! तोपर्यंत अत्याचार व बलात्कार याची नागी जे दिली करते ते धर्मवीरत्व
मनुष्यमात्रास सदोदितच घेदनीय असणार ! ही बिहीर पहा, लहान लहान मुली,
कोवळे तदृश ऐकामागून ऐक मारेकऱ्यांपुढे आणण्यात आले. त्यांस विचारलें गेलें,
‘मुनलमान होतास की मरतोस ?’ मुलींनी आपली आई आपली बाट पाहात बसेल.
म्हणून चिंता केली नाही. आजींनी आपल्या तान्ह्याला संध्याकाळी कोण पाजील
म्हणून घेद केला नाही, कोवळ्या तदृशांनी कालच जिने हसत त्यास मेढाय्यास
बोलाविले त्या प्रिय पोरीस ऐकही आलिंगन देता येणार नाही म्हणून तळमळ लागू
दिली नाही. तियल्यातिये हजार आशानी विणलेला आयुष्याचा पडदा ताडून
फाडून ऐकदम त्यांनी मृत्युम तोंड दिले व मरणान्यांच्या रांगेत पाय टाकिला, जुभे
राहिले व कचाकच तरवारी पडून त्याचे तुकटे झुडाले ! ही हुतात्मता, हे धर्मवीरत्व
धन्य आहे ! अत्याचाराची घारही ज्या ढालीवर बोट होत अशी ढाल—अशी ही
हुतात्मतेची ढाल, हे हिंदुजाति, तुझ्या हातीं अजूनही आहे. तू भिभू नकोस.’

हा माक्षा निरोप त्या दिवसाला दे की जेव्हा वेव्हा हिंदुजाति पुन होती तशी व त्याहून आपल्या स्वातंत्र्याने, आपल्या सामर्थ्याने व आपल्या सौंदर्याने देवाना प्रिय अशी होईल तेव्हा या विहिरीस तिने विसरू नये अथवेळ नद्रगुप्ताने वा शिवाजीने चा गोविंदाने वा भाऊने जिकलेल्या रुणागणावर विजयस्तभ अुमारण्याची विस्मृती शाली तरी क्षणभर चालेल, पण या विहिरीच्या रक्तागणावर जयस्तभ नसला तर यशस्तभ अुमारण्यास विसरता कामा नये जातीच्या जीवनाचा आधार जयस्तभापेस तिच्या यशस्तभाच्या दृढतेवरच अधिन अवलंबून अरतो ।।

‘पण महाराज ? तो दिवस पाहण्याचे भाग्य ज्याच्या देवी असेल ते तो दिवस पाहोत, मी या विहिरीत पुन अुतरणार माझ्या वरोवर जे धर्मगुढात झुजले व मारले गेले त्यांना सोडून, त्याच्याच प्रेतावर अंधारस पाय देऊन या विहिरीचेवर आपला जीव बचावण्यासाठी चढनांना मजवर बीज बोंसळून त्या माझ्या कृतघ्न स्वार्थासह मला भस्म का करून टाकती शाली नाही । ज्या मार्गाने त्या भयंकर पापाचे शिखरावर चढविजे त्याच मार्गाने अुतरून या विहिरीत मी होतो तिथे पुन जाऊन पडणार व मरणाने माझ्यावर मिळविलेला विजय मी त्याचे

९. सर्वांना परत हिंदु केलें

ते गेले सन्यासी व दामोदर ह्यांनी गावागावातून व झोपडीझोपडीतून हिंदून मोपल्याच्या अत्याचाराने वाटवल्या हिंदूस शुद्ध करून घेण्याचा धडावा चालविला. मोपल्याचे बड जरी आता पार पाडून टाकले गेले होते, व त्याचे पुढारी ठार झाले होते, व त्याचे लोक दाती तृण धरून शरण आलेले होते, तरी त्यांनी वाटविलेल्या हिंदूस शुद्ध करण्यामाठी सन्यासी व दामोदर हे प्रयत्न करीत आहेत असे पाहून कित्येक वेळा मोपल्यातील बाही व्यवृतींनी त्याची हत्या करण्याचा यत्न करण्यास, वमी केले नाहीत.

ऐक दिवस तिसरे प्रहरचे सुमारास अेवा झोपडीचे दारापुढे झाडीत असता अेक तरण वन्यवा कोणचेसे गाणे सुम्वरात गुणगुणत होती ती स्वर अैस्ताच त्या मार्गाने जाणारा अेक सन्यासी यकला त्या गाण्याच्या पालुपदात त्याला गाविंदाचे नाव अस्पष्ट अंकू आल्याने तो त्या मार्गास सोडून त्या झोपडीकडे हळू हळू सरकत जाऊन अेवा झाडांनी अुभा राहिला ती तरुण पार आपल्याच नादात पुन पुन्हा घोळीत अेव चरण म्हणत होती व झाडीत होती होता होता तिचा स्वर अुच होत अति मजळ दाद त्या सन्याशास स्पष्टपणे अंकू येवू लागले—गाविंदा । मुक्तवया । मन्मन ये तव छदा ॥

सन्यासी पुढे झाला त्याला पाहताच ती पार चपापली सन्यासाने विचारले, 'मुली । ही झोपडी कोणाची ?' 'अेवा मोपल्याची आहे' 'आणि तू येथे कुठे आलीस ?' परंतु त्या प्रश्नाबरोबर त्या मुलीचा चेहरा गोरामोर हांभून तिच्या डोळ्यातून टपटप आगळे पादू लागली तथापि आघेची अुत्तराही तिच्या मुद्रेवर द्याव लागली.

मुसलमानी जाकीट चढलें; मनावर नाही. क्षमा करा. मी जसें बोलिलें आहे व वाटलेले हिंदु पुन्हा शुद्ध होवून हिंदुधर्मातच समाजात परत येऊ शकतात म्हणून ते सरे का ?'

संन्यासी म्हणाला, 'अगदी खरें ! बलात्काराने वा भ्रूक्षपणाने असो जो हिं वाटला जातो तो सर्व प्रायश्चित घेऊन परत हिंदु होऊ शकतो.'

'महाराज, पण मी अेक मसकुनी जातीची नीच योनीतील कन्या आहे त्यातही बलात्काराने अेका मुसलमानाने मला येथे आपली वादको करून ठेवलेलें आहे. आणि मी अजून जिवंत आहे. असा मलाही प्रायश्चित्त आहे ?'

'अर्थात् आहे ! तुजें चित्त ज्या क्षणी शुद्ध झालें त्याच क्षणी तें प्रायश्चित्त घेतले गेले. तू जिवंत आहेस हें मी भाग्य समजतो. जो अुढेल तो जीव देवील तर आपली हिंदुजाति आपण होऊनच नामशेष होईल. मांफल्याम वाटविण्याचीही तसवी द्यावी लागणार नाही. धर्मावरील आंतरिक भक्ति जर चलिता झाली नसेल तर सर्व क्षम्य आहे - नव्हे त्याची क्षम्यप्राप्तात गणनाच होत नाही. [प्रियाच्या बबरास जाण्यासाठी जर वाच्यास पाठ द्यावी लागत असेल तर असा स्वळी नावाडपाचें कर्तव्य वाच्यास तोंड देणे नमून पाठ देणेंच होय.] तू हो म्हण की तू पुन्हा हिंदु

हिंदु जातीत तिच्या माहेरास परत जाण्याच्या वाटेवर ते अेक मापला जाकिटाचे फाटवच काय ते आडवे अूरलेले होत त्याच्या गुड्याच्या कड्या, ती वापरीं घोटे लवकर बुघडू शकेनात

पण तितका अुशीर देखील तिला सोसवेना अतिने ज्या गुड्या निघेनात त्या ताड्ताड् तोडून टाकल्या—त जाकीट फेकून दिले, व पिजऱ्यातून मुटून भुरंवन बुडून वृक्षाचा आश्रय वरणाया पश्याप्रमाणे ती कन्यका झटवन निसटन त्या सन्याशाच्या दीथ व दृढ बाहुपाशाचा आश्रय वरती झाली

सन्यासी मार्गाम लागला त्या वन्यकेसह थोडे दूर जाताच त्याचे सवगडी त्याम येअून मिळाले

‘हे काय ? मालती !’ दामोदर आदचर्यावाकत होअून म्हणाला, ‘तर मग भगवन् ! मला माहोत असलेले जितके हिंदु दुष्टानी भ्रष्ट वनेले होते तितके सर्व आज परत आपल्या हिंदुजातीस लाभले ही वेबडी आनंदाची गाष्ट !’

सन्यासी म्हणाला, ‘आणि माझ्या माहितीतलेही’ सहा महिने झाले नसतील तो मोलरो कुर मग्य भुमा राहून गवार्जना करीत म्हणाला होना की, ‘आज हिंदु-घम ठार झाला या खिलाफती राज्यात हिंदु तितुका वाटवून मुसलमान केलेला आहे’ आज आम्हीही अस म्हणू शकतो की, ‘मलबारात त्या तुझ्या खिलाफती राज्याचा मागमूमही जुरला नाही वाटविलेला सव हिंदु चुद्ध होअून पुन्हा परत आलेला आहे तुचे प्रयत्न विफल झाले’

‘स्वामिन् ! सवाच्या व हूणाच्या तरवारीने आघात झाले ते जसे झालेच नाहीत असे भरून आले तसाच हाही आघात आपल्या वृपने भरून आला !’

‘हू ठीक झाले !’ सन्यासी गभीरपणे म्हणाला, ‘झाले’ आघात भरून येणे हे हिंदु जातीच्या जीवनदाक्नीचा अभिरूपणीय विजय होय ह्यात ढाका नाही, पण आगा आघात मुळी होथू देखू नवत अशी प्रियासविन त्या जीवनमवतीतून अ्रुत्पन्न वेली पाहिजे घाव भरून वाढण्यापश्चा यापुढे आपल्या हिंदुराष्ट्रावर व जातीवर घाव घालण्याची कोणाची छातीच हाथू नये, कोणान सधि मिळू नये—अस सामर्थ्य, अम चैतन्य अ्रुत्पन्न केणे पाहिजे तो विजय या विजयाहू अघिच अभिरूपणीय होओल ओरंगजेबाचा पराभव वरून मागल पादशाही घुळीम मिळविली हा तर विजय जाह्य, पग वातराणा निचा महमद गझनवीला किंवा वाममग्य सिध्नवी

अरबी संस्कृतीची पूर्वकालीन उपपुष्टता

जाजच्या प्रगमनशील परिस्थितीत अरब सत्कृति कितीही मागानलेली दिमली तरी हे विमरता तामा नवे बी, यापूर्वी अेकदा जगाच्या फार मोठ्या भागातील मरणाग्न सभाजान त्या सत्कृतीने नवचैनव्याचे वारे सचारविले होते मानवी प्रगतीत अेसा वाळी नवनव्चे, नवधर्म, नवशिल्प याची बहुमाल भर तिनही टाकली होती तिचा अुगम महमद पैगबराना मुस्लिम धर्माची मुहूर्तमड हजार-वाराशे वर्षापूर्वी जेव्हा राबिली तेव्हा झाला ज्या दिवशी महमद पैगबराना तुराण शरिफाचे पहिले 'आयत' - पहिला मंत्र - अुच्चारला आणि तरवार आणि पहिल्यानेच अुपमली त्या दिवसापासून अेसा क्षमर-दोडग वर्षांचे आत तिरडे स्पेन तो अिकडे सिंधूपर्यंत ज्या सत्कृतीतील अतर्गूढ आवशान व शक्तीने अध्यां जगताचे रूप बदलून टाकले, जिच्या विजयाच्या अप्रतिहन वेगास स्पेनची रामुद्रघुनी, अिराणचा अग्नि, सिंधूची अटव, चीनची भिड व हिमालयाची गिलर ही अडवू शकली नाहीत, जिने आपल्या धर्माची, भाषेची, लिपीची, गिल्पाची, शास्त्राची राजमुद्रा ठोकून सडेची सडे अकित करून टाकली, त्या अरब सत्कृतीत तिच्याशीं टक्कर देवू आलेल्या त्या वालच्या अनेक जीणशीर्ण सत्कृतीरक्षा जे अेकदरीत ह्या काळच्या जगतात गुप्तते जगण्यामच नव्हे तर ह्या जगात जिवण्यासही समयंतर आणि योग्यतर ठरेल अग धाही तरी. अमामान्य थोठव, चाही तरी नवे जीवन-तत्त्व, होतच हाते ह निविवाद आहे

अभ्युदयासरशी घाप्पविधूतूरेडियोंना आपल्या लंगामी आणून अूच आकाशात चद्रावर विमानाची स्वारी करू पहाणारी आणि सखोल महासागराच्या तळाशी वसलेल्या अरण्याचे प्रकाशलेख घेणारी, काळच्या हातात हात घालून धावणारी गतिशील सस्कृति ! त्याची टक्कर जुपताच ती अरबी - ती मुस्लिम सस्कृति - त्या युरोपियन सरकृतीसमोर तशीच हतबुद्ध व हतवीर्य होऊन गेली की, जसा अरबी सस्कृतीच्या पहिल्या आवेशासमोर, तिच्याहून टाकाभू असलेल्या त्या दहा पंधराशे वर्षांपूर्वीच्या जीणशीण सस्कृति आणि सत्ता हतप्रभ व हतवीर्य होऊन गेल्या !

तरुण तुर्कांचे वड

ही स्थिति पाहताच सान्या मुसलमानी राष्ट्रात जर कोणी पहिल्याने अपरिवर्तनीय मुस्लिम सरकृतीच्या दाखला तोडून युरोपियन राष्ट्रांच्या वैज्ञानिक सस्कृतीचा अवलंब करण्याचे साहस केले असेल तर ते 'तरुण तुर्क' नावाच्या या दलकाचे आरंभी अूदय पावलेल्या संस्थेनेच होय अनवरपाशा, कैमालपाशाप्रभृति या तरुण तुर्क संस्थेच्या पुढाऱ्यांचे शिक्षण जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादि देशातच झालेले असल्यामुळे युरोपातील राष्ट्रवाद, राज्यघटना, शास्त्रे, शासन, यात्रिक सैनिक सामाजिक नाति याचा अवलंब केल्यावाचून आणि त्याचे मार्गात आढळणाऱ्या जुन्यापुराण्या भावडेपणास सोडल्यावाचून तुल्लस्थानास स्वतंत्र आणि समर्थ राष्ट्र म्हणून जगण शक्य आहे ही मोष्ट त्यांच्या मनात पक्की विंबली आणि तुर्कस्थानात आज अरबी सस्कृतीचे उच्चाटन करण्याचा जो भगीरथ प्रयत्न चाललेला आहे तो त्याच तरुण तुर्कांच्या ह्या प्रगमनशील ब्रीदाचा आणि प्रतिज्ञेचा परिणाम आहे. तुर्क राष्ट्राच्या अूचर्पास जी जी ज्या ज्या परिस्थितीत अवश्य असल ती ती सुधारणा तत्काळ घडवून आणावयाची, मग तिला, अपरिवर्तनीय धर्मप्रथात आधार सापडो वा न सापडो हा तरुण तुर्कांचा जा बाणा होता तो आज साऱ्या तुर्कस्थान चाच बाणा झाला आहे.

तरीही ह ध्यानात ठेविले पाहिजे की आजच्या परिस्थितीशी टक्कर देण्यास अरबी सस्कृति असमर्थ आहे म्हणूनच नाही तुर्क तिच्याविरुद्ध अतिके खवळलेले नाहीत, तर त्या राष्ट्रात चाललेल्या या सामाजिक नातीच्या मुळाशी दुमरही अेक र्थतिहासिक कारण आहे. अरब सस्कृतीविरुद्ध जुमारलेल्या या मुक्ती बझास अरब सस्कृति ही माझी सस्कृति नव्हे असा तुर्कस्थानच्या राष्ट्रवादी पक्षात सनरलेल्या जात्यमिमानी आवशही प्रोत्साहीत आहे. कैमालपाशा ह्या हजारो हिंदी मुसलमानास अजूनहि 'धर्मधीर' 'शास्त्रे' वाटतो ज्या तुर्कांचा खलिफा आणि मुल्तान म्हणजेच मुस्लिम धर्माचा आणि सत्तेचा जयदगुरू आणि जगनसंघाट म्हणून शेकडा वर्षे ते अेरन आले आणि त्यास सरक्षिण्याची देवापाशी प्रार्थना करीत आले, त्या हिंदी मुसलमानास तेच तुर्क लोक त्याच मुस्लिम सस्कृतीस 'अरबी' म्हणून परकी

केमालपाशाने केलेले

तुर्कस्थानातून अरबी संस्कृतीचे उच्चाटन

(१)

१९१४ च्या जर्मन महायुद्धानंतर युरोपात आणि पूर्वे आशियात जी अनेक नवीन राष्ट्रे झुडवू पावली हिचा जी बाबाने जुनीच राहिली तरी वात टावलेल्या नागाप्रमाणे आपले जीण धाधंनय टावून नवीन जीवनाचे मुमसूस लागली त्यामध्ये पूर्वे तुर्कस्थानचे राष्ट्र हद्दी अेब गणने गेले पाहिजे त्या राष्ट्राच्या अुदयाचा अिति-
हास अभ्यसनीय आहेच, पण त्यातही आपल्या हिंदुस्थानच्या सनमणावस्थेत, तसेच तुर्कांच्या नैतृत्वाखाली आणि वर्तृत्वाखाली पूर्वे तुर्कस्थानात तुर्कांचे हे जे प्रबळ राष्ट्र प्रगतीच्या धाडडीडीर् आण अवस्मात् पुढे सरसावले आहे त्याच-
अितिहास आज हिंदी लोकांन विनेपच घोषप्रर होणारा आहे त्यातल्या त्यात विशेषत हिंदी मुसलमानांना तर या विषयाचे अत्यंत महत्त्व वाटले पाहिजे कारण हिंदी मुसलमानांचा फार मोठा भाग अजूनही अरबी संस्कृति हाच स्वतः ना अपरिधर्तनीय धर्म म्हणून समजतो, अितवेच नव्हे तर ती हिंदु समाजावर त्यातून तिच्या भाषा, लिपि, निबंध (कायदा) अित्यादींच्या साच्यात अुभ्या भारतीय राष्ट्राचीच घडण वनविषयाचा अनावर मोह त्यास अजूनही होत आहे अशा स्थितीत ही जीण संस्कृति स्वाच्या प्रगतीच्या मार्गात अेब धाड होवून राहिली आहे अस म्हणणाऱ्या तुर्कांच्या मतात आणि अनुमतात जर तत्त्व असेल आणि ते समजावून न घेता जर हिंदी मुसलमान तीसच पापुढे चिकटून राहण्याचा दुराग्रह घेतील तर त्याचे आणि त्याच्याबरोजरीने त्याच्यामुळे माया भारतीय राष्ट्राचे अहित झाल्यावाचून राहणार नाही वर, हे मत आणि हा अनुभव कोणी हिंदु वा गैर-मुस्लिम समाज पुरस्कारीत नमून हिंदी मुसलमानांतील बहुजनसमाज अजूनही ज्या तुर्कस्थानास अरबी संस्कृतीचा-म्हणजेच मुसलमानी संस्कृतीचा- पुरोध्वज, आधारस्तंभ, सरधन आणि सम्राट समजतात तो तुर्कस्थानच ते मत पुरस्कारीत आहे ! तुर्कस्थानाने महायुद्धानंतर खिलाफतीचे अुच्चाटन केल्यानंतरही हिंदी मुसलमानांतील बहुजनसमाजाची तुर्कस्थान हा मुस्लिम समाजाचा कट्टर अभिमानी आहे ही जुनी समजत जशीची तशीच राहिलेली आहे, म्हणून त्यांनी तुर्कस्थानात अलीकडे होत असलेल्या जळवळीकडे लक्ष पोहोचविल्यास आजच्या जगताच्या प्रगतीच्या म्प्रेत अरबी संस्कृति विची टिकाच वरु शील याचा फेर-विचार करण्याची आवश्यकता त्यांनाही भासू लागेल

समजू लागले आहेत, ही गोष्ट अंकून मोठे आश्चर्य वाटते. ते कोठे त्यास झुलगडत नाही. आजच्या अरबी संस्कृतीविरुद्ध तुर्कांनी असे चिह्न काढावे याचा वाचकांस अलगाव होण्यासाठी त्या बंडाच्या मुळाशी असलेल्या ह्या दुसऱ्या कारणावर प्रकाश पाडण्यापुरता तुर्कांचा आणि अरबांना पूर्वापार संबंध कसा आला आणि कसा वाढला याच्या वृत्तान्ताची किंचित् स्फुरेपास येथे देणे भाग आहे.

अरबी साम्राज्यात तुर्कांचा प्रवेश

महमंद पैगंबर यांनी अरबांमध्ये मुगलमानी धर्म आणि मुगलमानी राज्य स्थापित्यामुळे त्यांच्या हाती धर्मदंडाची आणि राजदंडाची दृढी सत्ता अकर्मित झाली. मुसलमानी जगाचे तेच खलिफा आणि तेच मुलतान, तेच जगद्गुरु आणि जगत्गम्राह होते. त्यांच्यामागे अबुबकर, सुमर, कुस्मान आणि अली ह्या पहिल्या चार सत्ताध्याऱ्यांच्या हाती ती दृढी सत्ता तशीच चालत राहिली. पुढे ओमैयेड आणि फातिमाजिड बंडांच्या हुकमांची भाडणे लागून सुन्नी आणि शिया अर्धी मुस्लिम जातीची दोन शक्ती झाली. प्रथम ओमैयेड व नंतर अवास, मनसूर, महादी आणि हरन रशीद हे मोठे घलाढय खलिफा होऊन गेले. अरेबियन नाभिदसचे हेच नामक होते; पण पुढे सुन्नीशिवात आणि सुन्नीसुन्नीत राजसत्तेविषयी अिनकी भयंकर यादवी माजली की, त्या अरबी खलिफास स्वतःचे अरब सैन्य ह्या धार्मिक आणि वाशिक पक्षभेदाच्या वादळात सापडून केव्हा कोण कोणाचा पक्ष घेतील याचा विश्वास वाटेनासा झाला. त्यामुळे ज्यांना वेतनाच्या रक्कमेवांचून दुसऱ्या कसल्याही मुसलमानी धर्मवर्णना याची लवलेस चाड नसे असे गैरमुस्लिम सैनिकच नोकरीत ठेवणे अरब खलिफांवर बांदू लागले. त्या संघर्षात मुस्लिम सत्तेची लाट मध्य आशियातील तुर्कस्थानच्या सीमेस भिडली होती. तेव्हा त्या तुर्क-तार्तरांची कडवी लढवऱ्या दृष्टि पाहून बगदादच्या खलिफांनी त्यांची भरती आपल्या सैन्यात करण्याचा सपाटा चालविला. धार्मिक बखेडे माजवून बंडे कर-

अि स ८६९ मध्ये तर तुर्कांनी बगदादचा अरबी खलिफा मुतादि यास बेतन थकले म्हणून गादीवरून ओढून फरफटत आणून रस्त्यात फेवून दिले, तुरगात कावले नि शेवटी हालहाल करून ठार मारिले ! तेव्हापासून खलिफाचे देहरक्षकच नव्हेत तर चालक नि पालकही तुर्कांचे झाले ते वाटेले त्यास खलिफा करीत, वाटेले त्यास वाढून टाकीत बगदादच्या सुन्नी अंब्यासी बशाचीच ही स्थिति झाली नाही तर तिकडे अजिप्तमध्ये असलेल्या शियाच्या फातिमाभिड खलिफाचीहि तुर्कांनी सींच गत करून सोडली त्या अजिप्तच्या अरब राज्यातील तलाशी नावांच्या बलाढ्य तुर्क सरदाराने तर स्वतःस 'खलिफाचा कर्ता' म्हणवून घेवून त्याचे पालकत्व नेहमी आपल्या पक्षाच हातीं असाव म्हणून खलिफा अल्पवयी असला पाहिजे हा अलिखित दडकच जणू घालून दिला मोठ्या वयाचा औरस पुत्रही बाजूस सारून त्या बशातील कोणाचा तरी दूरचा अल्पवयी मुलगा आणून त्यास तो खलिफा करी अरबी साम्राज्यात तुर्क आतून अत पोखरीत असताना बाहेरून त्याजवर जग-ज्जेत्या बेगीशखानाची स्वारी येवून बज्रपातासारखी आदळली ! बेगीशखान हाही मुसलमान नव्हता आपल्या भिक्वे हिंदूस कोणाला 'खान' म्हणताच आणि मुस-मानास कोणाला 'जगज्जेता' म्हणताच तो मुसलमान असलाच पाहिजे असे वाटते. आम्ही असे अनेक अनाडी मुसलमान पाहिले आहेत की 'शिकंदरखान' (अलेबझा डर) हा मुसलमान नव्हता म्हटल की ते चिडून जात ! 'मुसलमान नसता तर खुदा त्याला फत कधी देता ?' हा त्याचा वाटिक्रम ! तोच अरब लोकांचाही कीटिक्रम असे ! आणि मुसलमानांच्या अशाच बढापांनी चिडून जावून मुस्लिम नसलेल्या बेगिशखानाने मुसलमानाचा नुसता फडशा पाडला त्याने बगदाद घुळीत मिळविले दमास्कसचा दम झुलवून टाकला, मशिदीची मंशाने फेली, लक्षावधि मुसलमानांची कत्तल करून त्याच्या कापलेल्या डोऱ्याचे डोंग रचून त्याच्यावर आरुह होवून बेगिशखानाचे डाक चादण्यात विचार करीत असे ! मुसलमान नसलेल्यासही दय फाते देतो अशी अरबांची निश्चित पटावी जितका त्या बेगिशने त्यांचा भयंकर फडशा पाडला मुसलमान तवारिखकार त्यास अजूनहि 'दवाचा शाप', 'देवाचा प्रकोप' म्हणून सबाघतात खर पहाता अरब साम्राज्याचा अयेच अत झाला

तुर्का मुसलमानांचा अुदय

बेगिशखानाची ही जग हादरून सोडणारी प्रलयकर वावटळ शमून मध्य आशिया खंड पुन दिवू लागले तेव्हा पाहतात ता खलिफाचा बस म्हणून साप-डेता ! शेवटी अजिप्तच्या प्रवळनर तुर्क सनानीने कोठून तरी त्या बशातला अेक पुरुष शाधून आणला आणि त्यास धर्मदंडाच्या अधिकारापुर्ता खलिफा करून राज दड अुघडपणे स्वतःचे हातात घेनला त्या वेळेपासून तुर्क मुसलमान झाले, सम्राट्

झाले आणि अरबाच्या हाती निर्मल्यवत् झालेली खिलाफती (धर्मगुरुपण) तेवढी राहिली; परंतु जो स्वतंत्र आणि सत्ताधीश तोच खलिफा होऊ शकतो असा मुसलमानी धर्मशास्त्राचा दंडक असल्याने शेवटी मुसलमानी जगत् तुर्की सुलतानाने खलिफाही व्हावे या गोष्टीस अनुकूल होत झाले आणि अंती तुर्कस्थानचा पराक्रमी सुलतात सेलीम ह्याने अरबांचे हातून तो धर्मदंडही काढून आपल्या हाती घेतला. तेव्हांपासून तुर्कच मुलतान नि खलिफाही झाले. अरबांची प्रख्यात क्षेत्रे मक्का आणि मेदिना तुर्कांनी घेतली. आपली सत्ता चालविण्यास मुसलमानी धर्म आणि संस्कृति अयोगी पडत होती म्हणून तुर्की सुलतानांनी मुस्लिम धर्म नि अरबी संस्कृति स्वीकारली; पण ह्या लेखातून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अर्बांहीन युरोपशी टक्कर देण्यास तो अपुरी पडते असें पहाताच त्यांनी तिला झुगारून देण्यासही कंवर कसली. कारण तिचे खरे महत्त्व असें त्यास केव्हाच वाटत नव्हतं.

आज तुर्कस्थानात अरब संस्कृतीचे अुच्चाटण करण्याची केमालपाशाच्या नेतृत्वाखाली जो प्रयत्न झुठावणी झाली आहे तिची दोन मुख्य कारणे आणि अति-हासिक पूर्वपीठिका ह्या लेखात अशी रूपरेखित्यावर आता पुढील लेखात धर्मभाषालिपिनिर्बंधजनरोतिनोतिप्रभृति प्रकरणो तुर्कांनी गेल्या दहा वर्षांत कशी क्रांति घडवून आणली आहे त्याची अुदबोधक अशी प्रकरणवार माहिती देण्याचा विचार आहे.

आपल्या सह्याच्या मुजीने त्यात पराजमाची सजीवनी रचिरविली देखत देखत कॉन्स्टॅन्टिनोपलपासून रमार्पर्मंतच्या बिम्तोर्ण रणागणात ग्रीकाची रग जिरविली आणि नवराक्तीने मुममुसलेले तुर्कांचे स्वतंत्र राष्ट्र पुन आपल्या पायावर भुमे राहून, अढळ ठाण माडून, तुझ्या व्हर्सेलच्या सधीस मी भीक घालीत नाही जा म्हणून युरोपास आव्हानू लागले या लेखाचा हेतु तुर्कस्थानातील या राज्यक्रांतीचे विवरण देण्याचा नसल्यामुळे ज्या सांस्कृतिक क्रांतीचे वणन या लेखात द्यावयाचे आहे ती या राज्यक्रांतीमुळे गवय झाली आणि ती या राज्यक्रांतीचाच पहिला अपरिहार्य परिणाम होता हा पायंवारणभाव दाखविण्यापुरतच तिला असे मुसल निदर्शन ते पुनरुज्जीवित तुर्की राष्ट्र चिरस्थायी करण्यास्तव बेमालपाशाने पहिल्या घडानपासच तुर्कस्थानातून खिलाफतीची हवालपट्टी का व कशी बेली ते पाहू !

अरबी खिलाफतीचे उच्चाटन

जर्मन महायुद्धाच्या प्राणसंकटात तुर्क सापडले अमता त्याच्या साम्राज्यातून पुढून अरबानी गैरमुस्लिम धिश्चन राष्ट्रांचे बाजूने बड बरेले हात या अरबांच्या विश्वासघाताने तुर्क चवताळून गेले तरुण तुर्कांच्या अुदयानंतरही महायुद्धापावतो त्यांनी ह्या खिलाफत सस्येचा हत्ती जो पोसला होता तो त्या खलिफापदाचे त्यास धार्मिक ममत्व वाटत होत म्हणून नमून अरबप्रभृति मुसलमानांना ह्या धार्मिक पोठाचे अधिकारी म्हणून तुर्की साम्राज्याचे ममत्व पाटेल व त्याचे पाठबळ तुर्क राष्ट्रास मिळत राहील या राष्ट्रीय लाभगाठीच होय, परंतु अरबानीच त्याच्या या खलिफाम ठोकडन दिल्यामुळे आणि मिसर, अिराण, अफगाणिस्थानप्रभृति कोणत्याही मुसलमानी राष्ट्रांनी तुर्क आपला खलिफा, त्याने जिहाद-धर्मयुद्ध पुकारले, आपणास त्याच्या झेंड्याखाली जाऊन त्याच्या शत्रूशी लढलेच पाहिजे अशा धार्मिक भावनेने तुर्कांस म्हणण्यासारखे कोणतही रणसाहाय्य दिले नसल्याने खिलाफतीची सत्ता डेवली अतता मुसलमानांच्या शास्त्रीचे वेदोकरण आपल्या तुर्की राष्ट्रध्वजाखाली करता येतील ही अपेक्षा फोल ठरली ह्याला न गागितला तरी चालेल असा अेकच अपवाद काय तो जाडळला तो म्हणजे ज्यांना स्वतःच राष्ट्रच नव्हते अशा हिंदी मुसलमानांचा आणि गांधीवादी हिंदूंचा ! ह्या सज्जनाना तुर्की खिलाफतीची पिता तुफपेक्षाही अधिक ममत्वाने विव्दळवू लागली, हिंदी खिलाफत मडळाने ती कोलमटणारी तुर्की खिलाफत सावरून धरण्यासाठी आपल्या गवताच्या काडीची कुवडीदेखील बेमालपाशाच्या हातात दिली, पण तिचा टेकू घेऊन हिंदी मुसलमान नादत होते तशा मुस्लिमीतु नादण्याच बेमालपाशाच्या देवी नसल्याने त्या कुवडीच्या साहाय्याची दखील वास्तपुस्त वरण्याची दुर्बुद्धि त्याला जाठवली नाही त्यात कोणाचा काय अ्जाय ? त्याचा ठाम सिद्धान्त ठरला की, ह्या पॅनइस्लामिझमच्या खुळाने तुर्की राष्ट्राचा यापुढे लवलेस लाभ होण्याचा सभव राहिला नाही !

खुलट ती पॅनअस्लामिझम् तुर्कीच्या प्रगतीचे मार्गति दुर्लभ्य विघ्न मा आणण्यास कारणीभूत होत राहणारी आहे अशी केमालपाशाने अण्डअण्ड घोषणा केली कारण तुर्कस्थानचा मुलतान हाच जोवर मुसलमानां धर्माचा खलिफाही म्हणवून घेतील तावर मुसलमानांच्या धर्मशास्त्रातील नीतिनिबंध हेही त्यास पाळावेच लागणार हजार-दोड हजार वर्षांपूर्वी अरबस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितीत जे लागू पडले ते खन्, वारसा, स्त्रीदासपततिविषयक अधिकार, दंडविधान, राजनीति, तत्त्वज्ञान प्रभृति व्यक्तिजीवनातील आणि राष्ट्रीय जीवनातील झाडून साऱ्या प्रकरणाचे कुराणात मागितलेले निबंध आणि नियम आजच्या मनूतही ततोत्तत लागू केलेच पाहिजेत, नव्हे ते त्रिकालीही बदलता कामा नयेत, ह तत्त्व स्वीकारणे म्हणजे खिलाफत चालू ठेवणे होतं !

अतःच नव्हे तर तुर्की जातीवर अरब जातीहून नीचतर असण्याचा छाप त्या खलिफतीच्या घमदहाने नियाचा मारलेला असावा याचेही तरुण तुर्कांस मोठे वैषम्य वाटत होत कारण अस्लामी धर्मशास्त्राप्रमाणे पैगवराच्या अगदी कुळातील नमले तरी त्याचा जन्म ज्या पोटजातीत झाला त्या कोरेश बर्गातील रक्ताबीज ज्यात असेल तोच खलिफा होवू द्यावे ती पैगवराच्या जन्माने धन्य झालेली जात भविष्यमान् अनुयायास मातृजिकच अश्वतम आणि धर्मगुरु वधारणाची अनन्य अधिकारी अशी वाटे त्या धार्मिक समजुतीस मान तुर्कविस्मयापासून तुर्कांचे पहिले प्रवळतम सुलतानही खलिफापदास तोवर योग्य समजले गेले नव्हते की, जोवर त्याच्या रक्तात, निदान मातेच्या वाजूने तरी, अरबी खलिफाच्या श्रेष्ठ रक्ताचा अंश झुनरलेला नव्हता यामुळे तुर्की सुलतानानां स्वतःच पदच्युत वेलत्या दुबळ खलिफाचीही मनघरणी वरून त्याच्या सैन्याशी विवाह करण्याची तुर्की सुलतानानां वरचेवर घडपड करावी लागे तुर्की सुलतानांच्या अगातीं तुर्की रक्ताच्या पराक्रमी सेजामुळे ते खलिफापदाच पावित्र्य पावत असून त्यांच्यातील जन्मजात अश्वतर व शुद्धतर अरबी रक्तच काय तें त्या गौरवाचे अधिकारी होतं

फुरफुरणाच्या आवल्या घोड्यास टाच देत व हातात रिंहाल्हूर रोखीत केमाल-पाशा जो निपाला तो थेट खलिफाच्या त्या दुबळ्या राजसभेत जाऊन थडकला सोंगट्याचा पट बुधळावा तशी त्याने ती राजसभा बुधळून दिली, खलिफास गादीवरून खाली आणले आणि तुर्कस्थानातून खिलाफतीस आमूलाग्र बुच्चाटून, पदभ्रष्ट खलिफास राखतातून हाकून दिले !

जो खलिफा ताच सुलतान त्या खलिफास पदभ्रष्ट करण्यातच केमालने त्या सुलतानागही पदच्युत केले खलिफाशाही आणि सुलतानशाही दोनही जीर्ण-शीण सध्या अेका धावामरशी गतप्राण झाल्या धर्ममत्ताच राजमत्तेचा अंत होऊन, Theocracy संपून, तुर्कस्थानात बुद्धिनिष्ठ लावमत्तेची स्थापना झाली, आणि तीच अपरिवर्तनीय जसा अरबी धर्मसंस्कृतीच्या अतिश्रीची अर्थही होती !

अरबी धर्मनिबंधाचे बुच्चाटन

महामुझात तुर्कस्थानच्या धर्मूषे हातात हात घालून तुर्की सत्तेस अरबानी झुगारणे हातच त्यानी तुर्कांची राजकीय मत्ता झुगारली तर तुर्कांनी त्याची धमसत्ता झुगारून दिली त्याच्यात आता काणा भाणाचा राहिला नव्हता खलिफाच बुच्चाटन करताक्षणीच धर्मांनी राजगारणातून साप भुचलबागडी झाली तोंवर तुकांचे भारे व्यवहार कुराणातील पुरातन अरबी साच्यात डाळलेल्या आणि अपरिवर्तनीय मानतरेत्या धर्मनिबंधांमुरूप होत आले होते, पण तरुण तुर्कांनी पहिल्या घडाक्यासच धर्मनिबंध हा समास सोडविण्याचे भरीस न पडता तो मुळी तोडूनच टाकला धर्म निराळा, निबंध (कायदा) निराळा अेक शब्दनि ट भ्रदेचा मात, अेक प्रत्यक्षनिष्ठ प्रयोगाचा त्याचा विषय वरलोच व याचा जिल्होच 'अत प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारविधि नयेत' ह्या तत्त्वाची घोषणा करून तरुण तुर्कांनी लोवसभेच्या पहिल्यावहिर्या बैठकीतच व्यवहारविषयक ते त सारे धर्मनिबंध रद्द करून टाकले स्विटझर्लंडमधील मोटेमाळे निबंधपडित (कायदेपडित) आणून त्या देनाच पौरविधान (Civil Law) तुर्क राष्ट्रास लागू केले अेवाही मुल्लास या मोर्खीस धमशास्य या सुधारणेस अनुकूल की प्रतिकूल ते विचारण्यात आले नाही अेका दिवसात लोवसभेत ह पौरविधान समन झाले खेदकवार चर्चा तर दूरच, पण प्रयवार चर्चेतदेखील बोणी वेळ गमावला नाही महिनोणती य-जा होऊन आधीच ठरलेल्या विवाहाच्या औपचारिक वाढनिश्चयाच नाटक जसे घटकत घडून येतें तस त्याच अेका दिवसान अेक मुण जुगून गेल त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी ते नव पौरविधान वर्तव्यातही आल्याची दाही फिरली अिस्लामी लम्नप्रथा रद्द, अिस्लामी वारमाप्रथा रद्द अिस्लामी बप्पनीत्व रद्द, धार्मिक न्यायशासन रद्द, पौरविधान स्विटझर्लंडमधील लागू वेल तर दंडविधान (Criminal Law) अिटलीतील निबंधपडित आणून त्याच्यावडून बनवून घेतलें चोरी, दरवडे, हत्या

अशी नड अरबीच नाही धर्म याच्या त्याच्या वैयक्तिक मतापुरता राहिला त्यासरशी तुवस्थानात धर्म-स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यात आली फार वाय हिंदुस्थानात ज वाचण अनक अस्लामी धर्मवीरास वचळ नरवाचे साधन वाटते त हिंदूचे वदतुर्की विद्यापीठातून परमादरान, पण अतिहासिक दष्ट्या आज अभ्यासिते जात आहेत वाही प्रमाणात त्याचा अभ्यास आवश्यक समजला जातो

अरबी लिपीचे उच्चाटन

अरबी लिपि हा कुगणामळे तुकस्थानात धर्मलिपीच पावित्र्य पावलेली, अतिनेच नव्हे तर ताच अेक अनय लिपि त्या देशात पूर्वापार चालत आयेगी पण सा अतिनय बोजड मुद्रणार्थी शिक्षणार्थी परावाप्टेची अडाणा तुर्कीत शेवडा ९० अशिक्षित लोव पण त्यास युरोपच्या शेवडा ९० शिक्षिताच्या माटाम माडा गवून बसावयाच तर ता अरबी लिपाची घाड वाटेतून वाढणच भाग । मुद्रणावर वळलली युरोपची रोमन लिपि समोर होताच बेमाग्यागान तत्वाळ तिगाच जुचगला साधारणत अक वर्षांची, अवधि ठरवून सारसरकारी काम त्या जवधी नंतर रामन लिपात चालणार म्हणून आपा सुटगी गाळातून तर त्याच दिवसा पासून रोमन लिपि चाडू । हा लिपिगुडीचा वळवळ त्यानी अतिवया नटाने रेटा की स्मृत बेमालपागा गाळातून ती गिकव लागले वेचळ दहा अक्षर बदलताच रोमन लिपीच्याही तागत मारु गवेळ अितकी मुद्रण आणि शिक्षणमुद्रम होणारी आमची देवनागरी लिपि जर बेमाग्यागाचे हातागी असती तर त्याने अरब लिपी बदल प्याग अक वर्षाचा अवधिमुद्रा राष्ट्रास दिला नसता । कारण दहा अक्षरे देगील बदलण्याम पनाम वर्षे र र र वरात गाळत राहण्यास बेमालपागा कोणी क्षयरोगा भाडाच होता । ठरलेल्या दिवगी त्याच सरकारी काम मारी वृत्तपत्र साया राष्ट्तर जगदी नवान अगा रामन लिपीत चालू चाली ।

अरबी भाषेचे उच्चाटन

तुर्कान स्वत ची लिपीच गव्हती पण भाषा होती तथापि जेत तुक राज असता राजभाषेचा मान होता जिताच्या अरबीम । त्या सावटाखाली तुर्की भाषा पार खजटून गेली सार साहि य अरबीत तुर्की घरादारात अरबी शब्दाचा वाणार ? स्वाभिमान जाणल पणल्ल्या तरुण तुकभस त वमच खणार । गिवाजी महाराजानी मराठाग ह्याच अरवाग्रभृति परकीय गव्दाच्या धुडगुसापासून मुक्त करण्यासाठी रानाना काढली हाती पण महाराजाअितक त्याच राष्ट्र वरारी चिराटीच नसल्यामळे जाजही मराठीत वबूल हल्ली गिवाय तुहाह यात प्रभृति गवडो परकीय गव्द आपल्या स्वकीय शत्राच्या घडग्यावर भरभराट केले आढळत आहेत । बेमागच नवतुकाचे राष्ट्र सुदधान त्याच्याअितवच वरारी

पडले त्यांना स्वभाषेतील थोडेसे परकीय शब्दच वाढून टाकावयाचे नव्हते, तर जवळजवळ मेलेली भाषाची भाषा जिवंत करावयाची होती ! पण त्यांनी तेंही केले मध्यआशियातील तुर्कांच्या मूळस्थानात सशोधनमंडळे गेली आणि तिथून पूर्वीचे शब्द शक्य तितके गोळा केले ! पंधरा हजार शिक्षकाना तुर्की शब्द पुनरुज्जीविण्याचे किंवा नवीन निर्मिण्याचे कामावर नेमण्यात आले ! तुर्कीत वाङ्मय नसल्यामुळे सारं साहित्यच शब्द नवे पाडले ! कोणी बीस हजार तुर्की शब्द जमवून दिले ! स्वतःचे बोलण्यात बिनतुर्की-विशेषतः अरबी शब्द सापडणे ही माष्ट शिष्टाचाराविरुद्ध समजली जाऊ लागली ! मन्निमंडळातील मोठमोठे 'पाशा' प्रधान अथवा तामात कोण परकी शब्द कमीत कमी वापरतो याच्या नटाओटी लावू लागले आणि सरकारी राजपत्रात (गॅझेटात) प्रत्यही पाच नवे तुर्की शब्द राष्ट्रावर वापरण्यासाठी प्रसिद्ध होऊ लागले !

तुर्की राष्ट्रातही या भाषाशुद्धीच्या वावटळीत पालामाचोळभाषा थोडा धिरोव्र ज्ञाता कित्येक म्हणाले, परकीय शब्दांनी भाषासंपत्ति वाढते वेमात्तमाणा म्हणाला, स्वकीय शब्द नाहीतच त्या अर्थाचे परशब्द घेईन, त्याने भाषासंपत्ति वाढते, पण स्वकीय शब्द मारून जे परशब्द जिवंत राहू पाहतात त्याने संपत्ति वाढते असे म्हणणे म्हणजे औरन पुन मारून दत्तक घेतल्याने संपत्ति वाढते असे म्हणण्यासारखेच आहे ! स्वधर्मातील माणसे राखून वाटलेल्यांना पूर्ण स्वाधर्मात आणणे ही खरी शुद्धि होय, पण जितके परधर्माचे शुद्ध मारून घेणे तितकेच स्वधर्माचे ठार मारून टाकणे ही शुद्धि नसून वेगुद्धि आहे ! ! तुर्की भाषेनारखो आसनमरण आणि मूळचीच माधी भाषा, पण तिचा हा वेगडा अभिमान ! मग जर पा कुवेरासारखा सपन्नतम मन्दनागर घेऊन त्याच्या पाठीशी, आमच्या पाठीशी अर्माची सस्कृताची देववाणी आहे तशी, अखादी भाषाची राणी जुभी असती तर त्याने देवाच्या राष्ट्रावर मुद्धा ती स्वभाषा लादण्याची आकाक्षा धरली असती ! 'नायद्या' मारल्या शब्दासाठी देताले आमच्यासारख्या वरदया शालीनतेने तो

तीही तुर्की भाषेतच भाषांतरली जावून निमाज तुर्कीतच पडले जाऊ लागले. कारण देवाक तुर्कीही समजत असलेंच पाहिजे ! देव काही जन्मजात अरब नाहो ! पैगंबराच्या बाळापामून स्त्रियांनी बुरखा वापरणें हाच अरबी धर्म. तुर्की तरुण स्त्रियांनी बुरखा शुगाहन दिला. अरबी बुरख्यांतून—कित्येक शतकांच्या बंदीतून—तुर्की स्त्री बाहेर आली ! स्वेच्छेनेच नव्हे, कारण बुरखा हाच जिला धर्म वाटत होता अशी हजार हजार तुर्क स्त्रीच या सुधारणेचा विरोध करीत राहिली—पण तरुण तुर्कांनी जो मुटेना तो बुरखा फाडून टाकला. विद्यापीठे स्त्रीपुरुषांस समिश्र वर्गांतच शिकवू लागलीं. बुरख्यास मज्जाब साला. हीनतेचा खूण म्हणून फेज टोपी घालणे निर्वधविरुद्ध वृत्त्य ठरलें !

तुर्कांनी चौपेर हल्ल्यावर हल्ले चढविले ! तुर्कम्यान स्वतंत्र नरणास केमालपाशा स्वदेशात मोठा लोकप्रिय असला पाहिजे असं बाहेरसहजच वाटते, पण सुधारक म्हटला की तो स्वातंत्र्यवीर असला तरी, बहुधा बहुजनात अप्रियच असणार कारण सुधारणा म्हणजेच अल्पमत व बहुमत सींच रुढि रक्षिमान तीनचतुर्थांश लोक लेनिनवर तुटून पडले मुसोलिनीवर अजूनही वर्पावाढी दोनचार अटालियन मारे-करी घाला घालतातच डी व्हेलेराविरुद्ध आयर्लंडात केवढा मोठा पक्ष जळफळत आहे ! त्यातही धार्मिक वा सामाजिक सुधारणेत लोकप्रियतेचे नावही घेण्यास नको 'वर जनहित ध्येय केवला न जनस्तुति' हा वाचा ज्यास घरबेल, ती धंमक अशी असेल, त्यानेच ते पाऊल टाकावे, त्याच निडरपणे केमालपाशाने ते पाऊल टाकले अकस्मात् सुधारणाचा घडावा झुडाला आणि लोकसभेच्या दाराशी राजकीय क्रां-केंद्रावर तोफाच्या रागा रोखून, जुन्या पक्षाशी युक्तिवाद करण्याचे काम प्रथम त्या तोफाच्या ताडकडेच सोपवून, नेमालने जो अपरिवर्तनीय म्हणून पुण्य झाला तो धर्मग्रंथाच्या ग्रंथ अपरिवर्तनीय म्हणूनच रहस्यमय टाकण्याचे मुख्य काम तडका-फडकी पार पाडत नंतर मतपरिवर्तनायं त्याने सार मुद्रण, सार वाकरीठ, सामोप-चाराच्या साऱ्या कला कामास लावल्या, पण असतोपाची आग विक्षेपा फेज टोपी रद्द केली म्हणून अशिक्षितांनी दगे केले, कुराणातील पवित्र अरबी मंत्र रद्द करून ते तुर्की भाषेत चारू केले म्हणून अरब मुल्लामोल्वींच्या अनुयायांनी आग पालवली केमालवर मारेकऱ्यांचे घाले पडले शेवटी कुठे कुठे पलटणी देखील फिनलंडा आणि सशस्त्र बंडे झुठली ! तुर्कच्या बाहेरच्या शत्रूनीही या यादवीत थोडे फार तेल ओतले, पण ते तरण तुर्क अल्पसंख्य अमताही अल्पवळ नव्हते त्याच्या गिस्तीने, शीयानि युरोपाच्या ताडात मारली होती त्यानीही वदरूप धारण करतांच दगेछाराची धुळ-धाण झुडाली वडाचे कवरडे मोडल स्थलाभावामुळे ती हाज अल्पसंख्य अमताही

ताडदेखल्या गोष्टींनी आता घायत नाही हें दिसताच त्यांनी वेयानेटाशीच गाठ घातली पन्नाससाठ मुल्लामोलवी पाडाव बेल, हाती बाले ते फासी गेले प्रकरण पडायले सरकारी निर्वंधाचा (कायद्याचा) बचक दूरवर पववा बसला याचप्रमाणे अेका मोठ्या कटात मोठमोठे सरदार घरले जाऊन चौगोळीत केमालने त्यांना फासावर टागून दिले त्यान त्याचा वागमित्र अरीफसही होना ते तिरुडे ज्या वेळी फासावर रुटवत होते त्या वेळी नेमान्पाशा भिक्डे अनिक नृत्याल्यातील स्त्री-पुरुषाच्या अेका, मोठ्या समिथ नाचात स्वन नाचत होते ! विरोधाचा शतमुखी रावण जेव्हा जेव्हा सशस्त्र ग्रामनवाद करु आला तेव्हा केमाललाही कृपाणाच्या अशा बठोर बाटिनमातेच त्याचो समज पाडता आली !

फालचा पाखड ! आजचा पुण्यश्लोक

पण ह् पहाल्या घडावयाच्या तीनपार वर्षांत ज काय झाले त झाले आज तुकस्यानच्या प्रजासत्ताक राज्यस्थापनूला बहा वर्षे झाली नवथरच तुनस्यानभर तो दशम घापर बाढदिवस जुम्या राष्ट्रांने गाजविला ! अपरिचितनीम अरब सत्सृतींगी जखडून टाकल्यामुळे तुकस्यान युरोपपुढे हतवीर्य व हतगम हांभून गेला होता, पण ती Theocracy, त धर्मसत्ताक राज्य, ती सिलाफत झुवडून टाकून बैज्ञानिक सत्सृतींग आणि प्रजासत्ताक राज्या र जावदान दिल्याविषयी तें सार राष्ट्र केमालपाशाचे चरणी त्या दिवशी आपली वृत्तस पुष्पाजलि अर्पित झाले ! बालचा पाखड केमालपाशा आजचा पुण्यश्लोक झाला !

शिवछत्रपतींचा जयजयकार!

- रघुस्यंक्तं चक्रं भुजययनिताः सप्त कुमाः ।
निरालंबो भागेंदुचरणरहिनः सारविरपि ॥
रविमहियेवान्तं प्रतिदिनगपारस्य नभसः ।
त्रिपातिटिः मध्ये भवति मद्रतां नोपवर्णे ॥

आणि त्याचे महत्त्व पांहावयास प्रथम हिंदु जातीने आणि हिंदुस्थानने त्याच्यावर झालेल्या परकीय आक्रमणांचा विरोध करण्याचा प्रयत्न घेत दाहिर-पृथ्वीराजा-पामून जा केठा व पृथ्वीराजाच्या पतनानंतर ठायी ठायी हिंदुत्व रक्षण करण्याकरिता जे अनंत झगडे सुट झाले त्याचाही इतिहास लक्षात घेतला पाहिजे. सातऱ्या-आठऱ्या शतकात सिंध देशावर मुसलमानांचे पहिले आक्रमण झाले तेव्हा-पामून बाराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत म्हणजे जवळजवळ सहाशे वर्षे मध्यआशियातील व आराम-अफगाणिस्तानातील काही धर्मवेडाने काही राज्यलोभाने, काही पोट भरण्याकरिता काही लूट मारण्याकरिता ज्या मुसलमानांच्या स्वान्या चालत्या होत्या व ज्याचे अंतिम ध्येय हिंदुस्थानची हिंदु सत्ता नामशेष करून घेनावा याच सवध हिंदुस्थानभर फडकविण्याचा हाता त्या स्वान्याशी सतत सहाशे वर्षे हिंदु जातीने टक्कर दिली आणि त्या सहाशे वर्षांच्या स्वरक्षक युद्धाचा अखेर परिणाम असा झाला की ११९३ मध्ये हिंदुस्थानची सार्वभौम मानली गेलेली दिल्लीची सत्ता ही नामशेष झाला हजारो हजार वर्षांपासून अखंड स्वातंत्र्य, अखंड स्वराज्य, अखंड सुख भागीत असण्या आणि त्याच्याच अतिरेकाने विसरटित, बाळंशी व मुललालपु झालेल्या हिंदु जातीला यघनाचे झालिले व आक्रमण केवळ प्राणमकटच वाटू शकते. ११९३ साली पृथ्वीराजा पहला व त्यानंतर केवळ १०० वर्षांच्या आतून सवध उत्तर हिंदुस्थान जवनमय होऊन प्रत्यक्ष काळाचाही काळ भामणारे राजपुतांग्यातील सर्व रजपूत काही विरकाळ अपवादान पत्त्याच्या बगत्याप्रमाणे पटापट घननी मत्तेपुढे पिलवाला गेले आणि बराबर सभर वर्षांनी विघ्न परनाच्या अलीकडे, दक्षिण हिंदुस्थानात मादवाच प्रचलत राहण जणू क्षणाघनि रगतळाला गेठ नंतर काही थोड्याच वर्षांच्या अवधीत अस्तित्वाचा पोटो अप्रतिहत वेगाने रामेश्वरचे पाणी प्याला अशाया पुराण जातीची आणि सत्सु-तीची जशी मरणाची वेळ यावी तद्वतच प्रत्यक्ष मरणाचीच वेळ हिंदु सभ्यतेम व हिंदु जातीत त्या बळी आलेली होती. अशाच तऱ्हेची विंगलित अवस्था अेका बाळो यलाढय रोमला प्राप्त झाली आणि त्या या सव वैमवासह त रोम आणि आरही ततलीच वैमवसपन राष्ट्रे पृथ्वीतलावरून पुमटून जाऊन बाळाच्या मध्यस्थानी पडली तीच अवस्था बाराव्या शतकापासून हिंदु जातीची हा झालेली होता अनुरणाश रामरेला गाडा जमा जनगुणित वेगाने खाली खाली पसरत जातो, त्याचप्रमाणे हिंदु जातिही वैमवासावरून खाली खाली घसरत घेत

नदीपासून ता अह्यपुत्रेपर्यंत सब हिंदुस्थानभर पारतंत्र्याचा, निराशेचा, हतबलत्वाचा गडद अधार पडला आणि सवध हिंदुस्थान हे अेखाद्या नुकत्याच मरण पावून प्रेत बाहेर काढलेल्या घन्याच्या धराप्रमाणे मृत्पूच्या छायेने अुदास, भयाण, ओसाड भासू लागले प्रत्यक्ष बासीचा विश्वेश्वर आणि अयोध्येचा राम हे स्थानभ्रष्ट होऊन अवमानित झाले होते आणि तोडरमल्लासारखी राजकार्यधुरधर बुद्धि, राजा मान सिंगासारखे दुर्दमनीय दौध, तानसनामारखे स्वर्गीय गायन आणि पंडित जगन्नाथरायासारखी अलोट विद्वत्ता आणखी मनाला मोहून टाकणारी कविता ही सर्व हिंदूंतोळ मद्गुणमालिना परकीयांच्या पायापाशी दासीप्रमाणे रावेत होती अ व दित् मनुष्यासारखा मनुष्य, परंतु तो दिल्लीच्या मुसलमानी गादीवर आरुढ होऊन 'दिल्लीद्वार' झाल्याकारणाने प्रत्यक्ष 'जगदीश्वर' वाटावयास लागला होता आणि त्या 'जगदीश्वरा'च्या पायापाशी आपली मान, आपला अभिमान, आपल चित्त आपले धित्त, अतिवच बाय, परंतु आपल बलन देखील अर्पण करण्याभितकी हीन दास्याची वृत्ति त्या वेळच्या अुत्तम गणलेल्या हिंदु समाजातल्या माठमोठ्या व्यक्तींनी निलज्जपणे अंगीकारिली होती सारास, संगळ्या हिंदु जातीवर मरणाची अवकळा आली होती, नावाशी मृत धरत होते

अशा परिस्थितीमध्ये, मंतराचे दातक अजाडले आणि प्रभु शिवरायांचा जन्म झाला सामान्य तर काय, परंतु असामान्य दृष्टीलाही या वेळी स्वराज्याची, हिंदवी राज्याच्या स्थापनेची वत्पन. मृगजळाप्रमाणे अशक्य वाटत होती, भोवतालची सर्व परिस्थिति अशी निराशाजनक असताही शिवरायांच्या मनामध्ये हिंदवी साम्राज्याचे जे'गनगामी गभीर विचार अगदी कुमार अवस्थेपासून अदभुत झाले, यानेच शिवाजीमहाराजांचा अदभुतपणा ! वयाच्या वेळ तेराव्या वर्षी की, ज्या वेळी सामान्य बाळक अकटो अधारात जायला मितात आणि ज्ञानाचे श्रीगणेशाचे घडेही आवलन करण्यास असमय असतात, त्या वेळेला शिवाजीमहाराजांनी देशातील पारतंत्र्याच्या गडद अधवारात त्यांचे अुच्चाटन, करण्यावरिता अुडी घातली आणि स्वातंत्र्यमपादनाचे दिव्य घडे त्यांनी आपल्या सवगडधाना देण्याला आरंभ केला ' प्रतिपच्चद्रेस्त्रेव बधिष्णुविस्ववन्दिता । शाहसूनो शिवस्मृपा मुद्रा मद्राय राजते ' असल्या भव्य महत्वाकांक्षेने ज्यांच्या आयुष्याचे ध्येय वयाच्या वेळ तेराव्या वर्षीच निश्चित झाले हात ते शिवराय असामान्य, अलौकिक होते हात काय सदेह आहे ?

तेव्हा शिवरायांच्या चरित्राची वामगिरी तोलतांना केवळ सहाजी मालोजी-पर्यंतचीच परंपरा पाहून किंवा भोसले कुळाचाच इतिहास लक्षात घेऊन चालायचे नाही, तर त्यांच्या पाठीमागे अनन्य शतकांच्या परंपरेला व हिंदूंच्या अनन्य कुळाच्या इतिहासाला यथावत जाणजे पाहिले म्हणजे शिवचरित्राचे खरे अदभुतपण लक्षात येईल त्याचप्रमाणे अशी अेक धातिकाय वत्पना कर लिहिल्या गेलेल्या इतिहासातून विविक्ली जाते की विजापूरकरांचे राज्य ह मोडकळीस आले होते आणि त्या मोडकळीस आलेल्या अव्यवस्थित राज्यामध्ये शिवाजीने आपली 'पुढात्री' चालू केली यात काय शीय आहे ? परंतु ह विधान सवर्थव अगत्य आहे त्या वेळी विजापूरची अदिलशाही ही मोडकळीस तर आली नव्हतीच, परंतु तिच्या काळातील तो अेक अुरकृष्ट काळ होता नुकतेच बुरुविलेले शेजारच्या मुस्लिमशाहीच राज्य अर्धअधिक घनात घालून व सहाजीमहाराजांच्या पराक्रमाने प्राप्त झालेला वर्नाटव आपल्या राज्याला जोडून विजापूरची अदिलशाही तिच्या इतिहासातील 'न भूतो न भविष्यति' अशी विस्तार पावली होती अतरेतत्या मोगल बाद-सहाच्या खाशेखाल जर कोणती अेखादी मुमलमानी रत्ता त्या वेळी अस्तित्वात होता तर ती विजापूरची अदिलशाहीच हाती कुवेराची संपत्ति विजापूरच्या कोशा-गारात अवरितपणान बाह्य होती वर्नाटवाच्या संपन्न प्रातातून घनवनवावा सग्रह होत होता विजापूरच चतुरंग सैय रणदुल्लाखान मुरार जगदेव सहाजी राजे ह्या रणकुशल सेनापतींच्या आधिपत्याखाली दिग्विजय करीत होत दक्षिण हिंदुस्थानमध्ये अग्रपूजेचा मान विजापूरच्या सत्तेचाच होता आणि जर शिवाजी

प्रत्यंत घाडसी व पादचात्याच्याही नोकादलास आणि त्याच्या चाचेगिरीस घाव घाटावा अम अेव नोवादल - अेव सिधु-सैन्य निर्माण वेले

शिवरायानो सर्व वीरगणपट्टी निरोधून अत्यंत कुशलगणाने आणि जन्मजात दूरदृष्टीने मालवण, विजयदुर्गासारखे अमेद्य जलदुर्ग वाधून ठिबठिबाणी मात्याच्या जागावरून अेकांकडे समुद्र, दुसरीकडे भूमि रक्षित केली ह्याचकरिता शिवरायाना किल्ले जजिरा नेन्मी आपत्यास हवामा वाटे शिवाजीमहाराजाचे अेकाकी नुकादल अल्प अवधीमध्ये समुद्रयुद्धात अितव निष्णात झाले की, त्याने पोनुगीजास घाव असविला, सिद्दीला हेराण केऊ आणि प्रत्यक्ष अग्रजाना खादेरी अुदरोला मुचकीच्या छातीवर जणू पिस्तूल रोखून नरम जाणल

आतापर्यंत आपण शिवरायाना केवळ वीर म्हणून, कल्पक आणि घाडसी सेनापति म्हणून निरोक्षिले, परंतु अेवढ्यानेच शिवरायाचे महत्त्वमापन सरते नाही ह्या केवळ अेक देग झाला वीरामध्य ववचित् सापडणारे राजनीतिनिपुणत्व शिवरायांमध्ये विपुलपणे भरलेले होते परजमूशी सगडा चाललेला असताना केव्हा पड खात्री, कदा झुठाव करावा ह्याजणण्यास व वनीत वभी हानीचा आणि जास्तीत जास्त लाभचा माग क्षोधून नाडण्यास, त्याचप्रमाणे निष्कारण शीयाच प्रदर्शन न करता अवश्य तेव्हाच त्याच आविष्करण करण्यास मुत्सद्देगिरी अंगी लागते वपटाने घात करणाऱ्या अफझुलखानाला आधीपासूनच मावधानता ठेवून त्याच वपट अुधन्वीस येताच धधडकपणे आणि धैर्याचा परमावधि दाखवून पोटा फाडून मारावे केव्हा आणि जयनिगामारला मूदारहृदय रजपूत राजा मुनडमाभाच्या बनीन हिंदु रगत साडण्यास आता अगत्य त्याच्याशा मानवान गुडाळून ठेवून आणि सुरक्षिततेच अेकही साधन हाती न ठेवता पूण विस्वामान त्याच्या स्वाधीन व्हावे केव्हा, त्याचप्रमाणे राहाजीराजे विजापूरकरांनी दगा करून भितीत चिणून मारण्याच्या घमकीत चदीत घातले असता अत्यंत अल्पावधीत अणदी दीनवाणीने राहाजहानास आपल्या घाजस पळवून घेऊन विजापूरकरांवर राहाजीला साडण्याअितकी दहशत पाडण्याकरिता मोगलाचे माडलिक्त्व मान्य करावे केव्हा व प्रसंग येताच विजापूरकरांशी सगनमत करून मोगलाना पिटाळून लावावे केव्हा ह सव कारस्थानी जावपचही

झाला नसता, तर थोड्याच वर्षात असिल हिंदुस्थानच्या अप्रपूजेचा मान कोणाचा -
भुत्तरेकडील मोगल बादशाहाचा, की दक्षिणेतील विजापूरच्या बादशाहाचा, हा प्रश्न
सोडविण्यास दोन्ही यवनी सत्तामध्ये तुमुल युद्ध झाले असते

या सिंहावलोकनावरून हे ध्यानात येतील की, विजापूरचे राज्य मोडकळीला
आले होते म्हणून शिवाजीमहाराजाचा प्रयत्न यशस्वी झाला असे नव्हे तर शिवाजी-
महाराजाचा प्रयत्न यशस्वी झाला म्हणून विजापूरची प्रबळ अदिलशाही मोडकळीस
आली शिवाजीने पोतरून ठेवलेल्या ह्या अदिलशाहीच्या भाहुतीचा स्वाहानार
पुढे औरंगजेबाला लोलेने करता आला अदिलशाही मोडकळीला आलेली असती तर
मलिकवरासारख्या, लख्मीबाप्रवामारख्या, घाटगीराजासारख्या, निजामशाहीतील
प्रबल सरदारांच्या फटक्यासरशी ती गारद झाली असती व शहाजहानच्या पहिल्या
स्वारीच्या तडाख्यालाच ती मोगल सत्तेला घळी पडली असती, परंतु जे कार्य
निजामशाहीला करता आले नाही, घेदरच्या बरीवशाहीला करता जाले नाही,
भुत्तरत या शहाजहानला करता आले नाही ते अत्यंत अवघड कार्य शिवरायाने
मोठ्या घाडताने हातामध्य घेतले आणि ते कशाच्या माझ्यावर ? विजापूरच्या
कुवेराच्या घनापुढे तोरणा विल्ल्यातील दगडमाती खणता खणता सापडलेल्या जेवा
खुद हजामर मोहराच्या ! विजापूरच्या मुसज्ज चतुरंग सैन्याशी मरणमारणाची
दंडधेव वरण्या हरिता रुंध वेह घारण करणाऱ्या, बनवनातरी जीवित बठणान्या,
भुकेने तडफडणान्या बाही मावळपाच्या पयपाच्या ! रणदुल्लाखानासारख्या
आणि मुरार जगदेवामारख्या वयेची वयें राजकारणात आणि मुसहीपणात घालवि-
लेल्या राजवारणधुरधराशी वारस्थाने केलीं ती विद्दीच्या आर्ताल असलेल्या
अननुभवी तानाजी, मोरोपत अत्रादि अल्हड तरुणांच्या सगनमताने ! हे दृढ असमान

पण केवळ असा पराक्रमानेच शिवाजीमहाराज थोर म्हटले गेले काम? जर केवळ असा पराक्रमानेच ते थोर असते तर त्याने आज अेवढे देव्हारे माजले नसते वारण केवळ पराक्रमीच असणारे ओन हिंदु त्या वेळी यवनी 'मेवेत' रावत होते, परंतु त्याचे देव्हारे कोणी माजविले नाहीत अेवढा पराक्रम नाही मृत राष्ट्र जिवंत करू शकत नाही, बाही स्वातंत्र्य मिळवत नाही, तर त्या पराक्रमाला कोणत्या तरी दिव्य ध्येयाचे आणि मुदबबोगल्यानेही साह्य हवे असते

शिवरायानेही मुगलमानांनी ंश्याची आपल्याला अनुकूल अशी अेक नवीन पद्धत शोधून काढली मुमकमान हे समोरासमोर तलवारीचे युद्ध तरणात माडे निष्णात असत त्याचा धिप्पाड देह पुष्ट शरीर आणि अचाट नवित ह्याच्या योगान रजपुताविना अितर हिंदु जाति त्याच्यापुढे हीनवळ ठरल्या आणि मुन्तमानाची एत तलवारसमोरासमार यताच तो अधिक प्राणघातक होऊ लागली प्र य रग्राही त्या तलवारीच्या युद्धान फार फार तर थोडोच करू लागले, पण थोडोच केव्हाच नाही मरत नाही ही गोष्ट लक्षात घेवून शिवरायाने मुगलमानांच्या प्रखर समजरीच्या ओणि प्रचंड देहाच्या आटीवयावाहिर राहून अमोघ प्रहार करणाऱ्या भात्याच्या दस्त्यावर अधिक भर देता त्यामुळे तलवारीच्या लाथीवाहिर अंम राहून आपल्या निशुळामारक्या चीत्र भात्याचा नम अचूकपणात मारण्यात बुटक्या माथळ्याचे तरबेज झाले डोळे मूगळ पडाणाच्या हृदयावर आघात करण्यात समथ झाले य यवनी सैय मगळ्याची अगलट वारण्याच्या आधीच हतप्रभ होऊ लागले ही 'मराठी भात्याची फेक' केवळ सत्ताश्रीच्या गिरिमिखरावरून पटारावरून आणि दव्यासोच्यामधून लंगोटचा माथळ्याच्या हातांनीच समस्वी झाला अस नव्हे तर ज्या वेळी लंगोटचा माथळ्याचा शुद्ध यवन चाडतवाडत थोरल्या बाजीरावाच्या बाळी गगच्या प्रचंड जोषाप्रमाणे हिंदुपदपाद-शाहीच्या चतुरंग दळाच्या योग्यतेला पोचत, अिकडे हिमालयाचा पायथा गाठला नि तिवड अटकेला भिडत तेव्हा सिंधु नदीच्या बाळवटात भात्याच्या बाठीवरून

र कुणाला शिलेदारी देवून ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे ज्याला त्याला जवळ-
र धरले आणि लोहचुंबकाप्रमाणे सर्वांचे प्रेम आकर्षित करूनसुद्धा सर्वांवर आपला
जब ठेवला त्याच्या शिक्षणात सिद्ध झालेले जेवढे जेवढे लोक हाते तेवढे तेवढे
जोराम महाराजाच्या वेळी चतदनंतर झालेल्या २५ वर्षांच्या स्वातंत्र्यसमरातही
तमाला आले

प्रो. यदुनाथ सरकार ह्यानी ता १ मे १९२७ च्या 'क्रॉनिकल' पत्राच्या
तवाजी-अकामध्ये अंक लेख लिहिला आहे त्यामध्ये शिवाजीनं राष्ट्र निर्माण केले
क्या ? असा अथ प्रश्न टाकून त्याचे उत्तर नकारात्मक दिलेले आहे दीड शतका-
नंतर शिवाजीने उत्पन्न केलेले राज्य गेल आणि अठराशे-अठरा साली पेशव्यांचा
प्राभव शास्त्रावर घराबडे फिरणाऱ्या सैन्याला जनतेने सत्रस्त केले असे मनरो
पत्राच्या अतिहासकाराचे म्हणणे आहे आणि त्या अथ राधगृहस्थाच्या म्हणण्या-
वरून निवर्णामहाराज हे राष्ट्रनिर्माते नव्हते असे प्रो. सरकार सिद्ध कर पाहात
आहेत बादबिबादाकरिता बरोल तत्र म्हणणे जरी खरे धरले तरी काय सिद्ध होते ?
स्वतंत्र स्थापन केलेले राज्य लवकर बुडाले म्हणून काय त्यांनी राष्ट्र निर्माण नाही
केले ? मराठ्यांच्या पचवीस वर्षांच्या स्वातंत्र्ययुद्धात राजारामांचे वेळी जी
चिंकाटी, जे घाडस, जी अपूर्य राष्ट्रभक्ति दिसून आली ती काय शिवाजीने राष्ट्र
निर्माण केले नसते तर दिसून आली असती ? आपल्या वतनावर पाणी सोडण्यात
जर राष्ट्रीय दृष्टि नसती तर काय सडो वल्याळ सिद्ध झाले असते ? राष्ट्रीय
दृष्टि नसती तर काय सत्ताजी घोरपडे, धनाजी गांधव, परसोजी भोसले,
पानसयळ आणि अितर अनेक दान दत्त सहण महाराष्ट्रची लोखंडाचे बणे खाता
खाता थकन साईत साईत स्वातंत्र्यसमर चालू दवले अगते ? अंक फितुरीचे
शुत्य जरी केले असते, तरी मांगलानी पाणत्याही क्षुद्र पाजिवाला नाभीक केले
अगते आणि नाभवाला सरदार वनविले असते, परंतु या मां पारतंत्र्याच्या
वैभवावर काय माहून संवध जन्ममर रानावनातून वणवण घरीत महाराष्ट्राचे
दोन लाख वीर-सैन्य काय पचवीस वर्षेपर्यंत झगडत, मारीत, मरत हिडले असत ?
आपापगामध्ये घुरांनी रुढणारे धनाजी-सत्ताजी मुमलमानाच सैन्य घनाच जर
राष्ट्रीय दृष्टि नसती तर काय अथ होवून व वैर विसरून जावून मुमलमानाची
रुढले धनने ? अतिथेच घडाला, परंतु मनरोमाहिब ज्या शेवटच्या पेशव्याच्या
दिवसाबद्दल गोष्ट बोलतो त्यानं दहावारा वर्षांच्या आपमागे भागानगरच्या निजा-
माच्या दरबारात असलेल्या गोविंदपन दाळे या राष्ट्रभक्त बलिबाधे नाना-महाद-
जींचा समेट शास्त्रावर नानाना आलेल अत्यंत मार्मिक आणि देशभक्तीने ओतप्राप्त
भरलेले पत्र मनरोमाहेवानी वाचले का ? त्यानी जरी वाचत नसले तरी श्री.
यदुनाथ सरकारनी तरी ते वाचले असेल ना ? परिचयन घडारावरून व मांगली

अर्द्ध दप्तरांतील वाडातूनच काय तो ज्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची भूमिक् अभ्यासिली असे पूर्वग्रहदूषित अहंकारविभूढ नि मराठी इतिहासाचे हृद्गत समजणारे श्री. यदुनाथ या पन्नाचा जरा शांतपणे विचार कगाला करतील ? मन काय म्हणतो तेंच तेवढे त्याचें वेदवाक्य ! पुन्हा दीडशे वर्षेभर शिवाजीने प्रचलित केलेल्या हिंदवी साम्राज्याच्या ध्येयाने महाराष्ट्रवीर जे लढले तो दीडशे वर्षांचे काळ काय अगदी अत्यल्प झाला ? मग ह्याच विधानानुसार गेल्या महायुद्धात कंवा मोडलेले जमनीचें राष्ट्र ज्याच्या श्रयत्वाने अेक संपटित साम्राज्य झालें होतें त्या प्रिन्स विस्माकलाही केवळ दीडशे वर्षे तर राहो, पण शंभर वर्षे मुद्धा त्याच संपटना टिकली नाही म्हणून राष्ट्रपित्याच्या टिपणीतून काढून टाकावें लागेल अजरामर राज्य असे कोणाचेच टिकलें नाही—म्हणून राष्ट्रनिर्माता असा जगात कोणीच झाला नाही म्हणावयाचा ? समर्थ आणि शिवाजी ह्यांनीच महाराष्ट्रास व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव दिली, अेकजीव केलें, ' अेकराट ' केलें.

शिवरायाने केवळ राजकीय दृष्ट्याच आपल्या राष्ट्राचे पुनरज्जीवन केले
से नाही, तर सामाजिक बुद्धरता दाखवून बदलत्या काळाप्रमाणे स्वीला बदलून
पली परंपरा अविकृत ठेवण्याची जी तत्परता दाखविली ती पाहून आजच्या
धारकाला मुद्दा खाली मान घालायी लागेल वजाजी निवाळकरामारखा अभिजात
रदार काही लागूचोला, काही छळाव्या वळी पडून भुगलमान झाला असता हिंदु
मांच्या बांधणु, सर्वसंग्राहक व सर्वपाचक स्वरूपावडे लक्ष देऊन शिवाजीने आज
जूनही ज्या नावाला काही अतिशयाणे दचकतात, ती घुड्यांची प्रथा सक्रिय सुरू
ली वजाजी निवाळकरास शुद्ध केले, अतिवेच नव्हे तर त्या कुळात स्वतःच्या
मुळातील भुगुली देऊन त्याला हिंदु समाजात पचवून टाकले त्याचप्रमाणे नेताजी
तलकर ह्यालाही महाराजांनी शुद्ध करून पुनरपि हिंदु करून घेतले होते अशा
रीतीने त्यांनी हिंदुसंघटनेस शुद्ध ह्या दोन अमूल्य सजीवनी त्याही वेळेला
भुरग्यांना आणल्या होत्या

ज्याप्रमाणे राजकीय आणि सामाजिक बुद्ध्यानाला शिवाजीने चैतन्य दिले
होते, त्याचप्रमाणे राष्ट्राला प्राणाप्रमाणे असलेले वाङ्मयही त्यांना भुत्तेजित केले
होते त्या वेळीं शुद्ध भाषेने मराठी भाषेला जवळजवळ ज्ञास ग्रहण लावीत आणले
होते आणि जर शिवाजीने भाषाशुद्धीचा प्रयत्न करून मराठी भाषेला सस्कृतातून
नवजीवन दिले नसते, तर आज मराठी भाषा कुठल्या कुठे विरुत झाली असती
परंतु त्यांनी 'राज्यव्यवहारकोश' करवून आणि शुद्ध शब्द काढून टाकण्याची
प्रवृत्ति वाढवून मराठी भाषेची मोठी सेवा केली. 'वर्वांना, प्रयकाराना भुत्तेजन देणे'
ही राष्ट्राद्वाराचीच कामे समजून शिवरायांनी त्याही पार पाडली भूषण ह्या
नावाचा भुत्तर हिंदुस्थानचा सुप्रसिद्ध राष्ट्रीय कवि शिवाजीने काही वर्षे आपल्या
आश्रयान ठेवला होता व त्याच्यापडून स्वतःच्या चरित्रावर सुंदर प्रथ सिद्ध कर-
विला होता त्याचप्रमाणे पंडित परमानदाचे, मागाभट्टाचे आणि अनेक संस्कृत
पंडितांचे स्वागत करून त्यांना योग्याय यययायोग्य आश्रय देऊन गुणिजनाना
आणि विद्वानाना आणि संस्कृत विसेला त्याने भुत्तेजन दिले

मनुष्याचा भुत्तवप्रिय असलेला स्वभाव जाणून शिवरायाने गतस्वातंत्र्याचे
पुनरज्जीवन नि हिंदुपदपात्राहोत्रे पुण्याहवाचन रायगडच्या पुण्यभूमीवर सिंहासना-
रोहणाचा समारंभ घडवून आणून केले अनेक शतकेपयंत हिंदुस्थानच्या देवी,
भुमी अगलेली हिंदु सिंहासने खचून गेली पाहण्याच हात राजमुकुट हिंदूच्या
हातात येत होते, परंतु ते परक्याच्या मस्तकाला भूषित करण्याकरिता काय त !
छत्रचामरे ते पाहत होते, परंतु ती स्वतःच्या हातानी परक्याच्या मस्तकावर
ढाळावी लागत होती ! आणि हाय ! हे अनेक हृदयविदारक दृश्य केव नव्हे, दान
नव्हे, सतत पाचवे वर्षे हिंदु जातीच्या उलाटी त्रिहिले होते, परंतु देवटी शिवाजीने
मनु पालटविला त्याने हिंदु जातीच्या मतिहासातील आणखी अंक अद्भुत

दिवस असल्याने वादसहा औरंगजेब मशिदीत जावयाचा होता. वादसहाची स्वारी सिद्ध झाली. हजारो घोडा पंथपयाटन स्वारीपुढे रागानी अुषा राहिला. 'सहस्रो घोडेस्वार सवज्ञकणाच्या सरदारी, भाले, चढुवा पेलीत त्या अस्वावर अंटीने स्वार झाले. मध्ये प्रचंड हत्तीवगच्या अुष अवारीत औरंगजेब, वसून अेसाचा दुष्प्राप्य. दानवागारखा दिमू लागला. ती स्वारी थोडी पुढे सरत ते तो त धरणे घरावयाम आलेले सहस्रो हिंदु 'न्याय घा ! महाराज, न्याय घा !' म्हणून ओरडत ओरडत स्वारीच्या मार्गावर आटवे झाले. त्याम भालदार शिपायी दूर बुरू लागले ते हटेनात. हिंदूवर होत असलेले अत्याचार नि लादले जाणारे अन्याय कर दूर झाल्याशिवा जाणूही हलणार नाही अशी अेकच ओरड झाली. औरंगजेब क्षणभर अुषा राहिला. झालात वाटले वेवटी नि सस्त्र प्रतिवाराने टाव जिकला. दगडासही पाझर फुटला. दवेने अग्निही पड झाला. विलंबात अेक मुल्ला म्हणाला, निमाजाचा वेळ अजदी मन्निघ आला आहे ! अधिर पावल्याम प्रार्थना अधर्म होऊील औरंगजेब म्हणाला, 'चालवा हत्ती पुढे !' 'ते सहस्रो हिंदु म्हणाले, 'मायबाप ! आमचे म्हणणे अेकागे, मग पुढे जावे 'औरंगजेब म्हणाला, 'त्याच मार्ग सोडून जुंभे करा'

महाराजांच्या चित्तात हा अपेक्षेपूर्वक ठसला वेवळ शीयनि नव्हे नि वेवळ वातयनि नव्हे, वेवळ दडेलीने नव्हे नि वेवळ नूरमाओने नव्हे, तर जिथे जसा प्रसंग पडेल तिथे तस वागून आपले मुख्य ध्येय—आपले मुख्य अवतारकार्य—साधाययाचे, हा त्यांनी निश्चय केला त्यांनी निश्चय केला की—

साप विसारी देशजननिचा ये घेऊ चावा ।

अवचित गाठुनि ठकवुनि भुलवुनि वसाहि ठेचावा ॥

महाराज लहानपणी शिवलेले त्यांच्या राजनीतीचे हे मुख्य सूत्र प्रीडवयीही वधी विसरले नाहीत ते विजापुरास आपल्या पित्यासह गेले होते, तेव्हा त्या यवनी बादशहास पाहून दिपून जाण्याचे स्थली त्याचा सात्त्विक कोप भडकून धुठारा त्याचे पाय जेसाचा लोहस्तुत्राप्रमाणे ताठ झाले ते कुत्सित वरण्यासाठी बाही वेत्या लवेनात त्याचप्रमाणे विजापूरच्या दरबारात गाभीची होत असलेली हुत्मा पाहून त्यांनी स्वतः अंका मुसलमानास छाटून काढले, त्यांनी अफनुलखानाची मगरमिठी पडताच त्या प्रचंड दैत्यास अचाट माहस करून पोटात घाघनसे खूपसून खाली लोटविले । भर मध्यरात्री साहिस्तेखानाच्या प्रत्यक्ष राजवाड्यात शिरून त्याच्या सहचरी सैनिकाचे भर गोटात त्यावर वार चढविला नि हा हा म्हणता पुन्हा जसेच्या सगे निमटून सिंहगड पाठीमागे घातला असली अचाट घर्मे करणारा निमाजी म्याड होता अम समजण्यास वा मागण्यास कोणाची छाती आहे? प्रत्यक्ष रामबासाना या त्यांच्या अचाट राहसाची, कहातीपणाची, जिवापिपयीच्या निष्काळजीपणाची भीति पडून 'मोहरा वटला अभिमाना ॥ मग तो जीवाकडे पाहेंना ॥' हवाही ठीक नाही असे शिवाजीस सांगायचे झाले 'धुरेने युद्धास जाणे । अंसी नव्हेत की राजकारणे । धुराच करून सोडणे । कित्यक लोक ॥' अशी चेतावणी द्यावी

रोमहर्षण प्रसाद यागाभट्टाच्या हस्तें स्वतःला विधिवुक्त राज्याभिषेक करवून घेऊन घडवून आणला

धन्य तो दिवस, की ज्या दिवशी शिवनेरीच्या पडक्या दुर्गात जन्मास आलेल, तोरणागडावर अडसळणारें, अजय वसिंत भोंसले जाणारे बुताड पार असिले हिंदु राज्याने स्वामी झाले हिंदु जातीचे भाग्य पुनरपि बुदबाला आले हिंदु हे ज्ञान ज्ञात जिवंत झाले

ता धन्य दिवस हाच! - हिंदुपदपादशाह शिवछत्रपतींना आज राज्याभिषेक आहे. 'या' पुण्यगरितानो, आपल्या पवित्र जगती आपली पात्रे भरभरून गडच्या राजवाड्याकडे या! आणि या हिंदु छत्रपतींवर राज्याभिषेक कर पवित्र सगुन नि पूज समग्र हे तुझे दोहा याहू अभाळून, हे हिंदुमहासागरा तुमोपागाशतील अनेक रत्नांमाल्याची अुपायन ह्या हिंदुपदपादशाह्या चरणो अर्पण कर!

ह्या अतिहास घडविणाऱ्या दिवसाला आज ठीक तीनशे वर्षे चाला आ या तीनशे वर्षांच्या अवधीनंतर हे हिंदुस्थान ह्या राष्ट्राबरोबर अचित्त जना आप कृततेचा करभार सावर करील आहे त्या यारामोठ्याच्या करभारात हा माया कृपण पुरस्कार, शिवभूषणे! तू स्वीकार आणि अितपच 'पसायदान' हे तूनी दिव्यस्फूर्ति आम्हा सांप्रत हतयंत्र घननेल्या हिंदु जातीच्या अंगात सचि-वहावी आणि तू तीनशे वर्षांपूर्वी हिंदु राष्ट्राच हिंदु घमाचे आणि हिंदु जनाचे ज पुनरुज्जावन केन्स तसच आजही करावयासाठी तुम्याप्रमाणे आम्हाही कामे यावे !!

शिवरायांच्या यशस्वी राजनीतीचे अेक सूत्र

कातर्यं केवला नीति शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिसमेताभ्यामुभयभ्यामन्विषे स ॥

महाराज अगदी लहान होते. आठ वेव वर्षांचे मुद्धा नसतील तेव्हापासून आपल्या धर्माची नि जातीची अवनति पाहून त्याचे हृदय तळमळून अमाव तेव्हापासून या अवनतीच्या प्रतिवाराथ भौ काय करू शकेन याचे विचार त्याचे चित्तात घाळत असत. तेव्हापासून माझ्या राष्ट्राच्या नि माझ्या धर्माच्या गौरवासाठी, स्वातंत्र्यासाठी सामर्थ्यासाठी मा आपण प्राणही देवीन ही प्रतिज्ञा ते करीन असावे त्याच्या त्या चिमुकल्या मस्तकात 'हिंदवी स्वराज्या च्या प्रचंड कल्पना नि मनोहर स्वप्न अद्वय पावत, विस्तार पावत प्रसार पावत, अेखाचा विद्युत प्रवाहासारखी त्याच्या सगतीत राहुणाऱ्या बालकांच्या, तरुणांच्या अितनेच नव्हे तर वृद्धांच्याही

रुमालाने हात बांधलेला, 'मला शस्त्राचे भय वाटते, वृषा वरून आपण मला सडेच भेटावे' म्हणून थरथरत कापड म्हणणारा, ठेगणा, दचकत पाय टेकणारा, विजा-पूरच्या अपराधाची सेवकास दामा असावी अशी याचना करणारा नि मी माझे शिर वृत्तकर्माची दामा मागून आपले पायी ठेवता म्हणून अफसुलखानापुढे गयावया करणारा अेक अगदी थिल्लरसा मनुष्य त्या मडपात शिरला, तो शिवाजी हाना त्याच्या त्या वेळच्या मुद्रेवरून, शस्त्रावरून नि वतंनावरून पहानारास असच वाटलं धो, त्याहून मित्रा मनुष्य या जगात कोण आहे ?

तो अफसुलखानासमोर आला, अफसुलखाने त्यास सहज बगलेत दाबल - जस आपण सहज अेखाद्या हरिणाची भान बगलेत दाबतो तो काय झाल ? तरवार चमकली पोटात बाधनल घुसली तो धिप्पाड खान ची ची करीत अकुशघाताने ची ची करणाऱ्या अेखाद्या हत्तीसारखा कालमडू लागला पट्ट्यास पट्टा, खजिरास खजोर, ताफेस तोफ भिडली ! खान ठार झाला ! खानाची कौज ठार झाली, भुघळली गेली शिर छाटून, पोटा फोडून, गोट लुटून शिवाजी अेखाद्या सिंहासारखा गड चढू लागला ! देवीचा सूड घेतला श्वाचा सूड घेतला शत्रूचा बारा सहस्र घाडा पाटाव करून बाधून टाकला अेका क्षणापूर्वी या जगातील अत्यंत मित्र्या मनुष्यासारख्या दिमणाऱ्या त्या शिवाजीहून आता या जगात अधिक दूर दीप्तिमान नि साहसी कोण ? त्या बळा तो थिल्लर दिसला म्हणूनच या वळस त्याच्या मुद्रेवरीत त्या दिग्दर्श्या दीप्तीवर कोणाची दृष्टि ठरत नाही त्या मडपात शिरतेबळी तो मान अवनत करून शिरला म्हणूनच आता तो त्या मडपातून विजयाचे पाठीवरील श्रुत अयारीत बसून मान ताड करून बाहेर येत आहे !

‘बादशाही ठमा नि पजा यांनी अलवृत्त झालेली आपली वृत्तापूर्ण आज्ञा येवून पावली ह्यायोगे बादशहानी मला जीवदान दिले आहे या पापी दासाचे अपराध क्षमेस पात्र नसताही बादशहानी केवळ अुदार अत वरणाने वृत्ता वेली हे त्यास मोठे भूषण आहे मी आज्ञेप्रमाणे विजापूरपरवरही चालून जावून नि त्या युद्धात विशेष पराक्रम गाजवून पूर्वीचा वाळिमा धुवून काढीन आपल्या अनंत शुभकाराची फेड अशात तरी वरीन ’

या ‘मुसलमानां घमंरक्षक’ शिवाजीने पुढे मुसलमानां घमंरक्ष ‘गोब्राह्मण प्रतिपालक’ छत्र शुभासन किती सरक्षण केले नि ‘तुमची नोकरी जिमागाने पाळीन म्हणून वचन देणाऱ्या या अंघ्रजादिकाने त्या औरंगजेबाची चावरी पुढे वशी बजाविली हे अतिहास-प्रसिद्धच आहे ।

पण शिवरायांच्या वृत्त्याचा पुढचा अतिहास ज्याच्या अधळभा ढोळपाना दिवू शकला नाही किंवा त्या धीरसिंहाच्या मागच्या अनंत घाडसाची, अपूव साहसाची नि दीप्तातम तेजाची दीप्ति नि स्मृति ज्याच्या बिल्लर नि वृत्तघ्न मनात राहू शकली नव्हती अशा तत्कालीन दामावापडपानी अेवच बोल्हेबुभी वरण्यास आरंभ वेला. अफझलखानाबडे नुसत्या पाहण्यानेही ज्याची गाळण शुद्धाली असती, आजन्म मुसलमानापुढे कुरनिसात बरता करता ज्याच्या गुडग्यास घट्टे पडले होते नि विजापूरच्या नि दिल्लीच्या मार्गातून गाभीच्या वसाजीखान्यासमोरून चालताना मुसलमान रागावतील या भयाने नाकास पदर लावून चालण्याचेही साहस ज्यांनी देते नाही असले म्याड, वेगवानूच्या नीपराणीचे नोबर तेही नाक मुरडून म्हणाले, की, ‘छी, म्याला लेवाचा । असली पने धाडण्यापेक्षा शिवाजी मेला असता तर

नाही, शत्रूचे जे जन्माचे मित्रे, जे शत्रूवर धर्मयुद्धांत हात अगारणें तर दूरच; पण दुसरें कोणी अगारू लागताच, गर्जू लागणाऱ्या शत्रूच्या क्रोधाच्या डुरकाऱ्या अंकतानाही सकंय, दार लावून आंत चुलीपाशी जावून बांगड्या भरून लपून बसतात नि जे तिथे मान शिवाजीच्या भिषेवणाला हसतात अशा तुमच्यासारख्या लाख बायाबापड्या मेल्या तरी चिंता नाही असेंच इतिहास गर्जत राहणार !

अतःयात 'मुसलमानी धर्मरक्षक' शिवाजीस बादशाहाने पत्र लिहिले.

‘भेटोस या म्हणजे बादशाही कृपा संपादन कराल !’ महाराजांनी युवतीने मूग मिळून भेटोस जाण्याचे ठरविले. तों औरंगजेबाने दरवारात पांच हजारी स्वारांत शिवाजीला भुमें केले. पांच हजारी स्वारात शिवाजीला ! — की, ज्याने अखिल भारताचे सिंहासनावर आपला अधिकार सांगितला — त्याला भुमें केले. अंतर्गत तेज असून बाहेर येऊ लागले, मुद्रा लाल दाली, रागाने पुटपुटत महाराज काही बाकडेतिकडे राव्हो पुटपुटत गेले; पण स्वरित त्या क्रोधाच्या तरवारीस तितिक्षेच्या कौशात तसेंच बळेच दावून शिवाजीराजे नेमून दिलेल्या घरी गेले तों तें घर तुळग झाला नि औरंगजेबाचे सशस्त्र पहारे भुमे राहिले. त्या वेळेस आपल्या अंगीकृत कार्याबडे जावयाम, हिंदुस्वातंत्र्याच्या भावी राजमंदिरात घुमावयास अेक लहानशी दिंडी काय ती अुघडी होती; पण तीतून मान अगदी खाली घालून, गर्वाचा ताठा अगदी नाहीसा करून, अपमानाच्या आकुंचनात अंगें अगदी दडपून टाकून गेले तरच वपक्ति त्या रिंडीतून निसडून पुढे जाण्याचा संभव होता. जर तिथे शिवाजी म्हणता, मी मान लववायचा नाही ! मी हिंदु स्वातंत्र्याचा ध्वज ! मी जोव गेला तरी लवणार नाही, तर तें कृप्य जरी निदनीय झाले नमते तरी अभिनंदनीयही झालें नसते. तेव्हा ताठपणा नव्हे तर आकुंचनच अभिनंदनीय ! पण निष्फळ नव्हे तर अभिनंदनीय असूनही सफळ होणारं होतें म्हणून महाराजानी त्या दिंडीतूनच हिंदु राज्य्यांच्या मंदिराकडे जाण्याचा निश्चय केला. जो पहारेकरी येजील त्याची स्तुति केला. कोणात पेढान्यातून मेवा घाडला.

थोडाच वेळ तिचून गेला. महाराज सुरक्षित रायगडला आले आणि मग सिंहगजनेची खरी वेष्ट आली ! दन्या-डोंगरातून तोफेने अशी गर्जना केली. तो महाराष्ट्राचा सिंहनाद ऐकून पूर्वी ज्यास लुच्छतेने औरंगजेब 'मुंरीर' म्हणत होता त्यासच 'सैतान' असें त्रासाने म्हणू लागला.

थोडेच दिवसांत रायगडावर हिंदुपदपादशाहीची मुहूर्तमेढ रोवून, हिंदुश्रीचा स्वातंत्र्यध्वज अुभारून हिंदु तिहासनावर गोव्राह्मणाचे पालनकर्ते श्रीतिवछनपति-महाराज औरंगजेबाचे छातीवर हिंदुसाम्राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करतो झाले ! जय-सिंगाला ते शरणगतत्वाचे पत्र लिहिताना, मल्लयुद्ध पूर्ण भरांत असताना गलांवू पेच मारून झुलयून पाडण्यासाठीच पण त्याचे गुढे नम्र होवून त्याचे पायाला हात घालताना बापाबापड्या मूर्खपणाच्या झोलाने नि तिरस्काराने शिवाजीवर ओरडल्या होत्या, 'थू : शरण गेला ! शत्रूचे पाय घरले !' आता त्या पाय घरणाच्या हाताने तोच शत्रूचा पाय हिसडून टांग मारून त्याच पेचाने शत्रूस चीत करताच हरिद्वार-पामून कन्याकुमारीपर्यंत हिंदु जनता टाळी देवून गर्जली—गर्जत आहे—आणि गर्जत राहील की, 'भले बीर ! खूप पेच मारला ! शत्रूस चारी मुंड्या चीत केला !'

ही झाली शत्रूची गोष्ट. दुष्टाशी महाराज असे वागले. कपटनीतिपटूशी हें बतन झालें. पण मुष्टाशी ? साधूशी ? रामदास म्हणतात, 'आचारशील विचारशील । न्यायशील धर्मशील । सर्वज्ञ मुनील । जाणता राजा ॥' की ज्याने अितयया खटा-टोपाने संपादिलेले राज्य अेका कागदाच्या केवळ चिटोग्यावर केवळ अेका दाबाने हें राज्य 'रामाचें' म्हणून निदेंन करून दासाचे झोळीत भिक्षा घातली आणि आपण 'हिंदुधर्मासाठी फकिरी घेतली !'

आदानं हि विसर्गाय सतां चारिमुचामिव ।

साध्य जर पवित्र आहे तर त्याचेसाठी गाजविलेलें शौर्य नि दाखविलेली नम्रता, केलेलें रण वा निघालेलें शरण, हीं दोन्हीही पवित्रच आहेत. जे जे साधन पवित्रतम साध्याचे मिद्धीस्त्व अपरिहार्य नि अतो मनुष्यजातीस लाभकारक ठरते त्याचें त्याचे अवलंबन पवित्रच होय.

नाही, शत्रूंचे जे जन्माने मित्रे, जे शत्रूवर घमंमुडात हात अगारणे तर दूरच, पण दुमने फोफो अगारु लागलाच, गर्जू लागलाच्या शत्रूच्या त्रीघाच्या डुरनाच्या अंकनानाही सवप, दार लावून दान खुलीपाती जाऊन वागडपा भयान लपून बसनात नि जे तिथे मात्र शिवाजीच्या भिन्नपणाला हंगतान अशा तुमच्यामारखा लात वायावापडपा गेल्या तरी चिना नाहो अनेक अतिहास गर्जंत गहनार ।

अतिवसात 'मुगलमानी घमंरक्षा' शिवाजींग वादनाहाने पत्र लिहिटे.

'भेटींग या म्हणजे वादनाही कृपा गपाइन करात।' महाराजांनी युक्तीने मूग मिळून भेटींग जाण्याचे ठरविले तों औरंगजेबाने दग्वारात पाच हजारो हजारात शिवाजीला झुमे वेळे पाच हजारी स्वारात शिवाजीला - की, ज्याने अखिल भारताने मिहामनावर आपला अधिकार मागितला - त्याला झुमे केडे. अतर्गत तेज झुसळून बाहेर येऊ लागले, मुद्रा लाल झाली, रागाने पुटपुटत महाराज काही वापडेतिरडे घाबरी पुटपुटत गेले, पण त्वरित त्या त्रीघाच्या तरवारीस निमिषेच्या कोणाल तमच वळेन दाखून शिवाजीराजे नेमून दिलेल्या परी गेले तों ते घर सुरंग झाला नि औरंगजेबाने मगम्व पहाणे जुमे राहिटे त्या वेळेस आपल्या अंगीकृत कार्याकडे जावयास, हिंदुस्वान्त्र्यीच्या भावी राजमदिरान घुमावयास अंग लहानशी दिडी काय तो झुपडी हांती, पण तीतून मान अगदी खाली घालून, गर्वाचा ताळा अगदी नाहीसा करून, अपमानाच्या जाडुबनात अंगे अगदी दडपून टाकून गेले तरच बचचित त्या दिडीतून निसटून पुढे जाण्याचा तमच होना जर तिथे शिवाजी म्हणता, मी मान खंडायचा नाही ! मी हिंदु स्वातंत्र्याचा ध्वज ! मी जीव गेला तरी लवणार नाही, तर ते कृत्य जरी निंदनीय झाले नमत तरी अभिनदनीयही झाले नमने ते हा ताळपणा नव्हे तर जाडुबनच अभिनदनीय ! पण निष्फळ नव्हे तर अभिनदनीय असूनही सफळ हांगार होतं म्हणून महाराजाना त्या दिडीतूनच हिंदु राज्यश्रीच्या मदिराकडे जाण्याचा निश्चय केला जा पहारचरी येजील त्याची स्तुति केली कोणान पेटाऱ्यातून मेवा घाडला. मी मुसलमानी घमंरक्षा शिवाजी मी कधीही बाबगहासी बंद करणार नाही मी गरीब आहे 'मी अपराधी आहे' ! अित्यादि निरोप त्यांनी मुगलमानी नरदाराम घाडले नि अंग दिवस त्या पेटाऱ्यातील वेडे, मिठाजी नि अफू खाभूत गुग झालेल्या सरदाराचे हातावर तुरी देऊन महाराज त्याचे हातून निसटून गेले ! ज्या वेळी ते अंगा पेटाऱ्यात अंगे आवळून बर भूस खाली भून, बर मिठाजी खाली मेवे असे अंगाचा पिजऱ्यात पडलेल्या अदरासारखे दमलेहोने, त्या वेळेस ते तमच पहारेगव्यास सापडते तर औरंगजेब माळशाने हसून निश्चित म्हणाला असता, 'बेगब घट बेसरम अक पहाडका चुवा है ! कंसा चुवेने माफक छिपता है, देखो !' पण त्या वेळी कूदरामारखे हाणे हेंच खर सौम्य होतं त्या वेळेस सिंहासारखी गर्जना करणे ही सौम्याची कवळ विटवना मात्र झाली असती !

घोडाप वेळ निपून वेला महाराज सुरक्षित रायगडला आले आणि मग सिंहगर्जनेची खरी वेळ आली ! दया-टागरातून तोफेने अशी गर्जना केली ती महाराष्ट्राचा सिंहनाद ऐकून पूर्वी ज्यास तुच्छतेने औरंगजेब 'खुरीर' म्हणत होता त्यासच 'सैतान' अस वास्तान म्हणू लागला

थोडेच दिवसात रायगडावर हिंदुपदपादशाहीची मुहूर्तमेढ रोवून, हिंदुधर्माचा स्वातंत्र्यध्वज झुभाळून हिंदु सिंहासनावर गोब्राह्मणाचे पालनकर्ते श्रीशिवछत्रपति-महाराज औरंगजेबाचे छातीवर हिंदुसाम्राज्याची प्राणप्रतिष्ठा करत झाले ! जय-सिंगाला त क्षरणागतत्वाच पत्र लिहिताना, मल्लयुद्ध पूर्ण भरात असताना शत्रूंना पेच मारून झुलपून पाडण्यासाठीच पण त्याच पुढे नम्र होऊन त्याचे पायाला हात घालताना बायाजापट्या भूखंपणाऱ्या डोलाने नि तिरस्काराने भिवाजीवर ओरडल्या होत्या, 'शू क्षरणे गेला ! शत्रूचे पाय घरले !' आता त्या पाय घरणान्या हाताने तोच शत्रूचा पाय हिसडून टाग मारून त्याच पेचाने शत्रूस धोत करताच हरिद्वार-पासून पन्नाकुमारीपर्यंत हिंदु जनता टाळी देऊन गजली-गर्जत आहे-आणि गजत राहील की, 'भले बोर ! खूप पेच मारला ! शत्रूस चारी मूढ्या चीत केला !'

ही झाली शत्रूची गोष्ट दुष्टांशी महाराज असे वागले वपटनीतिपटूची ह वतन झाले पण मुष्टांशी ? नाघूशी ? रामदास म्हणतात, 'आचारशील विचारशील । न्यायशील धर्मशील । सर्वज्ञ सुशील । जाणता राजा ॥' की ज्याने अतक्या खटा-टोपाने सपाविलेले राज्य अशा कामदाच्या केवळ चिंतायावर केवळ अशा धाड्याने हे राज्य रामाच म्हणून निदेश करून दागावे झोळीत भिंदा घातली आणि आपण 'हिंदुसमाजाची फकिरी घेतली !]

आदान हि विसर्गाय सता चारिमुचामिव ।

माध्य जर पवित्र आहे तर त्याचेसाठी गाजविलेले शौर्य नि दाखविलेली नम्रता, केलेले रण वा निघालेले क्षरण हीं दोन्हीही पवित्रच आहेत जे जे माध्यन पवित्रतम साध्याच सिद्धीस्तव अपरिहाय नि अतो मनुष्यजातीस लाभवारक ठरत

जनतेच्या कल्याणासाठी मी केव्हा 'वल्लीस' अगदी दुर्बल दिसणारी घामनमूर्ति धारण करीन, जरासंधाच्या नगराच्या महाद्वारातून विजयवाद्य वाजवीत शिरण्याचा मूर्खपणा करण्याचे स्थली छत्रवशात लाढमाणे दीनासारखा प्रवेशीन, कालयवनापुढे भरघाव पळ वाडीन, मुचकुंदाच्या गुहेत लपन, भीमासारखा संपाकी होवीन, पण सधि साधताच अकाअकी झुलटून रामासारखा रावणावर तुटून पडेन, नरसिंहासारखा घोर हावीन, अभिमन्यूसारखा विजय पाहण्याचोही आशा न घरता मारला जावीन—पण—

धूही शिरेन सरसा मागे परतेन अंक पवही न ।

शिवरायांच्या राजनीतीचे हू भूत हात, म्हणूनच औरंगजेबासारख्या कपटी, व्यापास घाप न म्हणणाऱ्या, मुमकमानी बाढगहाच तोंडीस तोंड देऊन त्यांना हिंदुपदपादशाही स्थापन करता आली

शिवरायांच्या मंगस्वी राजनीतीचे हू भमं होतें अंतर्दयंच

कातर्यं केवला नीति शोय इवापदचेष्टितम् ।

अत सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्विषेय स ॥

या नीतिसूत्राच आधारान वागून शिवाजी स्वराज्य स्थापू शकते ! शिवाजी शिवाजी होयू शकले ! ।

✱ ✱ ✱

अटकेवर हिंदु विजयाचा भगवा झेंडा

(१)

हिंदूंच्या अर्वाचीन इतिहासात, म्हणजे कमीतकमी गेल्या अेक हजार वर्षांत हिंदुमात्रास अत्यंत मंगलवारक, अत्यंत अभिमानार्ह आणि अत्यंत गौरवास्पद असा जर कोणता दिवस धुगवता असेल, तर तो तो होय की, ज्या दिवशी हिंदूंच्या भगव्या वेड्यास झुजवीत नेहून, मुसलमानांच्या वादशाहीचे तुकड्यामागून तुकडे बुडवीत हिंदूंच्या साम्राज्याचे प्रातामागून प्रात अस्लामो राज्यसत्तेच्या गुर्मीच्या छाटून टाकलेल्या पज्यातून विमुक्त करीत हिंदूंच्या विजयी सैन्यानी त्यास अि स १७५८ च्या ॲप्रिल मेच्या संधीस अटकेवर रोविल !

अेकदरीत पाहता दाहिर राजाच्या पराभवापासून म्हणजे आठव्या शतकापासून हिंदूंच्या पडत्या काळास आरंभ झाला अफगाणिस्थानापासून ता बगालच्या शेवटच्या नगरापर्यंत आणि काश्मीरपासून ता रामेश्वरापर्यंत हिंदूंची सारखी पिछे-हाट होत होत सब हिंदूंची राजसत्ता मुसलमानांच्या हाती गेली जर या पराभवाच अटटे हिंदूंना केव्हाही काढता आले नसत तर हिंदु जातीस आणि हिंदु सत्त्वातीस जगात तांड काढण्यास जागा अुरली नसती जथे तेथे सारखी हिंदूंचीच हार होत आली होती त्यामुळे मुसलमानांसच नव्हे तर अुम्या जगास सहजच अस धाटू लागले असत की हे हिंदु स्वभावतःच दुसऱ्याचे दास होअून राहण्यास योग्य आहेत हिंदु सत्त्वाती ही मनुष्यमात्रास मेळणट घरपालू भिन्ना आणि निर्जीव करणारी आहे हिंदु हा जिवत कलहात मुसलमान किंवा पातुगीज किंवा अिग्रज यांच्यापुढे टिकाव धरू शकण्यास कधीही समर्थ होणारा नसल्यामुळे सृष्टीच्या निदय पण कायक्षम नियमाप्रमाणे त हिंदु राष्ट्र राष्ट्राच्या झुजात मरूच पाहिजे मुसलमान तर अितवेच म्हणून यावेनात त्याचे सहनार्थी मुल्ला आणि मोलवी मुसलमानानी हिंदूवर पिळविलेल्या असड जपाकडे वोट दाखवून सब जणास तानू लागले की, 'हे पहा ! हे हिंदु मुसलमानांपुढेच भोगलगाय होअून जातात त काही श्याच्यात जूट नाही म्हणून मुसलमानावर ते भोळसटपणे विश्वास टाकतात म्हणून त्याच सैन्य-सघटन ढिके आहे म्हणून किंवा त्याच्यात आत्मनाशक दुष्ट रूढी शिरल्या आहेत म्हणून नव्हे तर ह्या आनुपगिक दोषापक्षा त्याच्या प्रत्यक्ष भूतप्रवृत्तीतच अनुस्यूत असलेल्या न्यूनामुल्ल होय हिंदु सामंति कूटनीतीत अक्षम, फूट पडलेला, असघटित

आहे, म्हणूनच तो मुसलमानाच्या पुढे गोंगल्याय झाला असे नव्हे तर हिंदु हिंदु आहे म्हणूनच तो मुसलमानापुढे हतबल ठरतो आणि हिंदु हिंदु आहे तोवर तो सत्ताच ठरणार ! हिंदु मूर्तिपूजक आहे - मुसलमान मूर्तिभजक आहे हिंदु हरला, मुसलमान जिंकला अर्थात् मूर्तिपूजक हा हरावयाचाच आणि मूर्तिभजक हा जिवावयाचाच ! हिंदूना धर्म साटा हिंदूच तत्त्वज्ञान पाल, हिंदूच रत्न नि मत्त्व म्हणून हिंदूकडे देवाने स्वतःच पाठ फिरविली आहे आणि त्यांना तो जय देत नाही अहिंदूना दय जय दता, यावरूनच अहिंदूचा धर्म सत्ता, त्याच तत्त्वज्ञान सत्य, त्याचे रत्न जिवत नि जिवत राहण्यास योग्य ! असा काटिग्रम मुत्ता आणि मोलवी सरसकट कर लागले ह्या अिनमच नष्ट, तर त्याच्या त्या गुप्तित बाबिघादाचा पगडा पडून घेवडो हिंदूचा देखील बुद्धिभ्रम होत चालला मुसलमानाच्या प्रत्येक समरविजयावरून हिंदूचा अेकेन राजमुकुटच चूर्ण होत असे त्याच्या सत्सृतीच्या आत्मविश्वासाचा आणि हिंदुत्वाच्या जावनाचाही अेकच घागा तुटत जातो जर हीच स्थिति तशीच राहती, जर रणभेदावर हिंदूच पराजयामागून पराजयच यत राहने, तर अहिंदूच काय पण सृष्टि दत्ताल तिच्या निर्मूण, निष्ठुर स्वभावानुरूप तसा अवर्धण आणि दुय्य राष्ट्राकडे पाठ फिरविता आणि त्याच्या भाळी 'जीवनाल-हात मरण्यास योग्य' अशी मुद्रा ठोकून त्यास वाळाचे जगड्यात ढकलून देतो ! आज ह जगत् हिंदुगून्य हाभून राहते हा दस स्वतःस हिंदूच हिंदुस्थान न म्हणवितो हिंदूचे बयरस्थान म्हणविता ! कारण पुणी वाहाही म्हटल तरी ज्यास जगड्यात जगडता येत नाही आणि जिंकता येत नाही त्यास जगात जगता येत नाही - येणार नाही ! हा सृष्टीचा निष्ठुर नियम आहे दुवलानी पणु अिच्छेच्या गुलाबाच्या फुलामध्ये 'जगड्यात जो जिंकतो तो जीवनात जगल !' हा निष्ठुर नियम खादलेली ती निसगाचा सरवार वितीही झाकली तरी तिची जीवघेणी धार आणि त्या निसगाची ती 'red in tooth and claw' असणारी रक्ताळ बाधनस ही वाही

त्या ग्रहणाच्या मोसकालाचा पहिला विपल जन्मला. तो त्या वेळेस कोणास कळला नाही. केवळ अतिहासाच्या बुलट्या दुविणीतून आज तो दिसू लागला आहे. शिवाजीने हिंदूंच्या स्वतंत्र साम्राज्याची संस्थापना केली. तो रणक्षेत्रात उतरला तेव्हा 'न्यायाचा जय होतीलच!' ह्या दैववादाची भाळ घेऊन न उतरता तीं निसर्गाचीं निष्ठुर वाघनखे घेऊन उतरला. 'रणक्षेत्रात जिंकील तोच जीवनक्षेत्रात जमेल!' हा निमर्गनिमम आहे ना? ठीक आहे, अरेल! पण तो अमोघ आहे; तो अनुत्तल्य आहे. म्हणून त्याच्या त्या निष्ठुरतेस निष्ठुरतेनेच तोंड देऊन त्या 'red in tooth and claw' भ्रमणाच्या जीवनकलहाच्या वाघनखानेच अहिंदु गवांच्या अफझुलखानास मी चिरीन, ही हिंदुपराक्रमाने प्रतिज्ञा केली आणि भगव्या झेंड्याच्या तळाखाली भयंकर संगरं भाजतें !

लढाओमातून लढाओ झाली; पण पूर्वी हिंदूंना जितक्या निश्चिततेने अपजय येथी, तितक्याच निश्चिततेने त्या दिवसापासून अहिंदूंना अपजय येत गेला. जेथे जेथे मुसलमान भेटला, मन तो मोगल असो वा पठाण असो, सत्यद असो वा शेख असो—तेथे तेथे हिंदूंनी—मग तो रजपूत असो वा वृधेला असो, मराठा असो वा क्षील असो—त्यास पिटून काढले. केवळ मुसलमानासच नव्हे तर अंग्रज, पोर्तुगीज, डच—जो जो अहिंदु दिसला त्यास हिंदूंनी होऊन होऊन टक्कर देऊन रणक्षेत्रात पारी मुड्या भीत केले. अशी चढती कला अटकेच्या विजयापर्यंत सारखी चालली. रणक्षेत्रात जो जिंकिल तोच जीवनक्षेत्रात जगावयास योग्य ! या धमूच्या रानटी परंतु अखडनीय कसोटीप्रमाणे विजेता हिंदु जगावयास योग्य ठरला आणि म्हणूनच आजही तो जगलेला आहे आणि अविप्यकालीही जगू म्हणून म्हणत आहे.

शिवाजीची जन्मघटी हा हिंदुपराक्रमाच्या सूर्याने सातशे वर्षांचे खग्रास ग्रहण सुटण्याचा पहिला विपल होता. तेथून ते ग्रहण सुटत सुटत ज्या दिवशी हिंदुपदपाद-शाहीचा मराठी घोडा अवदालीच्या सेनेम हाणोत, हटवीन, हुसकावोत अटकेस पोचला त्या दिवशी तें ग्रहण पूर्णपणे मूटून हिंदूंचा प्रताप आपल्या महत्तरश्मीनी

अतिहासाच्या जुलट्या दुःखिणीने वाय त त्या दिवसाचे महत्त्व आज दिसू शकेल आणि आपण त्या जयत्या पाळतो हें ठीकच आहे, परंतु ह्या मर्व जयत्यास जे महावीर जमले त्याच्या पृथक पराजयाच सभूयफलित ज्या दिवशी दृग्गोचर झाले, त्याच्या अनेक कष्टाच ज्या दिवशी सार्थक झाले ज्या दिवशी त्यानी हिंदुत्वाच्या गौरवार्थ आरंभिलेल्या घटकव्यापक महान् युद्धाचे साधक होऊन रामेश्वरापासून अटकेपर्यंत हिंदुस्थानभर हिंदूच्या देशावर हिंदूची सत्ता गाजू लागली तो अटकेच्या विजयाचा दिवस हा अगबला तेव्हा ह्या मित्राचेच नव्हेत तर धनूचेही डोळे दिपून जावत अशा महान तेजाने सळपत अगवत । (प्रतिज्ञेहून पूर्ति ही जितकी अधिक आश्वासक आणि अभिमानाह असने, तितकीच जयतीतिथीहूनही अटकेची ही विजयतातिथि अधिक अभिमानाह आहे बीजारोपणाच साफल्य जस फळाच्या घोसानी घाकलेल्या तरुत होते, पेरणीच्या दिवसाच साफल्य जस फलतूच्या दिवसात होते त्याचप्रमाणे वारजन्मतिथीस ह्या विजयतीतिथि सफल करतात) अरावण मराम वा जगदयेति निश्चित ॥ अशी घोर प्रतिज्ञा करून ठाणलेल्या झुजीत ज्या तिथीस रावणाची दाही शिर रामाने छाटली त्या विजयतिथीनेच जशी रामाच्या जन्मतिथीस शोभा आली, किंबहुना या विजयतिथीनेच त्या जन्मतिथीस जयती अस नाव साधपणे धारण करण शक्य केले त्याचप्रमाणे सात पिढ्यांच्या हिंदु पराजयाचा सूड घेणाऱ्या हिंदु वीराच्या अटकेच्या विजयाने त्या सात पिढ्यांच्या जन्मतिथींना जयत्याचे वैभव अपण केल अतदथ अर्वाचीन हिंदु अतिहासात जो दिवस व ज्या घटना गौरवपर आहेत त्या सब दिवसात आणि घटनात अटके-विजयाचा दिवस आणि घटना अत्यंत गौरवास्पद आहे कारण त्या दिवशी सातणे घर्षानंतर मुसलमानांच्या हातून अमुक हिंदुस्थान जास्तोत जास्तो अगानी विमुक्त होऊन हिंदुपदपादगाहाचा भुचातार अच कळस अमरणा गला ।

काबूल आणि दिल्ली या दोन्ही अिस्लामी सत्तांच्या मवतीस खिळखिळ्या करून आमच्या मराठ्यांनी पंजाब प्रांतासही अटकेपर्यंत मोक्ळा केल्यानंतर पुढे आमच्या हिंदु गिःलानी पंजाबातून मुसलमानी राज्याच नित्याच अुच्चाटन करून अटकेच्याही मलीकडे अतरून काबूल नदीवर हिंदूचे ध्वज रोवले हें सरे पण त्या वेळेस जिनडे दिल्लीच्या सात्ता हिंदुस्थान अवा नव्याच परबीम सत्तेचे—अिगंडचे—हाती पडला असल्याने हिंदुमतेच्या अधिवात अधिक् बिस्ताराच्या दृष्टाने हा

त्या दिवशी हिंदु शक्ति जितकी प्रखर तेजाने तळपली तशी आजपर्यंत पुनश्च कोणत्याही दिवशी तळपू शकली नाही. यद्यपि मागुळे मात्र ती त्या दिवसापेक्षाही अधिक तेजस्वी, ओजस्वी आणि यशस्वी होऊ मिळीत आहे.

तरी ती भविष्यकाली व्हावी म्हणून ह्या अत्यंत शक्तिहीन आणि स्फूर्तिहीन वर्तमानकालाच्या विपारी वातावरणातून अेक दिवसभर तरी निघून त्या भूत-कालाच्या अत्यंत स्फूर्तिदायक वातावरणात शक्तिसंचयार्थ स्वासोच्छ्वास करण्यासाठी आपण त्या अर्वाचीन हिंदु विजयाच्या स्मृतीच्या अत्यंत अुच्च, पूज्य आणि पवित्र शिखरावर आजचा आठवडा घालवू या !

♦ ♦ ♦

(२)

७्या दिवशी मराठ्यांच्या सेना, त्याचे सेनापति रघुनाथराव पेशवे यांचे हाताखाली अटकेपर्यंत मुसलमानांस जिंकित गेल्या, त्या ऐप्रिल-मे सन १७५८ मधल्या दिवसांचा अभिमान प्रत्येक हिंदुमात्रास असण्या पाहिजे. कारण तो विजय हिंदुमात्राचा होता. आम्ही महाराष्ट्राच्या काय किंवा वुदेत्यांच्या काय, रजपुतांच्या काय किंवा शिखांच्या काय—हिंदुस्थानात हिंदुजगत् आणि अहिंदुजगत् ह्यात झालेल्या अनेक क्षतकव्यापी महायुद्धास अेकाच सकलित हिंदु अितहासाची केवळ पृष्ठं समजतो. त्या असिल हिंदु दृष्टीनेच आम्हांस ह्या अटक-विजयाचा अत्यंत अभिमान वाटतो. कारण त्या दिवशी हिंदुसत्ता प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे सर्व हिंदुस्थानभर पुनरपि स्थापित झाली होती !

दक्षिणेकडून आरंभ करून सरासरी सन १७६० च्या वर्षांचे निरीक्षण करू या. हें पहा त्रायणकोरचें राज्य; तें हिंदुच आहे. म्हैसूरचे अजून हिंदूचेच हाताख होतें. अकोट-तंजावरपर्यंत लहान-मोठी राज्ये काही प्रत्यक्ष, काही अप्रत्यक्षपणे मराठ्यांचे कक्षात होती. त्यापुढे कोंकणपट्टीत पोर्तुगीजांभर मराठ्यांनी मोठा विजय मिळवून, त्यास गोच्यापर्यंत माने रेटले होतें आणि कोंकण बहुताः आपल्या हिंदु राज्यात समाविष्ट केले होते. महाराष्ट्र, अुभी गुजराथ, धार, अिहूर, ग्वाल्हेर, वुंदेलखंड आणखी झालती नागपूर ते ओरिसापर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशाभर सलग आणि स्वतंत्र अशा मराठ्यांच्या हिंदुपदपादसाहीची प्रत्यक्ष सत्ता चालत होती. निजामाचे तंबडे अेक मुसलमानी राज्य दक्षिणेन होतें; पण त्यातही मराठ्यांच्या चौमाभीची व सरदेसमाग्रीची नखे खोल खलिली अगून, ते वस्तुतः अेक माडलिके राज्य झालेलें होतें. ओरिसाच्यापुढे बंगाल. त्या बंगालच्या नवाबाने महाराष्ट्रीय हुसतैम चौमाभीची लशावधि रुपये खंडणी देण्याचे मान्य करून त्याच वेळी

आपला जीव सोडवून घेतला होता अशा रीतीने राजपुतान्यापर्यंतचा प्रदेश प्रत्यक्ष मराठी हिंदूंचे राज्यात मोडला गेलेला राजपुताना पजाबपर्यंत रजपूत हिंदूंच्या हातात जायही हिंदुच दिल्ली मराठ्यांचे वहाण पलीकडे नेपाळ हिंदुच अग्राध्येचा पजीर तेवढा झुरला ताही, मराठ्यांच्या चौघाजीने निजामाप्रमाणेच नरम करून साडलेला मुसलमानां सत्ता अग्नी रामस्वर ते दिल्लीपर्यंत बहुधा नावाची देखील झुरली नव्हती राहता राहिला पजाब

मराठी सेनपुढे रीत झालेल्या हिंदी मुसलमानानी माठा बट करून पजाबातील राहिली-माहिली मुसलमानांनी सत्ता वाचविण्यास आणि हिंदूंच्या वाढत्या सत्तीस नाहीना करण्यासाठी अवदालीला हिंदुस्थानात सोळाविले अ. स. १७५६-५७ त त्याने पजाब आपल्या हातात घेतला, दिल्लीत प्रवेश केला मयुरेपर्यंत हिंदु तीर्थांचा आणि देशाचा विध्वंस करीत तो खाली आला, परंतु मराठ्यांच्या मोठमोठ्या सेना दिल्लीकडे चालत येतातस पाहून तो परत फिरला त्याचे मनात त्याचा मुलगा तैमूरसाह यास दिल्लीच्या सिंहासनावर बसवावयाच होते, पण सध्या त्यास पजाबचा प्रांत सांभाळण्यास नेमून अवदाली परत गेला

अंतर्गतात मराठी सेना दिल्लीवर आल्या । गलाराग गगवत, गगाघर यमावत भिर्यादि मराठी सेनानायकांनी पुआयात प्रयत्न केला आणि रोहिल्यास आणि पठाणास माडून काढले विद्रुल शिवदेव दिल्लीवर चालून गेले आणि अवदालीच्या पक्षास पिटून दिल्ली हिंदूंचे हातात घेतली हिंदूंचा हाडवरी नजीब बुद्दीन यास जिवंत पकडला आणि पजाबवर स्वारी केली सरहिंदला अबदुल समद दहा हजार पठाणानिशी अवदालीने ठेवला होता त्या दहा हजारांनी लढाजी दखून त्याच्या नायकास मराठ्यांनी पाडाव करून धरले ह्या मराठ्यांच्या अप्रतिहाय बलापुढे टिकाव धरणे अशक्य पाहून हिंदुस्थानचा यादसहा होऊ पाहणारा अवदालीचा पुत्र आणि प्रतिनिधि तैमूरसाह भिडून पळू लागला लाहोरत मराठ्यांनी विजयाच्या दुदुभि वाजवीत प्रवेश केला तत्काळ ते पळत्या पठाणी सेनेवर चालून गेले तैमूरची बुद्धिसामग्री मराठ्यांच्या हातात पडली त्याचे शेकडो लोक वापले गेले आणि प्रत्यक्ष शिविर मराठ्यांनी लुटून काढले । बुद्ध्या हिंदुस्थानचा यादगहा होणारा तैमूर आणि ने पठाण जीव हाती घेऊन बसेवसे सिंधूपार झाले आणि हिंदूंच्या विजयी घोड्याने सिंधुनदीपर्यंत चाल करून अटवैलाच काय ते अ पले लगाम, आपले रश्मी दिले केले अवे च मराठ्यांच्या हातात पजाब आणि सिंध ह्या दोन झुरलेल्या मुसलमानांनी सुभ्याचीही सत्ता आली

चीयाची देत होणे आणि दिल्ली से पंजाबपर्यंतचा प्रदेश महाराष्ट्रीय हिंदु सेनापतीच्या सैनिक शासनाखाली हाता अर्थात् जि स ७३२ पासून आज सन १९२८ पर्यंत हिंदूच्या हातात हिंदुस्थानचा जितका विस्तृत प्रदेश बघीही आला नाही तितका अटक विजयाच्या आठवड्यात आलेग होता. ह स्पष्ट होण्यासाठी त्या विजयी स्वारीतील हिंदु सेनापतींचीच अंक-बोन तरकाली पत्रे आम्ही आज प्रसिद्ध करीत आहोत ती पत्र अशी

रघुनाथरावास अताजी माणकेश्वराचें पत्र

(हिंदूचे सनपति श्रीमंत रघुनाथराव ह्यानी लाहोरवर आक्रमण करून ते घेतल्याचे वृत्त वळल्यानंतर अताजी माणकेश्वर ह्यानी ज त्या वेळी पत्र लिहिले आहे ते आम्ही खाली देत आहो ह्या पत्रावरून पृथ्वीपंजाबनंतर हिंदूचा विजयी अर्थ पुन्हा जहा त्या पवित्र पंचनद्यांच्या-पंजाबच्या प्रदेशात दौडत गेला, त्या वेळी प्रत्येक हिंदु अंत करणाऱा गोण अभिमान वाटला ह वाचकास दिवून हृदय गवनि भुत्तेजित हाइल)

अताजा माणकेश्वर म्हणतो - ' सेपकास स्वामीनी कृपा करून पत्र (१८ जेप्रिल १७०८ च) पाठविल त पावल वर्तमान लाहोरच्या फत्तेच, शत्रूच्या पारिपरयाच व तिकडील मुख्य कावीज केल्याच लिहिले त सविस्तर वाचून परम आनंद झाला, तो पत्नी कीठवरी तिहावा । हिंदुस्थानात कीतं लौकिक मातबर जाली कुलराज भुमराव, मुझे यास दहशत पडली सारे हिंदुस्थानचा मूर्ड अन्धालीपासून अंक स्वामीनी घेतला तेणेकरून यशाचे पर्वत जागे स्वामी यशस्वीच आहेत याचा विचार सबकास लेसन करावयास सामर्थ्य कैच वर्तमान बजिरानी अंकोन बहूतच ह्य मानिग स्वामा अवतारी पुरप आहेत त्याची स्तुति मनुष्यानी काम करावी जरी स्वामीची छावणी लाहोर प्राती जागी तरी वजीर पानगहास घेअून छावणीस आपल्याजवळ घेअून यतो '

राघो भराण्याचें अटकेहून शनवारवाड्यास पत्र

(हिंदुपदपादगाहीची मयादा अटकेपार नेणारे हिंदूच सुप्रसिद्ध सेनानी श्रीमंत रघुनाथराव पेशवे ह्यानी खालीठ पत्र श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यास पाठविल हात त्या वळच्या मराठ्यांच्या मनगटात केवळ दुदात सामर्थ्य व हृदयात केवटी विश्वाव्यापी महत्वाकांक्षा झुसळत होती ह हल्लीच्या कूपमडूकवृत्तीच्या त्याच्या वशजानी नोट पारखून पाहावे ।)

दि ४ मे १७५८ या दिवसी रघुनाथराव पेशव्यास लिहितो - लाहोर, मुल्तान काश्मीर वगैरे अटकेअलीकडील मुझ्याचा बदोबस्त करून अमर वसवावा त्याम काही जाला, बाही होण तोही लवकरच करितो त्यामुर, मुल्तान व जहान,

खान याचा पाठलाग करून फौज लुटून घेतली थोथीनी झडत पडत अटकेपार
 पिशावरास ते पोचले अन्दाळी अिराणावर चालून गेला, त्याची फौज अिराणाच्या
 पातंगहाने लुटून घेतली. अन्दाळी कदाहारास आला अिराणाची फाज पाठलाग
 करीत आली आहे जवरदस्तखान व भुकरवखान या प्रांतीचे सरदार व जामानदार
 अन्दाळीचे जवरदस्तामुखे त्यास रज्जू हात तेही बदलीन हंगामा करितात हल्ली
 रफीक होऊन सेवा करून दाखवू अन्दाळीस तबी करा असा त्याच्या अर्ज्या
 आल्या आहेत अन्दाळीचा घर मुटला आहे सारांग त्याचा जोर तिकडून होतो
 असे नाही तिकडून अिराणाचे शहाने जेरदस्त बेल अिकडून जोरा पोचवून सर-
 कारचा अमल अटकेपार कराया त्याचा पुतण्या व दोन्तेचा वारस स्वामीपार्शी
 देगास आता तो स्वामीगा आम्हाकडे पाठविण होता त्यास अन्केपलीकडे थोटीशी
 जागा बसावशास देऊन अटकेपार काबुल पिगावरचा सुभा देऊ अन्दाळीच्या
 फौजेधर अब्दुल समबखान सरहिदेत होता तो सरकारात पाडाव आहे तो व
 आणखा या प्रांताची फौज अिराणी म्हाग देऊन मगारनिलहची खानगा भरतो
 हे तिकडील पैरवी करितो स्वामीच पुण्यप्रताप अन्दाळीस जोरा पोचवून तबी
 करिताल पारिपत्य भुत्तन प्रकार करून अटकेपार अमल बसवितील लहान प्राता
 रेणवी अन्तजा व रायाजी मख्मेव असे ठेविले गोपाळराव गणेश याचाही पगाम
 आहे तेही राहतील अिराणाच पातंगहाचे स्वदस्तुरचे नादही आम्हास व
 मल्हारराबास आण होते का उबकर कदाहारेस याच आणि याच पारिपत्य करून
 अटकेचा हद्द करावी परंतु आम्हा सरा वाबुल्पा सुभा अब्दुल रहिमखान
 स्वामानी पाठविला त्यान दतो फौज बगर थाडेबहुत मात्तियही करितो वाबुल
 व कदाहार हे अटकेपारचे सुभे हिंदुस्थानकडे अकबरापासून अल्मगार पावेता होत
 त आम्ही विनयतत वा चावे ? यास्तव तूत यथे मुभे दतो त्यामही (अिराणाचे
 शहास) या सुभ्याचा दरकार नसेत तो अिराणाचा अमल करीत आम्ही कधार
 पावता अमल बसवून तूत त्यास गोडच जाव पाठविणार आहो जंबु काश्मीर
 यंगरे हमाम वकील आण आहेत मामलत याहीबहुत अटकेअलाकडाल करिते आहो
 पत्नीकडील तूत होत नाही सटपट मात्र होआल तूत तानडागळे ज हाजील त
 करियो पुढाल स्वारास जा नीणी सरदार मातवर यमोन तो बदावस्त करील
 मुलूस दाची बरोडाचा यमुली परंतु जमीनदार मपास मोठमोठे आहेत आम्ही
 नावास मात्र खडणी करिता जय पचबाम गडाचा मुलून तेथे अेव दोन रुत
 यणेच कठीण आहेत तूत माघार फिरायचा डील स्वामीचे आनेवरून घरिला
 आहे याजमळ जें होत तेच करितो तटा लावीत नाही तूत अदिनावेगावरच मारा
 यवनिपार दिल्ला आहे त्यासच कमाविसीन गहोर मुल्तान दिल्ले आहे यदा तर
 सार शिवदीखालाच जातील शिवदी वारताच कठीण पडेल दान-तीन वपानी
 पाही साओस लागल स्वामान बळाव

हिंदूच्या ह्या गौरवाच्या दिवसाची स्मृति सर्व हिंदुमात्राने आज अभिमान-
 चक्र साजरी करावी. कारण, महाराष्ट्राच्या असाद्या प्रातिक प्रश्नाकरिता नव्हे
 तर हिंदुपदपादशाहीच्या महान् ध्येयाकरिता महाराष्ट्रीय वीरांनी ते प्रचंड युद्ध
 लढविले होते. दुसरें असें की, हिंदूतीलच काही राजांशी किंवा लोकांशी मराठ्यांस
 लढावें लागले. तरीही त्या आपसातील यादवीच्या प्रश्नाचा ह्या विजयाच्या राष्ट्रीय
 ज्वलपानी काही संबंध पोचत नाही. महाराष्ट्राच्या काय किंवा बंगालच्या काय
 नेवढा हिंदु इतिहास आहे तेथेढ्याचे सामष्टिक अवलोकन करूनच असल्या महान्
 हिंदु विजयाचें रहस्य जाणता येते - महत्त्व मापता येतें. चंद्रगुप्त हा मगधाचा राजा.
 त्याचें साम्राज्य पंजाबपासून दक्षिणेपर्यंत त्याने स्थापितें. अर्थात् आकुंचित प्रातिक
 दृष्टीनेच पाहिलें, तर पंजाबचा तो घनू ठरेल. महाराष्ट्रास चंद्रगुप्ताच्या विजयाचें
 अभिनंदन करण्याचे ठायी त्याचा द्वेष करावा लागेल; पण अर्थात् ही भयंकर
 आणि राष्ट्रघातक चूक होऊनिल. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनेच चंद्रगुप्ताच्या
 दिग्विजयाकडे आणि अफगाणिस्थानापासून दक्षिणेपर्यंत कुभा हिंदुस्थान अंका प्रयत्न
 संघटित करणाऱ्या त्याच्या राष्ट्रीय साम्राज्याकडे आपण पाहता आणि त्याचा
 गौरव राष्ट्रीय गौरव मानतो. तीच स्थिति विक्रमाची किंवा श्रीहर्षाची. कनोजचा
 श्रीहर्ष आणि महाराष्ट्र-कनटिकचा पुण्डरीक लढले; पण आपण आज राष्ट्रीय
 दृष्टीने भुभयतासही आपल्या हिंदु-वैभवाचे स्तंभ समजतो. आज महाराष्ट्रास
 श्रीहर्षाचा आणि कनोजच्या हिंदू पण्डरीकाचा अभिमान वाटत आहे. पृथ्वीराजाने
 अनेक रजपूत राजांवर स्वान्त्रा केव्या. गृहकलह झाले; पण तो घरगुती विचार.
 अखिल हिंदुदृष्टीने महंमद घोरीशी मरेपर्यंत जो पृथ्वीराज हिंदूच्या साम्राज्या-
 करिता लढला, तो त्याने ज्यांच्याशी गृहकलह केले त्या हिंदूनाही हिंदुवीर म्हणून
 पूज्य आहे - असला पाहिजे. तीच मराठ्यांची, शिखांची, रजपुतांची, हिंदूतील
 प्रत्येक अपजोतीची, अखिल हिंदुदृष्टीने पाहिलें असता महाराष्ट्र जसा अशोक
 चंद्रगुप्त, विक्रम, राणा प्रताप अत्यादि घोर हिंदु वीराम त्याच्या जयास आणि
 अपजयास आपले वीर, जय आणि अपजय मानतो, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राने हिंदु
 पदपादशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी शिवाजीपासून अव्याहत जे परिश्रम केले आणि
 प्रचंड विजय मिळविले ते आपणां अखिल हिंदुस्थानातील हिंदुमात्रास अभिमाना
 स्पंद आणि ममत्वपूर्ण गौरवाचे वाटले पाहिजेत. हिंदूतील कोणीही घोर झाल
 तर त्यातच प्रत्येक हिंदु अज्ञात घोर होताच. हिंदूत कोणीही स्वतंत्र झाला, त
 त्यातच प्रत्येक हिंदु अज्ञात स्वतंत्र झालेलाच अमती.

आणि हिंदूंच्या शत्रूंनी ! तुम्ही कोणत्याही जातीचे वा गोताचे वा देशाचे असा, तुम्ही जे कोणी हिंदूम तुच्छ लेखीत असा त्या तुम्हीही ह्या अटकेच्या विजयतिथीबडे पाहून अेकदा तुमचे मनास हिंदुद्वेषी ठाळे त्या तेजावे दिपू या ! हा जातिभेद, हा पिढाळ - हो वुही ही फूट, ही अस्पृश्यता ही शिवासीव, हा धमभाळेपणा ह्या सर्व लटावराचा घाडा गळघात अटकवित्र असताना देखील हा हिंदु पराक्रम तुमच्या वादगाहीस आणि शाहीस पायाखाली तुम्हीत अटकेपर्यंत आपला विजयी घाटा फेक त गेला ! मग आज तर आता सर्व राष्ट्राघातक चालीचे लढानर तो हिंदु पराक्रम दूर फेकीत आहे ! आज तो हातात घेतलेल्या अेका शौर्याच्या तरवारीवाचून दुसर वाहीही ओझे जवळ न घेत सड्या स्वारीनिशी आपल्या न्याय्य अधिवागास जिवावधास निघू पाहत आहे ज्याग त्याच्या वाटेत आढव पायच असल त्याने विचार करन पाव ! !

हिंदु मित्रा आहे ? त। पहा अटकेवरचा शत्रूच्या गर्वाच्या प्रेतावर कुभारलेला त्याचा मगमा चेडा त। पहा वसओवर पोतुगोजावर चालून जाणारा जिमाजी अप्पा ! जे पूर्वी वादवाहा होते त्याची हिंदूने दाढी खेचून दिल्लीच्या सिंहासनावर आपला पाय रोवित्रा वैदिक काळाच्या या गांटी नाहींत अगदी कालची गोष्ट आता तर सबूब बेरी त्याच्या दुष्टत्यानीच हतबल आणि होन झालेले आहेत आता तुमच्या पीरास तं। वीर कमला भितो ? पीराम न पादप्राप्त, न काळघात न गोयास, जो जो आड याल त्यास परास्त नव्याविना आणि ह्या आपल्या हिंदुस्थानच्या भिद्रप्रस्थी, पुनरपि भिद्राचेच प्रस्थ न्यापिल्याविना तो राहत नाही !

हिंदुद्वेष्याच्या हृदयात ही प्रबळ भाति ह्या अटकेच्या विजयदिनाची स्मृति वृत्तन करा ! आणि हिंदु हृदयात त्या भीतीस साथ करील अशी कोण्या माठ्या भीमपराक्रमाची जयिण्णु स्फूर्ति जागृत करो ! ! !

♦ ♦ ♦

मुसलमानांच्या खिलाफतीचा उदय, न्हास आणि विनाश

महमद पैगबर बुदयाम यण्णापूर्वी साऱ्या अरबस्थानात मूर्तिपूजक (बहुधा शैव पयानुयायी) धर्माचा प्रसार चालून होता महमदाने वढील चुलत त्याची वीरेश जातिही त्याच मूर्तिपूजक पयाची अनुयायी होती, परंतु महमदाने जेव्हा त्याचा धर्मपथ चालू गेला तेव्हा त्या पयात मूर्तिपूजा निषिद्ध ठरविली गेली. त्यामुळे त्याच्या वीरेश जातीतील आणि अितर अरब जातीतील मूर्तिपूजक धर्माच्या

अनुयायात फारच असतोप माजला महमद पैगबर स्वतः मूर्तिभजक म्हणून म्हणवितात, अितवच नव्हे तर आपल्या त्या वेळी अगदी घोडवाशा असलेल्या अनुयायाच्या वलावर गुप्त छापे घालून कोरून लोकांच्या मक्केतील काही मुंतिही छिन्नभिन्न करण्याचा क्रम त्यांनी चालविला आहे असा जुया बारीसप्रभृति लाकानी त्याच्यावर आरोप ठेविता, परंतु त्यास पकडण्यासाठी जेव्हा सत्ताधीश शिपाजी आले तेव्हा महमद पैगबरानी आपला आवडता तरुण मिष्य अली यास आपले अवरणावर आपल सोग घेऊन निजवून ठेवला आणि आपण स्वतः सिडकीतून बुडी टाकून बाहेर निसटून गेले

‘हिजरी’ म्हणजे ‘पलायन शका’चा आरंभ

ते अनेक मातना रोशीत लपत छपत मदिनेस आले या त्याच्या पलायनाच्या वर्षापासूनच महमदी हिजरी शक—म्हणजे ‘पलायन शक’ चालू झाला कारण या वर्षी मदिनेस पोचताच त्यांनी प्रकटपणे आपल्या धर्मप्रचारास आरंभ केला अितवच नव्हे तर आपले मक्केतील घाडेस अनुयायी आणि मदिनेतील त्यास साहाय्य देणारे लोक याचा अेव निराळाच जया वनवून त्याचे आधिपत्यही त्यांनी आपल्याकडे घेतले या मक्केतील ‘मोहजरीन’ म्हणजे पलायित आणि मदिनेतील ‘अनसार’ म्हणजे मित्र साहाय्यक असा लाकाच्या टोळीचे महमद हे पैगबर आणि राजे ज्ञाते त्या नवीन जग्याची धर्मसत्ता आणि राजसत्ता ह्या दोहीही सत्ता असा प्रकार या अेकाच पुरुषाचे हाती क्रमप्राप्तपणेच अेकत्रित झाल्या मदिनेत महमद पैगबरानी ‘आपण अीशप्रेषित पैगबर (दूत) आहोत’ अशी घोषणा करून आपल्या अनुयायाच अेक सघटित सस्यान स्थापल जुन्या धर्मांच्या मूर्तिही फोडण्यात आल्या

ह वळताच त्याच्यावर त्याच्या जुन्या मताच्या बारीस जातीचे लोकच नव्हत तर आजूबाजूच्या अनेक अरब जाती तुटून पडल्या महमद पैगबर आणि त्याच्या अनुयायांच्या त्या जुन्या धर्ममताच्या अनुयायांची लहान लहान लढाया सारख्या चाडू लागल्या त्यामुळे आपल्या अनुयायाचा धर्माधिपति किंवा राज्याधिपतिच न राहता महमद पैगबर हे त्याचे सरसेनाधिपतिही झाले लवकरच मक्केही त्यांनी जिंकली आणि मग आजूबाजूच्या प्रदेशास आज्ञा नवीन धर्म तरी माना, नाही तर मुस्लाम तरी सज्ज व्हा’ असा सदेश घाडून त्यांनी चढाजीचे घोरण स्वीकारले

1 The Right Honourable Justice Amir Ali, LL. D. says in his book 'The Spirit of Islam' (p p 96) — 'The idols of the nation were unrelentingly struck down. Sorrowfully, the idolators stood down and watched the downfall of the images they worshipped. Mohammed destroyed the ancient idols and abolished every pagan rite.'

अशा गाधारण मोदारता असा अस्मात् अत्र विजिगीषु राज्यधुरधर नेता झालेला पाहून प्रत्यक्ष महमद पंथवंगचे आयुष्यात त्याच्या पंगवरपणाम खोटे पाहून ते ज्या तिथी या धाडसी संभवाम चढे त्याच तिथीन आपणही तेच वैभव मिळविण्याची आशासा घरपारे निदान दोन तरी गाहमी पुरव अरेबिया अदय पावले त्यानीही हजरत महमदाप्रमाणेच 'देवाचा सरा दूत मी, पंगवर मी' अशी घोषणा केली त्यानाहा अनुयायी मिळाले या अल अत्वाद, मोमिनेमा अित्यादि महमदाच्या समकालीन प्रतिस्पर्धी पंगवरापंकी सरा पंगवर शीन, देवाचा सरा दूत बाग हे स्वतःच प्रत्यक्षपणे गाली येऊन सांगण्याचा प्राप्त वचिचत् बापंवाढत्याचे योगे देवाने न घेतल्यामुळे आणि अनल प्रदन सादविष्यात प्रत्यक्ष प्रमाणानी वर्षीच हा टक्के असल्यामुळे आपआपल पंगवरतय मिळ परण्याचे बायीं तरवारीच्या काटिनमासचून दुसरा बागताही काटिनम या सर्व स्पर्धालू बीरान जुगल नाही त्या योगे त्यारी युद्ध होऊन त्यात पंगवरपदावर अधिकार सांगणारे त्या बाळचे अंतर प्रतिस्पर्धी ठार पाले नि शेवटी महमदाच्या अनुयायाची तरवार विजयी होऊन 'ज्याची तरवार त्याचे सत्य' असा न्यायाम मान तुकविणाच्या अरबाच्या झुडीच्या झुडी महमदास घरण यत चालत्या जितक्यात महमद पंगवर चारले सव्हा त्याना स्यागित्या या राज्याच्या आणि घमाच्या धुरधरलेचा अग्निराती काग हा प्रदन वत म्हणून अशाशेकी अुमा राहिला महमदानी जल्मी नायाच्या आपल्या अशा असत लाडक्या मुगास स्वतःचा दत्तप मुगा म्हणून मानल हातें पुढे त्यानी त्यासच आपली मुलगी देऊन जावझीहा करून घेतल आणि केव्हा केव्हा त्या आपल्या जावशानच - अल्लीनच - आपल्या मागे आपले अुत्तराधिकारी व्हावे अशी वापवेही अुत्पारली हाती त्या अर्था अल्लीनेच मुसलमानांचे धुरीणत्व स्वीकाराच अस अेच पक्ष म्हणाला, परंतु महमद पंगवरांनी अजुवेकर या धीरोदात्त शिष्यास वित्तेक वेळा प्रार्थना चालविष्याच्या प्रमुसतेना आपला मान स्वतःच दिलेला होना त्यावरून त्या अजुवेकरासच पंगवराच्या अनुयायाच धुरीणत्व घावे अस दुसरा पक्ष म्हणू लागला पंगवराच्या ओध्वंदेहिक त्रिनेत्रे धादलीत अलीप्रभृति त्याचे कौटुंबिक मडळ गुतले असता या दुसऱ्या पक्षानेच धाडीवाडीने समा भरवून अजुवेकरला मुसलमानां धर्मपथाच पुढारीपण अपेण अेच झाली गोष्ट आता मोडणे सोपे नव्हे, वरही नव्हे अस समजून अल्लीनही शेवटी त्यास मान तुकविली अशा प्रकारे पंगवराचा पहिला प्रतिनिधि अर्थाच मुसलमानाचा पहिला खलिफा अजुवेकर हा चाला खिलाफत सस्थेचाही हाच अगम या वेळेपामून अल्ला (अश्वर) पंगवर (अशप्रपित) आणि खलिफा (पंगवराचा प्रतिनिधि) अशी मुसलमानां धर्माची अधिकारपरंपरा प्रस्थापिली गेली अर्थातच महमद पंगवरात अेवीकृत झालेली धर्माध्यक्षत्वाची राज्याध्यक्षत्वाची आणि सेनाध्यक्षत्वाची तिहेरी सत्ता याचा प्रतिनिधि जा खलिफा त्याच्यातही

रपरेने अतुरली ही तिहेरी सत्ता चालविण्याची योग्यता ज्यात आहे, ज्यास हे खलिफाचे अत्युच्च पद शीमते अशाच प्रकारचा मुसलमानाचा पहिला खलिफा अबुबकर हा अेक धोर पुरुष होऊन गेला, पण तो लवकरच वारला त्याने मरणा-
आधी आपल्या मागे अमर यानेच खलिफा व्हाव असे मागितल्यामुळे तो मरताच
जि स ६३४ मध्ये दुसरा खलिफा अमर हा झाला आणि अरलीस पुन्हा मागे
पडावे लागले हा अमर मोठा पराक्रमी पुरुष होऊन गेला त्याने मुसलमानी
धर्माचा आणि राज्याचा झपाट्याने प्रसार केला, पण शेवटी तो अत स्थ कटात
फसून सन ६४४ त मारेवऱ्याच्या हाती मारविला गेला त्याने मरताना खलिफा
नेमण्याचा अधिकार मुहा जणांच्या अेका निर्वाचक मंडळीस दिला होता, पण त्या
मंडळाने अुस्मान नावाच्या अेका ओमियेड जातीच्या पुरपासच निवडले तेव्हा
तिसरा खलिफा ओमियेड जातीचा अुस्मान हा झाला त्यामुळे पैगमराच्या त्या
जावयाच्या, अल्लीच्या, कोरेस पक्षास फारवाओड वाटले अरेबिमास अनेक जाती
वधपरपरेने आपसात लढून जगडत आलेल्या होत्या त्यात पैगमराची आणि त्याची
मुत्गी कतिमा प्यास दिली होती त्या ह्या अल्लीची जात कोरेस तिला आपले
खलिफापद ओमियेड जातीचे अुस्मानाचे हाती पडलेले सहन कस व्हावे ? मुसत
खलिफापदच नव्हे तर अुस्मानाने मुसलमानी सत्तेसाठी आलेल्या विस्तृत राज्या-
परील झाडून त्याच्या अधिवारी स्थानावर ओमियेड कुलातील लोकच नेमण्याचा
सपाटा चालविला त्या कायींमरवाण आणि माअविवा हे त्याचे दोन प्रवळ साहाय्य-
कारी होते या तिकुटाच्या जातीय छळास कटाळन शेवटी अल्लीच्या पक्षाने वड
केले अुस्मान खलिफा अवरगात् मारला गेला आणि अल्लीच्या कोरेस जातीच्या
पक्षाने शेवटी अेकदाचे अल्लीस खलिफापदावर स्थानन वल. मुसलमानाचा चीया
खलिफा अल्ली हा होय अल्ली हा खलिफा हाताच ओमियेड लोकांचा प्रवळ पुढारी
मोअविया ह्याने सिरियात वड अुमार फार वाय महमदाची लाढवा घावटी
वायवी गुढा महमदाच्या या दत्तक मुलाच्या नि जावयाच्या म्हणजे अल्लीच्या
विषय वडात सामील झाली मोअवियाच्या ओमियेड जातीच्या या वटखोगाची
सेना अल्लीवर चालून येताना मोअवियाची अर्दी मुनिन केलेली वी आपल्या भाल्यास
पुराण वाधून ती ध्वज संख्यापुढे चालविला त्यामुळे मुराण पाहनाच अल्लीचे

मुमलमान जेव होजून निषदापाते योग्य तो खलिफा निषद्ध शक्तील अशा हेतूने त्यानी मारेवरी पावले पण त्या छाप्पात अली हाच तेवडा मारला जाऊन मोअवियावरचा धार खाल्ला गेला^१ अलीच्या हत्येने त्याचा कोरेस पक्ष चिडून गेला अलीची मुले, अर्धाच पैगवराची मुलगी पातिमा हिचे पुत्र दोन जेव हसन, हुसरा ह्येन आपल्या जिंकडे ताबुतातून ज्याच्या हत्येविषयी अजूनही लाखो मुमलमान प्रतिस्पर्धी शोक करतात ते हंच हसन व हुसेन होत अलीच्या पक्षाने हसनला खलिफा नेले मोअवियाच्या पक्षाने ते जुमानले नाही शेवटी मोठ्या बळाळीनंतर मोअवियाच्या प्रबळ शक्तीपुढे हसनन नमत घेतले, आपला खलिफापदाचे त्यापण दिले आणि दोन्ही पक्षांही सडजोड होऊन अंग ठरले ना, मोअवियाने प्रथम खलिफा व्हाव, परंतु मोअवियानंतर हुसेनला खलिफापद द्यावे अशा प्रकारे ओमियेड आणि कोरेस या जातींना अल्पकाळपावेठा का हांभीना पण संधि होऊन मुमलमानाचा पुन्हा जेवडा अनन्य खलिफा नियुक्त झाला तरी हा पाचवा खलिफा मोअविया, बगदादच्या ओमियेड खलिफाच्या पराण्याचा सस्यापक त्यानेच बगदादही आपली राजधानी घेली हा ओमियेड खलिफाचा पसपुढे कार प्रबळ आणि पैसवमपन असा झाला, परंतु ता दस नता गिर होण्याचे आधी आणि स्थिर होण्यासाठीच मोअवियाला अनेक क्रूर कर्मे करावी लागली त्याने खिलाफत आपले बसातच घालावी म्हणून संधि सापडताच पैगवराचा बडील नातू जो बर झुलेझिलेला हसन त्यालाही विपप्रयोग करविण आणि धावडा नातू जो हुसेन त्यालाही बाजूस साहज करार मोडून आपला मुठ्या येसिड पास आपल्या मागे खिलाफ-तांचा वारस ठरविला त्याप्रमाणे मोअविया मरताच सन ६८० त येसिड खलिफा झाला

सहावा खलिफा येसिड

हा खलिफा जिवका बराचमी होता तिनचाच विलायी होता त्याला प्रबळ प्रतिस्पर्धी असा कोणीच नसुनल्याने तो 'मन भूत समाचरेत्' अशी धार्मिक नि राजकीय मत्ता साऱ्या मुस्लिम जगावर गाजवू लागला प्रति मुश्कारो तो मुमलमानाचा धर्माध्यक्ष या नात्यान मशिदींत प्राथना चालवी, परंतु मुसलमानांनी धर्मात त्याज्य मानलेले अनेक धार्माविलाम ता खुषड खुषड भोपी मयपानात तो घुड असे. त्याच्या या धार्मिक स्वैराचारविरोध जाणाऱ्या मीलबांची कुचेष्टा करण्यासाठी तो जेवा माकडास मीलबांसारखा वेप देखून आणि शोभिवतपणे सज्जपिलेल्या पाटवावर [On a beautifully caparisoned donkey, Amir Ali, page 83] बसवून त्यान खुषडपणे मिरवीत नेजी त्याने बरारभर करून मागे सारलेल्या हुमेनगी येसिडला अपांग घोर गप्पाम करावा लागला शेवटी बरेवेल्याच्या प्रसिद्ध लढाजीत पैगवराच्या त्या नातवाला त्याच्या अनुयायांसह अत्यंत दूरपणाने येसिडच्या मुसलमानी

सन्याने ठार मारले. महमद पैगवराच्या या प्रत्यक्ष नातवांचे डोके कापून जेव्हा ते येक्षिडच्या 'ओब्रेदुल्ला' नावाच्या करबेलाकडे लढणाऱ्या सेनापतीसमोर आणले गेले तेव्हा त्या येक्षिडच्या सेनापतीने त्या त्याच्या भृतवदनांच्या ओठावर छडी घेऊन सपासप मारले (Amar Ali, p p 86) याच ओठाचे लहानपणी स्वतः पैगवराने धुधन घेतले होते! अशी आठवण काढून शिष्यापत्नी मुसलमानांना अनावर झोक झाला, परंतु येक्षिडचा काधानल अेवढ्यानेच शात झाला नाही. हुसेनचा पक्ष घेणाऱ्या मदिना नगरावर त्याने चाल केली आणि मुसलमानांच्या त्या खलिफाने मुसलमानांच्या त्या पवित्र महाक्षेत्राची, त्या मदिना क्षेत्राची धुळधाण करून टाकली. तेथील मगिदीच्या घोडशाळा बनवून टाकल्या! पण मनुष्याने तर नव्हेच पण देवानेमुद्धा येक्षिडचे काही वाकडे केले नाही. अुलट तो सयन्न विजय पावत गेला. आपल्या मागे आपल्या मुलास खलिफा नेमून तो अि स ६८३ त मरण पावला.

ह्या ओमेडिया खलिफाच्या अनुयायास 'सुनी' म्हणत, परंतु त्यांना महमद पैगवराच्या फातिमा नावाच्या मुलीच्या त्या हसन-हुसेनचे अनुयायी 'खुनी' म्हणत. हुसेनच्या हत्येनंतर त्याच्या अनुयायांनी सुनी लोकातून नित्याचेच फुटून सुनीच्या खलिफाप्रमाणेच त्याचा प्रतिस्पर्धी अरा अल्लीच्या वशातील 'अिमाम' ते नेमू लागले. या वेळेपासूनच मुसलमानात दोन तट नित्याचे पडले. ते सुनी आणि हे शिया. त्याचा मुख्य खलिफा, याचा मुख्य अिमाम साऱ्या जगातील मुसलमानांच्या अेककेरी खिलाफतीचे नि सत्तेचे येथून पुढे तुकडे तुकडे झुडत चालले.

शिष्या पयाचे अिमाम

हे अर्थातच महमदाची मुलगी फातिमा हिचे वंशज. त्या शिष्याच्या अिमामाम म्हणूनच फातिमाजिद म्हणतात. हसन हुसेनचा हा वंश त्या अिमामात याही पुरुष सरोसरच वार पिढ्यान्, साधु नि देवल्सो निघाले, परंतु सुनीचे खलिफा अत्यंत प्रचंड असल्यामुळे त्यांच्याकडून पिढ्यान् पिढ्या या अिमामांना फारच छळ सोसावा लागला. ह्या शिष्याच्या अिमामांना खलिफाचे अनुयायी केवळ तोतयेच नव्हत तर पापी मानीत. प्रत्यक्ष खलिफा प्रार्थनेच्या वेळी या अिमामावर शापाचा वर्षाव करून त्याचा नायनाट करण्याची दबास राष्ट्रीय दिनंती करी आणि देवालाही ती अंक्ली की वाष न वळ, पण काही पिढ्यातच शिष्याच्या त्या अिमामाचा अगदी नायनाट झाला. सरा कारण काही काळाने सन ८७४ चे आगेमागे त्याच्या शेवटच्या सत्ताधारी अिमामाला त्याच्या प्रतिस्पर्धी खलिफाने घालून नले आणि नाहीसा गेले. त्याचे अेव पाच वर्षांचे अर्भक—मूळ—तेव्हाे मागे झुरले होते. ते अर्भक—मूळ—अजाणपणे जो माग दिसला त्या मागाने बावा! बावा! म्हणून हापा भारीत चालले. पुढे त्याच मागाने अेव ताडा आला त्यात ते मिमळते आणि त्या ताडपायरोवर आपल्या बापाला भेटण्यासाठी जे गेले ते गेलेच! त्या अमवाचे

शुद्ध नि प्रवृत्त होऊन आणि मुसलमानात अनेक पक्षांची वीण वादत चालल्यामुळे त्यांना यादवीचा दुर्धर क्षयरोग लागून हा बंधाळीत पतित झाला की, त्यांच्या अरब जातीतील कोणाही पक्षावर किंवा मनुष्यावर त्यांच्या खिलाफाना आपल्या संरक्षणासाठी विश्वास ठेवता येईना आपसातील जातिवैमनस्यामुळे कोणाचे अरबी सैन्य कोणाच्या अरबी सैन्यावर तुटून पडेल याचा काही नियम बुरला नाही. यातून मार्ग काढण्यासाठी जेकच तोड बुरली होती ती म्हणजे जे अरबही नाहीत आणि मुसलमानही नाहीत असले नुसतेच अरब पावत अमलेख परस्थितीत लोकांचे सैन्य आपल्या संरक्षणासाठी चाकरीस ठेवणेही होय हे तुर्क सैन्य मुसलमान नव्हते त्या वेळपासून तुर्कांनी मुसलमानांना धमकी देऊन त्यांना नव्हता त्यामुळे खिलाफतीतील अरबी बंधाच्या भानगडीचे त्यांना काहीच सोयरी सुतरां नसे मुसलमानांतील जो पक्ष त्यांना पैसे देऊन त्यांचे बळीने ते वाटेल त्या अंतर पक्षाशी लढत अशा तुर्की सरदारांचे हाती ह्या अरेबियन दुय्येच्या खिलाफाचे सर्व भार पडतात खिलाफा म्हणजे त्यांच्या हातातले एक वाहुले होऊन बसले खिलाफा वास्तिक हा भरताना जेव्हा म्हणाला, 'माझे भागे माझा लहान पुत्र खिलाफा व्हावा' तेव्हा ह्या अमुस्लिम तुर्क सरदारांनी त्याला झुगारून दिले कारण, तो ह्या तुर्क सरदार म्हणाला, 'खलिफाचा तो धाकटा मुलगा खिलाफा होण्यास अयोग्य असावा आहे की, महमद पैगंबरापासून त्याचा जो राजदंड, मुकुटनिष्ठा प्रत्येक खिलाफाला चालावा लागे तो क्षण त्या मुलास पार मोठा होईल।' (Ameer Ali, P P. 289) त्या आडवाड तुर्कांचा हा नवळत विमोद किती मर्मज्ञ हाता!

तथापि पुढे पुढे अनुभवाने तुर्कांचा कल या बरील आक्षेपाच्या अगदी अलट होत चालला जणू काय ती पैगंबरापासून खिलाफाच्या अगावर सुतरां आलेला क्षण लहान मुलासच देताचा होतो असा त्या तुकांना आदळून आला कारण लहान मुलांचे खिलाफापासून स्वापण्याचा तुर्क सरदारांनी पुढे पायडाच पाडला खिलाफाचे मोठ्या वयाचे वयस जरी असले तरी त्या सर्वांना दूर साहून घुटल्या तरी नात्यातले लहान मुलांचे आणून तुर्क सरदार त्याला खिलाफा करू लागले, कारण बुध्दच होतं की, लहान खिलाफाचे सरसन म्हणून तुर्कांचे हाती आलेला अधिकार त्यांना वजावता यावा आणि सारी राज्यसत्ता त्यांच्या हाती परंपरेने चालवी शेवटी त्या तुर्कांची पीढा धितकी परमावघीला गेली की ८६९ मनात

कोणी काय केले असेल ते असो, पण ते पुन्हा वाही कोणाचे दृष्टीस पडले नाही ही कल्पना कहाणी जेव्हा शिया लोखाम कळली तेव्हा त्याच्या दुःखास पारावार राहिला नाही त्या दुःखाचे सात्वनाचा अेकच मार्ग काय तो त्यास झुरला होता तो अवलंबून त्यानी असा विश्वास धरला की त्याचा तो बाल अिमाम सुनी लोकाच्या हातावर तुरी देऊन ओश्वरानेच नेला आणि त्यास कुठे तरी अजून सुरक्षित ठेवलेला आहे' सध्दि साध्दताच तो शिया लोकाना मुक्त करण्यासाठी अजूनही परत येणार आहे' ही घटना अि स ७८४ चे जवळपास झाली पुढे शेकडो वर्षे झुटून गेली तरी शियाचा तो प्रेमळ विश्वास डगमगला नाही मधून मधून कोणी भुमका लुठविली की, 'त मूल परत येत आहे' की त्यामरशी हजारो शिया लोक लाबवस्तू येवून त्या साड्याच्या मूळच्या मार्गावर जमत नि सध्या-काळपर्यंत आपल्या त्या बाल अिमामाची परत येण्याची वाट पहात बसत सध्या-काळी त्याच्या त्या आतुरतेच्या दृष्टीस निराशेच्या रात्रीत वाही दितेनास झाले म्हणजे शोक करीत ते परत जात' आजही लाखो शिया मुसलमानांचा हा विश्वास आहे की, आज नाही झुचा तो बाल अिमाम परत येतील आणि पृथ्वीवर शियाचा धर्म नि राज्य स्थापील' यास्तबच ते त्यास 'मुतामार' (प्रतीक्षित) नि 'फातम' (मृत) — 'असलेला' — असे सजोडितात शियाच आपल्या अिमामावरील ह वरण-मनोहर प्रेम पाहून कोणासाठीही वातुक्च वाटेर मुसलमान लोक जर हिंदूतील अशाच अनक प्रेमळ समजुतीच्या आणि भक्तिमनोहर विरवासाच्या गाभ्यात अस-हित असलेल्या अुदात्त मनोवृत्तीस दुखवून त्यांना मूल भावडेपणाचा दाय देण्याची आणि आपण मात्र त्यापासून अल्पित असण्याचा दभ मिरविण्याची खाड साडतीर तर त्याच्या अशा पिष्टानाही दुसरे कोणी भावडेपणा म्हणून अुसहासणार नाहीत झुल्ट मनुष्यस्वभावाच्या ह्या कोमट वृत्तीतील वस्तुल नि भक्तिरसाचा आस्वाद सद्गदित हृदयाने घेतच राहतील' ।

अन्योन्य प्रतिस्पर्धी खलिफाचे पीक

शियाच्या 'अिमाम' साहीबो ही कुईता अुद्धत अमता तिगडे सुनींच्या खलिफांतीतही सारखी धुमश्चत्री चालू होती चर बगिलेली आमियड जातीच्या खलिफाची बगदाद येथे जी पिठापन होती तिला त्या ओमियेड जातीतीलच मरवान आणि त्याचा मुत्ता अवदून मलीक हे भयंकर प्रतिस्पर्धी झुत्पन्न झाले तरी स्वतःच खलिफा म्हणवीन आणि दमास्बस येथे स्वतंत्रपणे राज्य करीत ह्या अवदुल मन्गिनने मक्केमध्ये निसरा अेक खलिफा म्हणून जो गाजत होता त्या अवदुस्तावर चाल गेली बगदादचा खलिफा बेझिड याच्या मुमत्तमानी अनुयायानी मुसलमानो धमक्षेत्र जं मदिना हिची असी मागे बिटवता बली तशीच आता दमास्बसचा खलिफा अवदुत मन्गिनने मुमत्तमानाच दुसरे धमक्षेत्र जें मक्का

स्याचीही विटवना केली. मशिदीना धोडसाळा बनविल्या. साऱ्या नगराची लूट केली. शतावधि मुसलमानांना कापून काढले. जे खलिफा आपल्याच मुसलमानी धर्मशेकाची अशी विटवना करीत आणि राज्यलोभापायी किंवा धर्मवेढापायी पिसाळून जे मुसलमान मुसलमानांचीच अशी निर्पुण नापाकापी करीत तेच मुसलमान पारसिकांच्या जिवा हिंदूंच्या देवस्थानाची राक्षसी विटवना करण्यास कचरले नाहीत यात काय आश्चर्य ! धर्मवेढाचे आणि असहिष्णु क्रूरतेचे हे वाळवडू त्यांच्या धर्माच्या आरभापासूनच ते पीत बालेले होते !

दमास्कसचे ओमियेड खलिफा

यरीज अबदुल मलिकनंतर वालिद हा दमास्कसचा खलिफा झाला. मुसलमान आपसात कितीही भाडत असले तरी परधर्मीय लोकांवर स्याऱ्यामागून स्याऱ्या करून त्यांनी मुसलमानी धर्माचा आणि राज्याचा प्रसार चालविण्यात लढले. तेही केंसूर केलेली नव्हती. पारमिकांचे विस्तृत साम्राज्य नासून, त्यास मुसलमान करून ते सिंधुनदी भिषडे ओलाडीत होते तर या दमास्कसचे वालिद खलिफाचे राजवटीत ते तिफडे झुमे आफ्रिका सड पादाक्रांत करून अटलाटिक महासागरास जाऊन भिडले होते. असे सांगतात की, आफ्रिका सडाचा विजेता तारीफ हा वादळासारखा पुढे पुढत पुढत जेव्हा शेवटी अटलाटिक महासागर त्यास अक्स्मात् आडवा आला तेव्हा त्याचा भोटा शययवाटत तसाच पुढे पुढ लागला त्याचे गळघापावत तो पाण्याची लाट आली तेव्हाच काम ते त्या सेनापति तारीफने त्यास मागे खेचले आणि तो दुःखित मनाने म्हणाला, 'थरेरे ! ह्या सागराने नेवडा घात केला ! जर हा जलनिधि आडवा येता ना तर हा माझा विजयी अश्व समोरचा तो सूर्य मावळतो तिथपर्यंत जाऊन पृथ्वीच्या त्या दुमऱ्या टोकावरच काय तो विश्राम पावता !' असे म्हणत त्याने पश्चिम दिशा सोडली आणि किंचित् झुतरेच्या रोलाने ससैन्य निघाला, तो स्पेनची साभुद्रधुनी झुतरून स्पेनवर जाऊन आदळला जिथे तो अख्य विजेता तारीफ स्पेनात झुतरला त्याम अजूनही जेवळ अि तारीफ (जिब्राल्टर) तारीफची टेकडी, असे म्हणतात.

आफ्रिका सड पादाक्रांत करणारी मुसलमानी सैन्ये नुसता ते प्रदेशच मुसलमानी राज्यास जोडीत जात नसत तर त्या लक्षावधि लोकांमहो स्पेच्छेने वा बळाने वा छटाने मुसलमानी धर्मात ओडीत जात. शत्रूच्या पाडावा केल्या पुरुष-स्त्रिया मुसलमानी सैन्यातील सैनिकात दासदासी म्हणून वाटून देण्याचा आपला हक्क पोवराम 'रजु' आहे असे ते मानीत आणि महमदापासून ते तसेच वागतही आले होते. आफ्रिकेत तर काही राजापासून खडगी जी घेत तीच मुळी अर्धे रुपये आणि कप्यां स्त्रिया अशा नाण्यात ठरत असे ह्या हजारो स्त्रिया मुसलमानी सैन्यात चढीचे घन म्हणून वाटल्या जात आणि त्यायोगे त्या देशातील नवी पिढीची पिढी

दुष्पन्न नि प्रयत्न होऊन आणि मुसलमानांत अनेक पंथांची जीण वाढत चालल्यामुळे त्यांना यादवीचा दुर्घर क्षयरोग लागून हा वंश अितका पतित झाला की, त्याच्या अरब जातीतील कोणाही पक्षावर किंवा मनुष्यावर त्यांच्या खलिफाना आपल्या संरक्षणासाठी विश्वास ठेवता येजीना. आपसातील जातिवर्मनस्यामुळे कोणाचें अरबी सैन्य कोणाच्या अरबी सैन्यावर तुटून पडेल याचा काही नियम अुरला नाही. मातून मार्ग काढण्यासाठी अेकच तोड अुरली होती ती म्हणजे जे अरबही नाहीत आणि मुसलमानही नाहीत असले नुकतेच अुदय पावत असलेलें परस्य तुर्क लोकांचें सैन्य आपल्या संरक्षणासाठी चाकरीस ठेवणेही होय. हें तुर्क सैन्य मुसलमान नव्हते. त्या वेळपर्यंत तुर्कांनी मुसलमानांनी घमं स्वीकारलेला नव्हता. त्यामुळे खिलाफतीतील अरबी वंशाच्या भानगडीचें त्यांना काहींच मोयर मुतक नमे. मुसलमानांतील जां पक्ष त्यांना पैसे देऔ त्याचे वतीने ते वाटेक त्या अितर पक्षाशी लढत. अशा तुर्की सरदारांचे हाती ह्या अरेबियन दुयळ्या खलिफाचें सर्व भाग्य जाताच खलिफा म्हणजे त्यांच्या हातांतले अेक बाहुलें होऊन वयलें. खलिफा बामिक हा मरताना जेव्हा म्हणाला, 'भाझे भागे माझा लहान पुत्र खलिफा व्हावा' तेव्हा ह्या अमुस्लिम तुर्क सरदारांनी त्याला झुगारून दिलें. कारण, तो स्थ तुर्क सरदार

डॉ. आबेडकराचे वरील आक्षेप हे सर्वसंग्रह खोटे आहेत जर त्यात सत्य असते तर त कितीही बटु असते तरी आम्ही त्याचा विषाद मागला नसता डॉ. -ह्यामागील अस्पृश्यतेच्या आजच्या अत्यंत अयोग्य नि दुष्ट स्वीचिपयी जी नमस्सना केली आहे किंवा जन्मजात जातिभेदाच्या घातक परिणामाविषयी जी लज्जालीत टीका केली आहे तिच्या अतिव्याच 'यामनिष्ठ'रूपेणे आम्हीही त्या दुष्ट 'दीना' निषेधित आलेल आहो त्याच्या मुच्चाटनाच झटत आलेले आहो आमच्या हिंदुराष्ट्राच्या अंगी आज मुरलेल्या त्यासारख्या अंतर अनव दोषानाही आम्ही नडतोडपणे राष्ट्रहिताच आविष्कारण्यास कचरत नाही, ह आम्ही सांगितलेच माहिजे अस नाही आपल्या राष्ट्रीय दोषाना धिक्कारण्याच साहस आणि प्रति-कारण्याची शक्ति ज्या राष्ट्रात मुरलेली नसते त राष्ट्र मृत्युपथास लागलच म्हणून समजाव, परंतु तस साहस नि ती शक्ति आमच्या हिंदुराष्ट्रात आजही आहे असा आम्हास पूर्ण भरवसा असल्यामुळेच आम्ही आमचे दोष अणुडवीत आणण्यास भीत नाही तेव्हा आमच्या राष्ट्राचे अमलेले दोष कोणी काढले तर तयवड्यासाठी केवळ भावना पुढते म्हणून आम्ही त्यास निषेधू लागतो अस आमच्याविषयी तरी कोणा-सही म्हणता येणार नाही अर्थात डॉ. आबेडकर जे वरील आक्षेपात म्हणतात की हिंदूचा इतिहास हा अखंड शरणागतीचाच इतिहास, हिंदूचे जावन म्हणजे प्रथमपासून आजपावेतो दास्याचेच जीवन 'The Hindus' has been a life of continuous defeat—तजर ऐतिहासिक सत्य असत तर तो लज्जास्पद आक्षेपही आम्ही मानारला नसता -

पण तरीही खन्मा मानघन पुरुषाच कर्तव्य ह्या परिस्थितीतही काय ठरत ? ज्या हिंदुराष्ट्रात, हिंदुवधात, आपण जन्मलो नि वाढलो त्या आपल्या राष्ट्राचा मागना इतिहास असा अखंड शरणागतीचा आहे आपल्या वाडवडिवांनी पराक्रम असा केलेलाच नाही मानघन पुरुष असा आपल्या वशात काणी आढळतच

अुद्धारीन; माझ्या वशात मागे कोणी पराक्रम केलेला नवेल नि त्याची लाज मचाटत अगेल तर मांच त्या माझ्या वशातील पहिला पराक्रमी पुरुष होवून र माझ्या पुढट वशावळीला जगातील अतिहासामध्ये सोनेरी अक्षरात ठळकपछापविणे माझ्या कुशानूनाही भाग पाडोन, माझ्या पूर्वजानी कोणताही पराक्रम केला नाही म्हणून ह्मणान्याचे दात माझ्यासारख्या पराक्रमी पुरुषाला जन्म देण्याभितका ग्याचा जो बीजभूत पराक्रम होता तो दाखवून त्याच्याच वशात घालोन ; तिनंही न माघले तरी निदान माझ्या आजीला घगत चूल या पती पेटविण्याभितकी देखील चेतना नसल्यामुळे जघेरच जघेर पसरलेला आहे ह्यासाठी तिला त्याच धुवेत नि अघागत रितपत सोडून त्या तिच्या दुर्गतीच्या विटबनेनेच तिच्या शत्रूची हाजी हाजी करीत, त्याच्या परच्या हुकड्यावर पोट भरीत त्याच्या दिव्याच्या दिवट्या पाजळीत राहणारा त्या आजीच्या पोटी आलेला जत न होता तिच्या त्या निरास नि निरभ्र दुर्दमेचा अघकार पालविण्यासाठी आपल्या हृदयाचीच आगवाढी पेटवून निदान माझ्यापुढती तरी जी काही चेतना, प्रवास नि अूच निला देता येतील ती माझ्या आजीला देमीन, असाच निश्चय नि प्रयत्न स्वतःम मनुष्य म्हणविणाऱ्याने केला पाहिजे ।।

(आपल्या पूर्वजांच्या भगतेपायी त्याची नुसती स्तुति करोत मुटणे हे मूर्ख-पणाचे असले तरी माणुसकीस काही अगदीच सोडून नसते, पण आपल्या पूर्वजांची नसती निंदा करणे किंवा ती कुणी कुत्सिताने जाणूनबुजून ताडावर केली असता तिचा तीव्र प्रतिवाद न करता अंकून घेणे हे माणुसकीस लाळनास्पद आहे) हिंदुत्वाचा संवध, हिंदुराष्ट्राच नाते, डॉ आवेडकरांनी तोडले असले तरीही केवळ न्यायाच्या ऐतिहासिक सत्याच्या आणि नि पक्षपाताच्या दृष्टीने तरी हिंदुराष्ट्राविषयी त्यांनी असली आदी खोटी नि खोडसाळ विधाने वारवार करोत राहावयास नको होतं अशा भरमसाठ निर्दने हिंदुराष्ट्राच्या सत्कीर्तीपक्षा निंदकांच्या सत्कीर्तीसच जास्त धट्टा लागतो हे डॉ आवेडकरांनी विसरू नये तथापि ते विसरून जर कोणी अशी कुत्सित नि असत्य विधाने वारवार करोत राहिला आणि जर त्याचा वेळोवेळी साधार प्रतिवाद करोत गेल नाही तर अनवदा अक्ता अक्ता असे असत्यही सहस्रावधि सामान्य नि अतज्ञ लावना सत्यासारखे धाटू लागून राष्ट्राच्या आत्मविश्वासाचाच धक्का पोचण्याचा भुल्लूट संभव असला, हेही माही खोटे नाही. वास्तव ह्या असत्य विधानाचा निषेध करणे आणि ऐतिहासिक कसोटीस लावून त्याचा खोटेपणा अग्रगण्य आणि हे आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो सत्य काय ते जाणण्यासाठी तरी डॉ आवेडकरांनी ह्या ऐतिहासिक कसोटीचा नोट विचार करावा

ह्या ऐतिहासिक छाननीत काणत्याही एहानसहान विचा विचादास्पद घटनांवर अवलंबून न राहता परकीय इतिहासकारांनाही नाकारताच येऊ नये अशा ज्या अस्पृश्यनीय नि अगदी ठळक तथ्यांचा घटनाचा पुरावा आम्ही जमेल घर

ज्या अर्थी डॉ आवेडकरांनी त्यांच्या वर झुल्लेसिलेल्या नेत्यात हिंदुराष्ट्राच्या कोणत्याही अक्ता जाती, प्रांताना, वर्गांना विचा बालपंडाला लावून आपली विधाने न करता ती अक्तर हिंदुराष्ट्राला नि त्याच्या अक्तर जीवनवालास स्पष्टपण झुडूनच वेगळे आहूत, *The Hindus' life has been a life of continuous defeat* असच ज्या अर्थी ते घडवणुके म्हणत जाहून त्या अर्थी त्यां घडन करावयास ह्या विषयापुरत तरी हिंदुराष्ट्राच्या अक्तर इतिहासाचच विद्वावलीतन करणे अवश्य आहे

द्रष्टयाची स्फूर्ति ते ज्या प्रज्वलित यज्ञाग्नीस आधारीत असत त्याच्या ज्वाला-
सारखीच कशी देदीप्यमान नि दुर्घम होती, त्याच्या काळातील त्याच्या शत्रूवर
विजयामागून विजय मिळवीत त्याची सैन्ये, राज्ये नि सस्कृति, सरम्बणीपामून
ब्रह्मावर्तास, ब्रह्मावर्तातून मगधास, प्रयागास व काशीस, मथुरेस, द्वारकेस—पूर्व
समुद्रापासून तो पश्चिम समुद्रापर्यंत अप्रतिहपणे कशी विस्तारत गेली, विध्य
ओलाडून, सह्य ओलाडून अती दक्षिण समुद्र ह्यानी वसा गाठला, अनादि घनदाट
महाअरण्ये कापून छाटून प्रदेशाचे प्रदेश त्यानी कसे वसविले, नागरले, परले, महसा-
घधि नगर आणि महानगरे कशी अुमारली, घाटत भेटली ती ती विभिन्न जानपद
नि विपक्षीय सस्कृति काही सांगायून घेतल्या, काही पचवून टाकल्या, काही वना
मातीस मिळविल्या, कित्येक रावणाची दाहो दाहो गिर कशी छाटून टाकली,
कित्येक द्वेष्याचे सहस्र सहस्र बाहू धमे ताडून टाकले, कित्येक बळी—महाबळीना
वस पाताळी घातले, काव्यशास्त्र, व्याकरण, कृति, शिल्प, धर्मप्रयोग, तत्त्वज्ञान
प्रभृति भौतिक नि आत्मिक प्रगतीतही केवढे महनीय स्थान त्यानी पटवाविले त
काही आता नव्यान सांगायलास हव किंवा पुराव्याने निरुपेक्षतास पाहिजे अस नाही'
डा आवडकर स्वतः च त्या निवद्यात म्हणतात की, 'That the Hindu Rel

अजिष्मिजत, वाविलोनियन, खाल्डियन, असीरियन प्रभृति हिंदूच्या त्या काळची समकालीन राष्ट्रे आपलें सारें जीवनकार्य नि जीवन संपवून, मरून, अस्थिरोप वा अिष्टिकाशेप वा नामशेषही होऊन गेलीं !

(२) अतिहासिक काल : प्राचीन खंड

ग्रीकांची स्वारी आणि शोधद्वी हिंदूंनी त्यांची अडवलेली धुळघाण :- अतिहास कालाचे प्रारंभीच शिकंदराने अि. स. पू. ३२६ वे वर्षी हिंदुस्थानवर स्वारी केली. वैदिक नि पौराणिक काळातोल दैत्यदानव, असुरनाग, यक्षराक्षसादि परकीय शत्रूशी दोन हात करून हिंदूंनी त्याचा धुव्वा बुडवून दिला आणि त्या कित्येकाच्या बाराशाप्रमाणेच सर्वांच्या बाराव्यालाही जेवून ते भोकळे झाले ! त्यानंतरचा काळ तो अतिहासकाळ. त्याच्या आरंभीच सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करू निघालेल्या ग्रीकां-सारख्या बलाढ्य शत्रूशी सामना देण्याचा प्रसंग ह्या शिकंदराच्या स्वारीमुळे त्यांना आला.

पण ग्रीस देशातून निघाल्यानंतर सोरिया, अिराणप्रभृति देशविदेश पादाक्रांत करीत आलेल्या शिकंदराच्या दिग्विजयाची लाट ह्या हिंदुस्थानच्या हिमालयीन तटावर आदळताच फुटून गेली आणि भारतविजेता म्हणवून घेण्याची शिकंदराची खुमखुम तर पंचनद ओलांडतो तोंच जिरून गेली ! त्याने पोरसाचा पराभव केला, पण तो अितक्या निकराच्या लढाईनंतरच की ग्रीक सैन्याचें त्यापुढच्या साम्राज्याशी गाठ घालण्याचें ध्येयच काही अंभी तरी खचून जाय ! व्यास नदी ओलाडून त्या मगध साम्राज्याशी गाठ घालण्याचें शिकंदराच्या सैन्याने साफ नाकारलें, बंड केलें आणि शिकंदराला परत फिरणें भाग पाडले. ह्या बडाला अितरही काही कारणां असलीं तरी जर का मगध साम्राज्यामध्ये शिकंदरास अिराणप्रमाणेच मोठळें रान सापडण्याचा सभव असता नि चालता चारुता जिंकता येण्याअितकें ते दुयेंल आहेमें त्या ग्रीक सैन्यास वाटले असते तर ते मगधाच्या राजवाड्यात दोन चार जगजमीन भोजनममारथ थुकत्याचांचून धोडेच परत जाते ! आणि परत

शिकंदर दिग्विजेता होताच होता; पण तो भारतविजेता
नव्हताच नव्हता !

पचनदाच्यापुढे तो पाअल देखील टाकू शकला नाही दक्षिण समुद्रापर्यंत पसरलेल्या हिंदुराष्ट्रासधाचा केसदेखील तो वाकडा करू शकला नाही दक्षिणेत तो तो आला ही बातमी मुद्धा पोचण्याचे आधी सिंधु ओलाडून तो आला तसा पण्ट लाही होता ! अने पजाव तेवढा त्याने आपल्या साम्राज्यास जोडला (अि स. पू ३२१), पण हिंदूंनी ग्रीकांच्या अधिवास्याना पिटाळून लावून तो लंगोलग परत घेतला (अि स पू ३२२ चेआत) ! अवघ्या चार वर्षांचे आत जगतातील त्या बाळ्याच्या बलाढ्य शत्रूचा पाय हिंदूंनी हिंदुस्थानातून रोवला जाना जाताच अस झुजडून टाकला !

पण अिनक्यावरच थागले नाही हिंदूंचा हा विजय अप्रत्यक्ष विरोधाचा, पावनी संध्याशी समोरासमोर खड्गास खड्ग भिडवून वाही हिंदूंनी त्याना धूळ चारली नाही, अने बोणी वावडून म्हणूच लागला तर त्याचेही तांड बंद पाडणारी घटना ग्रीकांच्या अि स पू ३२२ तील बरील धुच्चाटनामागोमागच घडून आली. ग्रीकासारख्या बलाढ्य शत्रूशी सामना देण्यास पालटलेल्या परिस्थितीत जे अवश्य ते ते जुने टाकून, चाणक्याच्या अलौकिक प्रतिभेने नि चंद्रगुप्त मौर्याच्या पराक्रमाने मगधान मोठी राज्यव्राति घडवून आणली हिंदुसाम्राज्याची सूत्रे त्याच्या हाती येनाच ग्रीकांच्या हातातून हिंदूंनी पजाव लंगोलग हिमकून घेतल्या अने पाहताच शिकंदराचा प्रबळ सेनापति सेल्युकस हा यावनी मैथ्यानह पचनदावर अि स पू. ३०५ च्या संधीस गुन्हा चालून आला तेव्हा सम्राट् चंद्रगुप्ताने त्यारा रणांगणात गाढून अभिमुखसमरात ग्रीकाचा अिनक्या पूर्ण पराभव केला की, पचनदच मध्ये तर अफगाणिस्थान आणि बलुचिस्थान हे प्रातही विजयी हिंदुराष्ट्रास देवून वरती अहेर म्हणून ग्रीकसम्राट् सेल्युकसने आपली कन्याही हिंदुसम्राट् चंद्रगुप्ताला जपिली ! त्या बाळ्याच्या जगातील बलाढ्यानील बलाढ्य असा ग्रीकावर हिंदूंनी जसा निवि-
धाद विजय मिळविला ! अि स पू ३०५ च्या आधी हिंदूंनी ग्रीक राष्ट्राचा

प्रचळ होतें कीं नाही त परस्पर चद्रगुप्ताचे राजधानीत असलेला ग्रीकाचा राजदूत जो मेगॅस्थेनिस त्याचाच विचार ! त्या 'देवानाम् प्रिय' अशोकाच्या यज्ञ स्तभाना विचार ! हा पुराव्याला समोर ठेवून असता हिंदूच जावन सतत 'शरणागतीच' नि अखंड पराभवाचे' होतें अस कोणता पिशुा म्हणू घजे ?

मीनादराशी युद्ध - सैल्युकसला चद्रगुप्तान पराभविष्यानंतर कोणाही अहिंदूस भारतवर्षाची सामा झुल्लिषिण्याचे घाटत अभ्याहत । डोने वपेंपर्यंत झाले नाही, पण मोर्यवंशाचे बौद्ध राजे पुढे दुबळे झालेले पाहताच आशियातील ग्रीक राजांनी हिंदुस्थानवर दुसरे मोठे आक्रमण करण्याचा घाट घातला तेव्हा मागे नद-वशीय सम्राट् असेन दुबळे शास्त्राभ्यासे चाणक्य-चद्रगुप्ताने त्या नदवशीय सम्राटास ठार करून हिंदुसाम्राज्याची सत्ता जशी आपल्या हाती घेतली होती तशीच देविक घर्माचा निस्सीम अभिमाना असलेल्या सेनापति पुष्यमित्रान त्या दुबळ्या बौद्ध बृहद्रथ राजान माहेन या वेळीही साम्राज्यसत्ता आपल्या पराक्रमी हाती घेतली मगघात ही राज्यमार्ग हीन आहे ताच ग्रीक राजा मीनादर हा सिंधु ओलांडून पचनदात नि स पू १८० चे सघोस पुसला ग्रीकांनी तडाख्यासरशी चालू बरेन सानत पतंग आणि त मयुरेपर्यंत चालून आला, ताच सम्राट पुष्यमित्रान तोपे त्यांना गाठून रणामागून रणामध्ये हिंदुसैन्याने ग्रीकांस घोब दिग आणि माने रेटीत रेटीत नवटी पुष्यमित्राने मानादराचा अतका घुव्वा झुडविता की, त्यास घातपळ करीत सिंधूपार होता होताच नाका नव आले ह्या विजयाची घोषणा करण्यामाठी हिंदुसम्राट पुष्यमित्र ह्याने माठा जवमेघ यज्ञ आरभून आपण यज्ञीय विजयासच सचाराय साडण त्यास काही ग्रीक राजांनी बडविनाच पुष्यमित्राचा पुत्र जा युव-राज अग्निमित्र ह्याने त्याचाही माड केला हिंदूच्या अप्रतिरथ पराक्रमाची इाही अशी देगांदशी माननात ता विजयादच परतल्यानंतर पुष्यमित्र सम्राटाने आपला अश्वमेधयज्ञ पुरा वेडा

मीनादरच्या ह्या स्वारीविषया ह लक्षात ठेवजे पाहिजे की, मयुरेपर्यंतचा अन्तरपक्षिमचा जेव प्रात सोडला तर बाकीच्या स्वाया दक्षिणोत्तर असा विस्तृत भारतवर्षाचा शिकवराच्या स्वारीप्रमाणे ह्या स्वारीचाही लवलेस सवध आला नाही आणि त्या परसूनना आत येता यताच हिंदूनी अस लगान्न पिटाळून लावल

शरु आणि युक्ती ह्यांशी महापुढ - सम्राट पुष्यमित्राच्या वरील दिवि-जयानंतर हिंदुराष्ट्राचा अहिंदु आक्रमणाशी ताड देण्याचा म्हणण्यासारखा प्रसंग समर वपें तरी काही जात्रा नाहा त्यानंतर सान्या आशियाला हादरु टाकपाया शय आणि सूचा यांच्या टाळवाडी जेव्हा झुडल्या तेव्हा असवी सनाच्या पहिल्या सतकात हिंदुराष्ट्राला ह्या त्याचा प्रचड घक्का वसून हिंदूच्या प्राचीन अतिहामाला खेव तत्कालान लाहून लागाने अतका आमचा पराभव झाला ग्रीकाच्या आक्रमक सैन्याना हिंदुस्थानात घुसताच जस जेव दक्षकाचे आतच चद्रगुप्ताने वा पुष्यमित्राने

पुन्हा मिथूपाय रिटाळून लायलें तमें या शक-यूचीचें पारित्य लगोलग कोणी करू शकता नाही; अलट काश्मीर, पंजाब, मिथ, काठेवाटप्रभृति प्रांतांत त्यांची राज-सत्ता चिरस्वार्थापणे स्थापिली जाऊन त्या अहिंदु राजवशांनी अग्नयिनीप्रभृति दोन-तीन राजधान्यांनून दोन-अडीच शतके तरी राज्य करू शकावें, ही वस्तुस्थिति त्या कालखंडापुरती लज्जास्पदच समजली पाहिजे.

परंतु असा तात्कालिक पराभव होवें आणि दोनचार प्रांत शत्रूंचे हाती पडणें हें निराळें आणि तो अल्पांशी नि अल्पकालीन पराभव झाला म्हणून त्या पच्चयावत् राष्ट्रांचें यत्नयायन् जीवनच 'सतत पराभवाचेंच माय ते होय' असें अप्रमाण नि आचरट विधान करणें हें निराळें !

विपप्रयोगाच्या संकटात बलिष्ठ भीमसेनही मूर्च्छित होऊन डोहात बुडाले, त्या वेळी कित्येक नागांनी त्यांना विलखून टाकलें, कित्येक वेडूक त्यांच्या टोंक्यावर नाचलें, पण त्या नागांच्या त्या विपातही पचवून त्या विपप्रयोगाच्या वेगुडीतूनही ते सावरले आणि त्या विपप्रयोगाचा मूड त्या दुःशासनाचा फंठनाळ फोडून घेते झाले हेंच भीमाचें भीमपण ! पण ते विसरून आणि त्या तात्कालिक वेगुडी-सच भीमसेनाचें राबध जीवन गगजून 'भीमाचें जीवन म्हणजे अेक अखंड वेगुडीच होती, जन्मभर त्या दुबळ्याचे डोक्यावर बेडके नाचली' असें जर कोणी टांगटांगू धजेल तर ते कोणी पुगीर वेडूकच काय ते !

शक-यूचीच्या भारतावर कोनळलेल्या या आपत्तीचाही गोंष्ट तशीच आहे. गुजराथनर्मत त्यांची सत्ता चालू होती. भारतीयांना त्यांचा यशस्वी प्रतिकार करवला नाही; पण त्या अवघीत आग्नीय हिंदु सम्राटांनी आपली शक्ति अेकवटून शक लोक नर्मदा अतहन घेतात तोच त्यांची गाठ घेतली. प्रथम त्यांना नर्मदेपार हृतकलें आणि मग आंध्रांचा प्रवळ हिंदु नृपति गौतमीपुत्र विलियनकूर गालिबाहन ह्याने शकांच्या हातून अतरेकडील प्रातामागून प्राण परत घेत शेवटी शकांचा प्रत्यक्ष राजा गहपान शहराड यास नुनूत संभ्रामात पराभवून ठार मारले ! त्या हिंदु विजेत्याची आजी जो गौतमी तिला आपल्या वीरपुत्राने अहिंदूचा असा मूड अग्न-विल्याची बातमी वळताच अितका परमहर्ष झाला की, त्याची स्मृति काळें घेथील शिलालेखात नित्याची कोरून ठेवली जावी ! अि म १०६ ते ११० पर्यंत ह्या प्रतापी गौतमीपुत्राने राज्य केल्यानंतर त्याचा पुत्र राज्यावर बसला. तांच प्रस्थात शककर्ता पुलमार्या गालिबाहन हा होय ! त्याने अग्नयिनीचा दुमरा पराक्रमी राजा जो रूद्रासन त्याचाही पराभव केला !

अि स. ३२० चे सधोम वैदिक धर्माभिमानो गुप्त वंशाच्या हाती जेव्हा अतरेच्या हिंदू सम्राज्याची मूर्ते गेली तेव्हा त्याचा पराक्रमी सस्थापक सम्राट चंद्रगुप्त याने अतरेच्या यूचीचा नि शकांचा अुच्छेद मांडला. त्याचा पुत्र सम्राट समुद्रगुप्त, ज्याम विदेशी अितिहासकारही भारतीय नेपोलियन म्हणतात, त्याने

पंचनदात घुमून शक-यूचीशी दोन-तीन पिढ्या चाललेल्या त्या महायुद्धात विजया-
मागून विजय मिळवीत त्या परकीयांची धुळधाण बुडविली ! त्याचा पुत्र सम्राट्
चंद्रगुप्त (द्वितीय) होय. विक्रमादित्य तो हाच ! कनिष्कापामून बळावलेली शक-
यूचीची सत्ता त्याने साफ लयाला नेली. त्याचा शेवटचा शत्रु जो रुद्रमिह त्याचा
हिदुसंस्थानेने पुरता पराभव करून त्याची राजधानी जी अजयिनी तीही घेतली.
सिंधु नदीपामून पूर्व, पश्चिम, दक्षिण सिंधूपर्यंत जिकडे तिकडे हिंदुराष्ट्राचे विजय-
दंडुभि पुन्हा अप्रतिहतपणे दमदमू लागले.

जवळजवळ दोनशे वर्षे काश्मीर ते नर्मदेपर्यंतचा सिंधु-गंगेच्या मधील
भारतीय प्रदेश शक-यूचीच्या परकीय सत्तेखाली होता. हिंदु बंधांनी रणामध्ये त्यांचा
चक्काचूर झुडविला, हे तर झालेंच; पण त्या सामरिक विजयापेक्षाही अेक अत्यंत
गौरवास्पद असणारा दुसरा जो विजय हिंदूंनी त्या लाखो शक-यूचीवर मिळविला
तो होता सांस्कृतिक विजय ! वास्तविकपणे शक-यूची आत आले तेव्हाच काय ते
खरे परकीय होते, सरे शक-यूची होते; पण जेव्हा अि. स. १३० च्या संधीस
कनिष्काने बौद्धधर्म आणि अितरानी वैदिक धर्म स्वीकारला तेव्हाच हिंदूंनी त्यांना
त्यांच्या अर्थी पाडाव करून टाकले ! अेक शतकाचे आत हिदुसंस्कृतीचा ध्वज
त्या शक-यूचीच्या राजघात्यांवर नि राज्यांवर फडकू लागला ! त्यांच्यातील सहस्रा-
वधि जनतेने नि शतावधि राजपुरुषानी, मोठमोठ्या राजबंधांनी, वैदिक धर्म, भाषा-
देश, वेध स्वीकारला - कित्येकानी बौद्ध ! हिंदुराष्ट्राने त्यांचीं राज्येच काय तीं
छिनायून घेतलीं नाहीत तर त्यांचे स्वत्वमुद्धा संरंस्वी छिनायून, महासर्प जसा
त्याच्या प्रचंड जवळचात घुसणाऱ्या हरिणाला जिवतच्या जिवंत गिळून पचवितो
तसे हिदुसंस्कृतीने तिच्या जवळचात घुसणाऱ्या त्या लाखो शक-यूचींना आपल्या
प्रसर जठरांनीत गिळून गाळून नुमतं पचवून टाकले. त्यांनाच हिंदु करून सोडले !
आपल्या ह्या अि. स. ३०० ते ४०० च्या पराक्रमा कालखंडाम विदेशीय अिप्रज
अितिहासकारही (Golden Age) स्वर्णयुग म्हणून संबोधतात सुदैवाने त्याच वेळी
चीन प्रवासी फाह्यान हा भारतवर्षात आला होता. गेगॅस्थेनिमप्रमाणेच त्याने
ह्या काळाच्या हिंदु राष्ट्राच्या पराक्रमाचे, सुस्थितीचे नि वैभवचे जें वर्णन दिहून
ठेवले आहे तेंच फुलित निंदेत सांगेल की, त्या काळी देखील हिंदूंचे जीवन परा-
जयाचे वा शरणागतीचे नमून दगूना दाती तूण धरविणाऱ्या पराक्रमाचे, राष्ट्र-
स्वातंत्र्याचे नि त्यांच्या जगातील प्रचलनम साम्राज्याचे होतें !

हूणांची स्वारी .- ह्या अतिहासिक काळातील प्राचीन खंडामध्ये हिंदु-
राष्ट्रांच्या ज्या शेवटच्या राक्षसी शत्रूम तोंड घावे लागले त्या हूणांविषयी अितकेच
सांगतो आणि अितकेच सांगणे पुरेहो आहे की, जी शक-यूचींची गोष्ट तीच हूणांची.
या हूणांच्या प्रचंड प्रलयमयीराने युरोपातील रोमन साम्राज्याची कंबरच मोडली.
रसिया ते चीनमुद्धा अुभे जग अुलवेच्या पालवे घातले. पण हिदुस्थान ? हिदुस्थानात

त्याचा पाय शकाजितनाही रोवला गेला नाही त्यानी केलेला हिंदुस्थानातील अत्यात जितका भयंकर होना तिनकाच त्याचा अखेडहो त्वरित झाला पजावातून घुमून त्याचा पुडारी तारमाण त्याने १०० मनाचे सधोस माळध्यापर्यंत आक्रमण केले. ५०२ मध्ये त्याचा पुत्र मिहिरगुल गादीवर बसला आणि लंगोल्या हिंदुराजाचा प्रयत्न मधे अंजवटून हिंदूचा प्रतापी सेनापति जा यशोवधन त्याने हूनाना रणाणात चोपून वाढीत पनावापर्यंत रेटक आणि येवटी अंका तुयळ सप्रामात मुलतानजवळ मोहर येथे त्याचा पूण पराजय करून रणाणीत त्याची हिंदुस्थानातील राजसत्ता भस्म करून टाकली आणि जे महसावधि हून लोक मागे राहिले त्याची बबरता ब्राह्मणांनी यज्ञाणीत भस्म केला '—त्याना हिंदुच वरून टाक' । 'Can this be called a life of continuous surrender or submission? No It is a life of virile Triumph'

हिंदूचे जागतिक आणि सांस्कृतिक साम्राज्य

या बालापर्यंत हिंदुराष्ट्राने आपले स्वतःचे राजकीय स्वातंत्र्य नि राजकीय यत्नस्व आसिधु सिधु भरतखंडात भरभराटत ठेवले होते जितकच नव्हे तर मोठ-मोठी नौसेने, नौसाधने (आरमार) अभाऊन हिंदुमहासागरापलीकडे असलेल्या वेसावरही आपल्या सांस्कृतिक साम्राज्याप्रमाणेच जे राजकीय साम्राज्य प्रस्थापिले होत तही या जि स १००० पर्यंतच्या कालखंडापर्यंत अवाधिन ठेवलेले होत मिनर (अजिण) पासून मेक्सिकोपर्यंत बुडबालाच्याही अनक शतकाचे आधी हिंदूनी स्थापिलेल्या राजकीय साम्राज्याच्या आमच्या पौराणिक किंवा पाश्चिमात्यानी लिहिलेल्या दतकयारमय प्रथातील अस्पष्ट अलेखाना आपण या लेखापुरतें साडून देऊ अगदी ताम्रपट, शिलालेख, अल्लनन अत्यादांच्या साहाय्याने परकीय फ्रेंच आणि डच सदाधकानी निविवाद म्हणून लिहिलेल्या इतिहासाप्रमाणेच सिद्ध आहे की, जिसवी सनाचे आरम्भापासून ता सन १००० पर्यंत आज ज्याला सयाम, जावा, सुमात्रा वाली आनाम हिंदुचीन (अडोबायना) म्हणतात, त्या सर्व देशात भारतीयानी राज्ये घाटलेली होती तिन्हे चीन सम्राटांच्या सैन्यावर अनक लट नात भारतीय सैन्याने विजय मिळविले तथील नगराची देगाची, पयताची, नद्याची भारतीयानी ठेवलेली सस्कृत नाव हळू झालेली होती ती आजही बहुताशी तशीच टिकून राहिलेली आहेत मलय (अजचा 'मलया') साम्राज्य ह तीन चार शतके अत्यंत प्रबळ म्हणून गाजत होत 'अहो पण ती भारतीय बुद्धपथीयाचीच राज्ये होती' 'असा निरयक रूपा मुद्धा वाढण्यास कोण्या हिंदुदेष्ट्या वावडूकाला अिथे अवकाश नाही' कारण ती सारी राज्ये छत्रिमादि बंदिफ घर्माभिमानो राजानीच स्थापलेली होनी बुद्धभिक्षुप्रमाणेच संव-वैष्णवादि पंडितहा भारतीय धर्म नि सस्कृति याचा प्रचार करीत होते या आठ नऊ शतक चाललेल्या हिंदूच्या भिन्न भिन्न

राजवशातील नावेच पहा! चपा (अवाम ते हिंदुचीन) त्या राज्यावर अं. स. ३८० मध्ये राजा भववर्मा हा बलाढ्य राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राज्यातील विभागाची नावे अमरावती, विजय नि पादुरगपूर अशी होती. वेदमारगत म्हणून त्याची ख्याति होती. चीनच्या राजाने चपावर केलेल्या अेका प्रबळ चढाओढ चपा राज्य धुळीस मिळण्याचा प्रसंग आला असता नवे भूदल नि सिंधुदल अुमारून चिनी सैन्याचा नि सत्तेचा जयाने ५२६ मध्ये घुन्वा बुडविला त्या हिंदुराजाचे नाव रद्रवर्मा होते. अशोच जिद्रवर्मा, पुरुषोत्तम, थोहरिवर्मा प्रभृति राजांची नावेच सांगतात की ते वैदिक धर्माभिमानी सन्निय राजे होते. कंबुज (cambodia) चे हिंदुराज्यही असेच होते. सयामच्या राजवशात राजा राम प्रहिला, राम दुसरा असे सहास्रात राजे राम या नावानेच होवून गेले. अलीकडेच राज्यत्याग केलेल्या राजाचेही नाव 'राम'च हे वृत्तपत्राच्या चालचलाअू पाचव्यानाही ठावूक आहे. बुद्धाप्रमाणेच शकराची नि विष्णूची प्रबळ मदिरे या साऱ्या देशातून अुमारलेली होती. रामायण, महाभारत याची पारायणे नि राममदिरातून त्याच्या कथाची लोकनाट्ये होत होती. बुद्ध भिक्षु नि वेदविद् ब्राह्मण यांचा सन्मान सारखाच होजी राज्याभिषेक ब्राह्मणाच्या करवी वैदिक सत्कारानी होत. हिंदूच्या त्या वृहत्तर भारतीय राजकीय दिग्भिजयाने त्यानी स्थापिलेली राज्ये स्थूलतम अशुभे वर्षे तरी भरभराटलेली होती ही बहुतेक राज्ये मलय, पांड्य, चेर, चोल, वलिग नि आंध्र ह्या हिंदुराज्यवशांनी. आणि केव्हा केव्हा सर्वसाधारण हिंदु जनतेतच निर्माण झालेल्या पराक्रमी पुरुषांनी स्थापिलेली होती. अिकडोळ रामुद्रातून भारतीयाची शेवटची अुल्लेखनीय स्वारी म्हणजे पांड्य राजाने अेक बलाढ्य सिंधुदल घेवून द्रष्टादेशावर केलेली स्वारी होअ. द्रष्टादेश जिंकून परत येता येता अदमान टोपपुजही त्याने हस्तगत गेला नि नंतर त्या स्वारीच्या गौरवार्थ भारतात आल्यावर अेक जयस्तंभ अुमारला ही घटना अकराव्या शतकातीलच होय

पण परकीयांनी केव्हा केव्हा तरी हिंदूंचा पराभव केलाच ना ?

पण अितक्या परकीयांनी हिंदूवर स्वाया करून तात्त्वान्वित विजय तरी मिळविलेच की नाही म्हणून विचाराय तर आम्ही विचारू की, ग्रीस देशाच्या सौर्माची खरी कसोटी केव्हा लागली असे युरोपियन ग्रथकार मानतात ? त्याच्यावर केव्हा पश्चिमासारखे परकीय प्रबळ लोक चालून आले, ग्रीस जवळजवळ त्यानी गिळला आणि तरीही हुनोत्साह न होता ग्रीकांनी त्याना शेवटी पिटाळून लावले, तेव्हाच ना ? मग त्याच कसोटीने ह्या लेखावर शुद्धृत केलेल्या टोंडच्या वाक्याप्रमाणे तसा धर्मापिली नि लिओनिडास ज्या भारतात पावलोपावली आडळून आले त्या भारताच्या पराक्रमाचीही खरी कसोटी तीच का समजू नये ? ग्रीस, रोम, अंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अिटली, रशिया, चीन यांच्या जीवनकालातही

परचक्राची दहा दहा आश्रमणे आणि पारतंत्र्याची शनक आढळत नाहीत का ?
 अशा टीचमर ब्रिटनचीच गोष्ट घ्या रोमन्स, जेशत्स, सॅक्सन्स, डेन्स, नॉर्मन्स किती
 परकीयानी कितीदा ते घेत जिकून तिथे राज्ये चालविले ! ! मग तबडपासाठी त्या
 ब्रिटनचे विद्या त्या अंतर राष्ट्रांचे जीवनही ' A life of continuous defeat '
 आहे, जसाइ शरणागतीचेच आहे अस म्हणण्याची तुमची छाती आहे काय ? त्याच्या-
 विषयी तस जे तुम्ही म्हणू शकत नाही ते अवैद्यकाचसाठी ना, की जरी परचक्रे
 त्याच्यावर आली नि त्याच्या राजधान्याही शत्रूंनी घेतल्या तरी शेवटी त्या त्या
 राष्ट्रांनी त्या शत्रूंना जिंकून स्वराष्ट्र राखले' शत्रूंच्या आहारी नित्याचे जाऊ दिले
 नाही, तर मग त्या कसादीसच ज्या ह्या हिंदुराष्ट्राचा प्राचीन इतिहासकाल
 क्षतपट अधिकपणे अनुरत आहे त्या हिंदुराष्ट्राविषयी ' The Hindus' life has
 ever been a life of continuous defeat ' अस निर्लज्ज विधान करणे हा
 निव्वळ शिवराळपणाच ठरत नाही का ? !

त्यातही हें ध्यानात ठेवले पाहिजे की, ग्रीक वा शत्रू वा शूची वा हूण हे
 कोणीही आमच्या सीमा प्रातायाहेर फारसे घुसू शकत नाहीत, गंगा कुतूरु वा
 विष्णू ओलाढू फारसे शकत नाहीत !

हूणाना नामनेप करून टाकल्यानंतर काम्भीर ते नेपाळ, द्वारका ते कामरूप,
 हिमालयापासून लक्ष्मणपूर हिंदूंचे साम्राज्यच पुन्हा भरभराटलेलं हात त्याची
 सास श्रीहर्ष नि पुलकेशी ह्या भुततर-दक्षिण हिंदुस्थानातलं दोषा दिग्गजाच्या
 रक्षणाखाली भारतवर्ष नादत अनता आलेला प्रत्यात चिन्ही प्रपासी जो मुबानचंग
 (हपूयेनत्संग) त्याचे जगत्प्रसिद्ध प्रवामवृत्त दतच आहे ! सम्राट् श्रीहर्ष जि. म.
 ६४६ चे सघीस वारला आमच्या अतिहासिक काळाचा प्राचीन सदही येथेच
 संपला !

निर्विवादपणे सिद्ध झालेलेच आहे म्हणूनच मुस्लिमांच्या भयंकर आक्रमणांमुळे पहिल्या तीन चार शतकात हिंदूंचे पराभवामागून पराभव होत गेले हे सत्य जसे घडले, तसेच पण ज्या प्रमाणात त घडले त्याच प्रमाणात वाय त स्पष्ट न सांगण्याचा श्रेयद यत्न आम्ही मुळीच करीत नाही अतिहासिक वर्णन हा ह्या लेखाचा विषयच नव्हे, तर त्या इतिहासाचे घावत समीक्षण हाच अवेढा या लेखाचा जो विषय आहे, त्याम अनुसरून आम्ही अेवा वाययातच स्पष्टपणे सांगून टाकतो की, साधारण ख्रि म १००० च्या वर्षांपासून मुस्लिमांशी हिंदूंचे जे महायुद्ध घडले गेले त्यात साधारणतः सन १५०० पर्यंत हिंदुसैन्याच्या मुस्लिम सैन्याशी जिथे जिथे मोठमाठ्या लढाया झाल्या तिथे तिथे शेकडा नव्वद लढायात हिंदुपक्षाचा घुस्वा झुडाला हिंदु मुस्लिम महायुद्धाच्या पूर्वार्धातील हिंदुराष्ट्राच्या या सतत पराभवाने बोगाला आनंदाची झुडळी फुटत असेल तर त्याच्या रथा आनंदात तेवढ्या प्रकरणी विरजण घाण्याचा मोह आम्हास मुळीच होणार नाही, पण व्याप्रमाणे मुसलमानांनी पूर्वार्धात अफगाणिस्थानापासून ता कन्यापुमारीपर्यंत हिंदूंचा शेकडा नव्वद लढायांमागून लढायात घुस्वा झुडवीत आणि हिंदूंची राज्यांमागून राज्ये घेत सर्व भरतखंडभर हिरया बाद 'पडकवि', त्याचप्रमाणे त्यांना प्रत्येक पावली टक्करा देत घेत, प्रतिकार करीत करीत त्या शतरज्याची ध्वस्तचपात शेवटी जेव्हा हवी ती ठिणगी पडून सहास्रि पेडला, तेव्हा हिंदुविजयमापुडे मुसलमानांसही पडता मुभी थोडी झाली ! तोडोस तोड झुडाली ! साधारणतः सन १६०० पासून तो १७९३ पर्यंत जेथे जेथे हिंदुसैन्याची मुसलमानांनी संघाशी लढाओ जुपली तेथे तेथे शेकडा नव्वद लढायात हिंदूंनी मुसलमानांचा घुस्वा झुडविला मुसलमानांच्या बादशाह्यामागून बादशाह्या नि नवाबामागून नवाब बुडवात हिंदूंच्या सेना मराठ्यांच्या सेनापत्यांखाली प्रत्यक्ष खटवेपरीत 'हिरच्या आदाला' घुळीत लोळवून तिथे भगवा ध्वजच अुमारत्या झाल्या !

आजुमहिच पेगव्यानी अक्बर-थोरगजेचाच बादशाही तबत हिंदु घणावा घाव घालून अक्षरग फोडून टाकल ! भाट चारणाच्या जयघोषानी आकाश दुम-दुम लागल

। आज सात शतकाने पायी मिरवित सोनेरी तोडा ।

पुनरपि आजो हिंदुजमाचा पिअो सिधुचे जल घोडा ॥ १

हिंदू थोराचा की थोडो असे यशस्वी हट केला ।

आज हिंदवी जरिपटका की पुहा पोचला खटवेल ॥ २

त्यातही ह ध्यानात ठेवत पाहिजे की, मुसलमानांशी हें सप्तशतकव्यापी महायुद्ध लढवीत असतानाच 'पिरगण' (गुरोप) मधील ख्रिस्त, बच, पोर्तुगीज, मेच प्रभृति राष्ट्रांही हिंदूंना टक्कर द्यावी लागत हानी ह्या सर्व परकीयांशी

हिंदूंचें पुढारीपण घेवून विरोधतः महाराष्ट्र हा धूमीवर नि समुद्रावर समकालीन नि सतत युद्ध झुंजवीत राहिला. भाट गातातः—

१ पठाण, मोगल, तुर्क, अिराणो, ह्बती, सिद्दी परोपटी ।

पोतुंगोज चलंदाज फिरंगी अिग्रेजादिक गोर खली ॥ १

अिराणपासुनी फिरंगणपर्यंत शत्रूची अुठे फळी ।

सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत रणांगण भू साली ॥ २

तीन खंडिच्या पंडांनी तो परंतु सेना तुडवीली ।

सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत समर भू लडवीली ॥ ३

ह्या कालखंडाचे शेवटी मुसलमानांच्या राजसत्तेचा चक्काचूर झडपून हिंदु-स्थानामध्ये पुनरपि हिंदुराज्य जिकडे तिकडे कसें प्रस्थापित केलें गेलें तें अुल्लेखिलेल्या ओळीतच निविवादपणे दिमून येतील. जवळजवळ काबूलनदीपासून काश्मीर, पंजाब, पतियाळापर्यंत शीख-रजपूत-जाटांचीं हिंदुराज्ये, नेपाळात गुरखांचें हिंदुराज्य, दिल्लीपासून तंजावरपर्यंत आणि काठेवाडपासून ओरिसापर्यंत मराठ्यांचें हिंदु-साम्राज्य आणि खाली म्हंमूर, नावणकोरची हिंदु राज्ये ! ! सात दशकें लडत लडत सतराव्या शतकाच्या आरंभी आरंभी हिंदूंनी हिंदुस्थानातून मुसलमानी राजसत्तेचा अना पुरा पुरा नायनाट केला होता !

पण आज ? आज हिंदुस्थान अिग्रेजाचे हातात आहे तें ? त्यास अुत्तर अित-केच की, तो प्रश्न अजून अनिर्णित आहे. त्या 'आज' चें अुत्तर अुद्या किंवा परवा देता येतील !

हिंदूंच्या अेकंदर जीवनाविषयीचा प्रश्न अिये प्रस्तुत होता. त्यासाठी हिंदु अितिहासाचे गेल्या पाच सहस्र वर्षांचे धावतें सभालोचन वर केलेलें आहे. हिंदुराष्ट्रावर अनेक आपत्ति अना आल्या की, त्यांच्या फटकांच्यासरशी मोटमोठीं राष्ट्रें नामशेष होअून गेलीं; परंतु क्वचित् चीनचा अपवाद सोडता जगाच्या अितिहासात अना अनेक आपत्तींशीं झुंजून, अनेक बलाढ्य शत्रूंना पादाक्रान्त करून शतकाव्यापी महायुद्धें लडवून जर कोणते राष्ट्र आज पांच सहस्र वर्षे आपलें अस्तित्व आपल्या पराक्रमाने टिकवून राहिलें असेल, आपलें स्वातंत्र्य पुन्हा पुन्हा प्रस्थापित करीत आलेलें असेल, आपल्या घर्माचा, आपल्या संस्कृतीचा, आपल्या अंतिम अजिंक्यतेचा प्रभाव गाजवीत आलेलें असेल तर तें हिंदुराष्ट्रच काय तें होय !

हिंदुसंघटकांनी आपल्या राष्ट्राचा इतिहास कसा लिहावा नि वाचावा ?

इतिहास कसा लिहावा नि वाचावा ह्या सवसाधारण प्रश्नावरच अेव प्रवच ठिहावा असा विचार माच्या मनात अनेक वर्षे घोळत आहे, पण नैमित्तिक राजकारण नि समाजकारण हेंच परिस्थिति प्रायल्यामुळे जीवनाच मुख्य कर्तव्य होअून वसल आणि ते पार पाडता पाडताच जीवनाचा दिवस संपत आला त्यायोगे जी अनेक साहित्याची नि विनायाची आयटची वाम राहून गेल्या त्यातच हा प्रवचही आजवर अिच्छेचे पाटकापाशा अडकून पडला आहे परंतु राष्ट्रा आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या अस्तित्वासाठी मुद्धा जी अजु अनिवाय झाली आहे ती लडण्यासाठी अितर साधना प्रमाणेच प्रत्येक हिंदुसंघटकांना आपल्या हिंदुस्थानचा इतिहास कसा लिहावा नि वाचावा हिंदुसंघटनांना वतमानकाळात अधिक यशस्वी करण्यासाठी भूत कालाचा कुठवर नि कसा उपयोग करून घ्यावा हू वळण अगदी अवश्य आहे नाही तर संघटनेच्या ठायी विघटना होण्याचे भय आहे आपल्या हिंदुत्ववादाच्या धार्मिक मांडणामध्ये हिंदुस्थानचा इतिहास हिंदुसंघटकांना कसा लिहावा नि वाचावा हाही अेक अध्याय अवश्य हवा त्याविषया या लेखात काही प्राथमिक बिंदू (Points) तेवढा अगदी संक्षेप देत आहे

प्रत्येक हिंदुसंघटकाने हिंदुस्थानच्या इतिहासापासून तो आजपर्यंतच्या इतिहासाचा हिंदुत्वाच्या विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास केलाच पाहिजे आपल्यापैकी जे पुढारा पत्रकार अध्यापक शिक्षक धार्मिक वगैरे वगैरे वगैरे असते असे असतो त्यांनी तर आपल्या इतिहासाचे विवेचन यालाच पाहिजे दृढदृष्टी देवदातव सुरासुर आर्यानाथ या द्रव्याचा अथवा तो समजून घेतला पाहिजे त्याचा युद्ध नि संधि होता होता अंतरापथाचा नि दक्षिणापथाचा संवध कसा आला तेव्ही संप नि समं अथ चालू असता यक्ष राक्षस किंवा नाग अहिष भूत तक्षक प्रभृति अंतराळा नि दक्षिणेला पौराणिक काळात अल्लेखिलल्या जाती अेका महान भारतीय राष्ट्रात कसा समाविष्ट चाल्या मोठमोठ्या साम्राज्याच्या कधी अंतरेकडून दक्षिणेकडे नि कधी दक्षिणेकडून अंतरेकडून नि वळवलेल्या साम्राज्यामुळे ह्या राष्ट्राच्या संस्कृतीत अनेक अजुजातीय संस्कृति चाकराति भाषा विभाषा मिसळत जाऊन त्या सर्वांची मिळून अेक महान भारतीय संस्कृति कशी अुत्पन्न झाली अंतुपृतात विस्तरण वगैल्या प्रमाणे अनुलोम प्रतिलोमाच्या पद्धतीचे सहस्रावधि विवाह होअून ब्राह्मण क्षत्रिय, वश्य दूद ह्यांचे स्वतंत्रही अकमेकात कस मिसळले अितकेच नव्हे तर नव्या वन्य वा अथ जाती जगाजगा ह्या भारतीय राष्ट्रात नि संस्कृतीत सामावू लागल्या संसृते त्याचे आपसात स्वसंवध कस अुद्धत गेले क्षत्रिय भीमाचे हिंडवा राज सीता कोणाही न बहिष्काराले लम किंवा अजुनाचे मणिपूरच्या नागजाच्या

मिसळत मिसळत, आमच्या वैदिक पूर्वजांनी जे ध्येय आखले होते ते शेवटी गाडून आजच्या आमच्या ह्या 'हिंदु' राष्ट्रात अेजजीव झाले आहेत आसिधुसिधु भारत-भूमिवा हीच ज्याची पितृभू आणि पुण्यभूहि आहे तो तो हिंदु पूर्वी आम्ही कोणी आर्य असू वा अनार्य, गाड असू वा भिल्ल, ब्राह्मण असू वा शूद्र, वैदिक असू वा अवैदिक, जैन असू वा बौद्ध, सारस्वत असू वा द्रविड, संव असू वा वैष्णव, आज आम्ही सर्व राष्ट्रीय अर्थांन 'हिंदु' आहोत हें आमचे अेजजीवन आज ज्या अेकाच, संघात बरील व्याख्येप्रमाणे व्यक्तविता येते तो अन-य शब्द आहे 'हिंदु' !

या शब्दाच्या 'हिंदु' या दोन अक्षरात अगस्तीच्या अजलीत जसा महासागर तस तीस कोटी लोकांचे राष्ट्रचे राष्ट्र सामावलेले आहे !

अतक्या दीर्घ कालावधीत परस्पराशी संबंध आलेल्या अनेक संघटातील राष्ट्र-जैद, जातिभेद, धर्मभेद, भाषाभेद, सत्त्वारभेद ह्यांना अेका हिंदुराष्ट्रात अेजजीव करण्याक महत्ताय आजच्या परिणतीपर्यंत तरी जें आपल्या पूर्वजांनी आणन ठेवले आहे त संस्र नि शास्र या दोन्ही साधनांच्या माहात्म्यानेच होय केवळ विग्रहानेच, जित नि जेते म्हणून ते अेरूप पावते ना केवळ सधनेच त सावले जाते ना केवळ मन वळवून ते वळत ना निचा केवळ परस्परांचा अुच्छेद कळत सगळ्यांना बिना-सून अेरूप कोणी तरी अवशिष्ट धुरता ना सधि, विग्रह, संस्र, शास्र, समर नि नमन्य अशा कुठेरी नीतीनेच लहान टोळ्यांच्या जातीची अुपरारष्ट्रे आणि अुपर-राष्ट्राची महान राष्ट्रें बनतात सगळ्यांच्या माहितीचे म्हणून लहानस ब्रिटनचेच अुदाहरण घ्या मूळचे इण्डिअम, ब्रिटिस, एजिस, सॅवसॅस, नार्मॅन्स, अेर ना दोन अनेक परस्य या त्रयस्य जातींच्या स्वाया, वल्ह, सधि होता होता शेवटी तीत मोठे भाग अुरा त स्कॉटलंड, अंग्लंड नि वेल्स हेही परस्परांनी आज विग्रह तर अुदा सधि, काही धर्मांच्या प्रेमबंधाने तर काही राजनीतीच्या वशित्याने काही सरणागति, काही देवाण घेवाण असा दीर्घकालीन प्रक्रियेतूनच शेवटी अेर सवळ राष्ट्र बनले त्यातही धार्मिक, राजवशीय पक्षविपक्षीय अशी कारणपरत्वे पुन्हा पुन्हा यादवी माजली शेवटी आज बाह्य परिस्थितीच दडपण अतर्गत अेर राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा विकास, सर्वांचे राजवीय प्रभृति हितसंबध नि प्रभाव आपल्या राष्ट्रक्या-मुळेच काय तो टिकू नसत आहे ही अनुभवाने पटलेली निश्चित ह्या नि अगा कारणानी ब्रिटनच राष्ट्र अेजजीव आणि अेरप्रण झाले आहे यात आयर्लंड रोवण्याचा यत्न झाला पण ती अजून तरी सफळप्राप्त नसल्यामुळे ब्रिटनचे ग्रेट ब्रिटन वनू शकत नाही पण समबयाची ती प्रक्रिया अजूनही चालू आहे ब्रिटनसारख्या केवळ चार पाच कोटींच्या राष्ट्राची जर मूळ वया अशी आहे तर तीस कोटि लोकांच्या भरतखंडामारख्या विस्तीर्ण भूभागावर निवसणाऱ्या आमच्या आज एजजीवित्व पावलेल्या ह्या म्हान 'हिंदुराष्ट्राची' गुलक्या त्या राष्ट्रनिर्मात्या प्रशियेपासून अलिप्त वशी असणार ?

हिंदुराष्ट्राचा अतिहास लिहिताना हीच अठथण प्रत्येक हिंदुसंघटनाच्या अभिमानी असणाऱ्या ऐखकासमोर दत्त म्हणून झुभी राहिल्यावाचून राहणार नाही, पण तरीही प्रत्येक अतिहासलेखकाचे आत्मवर्तव्य बजावण्यास त्याने मुळीच टाळा-टाळ करू नये अतिहास लिहावयाचा तर तो अगदी 'अति-ह-आस' असाच लिहावा त्याचे वर्तमानकालावर काय परिणाम होतील ह्याची तो अतिहास लिहिते वेळी, त्याने मुळीच चिंता बाळगू नये अतिहासास संशोधनाने अद्ययावत् म्हणून ठरलेली त्या त्या बालखंडाची माहिती अगदी सत्य तशीच लिहावी. राष्ट्रावयाची किमया साधित असताना किंवा चालत असताना वर सांगितल्या जी अपरिहाय प्रविष्टा आहे तीमधून अंतर कोशल्याही राष्ट्राप्रमाणेच हिंदुराष्ट्रालाही जावे लागणे अनरिहायच होते त्यामुळे आपल्याही राष्ट्रावर अनेक परचक्रे आली, त्याच्याशी दत्तक्यापी युद्धे झाली केव्हा अतर्गत यादवीही चालू राहो धार्मिक मतभेदानीही केव्हा केव्हा अग्र स्वरूप धारण केले, परंतु अवाछनीय घटनाही अतिहास-लेखकांनी तितक्याच सत्यतेने सांगायलास दृष्ट्यात को, जितक्या सत्यतेने आपल्या हिंदु-राष्ट्रातील मोठमोठ्या सम्राटांच्या वैभवशाली राजवटींना किंवा आपल्यासहस्रश गौरवान्वित घटनांना स्वराष्ट्राभिमानी अतिहासकार व्यवस्थितपणे वर्णिताना अवाहरणार्थ, अतिहासकार जरी स्वतःला आयंढनीय समजत असला तरीही त्यान पूर्वी अनायासी झालेली युद्धे किंवा माटमोठे अनार्य राजे, तत्त्वज्ञ, वीर हाभून गेले त्याचे वर्णन यथावत् केल पाहिजे वारण आपण आज आर्यांचा वा अनार्यांचा पक्षपाती अतिहास लिहित नवून 'हिंदु राष्ट्राचा' अतिहास लिहित आहोत आणि या हिंदुत्वात पूर्वीचे आर्यानायादिक सार वग आणि त्याच्या कुल-क्या समीलित आणि अेकजाव झालेल्या आहेत कोणी अतिहासलेखक वैदिक धर्माचा अभिमानी असेल, पण म्हणून त्याने पूर्वोक्ता अतिहासातील आपल्या अर्वादेव बुद्ध वा जैनधर्मीयांशी वैदिक धर्मीयांच्या काही वेळा झालेल्या विग्रहाचे वर्णन केवळ वैदिकांचीच वानू अचलून धरण्यासाठी पक्षपाताने नष्ट नये किंवा तसे विग्रह आपआपनात वाही वेळा झाले हे लपवूही नये नाही प्रसंगी वांझानी पर-राष्ट्रांना आपल्या भारतावर स्वाऱ्या करण्यासाठी बालावून किंवा तसा स्वाऱ्या झाल्या असता त्यांना साहाय्य करून स्वदेशाचे स्वातंत्र्य घालविण्याचा राष्ट्रद्रोह

मत्स्वधारण हे पाप नव्हे, पुण्य होय, अशी अहिंसेची योग्य मर्यादा प्रतिपादिली आहे व आचरिरी आहे वैदिक नि अवैदिक हे दोघेही अेकाच आयकुलातील, अेवान रक्तवीजाचे अकुर होते भगवान् बुद्ध आणि भगवान् महावीर हे दोघेही क्षत्रियकुलातच जन्मले होते वैदिक वैदिकात वाही प्रसंगी विश्व ज्ञाला, तर बुद्धपक्षी वाही प्रसंगी अवैदिक वैदिकात आणि अवैदिक-अवैदिकातही अतगत यादवी ज्ञाली, जैताजैनात मतभद होअून बलह होत सव वैष्णव दोन्ही वैदिक, पण वदचित् प्रसंगी आपसात हमरोतुमरीवर यत

हीच गोष्ट आपल्या इतिहासाच्या सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक, आर्थिक अमाना लागू जाह आपल्या गौरवाचा इतिहास स्वाभिमानी ऐसक स्वाभाविक-पणैच जुत्ताहाने यसावत् लिहिनो, पण आपल्या इतिहासातील दोषास्पद किंवा यादवीचे किंवा पराजयाचे दूतान्त लिहिताना त्यात तितक्याच स्वाभाविक-पणै त गाळण्याचा किंवा टाळण्याचा किंवा सरपकयनास विटाळण्याचा मोह होतो, पण हिंदुसंघटक इतिहासकारांनी तो मोह आवरावा ज्या काळात जी वस्तुस्थिति अवेत ती जशीच्या तशीच लिहावी इतिहासाचे सत्यस्वरूप लपविण्याचा अेका ह्यास्यास्पद प्रयत्नाचे बुदाहरण द्यावयाचेच म्हटले, तर वाही काँग्रेसी मडलीनी गांधीजीच्या विक्षिप्त दिग्दर्शनास अनुसरून आपल्या इतिहासावर लिहिनेली चोपडा पाहावी त्यामध्य औरंगजेब अल्लाजुद्दीन प्रभूति शेवटी मुसलमान सत्ता-धीशाना केरल्या हिंदूच्या छळाचा नि त्याच्या घर्माघ कूरतेचा कुलैखमुडा नाही मुसलमानी घम, सत्ता, सम्प्रत्ता ही किती निष्कणक, न्यामशील नि घोर हाती नि हिंदूना बागल्या रोतीन बागनिण्यासाठी मुसलमानी नबाब शहा नि बादशहा औरंगजेबमुडा किती भहनहमिनेने शटत त दातनिण्याचा विक्षिप्त पत्त त्यात केलेला आहे हिंदु नि मुसलमान अगा दोन घर्माच्या नि राष्ट्राच्यामध्य अेक घन-धक्कर प्राणातिक नि शनवध्यापी अस भयकर युद्ध थातू होत आणि त्यात हिंदूनी शेवटी मुसलमानी साम्राज्याचे तुरुडे तुरुड बुडविणे याचा नामनिर्देशही नसता ।।

पण अमा असत्य इतिहास लिहिण्याने कधी हिंदुमुसलमानांतात तेढ मिटल ? जोवर त्या इतिहासाच्या हिंदु पाचकाना आजच ताज वृत्तपत्र बुघडताच मऊवा रच्या दग्गाची किंवा पाकिस्तान परिपदेची वातमी वाचावी लागते सोमेवरच्या हिंदूच्या गावीच त्याच्यावर मुसलमान जमाती चालून यत आहेत याची घर जाळीत जाहत, तोवर बिहार शरीफामारख्या अनेक दग्गातून मुसलमानाची आग जोघ घडताच संघटनाची नवी स्फूर्ति प्यालेले हिंदु हे मुसलमानांना द माय धरणी ठाव करून साडणारच । भागानगरवर हिंदुत्वनिष्ठ दळ चडाशी करणारच । पाकिस्तानच फवरस्तान करण्याचा जुठाव हिंदूकडून हाणारच । पण समजा, हिंदु समाजाच्या संघटित शक्तीमुळे म्हणा किंवा अितर परिस्थितीमुळे म्हणा, मुसलमानांना आपण अल्पसंख्य म्हणूनच अलगवित्त, तेव्हा ह्या देशात आपल्या

बाधीच बुदार असलेल्या हिंदु बाधवाशी शक्य तो गुण्यागोविंदाने नादावे' असे वाटले आणि हिंदु-मुसलमान तसे बुघापासून वागत राहिले तर केवळ मागे अति-हासात अेकदा खडर्वाची लढाओ झाली होती म्हणूनच काय तो मराठ्याचा दल-भार खडर्वाकडे बारावर वार करीत थोडाच चढाओ करणार आहे ? सधि होनाच अेका महिन्यात महायुद्ध संपून राष्ट्रांराष्ट्रातील शाततेचे नागरिक व्यवहार सुखीत चालू लागतात रशिया आज जर्मनीचा मित्र होतो, तर बुघा मनु राष्ट्रांराष्ट्रातील सधिविग्रह केवळ अतिहामाच्या आवृत्तीची हीम असते म्हणून होत नसताना. आजच्या परिस्थितीत अनुबल काय, प्रतिकूल काय ते पाहूनच आजचे व्यवहार चालतात. आज स्कॉटलंड-अलंड-वेल्स मिळून ब्रिटन हे अभग, अेकसध, अेकजोच राष्ट्र झाले, पण म्हणून तेथील फोणत्याही शाळातून वा ग्रथालयातून त्याची परस्परात झालेली तुंबळ स्वातंत्र्ययुद्धे, धर्मयुद्धे, वर्गयुद्धे त्याचे सचिरतर झुल्लेख असलेल्या अतिहासाना वाही बहिष्काराने वा जाळून टाकलेले नाही किंवा ते मागचे बरह वाचून विद्यालय सुटताच बाहेर पडणारे अिमिश, स्वाँच, वेल्स विद्यार्थी अेकमेकाची डोंगी फोडू लागत नाहीत कारण अतिहाम शिकवितानाच त्यांना तो वाचावा कसा, अपयोजावा कसा आणि त्याचे आपल्या अुन्नतोसाठी कोणते तात्पर्य वाडावे हेही शिकविले जाते म्हणूनच ते मागचे अतगत यादवीचे त्याने सत्यतेचे वृत्तान्त घाचलेले अमताही ते आजचे अेकसध झालेले ब्रिटन अेकाच विविदा ध्वजाखाली अुभे राहून 'Rule Britania ! Britania Rules the waves ! Britains never shall be slaves !' असे आपले राष्ट्रगीत अेकत्वराने गात आहे !

'मागच्या पिढ्यातील बैराचे सत्य जर आम्हास कळले तर या पिढीतही मनुष्ये अेकमेकाचे बैर करू लागतील, म्हणून असे अतिहास लिहूच नयेत !' असे ज्यांना वाटते त्यांना कळत नाही की, कागदावर लिहिलेले अतिहाम फाडले तरी ते दगडावर कोरलेले आहेत त्या दगडाचे चूर्ण केलेन तरी अतिहास मरतोच अमें नाही मावेन, वाचप्रचारानून, चालीरीतीमध्ये, जातीय स्मृतीच्या रोमारोमात तो भिनलेला असतो मूर्तिभजकाचे दुर्बल हात महमा न पुरतील अितवा बर आवा-शात अुच अुच अगोनाच्या म्गूपावर तो बिराजन असतो किंवा भूगर्भातील खोल खोल मोहोर्गोदोसांरूप्या पातालमंदिरात त्याची ग्रथालये राहण्यानिधि बघें

ग्रहणामधून सूर्य बाहेर पडतो तसे, बाहेर पडलो तेव्हा तेव्हा आपले हिंदुराष्ट्र पूर्वापेक्षा सख्याबळाने आणि गुणबळाने, पराक्रमाने आणि सश्रीकतेने अधिकच विशाल, विस्तृत नि भास्वान् होवून बाहेर पडत गेले

ह्या अशा कुशलतेने पाडलेल्या बालखंडाच्या समारोपात शेवटी त्या काळच्या अितर देशांचीही सत्य स्थिति नि आपल्या दिग्दर्शनास अवश्य ती माहिती द्यावी. म्हणजे तुलनात्मक दृष्टीनेही आपल्या सतत चढत्या वढत्या हिंदुराष्ट्राची सत्य असेल तितकी स्पष्टता अठावदार दिसेल असे ह्णानी सारे युरोप पादाक्रांत केले, रोमन साम्राज्य धुळीस मिलाविले, पण त्यांना शेवटी घुळ चारली हिंदुराष्ट्रानेच, नमदेखाली तर त्यांना अनुहमुद्धा दिले नाही ! सारे भारतवर्ष असे त्यांना बघता-मुद्धा आले नाही तीच गोष्ट मुसलमानांची त्यांनी अरब, गिरिया, शिराण, आफ्रिका, भोगल, तातारि, तुर्क मुसलमानमय वरून टाकले, पण सात शतके सुजूनही हिंदुस्थान हिंदुस्थानच राहिले ! त्यांच्या विपारी आक्रमणाची लाट शेवटी थोपवून, फोंडून, त्यांचे राजस्व अखंडून आपले स्वत्व राखले असे हिंदुराष्ट्रानेच काय ते ? अितर प्राचीन राष्ट्रे पार पिचून भरून गेली, मुसलमानमय झाली त्या त्या काळाच्या सालिडयन, घाजिलोन, ग्रीक, रोमनांपासून तो मुसलमानप्रभुति राष्ट्रांच्या बाहेरच्या इतिहासाची संक्षेपत माहिती प्रथम देवून अशी तुलना ह्या प्रत्येक काळखंडाच्या समारोपात द्यावी

आर्यधर्मिणु भरततट व्यापल्यानंतर आणि अजजीव केल्यानंतर निबा करीत अमताच आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या वैदिक आणि अवैदिक अशा दोन्ही शाखानी धार्मिक दिग्विजय प्रचंड प्रमाणावर केला संवेरिया, चीन, सयाम ते मेक्सिको-पर्यंत बुद्ध, जैन, शैव, वैष्णव प्रभृति आपल्या हिंदु प्रचारवांनी आपल्या हिंदु-संस्कृतीच्या ध्वज फड्यावीत गेल्या धार्मिक दिग्विजयप्रमाणेच हिंदुराष्ट्र हिंदुमहा-सागर ओलाडून जे गजवीय दिग्विजय करीत गेले तेही ज्या बालखंडात ते वृत्त घडले ह्या बालखंडात सलग वर्णिल जावे बलिम, आध्र, पाटल प्रभृतींनी आपली हिंदुराष्ट्रे सयाम ते अंडोचायना (हिंदुचीन) आणि फिलिपाइनपर्यंत प्रस्था-पिली काश्मीरच्या ललितादित्यप्रभृति राजांनी अतरेबडे तातारिना निक्षा करण्यामाठी थेट तातरीयर वेगेल्या स्वाच्या, रजपुतांनी बल्लबुलायापर्यंत केले या चढाया, नेपाळने निवेदने वेगळे पारिपत्य अरब अजिप्त आपासून तो कोप ऑफ

कथा काही माहीत आहेत; पण ह्या सामान्य जगतेस त्यातील ऐतिहासिक अर्थ विवेचिता येत नाही. एवढ्याच ह्या बृहत्तर भारताच्या अतिहासाची निरनिराळी लहान नि पटकदार पुस्तके प्रचारकासाठी लिहिली जावीत. यामातील हिंदुराज्य, चीन-जपानमध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार अशा अनेक प्रकरणांवरील पुस्तिका प्रत्येक हिंदु सरनाम वाचापयास मिळाल्या पाहिजेत.

अतिहास वाचावा कसा ? - हिंदुराष्ट्राचा हिंदुसंपदनांय दृष्टीने लिहिलेला असा सत्य, असा यथावत् अतिहास लिहावा कसा हें सांगण्यापेक्षाही तो वाचावा कसा हे स्पष्टविणे आपल्या आजच्या परिस्थितीत अत्यंत अवश्य आहे. हिंदुराष्ट्राचा अतिहास अचलताच प्रथमतः हो पावना मनात अदृग्गती पाहिजे की, हा माझ्या जैलिल हिंदु जातीचा अतिहास आहे. तो केवळ ब्राह्मणाचा नव्हे, केवळ जैनांचा, लिनायतांचा, आर्यांचा वा द्रविडांचा, बंगालचा वा गुजरातचा नसून मागे यजुर्वेदा-प्रमाणे तो आज ह्या सर्वांचे व्यक्तिस्व ज्यात पिलीन झालेले आहे, हे सर्व प्राचीन-अर्वाचीन घटक मिळून जें समन्वित, संघटित, अेकजांब असे 'हिंदुराष्ट्र' बनले आहे, त्या हिंदुराष्ट्राचा आहे, गजदनीय हिंदुस्थानचा आहे. यातील गुण, दोष, मान, अपमान हे आता आपणा हिंदुमानाची सामाजिक नसा झालेली आहे. पूर्वी प्रांताप्रांतांची स्वतंत्र राज्ये अनंत; पण आता तीं सर्व मिळून एक अखंड हिंदुस्थान हेंच काय तें सर्वांचे अेक नि अनन्य राष्ट्र, अेक नि अमंग देस, आमची सर्वांची पितृभू नि पुण्यभू झालेली आहे. शीसांचे अमृतनर, वैदिकांची काशी, बौद्धांची गया ही सारी आम्हा हिंदूंची समाओक नि सारखाच पूज्यक्षेत्रे होत. आमच्या भूतकालीन निरनिराळ्या भुराष्ट्रांची जात-गोत्र-गंगाची समाओक अभिघा व्यक्तीविषयासाठी जागिघुसिघु अशी ज्याची विशाल व्याप्ति आहे तो 'हिंदु' छळ प्रचलित झाला. आपल्या भूतकालीन सर्व लहानसहान भुराष्ट्रांचे नि राज्यांचे अेकांकरणच नव्हे तर अेकजीवीकरण होअून हें 'हिंदुराष्ट्र' प्रकटले आहे.

हिंदुराष्ट्राच्या अतिहासाचे खरें स्वरूप आकलण्यास्तव सामष्टिक भावनेच्या प्रकाशातच तो जसा वाचला पाहिजे तसेच आपण जो वाचीत आहो तो अतिहास आहे ही जाणीव अेकसारखी जागृत ठेविली पाहिजे. जे मागे घडले ते ह्यात यथावत् नि यथाप्रमाण लिहिलेले आहे. आज काय घडायपास पाहिजे तें भूतकाळ सांगणारे नसून तो प्रश्न आपण सोडविला पाहिजे. वर्तमानकालाने भूतकालात त्या त्या वेळच्या भिन्न भिन्न परिस्थितीप्रमाणे आपल्या तत्कालीन पूर्वजांना जें जें योग्य वाटले तें तें त्यानी केलें. आज जर परिस्थिति भिन्न अगेल तर धार्मिक, सामाजिक वा राजकीय प्रकरणी आपण आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या हिताला जें अनुकूल असेल तेच आचरिले पाहिजे. त्या त्या विगत कालखंडांत आमचे आपसात काही धर्मकलह झाले असतील, जैन बौद्धांनी भाडले असतील, ब्राह्मण-क्षत्रियांचे कलह क्वचित् झाले असतील, ब्राह्मण-क्षत्र शक्ति अेकत्र होअून वैदिक अर्वादिकांची झगडले असतील, त्या वेळेस

अुतर सम्राट् श्रीहर्ष आणि दक्षिण सम्राट् श्रीपुलकेशी ह्यांच्या अेकमेकावर स्वान्या झाल्या असतील, पण भूतकालात हें घडले म्हणून आज ती जुनी वैर का काणी बुक्कून काढणार आहे? त्या काळी काही परिस्थितीत आज अाय्य वा अवास्तव ठरणान्या रुढी किंवा जातिधर्म हे त्या त्या मागच्या काळखळात वचवित अत्यंत आवश्यक पिंश अपरिहार्य किंवा अुनकारवही ठरले असतील, पण तेवढ्या-साठीच काय त्या त्या रुढी किंवा ते ते जातिधर्म आजहि आपण पाळावयाचेच की काय? पूर्वीपासून हिंदुराष्ट्रांच्या अेकीकरणाची, प्रवटीकरणाची जो महान् प्रक्रिया आरच्यकारक बुद्धिमत्तेन नि प्रवळतेने आपल्या पूवजानी चालविली तिच्याच अनुसरून हिंदुराष्ट्रांच्या संघटनास आजच्या परिस्थितीत अस्पृश्यता, जमाधिष्ठित जातिभेद अित्यादि अनेक चालीरीतीना नि जातिगत धर्माधमाना आम्ही ते आज चिटपव होतात म्हणून, बदलल पाहिजे युद्धधर्माची नि वैदिकधर्माची ज्या काळ खळात बाहो धामिर नि बहुतांशी राजकीय नि राष्ट्रीय कारणांनी लढाओ जुपली-नि दौवटी बीढाचा पाडाव होअून त्याच्यापासून त्या काळी कोसळ पाहणारे राष्ट्रीय संकट निवारण गेल तेव्हा पुढच्या काळखळात हिंदुराष्ट्रांच्या समन्वयप्रक्रियेमध्ये त्याच भगवान् बुढाना दहावा अवतार म्हणून समावेशिले गेले! तव्हा हिंदुराष्ट्रांचा इतिहास वाचताना हिंदुसंघटकांनी असा समन्वयदृष्टीने वाचावा भूत-कालातील कोणत्याही घटनेची चिकित्सा वतमाननामचे जुपनेत्र लावून वरू नये तर ज्या काळखळात ती घटना घडली किंवा तगा विभिन्न समाजरचना होत्या, त्या काळाच्या परिस्थितीच्या प्रकाशात त्या निरीक्षाव्यात त्याचे मूल्यमापन त्या चाणल्या होत्या की वाअीट की अपरिहार्य हे ठरविण्याचा खरा निष्प, म्हणजे त्या काळची परिस्थिति, आजची नव्ह बुलट पक्षी आज काग काय, अकाय काय हे मुख्यत ठरविन पाहिजे आजच्या परिस्थितीप्रमाणे ही चेतावणी (Warning) प्रत्येक हिंदुसंघटक इतिहास लेखकानेच आपल्या प्रकाच्या समारोपात संयुक्तिवपणे देत जावी कोण्या घमपयात माने कलह असेट किंवा कोणत्या अुपजातीतील काही व्यक्तीनी वा गटानी अेसादे वेळी त्या काळच्या परिस्थितीत निध घोरण स्वीकारल असेल, पण म्हणून ती जातची जात किंवा पथचा पथ केवळ तेवढ्याचसाठी निदनीय समजण जाणे अगदी अदकाय्य आहे आजच्या परिस्थितीत ज निध किंवा देश-भक्तर लेखक आपण आपण ज आपण ऐतहितकारक त आज आचरणीय मागच्या इतिहासातील घटनांना बुलखितानासुढा ही काळजी अवश्य प्यावी की, आमच्या

भारतीय तेजस्वी तारे

देशभक्त पं. शामजी कृष्णवर्मा

Resistance to aggression is not only justifiable but imperative
Non-resistance hurts both altruism and egoism

—Herbert Spencer

सुप्रसिद्ध देशभक्त, स्वातंत्र्यवादाच्या आद्य पुरस्कर्त्यांतील भेन अग्रगण्य पुढारी, नि शस्त्र प्रतिकाराचे प्रवक्तृ आणि त्या नि शस्त्र प्रतिकाराचा स्वातंत्र्य-संपादनकार्यी ह्यांच्या अनुभवास आलेला फोल्पणा पाहताच सशस्त्र नातिवार-काच्या अभिनव-भारत संस्थेची सवड झालेले अथवा अत्यंत प्रमुख पुढारी, ज्यांचे नाव अँग्लंडच्या डीव्हात अेके घाळी शल्यासारखे खुपत होते, ते विद्वान्, धनिक, समाज-सुधारक आणि सत्त्ववेत्ते श्रीमान् पटित शामजी कृष्णवर्मा हे माघ १९३० मध्ये स्वित्झर्लंड येथे आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षाच्या जमळापास मृत्युमुखी पडले, हे ऐकून कोणाही सहृदय आणि वृत्तज्ञ भारतीय देशभक्तास घाबोट घाटल्यावाचून राहणार नाही

घाबोट घाटते ते ते मृत्युमुखी पडले याचे अितवेस नाही परंतु ज्या देशावर रवाती अपरपार प्रेम केले, ज्याच्या स्वातंत्र्यासाठी स्वदेशशत्रूंनी सळो का पळो करून साडल्यामुळे निर्भयपणे झोप घेता येतील अशी जागा या भुम्या जगात ज्यांना सापडली नाही, आणि परदेशी, परद्वारी जन्मभर ज्या देशाच्या आणि स्वजनाच्या आठवणीने सुरत बुरत ते मरणी मरून गेले त्या देशात ते पुन डोळे भरून पाहू देखील शकले नाहीत ते मरण्याचे आधी तो देश स्वतंत्र शास्त्राची वातमी देखील ते अेवू शकले नाहीत—अितवच नव्ह—हाय ! हाय ! त्या देशास त्याचा अितका विसर पडला की, त्याच्या मृत्यूविषयी वृत्तज्ञतेचा वेक अर्थुंबिंदूही गाळण्याची काणास आठवण झाली नाही, आवश्यकता वाटली नाही याच चाओट वाटत ! (दृष्टीआड त सृष्टीआड ही मा जगाची रातच आहे मंदिराच्या पायातील दगडाची कोणी निचारपूस करीत नाही—कळसाच्या दिवाळू दगडाचे दशन ध्यावयास हजारालाची दाटी झुडते ! पण ज्ञाता असतो, वृत्तज्ञ असतो तो त्या कळसाची अुची ज्यानी आपल्या देहास भूगव्हराच्या भयकर खोलीत पुरून घेत घेत शक्य केली, त्याच्या अज्ञात रपागाची आठवण अधिक कृतज्ञतेन काढता शत्रूच्या तोफावर प्रथम चाल

ध्येय म्हणजे देशाच्या राज्यकारभारात सुधारणा—आणि त्याही ब्रिटिश बुदारता आणि भूतदया जागृत वरूनच साध्यावयाच्या—हे असे परंतु पंडितजीनी 'होमरूल' हेच हिंदुस्थानचे ध्येय असले पाहिजे अशी धोषणा सर्वांच्या आधी करून त्याचे, सिद्धयर्थ 'होमरूल सोसायटी' आणि 'अिडियन सोशियलॉजिस्ट' नावाचे पत्र काढले अँग्लंडमध्ये या पत्रातील अग्रजावरील अत्यंत वडक टीकेमुळे आणि हिंदुस्थानला Home Rule म्हणजे ब्रिटिशांच्या साम्राज्यातील स्वातंत्र्याचे स्वराज्य हवे ह्या त्या वेळेस जवळ जवळ वडलोरीप्रमाणे वाटणाऱ्या मागणीमुळे अग्रजास प शामजीची भेति आणि द्वेष राष्ट्रपिनामह दादाभाजी नवरोजीहूनही अधिक वाढू लागला टिळकाच्या चळवळीमुळे जसे गोखले वरे असे सरकारास वाटे तसेच शामजीच्या चळवळीमुळे दादाभाजी वरे वाढू लागले शामजीनी याच वेळी 'अिडिया हाऊन' नावाचे दसतिगृह काढून त्यात स्वदेशमक्तीचे शिक्षण घेणारे आणि सरकारी नोकरी न करण्याची प्रतिज्ञा करणारे अशा हिंदीतरणाची राहण्या-जेवणाची स्वस्त साय केली त्याचप्रमाणे हजारो रुपय वाजूम ठेवून हिंदुस्थानातून तिथे येणाऱ्या विद्याध्याकरिता आणि गृहस्थाकरिता शिष्यवृत्त्याही ठेविल्या याच शिष्यवृत्त्यापैकी शिवाजी फेलोशिप थी विनायकराव सावरकर यास मिळाली आणि ते अँग्लंडमध्ये जाऊन पंडितजींच्या अिडिया हाऊनमध्ये राहिले पंडितजीन बगाली व मराठी अुत्तम येजी गोविंदाच्या आणि सावरकर याच्या राष्ट्रीय कविता त्यास फार आवडत ह्या वेळेच्या अितर पुढाऱ्यांच्या मानाने पंडितजीची मते किती पुढारलेली होती ह्याचे प्रत्यंतर देण्यास जेवढी गोष्ट सांगणे पुरे की, त्या वेळी अँग्लंडमध्ये गांधीजी 'God Save the King' हे अग्रजाचे राष्ट्रगीत भक्तिभावाने गात फिरत आणि अिटिष्ठाना गांधीजी भक्तिपूर्वक 'राजे' म्हणत म्हणताच शामजीच्या तळव्याची आग मस्तवाला जाऊन ते सावरकराच्या पोवाड्यातील चरण गजत. 'राजे' घरात गिरला चोर तथा मी मानियला राजा ।।'

अगडवच शब्दाची भेसळ होऊन आज त्यास Non Violent Non Cooperation अन्त्याचारी असल्याचा ह नाव पडल आहे सरकारशी असहयोग करताच अग्रज हिंदुस्थान विनाशस्थ प्रतिवाराने सोदता ह्या नि अस्थप्रतिकाराच्या वायव्यमागही त्या वेळची राष्ट्रीयसमा अत्यंत भयंकर समजत होती परंतु शेवटी दादाभाजी नवरोजीनाच नलकल्यास वसाहती स्वराज्य (होमरूल—Home Rule) हेंच हिंदुस्थानचे ध्येय होय अस जेव्हा घापित वर नव्हा त्या ध्येयासरशी ता राष्ट्रीय समा नवीन पक्षाचाच अविक्त झाला राष्ट्रपितामह दादाभाजी ह्यांनी ज साहम नेल आणि त्या वेळच्या नेमस्त पक्षाग तितक पुढे जाण ज भाग पड, त हिंदु-स्थानातील हाड बाड, पाला च्या चळवळीचा जितका परिणाम हाता तितकाच पडित गामजाच्या अग्रदमधीन चळवळाचाही होता पात्रमानाप्रमाण खोबमाय स्वत हामरूलचा अन्वारही वेसरीत करीत नसत परंतु पडित शाम-जींनी Home Rule सध अग्रदमध्य स्थापन करताच त्या सघीचा लाभ घेऊन हिंदुस्थानच्या चळवळीस तितक पुढे रेटण्यास लोकमायाना क्षणाचाहा विलंब होऊ दिना नाही वेसरीत पडितजींच्या गव्या चळवळीवर तेल गिंतून त्यांनी तीस लागव भुजलून धरल

अमितव भारत

परंतु या सावरकर ह अिडिया हाअुसमध्य जाणाच आणि ह्या अत्यंत पुरोगामी समजल्या जाणाया हामरूल सघासही भागे दारणारी नि अगदी किंवा पाटणारा जातिवारक चळवळ चानू हाताव पडितजींच्या राजबाय मताचा विनाश घपाटपाने होत गेला सावरकराच्या स्वानय Absolute Political Independence चैच ते अभिमानी झाले अर्थात त होमरूल नाव देखाल त्याना बदलून टाकिताच ताच स्थिति साधनाच्या प्रगनाविषयाही पाली १८५७ च वड ह बाही मूल आणि धमभोळ्या गिपायाच वड होत त्यात राष्ट्रमक्तीचा किना स्वातंत्र्याचा गधही नव्हता ह पडितजीच—त्या काळच्या सबच ओवाप्रमाणे सरकारी अति-ह्वासाने न फळत अगात टोचते—मत अमयामुळे सत्तापनच्या स्वातंत्र्यवीर्याच्या स्मृतीचा प्रयमोसव प्रत्यक्ष अिडिया हाअुसमध्यच सावरकराच्या अनुयायानी वेग ह्याचा पडितजीस मोठाच विपाद वाटला पण त अव प्रामाणिक वेगभक्त होते सत्य वळल्यावरहा तुमचा काटिक्रम निग्नतर करणारा आहे खरा पण तरीही 'मला असेच वाटत विवा माझा अतरात्मा मग अस सागत नाही असे बाहीतरी बकणारे ह्दयाग्रही नव्हते किंवा अमक्याने म्हटल म्हणून ज मानल नाही त जणू काय आपणच पहिल्याने म्हटल अस दाखवून मग मात्र तेच स्वत जे म्हणून आचरणारे मिथ्याचारी नव्हते त्यास लवकर नि शस्त्र प्रतिकारान स्वातंत्र्य मिळू शकणार नाही अस स्पष्ट दिसू लागते अभिनव भारताच्या घाडसी जुठावणीमुळे

वरून त्याची आग आपल्या जीवनाचे रचन ओतून जे विजयवून टाकतात ते रणात यामास आलेले सेनिव, रणादर्यातून वरून परत आलेल्या सेनिवांप्रमाणे, विजयो-
त्नवाच्या मिरवणुकीत मिरवत जाताना आडळी नाहीत पण जे वृत्तज्ञ राष्ट्रा
आहे ते योगाही जीवन परत आलेल्या सेनिवाचा अुभारते त्याहून अनव पटींनी
सन्मानपूर्वक पुतळा जा अुभारते ता त्या विजयाचे आधी आणि त्या विजयास्तव
मरून गेलेल्या ' अज्ञात योग'चाच होय, ' The unknown dead!' चाच होय !)

पण ही गोष्ट वृत्तज्ञ राष्ट्राची, वृत्तज्ञ पिढीची आहे, आणि शामजी वृष्णवर्मा
हे भारताच्या ह्या वृत्तज्ञ पिढीत, ह्या सारखेत, बुद्धिभ्रष्ट युगात जन्मले आणि
मेले आहेत ! म्हणून ज्याच्यासाठी ते झुरत, शिजत मेले त्यांना आज त्याची
आठवण देखील, आळस देखील, थुरलेली नाही ! भारतीय प्रातिवारकाच्या
पुढाऱ्याविषयी भारतीयान पूर्ण विसर पडावा आणि साम्राज्यमत्त अंग्लंडच्या
त्या घट्टर शत्रूस स्वजनाच्या महानुभूतीचा देखील ओलावा मिळू नये अशीच
अंग्लंडची बुडिल राजनीति अगून आणि हिंदुस्थानमारह्या ह्या आत्मविमर्याडू,
दास्यहस्त लाकात ती अशी सफलही होते

नाही तर पंडित शामजी, श्रीमती कामाबायी, श्री धोखनाथ घटापाध्याय,
लाला हरदयाळ अित्यादि स्वदेशार्थ जन्मभर विजत राहिलेल्या भारतीय प्राति-
कारक देशभक्तांचीं नावे आज यथल्या अेका ह्यामी प्रचारकाच्या अितकी तरी
घराघर स्मरली गेली अतर्ती ती तशी स्मरली जात नाहीत म्हणून त्यात त्या
दशभनतास वाही अरु कमोपमा येत नाही—त्यांना त्याची खत वाटण्याचे काही
कारण नाही पण त्या वृत्तभक्तेची आम्हाला मात्र लाजच वाटली पाहिजे !

पंडित शामजी यांचा जन्म कच्छचे अेवा वैध्य कुटुंबात झाला त्यांनी
लहानपणी शिषणासाठी घर सोडल आणि लोकांचे घरी अक्षरघ घोतर बडवून,
पाणव्याचे काम करून त्यावर ज मिळेल त खावून विद्याभ्यास केला त्याच्या
बुद्धिमत्तेमुळे त्याची रचरच आजूबाजूस अेव अत्यंत होतकरू तहण म्हणून
स्वाति शाची अितक्यात त्या वळेस सर्व हिंदुस्थानभर वेदोक्त धर्माचा अेवा
पिटीत जाणाऱ्या श्रीमान स्वामी दयानंदाच्या भेटीचा योग शामजींस घडला दया-
नंदासारख्या सूक्ष्मदृष्टि आचार्यांच्या दृष्टिपातातून असण वृत्तियुवक निसटून जाणें
शक्यच नव्हतें रचरच पंडित शामजी ह आयसमाजातील स्वामी दयानंदाच्या
अत्यंत विश्वासू आणि कर्त्या मंडळात गणल जाऊ लागले पंडित शामजींचे ससृष्ट
भाषेवरील प्रभुत्वही याच वेळेला वाडल दयानंदजींच्या अनुरोधावरून पंडितजींनी
अष्टाध्यायीचा अभ्यास केला दयानंदजींचा या आपल्या कर्त्या शिष्यावर अितवा
विश्वास अमत गेला की, ते मरतेवेळी आयसमाजाची आणि स्वामीजींच्या अितर
सर्व कार्यांची दखरेख करण्यासाठी त्यांनी जे विश्वस्त-मंडळ (Trustees) नेमले

त्यास प शामजीचेही नाव होत त्या वेळी मोनिगर विल्यम यांनी ऑक्सफर्ड येथे अेक सस्वतंत्र पडित ह्या म्हणून दयानंदाकडे मागणी वेळी तव्हा त्यांनी शामजींमच तिकडे घाडले पडितजींनी अिग्नदमध्ये जावून आवसफडमध्ये बराच नावलीविक मिळविला तेवेच लेखकर या नात्यान अध्यापकत्वाच काम वेले नंतर लेखनवला आणि लिपीही भारतीयानी परक्यापासून स्वीकारली म्हणून माग जो अेक युरोपियन विद्वानात बाद चालला होता, त्यास पडितजींनी भारतीयाच्या बतीन भाग येथून वेदानील आधारावरूनच वेदनाळी देखील भारतीयाना लेखनवला आणि लिपी याच ज्ञान हात ह सिद्ध केले त्याच्या या निवधाचे युरोपीय विद्वानात गौरवपूर्ण कौतुक होवून जमनीने त्यास पडित 'ही पदवी दिली, आवसफड युनिव्हर्सिटीने त्यास M A 'ची कृपाधि अर्पित, निर्बंध विद्यापाठानेही त्यास ' वरिस्टर 'ची बसने दिली

अशा रीतीने आपल्या विद्वत्तेची वीति विदेशातही पसरवून वें पडित शामजी हे हिंदुस्थानात परत आले यताच अुदैपूरच्या महाराजांनी त्यास आपले दिवाण नेमिल त प्रधानपदाचे काम याही काळ नेल्यानंतर त्यांनी वरिस्टरही केली पुढे काटेवाडच्या सस्थानालही ते दिवाणपद चालवोत हाते त्याची परनी हीहा मुबजीच्या अेका घनिक घराण्यातील महिला असून फारच दयाळू पोर मनाचा आणि त्याच्या अगोक्त स्वदेशस्वातंत्र्योच्या कार्यां अेकनिष्ठपणे त्यास साहाय्य करणारी खरीखरी सहधमचारिणी होती पडितजीवर सरस्वतीप्रमाणेच कदमीचाही यरदहस्त अम राखा रुपयाची त्याची सत्ता हाता हाती प्रधानपदाची सत्ता होती पदवी कुठेही वृहस्पतीसारखा सगळ पत्राका अशी मिळता होती— पण पडितजाच्या देशास स्वतंत्रता नव्हती म्हणून ह्या सब वैमवित्त अनुकूलतेतही पडितजींच्या मनास असपाघान वाटू लागल लोकमाय टिळक याच्यावर प्लेगचे गडबडीत १८९७ चे सर्धास जो सटला झाला त्यापागे तर पडितजाची आतल्या आत असलेली स्वदेशाविषयीची निष्किय सळपळ त्याना अगदीच असहा छेध लागली

अँग्लंडमर जी प्रचंड खळबळ माजली, अभिनव भारताचो दहावीस मुलें देखील सरकारास अतिफीं सळो का पळो करून सोडतात हें पाहून पंडितजीस त्यांच्या मार्गाविषयी जो अनुभवजन्य विश्वास आणि परिणामकारकता पटू लागली, त्यायोगे ते दोन वर्षांचे आतच अभिनव भारतीय आंदोलनाचे कट्टे पुरस्कर्ते बनले. अग्रज लोक सावरकराच्या खळबळीशी पंडितजीचें सहकार्य प्रकटपणे सुरू झाल्याचें पाहून अतिशय चिडले. पार्लमेंटमध्ये आणि वृत्तपत्रांतून धडाधड प्रश्न होऊ लागले की, शामजी कृष्णवर्मास सरकार अशी भयंकर आणि अपराधी खळबळ करण्यास किती दिवस मोकळें सोडणार आहे ! पण त्या चाणाक्ष पंडिताने त्या प्रश्नाचे उत्तर सरकारने देण्याचे आधीच देऊन टाकलें. अेके रात्री कोणास काही पत्ता नमताना पंडित पॅरिसला निघून गेले. त्याचे पैसे त्यांच्या आधीच अँग्लिश बँकांतून फ्रान्सा-सल्या बँकांत गेलेले होने. पंडितजीस प्रथम भारी विश्वास असे की, अग्रजांनी हिंदुस्थानात काय वाटेल ती दडपशाही केली तरी अँग्लंडमध्ये ते अुदार मताचेच (Liberalism) पुरस्कर्ते राहणार आणि मॅझिनी आदि प्रकरणांप्रमाणे आपल्या देशभक्तीचें कौतुकच करून आपले व्यक्तिस्वातंत्र्य नुसत्या मतासाठी हिरावून घेणार नाहीत. पण ह्या जुलट आलेल्या स्वतःविषयीच्याच अनुभवावरून पंडित-जींचा अग्रजांच्या चांगुलपणाबरोल विश्वास पार पावळला आणि अर्थातच त्या चांगुलपणावर अँग्लिश मानुषकीवर अवलंबून अतणारे नुसत्या असहयोगाचे अथवा निःशस्त्र प्रतिकाराचे फोलपण पाहून ते सगळ्या क्रान्ति-वादाचे पुरस्कर्ते बनले. ते पॅरिसला गेल्यावर तर अँग्लंडमध्ये 'अभिनव भारताने सावरकरांच्या नेतृत्वाखाली भयंकर धुमाकूळ मांडला. बॉम्बची विद्या ते तरण शिकले. डिंगराने सर कर्झन वायलीचा भर लंडनमध्ये बघ केला, तेव्हा तर अँग्लिशांची मानहानि आणि हिंदी देशवीरांच्या घैद्यांचा आणि प्राणासही कस्पटा-प्रमाणे मानणान्या हुतात्मतेचा गौरव बुच्या युरोपभर भाजू लागला. पंडितजींनी या कार्यास गुप्तपणे अर्धमाहात्म्य केले असल्याना सर्वत्र बोभाटा होताच. त्यातही पंडितजींच्या पत्रांतून डिंगराचा गौरव केला गेला आणि त्यास अुषडअुषड हुतात्मा म्हणून गौरविण्यात आलें, तेव्हा अँग्लंड चवताळून गेलें. पण करणार काय ? पक्षी पिंजऱ्यांतून अुडून गेलला ! अँग्लंडला त्यांनी परत यावें म्हणून त्यास भुलव विण्यात आले. म्याड म्हणून चिडविण्यात आलें. याविषयी गोष्ट निघाली म्हणजे आपल्या फ्रान्सच्या वाड्यात मुखरूपणे बसत, आपलो तो भव्य मान हलवीत आणि तो डोलदार भरभंगूम देह झुलवीत झुलवीत दृमून ते म्हणत, 'अग्रजांच्या हातावर तुरी देखून ऐकदा पंडित घामजी जो निमटला तो आता पुन्हा असा का फमणार आहे ! आता ' न गनदत्तः पुनरेति कूपम् !'

पंडितजींनी आपल्या देशाच्या क्षामोचनार्थ स्वतःचे हजारां रुपये व्यय केले. अहिंसा हाअस, हजारां शय्यांच्या शिष्यवृत्त्या, क्रान्तिकारक आंदोलनार्थ

दिलेले द्रव्यसाहाय्य, हें सर्व त्याच्या क्षुद्रांखोचे चिह्न आहे. त्याचाचून त्यांना ज्याच्या तत्त्वपद्धतीचा अत्यंत अभिमान असे त्या स्नेहरच्या नावाने त्यांनी ऑक्सफर्डमध्ये शिष्यवृत्त्या स्थापण्यास आणि फ्रान्समध्ये सीन नदीच्या महापुरात नागावलेल्या फ्लॅच लोवाम साहाय्य म्हणूनही हजारो रुपये दान दिले अशा दानी पुरुषासही कृपण म्हणण्याची जी अेक टूम निघाली होती, ती त्याच्या कृपणतेचे चिह्न नसून त्यास कृपण म्हणणाऱ्याच्या कृतघ्नपणाचे किंवा लढाडीपणाचेच ते चोतक होते. ज्याने हजारो रुपये देशकार्यास दिले, त्यास त्याने लाखो दिले नाहीत म्हणून कृपण म्हणणे हें ज्याने लाखो रुपये दिले असतील किंवा देशसेवेत जे शामजीअित्ये कष्टले अमतील त्यास अेव वेळ सोमेल पण स्वतःला हवी होती तितकी भीक शामजीनी त्यांना घातली नाही म्हणूनच शामजीच्या नावाने घोटे मोडणारे जेव्हा शामजीस कृपण म्हणतात, तेव्हा ते स्वतःच्याच भिकारड्या होऊनते आणि हुताश मत्सराचे प्रदर्शन करतात—पंडितजींच्या नव्हे त्यास पैसाच हवा असता तर अिन्दडमध्ये अिप्रजाचे पोवाडे गावून अेकाद्या राजाचे विलासी अेंदव्ये त्यांना सहज भोगता येते. पण प्रबळ देशशत्रूंनी भुषड विरोध करून, आपला जीव घोब्यात घालून बुद्धावस्थेतही ज्याने विदशी दारोदार भटकत फिरत, केवळ आपल्या स्वदेश-स्वातंत्र्यार्थ, ह्या हालअपेष्टा भोगल्या त्याच्या मनाचा हा मोठेपणा, हे आत्म्याचे औदार्य हे काय कार्पण्याचे लक्षण आहे ? ४। औदार्याचे मूल्य पैशानी का मोजता येणारे आणि पैत अंगेल तर त्या त्याच्या देशस्वातंत्र्यार्थ भोगलेल्या कष्टाचे आणि केलेल्या संवेचे मूल्य लाखो रुपयांहून अधिकच नाही काय ? आणि म्हणूनच अशा देशनिर्वासितांमधील घांरातील घोर पुरपास कृपण म्हणणे म्हणजे कृतघ्नताच नाही काय ? ७

रागासगाने अिगळडने पंडितजींची वॅरिस्टरची पदवी काढून घेतली, अेम. जे. ची पदवी छिनली, त्याचा जीव घेतला जायील अशा निनाबी घमक्या त्यास दिल्या गेल्या, आणि सगळ्यात भयकर मूढ म्हणजे पंडितजींस निरंतरच्या देश-निर्वासाची अप्रत्यक्ष शिक्षा भोगावयास लावली ! महायुद्ध चालू झाल्यावर पंडितजींस फ्रान्समध्येही राहणे घोब्याचे होऊन ते स्विट्झर्लंडला गेले आणि 'नियेच या घोर पुरपासा अंत झाला

त्याच्या देशशत्रूने त्यांना देशपारीची शिक्षा दिली आणि त्याच्या देशानेही त्यांना स्मृतिपारीची शिक्षा दिली ! त्यांनी जेव्हा मेवेघो ह्या जाम्ही, त्याच्या कृतघ्न देशघृणी, आठवण देखील वाटली नाही, त्याची अेसा शब्दानेही विचारपूस केली नाही स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रथम झुअत आणि नंतर झुरत, हा घोर भारतीय निर्वागित जेव्हा स्विट्झर्लंडमध्ये दुसऱ्याच्या दारां ८० व्या वर्षी वारला, तेव्हा त्याच्या राष्ट्रीय मातृभाषेत त्याने ज्याचा निरोप घ्यावा असा स्वजन त्याच्याजवळ अेवही नव्हता ! !

पंडित रामजींचा देग जर आज स्वतंत्र झाला असता, तर त्याचे मरण देखील त्यास मुखावह झाले असत तरी देखील ह्या पंचवीस वर्षांपूर्वी ब्रिटिश साम्राज्याचा पंडितजी धिक्कार करीत असता जे लोव I proudly declare my loyalty to British Empire म्हणून बलना करीत, त्या ब्रिटिशावरिता दोघर आणि झुलू यांच्याशी लढत, तेच आज पंडित रामजींच्या त्याच भाषेत ब्रिटिश साम्राज्याचा धिक्कार करीत आहेत, आणि पंडितजींच्या स्वातंत्र्याच्या ध्वजाखाली झुजत आहेत ही भाग्य्याची मानसिब काति तरी त्यांनी यशस्वी झालेली पाहिलीच आहे सोव्हून तरी ती वास्तव यातिही आज ना भुवा यशस्वी झाल्यावाचून राहणार नाही अशा आशेन त्यांच्या मृत्युगम्यची भुरासीनता मोडी तरी हल्की झाली असेल वाय ?

+ + +

बालमुकुंद आणि लज्जावती

महाराज पृथ्वीराजानंतर हिंदुसाम्राज्यभंगामुळे जणू सतप्त झालेल्या दिल्लीच्या सिंहासनाला ग्पताची तहान बारबार लागत असते त्या सिंहासनाला जी जा कोणी पाय लावू पाहता, त्याला त्याला रक्त साडवे व साडवाव लागत आहे बंगालच्या फाळणीनंतर राष्ट्रभक्तीच्या प्रचंड बावटळीत कडकत्याची राजधानी जेव्हा हेलकावे खावू लागली तेव्हा दिल्लीला राजधानी आपली गेली. लॉर्ड हाडिंज हे त्या वेळी गव्हनर जनरल होते राजप्रतिनिधि या नात्याने दिल्ली राजधानी कलून दिल्लीच्या सिंहासनावेडे जाण्यासाठी त्यांनी मोठ्या थाटामाटात - मोटमोठ्या राजेगृहाराजाना अथवा जगानील भुवरित नराधिपतींनाही हवा वाटावा अशा राजधर्मवसपन्न देखाव्यात - दिल्लीप्रवेशाचा समारंभ करविला दिल्लीच्या राजमार्गातून राजवैभवयुक्त थाटामाटाने परतु अतःकरणातीत अमुरक्षिततेच्या दोघणीमुळे आवश्यक झालेल्या सैनिक पोलिसांच्या मरक्षणात लॉर्ड हाडिंज दिल्लीत मिरवत होते सहस्रावधि गोरे नि वाळे सैनिक आपापल्या तरवारी, रायफल नि वेयोनेटे बानावरणात चकाकवीत त्या मिरवणुकीत अंग्रजी साम्राज्याचे जयभाष करीत आणि त्यांच्या दराब्याच प्रदक्षन करीत चालले होते राजेरज वाट्याच्या हत्तीवरील अवाच्यातून राजेमहाराजे ब्हाजिसरायच्या अवारीमाणे मिरवत होत

दिल्लीच्या राजमागातून राजसिंहासनावडे अशी ती प्रचंड मिरवणूक जात असता अकस्मात् आकाशातून वज्र पडावे त्याप्रमाणे वडकडाट झाला नि अंक भयंकर वाव अगदी टिपून, हत्तीवरील अवारीत गर्वाभरणे वसलेले गव्हनर जनरल व्हायसराय लांड हाईडज याच्यावरच येऊन पडला ! त्या घडामोडींवरही लांड हाईडज रक्ताच्या पारोळ्यात लोळला गेला माहूत ठार झाला तक्षकाने अत्यंत सुरक्षित स्थळा वसवल्या परोक्षितोला जगा अकस्मात् कडकडून दस वंश तसाच कोण्या तरा भारतीय नातिकारकाने वाव फेकून सूड घेतला ! जिकडे तिकडे वाव ! वाव म्हणून आरडाओरड घाली पळापळ झाली मिरवणूक झुधळली गेली ! सिंहासनारोहणाचा समारंभ रद्द झाला ! !

ह भयंकर कृत्य कोणी केव्हा असावे याविषयी चोहोकडे तक्रार करत सुरू झाले सरकारी गुप्तचर विभागाला अत्यंत महत्वाचे काम मिळाले व वाव फेकणारा व त्याने साधोदार याचा शोध मोठ्या तक्राराने सुरू झाला

गुप्त आक्रमक कोणत्या तरी भेदाच्याच स्थळी असतात भेदाच्या ठिकाणातूनच दबा घट्टन ते आक्रमण करतात असत भेदाद रवत माहवामाहवाच भयंकर कृत्य करण्याच व दडी मारण्याच कोठक तरा अंकच स्थान असूनही हे गुप्त क्रतिकारक कोठ असतो व कोठे नसतो याविषयी मोह पडून परकीय अधिकाऱ्याची मन अत्यंत प्रसन्न व भयप्रसन्न होतात ते त्यांना दगडिशा शाधू गगतात साप साप म्हणून ते जिकडे तिकडे भुजा थोडपू लागतात

तसच या दिल्ली-वायसरायही झाले सरकारा अधिकाऱ्यांना अपराधी न सापडण हे दुष्प्रति करणारे व अमुरक्षिततेच कारण होऊन वसत असत (यस अपराधी असा सांगणस्त मन स्थितीत सांगडतोच अस नाही कधी कधी सग माच्या अतिरक्तान अनेक अनपराधा दखाल त्या सगळी मोघाळा घडी पडतात) या वावच्या प्रकरणात अनेक तरण पकडले गेले व शिक्षापत्र ठरले

आजच्या आपल्या कथेचा नायक हा त्यापकीच अंक होता या तरुणाच नाव बालमुकुट राजाचे प्रत्यात दगडगत भाजी परमानंद याचा हा चुतभाजू भाआजाच घराणच हुतात्मतच घराणशास्त्र आहे अवरणजेवाच्या बुरघमवडांग घडी पडून भाजीजीच पुवपुरुष महान हुतात्मा मतिदास हे बरवतीन डोक्यापामून खालपय अंगाचा डाकडाच्या आडक्याप्रमाणे प्रत्यक्ष बापले गेल या वाराभ्याचा हा वग भाआजान अदमान भोगत आहे हे सवधुत आटच त्याच्या या वाड-मुकुट नामक चुतभावांग वर वणन वेडल्या वांगच्या फेनीच्या अपराधाच तव घात पांगोची निशा झाली ! वाव अगदी तरुण असल्या त्या क्रतिकारकानच पकडला होता

तो पकडला जाण्याच्या अंका वयापूर्वीच अंका अनुपम सुंदर कुमारानी त्याचा विवाह सांग होता त्या कुमारच माहरच नाव रामरत्ना होत व विवाहानंतर

सासरी तिचे नाव लज्जावती ठेवले गेले तो पक्कला गेल्यावर काय काय झाले याविषयीचे वर्णन देवी लज्जावतीने स्वतः जितके सांगितलेले अपलब्ध आहे तितके तिच्याच शब्दात देत आहोत लज्जावती म्हणते -

‘जुन्हाळ्याचे दिवस होते ते बदीन होते - मी घरी होते ६ महिनेपर्यंत मी अेका भाग्यदायी घटवेची वाट पाहत होते रोज मला सागत ‘तू घाबरी होऊ नकोस, ते सुटतील व घरी येतील’ मी म्हणत होते ‘तो सुदिन वेव्हा येणार?’ हो दुर्दैवाची रात्र वेव्हा सपणार? माझा भाग्यरवि पुन अुदमाचल्यावर वेव्हा येणार? ती घुम वेळ वेव्हा दिसेल?’

‘मी दिल्ली बघी व कसाला पाहणार! परंतु त्यांना दिल्लीस ठेवले होते. खटला तेथे चालला होता मी तेथे पोहोचले पाहिले, बंदीची कोठी फार भयानक आहे! त्या अंगदी लहान व कुद खोलीत त्यांना (तिच्या त्या तरुण पौर पत्नीला) आचण भाद्रपदाच्या (आपल्या अिकडे ज्येष्ठात जमा जुन्हाळा असतो तसाच तिबडे आचण-भाद्रपदात जमतो) अत्यंत क्षुण्णतेच्या वाळात दिवस काढावे लागत मी विचारले ‘काय तिजायला चारपायी (काय वा काय) मिळते का?’

दोप लागली मी म्हटलं, 'कोणाचा काही दोप नाही माझे भाग्य फुटलं आहे ते बदीत जसे निजतात नाय त्याप्रमाणे मी नको निजू ?'

'मला पुन्हा त्याच्या भेटीची अनुमति मिळाली पुन्हा मी दिल्लीला गेले या वेळी मा विचारलं तेव्हा ते म्हणाले 'मग थोडक्या वेळ खापला मिळत' मी विचारलं 'रोटी कशी असते?' त्यांनी रोटीचा अंक तुकडा मला दिला मी तुकडा घेऊन परत आले त्यात गूह होत, चणे होते, व आणखीही काही पदार्थ मिसळलेले होत मीही घरा तशाच प्रकारची भेसळ बनविली व ती वळून त्याची रोटी खाणे सुरू केले

असे वित्तिक महिने गेले अती अंक दिवस मी आपल्या काठीत बसले असता बाहेरून रडण्याचा ध्वनि ऐकू आला माझ हृदय घडघडू लागले डोक्याला पाम आला, पण जाय मुठीत धरून बाहेर आले व पाहते तो त्याच नाव घेऊन काशीची शिक्षा पाशीची शिक्षा झाला ।।' हे शब्द ऐकू आले

त्याच अंतिम दर्शन घेण्यासाठी मी पुन्हा दिल्लीला गेले ज्या बदीत सहाणाच साक्ष्य नष्ट हात, मुकुमार व मृदु अंत करण करवतली जातात त्या बदीत पाचल दशन घेतलं अंत करण सांगत होत काही वोलून घ्याव । ओठ सांगत हान आम्हात अडवून घडण्याच सामर्थ्य नाही - अंतपयात त्याचे ओठ हलले

ते म्हणाले प्राणप्रिय । जो प्राणी जमाला आता त्याला अंकना अंक दिवस जावच लागणार । काणा काणाला सोबत होवू शकत नाही । तू आपल्यास भाग्यवती समज वी मी देशहिताकरिता जापली स्वतःची आहुति देत आहे ।।'

'माझ्या काणान हे शब्द ऐकत नाहीत त्याच डाले अथु डालू लागले डाल्याचे अथु पावतात त्या अथुमुळे त्याचे मनसोक्त मुखावलावन देखील मग करता यजीना । पुष्कळ प्रसन्न केला परंतु अथुनी यथेच्छ दशन करू दित नाही ।

दुसरे दिवशी हवनसामग्री अंकव नेली गेली लोठ बाजू लागले की त्याचा अत्येष्टिसंस्कार आज होजाल मी म्हण्टे फार सुंदर संधि आली आता मी त्यांना जाऊन मिळें परंतु थोड्याच वेळात अंकव त्याच प्रेत अविकारा देत गाहा ।

मग नाय पात्रे मी पुढे साधू शकत नाही आज पंधरा दिवस मी प्रतस्थ आहे आता मटिका भरत आता आता माझे मनोरथ पूर्ण होणार ।

अंतरे म्हणून देवा उज्जायता वष झाला देवीन अघ्राणा वष किंवा पाण्याचा घन ताळात घातला नाही याप्रमाणे अठरा दिवस गेल अंकना स्थलावर आसनस्थ होऊन ज्या मूर्तीवर तिचे ध्यान आकषण झालेले हात त्या ध्यानात निमग्न होऊन स्थिर होती तिने तपस्या पूर्ण केली अंतिम दिवशी मूवविष पूर्ण तेजान प्रकाशित होते लोकांना आपापल्या कामाला आरंभ केला अथी आपल्या आसनस्थ स्थानावरून उठली स्वतः स्वच्छ पाणी आणून स्नान केले स्वच्छ वस्त्र परिधान

वेलें आणि ध्यानस्थानी अग टाकले म्हणाली, 'प्रिया ! पार दिवस आपण माफी परीक्षा पाहिलीत आज तर आपला सापठता हात सोडणार नाही आता विभक्त नाही राहू शकणार !' अितवे म्हणून तिने आपले प्राण रोचून घेऊन देहत्याग केला, जिच्छापूर्वक देह सोडला ।।। साध्वी लज्जावतीन देशभक्त हुतात्मा पति बाल-मुकुंदासी अेवरूप होण्यासाठी परलोकाच दवटार स्वेच्छाबलाने अुषडून स्वर्गी प्रवेश केला । याला म्हणतात सती जाणे ।

धन्य ती साध्वी, धन्य तो स्वायत्यागी हुतात्मा, आणि ती हिंदु जाति शिवार धन्य की जी अशा दिव्य व अलौकिक मनुष्यरत्नाना जन्म देते ।

♦ ♦ ♦

देशवीर शचीन्द्रनाथ संन्याल

काकोरीचे क्रान्तिकारक

'तुम्हास स्पर्शाचा लवलेसाही शिवला नव्हता तुम्ही
जे जे वलेत त त स्वदेशासाठीच वेळत' - न्यायाधीश

आज झुर्नी पुरी दान वयें होऊन गेला अुतर हिंदुस्थानात ललनी नगरा-मध्ये काकोरीच्या राजकीय कटाचा खटला चाललेला आहे वपॉनवयें त्या खटल्या-सोल अभियुक्तास वारागारातील कच्च्या बंदीत डावून ठेवून रेगाळत रेंगाळत शेवटी त्याचा निवाडाही झाला त्या निवाट्यावर औघच्या हायकोर्टात अभि-युक्ताच्या वतीन व सरकारच्या वतीने अपील करण्यात आल असता काही गारापॉस सगळस काटनि दिलेल्या निळापेक्षाही भक्कर व अमानुष शिक्षा देण्यात आल्या आहेत पवडल्यानंतर राजकीय कटाचे आरोप असलेल्या वदूतक वदिवानान प्रथमत कच्च्या बंदीतच वपवप गडत पडाव लागत गुंडे ज्या दहा दहा बीन-थीस पर्याच्या भक्कर शिक्षा भागाच्या लागतात त्या पुढा निराळघाच जरी अेखादा दुमरा राजकीय वदिवान सुटला, तरा या कच्च्या बंदीतच त्याला अितके दिवस रतडावे लागत आणि हाल सोसावे लागतात की, अितक्या दिवसात अेखाद्या चोरास दीड दोन वर्षाची आपली सगळा शिक्षा भरून सुटता यत अेखाद्या चोरा-सारख्या अपराध्यास जी शिक्षा म्हणून भरावी लागत, ती अेखाद्या निम्पराघ नागरिकान, राजकीय कटाचा नुसता सहाय त्याचेवर पडला म्हणून, भरावी लागते

त्यामुळे पुढे तो निदोषी म्हणून सुटला तरी त्यास या अन्व प्रकारे हा भुदंड विना-
कारण सोसावा लागलेलाच असतो. अशा रीतीने, सरकारच ज्याला पुढे निरपराध
म्हणून ठरविते, त्याला दीड दोन वर्षांची जिल्हा सरकारच भोगावयास लावते. राज-
कीय कटाचे नांव काढताच त्याच्या वाऱ्यामही न जुम्या राहिलेल्या जनतेसही त्या
विषयाचा दरारा घाटावा या बुद्देशाने ही रीत कुठळ राजनीतीने पाडली असली
तथापि ती निदनीय आहे अितके स्पष्टपणे सांगून ठेवण्यास तरी कणाचीही हरकत
नाही. हे कटाचे खटले असे खडबट जे ठेवावे लागतात, ते बहुधा निष्कारण आणि
सहेतुक डिलेपणानेच असतात, अशी संका येण्यास प्रत्येक कटाचे खटल्यात अनेक
प्रसंग आढळून आलेले आहेत.

तथापि काकोरीच्या खटल्यात अितर कटांचे खटल्याप्रमाणे आरोपींपासून
कथने आणि माहिती बलात्काराने काढण्यासाठी धाकदपटणाचा किंवा त्याहूनही
निंद्य प्रकारचा संभानो जाच झाला असल्याचा बोभाटा आरोपींच्या घतीनेही फारसा
अकू येत नाही हा गोष्ट विशेष आहे. महाराष्ट्रात, बंगालात आणि पंजाबात
आजवर जे मोठमोठे कटाचे खटले झाले, त्यातील बहुतेकांत आरोपींतील बहुतेक
प्रामाणिक आणि मुक्तिक्षित गृहस्थार्थी अशा प्रकारचे आरोप सरकारी अधिकाऱ्यांवर
जुमड जुमड न्यायालयात केले होते. काकोरीच्या खटल्यात तसे आरोप सरकारच्या
पोलीस अधिकाऱ्यांवर झालेले आमच्या वाचनात आलेले नाहीत. ही आम्ही वाच-
लेल्या माहितीवरून आढळून आलेली गोष्ट जर सरी असेच तर ती पोलीस अधि-
काऱ्यांस भूषणावह आहे यात शका नाही.

परंतु त्या खटल्यांत जे आरोपी गतबरे होते त्यांनी मात्र ती गोष्ट अशीच
घडून येथील अशी आशा तिळमात्र ठेविलेली नव्हती. ज्या वेळेस आपल्या मातृ-
भूमीच्या स्वातंत्र्यार्थ अितर मार्ग सुचवतात झाल्यामुळे त्यांनी आपले गिर आपले
हातावर घेऊन मजसूर-क्रांतीच्या भयंकर दिव्यात प्रवेश केला, तेव्हाच त्या माहसी
आणि शूर लोकानी ही खुणगाठ वाटून ठेविली होती की, या मार्गात पुढे-मागे
आर्पणास न्यायाच्या आणि अन्यायाच्या अशा अभयविध जाचाम आणि छळास, देह-
दंडास आणि मृत्युदंडास तोंड द्यावेच लागणार ! प्रथम प्रथम जेव्हा क्रांतिकारकांचे
खटले सुरू झाले, तेव्हा अशा खटल्यात पोलीसांचा नैर्बधिक आणि प्रसंगी अनेकधिक
छळही कसा सोसावा लागतो, याची त्यांच्यातील काही लोकांम कल्पना नव्हती
आणि म्हणून ते क्रांतीमारण्या कार्यात फनले असे म्हणता येत असे. परंतु काको-
रीच्या कटाच्या खटल्यात तसा प्रकार झालेला दिसत नाही. त्यातील प्रमुख आरो-
पीत सन्याल बंधू आहेत या दृष्टीची ज्येष्ठ बहु थी. शचीन्द्रनाथ सन्याल हे तर
मापूर्वीच क्रांतिकारक खटल्याचे भीषण भीम भीमून दंडितही झालेले होते. त्यांस
त्या वेळी आजन्म कारागृहाची शिक्षा दिली गेली. ते अदमानात पाच वर्षे कुजत

रडगीनाचे अुमागे टाकीत बगण्याचे ठिकाणी रणमीतें गात अफळत, अुसळत होत. 'मायेफिर' न ते' वाही येत्या 'मायेघर' शहापण्या त्यात येतील !

शेवटी त्याम मिशा झाली त्यातील बघुनेकाम माहीन हात को, मिशा होणार आणि तीही अशी री, नुमती बर्नमानपत्रातून दुसऱ्याम मिळालेली वाचनाच माये-घर शहापण्यास दरदमन घाम मुटावा ! पण त्या मायेफिरस तिचे नितकेते काही वाटेना त्यानी त्या दिवशी वारागारातून निघनाना अेक सण पाळता प्राथना येत्या सर्वांनी स्वदेशी वेप परिधान केले, आणि वपाळी राल गद्याचे ठिळे लावले न्यायालयात त्याची वाट पाहान मोठमोठ्या लोकाची आणि अधिकाऱ्याची दाटी झाली होती ते न्यायालयाचे बाहेर गाडीतून अुतरताच 'वन्दे मातरम' चा तुमुल ध्वनि बरू लागले नंतर मिस्तीने आपल्या पुढान्याच्या मागामाग अेक अुत्तेक राधुंगीत सबं मिळून अुय स्वरात गात त्यानी न्यायालयात प्रवेश केला

'आता पलिवानाची पवंपी आलेली आहे आमच्या मनात काय आहे ते सगळे आताच काय सांगावे ! दात्रो, दात्र बळ येअू दे म्हणजे सगळे गुप्त प्रकट होतील ह मातृभूमि, आम्ही नुस्यावरून जीव भावाळून टाणू आम्ही बघून येअू दात्रूचे बळ बळ ते काय आहे आता नुमती वक्त्रक नही - तर आता पलिवानाची गाठ आहे'

खटाटोपात स्वार्थाचा लवलेख तुम्हास शिवला नव्हता तुम्ही जे जे वेलेत ते ते सर्व स्वदेशासाठीच वेरेत !

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या क्रूर शिक्षा देत असतानाच न्यायाधीनाच्या तोंडातूनही जेव्हा हे अद्भुत वाहेर पडले, तेव्हा सर्व श्रोत्यास अेवाअेकी गहिवर आल्यासारखे झाले जे पोलिस त्या देशबोरावर पहारा देत होते त्याचीही मुद्रा ती भयंकर आणि क्रूर शिक्षा अैकताच, बदललेली दिसू लागली. 'मतवाला' पत्र म्हणत, 'स्वदेशावरून प्राण ओवाळून टाकणा'या त्या वीरात्म्याची काहीतरी सेवा पडावी म्हणून त्याच्या शयतीत होत्या तेवढ्या अेना थड पाण्यासारख्या लहानसहान वस्तु पुढे वरून पोलिसांनी त्याची कृतज्ञतावृद्धि व्यक्त केली !'

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या आणि दहादहा वर्षांच्या कठोर कारावासाच्या शिक्षा जसजसा सांगितल्या जात, तसतसे ते सर्व दडित श्रान्तिकारक सस्मित वदनाने त्या शिक्षाच स्वागत करीत होते शिक्षा सांगून झाल्या तरी हातावर भाषा घडून किनात्रात वसणारा दाहाणपणा त्याच्यात अुदय पावलेला दिसेना ! त्याचा थट फुटला म्हणून ते रडत बसले नाहीत त्याच्यातील काही साथीदार सरकारचे साक्षीदार होऊन त्याचा विश्वासघात करिते झाले होते पण म्हणून ते हतयोर्य झाले नव्हते कारण त्यांना जगाच्या आणि प्रत्यक्ष हिंदुस्थानच्या भूतकालीन श्रान्तिकारण प्रयत्ना-वरून माहीत झाले होते की, ज्याला श्रान्तीच्या मार्गात पाभूल टाकणे, त्याने प्रथम आपल निर आपल्या हातात घ्यावे, मग मनास म्हणावे, 'मना, ध्यानात ठेव की, या परतून आणि दलित देनाल्या तीग कोटीपैकी अेकांणताम कोटी विश्वासघातक निमणार, तुला साप देणार, तुला शिष्या देणार, तुला निरच्छेद स्वत चे हातानीच मरणारे असणार, तरीही तुला पुढे गेले पाहिजे सगळे जग वाय वाढेल ते करो, तू अेकटा तर तुझ्या देशावरिता भुजत मरण्यास त्तिद्ध आहेस ना ? पुरे ! श्रान्तीची सामग्री तुझ्यापुरती तुझ्यापाशी जुटली तर मग ! चल, अेकांणतीस कोटी सरनाशी साक्षीदार होतील हें गृहीत घडून चक त्या अुरलेल्या अेश वाटीत कोणीतरी तुझ्या-

पटले होते आणि तेथील अनेक यातनास जेव्हा बाणदारपणाने तोंड देत होते, तेव्हा त्याम वरपाही नव्हती वी, त्याम त्याची प्रिय मातृभूमि पुन्हा बघी याच जन्मी दिसेल ! पण योगायोगाने ती त्याम पाचव्याच वर्षी पुन्हा दिसली त्याच्या जन्म-ठेपीच्या शिथेची मूट मिळून ते पाचव्याच वर्षी १९२०।२१ चे सधोम मुटले त्याच्याच-प्रमाणे त्या सटल्यातील अितर अनेक जणानी पूर्वीच प्रातीच्या मार्गात पाभूल टाकले म्हणजे पाभूलच नव्ह पण हृदयही बसे रक्तवयाळ होते हे अनुभविलेल होते पालिताचे छळ, मारहाण, जाच, अग्रास, अपमान, पारावाम आणि मृत्युदंड, याच भयवर अनुभव त्याम असात आलेहे हाते आणि ज्याम ते पूणत आलेले हात, त्याचे तोंडून आणि ऐसातून त्यानी अनेकदा ऐविले आणि पाचले हात तरीदेरील ज्याअर्थी काकोरीच्या या आरोपीनी पुन्हा प्रातिवारक बट बले, शस्त्र जमविली, दहा-मघरा-घर मोठमोठे राजवांय दरबडे घालून सरलाराम हलवून सोडले आणि शेवटी शेवटी चालत्या आगगाड्यास धोपवून विस्तुल आणि वदुवा झाडीत सरवारी कोश (सजिने) साफ छुटून गेले—या तर ससस्त्र प्रातीवाचून आपल्या प्रिय मातृभूमीस स्वतंत्र करण्याचा दुमरा वाणताही जुनाय त्यास शय्य दिसना नि शस्त्र असहयोग, नि शस्त्र सहयोग, नि शस्त्र प्रतिसहयोग, सगळे तय हात देवजाना त्यानी पाहिले, तेव्हा या सगळ्या अुपायात सापक्षत अधिक् स्वस्त आणि सफल म्हणून त्यास जो बाटे, त्या प्रातीचा नगरा त्यानी पुन्हा विटला

सगळे दाहाणे ज्या अुपामाग अनदी अणवय आणि अत्यंत महान म्हणून समजतान, तोच या 'मायेफिरु'स सापेक्षत शय्यतर आणि सफलतर अुपाय वाटला. सगळ्या दाहाण्यास जे पारी मडळ, विधिमडळ, पारक्षण, अम्पुस्यादार, सिधुनप्ताह, अुपापणे, हुरताळ जित्यादि सभ्य अुपाय स्वातन्त्र्यसपादनाचे बायीं सुलभतर आणि सफलतर वाटले, तेच या 'मायेफिरु'स सुलभ हाते ते निष्पळ आणि सुलभ नव्हते ते प्रातीपेक्षा जितक महान तितकच ध्यय वाटले ! भिन्नमतिहि लोक !

असा त्याचा विदयास अमल्याने या प्रातिकारक गृहस्थानी - कारण त्याच्यात वेचळ मुकच भरलेली नाहीत, शौर्याच्या आणि ध्येयनिष्ठेच्या कामात माठचागही मान खाली घातवयाम लावणारी (विश्रीच्या) आत-वाटरील मुलेही त्यात जशी आहेत, तसच मुलामारखा सरलपणा नि नवा ताख्याचा अदम्य अुत्साह आणि घडाडी ज्यात भरल्ली आहे असा तिथीच्या वरची माठी माणसही त्यात आहेत - त्या ह्या गृहस्थानी सहाण्यास त्याच्या सहाणपगाचे माग मोकळे ठेवून, जे अितरास करवत होते तितके दसाहित ते ५ रीत यमता त्याचे हात न घरिता, जे कोणीही वरू शकत नव्हते ते बुरळले काय आपण स्वत करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि त्याप्रमाणे तो माग किर्ती भयवर असतो हे स्वतचे अनुभवाने आणि वटाचे भूतमालीन सटल्याचे माहितीने जात असताही जाणून बुजून त्या रक्तरजित प्रातीच्या ध्वजास त्यानी अुमारिले मायेफिराबूच त !

असा आगलावेपणाचें फळही त्यांस शीघ्रच मिळाले. काकोरीच्या आसपास चालत्या आगगाडीस रोखून, गाडी हाकणारास पिस्तुलें दाखवून, बंद करून त्यांनी गाडीवर सशस्त्र आक्रमण केले होते. सर्व प्रवाशांस प्रथम बळविलें की, आम्ही सरकारी खजिना तेवढा लुटणार आहोत, आम्ही क्रांतिकारक तुमच्याच हितासाठी शटत आहोत, तुम्ही निर्भय अस! पण असें सांगूनही साहजिकच जे अेक दोन प्रवासी आरडाओरड करू लागले, त्यांस त्यांनी तत्काळ गोळ्या घातल्या. नंतर सरकारी खजिना फोडून तो सत्रं वाहून नेला ! गाडी पुढे गेली. हे मागून गेले. या वपराधासाठी घरपकड होता होता तो सर्व राजकीय कट उघडकीस आला आणि जेकाचे सूत्राने दुसरा, दुसऱ्याने तिसरा असें करीत हेबरेच क्रांतिकारक पकडले गेले.

पण पकडल्यानंतरही 'फुटला कट ! धरपं गेलो !' म्हणून त्यांच्यातील बहुतेक जण रडत बसेनात ! राजकीय कट म्हटला की, तो सधःपरिस्थितीतील स्वपक्षाच्या असंघटित आणि हताश स्थितीत आणि विपक्षाच्या संघटित प्राबल्यात फुटणाराच ! फुटत फुटतच ते घटत जाणार असा झुलटा मुक्तिवाद करीत ते निडावलेले आणि पूर्वीही असाच कटाचे, फुटण्याचे, खटल्याचे आणि शिक्षांचे प्रसंग अनुभवून बसलेले क्रांतिकारक झुलट खो खो हसत बसले !

त्यांची पोलिस-चीकशी जवळजवळ वर्षभर चालली; पण त्या वर्षाच्या कारावासाने त्यांचें धैर्य खचले नाही. पुढे खटला सुरू झाला. त्या क्रांतिकारकांस न्यायालयात नेणारी जी वकिलाळेतील गाडी बसे ती राप्ताच शिपायांचे पहाऱ्यात न्यायालयात प्रत्यही जाथू येथू लागली. हाती हातकड्या, पायवेड्या आणि दोर यांनी जखडलेले हे क्रांतिकारक प्रत्यही त्या गाडीतून जातावेता मोठमोठ्याने क्रांतिकारक गीतें म्हणत जात. त्यांच्यात काही कवि आणि काही चांगले गाणारे होते ते सागत आणि सर्वजण तीं राष्ट्रगीतें गात. ती अितकी हृदय हलवून सोडणारी असत की, धाजूधाजूस नेकडो लोकांचे धवे ती गीते बैकण्यासाठी त्या मार्गावर प्रत्यही तिपटत बसत. त्याचे ते तेज, ती देशभक्ति, ती निर्भीकता पाहून प्रत्यक्ष पोलिसांच्या डोळ्यांस पाणी येथी ! शुभा मार्ग गर्जवीत जाणारी ती त्या देशभक्त वीरांकडून म्हटली जाणारी रणगीतें हिदीतील आणि लुदूतील बहूनेक दैनिकांतून छापलीं गेली आहेत.

पुढेच शहाण्याना आशा होती की, क्रातीमारखा अत्रापारेपु व्यापार करण्याचे भयंकर परिणाम जेव्हा या दुर्मत्त देशवेड्यास भोगावे लागतील, तेव्हा त्यांचे डोळे खुपडतील आणि वदीच्या पिजऱ्यात, वेड्यात जखडलेल्या हातात आपलें अचनत माथें घळून धूट्टीच्या शहाणपणास शोभणारे असे पश्चात्पत्त निष्क्रियतेचे असासे टाकतील. पण तसें काहीअेक झालेले नाही. त्यांच्यात शहाण्या माणसास शोभणारा शो मायेफिरूपणा क्षिणू येथीना. ते शहाण्या निष्क्रियतेच्या गुंतीत माथें घटन

रडगीताचे असासे टाकीत बघण्याचे ठिक्काणी रणगीते गात अफळन, अमळन होणे.
'माथेफिर'च ते! बाटी नेल्या 'माथेघरू' सहाणपणा त्यास येजीना!

वेचटी त्याम निष्ठा झाली त्यातील बहुतेकाम माहीत हाते की, मिष्टा होणार आणि तीही अशी की, नुमनी बतमानपत्रातून दुम-पाम मिळालेली वाचनाच माथे-घरू सहाणपणाम दरदरून पाम सुटावा! पण त्या माथेफिरूम तिचे नितवेसे बाही बाटेना त्यानी त्या दिवशी कारानारातून निघनाना अज सण पाळला प्राधना चेल्या सयांनी स्वदेशी वेप परिधात केले, आणि वपाळी लाल गधाचे टिळे लावले त्यायाल्यान त्याची वाट पाहान मोठमोठ्या लावाची आणि अधिकाऱ्याची दाटी झाली होती त त्यायाल्याचे बाहेर गाडीतून अनस्ताच 'गंदे मानरम' चा तुंगुल धपनि परू लागले नंतर शिस्तीने आपल्या पुढाऱ्याच्या मार्गोमार्ग अज अजेजक राफगीत सर्व मिळून अज स्वराने गात त्यानी त्यायाल्यान प्रवडा केला

'आता बलिदानाची पर्यणी आलेली आहे आमच्या मनात काय आहे ते सांगे आताच काय सांगाय! सगी, याच वेळ चभू दे म्हणजे सगळे गुप्त प्रकट होईल ह मातृभूमि, आम्ही तुट्यावरून जीव आवाळून टाकू आम्ही बघून बघू सगळे बळ बळ त पाय आहे आता नुती यकन सारी-तर आता बलिदानाची पाठ आहे'

अभियुक्त त्यायाल्यात आल्यावर त्यायाधीशाने निषय दिव्य या खटल्यात अकरा ११०० कागदी पुरावे परीक्षाये लागले वेचडी साक्षादागच्या साक्षी झाल्या होत्या त्यायाधीशाने आपल्या निर्णयपत्रिकेत सांगितल की, सयुक्त प्राधान अज विस्मृत पड्यत्र त्यापिन झालेच अमून, त्याचा बुद्देश समस्त काति कळन हिंदुस्थानात हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य संपादन करावे हा आहे याचे पुनसंस्थापक शर्चाद्रनाथ सन्याल हे होते आणि या पड्यत्राचा बगावच्या कातिकार्याशी निवड संबंध होता ह अजमवास राजकीय वेधासाठी आणि दरबड्यासाठी शस्त्रे पुरवीत या पड्यत्रातील मडळीना सरकारी अधिकाऱ्यावर सयम्य आक्रमणे केली, खजिने लुटले, बाँब जित्यादि स्फोटक साहित्य जमविले आणि अनेक भयंकर दरबडे भारले निर्णयातील अनारे वाचून त्यायाधीशाने शिक्षा मागितल्या राजेद्रनाथ लाहिरी, रामप्रसादजी आणि रीशनसिंह या त्रिवर्ग्य फासा शर्चाद्रनाथ सन्यालाना जाजम्य काळिराणी, मन्मथनाथ गुप्त यांना १४ वर्षे खत्री सप्ता अज्यादीना १० वर्षे आणि अतरास सात आणि पाच वर्षे शिक्षा सांगितला गेली शिक्षा सांगितल्यानंतर त्यायाधीश म्हणाला

'ज्या मार्गाने तुम्ही स्वातंत्र्य संपादन करू अिच्छीत होतत तो मार्ग चुकला होता पण दडितही, तुमची ती चुकी प्रामाणिकपणाची होती तुमच्या तत्त्वानुरूप तुम्ही प्रामाणिकपणे झुजत राहिलात भी हे स्पष्टपणे निदिष्ट करिता की, त्या सर्व

खटाटोपात स्वार्थाचा लबलेला तुम्हारा शिवला नव्हता तुम्ही जे जे वेलेत ते ते सर्व स्वदेशासाठीच केलेत !

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या क्रूर शिक्षा देत असतानाच न्यायाधीशाच्या तोंडातूनही जेव्हा हे अद्भुत वाहेर पडले, तेव्हा सर्व थोल्यास अकांठेकी गहिवर आल्हासारखे झाले जे पोलिस त्या देशवीरावर पहारा देत होते त्याचीही मुद्रा ती भयंकर आणि क्रूर शिक्षा ऐवताच, बदललेली दिसू लागली. 'मतवाला' पत्र म्हणते, 'स्वदेशावरून प्राण ओवाळून टाकणाऱ्या त्या धीरात्म्याची काहीतरी सेवा घडायची म्हणून त्याच्या शक्तीत होत्या तेवढ्या अनेक थंड पाण्यासारख्या लहानसहान वस्तु पुढे करून पोलिसांनी त्याची कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त केली !'

फाशीच्या आणि जन्मठेपीच्या आणि दहादहा वर्षांच्या कठोर कारावासाच्या शिक्षा अगजज्ञा सांगितल्या जात, तसतसे ते सर्व दडित नातिकारक सस्मित बदनाने त्या शिक्षाच स्वामत बरीत होते जिज्ञा सांगून झाल्या तरी हातावर माया धरून चिंताश्रित वसणारा राहणपणा त्याच्यात अद्भुत पावलेला दिसता ! त्याचा कट फुटला म्हणून ते रडत वसले नाहीत त्याच्यातील काही सायीदार सरकारचे साक्षीदार होऊन त्याचा विश्वासघात करिते झाले होते पण म्हणून ते हतवीर्य झाले नव्हते कारण त्यांना जगाच्या आणि प्रत्यक्ष हिंदुस्थानच्या भूतकालीन नातिकारक प्रयत्नावरून माहीत झाले होते की, ज्याला क्रांतीच्या मार्गात पाभूल टाकण, त्याने प्रथम आपले शिर आपल्या हातात घ्यावे, मग मनास म्हणावे, 'मना, ध्यानात ठेव की, या परतन आणि दलित देशातल्या तोस कोटीपैकी अकांठेकी कोटी विश्वासघातक निषणार, तुला शाप देणार, तुला शिब्या देणार, तुझा शिरच्छेद स्वतःच हातांनीच करणारे असणार, तरीही तुझा पुढे गेले पाहिजे मगळे जग काय वाटेले ते करो, तू अकेटा तर तुझ्या देशाकरिता झुजत मरण्यास सिद्ध आहेस ना ? पुरे ! क्रांतीची सामग्री तुझ्यापुरती तुझ्यापाशी जुळली तर गग ! चल, अकांठेकी कोटी सरकारा साक्षीदार हातील हे गृहीत धरून चल त्या अुरलेल्या अश कोटीत काणीतरी तुझ्यावरील राहणारा किंवा तू मेल्यानंतर तुझ्या मागून येणारा मिळेल तोही न मिळाला तरी तू चर ! मायेधरूपणापेक्षाही मायफिरूपणाच अखादी भूकपोय बुलाढाल आता करील तर करील !')

या मायेफिरूपणाच्या विचारगणनेने अुत्कृष्ट झालेल्या ह्या क्रांतिधारकाम भयंकर शिष्टा अंकून अधिकच अुन्माद चढल्यासारखा दिसू लागला श्री मालवीयाचे 'अम्बुदया' सारखे प्रमुख पत्र म्हणत -

'खटल्याच्या निवालाच्या बळकट दृश्य खरोखर अपूर्व होते शिक्षा ऐकिल्यानंतर ते नातिकारक जेव्हा जावयास निघाले, तेव्हा त्यांनी प्रथम अेकमेकांच्या गळ्यात मिळवा मारल्या आणि डोळ्यातून गळत असलेल्या प्रेमाभूत त्यांनी अेकमेकांचा निरोव घेतला. त्या वेळेस न्यायालयात अुस्थित असलेले लोकही रडू

लगले. श्री. रामप्रसादजी, श्री. राजेंद्रनाथ लाहिरी, श्री. रीशानमिंग—ज्या त्रिवर्गाना फाशीची शिक्षा झाली होती आणि श्री सन्याल याना जन्मठेप झाली होती, त्या चोघाच्या चरणास जितर सर्व दडितानी भक्तिपूर्वक स्पर्श केला ततर श्रीयुत राम-प्रसाद याचे घुरीणत्वाखाली ते सर्व 'वन्दे मातरम्'ची तुमुल गर्जना करून अेक हृदयस्पर्शी गीत म्हणत न्यायालयातून पाऊ लागले.'

'जिच्या त्रेमासाठी आम्ही प्राणही ओवाळून टावीत आहो, त्या भारत-भूमीचा वायु आता आम्हास कुठला द्याय़ोच्छ्वासास मिळणार ! चिता नाही ! हे स्वदेशा, तुझे कल्याण हावो—आम्ही आता निघालो हे मातृभूमि, तू सुखी राहा म्हणजे झाले—आम्ही तर आता चाललो ! ! !'

हे बापव, हे माणे गात जे फाशीच्या खावाकडे जात आहेत ते देशभक्त सर्व हिंदु आहेत साधनाच्या विषयी त्याच्याशी आम्ही सर्व समत नसली तरीही हें घ्यानात ठेवण्यासारखें आहे की, त्याच्यात हें तेज आणि हें धैर्य ह हिंदूची गीता वाचूनच उत्पन्न झाले त्याच्या अुपस्थितीत तरी 'हिंदु दुर्बल आहे, हिंदु भ्याड

काकोरीच्या क्रातिवारकाचे नाव कैकून तरी सायब व्हा आणि आपसातील यादवी घड करा

आणि अग्रजहो, तुम्हीही या दृश्याबळे जरा गभीरपणे पाहा आमची आमच्या पुढाऱ्यास विनती आहे की, त्याची, जेव्हा आता रॉयल कमिशन अगळे येतील तेव्हा त्याचेपुढे निभंयपणे या क्रातिकारक 'माथेफिरू' चा इतिहास घाबून दाखवावा आज बीस पन्नीस वर्षे सरकारने आपल्या मात्यातील सर्व शस्त्रास्त्रं या क्रातिकारकावर सोडून पाहिली आहेत छाधीवदी, सधमवदी, काळे पाणी, फाशी, मारहाण, जाच, आत्मिक पीडन, दैहिक पीडन, विविष्ट दडक, सैनिक दडक, धडुवा, वेयोनेटे, विमान, बाँब, सरसहा कत्तली-सर्व प्रकारची आयुधे सरकारने या माथेफिरूवर योजून पाहिली पण या मूठभर लोकांच्या संप्रदायाची बीण भुयाराभुयारातून वाहतच आहे-ह या काकोरीच्या अगदी आजच्या क्रातिकारकाच्या अदात भुशतेस साक्षी ठेवून सांगा सांगा की या अमर्त्य क्रातिकारकासही मारण्याचा मार्ग आहे आणि आश्चर्याची गोष्ट की, तो अगदी सोपा आहे तो म्हणजे हाच की, जें हिंदुस्थानचे स्वतंत्र्य शेजरी नेव्हा तरी घावे लागणारच आहे ते तुमच्या आमच्यातील लाखो लोकांचे रक्त साडण्याच्या आधीच सुखासमाधाने देऊन टाकून या त्रिरडीस आलेल्या प्रकरणाचे पर्यवसान आनंदात करा अजूनही जर अग्रज राष्ट्रांने मोक्कळा गनाने हे धोरण स्वीकारून बंध प्रगति (constitutional) रावण व रण्यासारखी परिणामकारक राज्यघटना मुद्द वेली, तर तिच्या किंचित् विरगामीच्या कार्यपद्धतीसही स्वीकारणे ह, हे क्रातिकारक राजनीतिदृष्ट्या आपले कर्तव्य समजतील अतःच नव्हे तर, जर ती राज्यघटना देताच अंग्लड निष्कपट रीतीने भारताशी समानतेचे सहकार्य करू लागेल, तर तेही अंग्लडशी तितक्याच निष्कपटपणे भुमपताच्या कल्याणास अनुरूप असे सहकार्यही करू लागतील

♦ ♦ ♦

क्रांतीच्या ठिणग्या

काकोरीच्या क्रातिकारकास नेजन्ड कोर्टात ज्या शिक्षा काढण्याच्या कमी घाटून हायकोर्टात त्या अधिकच भयंकर प्रमाणात वाढविल्या आहेत व्हा वर्षे, बीदा वर्षे अशा शिक्षा जन्मतेपीपयंत वाढविल्या ! अपिलात शिक्षा कमी होतील म्हणून अपिले झाली पण क्रांतीच्या काकोरीच्या कटाच्या ठिणगीने दाढी पेटलेल्या हायकोर्टी क्रोधास, त्या क्रातिवारकापैकी तिघांचीपास फाशी झाली अमताही, तेवढा वळी पुरेसा न वाटून, त्याने त्या कटातील मडळीच्या आधीच भयंकर असलेल्या दादा अधिकच भयंकर प्रमाणात वाढविल्या !

ज्यास पाच वर्षे मध्यम तारावाम होता त्यास ती दहा वर्षे दिला, ज्यास दहा वर्षे द्वीपान्तर होते त्यास जन्मठेपी दिल्या । तरीही अेकड्यावरून न्यायाधी- शास दयेचा विचा सोम्यतेचा लवले नाही मिचला नाही अस अनुमान मात्र कोणीही करू नये कारण अितराच्या वरी त्यानी अत्यंत बठोरपणे शिक्षा वाडविल्या, तरी बाहीच्या शिक्षा त्यानी मदयपणे वाडविण्याचे माफ नाकारित बुदाहरणाच, सेरास वोटति ज्यास फाशीच्या शिक्षा झाल्या होत्या त्यानीही अपील केले होते पण हाय- कोर्टाने सदय अत करणाने, अितर कटवाल्याच्या शिक्षा दुपटीने वाडविल्या असताही, फाशी दिलेल्या मिशेवर ही जी अपिले झाली त्याच्या शिक्षा मुळीच वाडविल्या नाहीत त्याना सेरासवोटाने दिलेली फाशीच काय ती पुरे, असे ऐकमताने बुदार- पणे घोषित केले या ओदाराविषयी न्यायमूर्तीचे आभार ज्ञातिवारक बटवाले मानितोलेच हो । जसा अितर शिक्षा दुपटीने वाडविल्या तशी प्रत्येकास सेंगने या जन्मापुरत्या दिलेल्या अेका फाशीच्या मिशेही दुपटीने वाडवून पुढील जन्माची फाशीही देऊन टाकण्याचे हायकोर्टाने मनात आणिले अगते, तर त्याचा कोण हात धरणार होता ।

अेका ज्ञातिवारक बटवाल असा अत्यंत बठोर शिक्षा दिला की बाकीचे ज्ञातिवारक मिळून त्या नादान बडणार नाहीत अशी जर हायकोर्टाची विचा त्याच्यावर झुम्या असणाऱ्या नरकाराची समजूत असेल, तर ती मात्र सफल होण्याचा तितकामा रंग सध्या दिसत नाही कारण, ही बाकोरीच्या बटाची ठिगगी, त्याच्यानील फाशी जाणाऱ्या तीन चार ज्ञातिवारकांच्या झुप्पाण्ण रक्ताच्या मिरा तुटताच झुगळून पडणाऱ्या लालभडक सडपात बिनते न विज्ञते ताच, वगाल्यात आणखी अेक भयंकर कट झुघडवीस यण्याच्या मागान लागला आहे अेका घरास वेग घालून पोलिसानी कित्येक वांव, बंदुका, पिस्तुले आणि ज्ञातिवारक वाडमय धरिले जाहे त्या घरातील घरधनी त्याचा भाऊ त्याची दोन बर्नी मुल निरनिराळ्या ठिकाणी पकडली गेली असून बडत्याचा गावभर गुप्तता घुमाकूळ चालला आहे आनल्या आत घुमण्याच्या जातीची ही आणखी अेक ठिगगी वर झुडून सत्तेच्या काद्याची दाढी पुन पटविले जाहे नाकोरीच्या कटवाल्याची आज दाड वर्पावर जी दुदसा आणि हाल चालले जाहून आणि हाय- कोर्टानिल्या अपिलाचा वर जी भयंकर निकाल दिला आहे त्यामुळे ज्ञातिवारकाचे मरणमारणाच झुघ झुघोर्गे दद पडलले दिसत नाहीत विचा त्या झुघ झुघागात पोस- ण्यास आणि त्यास लागणारी शस्त्रास्त्रादि माघनसामग्री जुळविण्यास लागणारा लाचो रुपयाचा आर्थिक निधि जमविण्यासाठी घाटण्यात येणारे राजकीय दरबडेही झुवरत्या पथास लागण्याच बाहीही चिन्ह दिसत नाही वर आठवड्याम बहुधा

राजकीय दरबंदे पडतातच आहेत अति मारण्यासाठी म्हणून वगळतात अनेक पुढारी लोकांस मध्यतरी दृष्टिवद्ध, स्वल्पवद्ध, कारावद्ध करून ठेवले, पुन सुभाष बाबूसुद्धा त्याच्यातील अनेकांस सोडून देण्यात आले पण क्रान्तिकारक चळवळ आतल्या आत घुमसतची घुमसतच आहे

पक्षाच्या ठिणग्या जुडताच त्यावर नातिकारकास फाशीवर चढवून त्याच्या अण्णोण रक्ताचा सडा घालण्याचा अुपाय असा निष्फळ होत आहे त्या क्रांतीच्या फाशीवरून असळणा मा रक्ताच्या सड्यानी त्या ठिणग्या विजित नाहीत तर आगी-वर ओतलेल्या राकेटप्रमाणे अलटा भटवाच घेतात ! पचवीस वर्षे हा क्रांतीचे रक्त शिंपडून क्रांतीच्या ठिणग्या विजविण्याचा अुपाय सरकारन करून पाहिला आहे पण तो काही पुरतेपणी सफल होताने दिसत नाही तेव्हा अजून तसे सरकारने क्रांति विजविण्याचा सरळ आणि सफल असा अुपाय—जो अतिहासाच्या वैद्य-शास्त्राने आणि जगाच्या अनुभवाने अगदी रामबाण म्हणून ठरविलेला आहे, तो योजून पाहिला नातिकारक जी क्रांति करू म्हणतात ती आपण होअूनच करून टाकावी आणि हिंनुल्यानास स्वातंत्र्य देअून टाकून या क्रांतिकारक वृक्षाच्या मुळा-वरच कुहाड घालावी !

पण हा अुपाय सरकार करणार काय ? क्रांति मरणार काय ? अतिहासाची पुनरावृत्ति झाल्याचाचून राहणार काय ? काय ? या दैवदुर्विलसितास करावे काय ?

चाललेल्या पवित्र युद्धात लढत आहेत. त्यांतही जर चीन स्वतंत्र झाले, प्रबळ झाले तर त्याचा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या आकाशास पाठिंब्या मिळण्याचा अधिक संभव आहे. अशा स्थितीत अंग्रजाच्या आपल्या पायातील वेड्या तोडून टाकण्याबिनाही पौरुष अशी नसणाऱ्या हिंदी सेनेने, केवळ अंग्रजाकडून दिल्या जाणाऱ्या चार बंद्यांच्या बेतनासाठी चीनच्या जरडीचा पोट घेऊन त्याच्या पायातही अंग्रजी वर्चस्याच्या वेड्या ठोवण्यास साहाय्य व्हावे, ही अत्यंत नीचपणाची वर्तणूक कोणाही भारतीय मनुष्यास लाजिरवाणी वाटणारी होतीच. तेव्हा बरिष्ठ विधिमंडळाने हिंदी सैन्य चीनकडे लढण्यास धाडू नये, म्हणून सरकारास बजावून सांगितले; पण ते न ऐकता अंग्रजांनी चीनला हिंदी सैन्य धाडलेच ! विधिमंडळाच्या हातात शाब्दिक निषेध करण्यापलीकडे काहीच सत्ता नसल्याने ते विचारें हतबल होऊन चूप राहिले !

पण हिंदी क्रांतिकारकांचे बळ नुसतें शब्दातच साठविलेले नसतें. विधिमंडळाचें शाब्दिक बळ जेथे जेथे सपते, तेथूनच त्यांचे अग्र अग्रमुखी होतात चीनला हिंदी सेना विधिमंडळास न जुमतता अंग्रजांनी नेताच बिनात असलेल्या हिंदी क्रांतिकारकांच्या गुप्त सस्यानी, गुप्त आणि प्रकट अग्रगामी त्या सेनेतील शौर्यादिक सैनिकांच्या गाठी घेऊन त्यास सांगितले की, 'अरे, स्वतंत्रता मातृभूमीस पार-तंत्र्यातून सोडविण्याचे तुमचे वर्तणूक ! तें तर तुम्हास करवत नाही ! तेथे तुमच्या या मित्रा आणि दाढ्या आणि तरवारी शेळीच्या दोपटासारख्या मैग्या होनात ! पण तेवढे पाप तुम्हास नरकास धाडण्यास पुरेसे नाही, म्हणून का तुम्ही आता या चीनलाही दास्यात देऊलयास अजिबे आला आहात ? आपल्या मायभूमि दास्या-

गेले क्याटन, शाघाय, हाँगकाँग अित्यादि प्रमुख नगरातून हिंदी राज्यव्हातिका-
काची गुप्त सस्थांची जाळी पसरलेली असून त्याचे सर्वे घोरण चिनी राष्ट्रीय
पक्षास साहा देऊन अिग्रजाचे नाव खाली करण्याचे आहे आशा ही की, चीनमधून
अिग्रज बुठला की त्या चीनच्या राष्ट्रीय सरकारच्या पाठिंब्याने आणि रशियाच्या
सगनमताने अिग्रजाशी त्या दोन राष्ट्रांची लढाई जुपताच ब्रह्मदेशाच्या सरसीमे-
वरून बड करून हिंदुस्थानवर स्वारी करावयाची आणि राज्यव्हातीचा झडा हिंद-
भूमीवर पाय ठेवताच अुभारावयाचा ।

पण चीनमधील हिंदी राज्यक्रांतिकारकांचा डाव अिग्रजाच्या लक्षात आल्या-
वाचून थोडाच राहणार होता । त्या डावाचे मम विधिमंडळातील, खादी मंडळा-
तील 'तुम्हा आम्ह' अिग्रजी चावकाखाली माणसाळनेत्या मदाच्या लक्षात येणार
नाही आपणास तो अेक केवळ 'पोरखळ' वाटल, मायेफिरूपणाची अेव लहर
घाटेल पण अिग्रजास त्या डावातील अथ तव्हाच वळला अिग्रज विधिमंडळ,
खादी मंडळ अित्यादि सम्य सस्थांच्या माणसाळनेत्या निरुपद्रवी टावाकडे कौतुकाने
पाहतात वसतात ह्यास वेळी अवेळी 'वाहवा । भले ।' म्हणून त्यातील निरुपद्रवी-
पणाच्या प्रमाणात अधिनाधिक भलाजी पण देतात, पण क्रांतिकारकांच्या डावाचे
नाव काढताच कसे अगदी तत्काळ पिसाळून, दिसेऊ त्यास चावू लागतात ह सव-
द्युतच आहे अिरडे अितर चळवळीच्या म्होरक्याची अेशा हजार लोकांची सभा
भरून कडकातील कडक भाषा बोलत वसंगी तरी मळून स्वस्थ होप घेत अस-
तात पण अेखाड अठरा वपाच पोर जरी अेखाडा क्रांतिकारक पाव बोलल तरी
अेकदम 'रानाच्या विवड लढाई' म्हणून रणशिगे फुकली जातात अठरा
सर्पांच्या क्रांतिकारकांच्या मायेफिरूपणाची अेशी हजार मायेघर पाराहन अिग्र-

प्रातिपारख हे स्वारी करण्याची सिद्धता बरीत आहेत, ही गोष्ट अग्रजी राजनीतीचे सूक्ष्म दृष्टीस दिसताच त्याचे पटाभीत बुद्धिमत्तेस तिचे महत्त्व तत्काल समजून आल आणि त्यांनी हिंदुस्थानचे वायव्य सरसीमेवर ज्याप्रमाणे युद्धाची मज्जता आजवर ठेवण्यास ते शक्य असत, त्याचप्रमाणे आता हिंदुस्थानचे पूर्व सरसीमेवरही लढाईची सज्जता ठेवण्यास जिल्हा तत्वाळ झटू लागे

आजपर्यंत सरसीमा (मरहट्ट), आणि सरसीमेवरची युद्धाची सिद्धता म्हणजे म्हणजे वायव्य सरसीमा वायव्य ती हिंदी लोकांच्या दृष्टीसमोर असा राहो रंगिया पूर्वी ताडूनच येणार होता अफगाणिस्थानही तिकडूनच स्वारी करण्याच्या जुधोगात असतो गारदी जातोही, हिंदु लोकांच्या नाशाम तत्पर होऊन लूटमार बरोत निवडूनच घाये छाप मारितात म्हणून आजवर हिंदुस्थानला त्या वायव्य सरसीमेची वायव्य ती निंदा असे हिंदुस्थानची पूर्व सरसीमा अगदी निरपद्रवी आणि पूर्वी मध्य अमल्यान आणि नंतर दुयेंळ झाल्याने, दुसऱ्या आणि त्यातही त्याची दबभूमि असलेल्या हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याचे ज्याच्या मनातही आल नाही असा तिकट आणि चीन या राष्ट्रांनी व्यापलेला जसस्थाने दातकोसतक हिंदुस्थानास पूर्व सीमेवर युद्धाची सज्जता म्हणजे वायव्य याची बरपाही अुरली नव्हती पण जेवढी आज वायव्य सरसीमेप्रमाणेच पूर्वसीमेवरही युद्धाची सज्जता ठेवण्याचा प्रसंग मरहट्टावर गुजरला आहे वारण, अफगाणिस्थानास पुढे वरून रशिया जसा वायव्य सीमेवर स्वारी करू पाहत आहे, तसाच चीनदेशास पुढे वरून रशिया पूर्वसीमेवर स्वारी करू पाहत आहे आणि त्या दान्ही बाजूनी या महायुद्धाचे सुदोपसुदीत आपणही लग्न लागला तर पाहावा म्हणून हिंदी क्रांतिकारक फार दूरवर परिणाम करणारा राजकारणा डाव टाकून आणि अग्रजाच्या शत्रूणी सगनमत करून हिंदुस्थानवर क्रांतिकारक सेनेची चढाई करू पाहात आहेत

यासाठी, त्यास ताड दता यावे म्हणून दूरदर्शी अग्रजांनी आजपासूनच ब्रह्मदेशाच्या सरसीमेवर मोठी प्रचल सज्जता चालविली आहे त्या सीमेवर विल्ले वाघण्याच काम वेगाने चालल असून मोठमाठे सैनिक-भाग तिथे बसवण्यात येत आहेत त्यावर मुत्तलेल्या वदिवानाच्या टोळ्याच्या टोळ्या घाडण्यात येऊन त्याच्याकडून कार्य करून घेण्यात येत आहे त्याप्रीत्यय घनसमूहही सुरू असून त्या सीमेवर चाललेल्या या भावी महायुद्धाच्या पूर्वसिद्धतविषयी कोणतीही बातमी निवा सैन्याच्या हालचालाची गुणगुण प्रसिद्ध करण्याची बडक बंदी करण्यात आली आहे

अफगाणिस्थानकडच्या जेवढ्या स्वाच्या - शिकंदराच्या स्वारीपासून ता पर वाच्या जिहारी गुडापयत - झाल्या त्या हिंदुस्थानास दास्यात दडपून ठेवण्यासाठी होत्या पण ब्रह्मदेशाकडून होणू पहाणाऱ्या या पूर्वसीमेवरील ही स्वारी चालाच तर हिंदुस्थान जिकण्याकरिता हाणारी नसून जेवळ अग्रजास हिंदुस्थानातून हाकून

त्याची शक्ति कमी करण्यासाठीच होणारी आहे. अंग्रजांच्या साम्राज्याचे तुळडे बुडविण्यासाठी, त्या साम्राज्याचें जे प्रत्यक्ष हृदय असें हिंदुस्थान, त्यावरच आघात करिता यावा, अंग्रजांना हिंदुस्थानातच पेचात धरिता यावें, जेवढ्यापुरतांच, त्यांचा स्वारीचा वेत आहे. त्याचें आणि त्यांचेसह सहकार्य करीत असलेल्या हिंदी क्रांतिकारकाचें असें धोरण आहे की, हिंदुस्थानच्या पूर्वे सीमेकडून अंग्रजांस टांच दिली असता त्यांची शक्ति विभागेल आणि जातून हिंदी लोक क्रांति करून थुड-सील ! काय वेढें धोरण हें ! विघ्नमंडळे, सादो-मंडळे, गिबोत्सव, शुद्धि, स्वदेशी अत्यादि अत्यंत अपयुक्त आणि सुद्धासीन बुद्ध्यांनीं वेंठी प्रगति करण्याचें सोडून या क्रांतिकारकांच्या कानठाळचा धसविणाऱ्या पोरखेळाच्या घोडदोडी प्रगतीत शिरून दातवीत फोडून घेण्याचे सफट स्वतःवर ओढून घ्यावयास आम्हा सभ्य गृहस्थास वेड धोंडेच लागतें आहे ! !

परंतु आम्हास नवलें तरी ब्रह्मदेशातील काही लोकावर मात्र या वेडाची थोडीशी छाया पडत असल्याचें दिसते. कारण, त्यांच्यातील धन्याच लोकांनीं केवहा-पासूनच अर्शा हाणगी करण्यास सुरवात केली आहे की, जर बघी ब्रह्मदेशाच्या सर सीमेवर चौम आणि अंग्रज याचें युद्ध जुपलेंतर आपण अंग्रजांस घगाची वा जगाची शक्तिवित्ही सहायता देणार नाही. कोण ही वंडगिरी ! सरकार महात्मा गांधीस का तिकडे धाडोत नाही ! ते गेले तर मत्य, अहिंसा नाही तर निदान वनसात्याहार अशा कौणत्या तरी गालभह मुदांड तत्त्वाच्या नांवाखाली तेव्हाच ब्रह्मी लोकांस समजावतील की, अंग्रजांनीं असा युद्धाचे वेळीं निरपेक्ष, विनवट, विन-वोभाट, मागतील तो सहकार करणें आणि साह्य देणें हेंच खऱ्या असहकारितेचें लक्षण आहे. मागे जर्मन लोकांस मारण्यासाठी महात्माजींनीं सैनिक जमविले तसे आता रशियाविरुद्ध सैनिकभरती करणें आणि रशियन-बिन्याची हिंसा करणें हीच खरी अहिंसा आहे. आणि असा रीतीने अंग्रज आपला अमित्र आहे म्हणूनच

जर्मनाची वत्तल बुडविण्यासाठी अग्रजी संन्यात हिंदी शिपायाची भरती करीत 'स्वराज्याच्या सरळ मार्गावर' भरघाव चाललेले होते, त्याच वेळेस शेवडो प्राति-कारक तरुणासह गुप्त रीतीने हा तरुण संन्याल, भरती झालेल्या पलटणीतून वडाचा अप्रदेश देत स्वराज्याच्या वक्र आणि रक्ताळ्येच्या मार्गाने भरघाव चाललेला होता.

ते वड फगले, लाहोरला मोठमोठे गुप्त वटाचे घटले होऊन अग्रजाचे राज्य अल्हसे पाडण्यासाठी आणि भारतीय स्वातंत्र्यसंपादन करण्यासाठी शस्त्र धारण करून रणागणात भ्रूतरण्याच्या अपराधास्तव शेवडो फांसी गेले, जहाजें भयन जन्मठेपी-घर घाडण्यात आले—त्याच घादलीत घर्षाद्वनाय संन्याललाही काशीचे कटाच्या घटल्यात जन्मठेपीची शिक्षा झाली त्याचे नादाने त्याचे वधूही या वटात गवमले होते, त्यानाही वडीची शिक्षा झाली, संन्यालचे घरदार जप्त करण्यात आले, त्याच्या गातलगाचे मागे मसेमिरा लागला. त्या अद्ध्वस्त वृद्धात त्याची ती वृद्ध माता श्रीमती क्षीरोदवासिनी देवी तेवडी जुरली

शोकाने विव्हल झाली असेल नाही ती माता ? होय ती विव्हल झालेली होती घडील मुलगा वयात आल्यावर घरचा सत्तारतो सभाट्टील आणि वृद्धपणी माझ्यावर पडलेल्या वैद्यभ्याच्या घाल्याखाली चुरडून गेलेली हीच माझी वाळे सतति-मपत्तीने युक्त होऊन माझी सेवा करून गाते पाग फेडतील, ही तिची आगा जळून गेली होती तिच्या घडील मुलाने वयात येताच त्या आर्षाचे पाग न फेडता, तिची विचारपूग देखील न करता तिनडे काळेपाण्यावर जाऊन तेगचा पाणा फिरविला आणि जिनडे घरादारावर नागर फिरविला त्याने त्याच्या अितर भावानाही त्याला लागलेले देशस्वातंत्र्याचे दिव्य वेड लावून दिले, त्याचाही नाम घेला, अितवेच नव्हे, तर त्याच्या सगतीने त्या त्याच्या आजीला देखील त्या सासगिच वेडाने पछाळले !

—अणि तिचे अजाड घरही तिला भरलेले दिवू लागले अदमानात तिचा घडील मुलगा जन्मठेपीच्या शिखेवर असताना तिची त्याला जी पने जात त्यामध्ये आपल्या चारही मुलांनी स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ घेतलेल्या व्रतापायी आपला ससाट अद्ध्वस्त केल्याविषयी तिने अेना शब्दानेही चारा व्यक्त केलेला नसे !

पण लवकरच तो पुन्हा तिला भेटणार नाही असा वठीण जन्मठेपीच्या शिखेवर गेलेला तिचा पुत्र योगायोगाने तिला लवकरच भेटला जन्मठेपीची वीस वर्षांच्या शिखेची पाच वर्षांचा मूट मिळून राजक्षमेच्या अुलाढालीत संन्याल मुटले, आणि अदमानातून घरी परत आले त्याचे तिचे भाबूही कारागारातून आणि राज-कोपातून मुक्त झाले त्या वृद्ध आणि निराश क्षीरोदवासिनी देवीच्या 'हेचि देही हेचि डोळा' पुन्हा सर्व मुले भेटली जे सगट जन्मात पार पडणार नव्हते त पाच-वर्षाचे आत पार पडले तिच्या भ्रताराचे आकस्मिक निघनानंतर प्राणातून पली-कटच्या प्रेमाने वाढविलेली आणि क्रातीच्या वादळात मध्यतरी नाहीशी झालेली

तिची कच्चीवच्ची तिच्या घराट्यास आणि तिच्या पखाखाली पुन्हा अकसहा गोंळा झाली आनंद झाला. पर भरले

—पण कोणाचे घर भरले ? धीरोदवासिनीचे घर भरले तथापि तिच्या मुलाला आणि त्याच्या सगतीने आता तिलाही त्या घराला स्वतःचे घर म्हणावेसे वाटतच नव्हते, जिवावर आले होत पण शेपटावर गेले असे समजून आपल्या देवाने अदमानून परत आलेल्या मुलास 'नोवरी कर कशी ! आता मात्र जपून राहा वर ! मरू दे तो देश सकटात ! तुम्ही तुरगात पडलात तेव्हा अंबजन देसील मला भीक घालीत नव्हता ! अशा या लोकासाठी कशाला मरतास ! ते सगळे तू गेलास तेव्हा म्हणत 'मला बाय त्याच ?' मग तू तरी पगाला मरतोस अशा वृत्तधनारिता ?'—अित्यादि शहाणपणाचा थपदेश धीरोदवासिनीने आपल्या मुलास दिला असता तर त अगदी स्तुत्य नसले तरी क्षम्य होत, पण तिने तसा थवार शब्दही काढला नाही !

गवडास जसे मातीत विरतावा धेववतच नाही तस सन्यालाला धरी वरमेचना [वाढळाशी झुजणे होच जशी गरड्यां घरमणूक तशीच धीरात्म्याची] देशवीर सन्याल आणि त्याचे तिचे भाऊ पुन्हा कातीच्या भयवर नियत चूर झाले त्या जनक-जननी-जननी भारतमातची हाच त्याच्या हृदयात सारली प्रतिध्वनित हाथू लागली ते त्याच्यासारख्याच जाग्यल्य आणि अधोरी कातिकारणासह शस्त्रास्त्रे जमवीत, रागकीय स्वातंत्र्याच अग्रजाती णीध घेऊ-देऊ चक्कमवी लढत, सरकारी निधि वळवावीत, आगगाट्या लुटीत समुपत प्राप्तभर पुन धिगाणा पालू लागले त्याचे तेच प्रकरण पुढे काकीरीना खटला म्हणून प्रसिद्ध झाले !

त्या खटल्यात सन्यालाला पुन्हा जन्मठेप झाली त्याच्या भावानाही पुन्हा शिक्षा झाल्या ! वर्ष दीडवर्ष पोलिसांना तिच्या मुलास तिच्या घरून पुन्हा घेऊन नेल्या-मामून ता मुलाना काकारीच्या खटल्यात जन्मठेपीच्या दुसऱ्या शिक्षा लागेता त्या धीरोदवासिनी देखीने खाणे, पिणे, राहणे, निवणे जित्यादि शारीरिक आवश्यकतेच्या गोष्टीतही अत्यंत त्रान सोमला, उळ सोयले, दुख सोसले ! — पण अेका शब्दानेही 'मरो तो देश ! जळा ते स्वराज्य !' असे म्हटले नाही ती माता होती तिची चारी मुले दहा बारा वर्षे सारखे पालिस अटकेत जावून सुटत आणि पुन्हा पडत होती अर्थात् मुलाच्या ताटातुटीने ती बिब्हल हाजी, पण अेका शब्दानेही त्यांना स्वातंत्र्य मुद्रापामून परावृत्त करीना ! झुठ त्यांना विजय मिळो म्हणून ती त्यांना आशीर्वाद देवी ! कारण ती नुसती माताच नमूग धीरमाता होती स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ आपली मुले तिने देवाला आणि दसाला मनोभावाने अर्पणच केली होती शचींद्रनाथ सन्यालाला दुसरी जन्मठेप होवून ते पुन्हा वारानारात पडल्यानंतर आणि तिची अितर मुलेही दुरावल्यानंतर धीरोदवासिनी झुरणीस लागली, आणि मुलापाचून तळमळत आजीची जी अवस्था होते, ती तिची झाली झुरत झुरत

धीरमाता क्षीरोदवासिनी

स्वातंत्र्याच्या मुखनीमाजी जन्म स्वतंत्रांचे

गुलामगिरीच्या अक्षिरड्यावरि गुलाम निपजाचे ! !

—मिहण्डचा पोवाडा

मागे 'श्रद्धानंद' मध्य वाकोरीचे कानिवारख या लेखात श्री रवींद्रनाथ सन्याल याचा अल्छेस वेळेला होता आणि त्याचे छायाचित्रही दण्यात आले होते त्या प्रवर दशमकत वाराहस्याम काकोरीच्या क्रान्तिकारकाच्या वटात आनम बाळ्या पाण्याची भयंकर निशा मिळालेली आहे त्याच रवींद्रनाथ सन्याल याच्या बूद्ध मातेच नाव श्रीमती क्षीरोदवासिनी दवा ह हात

तो बूद्ध धीरमाता, तिचे पुत्र देगत्वातभ्यासाठी कारागारात जमठेरीच्या भयंकर निशाच्या बड्या ठोकून यद घालेल अनना, घरी बेवटा त्याच्या स्मरणाने घिहून हाजी, परंतु त्यास, स्वदेशसेवेच्या भीषण दिव्यात यदा दवी म्हणून सरत्या द्वासानेही शागीबाब देत अप्रिल १९२८ मध्य मृत्यु पावली

तिच्या अेकदर चार मुत्र होता वडील मुत्रात साधारण वजात येतो न घतो तोच तिचा भ्रतार वारंग आणि त्या चित्यापित्याच्या भरंग-पोपणाचा भार श्रीमती क्षीरोदवासिनी देखी यानवर पडला तें कुटव मूळच बगली पण पारा दिवसापासून काढासच त्याचा निवास होता त्याचा बाप वारल्यामुळे अुपडा पडलेलीही चारी मुल आपल्या भमतच्या पत्ताग्याली पानून ही दु खी आजी अगा आरोन कालक्रमण करू लागली बी, लवकरच माया वडील मुत्रात वयात यमील ससाराचा भारसमाळील आणि माच्या बाघवयाचे दिवस काटुत्रिक चानदात घालवून माझ्या वप्टाच पारणे फेडील

पण तिचा तो वडील मुलगा जसजसा वयाउ यथू लागला तसतसा ज्या मातेने त्यास सामाळल तिच्याहून दुसरीच अेक मुनि त्याला आवपण करू लागली ता तिच्या आजीची आजी मातची माता म्हणून सबोधून आपल्या आजीला विसरत चालला ! आपल्या आमाच्या खाद्यावर पडलेला ससाराचा भार समाळण्याचे सेडून तो त्या परम मातेचा ससारासच आपला ससार मानून तिच्या दुस्मानाठी तो पुरू लागला तिच्या मोचनासाठी पृजु लागला त्याच्या त्या दु खी आजीच्या घरी तिची नुमता भेट येण्यासह्रा त्यास सबड मिळेनाशा झाली कारण, रात्रदिवस तो त्या त्याचे मनास आवपण करून हरून नेणाऱ्या दिव्य मुर्तीच्या मदिरात 'हे भारत-माते ! हे जननी ! हे जन्मभूमि !' असा ध्यास घरीत पडलेला जसे आजाला

जननी म्हणण्याचे विसरून स्वजातीलाच 'हे जनक-जननी-जननी !' म्हणून आधी म्हणू लागला !

१९०५ ते १९११ च्या क्रान्तिकारकांच्या आगळाभू चळवळीचे ते दिवस होते. त्याच्या अग्र घंटाच्या अग्रतेसच तरुण अंतःकरणे मोहून जात होती आजीवाप, बायबा-मुले, घरदार याची दृष्टी त्या दिव्य ध्येयाची आणि त्या अग्र साधनाची दैवी दारू जो अंकदा पिळी तो तरुण धुंद होऊन त्याच्या दृष्टीस दिसेनाही होत. त्याच्या दृष्टीस अनेक दृश्ये दिसे. भारतमाता, ती 'जनक-जननी-जननी' दास्याच्या शूखलात अलडलेली आहे आणि तिच्या तीस कोटी सत्तागातील जात्या-येत्यास हत्कावीत आहे 'प्रथम पुढे होऊन या माझ्या विमोचनार्थ पेटलेल्या महात् अग्नि-कुशात धुडी घालून बलिदानाच्या नवसाची सत्ता पुरी करण्यास कोणी प्रथम पुढे येतो आहे काय ?'

या मनोवृत्तीने अस्फूर्त झालेला तरुण, सहाय्यपणाच्या विभा भूखंडपणाच्या मंद अग्रदेशाच्या टप्प्यावाटेर गेलेला असे प्रकृति विवृतीसारखी आणि विकृति त्यास प्रकृतीसारखी वाटे घरचा ससार बुडवून दारचा ससार तो धाडू पाही जीवन मरण वाटून त्यास मरणात मजा वाटे. कार्यावाजेतून त्यास काशीयात्रा अधिप पुण्यप्रद वाटे सर्व जिवन सहाय्याचा अनुदेश त्यास अंकू येअनासा होअी आणि मैलेल्या आत्म्याचे वाचाहोन यवतृत्वाचे त्यास अक्षर नि अक्षर अंकू येअी.

शिंदोर शचीव्रनाथ सन्याल त्याच वस्तूत्यास भाळ्या आणि त्याच आग-गिळू पयाचा अनुपायी झाला काशीला त्याने क्रान्तीच्या 'जीवधेअू जीवदेअू' सपया घेतल्या क्रान्तिवारकाच्या वाटात मिळून तो बांबची विद्या सिपरा, दास्रे सचवू लागला, महाबुद्धाचे धामधुमीत आपले शिर आपले हातात घेअून सर्व हिंदुस्थान-भर वड वरून क्रान्तिवारकाच्या भयवर योजनात तो भाग घेअू लागला आणि तो मैनिवाच्या सिमिरात घुमून. नाना रणे पालटून, पलटणीस फितवू लागला त्याच्या घरावर पोलीसपहारे वसले दिल्लीच्या गव्हर्नर जनरलवर बांब फेअून सत्तेच्या सामर्थ्याच्या हत्तीच्या अवारीत व्हाअिसरायाम घायाळ वरण्याचे अमानुष वृत्त वरण्याच्या त्रातिवारकाच्या मोषणसाहसाने आणि त्या प्रकरणी अनेक खोब फामावर चढविले अमनाही त्या दृश्याने ज्या सन्यालचे मन चंचल न होता अधिगत रणात्मक होअून कुठडे त्यास लाहोरला, फिरोजपूरला, नोमागाटाभाहत्त्या सुखीन, यालासाहत्त्या लडाअीत झालेअस पाणिवारकाच्या आणि अग्रजाच्या भयान चकमकीत त्रातिवारकाचे वेवढी तरुण रणात लट्ग मैले अमता, फांदीवर लट्गविले जात अगता, अदमानात सेवट्यानी मोअून बांबले जात अमता, भीतीचा लेअही सिवण नाही सिवा त्याचा तो जिवत सहाय्यानी निदिलेला मार्ग त्यास टावाअू धाटला नाही. ह त्याच्या स्वभावाम राजेनेच झाले, ज्या वेळेस राज-नळेच्या नावा घेअून माधीगारखे सहाणे खोब अग्रजाम महाबुद्धान माहात्म्य देवबून

देवी क्षीरोदवासिनी ऐप्रिल १९२८ मध्ये वारली ! तिचा तो वडील मुलगा तिला भरताना माडी देण्यास देखील येवू शकला नाही ! !

मुलासाठी झुरत आधी मेली - पण भरताना देखील, आपल्या या देवप्रिय मातृभूमीचे स्वातंत्र्यार्थे झुजणारे वीरपुत्र आपल्या कुशीत झुत्पन्न झाले म्हणून ती वीरमाता स्वतःस घन्य मानीत मेली !

प्रिय मातृभूमीच्या स्वातंत्र्ययज्ञात आपण स्वतः नव्ह तर आपला वंशचा वंश पुन पुन्हा स्वातंत्र्यलक्ष्मीच्या स्थंडिलावर वळी देणारे जे काही घन्य देशवीर या हिंदुस्थानात आणि या हिंदूत निघाले, त्यात शचींद्रनाथ सन्याल याचे कुटुंबही गणिले गेले पाहिजे

त्या वीर कुटुंबातली ती वीरप्रसू क्षीरोदवासिनी - तिचे नाव, कृमारिकाती आणि गृहिणीती ! - गर्भवतीती आणि माताना ! - तुम्ही प्रत्यही प्रात काळी स्मरण करा त्या तशा पंचकन्याच्या स्मरणामितरच ह्या अशा वीरकन्याचे स्मरणही तुम्हास आणि तुमच्या देशास कल्याणकारक झाल्याविना राहणार नाही !

५

१
+ + +

पाहिजे तर शस्त्राचारी म्हणा; पण अत्याचारी नव्हे ! !

आज श्रुतिकारयना सरसकट अत्याचारी म्हणण्याचा जो प्रघातच पडल्या-
सारखा झाला आहे, तो अद्याव हलकटपणाचा द्योतक आहे. नातिकारक पक्षाचा
आजकालचे लेखक किंवा वक्ते जेव्हा सहजच अत्याचारी म्हणून जातात तेव्हा
त्यांच्यातील अनेकांच्या मनात क्वचित् त्या पक्षाविषयी 'नसतो निंदाच करण्याचा
हेतु असतो अस नाही पण शब्दाची योजना यथाथपणे पारखून करण्याची सवयच
नसल्याने ते स्वतःच्या वापाला बूढ' म्हणून न म्हणता सहज 'थेरडा' म्हणून जातात.

! मागे अवघ्या हिंदी लोकांना 'नेटिव्ह' (Native) म्हणून स्वतः हिंदी
लोकच म्हणत असत. वास्तविक हा नेटिव्ह शब्द प्रथमतः अंग्रजांनी भारतीयांस-
असिम्य, न सुधारलल, बवंर या अर्थी अुपयोगिला, पण हा त्यातील गभितार्थ न
समजून किंवा अुपसून अंग्रजांचे देखोदेखो आमिचे स्वतःचे लावही स्वतःस नेटिव्हच
म्हणवून घेत. प्रत्यक्ष राष्ट्राय सभेच्या जुम्या लिखाणात हा शब्द भारतीय या अर्थी
सरमहा आपरलला जाढले. ! पण पुढे यगनगाच्या चळवळीत, आत्मसम्मानाच्या
पहिल्या जागृतीत, या शब्दातील निव भाव झाबू लागला आणि भारतीयांनी स्वतःस
नेटिव्ह म्हणून घेण्याच साफ नाकारक अर्थ पाहून शब्द योजिण्याभितका साहाय-
पणा लोक शिवू लागले.

पुढे लोकमान्याच्या राष्ट्राय पक्षाचा अुदय होताच त्याचे शत्रू त्यास Extre-
mists 'अतिरेकी' म्हणून सयोधू लागले. त्या शब्दातील निंदागर्भ खाव ज्याच्या
घ्यानात येजीना त स्वतः लाही I am an extremist म्हणून अंटीन म्हणताना
आढळत असत ! नंतर तोही शब्द झाबू लागला आणि लोकमान्यादिकांचा पक्ष
स्वतः ला तरी 'अतिरेकी' न म्हणता राष्ट्रीय पक्ष म्हणव लागला !

पण त्याहूनही आश्चर्याची गोष्ट ही की, भारतीय राजकारणात ज्या अंकाच पक्षाने काय ते आपले डोर ठिकाणावर ठेविले होत, जो शत्रूच्या मानभावीपणाने कधीही ऐसामानही चढला नाही, फमला नाही, भुलला नाही, भ्रमला नाही त्या क्रांतिकारक पक्षाला भिक्षा, अन्न, विनयापासून तो जर्मनास मारण्यासाठी त्या जिप्रजाच्या वर्तने लढू निघण्यापर्यंतच्या सर्व वेडानी भारलेले आणि काल्पर्यंत 'स्वातंत्र्य' शब्दाचा अर्थही मला कळत नाही ' म्हणून स्वतःच सांगणाऱ्या गांधीच्या गोतावळीतील त्रिनघारणी आणि विनमायी लोकोक्त 'माथेफिरू' म्हणत असत ! अगदी काल्पर्यंत म्हणत असत !

पण आता क्रांतिकारकास अराजक 'अनाकिस्ट' म्हणणारे स्वतःच त्या क्रांतिकारकाचे शिष्य होऊन संपूर्ण स्वातंत्र्यवादी झालेले आहेत ! आता अराजक असतों तर सारेच अराजक आहेत, कारण, परराज्य नको असं सारेच म्हणत असून तसा प्रयत्नही करण्यात येत आहे तीच स्थिति 'माथेफिरू' पणाचा पूर्वी क्रांतिकारकांना माथेफिरू म्हणत जे 'छुदार जिप्रजाचे' पाय चाटीत बसत, त्या गळ्यात किंकर्तव्यता विमूढ झालेल्यांची माथीही, जिप्रजाच्या पुढे लाळ घाटीत धकून जाऊन आणि जिप्रजाच्या लाथा आ पळीता नाहून शेपटी फिरवण्याची ता फिन्न गेली आहेत क्रांतिकारकात आणि त्याच्यात आता माथेफिरूपणाचा परव झुरला नाही केवळ सहनशीलतेच्या, म्हणजेच स्पष्ट प्राकृतात कोडगेपणाच्या, परिमाणात काय करव पडला असेल तेवढाच झुरला तजस्वी निहू अपमानाच्या नुमत्या खुणेसरशी चवताळून झुठला अंतर स्वापद-गमे, सरडे-शतक शतक ब्रिटिशांच्या टेबलाभाषती तुकड्यातुकड्यासाठी गाला घाळून तडि वगाडून धकल्या नंतर मग विखरली मग किंवाळू लागली, भुकू लागली क्रांतिकारकांच्या ज्या ज्या वाक्यासाठी त त्यास माथेफिरू म्हणत, त्या त्या सर्व वाक्याची क्रांतिकारकांच्या पायापुढे सध्या घेऊन जाता ते सचच तीच भाषा बोलत आहेत जवळ जवळ तमच आचरण करत आहेत

असा प्रकार आता तो प्रसंग स्वतःवरच बेतल्यामुळे क्रांतिकारक पक्षाच्या अतिरेकी, अराजक किंवा माथेफिरू अत म्हणण्याचा होतपणा-भ्याडपणा-भारताय पक्षाने तरी काणी फारसा करीत नाही त्या शब्दाचा अनुयोग अर्थ पारवून करण्यानितका दाहागपणा वा प्रामाणिकपणा बहुतराण दाखवू लागले आहेत पण तरीही काहाजण गळ्याने तर काहीजण अद्य सवयामुळे क्रांतिकारकांना अत्याचारी म्हणण्याचा होतपणा किंवा भ्याडपणा अद्यापही करत आहेत

आज क्रांतिकारक पक्षात आणि अंतर प्रमुख राजकाय पक्षाने राजकाय मागणात, भाषेत किंवा ताळ जुडेगान दाहा करव झुरला नाही त्या दावाच ध्ययही पूण स्वातंत्र्य ह्मणाले आहे क्रांतिकारकांना न ध्यय तीच वर्षापूर्वी घोषित कर त्याच ध्ययाच्या ध्वजाखाली, जे पूर्वी ब्रिटिशांना त्यांच्या गळ्यात

घातलेल्या पाळीव पदधानाच भूषण म्हणून भिरवीत, ते भूतदयेच्या भ्रमाचे भोवळपाचे भोवे होऊन भटवत फिरणारे सारे परा, आज अेवत्र झालेले आहेत आणि श्राति-कारवासह श्रातिवारवानीच आविर्भूत केलेल्या त्या दिव्य मन्नाच्या, त्या 'स्वातंय-लक्ष्मी धी जय'च्या गर्जना वरीत आहेत आपल्या राष्ट्रमातेच्या हितार्थ आपली मागे घाल्ली 'गलती' भूल, भ्रम सत्काळ सुधारण्याचा जो तत्परता आणि सरळता त्या आमच्या देशवधूनी दाखविली, त्याविषयी कोणाही देशभक्तास आनंदच होऊन, पण ज्या अर्थी श्रातिवारवाचे आणि त्याच ध्येय अेवत्र असताही केवळ श्रातिवारव त्या न्याय्य व दिव्य स्वातंयलक्ष्याच्या प्राप्तीस्तव अपरिहार्य असा सशस्त्र प्रतिकार करू अिच्छिनात आणि अितर पक्ष नि शस्त्र प्रतिकाराने तें स्वातंय मिळवू पाहतात अेवढ्या फरमागाठी त्या श्रातिवारवास 'अत्याचारी' म्हणण्याचा शिवराळपणा अजूनही ते लाव वरीत आहेत, त्या अर्थी त्याच्या ह्या हुलकट मनोवृत्तीचा शय्य तितका तीव्र आणि बारवार निषेध करीत राहिल्या-वाचून गत्यंतरच नाही त्याच्या मााच्या अनेक चुका जसा त्यांना श्रातिवारवाच्या प्रतिवारामुळे सुधाराव्या लागल्या, तसा हीही चुका सुधारणे त्यांना माग पाडलच पाहिजे

सशस्त्र प्रतिकार करणाऱ्या श्रातिवारवाच या 'अत्याचारा'च्या आक्षेपास काय अुत्तर अमत त्याचा आम्ही नि पक्षापाती दृष्टीने प्रयमत विचार केला पाहिजे त्याचा साधन जसी आम्हांम जावडन नाहींत तसा आमची साधन त्यास सत्संस्वी आवडत नाहीत विशेषत आमच्या साधनाच्या समर्थनार्थ जा नीतिनियमाचा पारळ पाहताळ आम्हां लावता त्याचीच त्यात घुणा घाटत आम्ही म्हणतो, आत्मशुद्धि - आत्मशुद्धीकरता अपास करू या ! पण त श्रातिवारव म्हणतात, आत्मशुद्धि काणाचा ? ज्यान हा भारतवर्ष तरवारीच्या टोकाने पददलित वहन डेवित्रा आहे त्याची ! ह महापाप त्यान नेळ - त्यान अपाम घडत पाहिजेत स्वतःचा देश स्वतःच करू पाहणाऱ्या आम्हांस पापचक्षित नाहा तर शुद्धि वसनी ! आम्ही म्हणतो आम्ही अनत्याचाराची शपथ घेतलो आहे आम्ही अनत्याचाराने स्वातंय मिळविणार ! पण ते श्रातिवारक म्हणतात तुम्हांम अत्याचाराची व्याव्याच कळली नाही आम्ही देखील अनत्याचारीच आहोत (आम्ही सशस्त्र प्रतिकार वरीत अमलो तरी तो न्यायाचे रक्षा आततायाचे दण्डनार्थ अमत्यामुळे तो सदाचार आहे ! अत्याचार नव्हे आम्ही काणाच्या देशावर सशस्त्रबळाने दरवडा घातला नाही जे आमच्या देशावर बळजोरी वरीत आहेत त अत्याचारी - आम्ही नव्हे ! आम्हांम पाहिजे तर शस्त्राचारी म्हणा, पण अत्याचारी नव्हे ! कारण, अत्याचारी तो वी जा दुसऱ्या निरपराध मनुष्याची हिंसा वरतो दुसऱ्याच घर दुष्टपणाने फोडतो, न वी तो जो त्या घरफोडू दरनडेखोरास किंवा हत्यारीस सशस्त्र बळाने शासन देतो दुसऱ्याच्या देशावर बळाने राज्य करतो तो

अत्याचारी, न की तो जो स्वदेशात, वेळ पडली तर, सशस्त्र प्रतिकारानेही मुक्त करण्यासाठी झुंजतो !

क्रांतिकारक मार्ग कोणता मान्य नसले, सशस्त्र प्रतिकाराचा अवलंब आम्ही करावा असे कोणता वाटत नव्हते, तरीही हिंदुस्थान देशात जे दसप्रबळानेच पारतर्क्यात ठेवीत आहेत त्यांच्याशी दसप्रबळानेच जे झुंजू पाहतात त्या हिंदी क्रांतिकारकांना अत्याचारी म्हणण्याचा मुक्त शिवराळपणा त्यांनी कां करावा ? कारण त्याम केवळ दसप्रधारणार्थ अत्याचारी म्हणताच देशस्वातंत्र्यार्थ झुंजणाऱ्या वॉशिंग्टन, मॅक्सिमोव्, लेनिन, अतिकेच काय पण थोराक, थोवृण्ज, शिवाजी-फार काय इतिहासातील पूजनीय झालेल्या जवळजवळ सान्या व्यक्तींना अत्याचारी म्हणणे न्यायतः भाग पडेल. कारण ते सर्व आततायी दसप्रबळाचा संरक्षक दसप्रबळानेच प्रतिकार करीत आले आहेत ! तात्त्विक दृष्ट्या पाहिले तर क्रांतिकारकांना हिंसक म्हणून निदिष्टाऱ्या लेखणाने वा जिभेने क्रांतिकारकांना हिंसक म्हणणाऱ्या तथाकथित अहिंसावाद्यांनाही हिंसकच म्हटले पाहिजे, कारण पिताळ-लेल्या कुऱ्याम गोळी घालून ठार मारण्याम प्रोत्साहन देणे, गात्रीलाही गोळी घालूनच ठार मारणे योग्य ठरवणे, माकडांनाही मारण्याचे कार्याला संमति देणे हे त्या गोर्घाभूति अहिंसाचार्यांना न्याय वाटते, जर्मनां तर लढायातील कुरांतील क्रूर दसप्रानीही ठार मारण्यामाठी ते विनपगारी रिझर्व्ह ऑफिसर वगण्यापर्यंत पाळी माली होती. तेव्हा ज्यांना क्रांतिकारक दसप्रधारक विद्या बलवादी आहेत म्हणून त्यांना अत्याचारी आणि हिंसक म्हणावयाचे असेल, त्यांनी तोच मान अहिंसावाद्यांनाही दिला पाहिजे. अत्याचारी भगतसिंह, हिंसक जतींद्रनाथ असे ते म्हणताच क्रांतिकारकही ' हिंसक अत्याचारी गांधी ' असे म्हणण्यास सोडीत नाहीत हे लाहोर काँग्रेसच्या मंडपात प्रत्ययात आलेच आहे. अनेक वेळा क्रांतिकारकांस हिंसक, अत्याचारी म्हणून सर्वोघण्याचा परिणाम हा झाला होता की, लाहोरच्या मार्गातून आणि स्टेशनवरून क्रांतिकारक तरुणांनी गांधीजींचे माहात्म्य उपेक्षून

‘अत्याचार्यी’ हे नाव देजे हा शिवराजपणाच नव्हे तर सत्याचे स्तोम माजविणाऱ्यांना लाज वाटावी असा मत्सरी ढोंगीपणा आहे कारण, ते लोक रामास हिसव म्हणत नाहीत तर रावणासच म्हणतात, वृष्णास हिसव म्हणत नाहीत तर कसासच म्हणतात अर्थात त्यास हे वृद्ध्याभितकी युद्ध असते की, आततायी वळ हा अत्याचार होय, परंतु आततायाचा प्रतिकार करणार वळ सदाचारीच समजले जात भारतीय दंड विद्यातही, म्हणजे प्रत्यक्ष अंगिराच्या पितल कोढामध्येही, स्वराक्षणास अत्याचार्यीला मारण्याचे तत्त्व आणि भेद हा राजकीय विभाग सोडून अंतराय माय केलेला आहे तेव्हा केवळ सशस्त्र प्रतिकारास ते सिद्ध होतात आणि शास्त्रवळाचा अंगीकार करतात म्हणून भारतीय क्रांतिकारकास अत्याचार्यी म्हणण हा निर्मेल मिथ्याचार हाय

क्रांतिकारकाचे मार्गस त्याज्य म्हणा, त्यास पाहिजे तर क्रूर म्हणा, चुकलेले म्हणा, त्याचे मार्ग कोणी अवलंबू नयेत अस म्हणा परंतु स्वदेशस्वातंत्र्यास अत्यंत पवित्र हेतूने स्वायत्यागची, प्राणत्यागची, दैयागची आणि पराक्रमची मरावाळा करणाऱ्या त्या क्रांतिकारक बोरास ‘अत्याचार्यी’ ‘हिसव’ म्हणून हेटाळणाऱ्या ‘अहिंसा (?)’ वाद्यांनी पता जाता आपली जिप्हा विटाळून घ्यावी हे सत्याग्रही अत्याचाराचे अंक मासलेवाजीव अुदाहरण आहे)

क्रांतिकारकाचा देह आणि वाचा अलिप्त घेयानटाच्या टाकानी अवरुद्ध केलेली अमतांना त्याच्या त्या अंगित्त अत्याचाराने भाग पडलेल्या मोताचा लाभ घेऊन पिजऱ्यातल्या सिंहावर मूख मुठ घुवतात तस वाटेला त्याने धुकत सुटावे मात नीय तर नाहीच नाही पण साधा प्रामाणिकपणा देखील झुरत नाही क्रांतिकारकास जो अधिक शिऱ्या दहील, त्यास तितक दिवस बहुधा अंग्रज सरकार बड्या हातबड्या ठोकीत नाही त्याची वाचा त्याच प्रमाणात भोकाट शुटते, हा लाभ पदरात घाडून घेण्यासाठीच जर वाणी सशस्त्र क्रांतिकारकास हिमव म्हणून म्हणण्याचा क्रम चाडू ठेवी तर त्याच्या ह्या व्यवसायाचे आड आम्ही येऊ अिच्छीत नाही परंतु केवळ अज्ञानान किंवा सवयीने किंवा अविचाराने जे क्रांतिकारकास अत्याचार्यी म्हणत असतो त्यांनी बापुने तरी असा शिवराजपणा करू नये, (क्रांतिकारकाचे मार्ग तुम्हास माय नसतो तर नसोत तुम्ही तुमच्या मार्गाने जा पण तुमच्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अधिकार अधिक पराक्रम आणि भव्यातील भव्य स्वायत्यास करणाऱ्या त्या देशबोरांना पाहिजे तर शास्त्राचार्यी म्हणा, वळवादा म्हणा शास्त्रवादी म्हणा पण अत्याचार्यी म्हणू नका ! आणि जर केवळ ते शास्त्रधारण वृष्ण त्यास अपरिहाय वाटणाऱ्या रक्तपातास प्रवृत्त हातात म्हणून त्यास अत्याचार्यी म्हणावयाच असे तर मग अत्याचार्यी निवाजी अत्याचार्यीगधी अत्याचार्यी बाजिगटन आणि हिमव तुराराम अस म्हणण्यास तरी सिद्ध रहा ! कारण तुराराम दखान म्हणतात की,

विंचु देव्हान्यासी आला । देवपूजा नावडे त्याला ।
तेथे पैजाराचे काम । अधमासी तो अधम ॥

+ + +

वीर युवक शशिमोहन दे

अेकनापि सुपुनण !तही स्वपिति निभयम ।

असा आठवडा जात नाही असा दिवस जात नाही की वगाऱ्मध्ये कुठे ना कुठे तरी हिंदु कुमारिकाम आणि हिंदु कुमारास बोणा ना कोणा तरी मुसलमान गुडाना राक्षसी अत्याचार करून पळवून नेते नाही ! परंतु त्या हिंदु कुमारिका ज्या समाजातून पळवून नेल्या जातात ती हिंदु समाज स्वस्थपणे म्हणत आहे मग काय त्याचे ! बगलमधील हिंदु कुमारिकावर अत्याचार होत आहे—महाराष्ट्रात तर नाही ना ? मग मला काय त्याचे ?

वगाऱातील ज्या गावी प्रथम कोणा हिंदु अवलेत राखी घराची छापा मारून अगा कोणी अधमांनी भ्रष्ट केला त्या गावचे गैजाराच्या गावी ती घातमा जाताच तेथील प्रत्येकजण म्हणत असे त्या गावा ना ? आग लागला त्या गावात मला काय त्याच । ' जेव्हा ती आग त्या दुमऱ्या गावीही लागला आणि त्यात हिंदु राष्ट्राचा होळी पेटली तेव्हा तिमरा गाव म्हणाला त्या दान गावाचा होळी पाली ना ? असल मग काय त्याचे ! माझ्या घरातील मुलवाळ सुखरूप आहेत !

अितवधात त्या तिसऱ्या गावीही क्रूर आणि राक्षसा धमवेड त्याच्याच घरच्या

जातीच्या शेवटी हिंदु स्त्रिया मुसलमान सरसहा भ्रष्टवीत गेले, तरी वरच्या जातीचे हिंदु असल्या गुडगिरीच्या प्रकरणात लक्ष घालणे म्हणजे आपल्या सभ्यपणास लाछन होय, असे समजून म्हणत बसले की, 'मला काय त्याचे !' पण आपल्या स्वधर्माच्या त्या खालच्या जातीतील स्त्रियांचा — आपल्या भगिनीचा — अपमान अपुड्या डोळ्यांनी पाहण्याच्या या धोर पापाचे शासन निर्णूण काळाने अती त्या निर्लज्ज सभ्यपणातही देण्यास सोडले नाही ! आपल्या हिंदु शेजाऱ्यांच्या पत्नीस परधर्मीय असुर छळीत अमता दारे खानून वसणान्या 'मला काय त्याचे' — चाल्या सभ्य गृहस्थाच्या पत्नीवरच आज प्रसंग कोसळत आहे त्या पळवून नेऊ दिलेल्या असभ्य स्त्रियांच्या पोटी झालेल्या सततीने सारखी वाढत गेलेली मुसलमानांची सख्या शेवटी सभ्याच्याही भिरावर नाचू लागली ! भिन्नक्यात अेक वीर युवक दगाल्यात जन्मास आला त्याचे नाव शशिमोहन दे तो सितहटचा निवासी तो च्याने अजून पुरता अठरा वर्षांचा देखील नाही ! पण अठरावे वर्षांत हिंदु जाति जे शिकू पावली नाही, ते तो या अठरा वर्षांत शिकला ! जो तो हिंदु मला काय त्याचे म्हणत होता गेल्या तीन वर्षांत प्रत्येक दिवशी कोणा ना कोणा तरी हिंदु कुमारीकेवर, हिंदु अवलेवर, काणी तरी अधम मुसलमान बलात्कार करीत आला आहे पण मेल्या आजीचे दूध प्यालेले निर्लज्ज सभ्यपण अजूनही म्हणत होते की, 'मला काय त्याचे !' ते 'अहिंसावादी' होते, त्यांना स्वराज्य मिळवायचे होते ! त्यांच्या आया वहिणी मुसलमान नेत तेव्हा ते म्हणत, 'आम्ही स्वराज्य मिळवीत आहीत ! आम्हाला काय त्याचे !' असा स्थितीत हिंदु कन्याकावर हात टाकामास सवकलेला सिरहट जिल्ह्यातील अेक मुसलमान जमिनदार कैयाजअल्ली हा आजूबाजूच्या नित्येक गावात बेसाद्या पिसाळलेल्या कुन्यासारखा जो हिंदु दिमेल त्याला चावत चालला हिंदु कन्यावाना त्या गुडाचे भीतीने अेकटे हुकटे मार्गातून फिरण्याची चोरी झाली ! जो पो ता या पापकर्मि पटावीत हाअू लागला तो तो मुसलमानातील पाजी लोकात तो 'गाजी' म्हणून मान्यता पावू लागला ! कारण, हिंदु कन्यावास बलात्काराने भ्रष्टविणे म्हणजे अेक अतृप्त्य करणे होय, मुसलमान जाति वाढविणे होय, मक्केची अेक यात्रा करण्याचे पुण्य जोडणे होय, जशी वाही मुसलमानाची राक्षसी वृत्ति झालेली आहे हू वेचळ गेल्या दोन तीन वर्षांतील न्यायालयानून चाललेल्या अनेक खटल्यांवरूनही मिळ होण्यामारखे आहे ! असा तो पाजी गाजी कैयाजअल्ली चंदेरचंद्र, राधाचक्रित्यादि गावी अनेक हिंदु कन्यावाना भ्रष्टवीत आणि पळवून नेत अमता त्यास नेहमीप्रमाणे बहुतेक हिंदु 'मला काय त्याचे !' म्हणून म्हणणारेच मिळाले पण अेक दिवस मात्र त्याला अेक हिंदु वीर युवक असा भेटला की, ज्याने या मुसलमान गुडास हटकले ! त्या वीर युवराने त्या गुडाच्या दुष्टत्वात अेकून मनास म्हटले, घात पुष्टा ! जी जी हिंदु स्त्री या दगाल्यात आहे, या हिंदुस्थानात आहे ती ती माझी धर्माची बहीण आहे !

तिचा अपमान तो माझ्या बहिणीचाच अपमान ! ' त्या वीर युवकाने 'मला काय त्याचें' म्हणून पाठ फिरविली नाही; तर तोंडास तोंड देऊन म्हटलें, 'मला काय त्याचें ? नाही ! तर मला त्याचें सर्व काही आहेच आहे !

'हिंदूच्या कोणत्याही स्त्रीचा अपमान तो माझ्या बहिणीचाच अपमान असून त्याचें शुभाशुभ मला आहेच आहे ! हिंदूचें कोणीही अपत्य कुठेही जन्मलें तरी मला सुवेर आहेच आहे; कारण त्याने माझे कुटुंब वृद्धि पावते ! कोणीही हिंदू स्त्री वा पुरुष हिंदुत्वाचा कुठेही मुकला—मैला की, मला त्याचें सुतक आहेच आहे ; कारण त्यायोगे माझ्या रक्ताचा माझा अंक भागू मला अंतरतो ! जेथे कोठें कोणा हिंदूचा छळ होत असेल तेथे तेथे तो माझाच छळ होत आहे. मला त्याचें दुःख होणार ! मी त्याचा प्रतिसोद—'मूढ' घेणार ! '

अशा प्रवृत्तीचें काहूर ज्याच्या चित्तांत माजलें आहे, असा तो वीर युवक, तो अठरा वर्षांचा तरुण, अंक दिवस भागनि चालला असता, अंका सामान्यसा हिंदूचे घरात त्याने आरडाओरड ऐकिली. तो किंचित् बळला, तों कोणा दीन अवलेचें करुणाक्रंदन कोणा नरपिशाच्चाच्या भेभूर भेवडावण्यात मिसळलेलें त्याला अंकू आले. तो घरात डोकावला; तो त्या आजूबाजूच्या गावात कुलीन हिंदूबधूना भ्रष्टवीत माजलेला तो राक्षस, जमीनदार फैजाजअल्ली, अंका विवाहित हिंदु कुल-बधून करकर ओडीत हाणीत तिच्यावर बलारंकर करू गाहात असताना त्याला दिसला ! तें घर शशिमोहनच्या ओळखीचें नव्हतें; ती मुलगी शशिमोहनची बहीण, वा भावजय वा पुतणी—कोणाही लागत नव्हती. पण ती हिंदूची मुलगी होती. आणि शशिमोहनही हिंदूच होता. म्हणूनच तें घर त्याचें होतें; ती हिंदू

चारण्याने आत्ताच पाहून ठेवले आहे, मी त्या पानावरून तसाच कसा झुडू ! अमा काहीही शहाणा पळपणा मनास शिवू न देता अेवा हिंदु कऱ्यदेस अेक मुसलमान चलात्वाराने भ्रष्टवीत आहे ह पहासाच पूर्वी देवानी राहून छोटले तस शशिमोहनने कैयाजला छोटून टाकले ! ती वऱ्यवा ग्रहणातून सुटलेल्या चद्रकलेसारखी म्लान स्मिताने त्या धीर युवकाचे आभार मानती झाली

‘ मला काय त्याचे ’ हा पळ-तऱ्यातील मूलमंत्र अेवा हिंदून पायाखाली तुड-विला ह पहिल महान् आश्चर्य पाहून आजूबाजूच्या मुसलमानास भयंकर वचक-बसला मुसलमानी गुडगिरी दोपूट घालून घरादारात लपू लागली, परंतु ह्या घटनेतील दुसर महान् आश्चर्य त पुढेच हात वारण शशिमोहनला पोऱ्स्तानी शरले तेव्हा तो फाशी जाणार हें चहुतेक गृहीतक होत (नागरिकांच्या जीवितांचे आणि घर्मांचे ज संरक्षण आपण करू शकत नाही त अितरान वेळे पोलिसास आणि सरकारास सहसा खपत नसत त्यायोग त्याची अकमप्यता अधिवच झुघडी पडते) त्यातही अेवा हिंदून दसूत्र अपमून दुसऱ्या हिंदूचे रक्षणार्थ धावून मावे ही वृत्ति तर त्यास बहुधा अगदीच बाबडी असते कारण अेकदा का ही वीरवृत्ति हिंदूच्या अगी बाणली तर मग ह्या हिंदुस्थानात जेजेवे आहेत त तथेच कस राहू शकतील ? म्हणून आजपर्यंतच्या परकीय सत्तेच्या धोरणाप्रमाणे त्या हिंदुयुवकास भयंकर शिक्षा हाणार ह झुघट होत त्याप्रमाणे पहिल्या न्यायालयात ती चालीही नृशू-मारक्या बडोर गिऱ्सेलाही न मिता शशिमोहनने सांगितले की, (माझ्या हिंदु घर्मांच्या बहिणीला राक्षसी बलात्काराचे हातून मोटविणे ह माझे, अेका हिंदूच, कतव्यच होत जेव्हा अितर काणतही साधन वा साहाय्य हातात झुरले नाही, तेव्हा दसूत्र अपमून त्या दुष्टास ठार करण्याचा घामिक अधिवार तर मला हाताच होता पण नऱ्यधिक (बापदेसीर) अधिवारही मला होता !) शशिमोहनच्या ह्याच विधानाच आधारानेच हायकोर्टात अपील झाला आणि तेवढे आश्चर्य की हिंदूस पाण्यात पाहणाऱ्या आणि मुसलमानास चियावणाऱ्या या दिवसातही शशिमोहनला हायकोर्त नि निर्दोषा म्हणून सोडून दिले !

अितरकच नऱ्हे तर अेवा अवलेश्वर अेव दुष्ट राक्षस क्रूर बलात्कार करीत असता, अितर पुरुष तिच्या साहाय्यार्थ धावून जाण्यास भीत अमता आणि पोलिसाचे साह्य घेण्याची संधि झुरली नसता शशिमोहनने ज्या साहसाने आणि चपळाीने त्या अधम कैयाजभरलीस ठार मारून त्या अवलेश्वरी सुटका वेली त्या साहसाने आणि शौर्याच नर्बधिक दृष्ट्याही हायकोर्टाने ब्रूट अभिनदन केक ! ! वारण (भारतीय दंडविधानाच्या (इंडियन पीनल कोडच्या) १६ त १०० पर्यंतच्या कऱ्यमात हें स्पष्टपणे सांगितले आहे की निवघाच्या (कायद्याच्या) दृष्टीनेही प्रत्येक नागरिकास आपल्या स्वतः च्या किंवा दुसऱ्या नागरिकाच्या नर्बधिक अधिवाराचे आणि देहाचे संरक्षण करण्याचा पूर्ण अधिवार आहे त्यात दिलेले अपवाद मात्र प्रत्येक

नागरिकाने विचारपूर्वक टाळावे नीतिदृष्टीने तर त बतव्यच आहे) गणिमोहनला त्या अवस्थेच्या देहावर होणाऱ्या दुष्ट आणि अधम बलात्कारापासून तिची सुटका करण्याचाही अधिकार होता आणि त्या नैवधिक (कायदेधीर) आणि धार्मिक अधिकाराचा उपयोग करून जाताच कयाजअल्लीचा जुपलत्या झुजित त्याचा स्वतःचा प्राणही सकटात पडल्यान स्वसंरक्षणाचा दुसरा अधिकारही निर्वध-दृष्ट्या प्राप्त झाला होना निर्वधाच्या वक्षेत अम राहून त्याने कयाजशी झुज घेतली आणि अपरिहार्य आवश्यकता म्हणून हायकाटने त्यास समानासहित सोडून दिले

(वास्तविक पाहता गणिमोहनने नियमाच्या घटपटादि खटपटाचा विचार तेथे मुळीच केला नव्हता नियमाचा आना किंवा सवस्त म्हणून नव्हे तर निसर्गप्रवृत्ति म्हणून त्याने त्या दुष्टास छाटून टाकिले अेका अनाथ हिंदु कयाजेन गाजासारखी फरफरा ओढीत आणि हाणात तिच्यावर अेक अहिंदु बलात्कार करीत आहे हे पाहताच त्याच हिंदु रक्त बुसळले आणि प्रवृत्तीसरशी तो वार तिच्या साहाय्य घावून गेला ही त्याची 'अतःकरण प्रवृत्ति' च त्याला 'प्रमाण' होता तो फाशा गेला असता तरी त्याने बेल त चांगूच केलेले असत तो म्हणाला असता तें नैतिक बतव्यच होत हायकोर्टाने अगा मत्प्रवृत्तीच समर्थन करून नैतिक बतव्यास नैवधिक अधिकाराचाही दुजोरा दिव्या याविषयी बलबत्ता हायकोर्टाच जामार मानावे तिनके पाडेच आहेत) अेका युवकाचे प्राण वाचवून हायकाटने आमच्या हिंदु जाती-वर खरोखर अुपकार केले आहेत हे यादर युवक गणिमोहन प्रत्येक हिंदु मुला

आंध्रप्रांतीय भारतवीर श्रीराम राजू

(दुर्दैवी कालात काही सदगुण निंदिले जातात स्वातंत्र्यकालातील गुणाना पारतंत्र्यकालात अपराधाचे स्वरूप येत तेव्हा परिस्थितीच्या शासनकक्षत फिरत राहणाऱ्या आम्हा वृषभहूनाना या स्वातंत्र्यवीरांची कृत्ये विपर्यस्त स्वरूपात दिसावी ह्या सामाविकच नव्हे तर अपरिहार्य आहे अस असल तरीही कधी कधी परिस्थितीच्या नैर्बधिक (कायद्याच्या) दडपणाखाली जेपळ जाणार मन त्या दावा-रालून निसटत व निरपेक्ष वस्तुमूल्य दाखवणाऱ्या गुणज्ञतेच्या पवित्र वातावरणात काही काल वा होअीना, सचार करू लागत मनाला शिक्षा कोण करणार व कशी करणार ? ज्याचे मन असत त्याला सुद्धा त आवरता येत नाही त्याला झुकाडी देऊन वा बलात्काराने खाली दडपून टाकून मन स्वतः मोकळे होते आणि त्याला दडपू पाहणाऱ्या दुबल प्रयत्नात जमू चाकुत्या दाववीतच अच अच पवित वातावरणात जुडून जात)

आमचही असेच ज्ञाते श्रीराम राजूचे खरित्र कोठेत वाचावयास मिळाले आणि मनाने भारती मारण्याला आवल्या कल्पनेचे गत्य विस्कारले

त्याला आम्ही म्हणालो, 'अरे ! श्रीरामराजू बडगोर साप्रतच्या राजसत्ते वनवलेल्या निर्वंधाप्रमाणे तो अपराधी व या अहिंसायुगाच्या प्रवृत्तकाली त्याला अयाचारी म्हणतात अर्वाचीन महात्मे त्याला श्रीरक्षत पण दिशाभूल झालेला वेडापीर समजतात आणि राजसत्तेचे न्यायाधीश काणी त्याच्यामारल्याला धरून दिले वा धरून आणत तर प्राणदंडनीय ठरवतात असा या अपराधी, अत्याचारी, वेडापीर व दंडनीय श्रीरामराजूला तू डोवयावर काय घेऊ पाहातास ?'

तो अपराधी नाही

पण ! क्षणापुरतीच का हार्मीना त्या स्वतंत्र वातावरणातील कमलीशी भुडरनी व चडवती झुळूक लागून अतः भारत्या मारण्यात अडकून झाले मन आम्हांग वेडापीर म्हणू लागले - 'अरे वेड्या ! श्रीरामराजू जिनका व जसा बडगोर तितकाच व तसाच अहिंसेच्या हातानून अमेरिका हिमनापून पेशारा जॉन वॉशिंग्टन - अथवा अहिंसेच्या हातानून आफ्रिके स्वतंत्र कर पाहणारा डी व्हॅन्स - प्रत्यक्ष अहिंसेच्या राजाच्या मानगुटीम वसून त्यांग फामावर पाहू निघाऱ्या प्रॉमबल हेही बडगोरच ! मग त्याची स्मृतिन्तात्रे गातोम - त्याना स्वातंत्र्यवीर म्हणतात आणि श्रीरामराजूमध्येच तुला बडगोरी दिगते ? पारतंत्र्य-मुलम दानवृत्ताच्या नैर्बधिक भयागाठा वा तू त्याला बडगोर ठरवणार ? तू वाद-त्यांग त्याच्या श्रेष्ठनेकडे टाळू झुडून पाहू नकोम अमाच म्हाड राहा पण तुझ्या

देगवाघवाचा बुडार करीत' ही त्याची तपवाणी गाधींच्या नानो त्याने गुप्युळ वेढा घातली गाधीजी म्हणतात, 'हाय हाय' त्या शब्दाची महत्ता त्या बळी मना विविक्तही पळली नाही !'

पुढे आपल्या धीगम हा भरमापूरल्या निवृत्त्याग गेल्या तेथे गे-यावर त्याग ज्योतिष-ग्राम्, हस्तसामुद्रिक व अस्वारोहण कला (घाडघावर बसणे) या गांधींची मोठी लागली त्याचे ल्हानपणाविषयी यादून विरोध काही माहिती नाही

सन्यासी श्रीराम

१९१७ चे आरम्भ तो त्याने सन्यास घेतला व १९१८ मध्ये आध्रप्रदेशातील 'बेजगो' भागात मावारी डोंगरात त तपस्या करू लागले तपस्वनतः डोंगरात रमणा आपले निवासस्थान केले त्याच लोकात त्याचविषयी फार पूज्यबुद्धि घाटली आणि स्वाभाविकतः व स्वयम्पूतीने ते लोक श्रीरामच्या भजनी लागले दूध व फळे हा व अन्नग्राह त्याचा आहार होता १९२० च सुमाराम ते नागि बऱ्या पावले पायी गेले

वेवालयतः निवासस्थाने बसवून श्रीराम आपले तपानुष्ठान करी. प्रत्यही त्याच्या वसनासाठी खूप गर्दी होऊ. श्रीरामच्या स्फूर्तिदायी व अद्भुत अपदेशानी त्यांची मनें मंत्रमुग्ध होत. श्रीरामच्या आध्यात्मिक अपदेशाला देशभक्तीचें अनुपान योजलेले असे. त्याच्या अपदेशामृताचें पान लोक मोठ्या आतुरतेने करीत. पंचवीस वर्षे वयाचा हा ज्वलत देशभक्त सन्यासी आपल्या ओजस्वी वाणीने तेथील अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या कोया जातीच्या लोकांवर काय परिणाम घडवून आणत असावा यरे ? (आमचे 'सुशिक्षित' चें 'सुशिक्षण' त्यांना भावनाहीन, निःसत्त्व व म्हणून कमंडलूय बनवीत असतें. परंतु हे अशिक्षित परंतु पौरुषसंपन्न लोक भावना-वृत्ताने युक्त असतात. केवळ त्यांच्या व्रत-करणांला जागविणाराच पाहिजे. ही मंडळी चेतने कठीण असते, पण अकदा ते तापले, कमंडलूची त्यांना त्यांच्यात अकदा खळबळ बुडाली की, मग त्यांना हान लावणाराचा हात भाजून निघाल्या-बाबून राहणार नाही.) हिंदुस्थानवर केवळ पाशवी बलाच्या जोरावर राज्य करू पाहणाऱ्या सत्ताधारी पक्षाला या गोष्टीने अस्वस्थ केलें. लागलीच 'हा पाहा क्रान्तिकारी - भयंकर राज्यद्रोही व साम्राज्याचा शत्रू श्रीराम येथे प्रकट झाला आहे. तो नष्ट झालाच पाहिजे.' अशी घोषणा झाली आणि लागलीच जानेवारी १९२२ मध्ये 'राजू' किरूर कैदाखोत आहं अशी घोष बुळली. आणि त्याच्या 'असहयोगी' पक्षाचा पुढारा झाला. पूर्वं गोदावरी जिल्ह्याचा पोलिस सुपरिटेण्डेंट तेथे धाडत गेला. त्याने काय पाहिलें ? 'श्रीराम' आपल्या अनुष्ठानात मग्न आहे. विजगा-पट्टण जिल्ह्यातील नृसिंहपट्टण येथे सहा आठ रडे श्रीरामला दृष्टिबद्ध कारावासात (interned) ठेवले व नंतर सोडून दिले. तरीही त्याचे मागचा पोलिसी ससेमिरा सुटला नाही. श्रीरामने तेथील टेबुटी कलेक्टर फझलुल्ला खान हा पोलिसी नाम पुढागार्याचा अर्ज केला. पुढे सोपाची वाट झाली असें म्हणतात. त्या टेबुटी कलेक्टराने मद्रास सरकारला श्रीरामला अंतर्गत विषे भूमीला तुकडा देऊन शेती करण्याकरिता पुष्कळ मुलभूता करून देण्याकरिता लिहून पाठविले व मद्रास सरकारने यशस्वीरीती देणगी मग्नतही केली आणि त्या देशभक्ताला अक संतकरी वनवण्याचा प्रयत्न झाला.

राज्यसंतील असंतोष

पण ! सधे हिंदुस्थान ब्रिटिश सत्तापक्षाचे हानून सोडवून स्वतंत्र करण्याच्या महत्वाकांक्षेचा प्रखर अभिव्यक्तीने भडकणारे होमकुड श्रीरामच्या देशभक्ती अंतःकरणाला पेटलेलें होतें. अर्थात स्वातंत्र्यहीन मनुष्यप्राण्यांना लागूचालन करण्यास लावणारा ३० विषे भूमीला तुकडा या महत्वाकांक्षी चोरवृत्त पुढागारा कसा वसा करू पाहणार ? त्याने गीता वाचली होती. त्याला स्वधर्म कळला होता. त्या प्रदेशातील धन्तुस्थिति त्याला अनुकूल होती व तिचें त्याग फार साह्य झाले. त्याने मा. वा. ३-१९

म्हणतोंस ? तो वंडखोरही नाही. व जागतिक गुणग्राहकत्वाच्या निकषाने तो अपराधीही ठरू शकत नाही.)

आता तू त्याला अत्याचारी म्हणतोस ? पण यात तू स्वतः अत्याचारी ठरतोस. रावण, कंस, कौरव, मोगल-मुसलमान आदिक दुसऱ्याला लुबाडणारे-लुटणारे हे जेव्हा दुसऱ्याचा जीव घेतात वा जीव घावयास अयुक्त होतात तेव्हा त्यास अत्याचारी म्हणतात; ते अत्याचारी असतात. पण त्या अत्याचा-यांना-त्या हिंसक व परस्वापहारी अपराध्यांना लोककल्याणासाठी अपरिहार्य व आवश्यक म्हणून प्राणदंड देणाऱ्या श्रीराम-श्रीकृष्ण-श्रीशिवरायादि लोककल्याणच्छात्रेणित लहान-मोठ्या लोककल्याणकर्त्यांना अत्याचारी ठरवणे म्हणजे शब्दाचा अर्थ न कळणारा मूर्ख मी आहे असें म्हणून घेणें आहे. हें तुजें अहिंसापुराण व अत्याचारशास्त्र तुझ्या त्या सडक्या मौख्यातच कोडून ठेव आणि सत्तावली न्यायाधीश, साधलें तर अशाना प्राणदंड देतात, म्हणून ते अय्यायी व अपराधी म्हणावयाचें तर मग यत्नास्वी जॉर्ज वॉशिंग्टन वा डी व्हॅलेराही अपयशी झाले असते तर अपराधी ठरवले गेले असते, म्हणून त्यांना तू आता मानायला नको होतें. पण तू त्यांना तसें म्हणू शकत नाहीस. तेव्हा श्रीराम राजूलाही जास्त यत्न मिळालें नाही वा यत्न मिळत नाही म्हणूनच केवळ अपराधी ठरविणारा तू न्यायप्रिय सत्यभक्त नव्हेस—केवळ अंक नेमळा, मित्रा, पीछपहीन पण धूतं व भांडू आहेम !)

असें म्हणत तें माझें मन मला लायाडीत व हिणवीत अंघ्रि झुडून गेलें. त्याच्या निरोक्षणकृत्यातील विचारपरंपरेने वर्णित श्रीरामराजूचे वर्णनात्मक चरित्र आम्ही चाचकांपुढे मांडीत आहोत. अर्थात् त्यांनी केलेली वृत्ति अितरांनी करावी की करू नये हा मुद्दा अगदी निराळा आहे. येथे केवळ त्यांचें चरित्रच कथन केलें आहे तेव्हा त्याच्या अनुकरणाचा प्रश्नच अुद्भवत नाही.

परंपरा तीच

भारतमातेचा कुसवा धन्य करणारे वीरात्मे या भारतवर्षांत सर्व प्रांतांमधून जन्म घेणून या अनंत संकटमग्न दुर्दैवी हिंदू जातीची सेवा करीत असतात. ही अेवढी अेकच गोष्ट भावी कल्याणाच्या निश्चित आशेचा स्फूर्तिदायी किरण निराशेने निस्तेज झालेल्या अशा नेत्रांत आल्हादाचे तेज चमकवू लागते. आज आम्ही अशाच अेका वीर पुरुषाचे—जो वत्साप आपणामधून स्मृतिस्मृतीच्या पडद्यामाड-मृत्यूच्या द्वाराने निघून जावू शकला नाही—असा धन्य वीराचें चरित्र देणार आहोत. श्रीरामाने जगातील रावणी अत्याचाररत्नाच्या महानदान घुडवून टाकला. पांडवांना कौरवी अत्याचारांला मृत्यूच्या जवळपास भिरकावून दिले; महाराणा अतापाने अस्लामी मत्तेला, निराशेच्या भयंकर वणव्यात स्वतः होरपळत जात असताही, अंक नाही दोन नाही सतत अेकहीच वषे निहृवराज्याने घडका दिल्या व

मरणातही नवमस्तक न होता हिंदु जातीच्या गौरवाचा यशोध्वज स्वातंत्र्या-
वाक्षेच्या अज आकाशात फडकत ठेवला, श्रीशिवरामाने त्या भोगली रावणसत्तेला
घुळ चारीत हिंदुपदपादसाहीचा विजयप्रासाद वाघला, धोसभाजीरामाने त्या हिंदु-
वशाचे स्वातंत्र्यप्रासादाला आपल्या तेजस्वी व पौरुषसंपन्न शृण्व रक्ताने अक्षित
सूयाव लाल भडक चमकत तेज चढविले छत्रपति राजारामाने अेकवोस वर्षांचा
प्राण देतावेता युद्धयज्ञ करून तो स्वराज्यप्रासाद अगग ठरविला, बाजीराव, नाना-
साहेब, भाऊसाहेब, भावराव, नाना पटवर्णीस, सिदे वीर-थोडक्यात अक्षि-
महाराष्ट्रपोरांनी त्या स्वराज्याला साम्राज्यपदाचे वैभव मिळवून दिले दुर्दैवाचे
फेयात पावडून त्या कोसळत्या मंदिराला पुन्हा जुमवू पाहणाऱ्या या भारत-
भूमीला पुन्हा प्रतापनिरोध्या साम्राज्यावर प्रस्थापित करण्याकरिता क्षमदत-
लडत-मरत राहणाऱ्या नानासाहेब लक्ष्मीबायी, तात्या टोपे, बासुदेव बळवंत
आदिक वीरयुगपती या पळत्या मारत्या वायजेनात आत्माहूति दिल्या आध्र
प्रातीय भारतवीर श्रीराम राजू हा पुरपही त्याच अखंड भारतीय वीरपरपरेतील
अेक नि सीम भक्तमणि आहे)

घाळपण व शिक्षण

या भारतभक्ताचा जन्म आध्र प्रातात अेका सन्मान्य क्षत्रिय घराण्यात
मगसू गावी झाला ह गाय पश्चिम गादावरी जिल्ह्यात आहे ज्या वीर पुरुषांनी
जगातील मळमोठ्या शत्र्या घडवून आणल्या, मोटमोठाली साम्राज्ये स्थापिली,
आपापले देशाना पारतयाच्या धोर नरकातून अुढरून स्वातंत्र्याच्या स्वर्गाचे धनी
बनविले असा पुज्य महापराक्रमी थार पुरपात्रमाणेच हा आपला श्रीराम आधु-
निक दृष्टीच्या विद्येने अलंकृत (?) शास्त्रज्ञ नाही निरनिराळ्या स्थली शिक्षण
घेत घेत हा पुरुष नसा तरी पाचवीपर्यंत 'विद्या' शिकला याला गायनकला
वागगीच अवगत असून तो होतकरू वकीत गणला जात होता त्या सुमारासच
याच्या अगातील भावी महनीय गुणाचे बीज स्पष्ट दृशोचर होऊ लागले या गुण
चिंदावरून तो अेक वेडाच्या ययला पोचला जाणारा मख आहे अशी पनीश

ती वस्तुस्थिति आपल्या भारनमानेच्या हितकार्यां लावून घेण्याची वमी केले नाही. त्याने गुहेम तालुका आपल्या कार्याचे क्षेत्र बनविले. त्या रोजन्तीमध्ये अितर स्थला-प्रमाणे सरकारी कारभार नाही, तेथे 'जबरदस्ती' कारभार असतो तेथे सताल परगण्यात तेच नाव आहे त्या परगण्यात डायरन मत्ता चालवीत होते त्या अरण्या-तीळ सताळादि लावाचे गर्व ह्या सरकारने छिनावले होते त्याच्या स्वयंपाक करण्यास लावडे मुद्धा वापरता येईनात पूर्वोप्रमाणे त्याच्या गाईना चारा चारता येईना या व अितर अशाच अत्यंत अन्याय्य गोष्टींमुळे त्या रोजन्तीत भयंकर असतोप भाजला होता

लोकसंग्रह

श्रीरामला ज्ञानीचे धोंज पेरण्याला ही अतृष्ट भूमि मिळाली त्यांनी अतृष्ट अनुवायी वगमय कार्ये करून मिळविले लावात स्वराज्याची तीव्रतर अिच्छेची जळती प्योन पेटली श्रीराम राजूंनी त्याच्या सामान्य आवाधाना अेपदा महदाकाळेचे पेटते स्वल्प दिले श्रीराम राजूवर तेथील लोकांची अत्यंत निष्ठा होती आणि ते प्राणपणाने त्याच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्यास जीव देण्याने प्रयत्न करण्यास अेका पायावर सिद्ध होते

स्वराज्यसंपादनाचा मार्ग

तो जेथे जेथे जातो तेथे ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेचे पोलिस आपल्या जिवाच्या भयाने शस्त्रास्त्र, बंदुका व दाहगोळा—तेथेच सोडून पळून जात अेका जनत्या-चारी असह्यागीन 'तू स्वराज्य जे मिळवणार ते काय मार्गानी ?' असे विचारताच ता न्हणाला 'मा साम्राज्यशाहीची युद्ध वेस्त्यावाचून स्वराज्य कधीही मिळजे शक्य नाही' त्याला त्या जनत्याचारी स्वराज्य संपादकाने विचारले, 'हें शक्य आहे काय ?' 'अर्थात शक्य आहे' मजबूत मानवाची वाण नाही पेटळ दाह-गोळाच काय ता मिळजे वठोण भासते'

घान्यसंग्रह, अशा प्रकारच्या सिद्धतेने, आधुनिक शास्त्रास्त्रांनी सुसज्ज असलेल्या साम्राज्यसत्तेच्या विपक्षाशी श्रीराम झगडत होता हा विषम झगडा होता आणि तरीही हा धाडसी वीर आपल्या दैवी साहसाच्या व निस्सीम प्रेमनिष्ठ असणाऱ्या अनुयायांच्या बळावर युद्धाचे डाव खेळत होता

ब्रिटिश सिंहासनी घडका

अत्यंत बुद्धाल सेनापति शत्रूला हानिवर व स्वपक्षाला अनुकूल असे युद्धक्षेत्र निवडिला त्याचप्रमाणे या स्तराज्यसंपादनोत्सुक श्रीरामाने वेल त्याने ब्रिटिश सिंहाला सहा घडका दिल्या व प्रत्येक घडकत ब्रिटिश सेना तुकडीला किंचाळा-घमास लावले तिला धूळ चारली त्या प्रांतातील सेनाबॅल पुरेस होऊना म्हणून मलबारहून सनिव तुकड्या आणाल्या लागल्या आणि आत्तामहूनही निवडक सैन्य आणावे लागते पेंडबमल गावाच्या चकमकीत ब्रिटिश सैनिकांचे दोन युरापियन अधिकारी ठार झाले व अितर बरेच घायाळ झाले शेवटच्या सातव्या व आठव्या चकमकीत श्रीरामावर अवागव घाले घालून त्याला मोठ्या शर्धीने या आक्रमणाचे हातून लडून, झगडत निसटून जावे लागले आणि त्या अेका शूर, धाडसी, सैन्यचालनाकुशल राष्ट्रप्रेमी तरंग मऱ्यासी वीराला या विषम झगड्यातून निराशेच्या अध्वारात यिलुप्त व्हाय लागले तरीही त्याच्या या स्वदेशप्रेमी, स्वार्थत्यागाच्या दिव्य बुद्धावरणाने कोणाच मनात सादर कोतुमान प्रेमाथु धुधे राहणार नाहीत ।।

श्रीराम ।। तुझ्या अत वरणाच्या बळबळीने आपल्या मायभूमीच्या बुद्धाराथे तू आपल्या सबस्वाची बाहुति दत्त प्रयत्नाची परावाष्टा बेलीस । तुझी तू शर्य बेलीस । अितवच नव्हे, तर तू आपल्या दिव्य स्वाधत्यागाच्या दीप्तिमान बुद्धावरणाने आम्हा दुबळ्यांना हिणविलेस । श्रीराम । तू देवाच्या माडीवर कृतज्ञतच्या शूरवाळण्याने मुली हाण्यापूर्वी आम्हा हिंदु णनाचे हाताने ही मायभूमि स्वतंत्र झालेली वाहण्याचे समाधान मुला लाघा ।। स्वतंत्र हिंदुस्थानातील भावी अति-हासकारांनी तुला विसरू नये म्हणून, हे दशवीर श्रीराम तुझ्या पवित्र व स्फूर्तिदायक स्पृतीचा हा घागा, या लेखनाने घट्ट बळून ठेवीत आहोत । तुजे नाव चिर-स्मरणीय होवा ।

देशवीर विष्णु गणेश पिंगळे

तळेगांवच्या शाळेस धंभर वर्षे झालीं. मनुष्यास धंभर वर्षे झाली तर आपण १०० वर्षे भरलीं असें म्हणतो. कारण, मनुष्याचे सामान्य आयुष्य तरी आजवर धंभराच्यावर गेलेलें नाही. परंतु संस्थांचे आयुष्य अनेक शतकांचें असू शकते. म्हणूनच संस्थेला धंभर वर्षे झाली म्हणजे ती गोंष्ट आणामो निकट अंताची दुस्त-सूचक घटना होत नसून तिच्या भावी भरभराटीची आनंददामी हमीही होअू शकते. आणि म्हणूनच आपण तो शतवार्षिक वाढदिवस अशा पूर्ण आनंदाने साजरा करतो. तळेगांवच्या अेका लहान शाळेच्या शतवार्षिक वाढदिवसाच्या लहानसा घटनेत आम्हां सर्वांनाच कीतुक घाटण्यासारखी पहिली गोंष्ट म्हणजे ती शाळा १८२९ सनात अघडली गेली. अंग्रज-सत्तेतील अगदी पहिल्या अशा ज्या फार थोड्या नवोन परधमांच्या सस्या अजून तग धरून आहेत, त्यात ही शाळाही गणली पाहिजे. परंतु नुसतें दीर्घ काळ जगणें ही जरी कीतुकाची गोंष्ट असली तरी ती तेंपड्यामुळे आदरणीय महत्त्वाची होअू शकत नाही. काफोऽपि जीवति चिदाय बलि च भुङ्गते ! पण तळेगांवच्या शाळेविषयी अशा आदरणीय महत्त्वाचीही अेक घटना सज्जन झालेली आहे आणि म्हणून तिची स्मृति आपण मर्वांनी वाळ-गली पाहिजे. ती घटना म्हणजे ही होय की, देगवार विष्णु गणेश पिंगळे ह्या शाळेतील विद्यार्थी होते. पुढे ते विद्वांसे आतच महाराष्ट्रातील १९०९-१० च्या 'अभिनव भारतीय' क्रांतिकारक वातावरणात वाढले, नंतर अमेरिकेन गेले. तेथे अभिनव भारताच्या अंगलंडममधील शास्त्रेच्या श्री. हरदयालप्रभृति कार्यकर्त्यांनी वाढविल्या 'गदर' (बड) संस्थेत शिरले. ती वेळ नव १९१४ च्या जमन महा-

शस्त्रास्त्रांचं लागणाऱ्या निधीसाठी दरवडे घालून, या लोकांनी मोठा घुमाकूळ मांडला. देशवीर पिगळेही, त्याचे बहुतेक साथीदार पंजाबातील शूर शिपातच असल्याने, तिकडेच त्या घुमाकूळीत गुगून गेले. शेवटी लाहोरचा खटला झाला त्यात जे क्रतिकारक सापडले, त्या सर्वांत वयाने अगदी तळण आणि साहसाने अगदी अग्रगण्य असे दोन क्रतिकारक होते. अंक कर्तारसिंग व दुसरे पिगळे ! त्यांनी आपण क्रतिकारक असल्याचें स्वतःच सांगितलें. ब्रिटिशांची सत्ता आणि न्यायालये यांचा अधिकारच त्यांनी नाकारला आणि अधरशः हसत हसत ते फासावर चढले. त्यास पाहिलेले सरकारी अधिकारीही त्यांचें तांब निघताच माना ढोलायतात. असा हा देशवीर—'A real hero' पंचविशीच्या आत स्वदेश-स्वातंत्र्यार्थ फासावर चढला ! केवढी दुर्दैवाची गोष्ट की, त्याचें नावही सुमिक्षित महाराष्ट्रात हजारोंत अंकास माहीत नाही !

+ + +

इतिहाससंशोधक राजवाडे याचें. तर काय, पण अगदी अलीकडील प्रो. पोटदार—आपटपांपर्यंतच्या मंडळींची नावे ज्याच्या त्याच्या सोंडीं आहेत—त्यांच्या कार्याचा गौरव होत आहे, तो ठीकच आहे; पण इतिहासाचें केवळ संशोधन करणाऱ्यांचा होतो तितका तरी गौरव इतिहास घडवून आणणाऱ्या या देश-वीरांचा व्हावयास नको काय ? जिवाजीच्या काळचा इतिहास अद्याप अनेक घाडसी तहणांनी आणि देगवीरांनी अत्यन्न केला नाही काय ? आणि आजच्या इतिहासाची घडण करण्यात, या देशमाठी होणाऱ्या प्राणदानाच्या, मारीत मारीत मरणाच्या देशवीरत्वाच्या भट्टीतील अग्निही अंक जाडवळ घटक होत आहे हें कोणाला नाकारता येणार आहे काय ? तसें असते तर रोलॅट रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्याची आवश्यकता स्वतः अग्रजानाही भासवी ना !

+ + +

आमच्या निवकालीन किंवा परकीय आयलंड, ब्रिटली प्रभृति देशाच्या इतिहासात ज्या ज्या वीरांनी या पिगळे, कान्हेरे, कर्तारसिंग, कान्हेर्या इत्यादिकासारकीच किंवा काही बुदाहरणात त्यांच्याहून कमी स्वार्थनिरपेक्ष देगभक्ति दाखविणारी आणि स्वातंत्र्यार्थ झुज घेतली, त्यांचे वर्णनाने आणि स्तुतीने महाराष्ट्र-वाङ्मय नुसतें फुरफुल्ल जातें पण तशीच माहमी कुणें करणाऱ्या प्रस्तुतच्या कोण्या देशवीराचें किंवा संशोधन क्रतिकारकाचें नाव काढताच ते भोर्ताने धरधर लागतें. त्यांना अहो जा ! मुळा कोणी करीत नाही—अरे जारे म्हणतात !

पण आमच्या निवकालीन आणि राजारामोय पिढीत जे काही देगभक्त जहागिरी-भ्रनामावरून झुजून, त्यांच्याही देशभक्तीचा यथार्थ गौरव आणि योग्य कौतुक करणारे हे आजकाळचे दिष्ट लेखक नि वाचिवीर यांच्या पिढीत जे

आततायी, वेदगळ अित्यादि योजक्या पदव्यानी आजवर अशा जातिकारकास संघोषण्याचा वसरीप्रभृति वृत्तयथाचा आजवरचा जो प्रयास होता, तो न अनुसरता त्या देशांराच्या यांम्यतेम निदान वमीपणा तरी वेगार नाही अशा गौरवपर भाषेत त्याचा आणि त्याच्या वार्याचा सदभं भूचित वेगळ हाता, हो गोष्ट महाराष्ट्राच्या त्या मुसलमाला अजाळा देशांरी झाली यात शाा नाही

देशांरी पिंगळे याजविषयी वेगरीकार म्हणतात की, 'त्यानी परदेशातून परत येवून राज्यशानि वरण्याच्या हेतूने मषागवित अजाग वरून त्यान आपल्या प्राणाची आहुति देवून देशाभिमानाप्रोत्पयं त्यायंत्यागाची तड पोचविली !' अशा विचार्या ज्या तळेगावच्या ढाळेन व्युत्पण झाला, तिच्यासारखा नाळा वाढण्यात अिप्रजाचा अेष प्रमुम पण अप्रवट असा हा हेतु होता की, त्यातोल शिक्षणामुळे हिंदु गोराची हिंदु घमांवरील निष्ठा नष्ट हावून ते आपोआपच ख्रिस्त घमांवे झुवताल त्या हेतूविषयी अेन्किन्स्टनसाहेबाचे जे खुद्गार वेगरीकारानी प्रसिद्ध केले आहेत ते आजही महत्वाचे वाटतातच, पण वींग वर्यापूर्वी अत्यंत महत्वाचे वाटले अगते वारण, त्या वेळो अगदी जहालातील जहाल देशभक्तही अिप्रजानी शिक्षण दिव ते मात आपल्यावर परम अुत्तार केले, म्हणून मानीत असत रत्वे, तारा, दातता आणि शिक्षण हे अिग्रज राज्याचे बुद्धिपुरस्सर वेगळे अपकार आहेत आणि त्याविषयी आपण त्याच वृत्तयच राहिजे पाहिजे असी सर्वांची ठाम समजूत होती पुढे हळुहळू त्यातील अनरगाष्टा अपवाराच्या टिपणीसून गळाल्या, पण अिप्रजी शिक्षण वाही गळेता महाराष्ट्रात ह नवीन शिक्षण चालू वरणान्या वारवायातील प्रमुव माअुट स्टुअट अेलिन्स्टन याचे खुद्गार वसरीने जे दिले आहेत त या प्रश्नाचा निवाळ लावतातच साहेर म्हणतात, 'I am convinced that the conversion of the Native must infallibly result from the diffusion of knowledge among them !' वरतुयाविषयी अिप्रजी पद्धतीच्या शिक्षणाचा जो मुख्य पुरस्कर्ता मकांते तो काय म्हणतो हही लोकांच्या ध्यानात असणे फार महत्वाच आहे कारण मकॉलेच्याच यत्नांनी महाराष्ट्रातच नव्हे तर सव हिंदुस्थानभर ही शिक्षणपद्धति चालू झाली पालमेटाताल भाषणातून मेकालेनी ह्या गुप्त हेतूचा पत्ता दिश नाही तये त्यानी वेगेली ती प्रसिद्ध घोषणा की, 'ह्या शिक्षणापायी जागृत हावून ज्या दिवशी भारत आपज जू फेकून देतील, ता दिवस अिग्लंडच्या अितिहासात मुवणाक्षरानी मुद्रित होतील' हिलाच आपले बहुतेक पुढारी शिक्षणात अिप्रजाचा, निदान मकॉले महाशयाचा तरी अेकमेव आणि म्हणूनच अुवात्तत हतु समजत म्हणूनच अिप्रजी शिक्षणाच्या प्रभावाने चालेली राष्ट्रीय जागृति अनुभवणारे बहुतेक दशभक्त मन पूवच अिप्रजास अुद्धारकर्ते मानीत

अितराची गोष्ट राहान, पण जहालातील जहाल जे पंडित शामजी कृष्णवर्मा ते देखील हा अिप्रजाचा हेतुपूर्वक गुणकारच मानीत आणि मेकलि याची पार्लमेटीय

भाषणें पुरावे म्हणून पुढे मांडीत. दे. भ. सावरकर जेव्हा प्रथम जिल्ह्यामध्ये गेले, तेव्हा त्यास पंडितजीच्या या अपकारांच्या आभासाग हटविण्यासाठी सरासरी दोन महिने चादविवाद करावा लागला. दे.भ. सावरकरांनी कॉलेजमध्ये असताना मेकॉलेची पत्रे वाचिली. त्यांत त्यास मेकॉलेचे त्याच्या जावयास धाडलेले अंतःस्व पत्र अपलब्ध झालें. त्यात मेकॉले स्पष्टपणे म्हणतात की, 'माझी निश्चिति आहे की, मी नालू केलेल्या शिक्षणपद्धतीप्रमाणे शिक्षित झालेले Hindoos, ' हे हिंदु वादू लोक, ' हिंदूंच्या वेदगळ घर्मासमून च्युत होऊन छिश्चानिटीचा अवलंब आपण होऊन करू लागतील ! ' हा अिष्ट परिणाम तुम्हा आम्हासमोर घडही लागला आहे. ' ह्या पत्रावरून मेकॉलेच्या पोटातीत हेतु अेलिफन्टच्या हेतुप्रमाणेच होता हें स्पष्ट होतें, ' ब्रिटिशांचे धुपक्रम ' ह्या धुपरोधिक नांवाची अनेक व्याख्याने दे. भ. सावरकरांनी सार्वजनिक समानून त्या पेढी दिली होती, त्यात त्यांनी हें पत्र महाराष्ट्रात प्रथमतः अुपडकोत आणले आणि नंतर जिल्ह्यामध्ये त्याच वर्षाच्या Are we obliged to the British rule ? या व्याख्यानांतून तें तेथील हिंदी लोकांस परिचित केले नंतर तें सत्तादन सालचे ' स्वातंत्र्ययुद्ध ' या पुस्तकात प्रथमतःच प्रकाशित होऊन सर्वत्र प्रसिद्धि पावले.

ह्या मेकॉलेच्या पत्राविषयी अेक स्मरणीय गोष्ट विपमानुरोधानेच सांगण्यामारवी आहे की, प्रगिद्ध अभिनव भारतीय क्रांतिकारक पुढारी अथ्यर हे सावरकरांच्या Are we obliged to the British rule ? या नवीन व्याख्यानास अेकूनच क्रांतिकारक वनले आणि अभिनव भारतात गिरले, असें ते स्वतः सागत असत. ' निदान हिंदी लोकांना पाश्चात्य शिक्षण दिले हा ठरी ब्रिटिशांचा मोठा अपकार असल्याने त्याच्याशी आपण वृत्तज्ञ म्हणजेच साम्राज्यनिष्ठ असले पाहिजे. ' अशी त्यांची त्या काळाप्रमाणे प्रामाणिक समजूत होती. सावरकरांनी व्याख्यानात रेल्वे इत्यादि प्रकरणे जो अियजाचा आपलपोटेपणा होता तोच शिक्षणाचे बुडाशी होता हे सिद्ध करताना अनेक पुरावे दिले; त्यात मेकॉलेचे हे पत्रही होते तें सारे पुरावे वाचून सावरकर म्हणत, ' नव्या पाश्चात्य शिक्षणापासून आमचा पुष्कळ लाभही झाला हे सरे, पण तो तें देणाराचा अपकार म्हणून नव्हे तर अपकार म्हणून / शत्रु तरवार घेऊन गला मारावयाग आला; योगायोगाने त्याचे हातून ती तरवार निमटली आणि मारयाच अपयोगी पडली ! आना तिचाच वार 'मी त्यावर करू लागताच तो म्हणतो ही तरवार मी तुला दिली, माझे अपकार मान नि मला सोड ! त्याला जें उत्तर तेच अिग्रजी शिक्षणाने आम्हांस झालेल्या लाभस अपकार माना म्हणणाऱ्या अिग्रजासही दिले पाहिजे की, ' अपकार देवाचे, योगयोगाचे ! तू अपकार म्हणूनच हें कार्य हातां घेतलेस ! ' ही- विचारपरपरी अेकून श्री. अथ्यर याच्या मनावरील आंग्लनिष्ठेचें भ्रमपटल निरस्त झालें आणि तिकारक विचारांची बीजे त्यात शपाटधाने रुजू लागली.]

देशस्वातंत्र्याचे झुजताना फाशीवाचून दुसऱ्या अंतर कोणत्याही जहागिरीचे आमिष डोळ्यापुढे धरीत नाहीत, असा जाज्वल्य देशवीरगनाही देशवीर म्हणावयास सिद्ध नसतात त्याच्यावर अंक अक्षरही लिहिणे म्हणजे असम्भयणा होय अस समजतात हा त्या ' अडियन पिनल कोडा 'चा प्रभाव आहे जर वसाचित् त्या बोडात सिवाजी, बाजी, तानाजी यांचीही स्मृति करणे दडब अपराध गणला जाता तर या शिवकालीन कालालाही याच्या भीतीच्या काळोखातच ताड खुपसून राहावे लागते आणि मराठी वाङ्मयात तशीच अनेकरी अलेखिलेली सभावना होती की, जशी त्या ' वामुदेव बळवताची ' होते । त्या जाज्वल्य देशवीराचे अंक चरित्र अलीकडेच प्रसिद्ध झाले आहे तेच पाहा । त्यात न्यायमूर्ति महादेव गाविंद रानडे माना नित्येव ठिनाणी मृत्मानाच बहुबचनी अलेखिले आहे सावजनिक फाकानाही अहो जाहा म्हण्टे आहे, ते ठीकच आहे तेही देशभक्त आणि त्यागी देशसेवकच ज्ञात, पण वामुदेव बळवत फडक्याना त्या प्रत्यक्ष त्याच्या चरित्रातच येयून तेयून अनेकरी अरे-तुरेने संबोधले आहे देशभक्तीत आणि देशसेवासाठी केलेल्या त्यामात फडके त्याच्या पिढीत अितके कमी प्रतीचे ठरले । कारण त्यांनी देशहिताय आयुष्याच्या सध्याबाळची शिल्लोप्याची वेळ निवा पगाराचा अकल्लाचा तबड्याच त्याग कर-ण्याचा सभ्यणा न करता आयुष्यचे आयुष्य आणि सबसबच सबसब त्या दशासाठी त्यागाचे वेदीवर बळी देण्याचा हलकटपणा पुरा... म्हणून त्यागा बौद्धमंडीच्या सडंभासाठी देखील अरे-तुरे करावी । वामुदेव बळवताचे साहस अपसर्षी टारल, पण मग हच जर अहो जाहोच अनेकमात्र गमच असेल, तर माय माये वाहीच म्हणणे नाही शिवाजी महाराजांचे तरी काय अफजुल्लानाचा बँचीत ते सापडले तिथे म्हणजे केवळ योगायोग होता जर वा त्या पंचात महाराजच मरते तर ह्याच जात्यावरच्या ओव्या गाणाऱ्या बाया त्या सगळ्या डावाला मूसपणाची परावाळा म्हणत्या-म्हणत्या आपण होअून गाडघसारखा अफजुल्ल्याच्या तनूत गेला । तीच गाष्ट साहिस्वग्याच्या वगल्यानील, दिळोच्या पेटान्याती ! जर घडले त्याच्या जुंठ पडत तर हेच ' शिवकालीन ' आजचे भाट केवळ मगाचे भोपे, शिवाजातानाजानाही ' मायेफिरू ' अत्याचारी, पारकट, अदूरदृष्टि, म्हणून भुक्त सुटत । कारण यांना पराक्रमाची पारल नाही ते केवळ यशाचे मिथे आहेत त्यांना हत्ती आणि त्यागाची आणि अलेखितची ओळख नाही ह नेवळ जिवडे धुग्या तिवड अदी अदी वरणारे आहेत, नाही तर शिवकालीन निवा परदेशातील प्रस्तुत काळच्या धयक्तिव पराक्रम्याच्या तोडीम तोड देणारे पराक्रम आणि तेही वसाचित अने रती अधिकच निर्मळ असा जाज्वल्य देशभक्तीने अस्फूर्त झाले - याच्या ह्या स्वतःच्या पिढीत याच्या डोळ्यासमोर पडत असताना यांना अमल देशवीरच ते अजून अयास्वा हात आहे, म्हणूनच बाय त हायकाट-अजयपणा-पेशा निवा धकीलपणापेशा सापडत असम्भय आणि हलकटपणाच घाटत ।

दुर्लभाहं भासते ना ! आणि तेच भुण केवळ यमस्वी झाले म्हणून ' शिवकालीन पढीत ' वर्णनीय ठरले ना ! यश ! ह्यांना अेक सैनिक पडला न पडला की, लडाजी जिकली गेली पाहिजे ! बीज टाकलें न टाकलें की त्याचा आंवा होऊन, पाडाम लागून-अगदी अढीत पिकून यांच्या ओठाची आला पाहिजे. नाहीतर तें बीज व्यर्थ गेलें, तो सैनिक मायेफिरुसारखा व्यर्थ मेला !

स्वकालीन देशवोरांविषयीच्या ह्या भिण्या अतात्पेचें ढोंगी समर्थन कुणी असेंही करतील, की आजच्या क्रांतिकारकांचीं चरित्रे लिहिलीं, त्यांच्या हेतूची का होअना, पण स्तुति केली तर अितर तरुण मंडळीही त्याचा क्रांतिकारक मागें चौखटू लागतील आणि त्यायोगे स्वदेखावर मोठे अरिष्ट कोसळेल, हिंदुस्थानच्या सध्याच्या विमल कीर्तीला मोठा कलंक लागेल ! पण मग होच मोष्ट 'शिवकालीन' क्रांतिकारकांच्या नावावर रचलेल्या ज्या पैसापासरी कादंबऱ्या, नाटके, पोवाडे आणि रडगाणी, 'मूड ! मूड !! मूड !!!' म्हणून असल्या नाटकी अवसानाने भरमसाट बरळत मुदत आहेत त्यांना नाही का लागू पडत ? अफजूलखानाचा पोवाडा अंकताच जसे कोणी लगेच लोहाराचे दुकानात वापनखे घडवून घेव्यासाठी घुसताच असें नाही, किंवा दिसेल त्या मुयलमानास शाहिस्तेखान-म्हणून त्याची बोटे कापण्यास धावतोच असें नाही, तसेच पिंगळे, चाफेकर, अमरसिंह, कान्हेरे अत्यादींचीं चरित्रे वाचताना प्रत्येक जण यांचे कर्तृत्वाचे पाहिजे असेंही नाही. निदान हिंदुस्थानातील या ' नैष्कर्म्यसिद्धि परमां ' प्राप्त झालेल्या जीवमृतस पिढीत तसा अघोर सभब कल्पने म्हणजे त्या पिढीचा घोर अपमान करणें होय. न्यायमूर्ति रानडे किंवा नामदार गोखले यांचे मागें ज्यात पसत नाहीत, तेही त्यांम महान् देशभक्त समजून ' अहां जाहो ' लिहितातच, कीं नाही ? मग त्या शिवाच्या वासुदेव बळवत, कान्हेरे, चाफेकरांनाच, त्यांच्या मार्गाविषयी मतभेद असला तरीही, अगदी अरे तुरे म्हणून धिक्कारलेच पाहिजे, असे का ? निदान 'शिवकालीन' लेखकांच्या विणीम तरी ते शोभत नाही. नाहीतर, दिल्ली-विजापूर सरकारच्या दरवारातील अखाद्या धर्मनिष्ठ न्यायाधीशाची किंवा त्यांच्या दरवारातील अखाद्या जयसिंगासारख्या नामदाराची स्तुति तरी त्यांनीं वाजी, येसजी, विसगन तरी विसगार नाही.

विसगतपणाचा दड देशवीर पिंगळ्याच ा स्मृतीला जरी आजवर भोगावा लागला तरी तळेगावच्या शाळेच्या शतबापिक समारंभाच्या निमित्ताने त्यांची आठवण महाराष्ट्रास किंचित् का होअना पणू झाली हेच त्या लुत्तवाचें आम्ही अेक मोठे महत्त्व समजतो. बुदाहरणाचं, या बुत्सवाप्रोत्पय ' केसरी 'त काही दिवमापूर्वीं अेक गुरेस लेख आला होता. त्यात त्या शाळेतील संस्मरणीय विद्या-ध्यांत पिंगळ्यांचा बुत्लेख आला होता, जितकेच नव्हे तर ' मायेफिरु, :

सल्लेगावच्या शालेच्या चालाना आमची अशी सूचना आहे की, त्यांनी त्या सालेन देशवीर पिंगळे ह्याच्या नावाचा अेक पितळी स्मृतिपत्र लावावा किंवा त्याचें तैलचित्र तीत ठेवावे. पिंगळे ह्याचेच नव्हे तर महाराष्ट्रात सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर सालेत्या देशवीराच्या--जे जे देशामाठी प्राणत्याग करते साले त्याच्या--तवांच्या जन्मदामी किंवा सालेन किंवा वसतिगृहात कुठे तरी असा अेक छानदार आणि छान असा स्मृतिपत्र लाविला जावा यागुढेच वळवत आणि कामास आले त्याचे अितर मायोदार--चाफेवर बंधु, रानडे, बान्हरे, बर्वे, देशपांडे, पिंगळे अित्यादींची तैलचित्रे, सन्मानपूर्वक, त्यांच्याशी मेलून सालेत्या तिश्विन ह्यानाचा पत्ता काढून, प्रकटपणे लावण्यात यावी आणि या सवाची चरित्रे परिश्रमपूर्वक माहिती मिळवून अंतिहासिक प्रमाणाच्या कसाटीने त्रिहिली जावी. बगालमधील कातिकारक देशवीरांची चरित्रेच प्रसिद्ध हातात अस नमून जतीशनाथ मुबर्जींगारच्या सदासत्र कातिकारक देशवीराचे स्मृतिदिन बगालभर पाळण्यात येतात. मुबर्जी अक, मुबर्जी दिन, मुबर्जी मप्ताह असा प्रातभर भुत्मव मानण्यात येतो कारण, त्याचे माग अितरातून भिन्न असले तरीही ते देशास्तव झुजत पडले. पजायात मोठया गमारमाने हुतात्मा डिंगराचे तैलचित्राचे गेल्या महिन्यातच अुघाटन करण्यात आलं, मग महाराष्ट्रासच भयाची आणि सक्टाची अेवढी हुडहुडी वा भरावी. अिग्रज सरकारच्या दृष्टीनेही यात काही वावग नाही कारण, पूर्वी फाशी गलेल्या राजद्राह्याची शिर वेशीवर लटकाविले हाही सत्ताघोश दडन समजत कारण, त्यायोगे अितर तरुणास अशा चळवळाच्या भयवर परिणामाची कल्पना येथून त्यात अुगटा घाक बगावा आता शिरे नाहीत तर निदान त्याची चित्रं आणि नाव जरी वेशावर लटकली, तरी लोकावर तोच परिणाम होणार आणि अिग्रजाविरुद्ध सदासत्र वड वेजे, तर असा भयवर प्राणदंड थावा लागतो अशी अितरास धडकी भरेल. त्यायोगे अुगोच गमत म्हणून राज्यवातीतील 'स्वातंत्र्य', 'मरा', 'मारा', 'सूड' अित्यादि शब्दानो भरलेली वायफळ बडबडोची करमणूक करण्याचे व्यसन लागलेल्या अनेक नि शस्त्रसंप्रदायी वाचिवीरास त्या व्यमनाचा चटकाही नसा असतो याची कल्पना यथून ते त्या आगीशी खेळेनासे होतील आणि ज्याना तो चटकाच चटका लावून सोडील असा कोणी निपजणे शिवाजी न जन्मलेल्या प्रातात शक्य असो वा नसा पण या शिवाजीच्या महाराष्ट्रात शक्यच नाही कारण अेका शिवाजीने त्याने गोट भरून पुगून गेले आहे।

प्रशंसनीय ! वंदनीय ! आदरणीय ! - पण अनुकरणीय नव्हे !

जितेन्द्रनाथांचें वलिदान !!

‘की समयी न वदावी तरि मग केव्हा हितोक्ति बोलावी !’

—मोरोपंत

जितेन्द्रनाथ दासानी, राजवंदीना तुळंगतून अितर अनंतिक अपराध्यांप्रमाणें न वागविता त्याच्या पवित्र हेतूला आणि अुच्च भावनांना शोभेल अशा सभ्य रीतीने वागविण्यात यावें, अशी मागणी करून ती पुरविली जावीतों अन्नत्याग कर-
ण्याची प्रतिज्ञा केली, आणि शेवटी त्या प्रतिज्ञेपायी अपासमारीच्या अत्यंत हाल-
अपेष्टा सहन करीत आपला प्राण सोडला, ही माहिती अंकताच अुभे राष्ट्र विव्दल
व्हावें हे साहजिकच होतें. या भारतीय राष्ट्रीय स्वातंत्र्यार्थ ज्यांनी ज्यांनी गेल्या बीस
पंचवीस वर्षांत आपल्या मर्त्यत्वाची आहुति दिली, त्या त्या हुतात्म्यांत जितेन्द्राचें नांव
अक्षय झळकत राहील यात शका नाही. स्वदेशास्तव कोणी मारीत मारीत मरतात;
ते देशबीर होतात. जितेन्द्रांवीराल अन्नर्जा आरोपाची छाननी होऊन त्यांनी काय काय
केले हे आपणा सर्वास अद्याप कळले नाही, तरीही आजच्या परिस्थितीत स्वदेशा-
साठी जितेन्द्र अन्नत्यागाची अमोघ प्रतिज्ञा करून स्वतःच स्वदेश-स्वातंत्र्याच्या
यज्ञात यळी पडला—मरणी मेलाल, हें तरी स्पष्टच आहे म्हणून जितेन्द्रनाथ
हुतात्म्याच्या गौरवास तरी पात्र आहेच आहे, यात शंका नाही. याला देशदच्या
आटवड्यापर्यंत तरी आपले मरण कोणत्याही क्षणी टाळता आलें असतें. त्याने
अन्नस्वीकार करावा म्हणून अनेक देशभक्त त्यास धिक्कृत होता. त्याने प्राणावर
बैतण्याने सधीम अुगास सोडला असता, तर कोणीही समजत भारतीय त्यास माघार
घेतली म्हणता ना पण तरीही त्या मानी आणि अेकवचना बीराने अन्न स्वीका-
रलें नाहीं, तों मरणास तिळमात्र भ्याला नाही जिवाचे तिळतीळ तुकटे करून ते
अेकक माजून त्याने राष्ट्रीय यज्ञात स्वाहा केले, हे त्याचे अलोचिक प्राणदान, हें
त्याचें धैर्य, ही त्याची सत्यमंघता प्रशंसनीय आहे. शूर सभाजी, बीर वदा, मुह
तेगबहादूर या पूर्वकालीन महान् हुतात्म्यांच्या वलिदानाची गोष्ट जरी सांडली,
तरी गेल्या बीस वर्षांत भारतीय हुतात्म्यांच्या राष्ट्रीय यज्ञात दिलेल्या कोणत्याही
आत्महृवर्दानाअितर के तें जितेन्द्राचें प्राणदान प्रशंसनीय आहेच आहे; वंदनीय आहेच
आहे—पण ?

भगतसिंग—दत्त, सतीश —सेन अित्यादि

भारताच्या या अवनत काली अमा अेक जरी देशभक्त तरुण अुत्पन्न झाला
अमता, स्वातंत्र्ययज्ञात केवळ स्वतःच मरणी मरून कां होत्रीना, पण अेकाने जरी

अमा भीषण हालहअपेष्टा साशीत आपला प्राण आपणच 'स्वदेशाय स्वाहा ! स्वदेशाय अिद न मम ।' म्हणून हवन केला असता, तरीही ते प्राणदान आपल्या भारताच्या पुनरुत्थानाची अेक सुनिश्चित हमी होऊ शकते, परंतु जितेन्द्राप्रमाणेच, अगदी या क्षणीही त्याच्याच सहकाऱ्यांपैकी अनेक जण तेच दिव्य आणि दुर्धर साहस वरीत आहेत. भगतसिंघ आणि दत्त तर काय—ते अत्रत्याग करून स्वतःचे देहास अनेक दुःमह यातनात डबलणारे वेवळ तपस्वीच नाहीत, आपल्या दहाचा आपणच वळी देणारे 'भरणी मरते' हुतात्मेच नाहीत, पण 'भारता भारता मरणारे' देशवीरही आहेत, अशी या भारतातच नव्हे तर जगातही शेकडो लोकांची धारणा आहे. त्याच्या मार्गावर बिरबान ठेवावा, त्या मार्गाचा पाठपुरावा करावा की नाही ही चर्चा येथे अिदृष्ट नाही, म्हणून तो अप्रस्तुत विषय सोडला, तरी त्यास शेकडो लोक देशवीर मानोत आहेत ही गोष्ट लक्षविषयाचे काही कारण नाही—लक्षविषय शक्यही नाही. त्या देशवीरांनी अत्रत्याग केल्यापासून प्रत्यही वृत्तपत्र अपुढताना प्रत्येक राष्ट्रभक्ताचे मनात धस्म होते की, वीर भगतसिंघ—दत्ताची काही अशुभ वाननी तर आज वाचावी लागणार नाही ना ? तीच स्थिति बंगाल्यातील हिंदुलभूषण सेनानी मत्स्येन्द्रनाथ सेनाची ! पत्याखालीला हिंदुराष्ट्राचे वर्तमान सतत घर्षभर झुज घेऊन विजयी झालेला हा अट्टल सेनानी—आज बारिमालच्या तुरगात असाच अेका सापेक्षत धुल्लव जटीवरून निकरावर आला, त्याने अन्न यज्य केले आणि आज शमरावर दिवस गाता देहदड भोगीत भोगीत पर्जर होऊन 'गणपती पडला आहे' अन्नावाचून मत्तिन क्षीणहून आहे, त्याचे अर्धांग लुल झाले आहे ! वाचा मद झाली आहे ! आता ते मुटले तरी जन्माचे पशूपण घेऊन मुटणार मेलें—तर मरणी मरणार ! भारतीय हुतात्म्याच्या नामावलीत अेक नाव अधिष्ठा बाटणार, पण—' या सर्वांना निर्घात, ही तपस्या, ह धर्म, ही दशभक्ति प्रमजनीय आहे, यदनीय आहे !—पण !

हुतात्मा देशवीर रामरक्षा आणि अंदमानातील अत्रत्यागी

आज हे राजनीतिक उदिवान् लावाच्या डाऱपाममोर आहेत, त हिंदुस्थानच्या वारागुहात आहेत, त्यातही वच्च्यावदीत अजून अभिमुक्त अवस्थत आहेत, accused आहेत, दडित झाल्ल नाहीत—म्हणून त्याच्या भाषना, त्याच निरचय, त्याच अपमान, त्याचा मृत्यु—राष्ट्रीय दृष्टीच्या निस्पद दृष्टीममोर अेलासा चित्रपटानारखा घटलला आहे. म्हणून त्याची मानना अुध्या राष्ट्रभर हृदयाहृदयान पीळ पाडीत आहे. त्याशि या वळेस, माहीत नमणाराम नमले तरी माहीत असणागम, राजकीय उदिवानांना गम्माननीय बागणूव रभावी याच प्रमनागाठी असाच अन्नयागाच्या भीषण प्रतिज्ञा करून असाच दुर्धर यानना, जसा महिनोगमनीच्या अुपाममारीने शिजत, शिजत त्या दृष्टीच्या पलीकडील बटार वाऱोसान—त्या

अंदमानात — ज्यांनी गेली दहा वर्षे सहन केल्या, त्या नानी-गोपाळाची, त्या भाओ परमानंदांची, त्या धूर पृथ्वीसिंहांची — भाओ सोहनसिंगादि त्या अनेकानेक राजकीय जन्म ठेप्याची आठवण आज झाल्यावांचून राहणार नाही. अशाच अपास-मारी, हेच हाल त्यांनी चार चार महिने सोसले ! स्वदेशाच्या ह्या 'भले वीर' म्हणून मारखी पाठ थोपटणाऱ्या प्रेमळ सहानुभूतीची संजीवनी जवळ नसताना सोसले ! — आणि ह्या जितेंद्रामारखाच तो वीर रामरत्ना अन्न सोडून, कपडे टाकून, अपासी, हातकडीनी जखडलेला महिनोगणतीच्या यातनांनी क्षम होऊन रोवटी मरणी मेला ! अदमानाच्या अंधारात संतापून सतापून मरणी मेला — त्याच्या देशाच्या अेकाही डोळ्यातला अेकाही अथून त्याच्या त्या सतापास लवलेला धीतळता न मिळता मरणी मेला ! त्याचे शव कुठे फाडले, कुठे पुरले, कुठे पडले, याचा पता देखील नाही ! अनसन करून, आपची अमुक मागणी तुम्ही मानीत नसाल तर हे अँग्लंड देशा, तुज्या दाराशी मी धागा करीत, अशाही प्राण सोडीत ते पाप तुझ्या माथी म्हणून भीति घालीत, ते अंदमानात जे मेले, जे पंगू झाले, हे जे अिये मरत आहेत, पंगु हात आहेत — ते सर्व हुतात्मे निःसंशय प्रशसनीय आहेत ! पण !

(जे अेकाच्या अुदाहरणात प्रशसनीय असते ते अेकदरीत गर्वांना अनुकरणीय असतंच असं नव्हे ! —

पण जे जे वर्तन किंवा जो जो मद्गुण सर्वसामान्यतः प्रशसनीय किंवा बंदनीय असू शकतो, तो तो, सर्व परिस्थितीत सारखाच अनुकरणीय असतोच असतो असें नसल्याने, किंवहुना काही दिशिष्ट परिस्थितीत तो सामान्यतः सद्गुण किंवा ते सामान्यतः प्रशसनीय वर्तन अनिष्ट होत असल्याने, राष्ट्रीय लढ्यात, राजकीय पेचा-पेचीत, मदोदित विपक्षाची हायबाल आणि स्वपक्षाचे बल ही तोलून विवेचून, मग काय ते आपल्या सैनिकांचे संचलन करणे अगत्याचें होथून वसतें राष्ट्रातील प्रत्येक चळवळ, राष्ट्रीय झुजाराचा प्रत्येक सामना, नुमता प्रशसनीयच असून अुपयोगी नाही, तर तो कुशल, अिष्ट आणि कार्यक्षमही अमला पाहिजे.) अत्यंत तीव्र देश-भक्तीच्या वेदनांनी विव्ध होथून अेका तरुणाने, लोकमान्य टिळक मेल्याची बातमी अेकताच, माडीवरून भुडी टाकून जीव दिला म्हणून अेकिचात होते आता ही त्याचा अुत्कट देशभक्ति वदनीय होतीच होती तें प्राणार्पण करताना त्याची दैहिक जीवनाची तुच्छता कोणत्याही हुमात्म्याजितकीच प्रशसनीय होती — पण त्यामुळे ते कृत्य अनुकरणीय ठरत नाही. कारण, ज्या छेप्यामाठी, स्वदेशाहिना-माठी, प्रेरित झाल्यामुळे त्याच्या हृदयात लोकमान्याचें मरणवृत्त अेकताच अशी बलिदानाची भावना अुमळून जाती, ते देशहित ते त्याचे प्राण असे न देता — नुमत मरणी न मरता — जर जरा निगळ्या रीतीने त्याने दिले असते, तर अधिकच साधलं असतं. त्याचें कृत्य प्रशसनीय अमताही अिष्ट नव्हतं. ज्या नीच स्वार्थपरायण

प्राण्याला लोकमान्यांचे मरणाचे दिवशीही धाणभर देखील स्वदेशासाठी दुसऱ्या सोसण्याची भूमि आली नसेल, धाणभर देखील ज्याचें स्वायत्तपट मन विचलित झाले नाही, त्याचे मनाहून हा स्वदेशप्रेमाने सळमळून राहणारा आत्मार्पण करणारा तरण कोटिपटोने बंदनीय आहे. पण तरीही त्यांचे त्या कृत्यामुळे झाले त्याहून त्याच प्राणांच्या मृत्याने, शतपट अधिक स्वदेशाहित त्यास सहज साधता आले अमर्त. म्हणून ते कृत्य, प्राण देण्याची ती रीत, नुमते मरणी मरून जाण्याचे ते बलिदान, अंतर राष्ट्र-योद्धांपुढे अनुरूपीय म्हणून धरता येणार नाही. कारण, विविदान आणि कत्तल, हनि आणि हत्या यांत अंतर चानले आणि दुगरे बाधीट हें जे आपण ठरवितो, ते कां ह्याचें विवेचन केले असता त्यातील भिन्नतेची होच कसोटी आडळून येते की, त्यापैकी पहिलें परीपकारास्तव आणि आत्मोन्नतीस्तव अत्यंत अवश्य असा त्याग अमर्तो, महत्तर अर्थ साधण्यासाठी अपरिहार्य अशा अर्थाचा त्याग असतो आणि दुसरा म्हणजे स्वतःचा किंवा दुसऱ्याचा तामसी नाग जमतो. लोक-कल्याणाला पोषक न होता बयचित् शुद्ध विधातकच हंगारा परिहार्य प्राणनाग असतो. मुक्तीला अवश्य तितकेच हनि घेतो तो सारा मल-हर्षा घेतो तो सारा मजनात. त्यास्य समर जिज्ञासयास अवश्य तितकेच संनित, अभ्यास्य मरणाचे शासनाथ जो मरणावर चाल करावजान घाडतो, तो सरा सेनापति. नुमते आत्मार्पण करणें म्हणजे मुक्ति मिळणे नव्हे; नुमते मरून राहणें म्हणजे समर जिंकणे नव्हे; सत्तेच मुक्ती मरणी मरणें, हुतात्मा होत राहणे म्हणजे राष्ट्रीय वा धार्मिक स्वातंत्र्य संपादन करणें नव्हे. ते जेव्हा केव्हा त्या म्हातम्यमुद्धातीत अपरिहार्य घटक असले, तेव्हा तेही केवळ पाहिले, जसे तेव्हाब्राह्मणाने केले, जसे जे तडा-भीच्या पहिल्याच पायी शत्रूच्या गोळीम बळी पडतात ते करतात, जसे शत्रूच्या कारागारात जन्मोजन्म जे स्वदेशार्थ सडतात ते करतात.

परंतु राष्ट्रीय संन्याचें मुख्य ध्येय विजय हें आहे. आपल्या त्यास्य पक्षाची अकदरीत कमीत कमी हानि होऊन अन्याय्य विपक्षाची अकदरीत जास्तीत जास्त हानि करण्यास जी युद्धकला झटते ती सारी युद्धकला होय !)

त्या युद्धकलेचा हुतात्मता हाही केव्हा केव्हा अक अत्यंत अवश्य आणि अत्यंत बघ असा घटक होऊ शकतो. पण तो अपवाद म्हणून. केवळ होतात्म्य ही काही विजयाची निश्चित हमी नव्हे ! रामाची सीता रावणाने चोरली; जो सीतेला चोरून नेण्याअितका नीच आणि दुष्ट होना, तो रावण रामाने त्यास अपोपणे करीत त्याच्या दाराशी 'सीतेला दे, नाही तर मी त्राग्याने स्वतःचा प्राण देतो' असे म्हटले असता ज्याच्या अतःकरणास लेटाही द्रव फुटणार नाही अितक, निर्लज्ज निष्ठुर होताच होता ! म्हणून रामाने अन्न सोडले नाही, तर शुद्ध रावणाचे पुढील जीवनाच्या अन्नाचे ताट ठोकून त्यालाच मरणाच्या अपाममारीने कसा नामशेष करून टाकता येतील याच्या अध्ययस्येस श्रीराम तातडीने लागला. सीतेने

देखील अशी वनात अमृता, मग अमुक्च भोजन आणि अमुक्च मान देशील तर घर, नाही तर अन्न सोडून मरेन, अशी नसती प्रतिज्ञा केली नाही कारण, तिचे मुख्य ध्येय जे रामाकडून रावणाचा वध करविणे, त्यास ते आवश्यक नव्हते, अतःच नव्हे तर वर्जित् अपायकारकही झाले असते हा, अन्न मात्र प्रतिज्ञा तिने केली — अन्ना गोष्टीमाठी मान ती प्राणत्यागही करती — ती म्हणजे स्वन च प्रीतिस्मात्तय — ते पातिग्रह्य — ते ध्येयच जर मरणात सापडते, आणि प्राण घाच-विणं म्हणजे मुख्य ध्येयच मोडणे अन्ना प्रसंग येता, तर — तर मग मात्र प्राण मोडणेच तिचे वर्तव्य होते — आणि तिने ते केलेही असते गुरुतेगवहाद्दूर, वदा वीर तिचा राजे समाजी याचे मुख्य ध्येयच स्वधर्मरक्षण होते, म्हणून जेव्हा त्या ध्येयामाठीच प्राण देणे प्राप्त झाले, तेव्हा त्यानी प्राण दिला हेंच युक्त झाले तेंच घरे होतात्म्य मुनतें प्रशस्तनीयच नव्हे — वदनीयच नव्हे — पण अनुकरणीयही असणारे होनात्म्य तेच ! तीच गोष्ट बोटल्याहो राजसीय नातिकारकाचे मुख्य ध्येय जे महनीय स्वदेश-स्वातंत्र्य आहे, त्याही लागू आहे त्यासाठी झुजताना ते घरले जावून, बाताहत होवून, त्याच्या विपक्षाचे हाती पडले असता, जर अशाहणार्थ त्याम त्याच्या स्वातंत्र्य-सेनेची वा त्याच्या दारुगोळ्याची माहिती त्याच्या विपक्ष विचारू लागला — जर त्याकरिता त्याचे प्राणातिथ छळ होऊ लागले, तर ते छळ सोसून त्याकरिता प्राणही गला तर तो देणे ह त्यास त्याच्या दृष्टीने वर्तव्य यादलेच पाहिजे

— कारण मुख्य ध्येयाच ते प्राणदान तरा स्थितीत अवश्य आहे, म्हणूनच अप्रयुक्त आहे (त्या अन्ना प्राणाच्या तरा दावाने दोकडो निरपराध प्राण, अन्ना राष्ट्रात्मा मान, अन्ना त्याच्या ध्येयाच्या ध्वजाचा गौरव हे राखले जातात ता प्राण देणे हेच घर होतात्म्य — केवळ प्रशस्तनीयच नव्हे वदनीयच नव्हे — पण अनुकरणीय होतात्म्य) नातिकारकाच्या तत्वाची किंवा मार्गाची ज्याची गहानुभूति नाही त्याची चर्चा या विवेचनात अप्रस्तुत म्हणून सीधिययी अनुकूल प्रतिदूल अस बाहीच मत या स्थली न दता प्रत्यक्षपणे आम्ही अतःच सांगतो की ध्येयाच अत्यवश्य असलेले प्राणदानच तेवढे सूक्त आहे, पण ध्येयार्थ अनावश्यक असलेले प्राणदान त्या घोरतात्याच्या देशभक्तीचे किंवा निग्रहाचे किंवा नि स्वाय निभयतेचे घातक होणार आणि म्हणूनच हेतुत वदनीय असणारे परंतु व्यवहारत ध्येयाच्या अंतिम विनयाम अनावश्यक नव्हे तर अन्ना अर्था अपायकारकही होणार आणि म्हणूनच अनुकरणीय नमगार आहे हं सत्रमाधारगणे सांगण्यास काहीअन्न हरकत नाही केवळ प्राणहानीमाठी प्राणहानि अनिष्टकारकच होय आणि या दृष्टीन मध्या जिखडे निखडे अडलेल्या या अन्न साडून, आपण होवून अनेक यातना सोडीत, केवळ मरणी मरून जाण्याच्या पद्धतीची जी अन्न सोडून मरून जाण्याची साध अडू पाहत आहे तिचा, या अन्नत्यागाच्या भाषीचा, मुढातील अन्न घोरण म्हणून, निषेध करणे ह आम्ही आमचे कर्तव्य समजना

जी माणसे अशा अुच्च देशभक्ताने प्रेरित होऊन, अशी कठोर तपस्या करून, मरणी मरतात, त्यांचे वैयक्तिक मोल कमी न करता, त्यांच्या त्या दैवी वैयक्तिक वलिदानाचा यथोचित आदर करीत असताही हे स्पष्टपणे सांगणे अवश्य आहे, मावना दुखली तरी दुखवून, राष्ट्रीय हिनासाठी हा बुद्धिवाद प्रकटपणे बोलून दाखविणे कर्तव्य आहे की, ही अनसनाची लाट जर अशीच फैलावू पाहील, तर तिच्यामुळे राष्ट्राच्या मुख्य ध्येयाला—स्वातंत्र्याला—ज्या माणसाच्या सक्रिय जीवनाची किंवा लढत्या मरणाची अपेक्षा आहे, त्यांना जवळ जवळ ध्वंस गमावून, नुमतें मरणी मारवून, आपण दुर्भर हानि पोचवू. कारण हे जे देशभक्त आता अंगाचे पाहून दुमरा. दुसऱ्याचे पाहून तिसरा, असे अत्रत्याग करून लुळे, पांगळे, क्षयग्रस्त होत, दुःखद मरणी मरणाचे मध्य होऊ पाहत आहेत हे कसाकरता ? तर राजकीय बदलीना थोडे यरे वागविले जावे, या सापेक्षतः अगदी दुय्यम मागणीसाठी ! आणि अशा अगदी दुय्यम मागणीसाठी अवघडाले वीर बळी घावयाचे ! जितेंद्र, सैन, भगतसिंह, दत्त—असे अंगाहून अंक अमिमन्तु, जनकाजीसारखे वीर—जेखाद्या भारतीय गुट्ट्याम जितागारे—अंजेकाच्या प्राणाचे मूल्य दहा दहा प्राण—असे हे देशभक्त, मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य त्याच्यासाठी होणाऱ्या लढ्यामध्ये (struggle) अनिगुल आक्रम करीत, मोलास मोल घेत मरावयाचे, ते असे अवघडी, अकाली, अंका सापेक्षतः य कश्चित् चागल्या भाकरीच्या किंवा वर्तमानपत्राच्या तुकड्यासाठी किंवा अंक खुर्ची-टेबल राजवडिवानास मिळावे म्हणून अन्न मांडून मडत मरावे—नुमतें मरणी म्हण जावे ! मातोच्या मोलात असला अमला घाटकरी विरेस घालून मातोस मिळवावा ! राजवडीच्या मानाप्रमाणे त्याम वागवावे हा प्रश्न मानाचा आहे ही गोष्ट खरी आहे. त्या मागणीतही मोल आहे; पण ते असल्या प्राणाचे नव्हे. अंशमानातही दहा वर्षे सप करून, अंतर कैद्यांत मंय पत्तारवून, अधिकाऱ्यास अुत्थापन देण्याचे गाकारून, बळाने पमें आत आणून, बळाने अंकनेकाशी बोलून, हातकडी, वेडी—अतिशय श्राय असा दुय्यम प्रश्नांकरिता, हक्कांकरिता, सोसला, परंतु तिथे जेव्हा जेव्हा अत्रत्यागाचा श्राय करण्याअतका पुणी संतापे आणि भलतीच प्रतिज्ञा करी, तेव्हा त्यान नत्काळ प्रेमाने आपण केव्हा जाऊन त्या आत्मघातक निश्चयापासून परावृत्त केले जाई. जेखाद्या अवतानवाज मनुष्य जेखाद्या लिलावात अंका दोन कवडोच्या बम्बूचे मोठे हट्टाम पेटून जसा दोन हजार रुपयापर्यंत चढवीत जातो, तसेच राजवडीना मुद्दारलेल्या पद्धतीने वागविण्याच्या दुय्यम मागणीसाठी अशा वीरांच्या अमोल प्राणाची अशी मातोमोलात नामाडी करण्याची ही हट्टवादी चूकही अपायकारकच होणारी आहे. जेखाद्या जितेंद्रामागसा बुदात्त अपवाद झाला तर झाला; झाला तेवढा धम्य आहे. पण आता या य कश्चित् मागणीसाठी ही अनसनाची साथ अधिक फैलावू देता कामा नये.

राजकीय वदिवानाना कितीही बऱ्या रीतीने वागविलें तरी काय ! स्वतः स वदिवान् म्हणवून घेण्याचे दीर्घत्व तर राहणारच ना ! अगदी खुर्चीवर बसून ताजें पत्र वाचीत राहिले, तरी अग्नजांचा वदिवान् ! वरे, कारागृहाबाहेर आले तरी काय ?

‘ वंदीं नसे त्यातिल फोण बोल ।

जो लोक दंडे परदास झाला ॥

तो बंदि तद्भुचि तुलंगझाला ॥

या अतिबया दहा पंधरा हिऱ्यास नागवून तो ‘ वरें वागविण्याचा ’ अधिकार मिळाला — तरी काय ? तो बुद्धा सामसूम होताच पुन्हा छिनला जावोला ! जोवर हिंदुस्थान पारतम्यात आहे तोवर लहानसहान अधिकार, जागा, पागा हिंसकबल तितक्या हिनकोत राहायचेच, त्यासाठी परिमित आणि प्रमाणशीर तो स्वायत्त्याग आणि प्राणत्याग करीत राहायचेंच — पण तरीही हे कधी विमरायचे नाही की, ते अधिकार जिने दिले ती परकी सत्ता जोवर जिवंत आणि प्रबळ आहे, तोवर ते केव्हा छिनावले जातील याचा काही नियम नाही. तें घुळीवरचें सारवण ! म्हणूनच मलत्याच दुय्यम प्रश्नास ‘ हा मानाचा प्रश्न ’ आहे असे नसतें महत्त्व देऊन, लाखाचा प्राण मातोश्या मोलाने देण्याच्या प्रतिज्ञा यापुढे तरी कोणी कधी करूच नयेत. फेल्या अत्तल्या तरी मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य त्यास असला सापेक्षतः निरर्थक आणि अतिशय मरग प्राणत्याग अपायकारक अगत्याने तशा भत्त्याचा प्रतिज्ञाची बूक त्या प्रतिज्ञा मोडून सुधारवी.

(मलती प्रतिज्ञा करणें अंक भूल, तर ती प्रतिज्ञा राष्ट्रीय हितास अपायकारक असताही तशीच चालविणें ही सवाधी भूल. अशा परिस्थितीत शक्यतों त्वरित पाय मागे घेणें हेंच खरें शीर्ष, खरा देगाभिमान, खरें धैर्य आहे, म्हणून आम्ही आमच्या सर्व देशबंधूम — त्यातही भगनगिगादि अत्यंत तेजस्वी आणि लाखाच्या मोलाच्या नदरनांस, वीरास, अशी आग्रहाची विनंती करतो की, त्यांनी राजकीय वदिवानांच्या हुक्कासारख्या दुय्यम आणि मापेक्षत थोड्या मोलाच्या मागणीचे पायी यापल्या राष्ट्रीय पक्षाचे केवळ घुरघुर असे तक्षण बळी देवू नयेत. मुख्य ध्येय जें स्वातंत्र्य, त्याचे प्राप्तीसाठी हे प्राण ज्यम करावे. युद्धाच्या मुख्य वेढावर, याच्या मुख्य मर्मावर त्या निवडक वीरांच्या फळीच्या फळीने चालून जाययाचे की, विपक्षाच्या वाजारबुणग्याशी मूठमर ‘ आटपा ’ माठी त्राणा करीत अनशनाच्या चिमट्याने अत्याद्या फकिराप्रमाणे आपलेच अग्न भोमकून मरणी मरून जायचें ! त्यातही राजकीय वदिवानांच्या दुय्यम प्रश्नासाठीच काय ते अनशन हे अनुपयुक्त साधन आहे. अतिरंजक नव्हे तर स्वातंत्र्ययुद्धाच्या अशा प्रकारच्या मुख्यमान परिस्थितीत अशा विपक्षाशी लढण्याचे ते साधनच नव्हे, ते दाखवच नव्हे.

सोडल नाही, तर दगे करून दुपट सारले, आतून बदोगूहे फोडली, बाहेरून ससस्त्र आक्रमण करवून बंदिवान सोडवून नेले ! आयलंड स्वतंत्र झाला, तो मॅक्सव्हीनीच्या नुमत्या अन्त्यागाने नव्हे, केवळ हुतात्मतेने नव्हे तर त्या हीनात्म्याचा पुरा पुरा लाभ घेणारी ससस्त्र रणघुमाळी जुठवून देण्याचा त्याने त्यापूर्वीच हरिः केला होता, त्यामुळे आणि पुढे कातीचा सारखा भडिमार करीत राहिला त्यामुळे, म्हणून आयलंड यनस्त्री झाला, नुसते सगळ्यांनी मरणी मरून नाही तशी सिद्धता आज हिंदुस्था-नात काणाची आहे ? कातिकारकाचे माय बरे की बाओट, आयलंड तसे वाचू शकले म्हणून आम्हालाहा तस समरतादव केलेच पाहिजे किंवा बरता येतील की वाय, माची चचा या लंग्रात प्रस्तुत नाही, तो प्रश्न स्वतंत्र आहे पण तरीही अतिक स्पष्टच आहे की, कातिवादी किंवा शातिवादी अशा कोणत्याही हिंदी पक्षाची, अशा हुतात्म्याच्या नुसत्या मरणी भैरवान अत्यंत हाणान्या क्षणिक क्षाभाचा भीषण चटका निघास बसल अशी कोणीही कृति किंवा कल्पित करण्याची किंवा योज-ण्याची छावी नाही, निद्वत्राही नाही तावर असा नुमत्या राष्ट्रादोभाच्या क्षणिक क्षुब्धतेनाचा निदा अपभागण्यासाठी ह बेवाहू बेव बीर नुसते मरणी का मारावे ? जो क्षीम विपत्तास लवलेही चटका न द्या आपल्या स्वतःच जाळीत मुदती तो माय कामाना ! जो क्षीम अकदा राष्ट्रीय रडारडोचे अश्रु गाळताच बिदात जातो, त्यासाठी हे अिनके शूर वीर दशभवत हाहाहात करून मानाच्या मोलाने, अत अक्ष करीत बलेच मारविणे हा अगदी आमघातकी वेडेपणा आहे त्यापेक्षा परकी सत्ता या दशमक्तावे असे छळ करती त्यांना स्वीकारोवती (confessions)-वरिता मारहाण करून लुळे पागळे करती, त्यांना अशी बळाने अपासी मारता, तर त्यांना दोष अधिक निश्चरपणे तिच्यावर पडून जातात आणि स्वजनात गाला, त्याहूनही अधिकच क्षीम अत्यंत होऊ क्षमता हिंदुवीर सतीत बाबू असे अज साडून आपण हाभून मरणी न मरता रातीन बाबूसारखे आपली इहाजण जरी पत्यावालीच्या सत्याग्रहात किंवा तशा कोणत्या क्षत्राची प्रत्यक्ष हानि करणाऱ्या ब्रह्मघात मरते तर त्याच दुःख नव्हेत !)

(कारण विपत्तासही त्याच मानाने किंवा बऱ्याच मानाने तशीच हानि पोचत राहाती पण असा भलत्याच आग्रहापायी या अडाणी आत्मनाशक त्रास्यापायी, विपत्ताची हानि मुळीच न होना आपलोच गात्र सतपट हानि होतो नव्हे विपत्ताचे जाय आपणच असले अडाणी पच मारू गल्पाने सुकर करून देतो !)

अहो कोर्टीन खटले होभून दोन चार वर्षे शिक्षा होत्या. त्या शिक्षा भोगून ते देशसेवेस आणि परसत्तच्या छातीवर पुन्हा नाचाबयास मोकळे होते, पण ज्यांना शत्रु फाशी दंडू शकत नाही अशा दहावीस आरोपिताना अन्नत्यागाची फाशी आपण होभूनच देतो हजारी रूपे व्यय करून नवे वडन निर्बंध करकळून, यशिले लावून लावून, ज्या देशभक्ताना फाशी व्हावी म्हणून ही परसत्ता घडपडते तरीही ते सुदून

निवा दहा वर्षेन वदी होवून तिच्या छातीवर जिवंत नाचून पुन्हा झुजण्यास परत येताना पाहून ती परसता हिरमुसली होते— तीच परसता त्या देशभक्ताना जेव्हा दोन महिन्यात अनेक बेकामागून जेव्हा पटापट अन्न सोडून मरताना पाहून मनातल्या मनात टाळ्या पिटून निस्संशय असेच म्हणत नसेल कथावस्तु की— 'ठीक! ठीक! जोपधावाचून खोबला वेला माझा जेव्हा येणही वाकडा न करता जेव्हा कट्टर शत्रू अनायास मरणी मेला !'

ज्या वेळी अदमानाने भाजी परमानंद नानी गोपाळ, भाजी पृथ्वीसिंग, भाजी सोहनसिंग अत्यादि अनेक देशभक्तानी असाच प्राणपणाने अन्नत्याग केला, तेव्हा येथे सावरकरानी त्या पद्धतीचा हानिकारक आत्मघातकी परिणाम राजवडीच्या मनावर बारबार ठमविण्याचा अत्यंत निग्रही प्रयत्न केला, म्हणून स्वातंत्र्य काहीतरी देशभक्त अन्नत्यागापासून परावृत्त होवून, सुटून, आज पुन्हा दगाची छुलट सेवा करीत आहेत ते सर्व प्रकरण 'माझी जन्मठेप' ह्या पुस्तकात वाचकांनी अवश्य वाचावे नाहीतर ते लोक मरणी मरत शिक्षाचे बळ वाढविते, तर त्यांची नावे देखील भिडते कोणास वळती ना ! पेलानर दुधासाठी, पोंडसर तेल गळण्यासाठी, जेन्नाच्या वृक्षपत्रासाठी जेन्ना खुर्ची-टेबल्यासाठी कानाचे सप करा, अधिकाऱ्याशी भाडा, अधिकाऱ्याना सडो की पळो करा, वेळेवर अन्नत्यागही मर्यादित अवधीपर्यंत करा ! पण प्राणत्याग ? आणि कोहों आपणच घुसारी मरत आणि अन्ना सापडत य किंचित मागणीसाठी ? आणि शिक्षावा वेसही वाचटा न करता ? आणि भगतसिंग, दत्त, मर्तानदाबू अशा अन्ना पाच पत्रास घुरघुर देगवीरानी ? छट ! हावसण अपायकारक श्राव ! अडाणी पेच ! दाबूची दाणाचरण बद करावयाची की आप-

सावरकरांच्या गोष्टी-समाजचित्रे

१. कुसुम

वडगाव येथील शाळेचा आज पारितोषिक समारंभ अशा प्राथमिक मराठी शाळाचा पारितोषिक समारंभ म्हणजे मुलांच्या मेहनतीच चीज हाण्याचाच काय ता दिवस नमून, शिक्षकांच्या मेहनतीचेही चीज होण्या न होण्याचा दिवस असतो त्यातही गावठी शाळेत खिचपत पडलेल्या आजकालच्या आमच्या अधपोटी मराठी शिक्षकांना तर ह्या दियसाचे फारच गहत्त्व कारण त्यांच्या पोटपाण्याच्या प्रदना-शीही ह्या असल्या बापिश पारितोषिक-समारंभाचा थोडाफार सबध पोचण्याचा सभव असतो

कारण गावपचना, गावातील पालवाना आणि वेळी डेप्युटीमहाशयानाही सतुष्ट करण्याची, ह्या वेळी त्या मित्राचा निक्षवाला जेव मुषणसंधिच आपली अमते अशा समारंभाच्या दिवशी त्या गावचे ते गावपच, दीडवमडीच्या भाडवजाचे गावगेठजी, जन्मात ज्यांना काणी खुर्ची देत नाही असे 'पालव' ह्या थोर पदवीने त्या दिवशी शाळेतील पुष्पांवर बसविले जाणारे रमेटाके गावगृहस्थ, मुले, मुली, जातीयिती ब्राम्हणाने ह्या साऱ्या जणाना अशा समारंभातील त्या झिळमिळचा, तामे-डाल, गाणा-मवाद, पढो-नवरा, 'या हो' या हा 'धी आजवी स्वागत याहा त्या शाळेविषयी माठी आपुलकी वाटू लागत आणि विद्यार्थ्यांच्या परोक्षपद्धाही ह्या अमत्या पारितोषिक-समारंभामुळेच त्या शिक्षकाच नाव गावात ज्याच्या त्याच्या ताडी अंदाजू लागते, त्यामुळे बर डेप्युटीलाही आपली पाळा आणि आपण स्वतः गावकऱ्यात किती लोकप्रिय आहो त गिपयाना सहजासहजा दाम्बवित्त यत

या ममारमाचा गावठी शाळाताल वापड्या सरकारी शिक्षवाना जेर आणली
 अथ महत्याचा भुषण होत बन तर तो आपल्या गाळेच्या प्रगतीच्या भाषणात
 येतवे प्रतारेण स्तुत च्या आवाजाच दृष्ट बंगार टागण्याचा गधि त्या निमित्ताने
 मिलन, हा हाय पाठाणा वरून गाळेच्या प्रगतीच्या द्याग्यानाच्या विषयात
 स्वन च्या पाठाणाच्या अधाताचा वाडातरी बुल्लेख शिक्षाना महज धुमडून
 देता यत्ता !

वढावचे शिक्षकही अमच आगळडेन त्यानही जरा भाळयर त्याच्या त्या
गावातीन भाळेच्या या आजच्या पारितापिक-समारमाण गन्धचामुद्धा झाडून
मार लोपन नष्टत, तर राजारच्या त्या तालुक्याच्या मुख्य ठाण्यात महिना दान

म्हणतो - 'यारा बाय छत्तीग मास्तर !' त्यागरीणी अध्यक्ष बगैरे मवजण सा खो हातात ! दिगाजीपत आपल्या वरण वहाणाच्या भर गोबरसात ह्या हात्परसान मातो पालवित्यामुळे सतापून दहमान विसरतान दाव्या हाताकडचा छडी वेव्हा झुजव्या हातात घेतली आणि त्या पायापाणीच बगलेल्या गाद्या राम्याच्या अगावर सपामप वेव्हा लगावल्या त ती मुन्ने माठवामोठयाने अयायाया ! अयाय ! अस विवाळून झुटेता दिगाजा गिदावाच्या स्पष्टपण घ्यानात मुद्धा येत नाहा ! } ह्या गागाटा-सरसा त्या नम्रच्या ममयन अध्यक्षमहागणाना शेवटी आपण मध्यच झडून सांगित्त,

'दिगाजापत आता अस वरा कुम्ही त कुमच प्रतित्वत् निहेंतुमच त्रिहिल मूळ भापण दोन्हीही माझ्याकडे घाडून घ्या मी तें जातगमाचारा त समग्र छापनी भग अथ त भापण नुमत घाडून दावविण्यामाठाच काम ता ह्या वगाला हा गाघळ ! नाहा तरी तुम्ह ह त्रिहिल भापणच पाठ केन्ल निमत -

'छे तसच नाहा वाहा रावसाहून अमदा ! पण आपण जर त समग्र छापनीत असात तर मागित्त अथ डाळा नि दवान दिन् दाम भगाव पुपका होजाल या दोतावर !' जेन् अध्यक्षाना सारी भापण रद्द करून दहाघाय पारि तापिन तयडी स्वहस्ते वाटावया ठगविल

कुमुम ! 'पहिठच तान अध्यक्षाना घेतल-पहिल्याच क्रमाकाच्या पारि तोपकाम दाम्य म्हणून !

कुमुमता जरीता खण मिळताच पहिंठा टाळा पडला दिगोजीपताची त्यासरसा मुलामुर्गीनी कळमूना बाहुल्याप्रमाण वडकडाट घागविला मध्यच बाही वाना घोवल्याच्या सार्धाने पछाज्यामारख होऊन खोल्साळपण मोठमाठपान खाकरल्यावाचून राहवल् नारी वाकची पारितापिन वाटून होनाच समारम्भ सपण गुले कुम्गी आणि त्या गावच्या वाटेवाटेने आनदाचा अथच गन्ना करीत घरोघर चाल्ला

देतातात मय्याडा घुमुरक्याग अचडताच अथदे कोकर जत हिरवळावर मोकाट वागडू गगते आणि अुगीच अुच अुड्याच अुड्या मारीत अिनडे तिकडे आनदान नाचू लागत तगा आपल्या घरच्या अमणात पावून टाकताच कुमुम वागडू लागतो वाहर मेथेरी धाव परत यताच तिग हा पारितोपिक मिळालला जराचा खण वधी दाखवान अस तिग हाथून गल हात ! बायी परत यताना दुहन दिम ताच ती घावत सुल्ला आज्ञा भेटनाच तिला तिने मिठा मारता खण दाखविला सभेतात वाय वाय गमती सांगितल्या पद पण म्हणून दाखविली आओने जा जो तिचे कोनुक कराने ता ता तिचा आनद गगनात मार्वेनासा झाला

त्या दहा वर्षाच्या स्कराळा त्या क्षणी काय ठावूक की तगा ममाकळपा आनदाचा तिच्या आयुष्यातल ती बहुधा शेवटचाच क्षण होता ! !

कारण त्याच क्षणी गोपाळभटजी—तिचे वडील—तिचे आले ते अेक अुच गोरेपान रुढीलाच शास्त्र समजणारे, भिक्षुकी आणि दूधदहो विवण्याचे दोन्ही परस्परविरुद्ध व्यवसाय अेवत्रच वरणारे त्या तुटपुज्या बुन्यावर कसायसा चरितार्थ चालविणारे, यरेच वमठ, थोडे तापट निफारहेवेसोरपुरप होते त्यानी अगणात पाय टाकनाच गगावाओला, कुसुमच्या आओला, हमडले

‘वाय, मनात वाय मुलीला नायकीण करायच आणल आहेस भी नाय ! किती मोठयान म्हणते ही कारटी तीं पाचवळ पद ! कुसुम, अुयापाभून तू शाळेत पाभूल टाकता वामा नये !’

‘त का ?’ गगावाओ रागावून यजमानास हटकल्या झाल्या

‘का ! कुसुम काय आता सातआठ-वर्पांच कुकूवाळ आहे घाटत ? दहा वर्षांची लग्नाची मुलगी दालो तो आता ! दाळेत आज कुचाळ लाव तिच्याकडे टक्कळ पाहत होते माहीत आहे ! दारावारा वर्षांच्या घाटनवया दाळेत नाच-विणाऱ्या अुलूतगा भी नाही, समजलीस ? शास्त्रानी काही अुणीच ‘अष्टवर्ष भवेत् वन्या’ ही मर्यादा घातली नाही !’

दारावारा वर्षांच्या मुलीला घोडनवऱ्या म्हणणाऱ्या ह्या वरमेनिष्ठ गोपाळ-भटजीच गगावाओ हे तिवर कुटुब होत पनाओच्या वयात त्याच दुसर कुटुब चारल दोन माठी मुलही होता पण तरीदेखीन त्यानी तिसरें लग्न करण्याच ठरवून अेका तरा वरें वयाच्या कुमारीस पाणिग्रहिल त्याच गगावाओ त्याला आता ओठा वरें घानी होती गगावाओची वरील मुग्गी चवदा वर्षांची होती ती रानपाटच्या खोताना दिली होती दुमरी कुसुम

आमच्या या गौष्टीतरया समाजवित्रापंकी ह पडिल समाजचित्र ! गोपाळ-भटजी पासष्टा अुटनेले त्याची तिवरी वायको गगावाओ निशीच्या वयाची, आणि तिची हो दुमरी घाटनी मुग्गी कुसुम दहा वर्षाची !—ती तिच्या त्या चडिलाच्या शास्त्रमयादागते घोडनवरी होत आलेली आहे !

गोपाळभटजी आपल्या वायकोला अस फक्कारीत अमताच अगणात अेक शिपाओ यअून तार !’ म्हणून आरट्टा तार साच अैकताच ज्याना नेहमी तारा येतात त्याच्या दखील मनाचा चलविचल वान्यावाचून राहत नाही फार निक-
डीचा विगेप आनदाची वा घोर सवटाचा बातमी म्हणजे तार ! त्यातही खेडे गावात गोपाळभटजीसारख्या वापण्या कुटुबात तार यण्याचा प्रसंग जमात दोनतीत येद्राच यणा ! स्वत गोपाळभटजीना त्या वेळपावेतो अकच तार आलेली आठवत हाती ती त्याच्या पनामानतर मोठ्या प्रमासाने गगावाओची उग्न जमल तव्हा तें ठरल्याची होती ! त्यानतर तार अशी ही दुमरीच काय ती त्याना आली ! या वेळी

महियानी अेखादा अक काढणाऱ्या 'जगत्समाचार' नावाच्या साप्ताहिकाचे संपादक श्री वडोपत हेच अध्यक्षपदी विराजमान होण्यास्तव येणार होते वतमानपत्राच्या संपादकासारखी आपला दु ख जावर जगतासमोर टागता यताल अशी अुच निभव्य वेस दुसरी कुठे मिळणार ? अशा विश्वासान वडगावातील ह्या शालेच्या दिगोजीपत शिक्षकाना आपल्या होणाऱ्या व्याख्यानात आपल्या दु खाची कहाणी सांगोपांग गावून पगाराच्या नि तावूळ वाळ भाजी भाड प्रभृतीसाठी ससारात कमीत कमी जो खच येनो त्याच्या प्रमाणशुद्ध प्रमाणशून्यतचा पाठा वाचलेला होता ते आपण त्यानी स्वत तर पाठ कलेच होत पण त्याच अर्थाच अेक पद रचून त अितर पदा प्रमाणेच मुला मुलीकडूनही पाठ करवित्र होत

याच पद म्हणणाऱ्या मुलात कुसुम होती ता दिसण्यात चांगली वयाने दहा वर्षांची बोलण्यात चुणचुणात गळ्याची गोड अर्थात पद वसविताना दिगोजीपतानी तिलाच मुख्य गायिकेचे पाम दिल त पद तिला निकषिताना गातागी तिच्याशी दिगोजीपत यता जाता अितक बोलून बी अितर मुलामुलीना मत्सर वाटून त्याच्या त्याच्यातच नव्हे तर बाही गावगुड वायामाणसानहा जुळतस आहे

करतील का ?' - तो झालीच त्या भाषणाची वेळ - आणि मुलांमुलींच्या अंकुशं गलक्याची ! दिगोजीपंतानीही मुलामुलींचा तो गलका थांबविणाऱ्या शिक्षकाची नि शालेच्या प्रगतीचा वृत्तान्त वाचून त्यावर भाषण करणाऱ्या व्याख्यात्याची असा आपल्या दोन्ही भूमिका अक्षमहाष करण्यास कंवर कसली. जुजव्या हातात प्रति-
 वृत्ताचें (रिपोर्ट) तें पुडकें नि डाव्या हाताशी टेवलावर ठेवलेली छडी घेऊन ते बोलावपास आगे राहिले. 'मुलांनो, मुलींनो !' असा पहिल्या शालेय भाषणातील सवयीचा संबोधनी होकार दिगोजीपंतानी मसा वारटून देताच त्या आज्ञाधारक मुलामुलींनी 'ओऽ ! ओऽ ! मास्तर !' अशा प्रत्युत्तरांची अंकुश ओरड चालविली. 'हा चूप !' 'चूप !' 'मुमते अंका !' 'राम्या !' 'तू, तू, तियं गोंया !' 'गप !' असें त्या दिगोजीनी मुला-मुलींना दटापीत डाव्या हाताने टेवलावर छडी दहापांच वेळा कडा-
 कड आपटल्यानंतर मुलामुलींच्या बरेचसे ध्यानात आले की, ह्या वेळी मास्तरांनी आपणांस हाका मारल्या किंवा काही विचारलें तरी आपण य़ावर भुत्तरें न देता

लग्नाचा प्रश्नच नव्हता-अर्थात् काहीतरी अरिष्टच असल तर बमणार ! ही शका येऊन थरथरत्या हाताने गोपाळभटजींनी तार घेतली नि शेजारच्या घरी ती वाचून घ्यावसास ते घाभीघाभीने चालल असता त्याच रावेने ताड मुकून गेल्या गगावाजींनी हात जोडून दयाम प्राथिले,

‘अिडापिडा टळी नि अमाळ पळी !’

गगावाजींची वडील मुलगी रानपाटच्या सोताना दिली होती ती आजारी हातोहीही बातमी आधीच कळली होती गगावाजींच्या हृदयात सारखी धडकी भरली-तार तिच्या घरचा तर नसेल ना ? तिचेच काही वेडेवाकडे तर-। तो भयकर विचार मनाला दखील तिन पुरता अुच्चार दिला नाही अर्धा अुच्चारला म्हणून मुद्धा ती विचारो मायाळु आभी मनावर रागावली-‘वरी चिंती ना त हें मेल मन चितित !’ गोपाळभटजी डोळगताून टिपे गाळीतच लगालग परतले तार त्याच्या वडील मुलीवड्यांच हातो ! रानपाटच्या सातानी-त्याच्या जावयानी-त्या तारन वळविल होत बी,

त्याची वडील मुलगी अत्यवस्थ सामूबाजीना नि कुमुमला जेवत असल्या तर हात घुवामलाच त्रिकडे युधूपेसाठी घाडा ?’

‘जेवत असले’ तर वगाला जेवण्यास मुद्धा न असता, पाण्याचा घोटदखील न घेता तात्रडतीव गाडी करून कुमुमसह गगावाजी रानपाटला लगेच निघून गेल्या

पण त्या तिपे पावतात ताच ती त्याची वडाल मुलगी मृत्यूच्या पागात न सुन्सी अडकन आगी हाती आपल्या आभीला नि कुमुमला तिने डोळे भरून काही वेळ पाहिले, वाचा वद म्हणून हात नवडा कुमुमच्या ताडावरून फिरवला, त्या दन्तासरदी हवरदा फोडलेल्या बाभीच्या माडीवर आपली लपयता मान अेव वेळ

पोटीच परतीच्या सुतवाचे दहा दिवस झुलटतात न झुलटतात तोच त्यांना वाटले की कुमुमच्या शिक्षणाचा मारा भार आपण घ्यावयाचे सामूवाजींना आश्वासन तिला जिवेच ठेवून घ्यावे सामूवाजींनी परत घरी जायचे नाव काढले तेव्हा खोत म्हणाले,

‘मला तुम्हीच आजीच्या ठिकाणी होतात ज्या आम्हास अंतरल्या त्या अंतरल्याच; तिथे त्याचा आमचा झुपाय खुटळा. पण आपण जी मायेची माणस झुरलो आहोत त्यांनी तरी अंकेमेपाना अंतर देऊ नये मापुडेही मला आपण आजीच्याच ठिकाणी असाव. आपण जाऊ म्हणता ते टांचच. गोपाळभटजी काही झाल तरी अक्ड येऊन राहणार नाहीत त्यांच्यासाठी आपणालाही तिकड जाण भाग; पण हे लेकरू आहे ते तरी मायेच माणूस म्हणून, आपल्या कुटुंबातील ममतेची सातळी म्हणून मजजवळ ठेवाव संपाकी, गढी घरी आहंताच तिच्या सेवेला, तिच शिक्षण, लालनपालन भी तिच्या वडिलाभित्तक्याच ममतेन बरीन’

‘नवचित् अधिक् ममतेनमुद्रा कराल, वर ते सगळ झाल तर तिच शिक्षण जमील अक्डच पण सध्या मी तिला नेने आणि मग वडिलाचा विचार घेऊन व्यवस्था घाडून देते परत’ सामूचे हे बोलणेच योग्य असे समजून खोतानीही यास अनुमति दिली.

सामूवाजींनी घरी परत येताच वेळप्रसंग पाहून गोपाळभटजीपुढे ती गोष्ट सादली. खोताशी जुळलेला नात्याचा संबंध नि त्याचे पाठवळ तुटून नये ही भटजींचीही झुकट अजिजा होतीच. कुमुमच्या शिक्षणाची नगली तरी लग्नाची चिंता याता आधीच लागलेली। तिला मारा वर्षाची पोटनवरी वरून कुळस वट्टा लावायचा नाही हा त्याचा निर्धार। त्या मन रिपतीत खोताचा हा बेट अंतताच गोपाळभटजीच्या मनात अचाना अेव योजना जुळून आली.

वट्टिणीवर खोतानाच कुमुम देऊन टावली तर? सगळेच मनासारखे जुळणार! दास्यमर्मादेचा प्रश्नच नव्हता चालू शिष्टाचाराने ते अगदी घरून होणे. ‘अस ममनेच, दिनहुड्याच, सुखवस्तु ठिकाण कुमुमला तरी कुठ पाहणार आम्ही। मुलीच माण्यच म्हणायच हे सगळे जुळल तर।’

‘ लग्नाची मुलगी लग्नावांचून परक्या घरी अशी ठेवणे हें आपणांस स्वभार नाही; दहा लोक हसतील, तेव्हा कुसुमचें लग्न करायचें तर तें लग्नेच करावे हें अतम. अतिकेच नव्हे, तर पुढे चातुर्मास, मुहूर्त नाहीत, म्हणून अगदी घाब महिन्यात तें मंगलकार्य अरकल्याम ठीक. टिपण जुळतें आहे—’ असें, जरा निर्वाणीचा शोक असलेलें अन्तर गोपाळभटजीनी घाडले. त्यांना घास्ती होती की, दिवसगत लागल्याम न जाणो खोतांना दुसरें ऐखादें हुडपाचे ठिकाण देखील येतील, त्यांचें मन बदलेल! कुसुमच्या तोंडचा घास काडून घेण्यास टपलेल्या चारा वर्पाच्या ‘घोडनवऱ्या’ घरोघर त्यांना आढळत होत्याच! या संकेतुळे मुलीचें कल्याण व्हावें या सदिच्छेनेच गोपाळभटजीनी लग्नाची घाबो चालविणे. त्याचा हा वेत त्यांच्या बघेतील भट-भिक्षुक-शास्त्री मंडळींनी शास्त्रोक्त आणि शिष्टांनी शिष्टसंमत ठरविलेलाच होता. काही बायाबापड्या ‘अस्त ३३’ म्हणत, कुटाळ लोकगोळ देत, पण शास्त्राची टिपणांची वा शिष्टाचाराची अशी काही अडचण नव्हती.

खोतांच्या बघेतील भट-भिक्षुक-आप्तेष्टांनीही त्या योजनेस शास्त्रोक्त। शिष्टाचारास धरूनच आहे, असा प्राप्तकार्याचा निर्वाह असा अनेक वेळा करावा लागतो, बहिणींवर नेहुण्याला बहोण देनातच असा अभिप्राय दिला. खोतानीहं वेत पसतिला, लग्न जुळलें, मुहूर्त ठरला, भट-भिक्षुक-आप्तेष्ट निःसकोचपणे मिळाले सर्व सोहाळे यथाशास्त्र यथानाग होऊन अरुरा वर्पाच्या आत असलेल्या त्या मुलीचें कुसुमचें, लग्न त्या तिच्या बडील बहिणीच्या विधुर झालेल्या प्रीड नवऱ्याशी, त्या बडील बहिणीस म्हण अंक वपं अकटतें न जलटतें तोंच, वाद्याच्या आनंदी गजरात

लावगारे तिशीपस्तिशीचे विजवर खीत । पन्नासीनतर लाबलल्या आपल्या तिसऱ्या विवाहापासून झालेल्या त्या दहा बपाच्या मुलीचे तिच्या वडील बहिणीच्याच नवऱ्यास तस कायादान करणार घास्नमर्पादिभिमानो गोपाळभटजी । आणि त्या सासऱ्या- जावयाच्या तिसऱ्या दुसऱ्या विवाहाप्रमाणेच त्या दहा बपाच्या बल्लड मुलीच्या विवाहासही पास्नावत नि शिष्टाचार सगत मानून ती यथासांग स्वतः पार पाडणारा भट भिक्षुक-आप्तेष्ट गिष्टादिनाचा समाज ।

त्यातही ह समाजचित्र अवघडा नवू दहा बपापूर्वीच-अगदी ताज ।

+

+

+

लग्न लागल्यानंतर लग्न कुसुम गी खोताऱडे पाचविण्यात आठ त्यानी तिचा शक्य त्या त्या शुभाधानी मुत्तात डेवण्यापा यत्न केला छग्न चाल्यामुळे दाळेत घाडण्याचा प्रस्नच राहिला नव्हता । पण कुसुमला खोतानी घरी स्वतः मासिक वादवण्या नाट्य वाचण्याचा नि अँवण्याचा चामला नाद लावला कुसुम बुद्धीची कुशाग्र देहान बुकाड्याची नि स्वभावाचे तरतरात मुलगी होती हळुहळू तिचे मनही सासरा रमू लागल तिचे असे स्वतंत्र बौद्धिक विचार वनू लागल काय हव काय नको कळू लागल वामुव भाव जागू लागले रजू लागले घरच्या ससारा- ताच नश्वेत तर सावजनित बुताळवाही कराव्याना वाटू लागल्या अकदरीत खोताशी झालेल्या विवाहामुळे तिचा ससार मुळातच जातील असा रंग दिमू लागला गोपाळभटजीना आणि गगदाआनी आपल्या मुलीच कल्याण झाला पाहून जी वृत्तकृत्यता वाटे तिला तर पारावारच नव्हता

•

=

कुसुमच्या लग्नाचा माता बप दीडवय हाअून गेल होत गगदाआनी पाहिल का गोपाळभटजी आज दरन रंगले दियताडेन पहाटच स्नानसध्या आटोपून रात्री म्हशीच दूध काढून त्या चरव्या भड्यापाशा सोपवून ते सांगत होते - अमक्याचा जिनस बुकाड्याचे घाग तमवयाकडून दुधाच पसे येणे ते आण दूध विनायका मडी जाताच भिक्षुकीसाठी वाहर जायाच्या आघी ते अँव स्तोत्र म्हणत गगदाआनी- पडे आले नि सहजी जिजास्त

तोंच अंगणातून आवाज आला 'तार ! गोपाळभटजी, तुमची तार !!'

जळता निसारा पायावर पडावा तसा तो भयंकर शब्द त्या विचाऱ्या नवरा-
चायकोच्या कानावर पडला !

'तार !' गोपाळभटजींच्या जन्मातली ती तिसरी तार ! मागची तार त्यांची
चडील मुलगी अत्यवस्थ असल्याची होती. ही तार त्यांचा जावजी कुसुमचा नवरा
अत्यवस्थ असल्याची होती !

गंगावाजी तर तिथल्या तिथेच खचून खाली वेंचली. गोपाळभटजी तिला
कसेबसें ओठवून गाडी करून स्वतःबरोबर घेऊन कुसुमच्या सासरी तावडतोव निघाले.
तिथे पोचतात तोंच घरातून रडारडोचा अकथ आक्रोश त्यांच्या कानावर आला.
कुसुमचा नवरा बासा होऊन तडकाफडकी वारला !

बारा वर्षांचो कुसुम बालविधवा झाली ! हें तिसरें समाजचित्र पहा ! बाचक
हीं समाजाचीं विनं नव्हेतच, छायाविने आहेत ती ! अगदी दयावत् !

+

+

+

(कुसुम मानवी शास्त्राधारें बालविधवा झाली; पण निसर्गाचें शास्त्र मानवी
शास्त्राधाराला थोडेथ भोक घालणार !, दिवसेंदिवस घेवन तिच्या अंगात बहू
लागलें. भोगेच्छा सळमळू लागल्या; पण सासरहून तिला गोपाळ भटजींनी माहेरी
आणन जो कांबली ती पुरव्हा काहीं अंगणावाहेर जाऊ दिली नाही. तिच्या मात्या-
शोत्यांच्या घरी लग्नकार्ये, गौरी-गणपति होत. तिची वयातीत आधीं समारंभांना,
मिरवणुकींना, हळदी-कुंकवाला जाजी; पण ती मोळा सनराची, भर होशीच्या
वयाची नि मूळच्या खेळकर स्वभावाची कुसुम अखाद्या घातक अपराध्यासारखी
घरातच बांदून ठेवलेली राही. ती गौरी असताना नि तिचा काहीं अक अपराध
घडला नसताही तिच्या तोंडाला कसली काय काळोखी फागळी पेली ! समाजात
तिला अखाद्या अघुभासारखी, चोरासारखी, तोंड लपवून जगण्याची पाळी आली.
जेकदा तर टाळपर्वत भाग फाटलेल्या गावसामूने तिच्या तोंडावर तिच्या भरदार

पहिल्या छत्रकड्या लेकराचा निमुक्ता हात हातात खेळवीत जव्हा त्याला पात्रात बसताना ती पाही, तेव्हा कुमुमचा वाटे, आपणही शपविनी त्या गाडन तांग्याला घेवून छानीना तसेच पात्राच पण ह्या वाणत्याहा अन्नात वामनाचा अन्नाचार म्हणून तिला धुपटपणे बरण्याच खबला घेयनव्हत अन्नात त्या लपविण्यासाठी ती बरबर त्याचा निटवारा दाखवी

(रमणीचे जीवन म्हणजेच रति आणि वल्लभता) ह्या दोही जीवनप्रवृत्तीच तिच्या जीवनातून बजा घालेल्या, बज्य घालेल्या ! तिचे जीवन तिला अमर झाल आणि त अगदी मुमह्य आहे अस आजीवापाना धाडान, त्यांना मुलगी विष ड्या अग न वाटावे म्हणून बरबर दाखविणे तर तिचा भाग त्यामुळे तिचा स्वभाव लपडाय-निष्णात होय लागला दहा बाया जमल्या बी, गावातील वा जगातील स्त्रीपुरुषाच्या बऱ्यावाईट जुगळेबी हक्कून बरायच्या, त्या गाष्टी निघताच पुनगुन, 'मिस्स डे' मग नाही माजी असा पाचकळ गोष्टी आवडत ' अम म्हणून पणकारून निघून जुडून जाव, पण आडागाला अम राहून शपय तावर त्या गाष्टी आवडोने बैकाव्या अगा परिस्थितीताल अनर तरुण कुमारिकाचा नि यागविघवाचा म्हाभाव समाजर्मातमृळे जितका मिथ्याचारी बनता बी, अमत्य ज्या विषमाचा त्या तिटवारा दाखवितान त्या त्यांना नक्की हऱ्यागा अमतात अस समजाव 'है मुळीच आवडत नाही मग अ ! अस त्याच पणका याच बाक्य है मला फार आवडत अ !' याच अर्थी बहूधा याजाल असत !

मनातल्या मनात ती विचारी यागविघवा कुमुम अगो कुठना कुठता तिला अठराय बप जुळून आल ! गोमाळभटजीना पत्तासाव्या वर्षी ज्या कारणाकरिता तिनर ललन बल त्याच्या विजवर जावयाचा ससार पुहा घाटण पाग्य पाहून बडाल मुलीच्या मृत्यूनंतर अेषाच वपाच्या आतवाहर, ज्या कारणाकरिता आपला दुतरा दहा वपाचा मुलगी त्या पात्राना दण त्यांना माणुसकीच शिष्टाचाराच नि शान्त्रममत वाटे त्यापवी कोणत्याही बरण्यासाठी या योवनाने मुममुसत राहि लल्या आणि आता जतपतन पुरणीस ठागल्या आणि बाराव्या वर्षी बालविघवा झालेल्या मुलीचा पुनर्वाहा करण किचा तिचा नुमत मनमाकळे अगणावाहर जाऊ देणमुद्धा माणुमकाच वाटल नाही !

हाय शवटा कुमुम पुरणागच लाली अनपत बासनाच्या मानसिब बडाल तिचा सासवेचनात ! त्यासोने तिची क्षाणता वाढत याजत तिचा चारटा ताप यशू लागला तिन अवरुण घरल आजी तळमळे पण ती आपघपाणी काय करणार ? पैगाच पाटनळ नाही आणि तितका चिनाहा नाही म्हणून डाक्टर पाहण्याच नाव मापळभटजी बसल काटणार ? गगनाआ ह आणनच होत्या पण तराहा त्या माझलीन अेक मुक्ति याजून कुमुमचा जा अेव मावमभाशू चागला डाक्टर बाल होता त्याला घराच बाही दिवस राहावयास बागबून विनामूल्य कुमुमचा प्रष्टि

परीक्षून घ्यावी असा पाट घातला नि मोठ्या मिनतवारीने त्यास यजमानाची अनुज्ञा मिळविली.

कुमुमचे भावसभाऊ डॉ. गोविंदराव पत्र पावताच आले. कुमुमची प्रकृति परीक्षताच त्यांनी ताडले की, बुद्धीने मानसिक हृद्रोग काय तो ! गोपाळभटांच्या मागे गंगावाजींनी गोविंदरावांची मनमोकळेपणे बोलण्या-बसण्याची सवलत कुमुमला देत असावे. दोनचार दिवसातच गोविंदरावांनी तिच्या मनाची सारी व्यथा युक्तिप्रयुक्तीने तिला हसवून खेळवून समजावून घेतली. त्या हसण्याखेळण्याचा तिच्या प्रकृतीवर तत्काळ अतका चांगला परिणाम झाला की, ती दुसरीच कोणी ताजीतकानी कुमुम दिवू लागली. डॉ. गोविंदरावांनाही तिचे वाचन, बहुभुतता नि बुद्धि पाहून कोतुरु बाटे. त्यांनी तिला तिच्या मानसिक व्यथेचे मूळ स्पष्टपणे समजावून दिले आणि अज्ञान काही बालविषकांनी घोटपणे हातून होऊन आपले शिक्षण पा पुनर्विवाह करून मुक्ताचे तयार करे घाटले त्याची बुद्धावरणे सांगितली. शेवटी तिला आदवातिले—

‘तुम्ही जिच्या असल्यास ती तुम्हा विलणाचा भार अचलीत. म्हणशील तर तुम्हा कुठल्यातरी चांगल्या स्वयं पुनर्विवाहही लावून देता येतील. तुम्हासारख्या मुबुद्ध, सच्छीक, सुरेख नि निकोप तरुणाच्या अदरी दोनतीन देवदूतासारखी माळं गुपजून तुम्हा कुसव्याला आणि आपल्या राष्ट्राला धम्यवितीलही नवचित ! भुगीच का सुराव ! मग काढू का हा विषय स्पष्टपणे तुम्हा वडिलांपाशी ?’

(नवस ही अक देवाच्या नावे चाललेली दैवी 'गॅटरी' नाही वाय ? मानवी लाटरीत शेकडो वेळा परमंगत होत पण वेऱ्यातरी लागोमागो तीन टोले हाभून दहा हजारत बेलाघाला असाद पारितापिक मिळून जात नवसाचही तसच आहे शेकडो वेळा नवस खाऊ ठरतात जो जो मनुष्य आजारी पडतो त्याच्या बरे हाण्यामाठी बहुधा दहापाच नवस होतच असतात पण लाघाली माणस मरतच अमतात ! तितके लाखो नवस खाटे पडतातच की नाहा ? तहान माणसाचे कावडी वरुआ कापण्याचे नवसच नव्हत तर मोठमाठ्या राजे-महाराजाच्या प्राणातिक दुखण्याच्या महादानाचे नवसही गट्टे पडतात पहिले माधवराव पेशवे क्षयान मरणी टेकले तव्हा गोपिकाबाजीनी माया महाराष्ट्र राज्यभर ठिठिकाणी हजारा ब्राह्मण बसवून देवळादेवळी अधिभार्याच्या सन दखरेखीखाली मृत्युजय मनाचा कोटी जय बरविता पण तो कोटीची सख्या पुरी शात्त्याची यातमी येते ताच माधवराव पणवे मरायचे ते मरेच ! नो नवम व्यय गय ! पानपतची लढाओ जिक्लो गेला तर लाखो रुपयाच्या घर्मादायाचे नवस माठमाठ्या जागृत देवदेवताना पणध्यानी केणे हात पण ते सारे विकल हाभून पानपती महाराष्ट्राची दोन लाख बागडी फुटला ! पण हे लटके पडलेले लाखो नवम आपण विसरत जातो— आणि मुलगा व्हावा म्हणून जिजाबाजीने केलेला भवानीचा नवस योगा-योगाने सकल हाभून निवाजा जमला तर त्या अकच्या दुकट्या भयगावर कसा रचल्या जातात पोवाडे गाविते जातान ! ज्या ज्योतिपाची लाखो भविष्य खोटी पडतात त्याचे काकतात्रीय व्यायाने असाद भविष्य सरठरताच तो तवडन आपल्या प्रसिद्धकात (जाहिरातीत) छापून प्रख्यात ज्योतिपी म्हणवितो तसच ह्या नवसाचे प्रस्थ भावडया लोकाच्या विसृतीवर वाय ते लुभारलेल असत खोटे पडलेले लाग्या नवम विसरत सहजगत्या यागळलास गाठ पडताच नवसावाचूनही ज काय ज्या साजनांनी शेकडो वेळा पडल तच त्याच साधनांनी घडघडीत पडत जसताही त्या वळी वेलेल्या नवसानेच त केत असे भाळे लाव मानतात आणि तेवढ्याच नवमाचा काय तो चहूकडे वोठवाला हाभून देव नवसास कसा पंवतो पहा, म्हणून जो तो म्हणू आगतो जो तो नवसाच्या दैवा लाटरीच तिकोट दसनीहुडीच्या पतासाख्याय अमोघ पतीच मानून पुनपुन वाडीत असतो

अक वेळ मानवी लाटरीला तरी थोडव्हत बूड असतो पण ही नवसाची दैवी लाटरी अगदी चकचकीत विनमुडाची अमते मानवी 'गॅटरी' निवळ फगवणु-कीची ठरली तर मरवार बघीवघी त्या भागटेगिरीच्या चालकाना दड तरी करत पण देवाक दड कोण करणार ? त्याच्या नावे चाललेल्या या नवसाच्या दवी लाटरीची सारी सिमिट जरी खोटी ठरली तरी बाणी विचारता ना पुसता ! बेसाद्याचे सारे नवम खाटे ठरले तरी दोष कोणी कोणास विलाच तर त्या फपले त्यासच दिला जाणार ! 'तुझा भावच खोश म्हणून तुझ्या नवसाला देव पावला नाहा ! असेच जो तो म्हणणार ! पण तरी देखील—

अतक्यात मागे दार करकरलें. गंगावाओ भुम्या असाव्यातसें तिला घाटलें — आणि तिच्या मनाने भयंकर भुचल खाल्ली ! तिने गोविंदरावांना दूर दकलले. आधीने तें पाहिलें असल्यास आपल्यावर केका अक्षराचाहो बोल येथू नये म्हणून ती ताडकन् तशीच आओकडे गेली नि रागाचे रडें रडू लागून स्फुदली —

‘आओ, गोविंदा वाओट मनुष्य आहे ! मला सहज पाठभोरी पाहताच त्याने पट्ट मिठी मारली आणि — किती दुष्ट असतात हे पुरुष ! !’

तोड हातात जाकून ती हुदके देऊ लागली ! तिच्या आओला ती अतकं खोटं बोलेल हें भवयच घाटेना !

‘गोविंदाला म्हणाव, तू आता परावाहेर जा ! मी त्याचं पुन्हा तोड पहाणार नाही ! बाबा येण्याच्या आधी जा म्हणावं !’

कुमुमने कपटी कोपाची पराकाष्ठा केली ! — आणि ती किती सहज साधली तिला ! — किंबहुना त्या वेळेपुरते तेंच तिचें सगळें मन होते, दुटप्पी कपटाला लागतें तसें तिचें दुसरें मन म्हणून जें होतें तें त्या भीतीच्या घनमाने तेचव्यापुरतें तरी चक्काचूर होऊन गेलें होते ! !

आगो तविटे फुवट जातात तरीही जगा लोंट्या चाडल्याच आहून तसे लासा नवसा लटवे पडतात तरीही लोन नवम करोतच आहेत ! !)

गाविदा गवळ्याही त्या दाही साडतीचीं निविट काडतीं प्रथम लाटराच तिकीट काडून नि त यगस्वी व्हाव म्हणून त्याच फुलदेवत जें मोरया त्याला नवसाही वेला ! मुगत लाटरीच्या तिकितात यग याव म्हणूनच नव्ह तर आपल्या गुटुधावरची सारी सयट टळावी यास्तव त्यान सवष्टाचतुर्यांचही श्रत वल

+

+

+

त्या गांवात गोविंदा गवळ्याच्या आळसीचा एका कासम नावाचा मुसलमान मनुष्य होता त्यानही गोंटरीच्या ध्यस्तनात कित्येक रुपये दवडके नी दमडाही यमावठा नव्हती त्यानही गाविंदावरावर अंश तिकाट त्याच गोंटरीच घेतल मोरयाच्या नावे गाविंदागे नवग यठा तसाच आपणहा रुदाचा वणिग ठाटरी वडे लावावा म्हणून कासमनही त्याच्या गावो गडदारक्षिचही प्रभृति नवस पीराच्या नाव घेणाऱ्या अेषा फकिराकडे जाऊन पोराय नवस वेला नवसाच्या लाटच्या हिंदूतय भरभराटच्या आहत अस नाहा हिंदु अेषपट धमबोळे तर मुसलमान सागपट धममाळे अिताच नव्हे तर ते त्या व्यनिरिखन बहुधा धमबन्ने नि धर्मोमतहा असतात दव पावना नाही तर यतागून हिंदु फार तर देवापुढे आपलच डोके फोडाल पण मुसलमानात खुदान पावावे म्हणून दुसऱ्याच डोक फोडण्याचा नवस देखाऊ करणारे अल्लाभुहोन खिउजी विवा माय ब०ह मोपला घदस' दाही थोडेथोडे निघत नाहीत

तच यगाग वाटमारे नि ठा याच्याहा देवना अपतात ! आणि लग्नाची वऱ्हाड छुटण्यान जर आम्हाला या वर्षीच्या उमतराओत खूप यग मिळल तर कोणातरी बघूयराच स्वत तुठा याहू किवा जेलादा तरा नरवळी तुठा देभू म्हणून नवस ते यरतान आणि त्या नवमालाही केव्हा केव्हा देव विवा खुदा पावतो ! ! वास्तविक दरोडखोराना ज्या मानाने त्याची तडफ क्रूरता यरतान य वारागोर असतात त्या मानानेच दरवडघात यग मिळतें देव वा अल्ला स्वत बघीच दरवडघात भा घेत गहा किवा नवस करून शापा यलल्या दरोडेखार भक्तासमोर स्वत दरोडा मारून देव वा खुदा दरवडघाच द्रव आणून ओतात नाहा पण दरोडखोर यग पावतात त्याऱ्याच प्रत्यक्ष प्रयनाने आणि समजतात त नवसाने मिळाऊ म्हणून ! त्याचेही गेवडो नवस लटवे पडतात पण ते विसरून जा अखादा योगफुगतस गाट पडून खरा ठरल्यासारखा भायंतो तवडाच त ध्यानात ठवतात नि नवसाच्या बिनबुडा गटरीचे अभिमानी बनतात !

लाटरीच्या निकालाची तारीख बुलटली गोविंदा गवळी नि कासम दोघही टपाऱ्याल्याच्या वाटेकडे प्रत्यही सकाळपासून डाळे आयन वसू लागले ता दिसताच

‘आमचे काही आहे का?’ म्हणून घडघडत्या वाळजाने विचारित त्या टपाल-वाल्याने स्थितप्रज्ञ असलेले नकारार्थी नुमती मान हासवून पुढे पाभूल टाकले की त्याम त्या टपालवाल्याचाच अगदी मनापासून राग येतो गोविंदा लगेच मनाला म्हणे, ‘दैवास दोष!’ तो टपालवाला काय स्वतःच मला हवे ते पत्र लिहून घाडगार होता की काय!’ आणि चूप राहो पण वास्तवने तिसऱ्या दिवसापासून आपल्या निराशेचा राग त्या टपालवाल्यावरच बाढण्यास आरंभिले ‘मया साला मगहर है यह पोस्टमन!’ हाथ भेचिठ्ठी है या नहीं देखता भी नहीं। जिस बाफरवोही लाठीसे जरा नरम करना पड़ेगा, तब यह डाकू जिसका छत धुत्तको ठोक बक्तरर पहुचायगा!’

तीन चार दिवस आणखी गेले तो गणेशचतुर्थी आली त्या दिवशी घरातून गोविंदा म्हैस सोडूनविडून बाहेर पडतो तो टपालवाला मोट त्याच्याच दाराशी घेताना दिसला

‘गोविंदा, तुम्ही मनीऑर्डर आली आहे’ टपालवाला म्हणाला

‘काय आली? मनीऑर्डर? माझी?’

‘होय सधर रुपयाची!’

गोविंदा गवळ्यास झुम्या जन्मात स्वतःच्या नावे मनीऑर्डर येण्याचा हा हुलास प्रसंग! त्यात ती सधर रुपयाची मनीऑर्डर! सरी इलील वाढू नये प्रतकी चागली ती बातमी! गोविंदाचे बुर घडघडू लागले मनीविही कुठे त्यामची त टपालवाला सांगल तत सुत्रपणे सार करून सधर रुपय त्याच्या हातात पडले, तरी त्याला त नक्की काय घडत आहे ते आवळेल सोडतच पत्रही तचल लॉटरीत त्याचा कमाव कुठेना येथून त्याला सधर रुपये मिळाले अतक मगदी सर!

सधर रुपय! अरे रकमी! अगदी राजड! त्याचे हातो!।।। मरे परेता खपून पाचपचमीन रुपयापलीकडे ज्याच्या घरात कमाळीची रक्कम म्हणून जन्मात दिसला नाही त्याला कावाडकण्ट न करता अचानक सधर रुपये रोख मिळाले! सरीसर लॉटरीसारखा घडा नाही मारयासारखा दब नाही, नवसा-सारखी मोडत नाही!

त्याच दिवशी गणेशचतुर्थी त्यामुळे मोरपाला केलेल्या नवमामुळेच ह मय आठ, असो त्याची पक्की निश्चिन्ति झाली त्याच्या बायकोचाही आनंद हृदयात मावनासा झाला ती म्हणाला ‘तुमचा नवय लॉटरीपुरता जसा खरा झाला तशीच सकाष्टीचतुर्थीची प्रचिती येथून तुमचा आजार बकारी, जिवापिडा, समदी सबट आता टळणार! चांगले दिवस आगले वर वाप्पा मोरघाने!’

ह्या वर्षी गोविंदा गवळ्याने गणेशाचा पुस्तन मोटया गाजावाज्याने केला.

साऱ्या गावात त्याला लॉटरीची रक्कम मिळाल्याची आणि ते यश गणपतीला केलेला नवस सफळल्यामुळे आल्याची अद्भुत कथा ज्याच्या त्याच्या तोडी दाली

कासमला लॉटरीत काही मिळाल नाही त्याचा पीराला केलेला नवस विफळला, हीही टीका जो तो करू लागला त्यामुळे कासम नि पीराच्या नावे नवसाची लॉटरी वाढून बसलेला तो पकीर हे मात्र चिडून गेले असले नवस या जगाच्या यशापयशाच्या प्रदनी कुकट अमतात हू सत्य शिकण्याचे सोडून कासमने नि फनिराने गोविंदास नि त्याच्या मोरयाम यथच्छ शिष्या हासडल्या ' देखे लेंगे तेरे को भी ' म्हणून कासमने मूठ बळवून गोविंदाच्या ताटावर हातवारे करीत धमडावले गोविंदाही बऱ्या मातीचा नव्हता ' जा रे ! असा वावळघाऱ्या क्षापाने ढोरे मरत नमतात ' जा ! ' म्हणून कासमलाही धिक्कारिल

+

+

+

आज साऱ्या गावभर गणपति बोलविण्याची धादल चालू आहे सारे मार्ग ' मोरया ! मोरया ! ' असा जयजयकाराने भुगत वारत त्या साऱ्या जयघोषातून अच जयघोष होता गोविंदा गवळ्याचा याची चिमुकली गणपतीची मूर्ति आपल्याच हाती अच धरून ' मोरया ! मोरया ! ' गजत तो पुढे आणि त्याची मुले टाळ्या वाजवीत मागे, अशी त्या वापड्याने आपल्यापरी मोठी माटाची मिरवणूक काढून गणपति समुद्रावर आणला अत्यंत भक्तिभावाने मनात आभार मानले - ' देवा मोरया, मला लॉटरीत यश दिलस, माझ्या नवसात पावलास ! सक्ष्टी चतुर्वीच प्रतही सफळवून तू माझी सऱ्ही सक्ष्ट निवारणीलच निवारशील ! गणपतिवाप्पा मोरया, पुढच्या वर्षी लवकर या ! ' अस गर्जून ती लहानशी मूर्ति हातो घेऊन त्यान समुद्रात खुडी घातली धाणखोहो दहापाच बसते पाहणारे त्याच्या मूर्ति मगळघाऱ्यापडे बडविण्यासाठी पाहत निघाल गाविंदा बसल्या

गणपतीचे घर जे कैलास—घेट तेथे गणपति गोविंदास घेऊन गेला. गणपती-चरोवर शक्य तितकें पुढे जाता जाता गोविंदा घेट कैलासास गेला ! गोविंदा कैलासवासी झाला !!'

+

+

+

गोविंदाच्या ज्या अंगणात तिसरे प्रहरी ती आनंदाची मिरवणूक मातली त्याच अंगणात तिन्हीमांजा खुन्टून जातात न जातात सोंच अेकच रडारड माजली ! त्याची धायघाय रडणारी बायको, त्याची भुले, समजावित्या शेजारच्या आया-वाया—अेकच आकात झाला ! आपल्या नवसास पावून आपली मारीं संकटें दूर करणारा म्हणून ज्या मोरय्यास मिरवत आणले त्यालाच मिरवत नेतांना त्याच्याच पायी आपल्यावर हें महासंकट गुजरावे, 'असा माझा घात देवा, तू कैलास तरी फसा ?' असें विचारून ती विचारी गोविंदाची बायको विवळत होती ! तिचा झुपाट्याय पांडुभटजी तिथे येऊन शक्य तें समाधान करू लागला तों ती अधिकच छळमळून हंबरली, 'भटजी, भटजी, माझ्या गोविंदाने किती हो कळवळून आलाच देवास निर्गर्बें होते—गणपतिबाप्पा मोरया, पुढच्या वर्षी लवकर या ! भटजी ! मोरया पुढच्या वर्षी येतोलच, पण माझा गोविंदा मात्र आता पुन्हा— ! हाय रे देवा, हाय !'

पांडुभटजीच्या देखील डोळ्यास टक्कन् पाणी आलें तें झुपरण्याच्या पदराने टिपीत आहेत तोंच—

'क्यों, पांडुभट, अब रोते हो क्यों माथी ? अब तुम्हारे मोरयाके नामसे रटो—देवके नामने क्यों रोते हो !' त्या झोपडीच्या अंगणातील हिरवळीवर शुभा असलेला आणि दहा घरून अवागक निपाळित्या नागासारखा त्याच्या मानेची फणा झुर्मटपणे झुभारलेला कासम होता तो ! 'मोरया नवसास पावतो ना ? या गोंदाचीं सारीं संकटें तो हरणार होता नाही ? दिलें लाँटरीचें तिकीट नी हरून नेला प्राण ! ये तुम्हारे मिट्टीके देव देसो ! अब तों फेक दो झुनको ओर भजो हयारा पीर ! आमच्या खुदाला जो नवम करतो त्याचे निदान प्राणतरी जात नाहीत ! मोरयाला भजणारा गोंदा भेला—पण मी ? मोरयाला दगड म्हणणारा '

तसा सरोसरन पडयेच्या विवाहांच्या आणि विवाहविषयक घटनांच्या वैयक्तिक चरमकथा ह्यात, निभेळ घृस्तान्ताचे गालोमग, व्युपयोगी पडणाऱ्या असतात; आणि केव्हा केव्हा नाल्पिताहून अधिक आकर्षक नि रोमहृषंग अनू करतात.

गमाजाच्या यास्तव परिस्थितीवर लक्ष्य प्रकाश पाटणारी अशीच अंक मत्त-कथा आणि त्यात विवाहविषयक प्रकरणी आम्हांत श्री. पित्रे ह्यांच्या तोंडून येणाऱ्यात मिळाली, ती पूर्वी त्यांच्या स्वतःच्याच होऊ पातलेल्या दुःखाच्या लक्षाची. त्यांच्या स्वतःचीच फगगत तीच असताही ती त्यांनी स्वतःच न लपविता सांगितली. ह्यावरून नि त्यांच्यासारख्या सरळ मनाच्या सद्गृहस्थाने ज्या निष्कण्ठ सहजपणे ती सांगितली ह्यावरून ती जवळजवळ अक्षरशः सरी आहे अशी ग्वाही आमचें मन देत होतें. पण सरीही ती आम्ही त्यातील दोषांपासून महत्त्वाच्या निष्ठेपात्रावरून पडताळूनही पाहिल्यामुळे तिच्या गरजेविषयी आम्हांत शकाच बुरशी नाही.

आजचा काळ नर बोलूनचालून धारदा निर्वंधाच्या पल्लिमुगाचा ! पण जेव्हा 'अष्टवर्षां भवेशक्या'चा अगदी गत्युयोगीन काळ होता तेव्हा त्या सनानत मृता-प्रमाणे चालणाऱ्या धर्मशाल लोकांचीही विवाहनीति प्रसंगी काय काय रूपें घातें मयातभ्य दारविण्यातही सरस्वती अंताचा आरक्षामारणी कामी येते. त्या सप्त पक्षाचा महत्त्वाचा अंश ज्या :—

‘म्हणजे ? तुम्ही पेशावरकडे नोकरीवर असतानाच तुमचें पहिले कुटुंबिकडे वारले ? त्या कुटुंब असत ?’

‘माझ्या पत्नी म्हणजेच सोभाग्यवती जिरावाभी पित्रे ! तुमच्या शिंतू डॉक्टरांच्या नातलग लागत त्या, आलें ध्यानात ? त्या बारल्याचें वळताच मी ती दीटने रुपये दरमहाची पेशावरची नोकरी सोडून तडक महाराष्ट्रात परत फिरलो तिकडील मडळीनी पुष्कळ म्हटलें की ‘पित्रे तुम्ही असे बैरागी काय होता अकदम ! नोकरी सोडून नका.’ पण मी काही ऐकले नाही. तडक पंढरपूरला परत आलो. पहिलें कुटुंब जे वारलें त्यापासून झालेली माझी दोन रुहान मुलें त्यांच्या आजोळी पोचविली आणि रामभाऊनी बोलावल्याप्रमाणे त्यांच्या भेटीम गेलो. जाताच रामभाऊनी मला स्पष्टपणे सांगितले की ‘तुमच्या मनात असेल तर छान मुलगी कोकणात आत्ताचें आत्ता मिळण्यासारखी आहे. तेव्हा, पित्रे, तुम्ही ही लग्नमराठी हातची जाऊ देऊ नये. तुम्हास दुसरी काही अंक जुठाडेच करावयास नको. ज्यानी माझे दुसरें लग्न गेल्या वर्षी असेच बिगबोवाट जुळवून दिले ते धोंडभट जोनी हेच तुमच ह लग्नही जुळविणारे ! मग चित्ता काय ! त्यांनी कोकणातल्या अशा अनेक मुलींची लग्ने देशावर जुळवून आपल्या घरी पार पाडली आहेत. तुम्ही नुसते अंकटे जरी तिकडे जाल तरी याकांचे सगळे सोडाळे ते जोशीबुवा बुरकन घेतोले नि येताना तुम्ही नवीन बायको खाकांटीस मारून जोडीने या ! माझे पहिलें कुटुंब निवतल्याचें अकताच मला धोंडभटजीनी अनेक अंकटे कोकणात बोलावून नेले

आणि आठदहा दिवसांत सारा विधि बुरकून मुलगी माझ्या पदरात टाकून माझी सहकुटुंब पाठवण करून दिली. या, आत या असे. ही गहा ती मुलगी. हें आमचें द्वितीय कुटुंब. गेल्याच वर्षी लग्न झाले आमचें ! 'रामभाऊंनी असे कुत्तेजन दिव्यां-वर मोही विलंब न करता लग्न बुरकून घेण्याचें ठरविलें. रामभाऊ माझे बालमित्र. त्यांना स्वतःच्या अनुभवाने जो जितका वर्ता नों विस्वासाहें वाटला तो कोकणातील ह्या घोंडमटर्जीनारला साहाय्यक काही बारांवार मिळणार नाही हें मी जाणून होतो. त्यातही रामभाऊंनी वेढेली ती कोकणातील त्यांची दुसरी बायको चांगली चुणचुणीत, अकरावारा वर्षांची, त्या वेळच्या समजुतीप्रमाणे आबर पोर दिसली. श्रीमान् विधुरांना अशा मुली कोकणात मिळू नकतात असा त्याचेडी मारी लौकिक असे.'

'म्हणजे ही गोष्ट असो घडली तरी किती वर्षांपूर्वी ? आपलें वय काय होतें तेव्हा ?'

'नगमरी दोन वर्षांपूर्वी. मी चाळिमाव्या वर्षाच्या आठवाहेर असेन.'

'बरे, पुढे ? तुम्ही मय काय कोकणात अकटेच गेल्यात की घोंडमटर्जीशी आधी मुलीच्या माहितीविषयी काही पत्रव्यवहार केलात ?'

★ ★ ★

'छे ! मला राजावाजा नको होता पुन्हा लग्नसराओ जवळ आलेली आणि रामभाऊंचे यशस्वी भुराहण डोंडपापुढे. यास्तव त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे पधरा-वेच्या नोटाचें पुडकेअेका पैसाच्या कणात घालून नि नों कवरेम बांधून कोकणात निघालो, तो थेंड घोंडमटर्जीच्या गावी जाऊन त्याच्या घरी अुनरलो. रामभाऊंनी सगळे वळवून ठेवलेच होते घोंडमट माझी वाटन पहात होते, आंटीवर त्या खेड्या-तलें काही मजारी होते. त्यांना मी का आलो हें वळलेले अमावेस दिसलें. कारण ते मी थोडा अिकडे तिक्डे शुभा राहिलोमे पाहून आपापसात घोलत होते की मुळ्याच्या मुलीच वामणाशी जमलं तर बेग हीओल खुवा घोंडमट काय म्हणतील ते करतील, त्या मुळ्याच्या लांडेच पाणी पळाल आहे. मुलगी तर गळी लागली. आता अकराव वर्षे त्यागणार. समया बापा विचारतात लग्नाेन कधी करणार ! पण

प्रामाणिक लाटरीत काही तिकिटें यशस्वी स्हायचीच गोविंदाचे तिकीट अचलले गेठ म्हणून त्याला पारितोषिक मिळाले नासमचे तिकिट अचलले गेले नाही म्हणून त्याला काही मिळाले नाही घडघडीत कायकारणभाव ह्या दो घटना अलगडून दाखविण्यास जितका पुराव्याचा तितका पुरता त्यापलीकडे नवस अधिक काय केले ? कोणाचा अधिक पटणारा कार्यकारणसंबंध अलगडला ? या नवस सपळला तर त्याचा विपळण ! आणि नवसाच याताड ज्या मुराममष्ट आजवाल जवळजवळ नामशेष झाले आहे त्यात शेकडो लॉटऱ्यात हजारो लाखा नवसाबाचूनही पारितोषिके मिळत आहेतच की नाहीत !

भर समुद्रात पोहण्याची शक्ति सपली म्हणून गोविंदा बुडाला ! — गुरत्वा कर्पणाच्या नियमाला मोरमा अलटवू शकला नाही सापाच्या शेपटीवर पा पडताच साप चाबला नि ते विष अंतरविणार औषध घेऊन मिळाले नाही म्हणून नासम मेला शारीरिक नियमास अल्ला अलटवू शकला नाही या दोन घडघडीत सृष्टिनियमांनी या दोन घटनांचा जा काही अन्गडा होतो त्याहून वाणचा अधिक समजस नी अव्यभिचारी कायकारणसंबंध नवसाच्या भाकड गृहीत ठरवामे स्थापित जातो ?

मोरमा मोरमा करीत गोविंदा मेला ! या अल्ला या अल्ला करीत कामस मेला ! देवाच्या म्हणा या दैत्याच्या म्हणा असा कोणाच्याही भाकड नावापर चालविलेला नवसाचा घडा म्हणजे अेक भगदी अनवतवनीय पोतळ आणि बिन-बुडाची सोडत आहे ! नुनल्या नवसाने काय घडतही नाही नि बिघडतही नाही 'नवसे कल्याणुन होती । तरि का धरणे लागे पति' अस तुकारामाच विचारतात !

नवस फेडण्यासाठी मक्केत्रा जाणाऱ्या मुगलमानांची बित्त्यव जहाज पश्चिम समुद्रात (अरबी समुद्रात) बुडवात नवस फेडण्यासाठी पडरीच्या यात्रेला जाणारे शेकडो वारकरी महामारीन चंद्रमागच्या घालवटावर पटापट मरतात !

ज्या घटनाचा कार्यकारणभाव स्थापितारा सृष्टिनियम आपणास आज अवगत नाही त्यास काणी 'चमत्कार' म्हणतात, कोणा त्यासच नाव द्यात 'नवसास देव पावला' 'चमत्कार' किंवा 'नवसास दध पावला' ही दोही नाव अज्ञानाचे प्रतिगन्ध आहेत, ज्ञानाचे नव्हेत !

३. पिण्यांचें दुसरें लग्न कसे फिसकटलें ?

सत्य म्हणजे जवळ जवळ जशी त्यानी स्वतः आम्हास सांगितली तशीच ती तशीच; पण तरीही 'कथा' अवेढ्याचसाठी म्हटली की, तीत नावे गावे तेवढी, भाग पटले म्हणूनच, बदलली आहेत नि घटनेची घटना जुळवून घेतल्या आहेत.

ज्यांना जुन्या समाजस्थितीतील काही गोष्टी टाकावू पाहतात ते जुन्या पायाची अेक कल्पित कथा रचून तीत त्या गोष्टीचा विपाक विती हानिकारक वा हास्यास्पद झाला ते वर्षू पाहतात. जुलटपदी ज्यांना नव्या समाजस्थितीतील काही पाण्ट भयावह पाटतात तेही त्या पालटाची हिंसीस वा अनिष्ट बाजू शुठाव-दाखणे रंगविली जातील अशी पायाची नो परिणामाची कल्पित जुळणी सहज करू शकतात अशा कल्पित कथा—वादव्याचीही ती ती बाजू समाजाच्या मनावर ठनठनीतपणे अकिण्यास पुक्कळ अुपयोग होतोच होतो परंतु नव्याचा वा जुन्याचा विपाक दाखविणाऱ्या कल्पित गोष्टीस जिडकारून जुन्याचे वा नव्याचे अभिमाना त्या कल्पितकथेच्या फुगलेल्या शिडास ज्या अेका टोल्यासरशी काढून, त्यातील सारा बारा वाढून ते दीड अकरांमातू टिकावून सोडतात तो टोला ह्याच आशेपाचा असतो की 'जा रे ? कल्पनाच करावची तर पाटेल ती करता येतील ! ' 'अेकच प्याला' नाट्यात दारू पिभून दायकोला मारणारा गवरा जसा बाळविला तसा दारू पिभून दायकोला बडेवर घेभून नाचणारा गवराही दालविता येतील ! सिधूसारखी दारूड्या नवऱ्याची पतिव्रता दायको आज दायनाच्या कंबान्याने रंगविली, तशी स्त्री जाण्याच कुलटा असते, 'पुमानित्येव भुजते' हे पुरातन सूत्र ममयिणाऱ्यांना जाराचे नादी लागून, दारू पिभून, नवऱ्याचा गळा पापणारी सिधूही रंगविणे कठीण नाही ! बोलून चालून भावड्या !

तशा खराखरच घडलेल्या विवाहाच्या आणि विवाहविषयक घटनांच्या वैयक्तिक सत्यकथा ह्याच, निमळ वृत्तानाचे खालोखाल, लुपयोगी पडणाऱ्या अस्तंतात, आणि वेव्हा वेव्हा वल्पिताहून अधिक आकर्षक नि रोमहर्षण असू शकतात

समाजाच्या वास्तव परिस्थितीवर लक्ष्य प्रकाश पाडणारी अशीच अशा सत्य कथा आणि त्याच विवाहविषयक प्रकरणी आम्हास श्री पित्रे ह्याच्या ताडून आणायला मिळाला ती पूर्वी त्याच्या स्वतःच्याच होऊ घातलेल्या दुसऱ्या लग्नाची त्याच्या स्वतःचीच फमगट तात असताही ती त्यांना स्वतःच न रुपविता सांगितली ह्यावरून नि त्याच्यासारख्या सरळ मनाच्या सद्गृहस्थान ज्या निष्कपट सहजपणे ती सांगितली त्यावरून ती जवळजवळ अक्षरशः खरी आहे अशी ग्वाहा आमच मन दत्त होतें पण तरीही ती आम्ही त्यातील दोषातिषा महत्त्वाच्या सिद्धपात्रातून पडताळूनही पाहिल्यामुळे तिच्या सत्यतेविषयी आम्हास शकाच ओगळी नाही

आजचा काळ तर बोलूनचालून दारदा निर्वेद्याच्या कलियुगाचा ! पण जव्हा 'अष्टवपा भक्तकथा'चा आदो सत्ययुगीन काळ होता तेव्हा त्या सनातन सूत्रा प्रमाणे चालणाऱ्या घमशाल लाबाचीहा विवाहनाति प्रसंगी बाय बाय रूपे घरी हें ययातय्य दासविण्यासहा सरयय्या अशाचा आरसासारती कामा यत त्या सभ

तोच व्यापार, आज खरेदीस्त्री जाणार मी तुमचेही लग्नसाहित्य सस्तातें घेवून घानी येतो तर !' मी म्हटल, 'जाच तू' ताच धोडभट आले नी मुलीकडे निघायचे म्हणाले मी अगदी प्रसन्न झालो, त्या निघण्याच्या लग्नगीतच धोडभट मला झटकन् थाववून म्हणाले 'शिदू जिवांस जीव देणारा मनुष्य, तादूळ खरेदीसाठी गडला आहे आज न गला तर लग्नापर्यंत परतू शकणार नाही पण तो नसला तर साऱ्या गावास वेळी दटावू घवून कार्य पार पाडणारा दुसरा दडम माणूस कोण मिळणार ! तर त्याला हव ते २०० रुपये लग्न घात्रे तो येताच रुपये परत द्याल आपल्या लग्नाचे तादूळ पण स्वस्तात घेवून येतील ह चला, मुलीकडे लवकर गेल पाहिजे'

मुलीकडे जायच्या माझ्या घादलीत याच्या हिरमोडाची आडवाठी मुलीच नको, या विचारावाचून दुसरा विचार मला सुचूच न शकल्यामुळे मी २०० रुपयाच्या नोटा शिदूला दवून लग्नग मुळघाच्या घरी गेलो.

'मुलगी टीक होती त्या सेडेगावात त्या काळपर्यंत 'अष्टवर्षा भवेत् नन्य'-जेव युग नादत होते त्यामुळे त्या अकरा वर्षांच्या मुलीस लोरानी घोडनवरी म्हणू नये म्हणून मुळघानाही लग्नाची पात्री आहे, ह मी जाणून हातो पण तरीही माझ्यासारख्या विजयरावहून मुलीच्या नावे झुलट हडा अपटणारे कित्येक आजी

ते हे पहा, ते पहा, करणान मन यावळजे होते. त्यामुळे अगावर अमुक अमुक्या तीनचार तांबे पाणी ओतून अग हाताने घागू लागतो नोटांना कसा कवरेला बांधलेला आहे याचा मला आठवणच राहिली नाही. हात बचरेला लागताना चमकली घात्री-घात्रीने कसा घोडला तो नोटा भिजत आलेल्या ! तगाच पुढे हांडून, अन्धान त्या नोटा पसरून, त्यावर दगड ठेवून स्नान करून मो घोर नेमरो तो घाडमटानी दुसून कोकाना जे महज बोटणे म्हणतात पण ज्याचा देशावर ओरडणेन म्हटले जातील अशा अजब यावाजाने 'मुलीला पाणी मरणावेच, किंचित् भिजते पावे' असे पात्रीपात्रीने मागिते मो झटवणू तिकडे गेली, तो सध्याचा पाड ठेवलेला पाहिला. त्याच्या कोकणी भावना दुसवू नयेन म्हणून पाटावर बसून भस्म लावली न लावली तोंच असा मुर्तने घावत येऊन मागिते की, 'ते पागद कोणाचे पडले आहेत, कावळ्याने खुदविला की असा' मो निवडे दृष्टि ठेवली होती ती गेव परतणार होती नोटा झुकलल्यास ताच ती मुर्ती हे ओरडली झटपट जाऊन पाहती तो शमराची असा नोट नाही ! अर्थात् कावळ्याने नेली ! कावळ्याचे काय घेगा ? घाडमटाने, त्याच्या बावकीने, त्या भटाय्याची असावे कावळ्याच्या अपद्रवात तिच्या हाताच्या, कावळ्याच्या अपद्रवाचे प्रकाश मागण्यात येऊ लागले, कोकणचे कावळे मो देशी कावळे याच्या जातीपातीपर्यंत गोष्टीचून गोष्ट गेली, पण नोट काही पण आली नाही

'तरी देतील ती खेडपळ मापने किती हळहळली !' असा भटाय्याच्या होठ्यात तर टिपे आनंदासारखा दिमली. मोठ्या नगरातील लोकांपेक्षा खेडेगावची मापने दयाळू, मरळ साधी अस्तनात म्हणून कवि जे गोष्टे गातान ते काही तोंडे नव्हे ! मो मनात म्हणू लागली - माझ्याअवस्था प्रोड विजवर मिळेल ती मुर्ती पदरी पाहून घेगा आला अमना अजून अगानेही मला तिजवळे नाही - नाहीतर नगरातील ती हलकट मम्यता ! असावता असा शमरदा मजकडे बोटे दाखवून पिदी पिदी हसली अमती ! लागत बोळी अनती !

'या विचारान नोट गमावल्याचा मला जवळजवळ विमरच पडला. मारखी आठवण होत होती ती असावकी की, दोन दिवस अलटून गेले पण घोडमटजी मुळ्याच्या मुर्तीकडे मला अजून वसे नेत नाहीन'

'ताच मजविषयी प्रथमपासून नळनळ दाखविल्यामुळे ज्यासवर्धा मला ममत्व वाटे ती शिद्ध भटारी येऊन मला म्हणाला, 'महाराज आले की, असावकी मुळे वाहेरगावात परत ! आज घाडमट तुम्हासनी नक्की नेणार दया मुर्ती वधायास'

'मो म्हटले, अरे ! घोडमटजीत पसत, ती मला पसत आहेच की, दयाची कसली ! ठरवूनच टाकायच असावकी !'

त्यावर शिद्ध म्हणाला, ताडुळाचे गोण भारी सस्तावले आहेत. आमचा

तोच व्यापार, आज खरेदीसनी जाणार मी. तुमचेभी लग्नसहितच सस्तात घेऊन नानी येतो तर !' मी म्हटलें, 'जाच नू.' तोंच धोंडभट आले मी मुलोकडे निपायचे म्हणाले. मी अगदी प्रसन्न झालो, त्या निघण्याच्या लग्नगीतच धोंडभट मला झटकन पांघवून म्हणाले, 'शिद्ध जिवान जीव देणारा मनुष्य, तांदूळ खरेदीसाठी नडला आहे. आज न गेला तर लग्नापर्यंत परतू शकणार नाही. पण तो नसला तर माझ्या गावाकडेही दटावू शकून कार्य पार पाडणारा दुसरा दंडम गाणूत कोण मिळणार ! तर त्याला हवे ते २०० रुपये लगेच द्यावे. तो येताच रुपये परत देतील, आपल्या लग्नाचे तांदूळ पण स्वस्तात घेऊन येतील. हं चला; मुलीकडे खबर कर गेलं पाहिजे.'

मुलीकडे जायच्या माझ्या घादलीत यांच्या हिरमोडाची आडकाठी मुळीच पको, या विचारापासून दुसरा विचार मला सुचूच न शकल्यामुळे मी २०० रुपयांच्या नोटा शिद्धला देऊन लग्नम मुळ्याच्या घरी गेली.

'मुलगी ठीक होती. त्या खेडेगावात त्या फाळपर्वत 'अष्टवर्षा मवेत् कथं'-चेच युग नावत होते. त्यामुळे त्या जकरा वर्षाच्या मुलीस लोकांनी घोडनवरी म्हणू नये म्हणून मुळपानाही लग्नाची पात्री आहे, हे मी जाणून होतो. पण तरीही माझ्यासारख्या विजवराकडून मुलीच्या नावे बुलट हुंडा झुपटणारे कित्येक आर्मी-बाग आमच्या नगरातून मला आढळले अमत्यामुळे तसा टाग्यानी माझी गाठ पडते की काय अशी मला भीति वाटत होती; पण देण्याघेण्याची कोणचीही भातगड मुळपानी केली नाही. मी म्हणेत त्यात रवाचा संतोप ! मला पुन्हा वाटले, हे खेड-बळ लोकच खरे धर्मशील ! किती साधामोळा व्यवहार याचा ! रामकृष्णपंत भुवदम गावाचे कुणी गृहस्थ तिचे दोजारच्या गावातून सहजासहजी आले होते. त्यांस बोलावून, त्यांचे समक्ष लग्न ॥

तुम्ही गेल्यावर त्या भडान्याचे हाती जे सामान घाडलेन ते येनाच मी मुळघाना माडवविडब घालण्याची विनंती करावयास जो गेलो ता त्यानी मुलगी वेण्याचा घेत रद्द वेत्याचे वळविले, तेव्हा म्हटले, ह सामान आता अुगीच सडवून का टाका ? यासाठी त्यातच मुलाची मृज्ज अुरकून घेतली !' घाडभटाचे हे बोलणे अंतताच मला राग आला मी म्हटले, 'मला मुलगी तरी द्या नाहीतर माझे पंसे तरी भरून द्या आणि तो शिद्रू भडारी आला की नाही ? त्याने नेलेले दोनसे रुपयेही मला तुम्हीच दिले पाहिजेत !

'माझ्या या रागीट मागणीने मुळीच न रागावता अधिकच थडपणे घोडमट म्हणाला, 'तुमची दमडी न दमडी आम्ही देऊ अितनेच नव्हे, पण दुसरी मुलगीही मी घोघीत आहे तुम्ही राही दिवस धीर धरून अिथेच रहावे '

'मी पुन्हा गोंघळलो धणभर वाटले, हा मनुष्य लुळ्या असता तर अितवया न्यायाची गोष्ट बालता ना ! पण आता आपण चोडे सावध रहावे, आणि पुन्हा दमडी देऊ नये म्हणजे झाले असा विचार शरीरत जेवून जो ओटीवर मनो तो माझी दागिन्याची लहान द्रव तिथ नाही, माझ्या अुरान आता मान धडकीच भरली

मुन्गी, वसला सिद्धू भडारी नि वसले ताडूळ घेशून वसला आहात महाराज ! ती जेव चाडाळ चौकडी आहे नि त्या घोडभटाने आजवर असे तुमच्यासारखे दहापाच झुतावळे नवरे फसविले आहेत ! तुमची नोट तुम्ही स्नान करता करता ज्या वावळ्याने पळविली ना, तोच वावळा तुमची ही दूक पळविण्याच्या देवात होता पण झुचलानी ताहो त्याच्या चोचोला झटकन, जितवेच ! आम्ही त्या गडगतेराच्या दिवशीच तुम्हास सावध वरणार होतो पण बोलावे राणी ! तुम्हीच ते मोठे मानतेन तर आमचेच दात पडते कारण तो घोडभट, तो मुळचे ना ते दोनचार भडारी गूड, गाजावाजा तर होऊ नये, शिकार पण शिकार गवसावी, अशा वेतानेच, निवंधाचे वैचीत स्वतः न गवसता, गळा वापतात दुसऱ्याचा ! जिनक्या सावधाने को, रक्षास गळेपासू म्हणून जो कोणी म्हणेल त्यावरच झुडत मानहानीचा सटला भरून कोटात खेचता यावे !

‘मुळजाच्या माझ्या मुळावरच आलेल्या मुलीच्या पायी मी पडत असलेल्या खड्ड्यातून शिरसुरक्षित मुटलो ह्याचा आमद मला होतो न होतो तोच काय सांगू राय, पुन्हा जेव लढाचे नवे सक्कट तिथल्या तिथेच दस्त म्हणून धुमे राहिले ! कारण घरील भायण सपते न सपत ताव रामवृष्णपत म्हणाले, ‘आता हं पहा, ही जामची गुलगी, ही जाम्ही तुम्हाला देतो आणि बौज्यात देण्याच्या तुमच्या श्रमाचे मेवडी सार्यंर करतो !’ हें योक्त्यांलतच त्यामी मुलीला मजसमोर कुभी येतो तरी ती माझ्या गुड्यातून फारसी वाडी अथ दिसली नाही त्या वाली शिष्ट-समज धमकेला ‘अष्टवर्षा भवेत् बन्धे’चा परकर देखील तिला मोठा होजीलसे स्पष्ट दिनात होत मी देखील मोडे भोळाळनच विचारले, ‘मुलीचे वय किती ? फारच

लग्न लावणार होता ना, त्याच दिवशी तिच्या सवाभी ठिकाणची मुलगी वरणारच तर मी ! वसा सूड आणल्यासारख्या अेक आवेशच चडला मला.

‘अगदी शेजारी देसील फारसा गवगवा न होऊ देता ठरल्या दिवशी विवाह संस्कारास आरंभ झाला. मला नी मुलीच्या हळदही लागली. तोंच —

‘दूरवरून दहापांच दांडगट लोठ मोठमोठ्याने बोलत येताना दिसले. बोलता बोलता सिद्धू भंडारी त्या घोंडभटाच्या बंठकीतल्या भितर भडान्यासह दोराशीही घेऊन ठेपलेला नी मला भेटण्यासाठी दंडम हट्ट धरून बुभा असलेला पाहिला. मनात कनलोशी भीति वाटली, पण रामकृष्णपंतानी याच म्हटलें म्हणून तसाच हळद लावलेला मी पुढे आलो. त्या सिद्धू भडान्याचे डोळे लाल, फिरलेले, माडी पिथून सरंरं झालेले ! त्याच्या माथोदाराच्या तोंडातूनही माडीच्या शुण्ट गंधाचे भपकारे येत होते. मला पहाताच ते दटावून ओरडले, ‘अरे वामणा, त्या मुळ्याच्या मुलीशी ठरलेले लग्न मोडून. आमच्या गावाला काळोखी लावून भिये आलास काय पळून !’ मी शक्य त्या सोजन्याने दादा-बाबा करीत म्हणालों, ‘अरे, घोंडभटांनी मला सांगितलें ना की, मुठ्यांनीच मुलगी देण्याचें नाकारतें म्हणून !

‘ते वेड्यावाकड्या शिष्या हासडीत म्हणाले, ‘बुलीत गेला तो पाजी घोंड-भट ! आम्ही तुला या कोकणातली कोणाचीच मुलगी आता कव् देणार नाही. चर, धुवून टाक ती अंगाला माखलेली हळद ! चल खडोबा दिसतुया जसा !’

अतिशयात रामकृष्णपंतानी मधे पडून सिद्धूला बाजूला घेऊन माहीसें गयावया करून मागताना मी दुसरे पाहिलें. सिद्धूची नाडी त्यांच्या चांगली परिचयाची

‘पण रामकृष्णपताली मात्र भाड्याकडून काहीही दड न घेता माझे दाग-
दागिने परत केले नी मी आल्या वाटेने परत फिरलो ! तेव्हापासून —

‘खेड्यातील लोक म्हणजे गोगलमाय’ साळमूदपणाचे आगर म्हणजे खेडे.
नागर तेवढा काय तो लुब्ध्या ! अशी अेक अेव कविता ज्यावर लिहिलेली आहे
आणि मी स्वतः, ते धोडभट, तां शिंदू भंडारी, ते त्या आटीवरच्या बंटीतले अितर
सालस खेडवड, ते मुळचे, आणि आम्हा सर्वांच्या पात्रदळी त्या दोन आठवडा-
वर्षांच्या निरपराध अश्व मुलीं वरमाला घेऊन ज्यामध्ये विवाहहोमाच्या पेटलेल्या
कुडात भुडो घेत आहेत, अस अरु छायाचित्र काढून त्याची अेकैक प्रत जुन्या
नीतीच्या अमर्यादित अभिमात्यांना भेट द्यावी अशी मला रहरीवर लहर येते !’

—१९३५

• • •

४. काळ आणि कसर !

साऱ्या प्रमुख इतिहास सशोधकाची अेकच दाली मडपाच्या दाराशी भुडा-
लेली होती अेकमेकावर वर्षानुवर्षे नियतकालिकातून तिखट नि प्रसंगी शिवराळ
टीका करण्यापुरतीच ज्याची परस्पर ओळख असे, असे दूरवरचे दोकडो अैतिहास
सशोधक आज येथे दाटलेले असल्यामुळे आज त्यांची परस्पर ताडओळखही होणारी
होती हाही अेव सशोधनाचा विषयच असल्याने अेक सशोधक त्याच कामावर
नियोजिला होता प्रत्येक जालेल्या सशोधकाची वशावटि नि विरुद्धावलि मोठ्याने
सकीर्तीत ती ज्यास त्यास मरुपात प्रवेशवून धोम्य स्थानी बसवी

अैतिहास सशोधक महामंडलाचे ह सभेलन जगदी अपूर्व असल्याने अनेक
प्रख्यात इतिहासज्ञ आपले जगदी अपूर्व तेथेच निबडक निबध घेऊन समेस
जालेले होणे अपेक्षित किंते यानी गेली चालीस वर्षे ज्या शोधाविषयी खचिली
त्याची गंभीर नचा त्यांनी आपल्या निबध्यात नेलेली होती त्याचा तो विषय म्हणजे
‘श्रीशंकर चालून जाताना सध्या चंद्रगुप्त ज्या घोड्यावर बसला त्याच्या शेपटीचे
वेस किती लाय होत?’ हा होय तो चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीच्या वेगाची
लांबी निश्चिणारे अनेक पुरावे त्यांनी त्या निबध्यात गणनाच्या तक्त्यासह देऊन
त्या पुराव्याचा पुरावा म्हणून मीयकालच्या घोड्याची चित्रे असलेली नाणी छाय-
चित्र, कागद, ताभ्रवटप्रभृति प्राचीन वस्तु सोवतच्या प्रदर्शनातही मांडलेल्या
होत्या प्रख्यात पुरातत्त्वज्ञ यीशुत रावणे यानीही त्याच प्रदर्शनात अेव अत्यद्भुत
प्राचीन वस्तु घाडलेली होती ती म्हणजे ब्राह्मणेच्या ओळीची जुजवी वाही ही होय.

हजारों प्रेक्षक ती वाही पाहण्यास त्या गाळघात दाटलेले असत. हा शोध जर खरा ठरला, तर पुराणकालावर, रामायणावर आणि ऐकंदर मनुष्यजातीच्या ज्ञानावर मोठाच प्रकाश पडून तिचे असीम हित साधणारं 'असत्यामुळे गेली चार वर्षे साऱ्या विद्वान् मंडळींनी साऱ्या वृत्तपत्रांतून नि मासिकांतून अलटमुलट चर्चेचे लेखामागून लेख लिहून मोठी सळवळ उडवून दिलेली होती. त्यातही ते संशोधक रावणे नाशिक पंचवटीचे राहणारे असल्याने खरी पंचवटी राजमहेंद्रीच्या वाजूला आहे असें मानणाऱ्या संशोधकांनी त्या शोधाविरुद्ध कुचाळकीही करण्यास कमी केले नाही. अमा श्री. रावणे यांच्या पक्षाचा आक्षेप होता. त्यामुळे त्या वादास नाशिककर विरुद्ध महेंद्रीकर असे स्वरूप येऊन जो जो नाशिककर तो तो त्या शोधामेथरामर अनुकूल होत चालला आणि जो जो महेंद्रीकर तो महेंद्रीकर म्हणूनच त्या कुचाळकीस खरा शोध म्हणून खुचलून धरू लागला. पुरातत्त्वज्ञ रावणे यांचे म्हणणें असें होतें की, पंचवटीच्या ज्या वाजूकडे क्षेत्रोपाध्यांच्या अखंड परंपरेप्रमाणे खडकावर खडक होऊन पडलेले लहमणाने कापलेले राक्षसिणीचे नाक नि कात

विचारले होत की 'अेका लफण्या पठाणास लाच देयून अेका अत्यंत महत्वाच्या अतिहासिक सिद्धांतास खोटे पाडण्याचा यत्न करताना महद्दीवयाना लाज कशी वाटली नाही !'

जपानने चीनवर जी स्वारी पेली आहे, तिचे हिंदुस्थानावर काय परिणाम होणार ? आहत, ह्या या अशा दल्लख विषयास अेक अधारही जाणा न देता बरील ज्या अत्यंत महत्वाच्या प्रश्नाची चर्चा करण्यास सारी वृत्तपत्र नि विद्वान् गेली चार वर्षे गुंतले होते, तो प्रश्न 'आदिकेच्या चोळीचो बाही का पठाणाच्या तुमानीचा पाय ?' हा आजच्या संमेलनात प्रमुखपणे चर्चेला जाणारा विषयातील जसा अेक विषय होता तसाच दुसराही अेक तितक्याच महत्वाच्या विषय धी नावेकर ह्या सुप्रसिद्ध संशोधकांनी निबध लिहून संमेलनात प्रस्ताविला होता नावेकर हे देशभक्त नि स्वाभिमानी अतिहासकार म्हणून प्रख्यात होते तस्यत वंश्य जातीचे, गोमात कात नावे येथील पठेनून त्याच्या जातीची मडळी देशावर पसरलेली होती आय लोक ह् अंतर ध्रुवाकडून भारतात आले या स्वाभिमानी देशभक्तीस लालिणाया मताच्या ते अगदी विरुद्ध होत आयांची जन्मभू भारताच असून त नंतर अंतरध्रुवाकडे मसाहत करित गेले, ह्या स्वदेशाभिमानी मतास ते पुरस्कारीत अितकच नव्हे तर त्यांच्या जगातील प्रत्येक राष्ट्र ह् कोणातरी जमिण्णु भारतीय जातीने वाहर जावून वसविल असलच पाहिजे असा त्याचा अुपगत ठाम सिद्धान्त होता त्यास समभिणारे अेक अत्यंत महत्वाच गगन त्याना अलीकडेच ज सापड त्याचीच सांगोपांग सिद्धि करणारा निबध या संभन्नाकरिता त्यानी घाडलेला होता त्याचा हा नवीन नि अत्यंत साधार शोध अमा को नावे हा दर नावेकर वंश्याचीच वमाहत आहे ! पुरावा ? भरभरप ! दुसरातिसरा सोडा-प्रत्यक्ष नावाचाच ! गोमातवाती ह्या नावे पठेच्या वंश्यानी जावून तो देश वसविला नसता तर त्यास नावे नाव ठेवण्याच दसत्या लावाच माय अडल होत !

घेतला होता. तोच आज संमेलनात चर्चिला जाणार असल्याने तीही मोठी सडावंगी भुडपारच होती.

असा अनेक अपूर्व ऐतिहासिक घोषांचा निगम ह्या संमेलनात लागणार होता. त्यामुळे त्या संमेलनाचे महत्त्वही अपूर्वच आहे, असे जाणून जो तो ऐतिहासंगोद्यक त्या मंडपात येळेआधीच येऊन बसला आणि संमेलनाचा आरंभ होण्याची प्रतीक्षा आसुरतेने करू लागला.

शेवटी लललान्यांच्या नि जयपोषांच्या दणत्यात नियोजित अध्यक्ष राय-साहेब घुरघुर हे ज्ञानवृद्ध असल्यामुळे मुळाव्या न हुनता आणि त्रयोवृद्ध असल्यामुळे लक्ष्मण लंगडत गमास्यानी प्रवेशले. संमेलन आरंभले.

अध्यक्षांचे भाषण

. अध्यक्ष 'रावसाहेब घुरंघुर हे ज्ञानवृद्धांग त्रयोवृद्धांग संमेल असा गांधीपति नि विलंबाने, गुळाचा भेली काटपावर चडवून, तालून, अचमून फेरावी तत्ता प्रत्येक शब्द बबकन बबकन तोंडाबाहेर टाकीत म्हणाले, 'जटलमेन अंड लेडीज ! मला टाजीम नमताही केल्या तुमच्या कंडली प्रेसरसाठीच काय तें मी ही प्रेसिडेंटची चेअर अॅक्सेप्टतो. ह्या कॉन्फरन्स असॉर्टन्स अगदी यूनिक आहे. हे तुम्ही मर्वाड्या मनावर अप्रिसेणें ही मातो डप्टी समजतो. माझे स्पोच आपण अटेन्टिव्हली लिस-नांवे. (हंसा होतो) व्हाट ! मायलेन्स ! आचरटासारखे बिहेव्हता ! (हंसाच हंसा) भी गिल्लिंग व्हवंस युजतो म्हणून ना ! अहो, मराठीत मुसलमानां आणि अंग्रजी नाझुस्त अँड अँडजेक्टिव्हल् यार्ची जर घालून आपली मराठी लॅंग्वेज रिच कन्स्प्याचें महत्त्वार्थ आजवर पुण्यज जण करीत आले आहेत. बट तुम्ही अगदी फरगटता की, मराठी भाषा जर बसात अगदी पुढर असेल तर तो व्हवंसमध्येच होय. आपल्या मदर लॅंग्वेजचा जर तुम्हास काही अभिमान असेल तर तुम्ही अंग्रजीसारख्या क्रिशापदानां समृद्ध असलेल्या कल्वर्ड लॅंग्वेजमधून शाय तितकी व्हवंस मराठीत आणली पाहिजेत. तें महत्त्वार्थ मी माझ्यासाठी रिखाविले आहे. जर अंग्रजी मदर, फादर, ब्रदर, बायफ, अँडसेट्टा अगदी घरगुती नामंही तुम्ही वापरता तर तीच युगकुल प्रॉसेस् पुढे रेटून मी अंग्रजी व्हवंसही मराठीत बोल् लागलो तर त्यात

रक्षण वेल म्हणून जर चिपळूणवर मराठीचे त्रिवाजी ठरतात, तर आम्ही मराठीत ह्या व्हेरियस पारेन नाजुनाता, अडजेक्टिव्हाना, व्हॅडव्हस्ना, व्हॅराना सामीज करून, अनेकमून, मराठीचे वाजीराव वा वनू नव ? (टाळघा) जिंग्लिश व्ह्यस्ची मर मराठीत घालून ह्या भाष्या मररटगच्या क्रियापदाच दारिद्र्य नाहीसे करण्याच मी अगदी रिझॉल्व्हिहे आहे मग मला फूलिंग पॉपल वाटल तितके रिटिव्हुलोत ! (अवसानाच्या मरात दम लागून घापा टाकीत खाली बसतात, आणि आता तुमचा मुख्य ठराव भाडा म्हणून श्री तरचे यास हातानेच खुणावतात त्यादरोर श्री तत्त्वे जुळतजुळत जुळून चालू लागतात)

श्री तत्त्व - श्री वायफळ वाङ्मारा भाणूस नाही कोणच्याही प्रवरणी तरच तेचढ नेमका सागतो आजच समेलन अपूर्व वा ? अल्पदानी मराठीचे क्रियापद-दारिद्र्य निवारण्यासाठी त्रिप्रजा क्रियापद प्यावी अस. जा अपूर्वम ये-या त्यानुळे काही हू समेलन अपूर्व ठरत नाही मराठी भाषा क्रियारदाच्या प्रवरणी दरिद्री आहे खरोच, साया प्राकृत भाषाच तसा आहेत आपली संस्कृत भाषा ही भितर कोणच्याही सप्तोप्रमाणे क्रियापदाच्या सपदंतही जिंग्लिशचा देखील हार जाणारी नाही तथहा मराठीत क्रियापद जी घ्यायची ती आपल्याच संस्कृत भाषेच्या अगाध निधीतून घ्यावी ही बुद्धेरापो संपत्ति घरी असता दुसऱ्याच्या दाराशी भीक मागत नि त्याच्या जुच्चारानी दात विचवीत फिरण्यास आम्हास लाज वाटली पाहिजे (अध्यक्ष - वाग ! स्टुपिड !) तत्त्व हू वी, स्वतःच्या संस्कृतप्राकृत भाषात जे शब्द आहेत वा निर्मिता यतात त्यांना लाघाळून, मारून, नामनेप करून, फादर, मदर नामदा, तह्दपात, पयल प्रभृतिसारसे अगाधरपच परकी शब्द घेऊ नयेत, घापर नयेत पण आपल्यात जे मूळीच नमती तस विविध प्रकाराचे शब्द जस वूट, कीट जाकाट गुडिंग गुठाव प्रभृति मुखेनच घ्यावे पण (अध्यक्ष - तो विषयच झपा ! स्टामा !) वर तर, मी तत्त्व तेदढच सागतो आग्रच्या ह्या ऐतिहासिक सशाध

हा माझा इतिहास-संशोधन शास्त्रावर आणि वलेवरच अपवार झाला आहे. तेव्हा थोडक्यात माझा ठराव हा की आपण ऐतिहासिक-साधन-निदालक-समिति' ह्या नावाचा आपला अंक स्वतंत्र विभाग स्थापून आज प्राचीन ठरणारे जुन कागदपत्रच नव्हेत तर जुन्या प्राचीन ठरणारे आजचे महत्त्वाचे कागदपत्र-पट्ट-वस्तु-ग्रंथ-वास्तु प्रभृति ऐतिहासिक महत्त्व पावणारे पदार्थ फाडून ताडून, जाळून पोळून निदालण्याची मोठी मोहीम आरम्भावा! (गेम! वे! हो! स्वीकार! धिक्कार! बोला! बसा! अगा गजनाची अुठट सुठट सरवत्ती समेत चारू होत अधक्ष घटा वाजवीत वजावतात हा हा स्पाकरा मध्यच अडरप्टता काभा नय!) मला वायफळ दोलण्याची सवय नाही तत्त्व तवड मा सांगितल बाकी धुल्लगडा अनुमोदक करतील मपल माझे भाषण !

अनुमोदक श्री धुल्लगडे म्हणाते मध्यहो आपणापैकी काहीजणास श्री तत्त्वे याचा अतिह्यसाधननिदालकमंडळ स्थापण्याचा ठराव ऐकून वर वाटल नाही, त साहजिकच आहे पण इतिहास साधन सरक्षण-काय सांगव रस वाहा ह्या ठराव म्हणत नाही हे आपण विसरू नये आपल्या महामंडळाने प्राचीन वस्तु सरक्षणार्थ किता खप्पट केरी आहे ते ध्यानी आणा ! प्राचीन कागद-ताम्रपट-साधन अग्निज्वालाप्रभृतीच्या अुत्पातातही सुरक्षित रहावी म्हणून आजवर जगातील ऐतिहाससंगीधकांनी फारतर, चिरेवदी संग्रहाग्य बाधली पोलादी कपाट ठबला नाही पडक्षड पावतात यास्तव कियेकाना कोणच्यातरी प्रचंड पवताच्या पोटात भुयार पाडून स्मात जगातील सर्व महत्त्वाच्या प्राचीन वस्तु जता कराया अगा मुक्ति मुक्तविली पण प्रचंड झुकपासारख्या अुत्पातान त्या पवतातीर ती गमस्थ

से ते कोठें सोडविण्यास. जो आपणास, आनंद वाटतो, त्यास आपण आंचवलो असतो, नव्हे का ? आपण अशा अेका श्लोकाने केवढे तरी बुद्धिस्वार्तव्य गमावून घसतो ! पण त्या कविकुलगुरूने दूरदृष्टीने तसा श्लोक लिहिला नाही किंवा तसा श्लोक अितरांनी जिवंत राहू दिला नाही, त्यामुळे आज आमची बुद्धि त्या प्रकरणी अितकी स्वतंत्र आहे की, बुद्ध्या कालिदासाची जन्मभू लंका होती असें प्रतिपादण्यासही आम्हां सशोधकांच्या प्रतिसेस मज्जाव करण्याची कोणाचीही छाती नाही ! येथल्याचं दप्तर जितके अजून अखुण्ण आहे, तितके जरी राजगृहातील विदुसार प्रभृति राजांचे वा मोयांचं दप्तर आज अवाधित राहूतं तरी साऱ्या बुद्धकालीन सशोधक मंडळांची दिवाळी निघतीं दिवाळी ! बुद्ध हा मनुष्य असा कोणी नव्हताच - त्याची ती सारी कथा सूर्यावरचे अेक रूपक, असा जो प्रतिभागाली पाश्चिमात्य अितिहास-संशोधकाने प्रश्न काढला आहे, तसा प्रश्न विचारून तो सोडविण्यास सशोधनशास्त्र जी रम्याद्भुत आनंद होतो, त्यास आपण सर्वेस्वी पारखे झालो नसतो कांय ? चंद्रगुप्त होतऱा त्याचा घोडाही होता, येथडीच माहिती प्रचलित ठेवून बाकी गहाळ केली म्हणूनच ना आजच्या सगेलनांत चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीची लांबी किती हा रम्याद्भुत वाद आपणास अपभोगता येतो आहे ? अहो, अितिहास-साधनाचा सारखा नाश होत आला म्हणूनच अितिहास-सशोधनशास्त्र नाश पावले नाही ! अितिहासाची साधने, जर विनाशिली नाहीत तर अितिहास संशोधनशास्त्र ठार झालेच म्हणून समजा ! ज्ञानेश्वर अेक की दहा, शिवाजीची जन्मतिथि कौणती, शिवाजीला लिहिता येत होती की नव्हती, या कोड्यास सोडविताना जो आनंद मनुष्यजातीस होती त्या पाव्यमय आनंदास शिवाजीचें नक्की हस्ताक्षर नासा फडणविसाच्या अक्षरासारखे पैगापासरीने मोक्याद, सापडते तर आपण आंचवतो नाही का ? रामदास नावाच्या दुसऱ्या कोणा नाघूची सशयासद भरियें त्या पिढीने लिहून ठेवण्याचा शहाणपणा केला नाही म्हणून आज आपणास रामदास अेक की अेकवीस ह्या वादाच्या हृदयगम व्यवसायाम मुक्तावे लागते, याचा तुम्हा अितिहाससशोधक मंडळीस राहून राहून खेद नाही का वाटत ? अितिहाससंशोधनास सर्वेस्वी जतन करणे म्हणजे ज्या फादीवर आम्हां अितिहाससंशोधकाचे अस्तित्त्व तण घडून आहे, तीच सोडण्याचा आत्मघातका मूर्खपणा करणे होय ! यास्तव माझे ठाम मत आहे की —

प्रत्येक शतकाच्या शेवटी त्या शतकातील अैतिहागिक कागदपत्रादि साधनाचा आशिक नाश करावा.

अुदाहरणार्थ, लोकमान्य टिळकासारखा महापुरुष च्या. येवढा थोर पुरुष भा शतकात निपजून जर आम्ही त्याच्याकपिचीच्या अितिहाससशोधनाग पुढील पिढीस काहीच वाव ठेवला नाही तर त्या पुढील पिढ्यास, ज्ञानेश्वर अेक की दोन प्रभृति कोडी सोडविताना आम्हांस जो रम्याद्भुत आनंद होतो तसा

आज आपण केले पाहिजे आणि अतिहा साधनांचा गपाटून विनाश करणाऱ्या काळाचे ह्या ठरावाने आभार मानून अनूणी झाले पाहिजे ! (टाळपा)

अध्यापक चित्ते—आणि कसरीनेही ! काळाप्रमाणेच कसरीनेही आमच्यावर अनंत अपकार झाले असल्याने तिचे आभार मानून तिचेही आम्ही अनूणी होणे अवश्य आहे ! काळ हा राजा पण त्याचा ह्या कार्या अतिशुशल कामदार वसर होच ! अतिहागाची मुख्य साधने म्हणजे राज्यांची सुविनाल दप्तरें—जसें पेश-व्यांचे, ती दप्तरें तुम्ही काळालाही बघीण जातील असा वयप्राय दुर्गात पोलादी कपाटात, दमर दमर कुलुपे लावून ठेवलीत तरी पहारेकऱ्याभ पत्ता न लागू देताही काळाचा कुशल नि चिमुकण कामगार त्या दप्तरांत वेव्हा घुसेल नि दमात्याची फडकी, कागदाची घाटे, दर जशीची तशी दिसू देवून भातून त्यांचे कसें पीठ पाडील हें सांगूनही सांगता येणारें नाही, टाळू म्हटले तरी सम्राटांनाही टाळता आले नाही ! खरोखर, ही कसर अतिहागिक कागपत्रांचा जी नाम करते तोही आपणां अतिहागिक संशोधकास हवा तनाच ! सगळा कागद नासणार नाही. मघलीच अदरें खावून टाकील—पण अशी की, जिज्ञासेने विषू चावल्याप्रमाणे लाडकन् जामें व्हाये, ओरडून अठावे. बाजीराव प्रभूति वाक्यांतील बाकी सारे शब्द खाजील पण 'बाजी' ठेवील; म्हणजे ह्या कागदात तो बाजी घोरपंडे की देशपांडे की पहिला बाजीराव की दुसरा—कुमगूही नये ! कोडपात जसें थोडे तर सामावे पण पुरते तर सांगू नये, नसे ही कसर करते. थितक्या मामिकपणे की, कसरीचा हा कीडा पूर्वजन्माचा कोणी मर्मज्ञ अतिहागिक संशोधकच असावा असें वाटावे !

ह्यास्तव भी म्हणतो की पराक्रमाची मूर्ति जशी निह तशी अतिहागिक साधननिर्दालक जो काळ ह्याची प्रत्यक्ष मूर्ति कसरच असल्याने कसरीच्या स्वरूपाचा अेक पुतळा अुमारून त्याची आमच्या या आज स्यापिलेल्या नव्या नि अतिहा साधननिर्दालक भुम इळाची देवता म्हणून नित्य पूजा होत जावी. (टाळचा)

हे दोन्ही प्रस्ताव समत होताच अध्यक्ष महाशय आळस देत अठले नि म्हणाले, 'आता फार लेट झाला आहे. बाकी काम आपण दुमारेच्या मीटिंगमध्ये रिझ्युम ! भी आजची मीटिंग आता बंदीत ! '

५. नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट!

स्वर्गामध्ये श्रिमदीसनाप्रमाणे ता. १९ जुलै सन १९३५ बुधवारी, सुरसम्राट अद्राने साडून सान्या देवदेवतांची राजसभा बोलावली. सारे देव आपापल्या आसनांवर वसल्यानंतर देवाधीश अद्र म्हणाला, 'नारद कुठे आहे ?'

तोच अत्यंत श्रुतिमनोहर अशा संगीताने वातावरण मंजुळ झाले आणि—
असे नारदमुनि देवसभेच्या मध्यभागी आविर्भवंले.

वीणा ज्याची डलवित दिशा घे घहावा घहावा ।

पार्यो, ज्यांच्यावरी जडवित्या चांदण्या, त्या खडावा ॥

सुरपति अद्र—'नारदा, त्रिभुवनात अकराखे संवरत प्रत्यहीचं वृत्त मुर-
सभेस निवेदिणें हें तुमचें पूर्वापार कर्तव्य अमता, गेली हजार दीड हजार मनुष्यवर्षे
तरी आपल्या पृथ्वीकडील काही अक प्रतिवृत्त (रिपोर्ट) धाडले नाही हे कसे ?
पृथ्वीचा स्वर्गाशी संबंध जवळजवळ गुटत आल्यासारखे झाले आहे. आमची
बातमी त्यांना नि त्याची आम्हाला काहीच कळेलनाची झाली आहे. देवांमाणसात
पूर्वी किती दाट सवध असे. पृथ्वीवरील मोठमोठी युद्धे तर काय, पण साधारण
गृहकृत्येदेखील आम्हां देवाना सुपारी दिल्यावाचून होत नसत. आमच्या स्वर्गातील
झुलाढाळीचाही त्यास वारवार पत्ता मिळे. मनुष्यांच्या—त्यांतही त्या यज्ञीय भार-
ताच्या—कोणच्याही प्रकरणी तुम्हांला किती ममत्व वाटे ! विशेषतः मोठमोठ्या
खंडायामासून तों लहान मुलाच्या परम्पर जोडक्याच्यापर्यंत आपण स्वतः खुपस्थित
राहून मारी भांडणे यथासास्त्र भाडली जातात की नाहीत तें पर्यवेक्षीत (सुपरि-
टेंडेंट) असा आणि त्या कथा आम्हास सुरेख संस्कृत अनुष्टुपात येवून सांगत असा.
आम्हा देवाची ती किती करमणूक होती ! देवां-मानवातील तो जिझ्वाळपाचा
संबंध पुन्हा जुळावा यास्तव आमची अशी अिच्छा आहे की, आपण पूर्वीप्रमाणे
पृथ्वीला पुन्हा प्रत्यही भेट देत जावी आणि मानवांमधील प्रत्येक वृत्त आम्हाला
येवून निवेदीत अमावें, पृथ्वीवर देवांविषयी कोण काय चोलते, ते तर बिनचूक
कळवीत राहावें.'

सुरेश्वर अद्राचें हे भाषण ऐकून दोन-चार रुद्र रागावून म्हणाले,

'देवांचा त्या मानवाशी सवध तुटत आहे तोच वरा ! त्याचा आम्हाला आता
अथळा कोणता उपयोग होतो आहे ! मानव भ्रमंत झाले आहेत, देवांची त्यांना

सन १९३५ च्या वर्षी बिहारमध्ये मोठा भूकंपझाला. त्या वेळी गांधीजींनी
अका लेखात असे लिहिले की अस्पृश्यतेच्या पापासाठी देवाने ही भूकंपाची शिक्षा
दिली ! या सुळचटपणाचा या गोष्टीत सरपूस समाचार घेतला आहे.

अनिदास नागविण्यासारखेच होणार नाही काय ? पण टिळकाचे वेळकराकृत विस्तृत चरित्र तसेच स्थिर ठेवल्यास पुढील अतिहाससंशोधकाना आपली प्रतिभा चालविण्याला म्हणण्यासारखी जागाच बुरणार नाही ! यास्तव त्या वेळकरचरित्राचा या सनकाच्या अती नाश करावा. टिळकाच्या कुडक्या चार पाचतरी निरनिराळ्या करून ठेवाव्या. सन बरोबर तर शक चुकलेला, शक बरोबर तर महिना निराळा, शक महिना जुळेल तर भलत्याच तिसरीस भलताच वार लिहिलेला, तसेच कुठे केसरीकार टिळक कवि होते, असा खुलेख तर कुठे कवि टिळक बदिवासात पडले असा झुंजेलाच्या बसरीची दहावीस पाने लिहून जतन करून ठेवावी टिळकाच्या पुतळ्यावरील काही अक्षरे ठेवून काही घातून नासावीं. सन १८ से ठेवून ५६ आक्का खरबडून टाळावा, म्हणजे आज शिवजन्मनिधीच्या कोड्याचा जी भोज आम्हा संशोधकास अनुमोदिता येते तशीच रेक्टरड टिळक नि लोकमान्य टिळक अेक फी दोन, जन्मतिथि ही कों ती, टिळकाचा 'बेसरी' म्हणजे अेक वृत्तपत्र होते कीं त्यांनी खरोखरच अेक सिंह पाळलेला आणि गाजकवाडवाडपात वाघलेला होता, अना अनेक प्रकारचे मनोरंजक प्रश्न पुढील पिढ्याच्या अतिहास संशोधक प्रतिभेस झुद्धविता येथून अतिहाससंशोधक नि अतिहाससंशोधनशास्त्र वेवारीपायी मरू शकणार नाही. फार काय सांगावे, जर आपण कुशलपणे अतिहासाची नाही नावे-गावे-आख्यायिका नि आख्यान याची चलाखीची पियगी करून बावीची साधने गहाळ करू शकू, तर कालिदास कोणत्या विक्रमाच्या पदरी होता ह जसे आज मनोरंजनाचे कोडे पडले आहे, तसे पंधवीस पिढ्यांततर टिळक हे कोणत्या छन-पति शिवाजीमहाराजाचा पक्ष घेथून लडू, रायगडचे सत्तरांशेतील प्रथम शिवाजी की कोल्हापूरचे अेकोनवोनशेतील शिवाजी, हीच अेक जटिल समस्या होथून बसेल नि त्या भावी पिढीतील कोणीतरी जदुनाथसरकार आज रामदासासबधी माही

म्हावा अशी जर तुमची दुष्ट जिच्छा नसेल तर तुम्ही ठरावास समतावे नि प्रत्येक अतिहाससशोधक मंडळाने आपल्या अेका गुपमंडळाकडे अतिहाससाधननिर्दालक विभागाची कामगिरीही सोपवून द्यावी '

टाळ्याच्या कडकडाटात ठराव अेकमताने सभेने समतिला लगेच श्री तत्वे ह्यानी दुसरा ठराव मांडला

तत्वे-मी प्रत्येक प्रकरणातील तत्त्व तेवढे पाहणारा माणूस, अतिहास-सशोधनशास्त्राची शक्यताच जगात कशी झाली ? अतिहासाची साधने वारंवार नाश पावतात ह्यामुळे अगदी पहिला मनु राजा म्हणतात त्याच्यापासून जे लक्षा-वघी राजे झाले-सारे सूर्यवंशी, रघुवंशी, चंद्रवंशी, यादववंशी, पंडुवंशी, मौर्य-वंशी, काण्ववंशी, आध्रवंशी, शालिवाहनवंशी, राष्ट्रकूटवंशी, पांड्य, चेर, चोळ-वंदव, राठोड, गुहिलोत-रामा रामा ! जुसत्या वंशाची नाव घेता घेता इबास खुलवून जातो ! —

त्या त्या वंशातल शंभर शंभर पिढ्या ! त्या लाखा राजांची चरित्रे जर प्रत्येकी नेपाळियनच जग विस्तृत चरित्र गुपलब्ध आहे तितकी जरी विस्तृत चरित्र आज अनष्ट असती आणि मोर्लेने ग्लडस्टनच लिहिले तसे वाडचे वाड त्याच्या दशलक्षा-बघि प्रधानांच्या चरित्राच जर आज गुपलब्ध असत, तर त्या पुस्तकाच्या चारा-झाली शेष देखील नटवत माडून बसता त्याचा गुसती वंशाबद्दी प्रथमापासून शेवट-पर्यंत म्हणता म्हणता आमुप्य संपून जाते अेक आवृत्ति करायला इतोल आमुप्य पुरत ना ! माग अम्यास कुठला ? त्यातच त्या त्या पिढीच प्रमुख कवि ज्यातिपी, शिल्पी, वैद्य श्रद्धि, पुराणिग यांचीही आत्मचरित्र जिवत राहती प्रत्येकी लक्ष लक्ष ग्रंथ लिहिणाऱ्या ग्रंथबाराच्या ग्रंथाची वाडे, साम्राज्याची दप्तर शतवाटी रामायण, मोटिकोटी अमग रामा रामा ! तर ती सारी मेलेल्याची अतिहास-सामग्री ठेवण्याग भूमि कमी पडून जिवताना राहण्यास अगुशमर स्थलही धुरतें ना ! तव्हा वरचेवर जुने ग्रंथ, परित्र तांम्रपट, कागद, वस्तु वास्तु सारखी नाश पावत मेला ह्याविषयी आपणां ऐतिहासिक सशोधकांनी महोत्सव करावयाग हवा महोत्सव ! पण तत्त पाहतो काण ? ह्या जीण ताडपट्याचा चुराडा कहन, अति-हासाचा नाश करून आमच्या अतिहाससशोधनशास्त्राचे अस्तित्व वाणी शक्य केने ? काळान ! त्या विनाशकर्ताने ! ह्यास्तव आपल्या ठरावात ज्या अर्थी अति-हासनिर्दालन ह्मी अतिहाससाधनाच प्रगुप्त वस्तव आहे ह् तत्त्व आपण मान्य केने आहान त्या अर्थी त्या विनाशाची दवता जा काळ तिचेच आभार सर्वांआधी आपणा अतिहाससाधकाम मन पूर्वव मागावयाग नकात काय ? अतिहास-सशोधकाच काळ हाच मुळदवत आह आजवर तत्त्व न जाणल्यामुळे कोणाही अति-हाससाधन मंडळाने काळाचे गुपवार समजले नाहीत सास्तव त अपूर्व काम

आठवणदेखील होत नाही. पूर्वी आमचे हविर्भाग व्यवस्थित पोचत, आम्हीही त्यांची वास्तपुस्त ठेवीत असू. पण आताही त्यांनी आमची खंडणी साफ बंद पाडली आहे. ना चोयाभी ना सरदेशमुखी ! श्रीकांचीं स्वडिलें कधीच विसून गेली; पारसिकांचा अग्नि बुद्ध्वस्त; आयुंदेखील अनार्थ झाले. अहो, ज्या भारतवर्षातून प्रत्यही देवांचे मुख जो अग्नि त्यात सुगंधी नि स्निग्ध अशा ताज्या ताज्या तुपाचे ह्रीद आणि रचिर मांसाचे ढोंगच्या ढोंग अर्पिले जात, त्या भारतातून गेल्या अमुक वर्षात कुहंदवाडच्या टपालातून एक बोकड काय तो घाडला गेला ! चारपाच माणसाना देखील जें मास अपुरें पडावें त्यात तेहतीस कोटी देवांची भूक भागेल असें का त्यांस वाटले ? त्यांनी आमची चेष्टा चालविली आहे दुसरें काय ? अशा मानवांनी यापुढे जिव्हाळ्याचा संबध कसला ठेवता ? अिद्रा, भारतवर्षाकडून अजून वर्षाकाठी थोडातरी आज्याच्या आहुतीचा नो अजमासाचा पुरवठा आम्हां देवास होतो, पण त्या बुद्धाम, बुर्मट नि नाम्स्तिक गुरोप अमेरिका, विशेषतः तो रशिया, त्यांनी तर ज्या देवमुखास्पद अग्नीमध्ये प्रस्फेक जन्ममृत्युप्रवासयुद्धप्रभृति प्रसंगी सुहृच्चिर आज्य नो अजमांस अर्पविषाचे त्यात हटकून कोळसे आणि पेट्रोल ओतीत वस्रावें आं ! अिद्रा, जिव्हाळ्याच्या सर्वथाचे नांव मोड. देवांची खंडणी गेलीं हजार वर्षे तयली ती जगवून घेण्यासाठी या मानवांनी जर कोणचा संबंध

नारद—' त्याच कारण असेच अेक होते मजविषयीही त्याचा अेक गैरसमज झाला होता की,

' हा तो सारा कलह करवी ! ' भाडसोरा जनानी ।

पूर्वी कडो पिकविलि तिला लोक तो सत्य मानो ॥

त्याच्या 'भाडाभाडी' पूर्वी चालत तेव्हा मी थोडी गमत पाहत अुमा असे सराच ! पण—

मातेचो का ? बलह बघता भौज कोणा न पाटे ?।

तोचेहो मो परि अलिकडे काढि का नावही तें ।।

लोकार्पा म्प। सतत अदता नारदानें, पुराणे ।

पातो थोडें । चुकुनि कळही लागता लाय गाणें ! ! ॥

म्हणून मी त्याच्यात जाणेच सोडून दिले तरीही ज्या अर्षी त्याच्या भाडा-भाड्या नि लड्डालड्डो सारखी चालूच राहिली त्या अर्षी ' नारद येतो म्हणून आगची भाडणे होतात ' असे म्हणण्यास त्यांना तोडच राहिले नाही. जर्मन महा-मुडान मी अेकदमपासठी चकारधन्मुडा भुच्चारला नाही कैमरला भेटलो नाही बी झारला, की कॅनिनल। अतज्ञान आपली सगळी लाथाळी पाहन होती, पोटा घरघरून हसत होती '

अिद—' आता त्यांना तुमच्यावाचूनही चांगले मरेमरेतो भाटता पावपास लागले असल्यामुळे, तुम्ही कळ लावीतो ते थावतच नाहीत म्हणता ? असो आता तुम्ही पृथ्वीवर पुन्हा संचारार्म नित्य जावे, देवाविषयीचे मानवाचे गैरसमज सधय तो दूर करावे पृथ्वीवरील लोक देवाविषयी काय बोलतात तें सारे वृत्त आम्हास मागत चलावे आपण आणलेल्या माहितीचे अेक परिपत्र (सक्युलर) आम्ही सर्व देवाम घाडले जाण्याची व्यवस्था करू भगवान् विष्णूने घेतलेला नवयुगप्रवर्तक नवावतार जो विज्ञान त्याचे वर्चस्व मानव्यावर स्थापण्याच्या पुण्यकार्यीही आपण झटालच '

+

+

+

अहिमानद नि शत्रुशास्त्री वादाच्या भररंगात आले होते वाद रगता रगता जाता, जण्टी अेकरीतर अतल, भूकप देवताच्या रक्षाने येतो हे दोघासही मान्य होत पण ह्या वर्षी अेकदम दोन भयकर भूकन लागोपाठ विचान्या भारतावर घाडण्या-अितवा देव रानावला ना, हा त्याच्या मतभेदाचा मुख्य प्रस्न होता

शब्दशास्त्री—' अहो अहिमानद, प्रस्पृश्यता ही शास्त्रशुद्ध, सनातन, प्रत्यही कोट्यवधि लोक ती पाळतात, सर्व भारतवषभर ती पाळली जाते, पण हा विहारमधील भूकप तर ह्याच वर्षी झाला अर्थात् देवाला मनुष्याचा अितका

विशेष राग येण्यामारती कोणतीतरी विशेष पापमय घटना ह्याच वर्पात घडलेली असली पाहिजे. अस्पृश्यतेची शास्त्राज्ञा सनातन असताही अुच्छेदून त्या हीन जातीचा सारा विटाळ समाजात कालवावा, अितकेच नव्हे, तर देवांच्या देवळात देखील अस्पृश्यांना येऊ द्यावं ही तुमची पाखंड चळवळ ज्या अर्थी याच वर्षी चालू झाली त्या अर्थी तीच ती पापी विशेष घटना असली पाहिजे की, जी योगे देवाला आम्हा मानवांचा हा विशेष राग येऊन आमचे डोळे अंधडण्यासाठी हा दंड द्याने द्यावा! अही देवाचा न्याय किती सत्वर नि किती वाटेकोर असतो पहा. गुरुवायुपूरच्या देवालयात त्या कुम्याहूनही ओगळपा नि जनंगळ असणाऱ्या अस्पृश्यांस नेण्यासाठी तुम्ही पापी लोक त्या देवळाच्या दरवाजाशी जाता न जाता तोंच देवाने भयंकर भूकपाच्या अवट्यात सारा बिहार प्रांत ढकलून दिला. गंगामाय रागाने फुगून या पापी भूलांकास सोडून स्वर्गात परत जाण्यासाठी अंतराळात अर्धी अंघ चढून गेली! तेव्हा हे स्पष्ट आहे की, महाराष्ट्रांना देवळात नेण्याचा जो पापी भुपक्रम तुम्ही केलात त्यामुळे चबतळून देवाने हा दंड मनुष्यास दिला आहे. भूकंप नकी अज्ञ-तील तर अंकुच भुषाय की, धर्मशास्त्रानुसार नि मनातून रुढीप्रमाणे अस्पृश्यता पाळावी नि मंदिरप्रवेशाचा हा भ्रष्टाकार तत्काळ बद करावा !'

अहिमार्दन—' अही वाङ्मनास्त्री, ती सुधारणाचळवळ आम्ही तत्काळ बंद केली तर आज अेकटया बिहारला भूकप झाला तो साऱ्या भरतखंडभर पसरले. गुप्तती गंगाच नव्हे तर गोदा, इण्डा, कावेरी, प्रत्येक ओहीळ, फार काय नगर-संस्थेचें प्रत्येक गटार रागाने तुडुव फुगून वर भुमळून यच्च्यावत नगरसंस्थातील आधीच नाकास असलेली घाण दातपटीने अधिक वाढवील. सुधारणा ही या वर्षीची भूकपकारक विशेष घटना नव्हे; तर आजवर अस्पृश्यता हें महापाप आहे असें तुम्हांम कोणी शिकवीत नसल्यामुळे तुमचे तें पाप अहेतुक मो अज्ञानजन्य म्हणून जे धोडेस क्षम्य होतें तें, आता आम्ही तुम्हांस तें पाप आहे असें या वर्षी सांगत अनताही तुम्ही अेकत नाही त्यामुळे, क्षम्य ठरले. ही ती भूकपकारक विशेष घटना होय. अस्पृश्यता ठेवणारच, मद्रासला गुरुवायुपूरचे मंदिर अस्पृश्यांना अुपडणार नाहीच, असा हट्ट धरलात म्हणून बिहारला भूकपाचा भयंकर

अहिंसातः— अहो शब्दनास्त्री जर गुह्यायुपूरच्या आणि अितर देवमदि-
 रास भ्रष्टविषयासाठी आम्ही सुधारक घडपडतो म्हणून भूकप झाला, हें तुमचे म्हणजे
 घरे असत तर ती भूकप जे सुधारक त्या वेळी त्याच गुह्यायुपूरच्या दबळात वळ
 वळ—नव्हे—सत्याग्रहान घुसत होते तव्हा त्याच्या छावणीत व्हावयास हवा होता
 पण अस्पृश्यतानिवारणाची नि मंदिरप्रवेशाची घोर प्रतिज्ञा करून गांधीजीप्रभृति जे
 सुधारक त्या दबळाजवळ ठाण माडून वसले होत त्याच्यासमोराल त्या साधुशील
 वरिद्धीनारायणास शोभेशाद्राक्ष लोणी मोसवीप्रभृति वापडचा आहाराचा डींगसुद्धा
 डळमळ नये आणि डळमळून कोठमडला तरी नेमका त्याच्या ताडात यथाप्रमाण
 पडावा अन्व येताने कोठमडावा, असा खुलट देवाने त्याचा यावदिष्ट पाहुणचार
 केला तो कसा ? अस्पृश्यतानिवारक पुढारी मद्रासमध्ये पाप करतात म्हणून
 विचाऱ्या विहारण हजारो सायवामुके गगच्या भूकपीय महापुरात गळचुडी देऊन
 सुटवून टाकण्यास हा तुमचा दब म्हणजे बोणी ठवाचा मरदार होता की काय ?

अहिंसानंद— केव्हाही नाही! आम्हां त्या क्रूराविरुद्ध प्रथम त्याच्या दारात आडवे पडण्याचा सत्याग्रह पुकारू; शेवटी अग्रसत्याग्रह पुकारून स्वतःच अपाणी मरू !

नारद— तर मग जो देव त्याची प्रार्थना करण्यास, त्याची स्तुति गाव्यान काही लोक विसरतात म्हणून जे प्रार्थना करतात त्यामुद्धा, जीं लेकरें पुरते दोन पादही अजून बोलू शकत नाहीत, नव्हे जीं अपर्ये अजून गर्भांतच आहेत, त्यांमुद्धा हजारो जणांचे जीव भूकंपादि भयंकर अरिष्टांच्या मदेखाली चेंदामेंदा करून टाकतो, तो देव की दंत्य ; अहो, तुम्ही त्या दयाळू मत्त्वमय परमकारुणिक पतित-पावन भगवंताच्या टापी अशा कल्पना आरोपून त्याची नकळत का होआना, पण कोण विटंबना करता आहां, पहा चरें !

शब्दशास्त्री— मग नारदमुनि ! वेद, अवेस्ता, पुराण, कुराण, बायबल, सालमन्त्रप्रभृति यच्चापत् औश्वरी धर्मग्रंथात देवाची प्रार्थना न केली, तर ती रागावून त्या लोकांवर रोग, दुष्काळ, भूकंप, जलप्रलय, अग्निप्रलय प्रभृति संन आणतो असे जें औश्वरानेच ग्रथिलें वा कथिलें आहे, तें काय सारें लटकें आहे सांगा, हीं धर्मग्रंथें आम्हांहून आपणांस अधिक विनयकपणे कळतात यांत आम्ह काहीच शंका नाही.

नारद— तर मग सांगतो ऐका ! हे सारे ग्रंथ औश्वरग्रथित वा औश्वर कथित नमून मनुष्यकृत आहेत. आगळा 'आतला आवाज,' 'अंतःस्फूर्ति.' ही देवाची प्रत्यक्ष धाणी, अिच्छा, स्फूर्ति, आज्ञा होय, अशा प्राधानिक भावनेने वाह थोर पुरुषांची स्वतःच फसगत झाली, काहीनी स्वतःचें स्तोम माजविण्यासाठी जाणूनबुजून दुसऱ्यास फमविलें. या विशाल विश्वाचे सृष्टिनियम ठरलेले असू त्यांचा, तुम्ही मानव तुमच्या अत्यंत तुच्छ आवशेनिवडीप्रमाणे तुमच्या त्या धर्म ग्रंथात ज्यास पाप वा पुण्य समजता त्याच्याशी लवलेसही संबंध नाही. मुसलमान ख्रिस्त्याना गाय मारणे पाप नमून बहुधा पुण्यही वाटतें, हिंदूना ते महापाप ! नियोग ऐकदा ब्राह्मणानाही पाप नव्हतें; आज तें महापाप ! असा तुमचे तुम्हीच जे पापपुण्याचा बोटावरच्या घुकीप्रमाणे, पत्त्यांच्या पिसणीप्रमाणे, खेळ करू शकता, त्याच्या लहरीप्रमाणे या प्रचंड विश्वाचे अबाधित सृष्टिनियम बदलू शकतील हे मानणे म्हणजे देव हा माणसाचा गुलाम आहे असे मानण्यासारखे आहे. तुमच्या घराची कळती भित घाडकनू कोसळली किंवा जुन्या किल्ल्याचा भनकम बुरुज घडाडला वा नवीन बांधलेल्या कच्च्या पायाचा प्रचंड पूल कोलमडला तर तो, पाया खचल्यामुळे वा जीण बाधकाम ह्दरल्यामुळे होय. पण त्या भितीवर बुरजावर वा पुलावर रेंगाळणारे बागुरडे जर समजले की, आमच्या हातून काही पाप घडले म्हणून हें घर, बुरुज वा पूल कोसळला, भूकंप झाला, त्याची अंडी कच्चीवच्चों चककाचूर झाली, तर तुम्ही हसाल ! त्याचप्रमाणे तुम्ही माणतें

जेव्हा भूकंपात पर्यंत कोसळले, समुद्र बुफाळले, नद्यांचे डोहच्या डोह आचमना-सारखे भूगर्भातील अस्फुटत्या अग्नीने पिञ्जन टाकले, तेव्हा हा सृष्टिदोष तुम्हा चार सुधारक बागुरड्यांनी 'देवमंदिरे अस्पृश्यांस अथवा' म्हणून सांगितलें असता अितर सनातनी बागुरड्यांनी तें अंकलें नाही याम्त्व शाला, असे समजता तेव्हा गला हसू येतें ! प्रार्थना केली नाही तर देव रागावतो म्हटल्याने देवच दैत्य ठरतो अितकें मी तुम्हांस सांगितलें ! आता आणखी असें सांगतो की, सृष्टिव्यव-हारापुरते तरी जे कोणी देवाची प्रार्थना न करता सृष्टिनियमांच्या अवाधित क्रमासच तोंड देतात आणि त्यातील अनुकूल ते नियम पाळून प्रतिकूल नियमांस तोंड देतात ते प्रार्थना न करणारे लोकच देवास अधिक आवडतात. / तो रक्षिया पहा ! तुम्ही देवालाच दैत्य घनविणाऱ्या ज्या भावड्या कल्पना करून खऱ्या देवाचें विडंबन करता तसें करण्याचें रक्षियाने सोडून तना देवाचें अस्तिवच नाकारलें. मानव्याला एकदरोत ज्या परिस्थितीत जें अुपयुक्त तें चांगलें, तें पुण्य, जे अनुपयुक्त ते त्या परिस्थितीत बाओट, पाप ! हा मानवांचा मानवधर्म ! और सव् झूट ! त्या भागवी पापपुण्याचा, बागुरड्यांच्या पापपुण्याचा अनुष्माच्या हालचालीशी नसतो तसा, सृष्टिनियमानुसार होणाऱ्या सृष्टीच्या प्रबंध भूकंपा-पामून तों यःकश्चित् कोविद्विरोध्या पणकंपापर्यंतच्या हालचालीशी काहीअेक संबंध नसतो; म्हणून प्रार्थना, अनुष्ठानं प्रभृति तदर्थक भावडे अुपाय अज्ञान वा धोतांड ! असें म्हणणाऱ्या त्या रक्षियावर सरा देव झुलट प्रसादला आहे ! रक्षियात प्रजा वाडत आहे, त्यांना पुरून खुरेल अितकी घनघान्यसमृद्धि पिकत आहे, रोगरात्री धटत आहे ! प्रार्थना करणाऱ्या तुमची घरेदारे—देवळेसुद्धा अेक वर्षात दोन भूकंपात गडप करणाऱ्या देवाने तिकडे यावर्षी अेकसुद्धा भूकंप धाडला नाही, अितकेंच नव्हे तर तुम्ही भूकंप भावविण्यासाठी अस्पृश्यता निवारावी की ठेवावी, प्रार्थना कुराणानुसार भविष्यत करावी की वेदपत्राही देवळात, या भावड्या चर्चा करीत असता तिकडे ते रक्षियात भूकंपविरोध अध्यपून त्यांचे सृष्टिनियम समजावून घेत भूकंप कुठे, कसे, केव्हा होतात ह्याचें कित्येक अवाधित नियम आविष्कारूनही बसले आहेत. नक्की ओळखलेले भूकंपाचे पट्टे टाळून ते आता नगरें चसवू शकतात !

शब्दशास्त्री — पण ते रक्षियन नि युरोपियनही ख्रिस्ती आहेत, आणि ख्रिस्ती लोकही चर्चितून प्रार्थना करतात असे आम्ही अेकतो !

नारद — तुम्हा हिंदु-मुसलमानांप्रमाणे ते रक्षियनादिक युरोपियन पूर्वी बापबलाग ओश्वरकृत मानून तमाच बेडगळपणा करीत, तेव्हा भूकंपाविषयी त्यांच्या तुमच्यासारख्याच दुषखुड्या कल्पना असत. त्यांचा अेक अंतिहासिक दाराला (पूर्वप्रमाणे पौराणिक बापेत नव्हे तर—) अंतिहासिक भापेत सांगतो तो अेका—

करणारा — हा तुमचा देव म्हणजे अशा चोराच्या अपराधासाठी मावसऱ्यासामुद्धा सान्या नगराचा वत्तल करणारा आणि ज्या वापट्यांग त्या चारान लुटल त्या वापट्यांगही फाशी देणारा कोणी सवाजी नादिरगहाच असला पाहिजे नव्हे काय ?

शब्दशास्त्री— वा ! नारदा वा ! भग्ये सोड मोडणी या मुघारकाचा ! अगदी अमच मोही विचारल हात ! काय अहिमानस, यांग आता चूप का ?

नारद— आणि काय हो शब्दशास्त्री, 'अस्पृश्यतानिवारक' मुघारकाच्या पातडान रागावूनच मी दय, विहारचा भूकपाचे पडंग पाडता ' अशी दवाची स्वहस्ताची चाटभर चिठ्ठा तरी तुम्हास आली होती काय ? जर आली असला या शास्त्राथनिच देवाचा तसा निश्चय तुम्हा अनुमात्रीन असला तर विहारच्या भूकपात मूठभर मुघारकाबराबर हजारो वणघमाभिमाना स्पृश्यमानहा देवाने ठार मारल अिनकच नव्हे तर या शेकडा स्पृश्य मंदिर आत अस्पृश्याचा सावलादेसील पडू न देना शेकडे मयै धुद राहिला ताच देवमूर्तीमुद्दी भूकपाय लायेच्या ठोकरी सरसा धुळ्यास मिळकिरी आणि अस्पृश्य घट गाभाऱ्यात जाऊन ग्राहणासह तर पडन ज्यात स्वहस्त देवास अभिपूजू गकताय शेकडा चाभार—गहार—ब्राह्मण—मराठे ज्यात प्रकट सहभोजन गोडनात ज्यान अस्पृयाच 'पूवामृश्य' वरन सोडन ते जाननाततोडर अस रत्नागिरीच पवित्रपावन मंदिर मात्र सुरक्षित ठेवल ! अशा शास्त्रायाचा निव्वळ टर अुडविणाऱ्या ह्या तुमच्या दवाहून कोणचा अस्पृश्यनानिवारक मुघारक अधिन पाखड आटसागा नर ? मुघारकाजितका पाखड पण अस्पृश्यता पाळना म्हणून तुम्हा सनातना मडळावर कापताहा मुघारक जा बहरकधीहा करू अिच्छिणार नाहा अशा जाळपोळ हाया याहा तुम्हा विहारी

मातांना, जन्मून दुधाची पहिली धार पीत असलेल्या शेकडो लेकरांना ज्या भूकंपाने वकामुरासारखा आपला स्वतःबाळ जवळा धुपडून कचाकच खावून टाकले, त्या भूकंपाच्या भयंकर संकटास दंड म्हणून जो देव देखू शकतो, त्याचे भक्त म्हणवून घेण्यास हिला राक्षस देखील कचरतात ! अशा हिंस्र देवाचे भक्त म्हणविणारे तुम्ही अहिंसावादी श्रेक गिम्याचारीतरी आह्यात नाही तर महाभूख ! त्या वापड्या सनातन्याची बुद्धि पालटून त्यांना अस्पृश्यतानिवारणाची सदबुद्धि द्यावयाची घडित त्या देवाम — तो देवच असला तर — होतीच होती ! क्षमाशील देवाने तें न करता प्रथम त्यांना अस्पृश्यांचा छळ करणाऱ्या स्मृत्या पडवून त्यांना दुर्बुद्धि दिली आणि मंतर त्या दुर्बुद्धीसाठी, त्यांच्या हजारो जोपांच्या सपासप माना कापल्या. गळे घोटून प्राण घेतले ! — हा देव कां दैत्य ! वरें, वनेट्ट्याच्या मुसलमानात, जपानमध्ये, दक्षिण अमेरिकेत अस्पृश्यता हिंदुस्थानसारखी नाही ना ?

दोघेही — नाही !

नारद — मग तेदेही अनेक भूकंप कां झाले ?

अहिंसानंद — त्याच्या परिस्थितीचा मी अद्याप फारसा अभ्यास केला नाही पण — पण त्यांनी काहीतरी दुसरी पापें केली असतील !

शब्दशास्त्री — बहुधा तपंरोगप्रतिबंधक पंचगव्य ते सोंक नियमाने पीत नसावेत; आणि सर्वांरिष्टतातिप्रीत्यर्थ ' भीराम जयराम जयराम ' हा मंत्र अेक कोटी वेळा जपतही नसावेत ! रामनामाचा प्रताप अरिष्टनाशक आहे ?

नारद — तुम्ही प्रत्येक मंडे नेताना ' रामबोली पात्री राम ' म्हणून रामगंध सारखा कुचवारीत स्मशानापर्यंत जाता; पण स्मशानात तिरडी टेवताच ती सारीं मदीं तें अरिष्ट टळून जिवंत होतात काय ? हिंदुस्थानात हा मंत्र मुणोमुणे जपता — हिंदुस्थानवरच जगात कुठेही नाहीत अितकीं अरिष्टे आज कोसळली आहेत ! भूकंपाची मायची साय आली आहे !

अहिंसानंद — पण तथापि भूकंपविषेचा मी आजवर जो खोल अभ्यास केला, त्यावरून अेक सिद्धान्त मात्र मी निश्चितपणे सावू शकतो की, त्या वनेट्टा जपान, दक्षिण अमेरिकाप्रभृति ठिकाणी देवाची प्रार्थना वेळच्या वेळी होत नसावी, म्हणून तिज्जे भूरुप होतात. आमच्या अस्पृश्यता-निवारक पडळीच्या नेद्रात जिये जिये देवाची प्रार्थना वेळच्या वेळी होति तिथे तिथे भूरुप आला नाही. सायरमती, वर्धा, अहिमाळू झाल्यापासून राष्ट्रीय मंत्रेची अधिवेशने जिये जिये भरली ती तीं स्पष्टें भूकंपाची छाती झाली नाही दिवचायची ! प्रार्थनेमुळे प्रसादून देव भूकंप धाडीत नाही. भूकंप नकोत तर प्रार्थना करा ! मग देव रागावून भूकंप कां वरें धाडील ?

नारद — अहिमानंद, भेलावा गव्हर्नरला तुम्ही मानपत्र दिलें नाहीत म्हणून त्याने राजधानीतील दायकामुलामाणसांची सरसहा कत्तल केली तर त्या गव्हर्नरला तुम्ही न्यायी, सत्यशील, नि दयाळू म्हणाल का ?

लिस्वनचा भूकप आणि युरोपियनाचा धर्ममोळा मूर्खपणा

जितवी सन १७५५ त लिस्वनला भयंकर भूकप होऊन लिस्वन नगरीची नगरी गडप झाली ! पंधरा हजार माणसे चुटकीसरशी चक्काचूर झाली ! सारा युरोप हादरला ! तेव्हा या भयंकर अरिष्टास टाळण्यासाठी त्या भावड्या ख्रिस्ती लोकांपैकी जे प्रॉटेस्टंट सुधारक होते ते म्हणाले, 'या रोमन कॅथोलिक सनातन्याच्या धार्मिक रूढि देवाला आवडत नाहीत म्हणून देवाने हा दड दिला यास्तव जाता प्रॉटेस्टंट सुधारकांच्या धर्मासच सर्वांनी आचरावे, म्हणजे भूकप येणार नाहीत' हे ऐकताच रोमन कॅथोलिक सनातनी खवळून प्रतिपादू लागले की, 'सनातन ख्रिस्ती धर्मरूढीना तोडण्याचे पाप जे हे प्रॉटेस्टंट सुधारक करीत आहेत त्यानेच देव रागावून लिस्वनला अडछेदिल ! ह्या प्रॉटेस्टंटानेच नामरोप वरणे हाच एक भूकपापासून जगतास वचावण्याचा अपाय आहे' कॅथोलिक सनातनी बहुसंख्य असल्यामुळे त्यांनी मुमते बोलूनच न घाबरता लिस्वन नगर पुन्हा जुमारण्याच्या आघी जे भूकपातून बुरलेमुरले प्रॉटेस्टंट त्याच्या हाती लागले त्याची त्या कॅथोलिकानी कत्तल केली आणि ते बळी दिल्याने देव प्रमादल भय समजून त्याच्या कत्तलीच्या पायावर नगरग्राम पुन्हा जुमारली आणि हे पुण्यकृत्य देवाने निवेदण्यासाठी ह्या कॅथोलिक सनातन्यांनी अजून मोठी सामुदायिक प्रार्थना केली ! परंतु त्यानंतर झालेल्या अनेक भूकपात हजारो कॅथोलिक लाकडा सापडले, तिथे जिवंत गाडले गेले - जाताहेत !

धाव्यशास्त्री - मोठे दुघबुळे होत हे युरोपियन ख्रिस्ती लाक !

नारद - होय, फक्त जितकाच की, त युरोपियन ख्रिस्ती पूर्वी दुघबुळे होते ति तुम्ही हिंदु मुसलमान अजूनही या प्रकरणी दुघबुळे आहात ! असृश्यताच्या पापाने - की असृश्यतानिवारणाच्या पापास भूकप झाला हे तुम्ही हिंदु मुसलमान अपुऱ्या, अधवट नि अधळ्या 'आतल्या आवाजास' विचारोत बसला आहात आणि तो भूकप मनिदीत सामुदायिक निमाज पडले म्हणजे टळेल म्हणून मुसलमान अल्लाच्या प्रार्थना करीत आहोत ! तरी घर की त्या भूकपात विहारमघली शेकडो देवळे जशी चक्काचूर झाली तणाच बरेटघाला प्रत्यह्वा निमाजानी निनादनाच्या शेकडा मनिदी भाताम मिळाल्या !'

अहिसानंद - मग हा दुघबुळेपणा त्या युरोपियनानी बव्हा साडला ? कोणी शिकविले त त्यांना ?

नारद - जेव्हा त्यांनी शयबलाची स्मृति मिटून विज्ञानाची स्मृति अपडली तेव्हा ! - विज्ञानाने शिकविले हे त्यांना

धाव्यशास्त्री - हा विज्ञान कोण ?

नारद - हा विष्णूचा नवा अवतार ! मूर्खव्यवहारापुरतें तरी तुम्ही जाता ह्या विज्ञानाचीच स्मृति अनुगरा ! तिच्या बळेच युरोप दूरदर्शन, दूरध्वन, पृथ्वीचे

साम्राज्य, समुद्राच्या खोऱ्यातळापासून ता आकाशाच्या मिरल स्तरापर्यंत व्यापून गति प्रभृति अत्यद्भुत आश्चर्ये युरोप वरूणकत आहे हा विज्ञानदेव लाचत्रुचपत, पूजानेवेष्ट, वळी-वाकड निमाजपुरानी, यत्रतत्र, स्तुतिनिदा, वशासही अपेक्षित नाही, वगानेही प्रसादत नाही, रागावत नाही, तो कोणाच्या गळभातील ताबीत होत नाही कोणास गडा पालीत नाही ! अगधित सृष्टिनियमान्वये त्याचा सारा वारभार चाऱ्तो तुम्ही माणसाने त्याच्या स्मृतीत भूवप वा रातो नि त्याच्या व्युत्पातापासून माणसाच रक्षण वस नि विती प्रमाणात करता येतील तें शिकावे ह्या विज्ञानाने आणलेली ही स्मृति तुमच्या बायबल-पुराण प्रमाणे मनुष्याच्या कोत्मा ज्ञानाच्या नि अज्ञानाच्या आतल्या आवाजाचे पडसाद नसून ती खरोखरच श्रीस्वरकृत आहे सनातन आहे, कारण ती त्रिकालाबाधित सृष्टिनियमासच वाय ती मागते-तुमच्या मानवी कल्पनांनी कल्पिलेले देवही त्या स्मृतीतील नियमास दुर्लक्ष्य शकत नाहीत ! कारण ती मनुष्याच्या देवानें बुद्ध्या सादपत्रावर वा सजुराच्या पानावर लिहिलेली नसून विस्वाच्या दवाने आकाशाच्या नीलपत्रावर ताऱ्याच्या जाणवण्य अक्षरात मुद्रिली आहे ! एतत्सत्य एतत् वशास म्हणावयाचेच तर मनुष्यास तरी, तिलाच सनातन धर्म म्हणता येतील !

शब्दशास्त्री — ह्या स्मृतीतून भूकप टाळण्याचा आमच्यापुरता आत्ताच्या आता आपण कोणता अपाय सांगू शकता ?

नारद — (हसून) भूकपविलेचे जे नियम आहेत त्या सृष्टिनियमाचा सोध लावा जे कळले आहे त्याच्या आधारे भूकपाचे पट्टे भूगर्भात कुठे कुठे आहेत ते निश्चित करून त्या त्या वक्षेत् वसति करू नका, नार वसवू नका आणि भूकपात आपण दगावणे तर आपल्या कुटुंबातील जी वाणी मुल माणस वाचतील त्यांना काही तरी अन्नवस्त्राचा आधार असावा म्हणून सापडण्याच्या आधीच दाव्य तितक्या मोठ्या रक्कमचा विमा अतूरून ठेवा महाराष्ट्रापुरतें योलायच तर मूदजीची नवमारत किंवा पुण्याची वामनवेल्य ह्यात विमा अतूरावयात येत असाल तर माझ्याच बरोबर का चलाना ! मी तिवट्टेच चाललो आहे

नारदाच्या ताडची ही दाव्ये अंतताच शब्दशास्त्री सविस्मय वर पाहात म्हणजे नारदा आपण या विमा मडळ्याची अडती (अजसी) घेतलेली आहे की काय आजकार ? अज चा गभीर सनातन विषयाचा हा असला धिवार अपमहार ? अरेरे ! या परम भगवदभक्त भगवान नारदाचा शेवटी जेक विमा मडळीचा अडत्या व्हावा ना ? कोण अध पात !

पण ही वाक्य सपण्याच्या आधीच नारद अवर्णनते होत !

६. अंक घडलेला चुरचुरीत संवाद

‘जसा घामिव भावडेपणा असतो तमान अेव बोदिव भावडेपणा असतो’
 धमभोळ्या वगें जर अेतादी गोष्ट धर्म म्हणून करू लागला नि त्याला विचारले की,
 अहो, त्या गाष्टीचा राय लाभ ? हें वा करता असे ? तर तो विचारा सरळपणे
 सांगतो, ‘पोयात अस आहे, र दवाला आवडत, हा आमचा धर्म आहे’—अनपच
 वाय ते ! कोणच तरी कारण सांगून माझी तशी थड्या म्हणून मी करतो अेवढेच
 वाय ते म्हणतो त्याचे त म्हणणे आपल्याला पटते नाही तरी गमजते पण वाही
 लोखना नुगते पोयीत आहे म्हणून आपण अेमादी गाष्ट करतो, ती सर्वाला टिकते
 मी नाही, अपुषुव आट पी नाही, ह आम्हां पाहिजे नाही, असे मान्य करून
 स्वतःला धमभोळे म्हणवून घेणाऱ्या तर त्याज वाटत, पण ती धमभोळी गोष्ट,
 आचार वा गमजून तर सवयीमुळे साडवत नाही पायीत सांगितल म्हणून वाय ते
 सरें अस म्हणून न धारता, ती आचार वा ती गमजून आजच्या बुद्धिवादाच्या
 पसोदोसही पूर्णपणे अुतरते आणि विज्ञानाच्या प्रत्यक्षनिष्ठ प्रयोगात ती तशी कसात
 अुतरते म्हणूनच आम्ही त्या गमजुनीत अुचलून धरून तस आचरतो, आम्ही माळ
 नमून बुद्धिनिष्ठच आहान, अस सिद्ध करण्याचा त्याचा यत्न चालतो त्याला धर्म-
 भोळेपणा तर सोडवत नाही आणि बुद्धिवादी पण म्हणत ज्यावेत वाटत त्यामुळे
 निर्मळ धर्ममाळेपणाहूनही त्याचा हा बोदिव भावडेपणा कविचाणा वाटू लागतो
 ज्या आचाराच ते समर्थन करू जातात तो अधिपच हिणकम ठरू लागतो आजच्या
 सुधारकातही थना अध्वंश वृत्तीचे वित्तो तरी लाव आडळत येतात ! त्यातही वाही
 जण वेवळ दुटप्पीपणामुळेच किंवा मित्याचारीपणामुळेच असे वितडवाद करतात
 अस नाही त्याच्यातील वाहीचा अेव निरपेक्ष नि नि स्वार्थी अशी पूर्वजाभिमानाची
 सदभावनाही त्यास आपल्या धमभोळ्या नि आज टाकाऊ ठरणाऱ्या आचारास असें
 यत्नेन प्रकारेण मर्मविषयास प्रवृत्त करते त्याम अम भय वाटतें की, जर आपले पोयी-
 गत आचार आजच्या विज्ञानाच्या वा तर्काच्या कसोदोम अुतरत नाहीत असे सिद्ध
 होऊ दिले, तर आपल ऋषि त्रिकालदर्शी आमची भारत त्रिकालावाधित, नि आमचा
 धर्म मनातून नाही असे मानाव लागेच पूर्वज मूल होत असे ठरेल ! या चुकीच्या
 समजुतीमुळे ते जा जा त्या धर्मभोळेपणाच समर्थन बुद्धिवादाने नि विज्ञानाने करू
 जातात, ता ता तो आचार वा रूढि अधिपच धमभोळी ठरू लागते, नि पूर्वजाच्या
 पदरी नसता मूलपणा अधिवाधिकच पडू लागतो

(मागच्या परिस्थितीत अखादी रूढि अपुषुवन असली किंवा त्या काळच्या
 भौतिक ज्ञानाच्या मानान अेखादा सिद्धान्त बरोबर वाटला, पण जर ती रूढि आज
 समाजास हानिकारक ठरत असल वा तो सिद्धान्त वाडत्या भौतिक नि प्रयोगसिद्ध
 ज्ञानाने खोटा पडत असेल तर ती रूढि बदलण्यात वा तो सिद्धान्त असिद्ध मानण्यात

पूर्वजाचा बाहीही अपमान होत नसून झुलट त्यात आमचा नि त्याचा गौरवच आहे. कारण त्यांनी मानवी ज्ञानाची सीमा त्या काळी तितकी वाढविली, त्या भाडवलाचा योग्य अुपयोग करून त्यांच्याच भाडवलाच्या वळावर आम्ही आपली मानवी ज्ञानाची संपत्ति अधिकाधिक वाढवीत चाललो आहो, असच त्यायोगे सिद्ध होत. वडिलांचे राज्य वंशजानी वाढविले, 'वापसे घटे सवावी' निघावे हेच पूर्वजानी नि वंशजानी भूषण पण बाही लोवाना वडिलाहून आम्ही अधिक मूर्ख होत आहोत, बापाची मिळकत आम्ही वुडवीत आहोत, अस मिद्ध करण्यातच स्वतःची धन्यता, वडिलांचा गौरव, नि त्यांच्या पोटी आपण जन्म घेतल्याचे सार्थक वाटते !

स्वतः स धर्मभोळे म्हणवून घेण्यात कमीपणा मानणाऱ्या आणि बुद्धिवादाम टिवेल तच स्वीकारू असे म्हणणाऱ्या प्रामाणिक सुधारकातही हा बुद्धिभोळेपणा बसा त्यांना नकळत दवून घसलेला असता त स्पष्ट व्हाव घाराठी आणि 'आपली प्रत्येक रुढि आणि आचार आजच्या परिस्थितीत आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या लुद्धारास अुपयुक्त आहे की नाही, तो बुद्धिवादास टिपतो की नाही, त काणच्या बसोटीवर बस पारताय, याची पद्धत घ्यानी यावी म्हणूनही 'पंचगव्य' या विषयावर आमचा अंदा सुधारक मित्रांनी झालेला सवाद गाली नेत्र आली

घेजू लागणाऱ्या पगूसारखे ते निव्वळ हास्यास्पद होतात। 'पाप' याचा अर्थ 'रोग' असा घेणे हेंच विपरीत नाही काय ? रामवृष्ण परमहंस रोगाने गेले ही खरी गोष्ट सांगताना रामवृष्ण परमहंस पापाने मेले म्हणून जर कोणी म्हणाला तर त्यास तुम्ही दीडगहाणाच म्हणणार नाही का ? आमच्या औपधानी रोगी तत्काळ रोग-मुक्त होतात, अशी पाटी न लावता जर अखाद्या वंद्याने अशी पाटी लावली की, 'आमच्या औपधान पापी पापमुक्त होतात।' तर तुम्हो त्याची हुर्यो बुडविणार नाही का ? डॉक्टरच्या घरी जाऊन जर आपण म्हणालात, 'आमच्या घरी अेव पापी आहे, त्यास आपण पापमुक्त कराव काय ?' तर डॉक्टर तुम्हास सांगणा रच की, 'गृहस्था, तू पत्ता चुकलास, शकराचाय भिये रहात नाहीत।' - 'अतः मरमज वाढविणारा शब्द वंद्यशास्त्रासारख्या वाटकोर विज्ञानात वापरणारा ह्या श्लोकाचा कर्ता किती गदाबध्दा मनुष्य असला पाहिजे बर ! वंद्यात पादुरोग, क्षयरोग, वंद्याने रोगचिकित्सा करावी, अस शब्दप्रयोग, आम्ही शतावधि पाहिले आहेत पण पादुपाप, क्षयपाप, वंद्याने पापचिकित्सा करावी, असे प्रयोग काही पाहिलेले नाहीत !'

वैद्यमहाशय— वरें. आम्ही तुमचा हा आक्षेप मान्य करतो की पंचगव्य हें वैद्यकीय औषध म्हणून ग्राह्य असें न सांगता आमच्या धर्मशास्त्रात तें पापक्षालक म्हणून सांगितले आणि त्यामुळे आज लक्षावधि लोक श्रावण्यांतून, प्रायश्चित्तांतून नि व्यवहारांतून जें पितात तें मूळचा वैद्यकीय हेतु साफ विसरून जावून निव्वळ धार्मिक भावनेनेच काय तें पितात. पण आम्ही म्हणतो की, त्यामुळे त्यांचा वैद्यकीय अपयोग अधिकच व्हावा, औषध घ्या म्हणून सांगितलें म्हणजे लोक अितके नियमाने तें पिणार नाहीत, पण धर्म म्हणून सांगितल्याने पाप जाण्याच्या आमिषा-मुळे तें पचगव्य लाखो लोक अधिकच साक्षेपाने पितील, असाच शास्त्रकाराचा त्या पंचगव्याच्या धर्मीकरणात सदेतु नव्हता का ? आणि त्याचा परिणामही थेकंदरीत चांगलाच झाला नाही काय ?

आम्ही— चांगला परिणाम तर झाला नाहीच, पण झुलट थेकंदरीत पाहता अगदी बाजीट परिणाम झाला. त्या नाबट्या काळी जो काही अपयोग असा धर्मीकरणाचा असेल नमैंल तो आता तर अगदीच दुषंट, वसें ते पहा. अमुक औषध भक्ता रोगावर रामदाण वाहे अितकीच यगानं प्रगसा वैद्यक प्रथात शेकडो औषधाची केली असतांही आणि त्या औषधाने पाप जातें, पुण्य लागतें प्रभृति भाकड यमिले लाबले नमताही ती औषधें हजारो रोगी वैद्यांना पैसे देवून देवून घेतातच ना ? घडघडीत घाटलेला महार डॉक्टर असलेल्या औषधालयात त्याच्या हाताने घाटल्या पितात, त्याला युटामुद्धा घरात आणतात ! रोग रोखटोक बरा करणारें औषध घेणें 'पाप' आहे म्हणून निपिड केलें तरी रोगी घेतातच ! तेव्हा गोमूत्र—गोमयाने अमुक रोग बरे होतात असें नुसतें सांगितलें असतें नि तसा रोखटोक अनुभव येता तर वैद्यकातील ओवा, शोषा धर्माचा यमिला नसतानामुद्धा अशा घरोघर वापरल्या जातात, तसें ते पचगव्यही त्या त्या रोगावर वापरले जातंय ! पण त्या गोमूत्राने पाप जातें, गाय म्हणून तिची शेपटी शिवली तरी विटाळ जातो, तिचें गोमूत्र म्हणजे गंगा, जशी धाव्यात स्तुति केल्याने त्या गोमूत्र—गोमयाचा जो खरा औषधी गुण तो झुलट लुप्त होवून कृचकामाचा झाला. रोग घालविण्याजवळी बुद्धिभ्रंशाचा नि नाबटपणाचा अेक नवा रोग फैलावण्याम

आम्ही - ठीक, जे मनुष्यहितास वैहिक दृष्ट्या अपयुक्त आहे ते वस्तु अपयुक्त आहे हे न सांगता मुक्त ते वृत्त्य पुण्य, अशुष्ट वृत्त्य पाप, त्या वृत्त्याने देव पावतो, अलटपक्षी रागावतो, अतिशेच गाय ते सांगण्याची, धर्माच्या पारलौकिक अवद्वारात तो आचार गुरपटून टाकण्याची पद्धत पूर्वी वितीही आवश्यक असली तरी ती आता त्याज्य नि अहितपात्रक ठरविणे भाग आहे कारण अमुक अथ गोष्ट अपयुक्त म्हणून न सांगता तो त्रिवालाबाधित सनातन धर्म आहे अथवा देव मात राहिल्याने, तो आचार या तो वस्तु स्वयंपत च स्वयमेवच धर्म आहे असा लोकांचा बुद्धिभ्रम होतो आणि त्यामुळे ज्या परिस्थितीत त्या वस्तूपासून वा आचारापासून मनुष्याचे अहित होतं, त्याही परिस्थितीत ती वस्तु वा आचार धर्म मानला जाऊन लोक अनुसर लागतात गायीचेच पहा तो अशुभपण पण म्हणून पारलौकिक ठरली, त्यायोगे हळूहळू तिला देवता, परलौकिक स्वर्गात दणारी दवी, अस समजू लागताच ती गाय वस्तु च पूज्य, पवित्र, मनुष्याहूनही श्रेष्ठ वाटू लागली. त्यामुळे ज्या परिस्थितीत गाय हो राष्ट्राने वैहिक दृष्ट्या अनुपयुक्त ठरते वा गावघर हेच मनुष्यहितसाधक वृत्त्य ठरत त्याही परिस्थितीत गाय ही वस्तु च पूज्य देवता, माता अशी धर्मभावना दुड झाल्याने तिला मारण्याचे 'पातक' करण्यापेक्षा राष्ट्राच्या लढाया हारून राष्ट्र देखील लांक मरू देतात ! शत्रूच्या गायी, केवळ अपयुक्ततेच्या दृष्टीने आपल्या शत्रूच, हे तत्वाळ पडते, शत्रूच्या दाणावरणीप्रमाणे त्याच्या गायीचाही नाश करणे अवश्यमेव मत्तुत्य ठरते पण गाय ही वस्तु च पूज्य देवता मानली जाऊ लागली म्हणून, वस्तु च अवध्य ठरली म्हणून, शत्रूच्या गायीदेखील मारावयास हिंदु सैनिक सहसा सिद्ध होत नाहीत कित्यक परदेशी धडपात शत्रूच्या गायीचे भाग घाण्यास नावाहून हिंदी शिपायी लुपाची मरत, पण ते गोमास खाओनात कारण गोमास हे धर्म निषिद्ध ही त्याची भावना बेनी गली होती पण जर केवळ गाय ही अपयुक्त म्हणूनच रक्षणीय असे स्पष्ट ज्ञान त्यांना दिलेले असत तर ते हिंदु लोक युरोपियनाप्रमाणेच परशूच्या गायी चापून कापून काढून

भावडेपणाची नाही. मी वैद्यशास्त्राच्या आधारे पचगव्य पिणे कसे अवश्य ते सिद्ध करून देतो.

आम्ही—वैद्यकीचे आधार थोडे भागाढून बघू. प्रथम आज गोमय-गोमूत्र हें पापक्षालनार्थक लोक पचगव्यात घालून, फार काय, गोमूत्र तर नुगत देखील पितात, त्यात आपण असाद्या रोगावरचे हे औषध घेत आहोत, ह्याच भान देखील त्यांना नसते ही गोष्ट खरी की खोटी? जे हजारो ब्राह्मण श्रावणीच्या दिवशी गोमूत्र-गोमय पितात, त्यातील बहुतेक लोक तो अंक पापक्षालक घर्म्यं संस्कार म्हणूनच करतात—हे नाकारणे निव्वळ सोटे बोलणे होओल विटाळलेल्या कपड्यावर जेव्हा म्हातारी माणसे गोमूत्राचे अंगीच चार शितोडे टाकतात, सहभोजनाचे प्रायश्चित्त म्हणून गोमूत्र पळीमर प्या नि मोकळे व्हा, म्हणून जेव्हा भट म्हणतात, महाराजी असाद्या महाडाच्या तलावात पाणी भरले म्हणून तो 'शुद्ध' करण्यासाठी जेव्हा भारे गाव त्या विहिरीत वा तलावात गावीचे दोणमूत्र ओतून त्याम अधिक पाणेरडे करीत असताना समजतात की, ते पाणी पुन्हा 'शुद्ध' करून घेतले—अशा प्रत्येकी हजारो प्रसंगी गोमूत्र जे आम्ही वापरतो, ते गोमय गोमूत्राने 'पाप' जाते, पवित्रता येते, ह्याच भावनेने होय—रोग जावा ह्या भावनेने नव्हे, हे वसे नाकारता येओल? प्रत्येक प्रायश्चित्तातच पचगव्य असते, प्रत्येक रसायनात न-हे, या अवाच गोष्टीवरून हें सिद्ध होत 'मूत्रे गगा' असे गोमाहात्म्यात शास्त्रवचन आहे, 'मूत्रे औषधय' असे नाही. फार पाय, पचगव्य पिताना जो श्लोक मंत्र म्हणून आपण म्हणता तोच ह निविवाद सिद्ध करतो तो मंत्र हाच ना की 'दत्तवर्गस्थिगत पाप देहे तिष्ठति मामके । प्राशनात पचगव्यस्य दहत्यग्निरिवेधनम् ॥' आता बोल । यात पचगव्याने हाडीमासी विळलेले 'पाप' जळले जाते असे सांगितले आहे, रोग बरे होताच असे नव्हे, हा धार्मिक श्लोक आहे वा वैद्यशास्त्रीय?

ब्रह्ममहाशय—धर्मशास्त्रात जरी ता श्लोक असला तरी वैद्यशास्त्रात अगदी घडून आहे आमच्या धर्मशास्त्रातील प्रत्येक श्लोकात गूढ अर्थ भरलेला असतो.

आम्ही—ती नुसती धमकी नको! कोणता गूढ अर्थ तो ह्या श्लोकापुरता काढून वैद्यशास्त्रीय वसा ते सांगा.

ब्रह्ममहाशय—ह्या श्लोकात 'पाप' असा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ 'रोग' असा घ्यावा म्हणजे 'हाडीमासी विळलेले रोग बरे होतील' असा अर्थ होओल, हा श्लोक वैद्यशास्त्राच्या नसोटीम अुतरेल

आम्ही—आता गमत पहा अ हा श्लोक धर्मशास्त्रीय होता, तोवर फार तर अपेक्षणीय ठरता पचगव्याने पाप जाते ही थडा होती, थडेली वशाला तर्काची फरवत लावा, असे अंक वेळ म्हणता येते, पण जुन्या भोळ्याभावड्या श्लोकाना तर्कशुद्ध ठरविण्याच्या हीसेने तुम्ही त्याच्यात नसता गूढ अर्थ दडपून जेव्हा तर्काच्या नसोटीला लावता तेव्हा धावण्याच्या स्पर्धेत हावभरी होओल भाग

पिताच देहाम्नीत राख होमून जातो तर मग चाग्मट चरकाना वैद्यक प्रयाच पु-
 अेक पानदेखील लिहिण्याची आवश्यकता नव्हता ! सारी ओपधे शल्ये, रसायने
 मात्रा, डॉक्टर, वैद्य क्षकिरणे, जतुघ्न टोचणी—निरयक ठरता सारी रुग्णालं-
 वद करून गोमूत्रालये तवटी शुषडी ठेवली की आरोग्यतात्वाचे काम वाटोपतें !
 जिकडे तिकडे पी हळद नि हा गारी, पी पचगव्य नि हा बरो ! ! - हा धडाक
 सुरू झाला असता ! असली मूलपणाची अतिशयोक्ति तुम्हास खपत तरी बगा ?
 नि अशा भावडट मंत्रात तुम्ही वैज्ञानिकू अद्ययावत औपधीय पाठ म्हणून आजच्या
 वैद्यकात लिहू धजणार तरी कोणच्या ताडान ! जर गामूत्र अशा सच्चाची सजावणी
 असती तर त्याच्या होदात शत्रुकाशतक डुवत राहणार आम्ही आज प्ले—महा-
 मारीचे राखीव रान वसविलो आणि सात पिढ्यात त्या पमूच्या शेणामुत्राचा
 धेवही ताडात न घाउगारे त युरोपियन अस लाऊवूद, गल्लड्ड, निकोप नि निराणी
 फसे ? अगदी आमच्याच बाबुमानात आमच्या शेजर्दी राहणारे मुसलमान गामूत्र
 पीत नाहीत म्हणून पटापट मरत नाहीत वस ? गोमूत्राच्या वैद्यकास खुपयागाची
 हा अर्वाच्य नि भरमसाट स्तुतिच त्याची विटयना करते—आणि त्यास कारण
 त्या पदायाच धर्मीकरणच नव्ह पाय ? पशूचे मूत्र प्याल्यान म्हण मनुष्य 'पवित्र'
 होतो ! अशा भाकड गोष्टावर विश्वसनाच्या बुद्धिधस्ताचा रागमात्र ह्या पच-
 गव्याने फैलावला खरा !

वैद्यमहाशय— आपण ह्या भावड्या धार्मिक अनिश्चयस्वीविस्ड हत्यार
 धुनसल्ल ह अगदी टीव लगत पण शास्त्रशुद्ध पद्धतान लिहिलेल्या आपल्या वैद्यक
 प्रयात अी जतिशयोक्ति नाही अ ! गामूत्राच ओपध काणकाणच्या रागावर
 लागू पडत ते जस त्यात दिल आहे तसच गामूत्र काणच्या प्रवृत्तिपरत्व अपाय-
 कारक होत तेही दिठ आहे अडाहरणाय गोमूत्र हें पित्तप्रवृत्ताच्या माणसाने
 प्याल असता अपाय परत अस स्पष्ट सांगितत आहे पित्तप्रवण साऱ्या रोग्याना
 तें वावड आहे

शकत नाही अगुट सर्पांस सरसहा गोमूत्र-गोमय देणे बंधकाच्या दृष्टीने अपाय-कारकच होत तसं म्हटलं तर गायीच का, गाढविणीच मूत्रही औपधीयच आहे!

बंधमहाशय—होय, आठ प्रकारची मूत्रे औपधीयकर्मणि सांगितली आहेत शेळीच, धुटिणीचे, गाढविणीच, घोटीचे—

आम्ही—कार काय 'नास्ति मूलमनीपघ्नम्' ह्या सूत्राप्रमाणे नास्ति मूत्र-मनीपघ्नम् असं म्हटलं तरी चांगलं! नृमूत्रही औपधीय आहे! पण गोमूत्राचेच अंबड प्रत्यक्ष का? गाय ही देवता म्हणून! पुढ्या असं पहा बंधकात वाटेल त्या गाडीच शेणमूत्र नाही औपधीय मानतं नाही

बंधमहाशय—मुळीच नाही अगुट अने, पक्वान्ने खाणाऱ्या गाडीच्या शेण-मुतान निषिद्ध मानलं आहे बालवड, रानात हिरवेगार गवत साणारी, अशा गाडीच गोमूत्रच औपधीय

आम्ही—अने नियम आहेत पण तेही अक्षराने नाहीत! आणि व्यवहारात तर त्याचा मागमूमसुद्धा अुरलेला नाही! टाणवड, जखवड ओखटवाणीखाणू, जमाच्या शेणाम दुर्गंध रोगीट, क्षयो, गाय म्हटली की देवता! गोमूत्र म्हटलं की गवाज! अशा ह्या आगळ रडोच समयन बंधकाच्या आधारे कधीतरी करता येतील का? धर्मीकरणाने आमचं बंधकदेखीक गोमूत्राच्या प्रवृत्ती थोडे अधळव सांगे आहे म्हणून त्याच जे रोग गोमूत्राने बरे होतात म्हणून लिहिलं आहे 'याची अद्यमायत् चिकित्सा नि रसायन याच्या बसोटीने प्रयोगशाळेत पुढा अंबडा परीक्षा व्हावी औपघ म्हटं म्हणजे त्याचे पाठप्रमाण-पात्र-परिस्थितिपरत्व नियमबद्ध वाच्य ह्यं नुसतं आपण 'दहत्यग्निरिवेघ्नम्' काय कामाच! तशा अद्यमायत् प्रयोगशाळेतील वैद्यकीय आणि रासायनिक बसोटीत गोमूत्र-गोमयाचे जे औपधीय बिया कृषिकर्मीय अपयोग ठरतील त्या मानाने ते सेव्य समजण्यास यत विंचितही होवत नाही हा प्रश्न अंब गोमूत्राचा गायीचा वा पचकव्याचाच नाही! प्रत्येक पदार्थ मनुष्याला ज्या प्रमाणात अपुष्यत त्याच प्रमाणात सेव्य त्याचे धर्मीकरण केण की, तो वस्तुच देवता होऊन पडतो आणि ह्या भावद्वया वृत्तीने राष्ट्राची बुद्धिच मारली जाते ह्या भावद्वया प्रवृत्तीस अुच्छेदध्यामाटी गाय वड तुळस गोमूत्र हा नाही अपलक्षण म्हणून निवडून त्याच्या चर्चेत अितका वेळ आम्ही देवतो'

७. आता मात्र दिवाळीत दुष्काळाची भोतिच नको !

दिवाळीचा सण किती गोड ! किती प्रेमळ ! त्याचा ज्याला त्याला आनंद !

दिवाळी आली रे आली की लहान लेकरांना, मुलांमुलींना, कुमारी-कुमारांना नव्यानव्या छानछान वेपांची, जरीच्या टोप्यांची, रेशमी पोल्क्यांची, गुलाबी पातळांची, अडदार नव्या घाटाच्या कोट-जाकिट-सदऱ्यांची, गुरेस धोतरजोड्यांची आणि फुलवाज्या, हवया, मापतारा, तोटे खवंगी फटाके, अत्पादि नाना प्रकारच्या गमतीदार दाखकामाचीं स्वप्ने पडू लागतात ! वडिलांपाणी 'मला हें हवें अं, तें हवें अं' 'ध्याल न यावा' असा सादर अर्जाग्रह, आणि ती अमान्य होणार अशी भीति पडल्या तर आजीपाशी 'पेनलंच पाहिजे अं आजी - हवंच तें मला !' असा गोड हट्टाग्रह मुलांमुलींपा घरोघर चालू होतो. अतःकाल नाना मोहरा छेळण्यांचें, वेपांचें फडकवाचें, अत्तरे, बुडबुड्या, सुगंधी तेलांचे सामान अंकेक घरात येऊ लागतें. आजीच्या हातां त्यांना जे पडेल त्याची 'पाहू ग पाहू ग !' म्हणून मुलांची ओडाताण चालू होते. त्यांत लहान रागती मुलेही हातास घेऊन तें जुचलू लागतात. त्यांना आजी जिकडे आवरते आहे; तिकडे मोठ्या मुलांच्या ओडा-ताणीत अजोदी सुगंधी तेलाची वा बतराची कुरी खाली पडून फुटल्यामुळे ती ओगाळी होत आहे. तोंच ती सुगंधी जिकडे तिकडे दवरवून ते बातावरण अतिके आनंदमय होतें की आजीला रागावू म्हटलें तरी रागावता येतच नाही !

घरोघर शाडमारब, साफमफाजी, रंगरंगोटी चालली आहे. तिकडे बंगल्यांत बैठका, टेबलसुर्च्या, चित्रं, तमबिरो, पुष्प-पार्श्व याची धाटदार माडणी होत आहे. जिकडे सैराकुषरात दुप्पा, करंग्या, कडबोळ्याचे रांग तळण सळसळत आहे. मुलें आगाळभूतपणे डोकावून डोकावून पळत आहेत. अजोदा दुनरा अचपळ मुलगा लग्ना लागला तर त्यातील काहीतरी पळवून तोंडांत घालून रागावणाऱ्या आजीला, आजीला, बहिनीलाच धुट्टा हसत आहे !

सासरी—सासरी नववधू आपल्या भावाकडच्या भाबूविजेमाठी येणाऱ्या आमंत्रणाची सोत्कळ वाट पहात आहेत. माहेरी—माहेरी माझलीचे डोळे आपल्या, आमंत्रणाप्रमाणे मुलगी दिवाळीला घरी येते की नाही, असा घुनघुगीने वाटेकड लागलेले आहेत !

दिवाळीत सारें हिंदु-राष्ट्र आनंदाची लूट करीत बसते ! गृहगृही मिष्टान्न, नगरीनगरी दीपोत्सव, जिकडे तिकडे लखलखाट, स्वस्थता, संगीत, प्रियजनांच्या भेटी, भावास बहिणी ओवाळीत आहेत, मित्राना मित्र, आप्तांना आप्त प्रीतिभोजन देत आहेत, प्रेमोपहार वाटीत आहेत, सारी जनता चद्रज्योतीच्या, फटाकेफुलवाजाच्या गमतीत रंगून गेली आहे दिवाळीचा सण हीच अंक आनंदाची फुलवाजी आहे ! ! !

राष्ट्रेची राष्ट्रं जी अंकजीव होऊन सतकोशतके नादतात, ती काही त्यांच्या पुस्तकी वा ताकिक व्याख्येने नव्हे ! हिंदु-राष्ट्र हें अंकजीव आहे की नाही तें

हिंदुत्वाची शाब्दिक व्याख्या पाहून नितीसे ध्यानात येणार ? गंगा नदीच्या व्याख्येवरून तिची जितकी कल्पना येतील किंवा आलेखातील (नकाशातील) तिची केसासारखी आखलेली रेषा पाहून तिच्या प्रवाहाची गभीरता, शीतलता या गोडी जितकी पटणार, तितकीच राष्ट्राच्या रक्ष नि शाब्दिक व्याख्येने त्याच्या जिवत्पणाची कल्पना येणार ! गंगा सरासर वशी आहे, ते जसे गंगेला प्रत्यक्ष पाहिल्यावाचून यथावत कळत नाही, त्याप्रमाणेच हिंदु राष्ट्राच्या जीवनीयाची, जिवत्पणाची, अेकात्मकतेची खरी खरी कल्पना त्याच्या कोटि कोटि हृदयाना सुखदुःखाच्या अेकाच भावनेची अेकच भूमी कशी बरखरून सोडते, तो साराचा सारा प्रचंड राष्ट्रपुण्य, अेका व्यक्तीसारखा, ह्या दमन्याला, रणपचमीला, दिवाळीला, ह्या रामनवमीला, ह्या वृष्णाष्टमीला, अेकाच भावनेने कसा अुचवळून जातो, तें प्रत्यक्षपणे पाहिल्यावाचून यथावत्पणे ध्यानी येणार नाही ! पुस्तकी नि तार्किक व्याख्याचाही अुपयोग आहूच जसा आलेखातील तिळाअेवढ्या दाखविलेल्या हिमालयाचा ! पण हिमालयाची दाहीतरी यथावत कल्पना हवी तर निदान काश्मीर तरी पाहिले पाहिजे ! तमेच या हिंदु-राष्ट्राच्या अखंडित परंपरेची नि सामाजिक अेकात्मकतेची दाहीतरी यथावत् कल्पना हवी असेल तर हा दिवाळीचा अेक सण तरी पहा ! दिवाळी हिंदुत्वाची अेक गार्भेतिक व्याख्याच आहे !

निदान मीयकालापासून तरी, म्हणजेच गेली दोन हजार वर्षे, हा दिवाळी ह्या आपल्या हिंदुसमाजात प्रतिवर्षी अर्शाच खखळत आलेली आहे त्याचा त्याचा अंतु आला की कमलवने जशी आपोआप फुलून अुठताना तसाता दिवाळीचा दिवस आला की आपोआप हिंदूहिंदूची भुवकमळे आपोआप फुलू लागतात त्याला राष्ट्रसभेचे किंवा हिंदुसहासभेचे ठराव नवोत, प्रचार नवो, हिंदूहिंदूच्या रक्षणातच ती दिवाळीची जाणीव जागून अुठते, काश्मिरातील अत्युच्च पक्षत्रेणीवरील अेकटुकट हिंदु देवालयपासून, नेपाळराष्ट्रातील घनदाट जंगलातील रानटी छपरीपासून भिल्ल गोड कौळ्याच्या पर्णकुट्यापासून तो मोठमोठ्या राजामहाराजाच्या प्रासादापर्यंत दिवाळीचे दिवे जणू काय आपणच पेटावे तस खखळतू लागतात ! अशी हिंदु क्षोभडी नाही इतरांच्या घनदाट रानावनातील निविड अवघारातील अेरुट्या रानटी पहारेकऱ्याचीही क्षोभडी नाही की जिये ह्या दिवाळीच्या रात्री दहापाच पत्या तरी तेवत नाहीत ! हे सामाजिक सणच आमच्या राष्ट्रीय अेकतेच्या नाड्या होत राष्ट्रीय जाणवेचे हिंदुत्वाच्या ममत्वाचे ज्ञानतनु होत

त्यातही जे काही थोडे सण आजमुद्धा जातीपातीपधनिर्विशेषपणे मच्यावतू हिंदूना अेकाच भावनेन अेकाच सस्काराने अेकजीव करून सोडीत आहेत, त्यातही दिवाळीच प्रमुख आहे आमच्या हिंदुत्वाच्या देजवतीतील सारे मणि माणिक, मीकिन ह्या दिवाळीच्या सूनात आपण होअून ओवले जातात वैदिक हिंदूची कोटि कोटि जनता तर दिवाळीस आपला अेक राष्ट्रीय सण समजतेच समजते.

पण महावीरांचो स्वर्गारोहण जयती म्हणून आमचे जैन हिंदुही हा सण पाळतात. आमचे घोस हिंदुही हा सण पाळतात, लिंगायत हिंदु, आर्यसमाजी हिंदु, ब्राह्म-समाजी हिंदु देवसमाजी हिंदु—हिंदुमात्र तितका हा सण स्वकीय स्फूर्तानेच पाळीत आहे. काश्मीरते गिहलपर्यंत ह्याला अपवाद नाही. गेली दोन हजार वर्षे तरी हा सण आपण पाळीत आलो. आजही अतिल हिंदुराष्ट्राचा तो यत्नयत आवडता सण आहे आणि आणतो अेक हजार वर्षे तरी—नव्हे, हिंदुराष्ट्र राष्ट्र म्हणून जगते आहे तोवर तो दिवाळी, ते फटारे, ते मुंदर भागकाम, ते गळे, तो फुलबाजा, तो बीजदिम्यांचा लखलखाट, तीं मिष्टान्न त्या भाजूविजा—तो आनंदाची दिवाळी अशीच चालू राहणार !—अशा तर्कसंगत विदवासाने निचा विमा अत्यंत सावध अशी विमामंडळी-देखील काढण्यास सहसा फचरणार नाही !

परंतु केवळ तो अेकदोन हजार वर्षांचो परंपरा आहे म्हणूनच काही ह्या सणात आम्ही गिरटून राहणें योग्य होय असा अर्थ नाही. (राष्ट्रीय जीवनात परंपरेला अेका अंशी महत्त्व असले तरी अुपयुक्ततेला नि स्वयंकालविवेकाला त्याहूनही अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. प्रस्तुत परिस्थितीत जर अेखादी रुढि ह्यानिराकरुं ठरत असेल किंवा मानवी ज्ञानाच्या अुज्ज्वलतर प्रकाशात अेखादो समजूत किंवा मिळान चुकीचा ठरत असेल, तर त्याच्या भागे कितीही लाबलचक परंपरा असली तरी तो त्याज्यच गणला जावा.) पण हा दिवाळीचा आमचा राष्ट्रीय सण स्वतःच अितरा गोड, प्रेमळ, सामाजिक सघटनेस गर्वयेव अनुकूल, आजच्या बुद्धिवादाच्या कसोटी-सही अुतरणारा आहे की, त्याची परंपरा सडिण्याचे काहीही कारण त्यात आढळत नाही; अितरेंच नव्हे तर दिवाळीमारल्या ज्या सणाची परंपरा गौरवास्पद आणि अुज्ज्वल आहे त्याची सामाजिक अुपयुक्तताही त्या परंपरेनेच अुलट अधिक वाढत असते. नाना प्रकारच्या अैतिहासिक स्मृति आणि आपल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या सत्त्वाचा नि सातत्याचा आत्मविश्वास असा परंपरेंत जगण राहतो. मुंदवाने कोण-त्याही धार्मिक भावडांच्या दलदलीत दिवाळीचा सण रुतलेला नाही भावड्या नि बुद्धिविहीन लोकभ्रमांची पुढे त्यावर म्हणण्यासारखी चढलेली नाहीत. नरकचतुर्दशीला पहाटेच स्नान न केले तर यंगावर घाण पडते प्रभृति लोकभ्रम लेकरावाचून कोणी सरे मानीत नाहीत—आणि अेकरांनाही तसल्या अमंगळ थापा ह्यापुढे कोणी देवू नयेत, म्हणजे झाले. दिवाळीच्या सणात मंत्रतंत्र, जादूटोणा, होमहवन, गोमूत्र-गोमय प्रभृति कोणत्याही धार्मिक जगाळाचे प्रस्थ लवलस नसतेंच म्हटलें तरी चालेल. दिवाळी अेक निर्भळ सामाजिक सण आहे. आपल्या निवृत्तिप्रधान राष्ट्रा-चाही तो अेक प्रवृत्तिप्रधान आनंदोत्सव आहे. त्याचे सारे संस्कार प्रेमळ, सव्य, सभाजसघटक, श्रवण-नयनानंदक, आरोग्यप्रद, आल्हादक आणि सर्वस्वी निर्मळ आहेत. घरेंदारे, गोपुरे, नगरे रंगवून, शृंगारून जिकडे तिकडे आरोग्यप्रद वातावरण निर्मावयाचें, सुगंधी तेल लावून अर्घ्यग स्नान करावयाचे, शोभिवंत नवें वस्त्र

ल्यावयाचे, सिंगरुचिर, मिष्टान्न खावयाची, स्नेहीमडळ पाचारयाचे, प्रेमोपहार परस्पराना द्यावे—ध्यायचे, दीपोत्सव करावयाचे, साऱ्या जनतेने दारूकामाच्या, सांगतयाच्या सगलीच्या सभ्य होशीत निमग्नावयाचे, शब्दस्वरूप गद्यस्पर्शांचा आनंदीआनंद लुटावयाचा, असा हा सण ! त्याची देवताच मुळी लक्ष्मी आणि सत्कार आनंद ! — आणि परंपरा श्रीवृष्णमहावीरादि अनेक राष्ट्रपुरुषांच्या ऐतिहासिक विजयोत्साहानी गजबजलेली ! ! !

असे राष्ट्रीय सण राष्ट्रास जेवजिव नि अेकरूप करण्यास फार उपयोगी बनतात म्हणूनच आसेतुहिमाचल हिंदुमात्र तितका गेली दोन हजार वर्षे ज्या ह्या सणात रगत आला आहे त्या ह्या दिवाळीच्या सामाजिक सणास आपण सर्व हिंदूनी आपल अेक राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून अत्यंत श्रुत्साहाने साजरे करीत राहावे. आपल्या पूर्वपरंपरेत आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या अभ्युदयास आजही जे काही उपयुक्त, बलप्रद नि सघटय सणवार आहेत आणि जे समाजमानसाच्या (सोशल सायकॉलॉजी) बुद्धियुक्त वसोटीसही श्रुतरतात, त्यातच हा दिवाळीचा राष्ट्रीय सणही गाता येतो दिवाळीतील बहुतेक सत्कार उपचार हिंदुमधटनास पोषकच आहेत, प्रत्यक्षनिष्ठ समाजमानसासही धरूनच आहेत

दिवाळीचा सण आम्हास अता अगदी मनापासून आयहत असल्यामुळे आम्ही तो या वर्षीही आनंदान पाळणार होतो पण दुष्काळ पडल्याच्या बातम्या जसा घरचेघर मधू लागल्या तरातरे आमच्या आनंदावर विरजण पडू लागले असा बुद्धिग्न मन स्थितीत आम्ही होतो, तोच आमच्या ओळखीचे जेव भाटिया गृहस्थ — मुखजीकडे धर्मप्रचारक म्हणून कार्य करीत असतात ते आमच्या खोलीत आले येताच त्यांच्या गळ्यातील धर्मार्थ दानाची अेक पेटी होती ती आणि हाता-तीच पत्रवाचा अेव गट्टा येठकीवर ठेवून नि, लोडारी ठेवून ते विचारत झाले, 'काय बातता आहे त? काय बातमी आहे त्यात अेवढी ?'

'बऱ्हाटान दुष्काळाच ठाण बसले आहे ! काही वापडे खोब तर आताच बितक्या अन्नानंदनेम पोचले आहेत की, झाडाचा पाला ओरबडून सात आहेत ! या विचान्यागा बसली दिवाळी ! या वर्षाची दिवाळी म्हणजेच बोलून बोलून दुष्काळातील दिवाळी तुम्ही आम्ही साजरी करी तरी अेक रूप कर्तव्य म्हणून !

साठीच दुष्काळाचे सवट येते न येते तोच आम्ही त्यावर तोडगा करण्याचा निश्चय केला आहे आता या दिवाळीत दुष्काळाच्या भयाच नाव कनाला घेता! अेवडा रामबाण अपाय माय येळीच योजला गेला पाहिजे त्या कार्यानि साहाय्य योजण्यासाठीच मी आपल्याकडे आलो आहे।’

‘बोणचा चुवा तो अपाय! अेवडा अमोघ, दुष्काळाम दिवाळीच्या आत पिटून घालविणारा-पर्जन्याचा सिद्धधार भूमीवर कोसळविणारा?’ आम्ही अश्रुपणे हसलो

‘अहो, मोणचा म्हणजे वाम विचारता? पर्जन्यसुक्ताचा जप!। आणि लोकानी हवे तितके द्रव्यमाहात्म्य दिलेच तर पर्जन्यसूक्तात्मक अेव महायज्ञ!।’ जितके बोलता बोलताच त्यांनी अत्युत्साहाने सटपट त्या पत्रकाच्या पुढच्यातोल दोनचार पत्रके ओरवाडून आमच्या हाती दिलीही! त्यातोल अेकात वातमी होती ती अशी की—

‘मुवडी ऋषिकुल आश्रम दहिसर या सस्थेचे संचालक विद्याधि-
गणासह मूयजी, आग्नेवाटा, वाळवादेवी रोड येथे पुरपात्तम मासानिमित्त
आले असून सर्वत्र पर्जन्याच्या अभावामुळे दुष्काळाची चिन्हें जीं भासत
आहेत त्याच्या निवारणार्थ त्यांनी पर्जन्यसूक्ताचे जपानुष्ठान चालू केले
आहे। समातनी धर्मभिमानी सद्गुरूंच्याचे साहाय्य मिळाल्यास
पर्जन्यसूक्ताचाच यज्ञ करण्याचाही त्याचा विचार आहे।’

हं पत्रक आम्ही वाचतो आहो न वाचतो आहो तोच भाटिया मिन म्हणाले,
‘ही वातमी केमरीतही प्रसिद्ध झाली आहे आमची वरील ऋषिकुल-संचालकांनी
काही ओळख नाही तरी आम्ही स्वयस्फूर्तनेच त्यास वरील यज्ञाच्या कार्यार्थ काही
द्रव्य मिळवून घाडण्याचे मनात आणले नि ही दान-पेटी गळ्यात बांधून आज
साडे२ पन्नास पन्नास विस्तार घ्यावा म्हणत अजब अे आलो आहोत।’

आपण होऊन त्या पंचपात्रीत न साडेछ बितवे वाढोवाढ भर ! मग हे पंचपात्री तू येऊन अलगत माझ्या तोंडास लाव ! मला भयंकर तहान लागली आहे ! जलदेव-
तामी, प्रसन्न व्हा, नि ताव्यातले जल कधीही आटू देऊ नवा ! ' तर हा निर्जीव
साव्या नि ही पंचपात्री आपण होऊन मला तहान लागताच लगवग बुडून मला
पाणी पाजतील वा ? तुम्हाला हे पहा ह्या बल्पनेच हसू आठे, पण पर्जन्यसूक्ताचा
मुखीस नुसता जप केल्याने वा यज्ञ केल्याने आनाघातील असले-नसलेले मेघ मारे
अक्य होऊन, जे ह्या साव्यामारखेच निर्जीव ते, जिवत भाणसाप्रमाणे जप येऊन
सतोपून, आपल्या ह्या साव्या अफाट राष्ट्रातील हजारो योजन शेतीवर धो धो
वर्षाव करतील अशा बल्पनेच मात्र तुम्हाला हसू येत नाही ! नुसत्या प्रार्थनेने एक
पंचपात्रीभर पाणीदेखील जर माझ्या तोंडात आपण होऊन जलदेवता पाडीत नाहीत
तर त्या सगाच नुसत्या प्रार्थनेसरशी धो धो पाऊन हजारो जोमाच्या शेतीवर पाड-
तील हे समवते वा तरी ? '

'पण पर्जन्यसूक्त ही तुम्ही साव्यापंचपात्रीच्या केलेल्या ह्या टप्पाळखोर
प्रार्थनेसारखी नुसती प्रार्थना नाही ! परमपूज्य वेदातील तो मंत्र आहे ! त्यात कोण
नभीर नि दिव्य अथ घरेलेंच आहे ! '

'अशीच काहीतरी गूढ नि भ्राम्य समजूत ह्या वेदातील मन्त्रासवधी लोकाची
आलेली असते, म्हणूनच त्यांना त्या मन्त्रातूनच वाहीच्या वाहीच अशी रहस्यमय
शक्ति भरलेली आहे असे वाटत ! पण मी सांगतो की, त्या पर्जन्यसूक्तातून, मी
आता टावसूक्त वा गात्रीसूक्तात जी प्रार्थना केरी ती अगदी तशी अंक प्रायत्ता
साधी बाय ती केलेली आहे ! तुम्ही ती पर्जन्यसूक्ते मार्य वाचली आहेत वा ?
ऋग्वेदातील मूळ सूक्तो पाहिली वा ऐविली तरी आहेत ? '

'नाही ऋग्वेद समजण्याजितक सश्रुत येत आहे बोणास ! ऋग्वेदाचा अर्थ
कोणी सांगितला आहे का कधी ? '

'हो, आहे आम्ही कोणी सांगितला तर तो चुकला म्हणून म्हणता येतील,
पण अगदी वैदिक वगनिच अत्यंत अधिकृत म्हणून मानलेल्या आणि जगाच्या
आधारानेच आजवर परंपराभिमानो विद्वान् वेदशास्त्रसंपन्न गुरुजी क्षतावधि वेद-
शाळानूत तो शिष्यीत जाते आहेत त्या सायनाचार्यांच्या भाष्यातच जो ऋग्वेदाचा
अर्थ सांगितला आहे, तो तरी उपमन्य करता येणार नाही वेद अर्थशून्य आहेत
असे जर म्हणावयाचे नसेल तर सायनभाष्यातील अर्थ जो परम भाविक ब्राह्मण
वैदिकही मानतात तो तरी मानला पाहिजे तुम्हास सश्रुत येत नसेल तरी मराठी
चांगले येत सायनभाष्याच्याच मुख्याधारे चिनावशास्यामारख्या विद्यानिधि
ब्राह्मणाने केलेल्या त्या पर्जन्यविषयक सूक्तापैकी अक्वदोन प्रमुख सूक्ताचा अर्थ मी
तुम्हास वाचून दाखवितो म्हणजे तुम्हास माझ्या गात्रीसूक्तातून त्यातील प्रार्थना
फारसा निराळधर घाटणार नाहीत मद्भूक्ताने तर हसूच कोसळेल ! अशा

प्रार्थनांनी खरोखरच देवदेवता संतोषतात अशी भावना ज्या काळी प्रामाणिकपणे साऱ्या मनुष्यजातीस वाटे, तेव्हाच्या मानवी मनाच्या प्राथमिक अवस्थेत आणि मानवी जीवनाच्या प्राथमिक अनुभवात त्या प्रार्थना अगदी साहजिक नि सन्मानार्ह होत्या. दोष त्या काळांच्या त्या ऋषींचा नाही. पण आता युगीयुगीच्या अनुभवाने त्या प्रार्थना फोल ठरतात, हें प्रत्ययास आल्यानंतरही आणि ग्रहणें, पाऊस, ऋतू कसे नि कां घडतात याचे निसर्गनियम कळून चुकल्यावरही, ह्या वैज्ञानिकज्ञानाच्या पूर्वेतल्या...

भावदर्शन होय ! हें अंका त्या अंका प्रमुख पञ्चम्यमूक्ताच घोडसे भाषातर -

देवापि ऋषिपेण पुत्र म्हणतो - 'हे बृहस्पते, माझ्याकडे पाऊस पाडणाऱ्या देवतेला पाठीव...तू शंतनूकरिता पाऊस पाड ! हे बृहस्पते, तू आमच्या स्तोत्रात निर्दोष आवाज, सारखा प्रवाह नि थोड अल्प कर. ज्या स्तोत्राने आम्ही शंतनूकरिता पाऊस पाडण्याची मागणी करीत आहोत, त्या स्तोत्रात स्वर्गातून मधुरपाक्षर प्रविष्टोत ! देवांची स्तुति जाणणारा आर्षितोष ऋषि पमला आहे तो वरच्या अंतरिक्षाखालील जलमय भागातून धुःशृष्ट पावसाचें पाणी अल्प करी. ह्या जलमय भागावर वरचा जलमय भाग देवांनी अडवून ठेवला आहे तें जुद्धा त्यांच्या अिच्छेनुसार योग्य भूमीवर पावसाच्या रूपाने पडेल ! हे अग्ने, तू पाऊस पाडणाऱ्या मेघांना प्रेरणा कर. हे अग्ने, ह्या नव्याण्व गात्री तुला समविती. घुलोकांतून आमच्या अिच्छेनुसार पाऊस पडू दे. हे अग्ने, गव्याण्व गहल गात्री पाऊस पाडणाऱ्या अिद्राला त्याचा भाग म्हणून दे. हे अग्ने, वात्रचे किल्ले फोड, रोग दूर कर,

मुसलमान राजा होता त्याने यज्ञ करविलाच नाही—ध्वंसिला मात्र !—पण तरीही पाऊस पूर्ववत् चालू झालाच नाही ? वारा वर्षाच्या दुष्काळानंतर पाऊस सृष्टि-क्रमाने केव्हातरी पडणारच; तसा पडताच ते त्या काळच्या धर्मभोळ्या लोकांना राजाच्या यज्ञाचें या ह्या सूक्ताचें फळ वाटणें कितीही साहजिक असलें, तरी हे यज्ञ राजाने न करताही दुर्गदिवीसारख्या प्रदीर्घ दुष्काळानंतर निसर्गाची प्रतिक्रिया होऊन पाऊस पर्जन्यसूक्तावाचूनही पडतातच, असा अनुभवच शंभरदा येऊन गेल्या-नंतरही आम्ही थसा प्रार्थनांना दुष्काळावरील रामबाण दुपाय मानावा हे साह-जिकही म्हणता येत नाही, सहाणपणाचें तर नाहीच नाही. हा निव्वळ खुलचटपणा आहे !'

'पर्जन्याच्या प्रार्थनेविषयीची आणखी अेक वैदिक सूक्ताची गोष्ट अेका. मं.७ सू. १०१ हें सूक्तहो पाऊस पाडण्यासाठी म्हटलें जातें. 'जो औषधींना वाढवितो आणि जो पाण्याची लपलट करतो, तो पर्जन्य आम्हांस भुस देवो ! ह्या पर्जन्याचें अेक रूप बाझ गाभीसारखें आहे नि दुसरें अुत्पादक. हें स्तोत्र तो स्वयंसिद्ध पर्जन्य-अेको, तो सत्तोपो, आम्हांस पावसाचा लाभ होवो ! तो पर्जन्य पैलाप्रमाणे अनेक औषधींना अुत्पन्न करणारा, तोच त्यावर जगमांचा मूलाधार, तें बुरक मला लाभो. देवानो, माझें करपाण करा !' असें वसिष्ठाचें 'पाऊसदेवते'चें सूक्त आहे. त्याच्याच पुढचें १०३ वें सूक्त हे 'वेङ्क-देवते' च्या प्रार्थनेचें आहे !

'पर्जन्यसूक्त ऋषींनी म्हटलें तेव्हा त्याना वेङ्कांनी अनुमोदिलें. यास्तव वसिष्ठाने मंडूकसूक्त गाविलें अशी याची पीठिका दिली आहे तें सूक्त असें —

प्रताचरणो ब्राह्मणाप्रमाणे वर्षभर पडून राहिलेले वेङ्क पर्जन्याला प्रिय असणारे शब्द बोलू लागले ! सुकलेल्या पखालीप्रमाणे पडून राहिलेल्या ह्या वेङ्का-कडे जेव्हा स्वर्गास बुरक आले, तेव्हा बामरासाठी हवरणाच्या गाभीप्रमाणे ह्या मंडूकाचे शब्द कोलाहलू लागतात. वर्षाकाळ आल्यावर सुपात वेङ्कांवर जेव्हा वृष्टि होते तेव्हा मूळ वापाकडे धोवडे बीड बोलत जातें, तसें अेक मंडूक दुसऱ्या मंडूकाकडे शब्द करीत जातो. पाऊस पडल्यामुळे आनंदलेला विषविचित्र अेक वेङ्क दुसऱ्या हरिनवर्ण वेङ्काशी आपला ओंवाज मिसळतो; अेक जाऊन दुसऱ्याला धरतो मिसळाचा शिष्य अनुवाद करतो तसा अेक वेङ्क दुसऱ्याचा अनुवाद करतो. अुन्हा-छपात मातीला मिळून गेलेले वेङ्क पाऊस पडताच पुन्हा जिवंत होऊन शब्द करीत पुगून जातात. अेक वेङ्क गाभीसारखा ओरडतो तर अेक शेळीमारखा. अनेक रगाचे पण अेकाच 'मंडूक' नावाचे हे वेङ्क शब्द करीत आहेत ! अतिसाध नांवाच्या सोमयानात ब्राह्मण ज्याप्रमाणे मंत्र म्हणतात त्याप्रमाणे भरलेल्या सरोवराभोवती मंडूक शब्द करीत आहेत ! सोम पिऊन धार्पिक स्तोत्र म्हणणाऱ्या ब्राह्मणांप्रमाणे शब्द करणारे, प्रत्येक ऋत्विजाप्रमाणे घामाने ढवढवलेले काही वेङ्क पाऊस पड-ताच बाहेर प्रकटतात ! हे सर्वेष्ट मंडूक देवांची आज्ञा पाळतात ! ह्या वेङ्कांनी

आम्हास सपत्ति दिली वर्षाश्रुतूनतर मड्कानी शेवढो गात्री आणि दीर्घायुष्य आम्हास दिले ! (ऋग्वेद, म ७ सू १०३)

‘जेवलेत वा ? वास्तविक ह मूकन छान आहे त्यातील विनोद गोड, स्वभावोक्ति चटकदार ! पण अशा सूक्ताना औदवरोक्त समजणे किंवा त्याचा अप वेल्याने पाळून पडतो असे माणसे म्हणजे निव्वळ भावडेपणा नाही वा ? आम्हास तर असे वाटत की, पर्जन्यमूकते म्हटल्याने पाळून पडतो या भावडेपणाची चेष्टा करण्यासाठीच बसिल्ले ‘वेदूक देवतवर’ ह मूकन रचलेले असावे ! कारण पर्जन्य-सूक्ताने मग म्हटल्याने पाळून पडतो ही धर्मभोळी रामजूत उडके ओरडतात म्हणून पाळून पडतो अशा स्तुतीवितकीच खुळचट आहे असे त्यात माठवा गमतीने मुचविलेले दिसते ! निदान नवळन तरी त्यात तसा ध्वनि झुमटला गेला खरा !’

‘वरें, वैदिक प्रार्थना नि मूकने युगोयुगे म्हणत असता आपल्या अक्रुडे युगो-युगे दुप्ताळ नि अवपंग पडतच आली आहेत हें खोटे आहे काय ? झुगटपशी पर्जन्य-मूकने यशाशी खातात हेही माहीत नसलेल्या नि वेदनिदक अशा अनेक म्लच्छ देशातून दुप्ताळाची आवृत्ति आपल्या अक्रुडच्यासारखी प्रतिवर्षी नि निपता ते धन-घान्याही आपणाहून अधिक समृद्ध आहेत हेंही खरे नाही काय ? जेलादेवेली पर्जन्य सूक्त म्हणायलास नि पाळून पडल्यास बोलाफुलाची गाढ चमर वर्षात जेवदा पडली असेल, कायळा यसायला नि फादी मोडायला जशी पडते तशी ! पण म्हणून काया मोडायच्या बी त्यावर जेव वावळा बगवावा असा नियम वा त्यायोगी बाधता येतो ? कुऱ्हाडीने हटवून फांदी तुटते तशी वावळा बसल्याने जावर बहुतेक प्रसंगी तुटत नाही तावर तसा नियम बाधणे मूकपणाचे होय, नव्ह काय ? आमच्या स्वतःच्या आठवणीत पचवीसदा लहानमोठे दुप्ताळ आले, पचवीसदा पर्जन्यसूक्ताने लहानमोठे या झाले, पण जेवदाही दुप्ताळ हटल्याच किंवा तत्काळ भरावून पाळून पडल्याच आठवत नाही ! तुम्हासही अशाच आठवण नाही काय ? अति-हासातही हच आटळत, नव्हे काय ?’

‘खरे सांगायच तर माझाही अनुभव हाच अतिहासाविषयी म्हणणे मग पडते आजकाल ह्या कलियुगात मनाचेही सामर्थ्य लापलें खरेच, पण वैदिक बाळी ते मन —’

‘मी मघाच तुम्हास दाखवून दिले की, आजकालच नव्हे तर मग जिवंत होत असे तुम्ही ज्या युगां समजता, त्या वैदिक युगात अशा प्रार्थनांनी पाळून पडत होनाच होता ही गोष्ट मुळानच सवस्वी असमबनीय होय आणि वंदात पुरावा तसाच सापडतो ह्या वरील सूक्ताच्या धूवपोठिकेतच बारा वर्षांच्या दुप्ताळाचा झुल्लेख आहे अहो, अतिर जनाना सोडाच पण प्रत्यक्ष मग्नद्रष्ट्या ऋषींनाही पर्जन्यसूक्ताच्या धोवण्याने अन्नाच चीत मिळाले नाही, दुप्ताळाने फटफजिती बेली ! तो तपोभास्कर विश्वामित्र पहा ! यदपाठव चतुर्वेदीच नव्हे तर वेदमग्नद्रष्टा !’

पण त्याच्याही काळात असाच अंक भयंकर दुप्काळ पडला. पर्जन्यसूक्त काय विश्वामित्राला किंवा त्या भरवैदिक काळातील मंत्रद्रष्ट्यांच्या पिढीत कोणालाही येत नव्हतं? पण त्याचा काही अनुयोग झाला नाही. प्रत्यक्ष विश्वामित्रानेही अन्न अन्न करीत श्वपचाच्यामुद्धाधरी मोक भागत गिरले. तेथेही काहीच खावयास मिळेलना, तेव्हा कुम्याच्या मदचाची तंगडी त्यानी तिसून चोरून पळविली आणि मुकेने कासावीस झाल्यामुळे मिटक्या मारीत चघळली ! तेव्हा हीं पर्जन्यसूक्त वा प्रार्थना वैदिक काळीसुद्धा 'पड पावसा' म्हणताच 'गामूस पाडोत ही समजूत अगदी निर्मूल आहे !'

'पण ही असमर्थता काही वेदपुराण यांतील प्रार्थनाची किंवा सूक्तांचीच आहे असे नव्हे, तर कुराणातील आयतात वा प्रार्थनातही पामूस पाडण्याचें सामर्थ्य नाही, न वायव्यातील, न अवेस्तातील. दुर्गादेवीचाच वारा वर्षाचा दुप्काळ घ्या. त्यात हजारो हिंदूंच्या देवाच्या नावानो केलेल्या पर्जन्यसूक्तादी प्रार्थना जशा फोल ठरल्या, तसाच त्या काळी मशिदीमशिदातून अल्लाच्या नावाने केलेल्या शोकडो प्रार्थनाही फोल ठरल्या; आणि मुसलमानी राज्यातच लाखो मुसलमान अन्न अन्न करीत तडफडून मेलें ! आजही प्रत्येक दुप्काळात जसे पुराणाचे अनुयायी हिंदु तसेच कुराणाचे अनुयायी मुसलमान दोघेही दुप्काळाच्या जंत्रड्यात चिरडून जात आहेत. वायवल्याच्या जुन्या करारात तर, ज्यांना देव जाता येता ते असा पंगंबरादिकाना सहकुटुब दुप्काळात अपाममारीने छळल्याना आणि जेव्हाचें भक्त असणारे ते राष्ट्रचे राष्ट्र अन्नावारी अजिप्तच्या करांहाचे दासानुदास झाल्याच्या कथा आहेत ! तेव्हा वैदिक वा पौराणिक, कुराणीय वा वायवलीय प्रार्थनाही वा मंत्रजपाही पालूस पडतो, वा दुप्काळ हटतो ही निश्चळ भावडेपणाची समजूत, अनुमानघप-शवाचा बाजार ! पामूस पाडण्याचें किंवा दुप्काळाना नामचेप करण्याचें जें काही सामर्थ्य मनुष्याच्या अगी येणें शक्य आहे ते ह्या वैदिक अज्ञानाच्या मागे लागून नव्हे, तर प्राथमिक विज्ञानाच्या ! अवाधित सृष्टिनियमाच्या ज्ञानाने आजही आपल्या अच्युतप्रमाणे पामूस पाडण्याचे काही प्रयोग रशियाकडे सफळत आले आहेत. आणि ते पूर्णपणे सफळ होशीतोपर्यंत ही दुप्काळाची नागी ठेचणे अितर मानवी मार्गांनीही शक्य आहे. हे पहा, जर का राष्ट्रसत्ता प्रबळ, प्रयत्नशील, नि प्रज्ञ असेल तर ज्या हिंदुस्थानात दुप्काळाच्या वर्षातही ठिकठिकाणी मथेच्छ पर्जन्य पडतो नि अफाट पाणी बाया जात त्याचा योग्य उपयोग करून, शेतीमुधार कार्यवाहीत आणून नि जेथे धान्याची भागणी तेथे शटपट धान्याची वाहतूक करून दुप्काळाची नागी ठेचली जावू शकेल ! पण आपला जिथे तो विषय नाही.

'आपलें म्हणणें सर्वस्वी खरें आहे. पण आता आजच्या, आज मी माझ्या व्यक्तीपुरतें ह्या प्रकरणी काय करू तेवढे सांगावें.'

‘प्रायःता - पजंन्यगूकताच्या गुळ्यापायी भर दुष्काळातही आहे तें तू नि घान्यगुळा अगने त्याही करप्याचा हा गुळघट जुगप त्यागून या दिवाळीत हीच पेटी गळपात पांघुन अंतर प्रचारकासह घरोघर हिडावे. दिवाळी साजरी बघांतरी होणारच. पण अदाहरणार्थ, फटाक्यामाखत्या दारुणापायी जे हजारो रुपये अगदी घेत परदेशी जातात तेवढे तरी पाचपन्न प्रत्येक कुटुंबाने ती खरम दुष्काळपल्ल मंघूगाटी दान द्यावी अशी भीक मागावी आणि जें जमेल त्या द्रव्याचें घान्य घेऊन स्वहस्ते प्रत्यक्ष दुष्काळात जे भुषेने व्याकूळ, त्यांच्या तोंडी दोन पाग घालावे. ठीक ना ? चला तर लागू कामाया. अदरणाग्न्यन्दवरणं श्रेयः ! ही माझी धर्मेणी पहिल्याने घ्या ! !

— १९२६

* * *

‘मी घरून का ठेवले आहे तुम्हाला’ जास्त पैसा देतील तिकडे जा !
अडीच आणि मोळी मिळाली तरच मला हवी माझ्यावर तरी तुझ वळ का ?’
सोद्याच्या दृष्टीनं शेताणीचे ह धोरणे सरळच होत तिगही तिचा समार
होताच !

शेवटी आवट ताड करून जळफळून बडबडत त्या भारेवाल्या बायानी अंटीच
आणि मोळीप्रमाणे भाया टाकण्याचे मान्य नेत्र त्या बायाच्या नटीना अवेच
लहानस लुगड त्यातल्या त्यात काच्या मासून गुडाळरेरे, नटीखाली भाड्याची
घीतदेखील पुरती न जाकणार ! पर अेच फाटकीतुटकी चोळी, अण घामात डव-
डवलेल, हातात पिगळी बथली नि काचेच्या रावट घागड्या तेवड्या भरपूर !
असा त्या चार पाच मोळीवाल्या बाया शेताणीने दाखविलेल्या वाळात घळून त्या
घराच्या मागच्या दाराकडे त्या मोळ्या टाकण्यास गेल्या घडाघडा अेकावर अेक
मोळ्या पडल्या शेताणीने गगन करून पैसे त्याच्या हाती टाकले ताच त्या
भारेवाल्या बायानी ठराविक भाडण वाढले आणि जिने अडीच आणि मोळीला
‘हो’ म्हटले हात, ती सोडून वाकीच्यानी मोठा गडका केला

‘नाय ! नाय ! आम्ही नाय म्हटल अडीच आणि ! हीन हीन आणि
म्हणालीस बायी तू, म्हणून आम्ही आमच्या मोळ्या टाकल्या तिची अडीच
आण्याची असल, नाय नाय नाय ! नगत आम्हासनी तुझ पैसे ! मोळ्या दे परत
आमच्या !’ असा कालाहल करीत दीपोतिघोनी आपले पैसे फेकले नि भाऱ्या
बुचलू लागल्या ? अर्थातच शेताणी सतापली तिचा धडील मुलगा दारातच होता
त्याच ओरडून म्हणाली, गप्पा ! जुचत त पैसे नि हात लावू देखू तवी या लुच्चा
बायाना त्या मोळ्याना !’

गप्पा हा दायस्त्रुलात गिबणाराबुच नि दडम पाऱ्या होता तो ळेच घावग
पैसे बुचलीत गप्पाने दटावळे ‘हट दूर ! हात लावशील मोळीचा तर
घमानान घर ! हो हो ! देत नाही जा ! पैसे नाहीत नि मोळ्या पण देत नाही
जा ! ल्हाडी करता काय ?’

शेवटची भुक्ति पण फसली ! बुडव बायी आम्हा चापड्यात ‘लूट
वेलीस घमा आमच्या मोळ्याची असे शाप सोडाने देत त्या भारेवाल्या बायानी
शेवटी फेकले ते पैसे अडीच आण्याच्या भावाच परत घेतले ते वाटून घेण्याच्या
अवधीत मागचा सगळा रागलोभ त्या विमरल्या आणि नहमीच्या प्रघाताप्रमाणे
मोळ्याच्या सौद्यात भाडणापायी बुगबुललेले बुत्तन गोजीगुगवान मरून काढण्याचा
ठराविक असा दुसरा अच चालू आला

‘पाणी तरी दे बया थोड ! लोणच दे म ताजी लेकराला अेक फाड !
‘सिळा पास हाय का अेखादा ? थोडा भात भाकर तरी जिवलीदी दे म
मावली’ असे गप्पावया कळू लागल्या ‘जात कोण’ त आधी विचारून शेताणीने

जातींच्या बोष्टकानुरूप कोणाला ओजळीने, कोणाला तपेली देवून पण यथेच्छ पाणी पाजले, थोडी शिळी साजो भातभाजो हातावर टाकली त्या भारेवाल्या चाधानी सोद्यात लवाडी बेव्याचा घेटाणोसही राख झुरला नाही—मोळ्या फार स्वस्तात गेल्याचे दुस्र भारेवाल्याही विनरल्या दोघानाही त्या ठराविन बाचा-बाची नि हो—नाचा सवयच होती—रोतच होती ती—शिष्टाचारच होना तो मोळ्याच्या व्यवसायामधला ।

घोंडेचे दृश्य बघून त्या बाया तो भावरतुनडा खात नि पाणी पीत वसल्या-सुजुरवयापासून जे भारे टाक्यावर वाहत आपल्या खेडेगावाहून त्या नगरानारातून घरोघर भर दुपारपर्यंत हिडत हिडत त्याची कबरही वसली होती, नावी नव आले होते ! आणि शेवटी तो लाकूडफाटा सोडून आपून विक्रीतो झालेल्या कष्टाची मिळवून झाली अडीच आणे !

त्या शेठजीच्या घरासमोरच आपल्या माडीच्या खिडकीत रामभाजू बुभे होते त्या मोळीवाल्या बापट्या बाया शेठजीच्या पुढच्या दारी मोळ्याच्या अडीच आणे की तीन आणे दराविषयी घासाघोस करीत असताना ती स पाहत होते त्या बाया शेठजीच्या मागच्या दारी मोळ्या टाकण्यासाठी वाळान बळेती त्यांना दिसल्या नि त्याच्या बघ्याळूपणाविषयीचे विचार रामभाजूच्या मनात घाळत होते शेठजीच्या मागल्या दारी शेठणाची नि त्या बायाची तिकडे गडबड

ह्या आरडाओरडोने अकदाची घरातील दोनचार मडळी येतातशी पाहून त्याने धर्मोपदेशाचे सगीत छेडले, पण ते देखील कस ? कोणचाही भिकारी निदा अखादा जमग, श्लोक गाणे तरी पाठ करण्याचे श्रम घेता पण त्या नदीवेलीच्या नि गामातच्या माडबलावर चरित्ताथ चालविण्याचे भाग्य पदरी असलेल्या साधुपुरुषास तेवढेदेखील कष्ट करावयाची आवश्यकता नव्हती ! त्याचा धर्मोपदेश, साधुभावित्व छद्म-मुक्ताब्ज ! तो साधे गद्य जे मुचे तेच अशा काणच्या तरी सुरात मनात पडतील तिथे, मनास येतील तो शब्द ताणीत वा आखडीत दोलणेच गाऊ लागला ! त्यातील प्रकार माधारणत असा—

‘ ह्या ५५ हो बाजी ! ह्या गोमा ५५ तेला वपडा कू ५५ डता द्या ! हळदकुंकू गा ५५ मा ५५ तेला महादेवाचा ! चा ५५ नदीवेल ५५ ल देवाचा ५५ नदीरा ५५ आ ! पैसा ५ पैसा ! गोमाता नेतीस ५५ कोटी देवाची ! ची ५५ पैसा चारा घाला ५ हो बाजी ! ध ५ र ५ म वरा ५ वा जी ॥ डुम् डुम डुमुक ! डुम डुम् डुमुक् ! । हा बाजी ! नवा माग ५५ तो पैसा ५५ दानाचा ! महावे ५५ वाचा ५ ॥ ’

तो गागाट अकून शेटाणीही पुढल्या दारासो आली, तिला पाहताच साधुबुवा धर्मोपदेशकाच्या अधिकारी स्वरात म्हणाला,

‘ माजी ! दारी नदीराजा आला, महादेवाला दान दे ! ही आदिदेवी गोमाता वामघेनु दारी आहे तिच्यावर दया कर ! चायासाठी ‘घम वाहीतरी कर ! —वाय मागसोस नदीवा ? पाठीवर अक्ष वपडा ? ’ हातातले दाब प्रश्नायक-पणे बुवाने तेवताच नदीन मान हालविली ! पोर हसली शेटाणीही हसल्या नि चार आप्माना तुट्टा त्यानी गात्रीवरून आयाळून त्याला दिला !

रामभाबूही हगले—पण अपुहासान ! महादेवाचा जो नदी, त्याला म्हणे पाण्यातुट्टा वपडा पाठ पाकायला ह्या ! त्यासाठी महादेव माणसापाशी दान मागतो ! आणि जिला हा आदिदेवी वामघेनु म्हणतो त्या गात्रीस म्हणे चाया-गाठी भीक घाल ! वामघेनु चाण्यासाठी दारादार भटकत ! ! ह्या भिकायाना भावस्थील मुमगत्तपण वरी मायावी ते वळत नाही ! ! भीक मागणारे अक्षपट मूख तर भीक पारणारे दगपट मूख ! धार्मिक भाववेषणान साध्या शब्दाचा अर्थही वळतासा होतो अितर सब व्यवहारात ज डोळम नि चाणाक्ष तही अगळे नि मूख ठेतात । यी न पणणारेहीमन स्वतः भ्रममून घेतात ! मद्या त्या वपटाळू मोळीवानाशी गुढा अडाच की तात आणे वर, अितरही चारीक घामाधीम ज्या ह्या शेटाणाने पली तिन घमदिशी या अेतमासू भिखाव्याग नदीवेलीचा नुमती आवाळणा म्हणून चार आणे दमून टाकत ! जी वामघेनु ता भीक मागल तरी वरी हा प्रश्नमुढा तिच्या मनात आला नाही !

शेटाणीने नुणावण्यावरून तिच्या मुलाने हळदकुंकू आणून त्या गात्रीस लावले, नदीलाही लावले नि नमस्कार केला अितर शांत तरी तो गलेट्ट साधु

गप्याला त म्हणणे तत्काळ पटल ! तो होवार भरू लागला, 'अगदी खर आहे वर भाऊच म्हणण भी मधाच ताळीला म्हणालो वो, देखू नकोस चार आणे टचवन् ह्या अंतखाजूला म्हणून त्या विचाऱ्या कप्टाळू भग्याच्या डोऱ्यात दगड घालण्यापेक्षा या आळशी भिवारड्याच्या डोऱ्यात दगड घालायला हवा वर का ताळी !' शेटाणीला गपूने बजावत !

'दगडच नको काही घालायला ! त्याची साठ मोडामची म्हणजे त्याना कोणी भीक घालू नये म्हणजे पाले ! भीव मिळत आयली म्हणूनच ते भीक मागण्याच घडा म्हणतात ! आपण ती भीक अशा नदीवेल घेऊन मिरवत राहणाऱ्यांना न घातली की दसतान त्याचा भिवेचा हा घडा !' रामभाऊने शेटाणीबरोबर पाहिले

शेटाणीताळी आपली वाज सावरू लागल्या, 'अहो भाऊ ! पण त्या नदी-वेलान नि ह्या गामातून काय केल आहे पाप ? ह्या भिवान्यावर वाही भी दया वेगी नाही, तर त्या नदीवेलारून नि गाओवरून आयोळून टाकली ती पावली ! त तर देवन आहे ना ?'

'पक्कू देवत म्हणणही पापच ! पण जर म्हणायचेच ना, तर ह्या भग्याच्या गाडीचा हा वेल्च ह्या नदीवेलापेक्षा अधिक पूज्य, दयाहू नि दवलसी म्हटला पाहिजे वर ताळी हा भगोवेल पहा वर समाजाचे काळाडवण किती पक्का आहे ! ह्या पाणीचे जिवापाड याजे सवाळपासून सध्यावाळपर्यंत तो वाहात असता त्याला अंक सोडून चार पठ्या चारा घाला त्या चान्योवर समाजाचे वेचड हित साधता यमील ! पण ह्या भिवारड्या माघून समाजाच्या कप्टावर स्पष्ट मय अंतखाजू बनविल नाही तर ह्या त्याच्या वेल्चाही नदा ! नि गाओला 'आदिदेवी' बनवून अंतखाजू बनून साडल आहे ! समाजाचे शेती गाडीनाड अस वाणतही अपयोगी काम न करणारा हा वेल्ही ह्या भिवान्यान अंतखाजू बनून साडला ! हा माणस वर्ग नि ता ह्याचा नदीवेल ! दापाच्याही थमना समाज धतरतो ह्या भावडनगापायी ! अंत रिवाजमटेकडा अंतो मनुष्य नि अंक रिवाजमटेकडा अंतो वेल ! दोघाना समाजाला म्हणजेच तुमच्या मामच्या-सारख्या, ध्येय पोसाव लागत ! त्यापेक्षा ह्या नदीवेलाला जुपावा नागरात नि ह्या माणसवेलाना घराचा समाजाच्या बठाला हच माग्य तळ बाय ? तोच

आपले डमरू डुमुब् डुमुब् वाजवीत भिजेचा पातहाळ बरोतच होता 'चारच आणे दिले' ते गोमातेला पुरेने नाहीत हा नदी वषडा मागतो, देवाच्या घरी तू वेशील त्या दानाच्या शमरपट तुला परत मिळण नव्या।' म्हणून मागतच होतो, नि डमरू वाजवून नि दाव हिमडून आपल्या मागण्या नि वचन महादेवाच्या नदी-देवाचीच आहेत, असे प्रमाणपत्र देण्यासाठी त्या नदीवैलाची मान हालवून त्याचा होवार घेतून होता त्याची घामघेनु ही वाढी सा, त्या वचनाच्या दिगात ताड खुपस, अगणाच्या वाहेर आलेल्या शाखाचा फादीपाला ओगट्याड, अशी मागेपुढे वाट झडवून घाबरत होतो

अतःप्रायत त्याच वाटेने नगरस्थेचा (भुजिस्तिपालिटी) मोठी मैलागाडी आली त्या गाडीवर नगराच्या मैल्यान भरलेला गाडीवर आढवा ठेवलेला अंक वद अवजड दब होता त्या जड ओझ्याना दिवसभर वाहणारा अंकच येत जुपलेला होतो नि नगरस्थेचाच भगी तिला हावीत होता, मध्याह्नपर्यंत पामट, आगळ नि अबाढओत शुचनीत, फेकीत, बघात भरीत, गाड्यावर चढवीत, भुनरीत तो भगीही त्या बैला-सारखाच मेढाकुटीत आलेला होता निडळाच्या घामाच्या, कावाढकप्ट्याच्या, रजनाच्या वेलेल्या पाण्याच्या घारा त्या बैलाच्या नि त्या भग्याच्या डाक्यावर नि तोडावर निचळत होत्या घारा वाजण्याच्या आत ती मैलागाडी वशीवशी ठिकाणावर पोचवून भाकरीच्या मवस्या मुटीत परी जातो वघी, नि थोडा माकळा होतो वघी, अस त्या भग्याला होऊन गेल हात आपली गाडी ता मागातून दवप तितक्या सावध वेगाने जरी हफोत होता, विचारा वेळ ह वा चू न करता जरी ती ओढीत होता, तरी त्या भग्याच्या मैलागाडीच्या धाणीने आलेल्या तिमारीचा

फिडीस हाते—‘घाणीने जीव नकोसा वरती हा गाढव, भर वाटेन मंलागाडी नेऊन ।’ तेव्हा आपण घ्यानात घराचे की, कोणत्यातरी घाटेने ते परोघरच्या मैल्याचे डबे ति शेवटी गाडी नेण्याची त्या भग्याला काही होस नसते । ३, तुम्ही विमानातून परचेपर अलगत तो मंलागाडी नेवविली वा खालून पाताळ्यातून, तर तो तो तरी नेथील, आणि विशेष हे की, तो गाढव तस अत्यंत घाणेरडे वाम करून तो मंलागाडी दाखविलेल्या घाटेने तरी हाकीत अमता तुम्हाला क्षणभर तुमचा जीव नकोसा करतो—म्हणूनच तुम्ही दोडशहाणे, सम्यजन तुम्हाला हवा ता जीव जममर मुखरूपपणे अुपभोगू शकता, नगराचे स्वास्थ्य ति आरोग्य निर्वेध राहू शकत ।

ती भग्याची गाडी तिवडून जो येते, तो हा भोकमाग्या साधूचे त लट्वावर ता वाट अडवून अुभ होतें सम्याने दानदातीनदा आरडून सांगितले की, ‘तै गाय-वेल माजूला घ्या । अे युवाजी ।’ पण भोव मागण्याच्या त्या त्याच्या रडगाण्यात तो बोवा मग्न होता, त्याच्या त्या पायवेगलाही त्या भग्याने हट हट करून पाहिले, पण त्या पशूना नदीवेळ ति कामधेनूपणाचें भोवमाणें पावित्र्य आल्यापासून त्यांना सहमा कोणाही वाटत हिडिसफिडीस करीत हुतकीत वा चपरांनीत नसत्यामुळे आपण अेव अवध्यन नव्हे, तर अताडप दैवी जात आहोत, अशीसु जणू काय जाणाव असलेली दिसली मारील तर हा आपला साधु घर्नीच आपणास मारील—बाकीचे लान पूजाच करणारे—त्याच काय अंकायचे अशी सवयीन जणू त्यांना निश्चिनि पटलेली असल्यामुळे त्या भग्याच्या हटहटान न जुमानता ती गाय ति नदीवेळ वाटतून दूर म्हणून होथीनात ता साधुही अेरेना हा घोळ पडला आहे शोच त्या भुकेल्या गाथीला तो मलाचा पास यजून ती घवाच्या पुढच्या टोकाला सेटन जिभेने चाटू लागली तिगा जरी म्हटली आदिदेवी जगज्जननी गोमाता—तरा होता तो अेक पशुच ।

निरुपायाने तो गाडी थोपवन तो भगी थोडा थावतो तोच आणूवाजूच्या परातून वाटमरातून ति प्रत्यक्ष घाटाणीच्या तोटातून अेकच धिक्वार अुडला । ‘अे भगडा, हाक ती गाडी । घाणीने जाव नकाया केला या गाढवान ।—अरे, हाव । ने तो व्याद अेवदाची येथून ।

भगी ओशाळला जसा काही ता कोणी चोर थोरी करताना घरला जातो, अहे असा घावरला । त्याने गाडीच्या बैलाला अत चावूव हासडून गाडी पुढे घातला मैलाववाचे पुढील टेक चाटणारी गाय मध्ये लुडबुडू लागली, म्हणून तिला त्यान चावकाच्या बाठीने मागे दोसली

हे पाहताच तो गलेलडू भोवमाग्या ‘साधू’ अेराचा सैतानासारखा खवळून ‘अे साल्या । त्या माझ्या पवित्र गोमातेला शिवलास ? मारलास ? तुझ्या

अशा आओमाजीवरून शिव्या हेसडून त्या साधूने अंक घोडा ओचलून भरवून त्या भग्याला मारला. थोडे चुकल म्हणून तो भग्याला लागला नाही यासाठी दुसरा टोला ओचलून तो साधू त्या भग्यावर फेकू पाहत आहे तोंच मारा प्रवार पाहून खवळलेले रामभाऊ माडीवरून ओरडले, 'हा ! घ्यानात घर ! अंभे भिकारड्या, जर त्या भग्याला मारलस तर—' याव वालाच मी खाली !' असे ओरडत रामभाऊ मागच्या पायी जिना घडघड झारले आणि वाटेची आले

'टाक तो दगड खाली ! वाटेतून दूर हो ! भिकारड्या ! अंतखाऊ ! तो विचारा भगो काबाडकपट करून आपल्या निट्याच्या घामावर पोट भरतो तो आपलो गाडी हाकीत असता त्याची वाट अडविलीस ती अडविलीस नि अडवट त्यालाच शिक्षा देतोम मारतोस !' रामभाऊ गरजले

'मग माझी पवित्र गोमाता त्यान विटाळली, तिला कोसल तें नाही वा दिसल तुम्हाला ?' भिकारड्या साधु दटावू लागला, 'गाडीला तो शिवला, ती मला शिवली, मूलाही विटाळ झाला ! तें कस पाहत नाही तुम्ही ?'

'तेवढच पाहत नाही मी, तर मघापामून मी हंही पाहत आहे की, तुम्ही ही पवित्र गोमाता आपण होऊन मोठ्या आयडीन तो मैलावन चारीत होती ! मग तेव्हा नाही का ती वाटली ? आणि त्या भग्याचा विटाळ तुला झाला म्हणून ज म्हणतोम ना, त्याच अस की, जर कोणो शिवल म्हणून विटाळ हात असेल, तर काबाडकपटावर स्वतःच पोट भरणारा नि अत्यंत विळमवाण काम तेच आपली वाटचाला घेऊन समाजाची धाण स्वच्छ करून समाजाच्या आरोग्याची साधना करणारा हा भगीच तुम्यासारख्या भैरवांभू साधुड्यापेक्षा अधिक पवित्र आहे, त्याच्या शिष्याना विटाळ होत नाही. हातच असेल, तर तस्यासारख्या भैरवांभू

गंध्याला ते म्हणजे तत्काळ पटले ! तो होकार भरू लागला, 'अगदी खर आहे बर माझूच म्हणण मी मघाच ताळीला म्हणाली की, देखू नकोस चार आणे टक्कन् ह्या अंतःखाजून म्हणून त्या विचाऱ्या कपटाळू भग्याच्या डोक्यात दगड घालण्यापेक्षा या भाळशी भिकारड्याच्या डोक्यात दगड घालायला हवा बर वा ताशी !' शेटाणीला गपूने बजावले !

'दाडच नको काही घालायला ! त्याची खाड मोडायची म्हणजे त्याना कोणी भीक घालू नये म्हणजे घाले ! भीक मिळत आयली म्हणूनच ते भीक मागण्यालाच धडा म्हणतात ! आपण तो भीक थना नदीवेल घेऊन मिरवत राहणाऱ्याना न घातले की दमतोच त्याचा भिक्वेचा हा धडा !' रामभाभूने शेटाणीकडे पाहिले

शेटाणीताशी आपली वाज सावरू लागल्या अहो भाजू ! पण त्या नदी-वैलाने नि ह्या गामातेन काय वेल आहे पाप ? ह्या भिक्व्यावर काही मी दया बला नाही तर त्या नदीवैलवरून नि गाओवरून ओवोळून टाकली ती पावला ! ते तर दैवत आहे ना ?'

'पगूला दैवत म्हणणही पापच ! पण जर म्हणायचेच ना, तर ह्या गव्याच्या गाडीचा हा वैलच ह्या नदीवैलपेक्षा अधिक पूज्य, दयाहू नि दबलती म्हणू पाहिजे बर ताशी हा भगवेल पहा बर समाजाचे कृत्राडपण किती रस्ता आहे ! ह घाणीचे जिवापाड वाज सवाळ्यामून सध्याकाळपर्यंत ता बाहात असता त्याला अंक मोडून चार पेढ्या चारा घाला त्या चाऱ्यावर समाजाचे षण्ड हिन साधता दरील ! पण ह्या भिकारड्या साधून समाजाच्या कपटावर स्वतःच अंतर्भाव घनविठ नाही तर ह्या त्याच्या वैललाही 'नदी' नि गाआला 'बादिरवा घनवून अंतर्भाव घन साडल आहे ! समाजीस शेती गाडीभाड अय बाणतहू अुपदानी काम न करणारा हा वैलही ह्या भिक्व्यात अंतर्भाव घन साडला ! हा माणस वेल नि तो ह्याचा नदीवैल ! दाघाच्याही श्रमाना समाज अंतरता ह्या भाडेंडणापायी ! जेव रितामटवडा अंदी मनुष्य नि जेव रितामटवडा अंदी वैल ! दोघाना समाजाला म्हणजेच तुमच्या आमच्या-सारख्याना, अय पामान लागत ! त्यापेक्षा ह्या नदीवैलपेक्षा दयाळू माणूस वेल ह्या माणूसवैलाने धरावा समाजाच्या बरील !

‘खरं काय रे साधुबुवा ?’ शेताणी पण थोड्या तिरस्काराने हसली. ‘इग्न, मला हें माहीत असतं तर मी पावली तर काय पण गवताची काडीदेखील घातली नमती ह्या ! पण नंदी पूजावा हा धर्म -’

हा धर्मछापानंच डोळ्याला अंधेरी येते ताओ आपल्या ! नाहीतर त्या मोळीवाल्या बायांच्या चार आणे मोळीच्या भापांना कसं डोळसपणानं परीखून पाहिलत ! त्या मोळीवाल्या बायांनी जर तुम्हाला सांगितलं असतं - ‘बाबी, ह्या सोन्याच्या मोळ्या आहेत, तेव्हा ह्यांना चार आणे देगील तर तुला देवाच्या घरी सोन्याच्या मोळ्या मिळतील,’ तर तुम्ही हमला असतात ! त्यांना म्हणाला असतात, ‘ह्या मोळ्या अवेढ्या सोन्याच्या आहेत तर तू कां दारोदार चार आण्यावारी बिकीत फिरतेस !’ पण हा लुच्चा जेव्हा म्हणाला, ‘वैल नंदी देव आहे ही गाय कामधेनु आहे’ तेव्हा तुम्ही त्याला काही हासडल नाहीत की, ‘जर ही कामधेनुच तुझ्या घरी तू पाळतोस तर तू दारोदार भीक कां मागतोस ? गाभील, नंदीला चारा घालणं हा धर्म आहे तर तू आपल्या देहास कपटीव, चार पैसे मिळव नि त्यातून त्या गांभीनदीला पोमून स्वतःच त्या धर्माचं पुण्य कां जोडीत नाहीस ?’ पण तो काही विचार तुम्हांला सुचला नाही कारण गाभीला चारा द्यावा, नंदीला पुजावं हा धर्म आहे, हे पोम्हांतून तुम्ही अंकलेलं ! मोळीवाल्यांना दान द्यावं, मागतील त्या दपुने मोळ्या घ्याव्या, हा धर्म आहे, असं पोपोनं शिकवलं नाही ! ताओ, आता मोंपुडे तरी मोळी घेतांना जसे डोळे बुघडून वस्तु पारखून घेता, तसाच धर्म पण पारखून घ्यावा ! नाहीतर अंधळेपणाने केलेला धर्मच असा अधर्म होतो. कोणत्याही भिकाऱ्याला पारतत्यावाचून ‘धर्म’ करणं हें पाप आहे. तेंच दान, कावाहकष्ट करून समाजाची काम करतात, दुसऱ्यानं मिळवावं नि यांनी खावं, असे आळशी, अंतःखात्रू नाहीत, अशांनाच जें देण तें दान द्यावं. थोड्या मुलगा जर न मिळवता धरवर्गी झाला, तर त्यालाही आपण सांगतो की, धंदा कर तर जेवायला मिळेल ! पण गुस्ती अेक कफनी किंवा रुद्राक्षमाळा किंवा टांळ विकत घेण्यापुरत तेवढा भांडवल हे लुच्चे लोक खर्चतात आणि त्या भांडवलावर जन्मभर ‘साधु’ ‘बुवा’ बनून, समाजाचा पैसा अुकळून, चिंताय चालवितात ! ते आळशी, लुच्चे, अंतःखात्रू बनतात ! समाज त्यांना पोमण्यात त्या मानानं दरिद्री बनतो ! दोन्ही पाप यत्ता अधळ्या दानाने आपणा स्वतःच न वळत लागतात !

तात्री, तुला गात्रीला घमं च वरामचा ना, तर अंक छान गाय स्वतः च विवत घेऊ
तिला खूप चारा पाणी घाल, नि स्वतः च पाळ । नदी देव म्हणशील, तर शेतीत
रावणारा बेलच खरा नदी वारण त्याच्या वष्टान नागर-ओखर वरून, जो धान्य
झुगवितो नि घरीदारी सगळ्यांना जा आनंदवितो, तोच सरा नदी । त्याला शेता-
वरून थकून जाताना हिरवीचार गवताची पेंढी सोढीत जा- । ' त्या घेतक्याना
चवली पावली त्या नावे देत जा गप्पा घमोंपदेशक बनला ।

' आणि त्या घरी पाळलेल्या गात्रीच दूध अंकदोन निधन पण सच्छील
विद्याध्याना प्यायला देत जा हव तर । निचा गात्रीची वीण नि समाजाला प्रत्यक्ष
अपयोगी असे गुण वाडविणाऱ्या ज्या गोरखण सत्त्या असतील, त्यातील गात्रीच्या
सिल्लाराना ते दान देत जा हव तर । '

' पण अंकडत का तात्री, गाय नि बल पशु आहेत- समाजाला अप्रयुक्त पशु
आहेत- म्हणून त्याचा समाजाला अपयोग होओल, अशा पद्धतीच दान दिल तरच
पुण्य, ही दृष्टि घरा बी, मग तुमच दान आपोआप होळस होओल नि त्या पशूची
क्षुद्रपुनता बडेल अशाच प्रकार पारखून दान देण्याची तुमच्यासारख्या व्यवहार-
चतुरांना बुद्धि होओल पण गायवैज ह्या स्वयमेवच देवता आहेत, अना धमछाप
डोळ्यावर माळून ठेवलात की तुमच्या वागवुद्धीचे डोळे फुटून ह्या असा अघळ्या
घमं तुमच्याकडून अघर्म पडवीत गेलाच म्हणून सगळा ।

' आणि गप्पा, नदीबलबाले हे असे आले म्हणजेच नन्हे, तर कोणीही
मिकारी दाराशी आला की त्यालाही हव सांगत जा बी, समाजाला अपयोगी
अना बाहीतरी युनाजक वष्ट तू करतोस की नाही ते आधी बोल । काम कर नि
पोट भर । काम नसल तर मी तुला खेपेल त दतो त काम दण अवेढख खर दान ।
कामाच प्रतिमूल्य त्याला द्याय योग्य वाटल तर थोड अधिपु द्या, पण अंतलाजू
मिकान्याला नुसती वफाई वा रुद्राक्ष घालतो वा असे फुकतो म्हणून दमडोची
देखील भीक घाल नवा । '

निदान दिलेल कोणी परत घेत नाही हा ह्या मिशेकऱ्याचा नेहमीचा बहुधा अचूक अनुभव असता 'घे ताजी घे ! तुझी ही पावली पण घे परत ! दब बघून घेओल ह्या तुझ्या पोराग ! गोमाता, नदीराजा महादेव—'

ताच त्यान फेकऱेली ती पावली पत्कन अचलून गप्प्याने अत्राळ विक्राळ अवसानाने त्याच्यावर चालून जाऊन दटावेल, 'चत्र हातोस का नाही बघून चान्ता ! होतोस का नाही ?'

त्यायरोवर तो नदीवेलवाला अेकदम दबला आणि नदीच दावे ओढून बहा पावले चुपचाप मागे हटला पण तघून पुढा अेकदा अगदी गयावया करोत माची पावली तरी दे रे दादा तो परत ! म्हणून त्यान हात पसरला ! पण गप्प्याचा तो 'चालता हा !' पुढा गडगडताच पुढा चुपचाप पुढ चालता झाला गप्प्या पण काही बडबड करोत घरात परतलेला जेव्हा त्या साधूजीना दिसला, तेव्हा अेकदा त्यानी स्वतःच्या मनासमोर तरी स्वनची पत राखण्यासाठी झालेल्या अपमानाचा मूड झुगवला—आठातल्या ओठातच त्या गप्प्याला अेन निवी हसडून 'हा अेक तिसरा भगीच दिसतां ! ह्या आळीत भग्याचेच बडे रहातातस दिसतात रागळे !

तिथेच ती आळी सपली होती आणि गप्प्याच्या मागच्या दाराची जाणारा बाळ लागला होता गप्प्याच मागच दार त्या बाळातच अुघडत हा कल्पनाच नसल्याने, नवी वाट म्हणून साधु त्याचा नदी नि ती कामधेनु अस तसार लटावर त्या बाळात घुसून अितक्यान त्या दारातून त्या मोळावाल्या बाया हातात मोळ्याच्या सुट्या घेवून त्याना मिळालेल्या त्याच्या नाबाडकष्टाच्या त्या भडाच अडीच आप्याच्या प्राप्तीत किती भीठ—मिरची—तल विक्त घ्यायच त बन मोजात तिरडून येत होत्या त्या त्याग भेटल्या त्या नव्या नि हाअिकाना पाहताच साधूच

गप्याचाच तो आवाज ! पण ही व्याद बोलते आहे कुठून असे गोधळून त्या साधूने बोळाच्या तोडावडे बळून पाहिले, तो गप्या तिथे नाही ! पुढे पाहिले तो गप्या त्याच्या मागच्या दारातून खवळून बाहेर पडताना दिसलाच त्या भयभीत साधूजीना !

‘ बायानो, देऊ नका काहीअेक ह्या असल्या भोडू भिकाऱ्याला ! हा माणूस बॅल नि हा त्याचा नदीबॅल दाखेही अंतखायू आहेत अंतखायू ! आणि तुम्ही ? कुठे रानावनात धमून ती लाकड सोडलीत, फोडलीत, पहाटेसच भारे बाधून खेड्यातून नगरात अनवाणी येऊन तो बोजा माध्याह्नी दिवस येथीता डोक्यावर बाहून दारो-दार भटकल्यात, तेव्हा कुठ अडीच आणि पदरात पडतात ! ते तुमच्या निडळाच्या घामाचे पेंते हा अंतखायू आता आयते अपटणार ? देऊ देणार नाही मी ते त्याला ! त्या अडीच आप्यात तुमच्या घरच्या मुलालेकराना भोठ, भिरची, तेल ते तुम्ही कायनेणार ! अे साधु अरे, तू त्याना या पशूवर ‘ दयाघरन ’ करायला सांगतोस पण त्याच्या लेकराची दया तुला नको वा यायला ? आपल्या मुलालेकराच्या तोड्या भास हिसडून, बायानो, कशाला म देत होताव तुम्ही त्याला पेंते ? गप्याने बळबळून विचारल

‘ गोमानेच्या पायाचा अगारा देत हाता साधु आम्हाला ! ’

‘ साधु ? भाडू आहे तो भाडू ! पशूच्या पायाचा अगारा माणसाना विकता ! बायानो, तुमच्या घरी शेतीचे बॅल नि गायी, गुरडोर असतीलच ना ? मग त्या कप्टाळू गुराडोराचा अगारा आपल्या मायी लावीत ना जर काही लांबा-यचाच तर ! कारण ते पशु तुमच्या कामास तरी पठात ! हे पाहा, ह्या अंतखायू साधूला मघा माझ्या आर्जने चार आणि दिले होते दान म्हणून ! ते तुपाची दान मी देऊ दिल नाही सत्याची दाव म्हणून ! जा, हे घ्या ते चार आणि ! तुमची ती मुललेकर ति तुमची ती गुरडोर दानाला खरी सत्यान ! घ्या हे ’

‘ नग नग आम्हासनी त, दादा ! त्या बाया अगदी बळबळून म्हणाल्या, ‘ तुण पैस आम्ही वशापायी घेणार ! कावाडकप्ट करून खातो दादा आम्ही दोन घास, अथळ्या पागळ्या थोड्याच आहेत ? आम्हासनी कसा हव दान ! ’

‘ अे साधु ! अॅक्लस वा ? दिसत आहे वा हें तुला ? बघ ह्या कप्टाळू बायाची थोर हृदय ! अरे तुझ्या त्याच्यात खऱ्या साधु ह्या मोळीवाल्या आहेत, नि तू निव्वळ भाडू ! आता तरी सोडून दे हा अंतखाअपणा आणि हे अगारा विकण ! अरे जर कोणाच्या पायाचा अगारा लावायचाच ना, तर त्या तुझ्या अंदी पशूच्या पायाचा अगारा ह्या वायामाणसाना लावण्यापक्षा ह्या कावाडकप्ट करून समाजाच्या काहीतरा अप्रगणी पडणारी बाज करून त्यावर पीट भरणाऱ्या त्या भग्याच्या, ह्या मोळीवाल्या शेतवरीणी वामवरीणीच्या पायाचा अगारा तुलाच लावायमास ह्या ! समाज जा अबून जीव धरून आहे तो ह्याच्याच कावाडकप्टावर होय ! तुझ्यासारख माणूसबॅल, नि ही पशुपूजा, नि हे अगारे, नि

ही अंतस्ताम गाधुता, नि हे तुम्हे नदीबेल ही गमाजाच्या भावडेपणाची मेलगाडी आहे— त्या भग्याच्या मेलगाडीहूनही तिरस्कार्यं टाकाऊ ! कारण त्या भग्याच्या मेलगाडीने शेतात तरी गत होते—पण ह्या भावडेपणाच्या मेलगाडीने बुद्धि-भ्रंशाची रोगराजीच पाय तो जिवडे तिक्डे पेंडवते ! अुपयोग असा काही नाही ! बायानो, या झुलून नाही, पण तुमच्या रेवरांना साजू म्हणून पुढाऱ्यासाठी मी त देतो ह पार थापें रर ! ओशाळू नका ! घ्या ते अ !'

गप्पाने बळे बळे तो पावली मोळीवागीच्या हाती टाकली त्या भिकाऱ्याच्या तावडीतून मुटून त्या बाया बोळवाव्हर पडेल ! गप्पा तिथे झुमा राहिला तो बाब त्या बोळाच्या दुनऱ्या ताडावडे जात आहे अत पाहिल, तेव्हाच पाय तो गप्पा घरात परतत !

गप्पा दिसेनामा होताच त्या सायूच्या पोटात साचलेल्या गप्पावरचा सारा राग अेपदम बर झुलतला आणि त्याचा चक्का ज्या अेकाच वस्तूवर त्या भिका रडपाला पाटला गप्पागारला हाता, त्या वस्तूवर, म्हणजेच त्याच्या नदीबेलावर त्याने हुनातील पाटीचा अेत रट्टा असा बळनि हाणगा की तो दिचारा बेल घूम पुढे पळाला आणि लगेच माम बळून गवतवाडी घेवून सात रेंगाळत चालल्या ! त्या दिचाऱ्या गाआच्या नाकावरच त्यान दुगरा रट्टा हाणगा की, गाजीला बेवना न मानता केवळ अा अुपुवन पनु म्हणूनच पाय त मानजाच्या मनुष्याचेही हुवम,सी निष्कारण क्रूरतेने बळवळून पावे ! ज्या नदीला देव आणि गाजीला देवी म्हणून लोवानी पोमाव अस ढांग तो लोकांना शिकपो, त्यानाच तो भाडू स्वत पणूअितक्या देखील दवेने बांधीत नव्हता ! अने ह नदावेल काहीतरी दहा हजार आणि अंतस्ताअू रडाले टाळकुटे, भाडू दहा लाख गावगमा भटवत आहेत ! समाज जर गप्पासारखा होवेल तर असा दहा लाख अंतस्ताअूना काम करून पोट भरण भाग पडे ! भोवपणाचा नि भावडेपणाचा रोग पळगसारखाच समाजाला पोखरीत आहे !

रत्नमावाजी—या या सकुताजी, लीला—या अशा, कुणी अथ वसा, कुणी अथ वसा या ! (पुन्हा गोपघे वाढू लागतात)

सकुताजी—ह वाय चालल आहे रत्नमावाजी ?

रत्नमावाजी—अग, या चातुर्मास्यात मी कनी गोपघाच व्रत घरल वर अग, पण ती कमला नाही आली ती कुठ तुमच्यावरावर आज ? किती वातरी आहे ग ती ! आली की कुठ मेल त हिंदुसंघटन का कायस आहे—ते काढल्ये तिन !

सकुताजी—मग त्यात हो वाजीट ते काय आहे रत्नमावाजी ? ती जरी पयान लहान असली न तुमच्याहून, तरी तिचे विचार किती पोक्त असतात ! तुमच हो वय वाय रत्नमावाजी आता ?

रत्नमावाजी—आमच वाय वाजी ! दहा मेले नि पाच राहिले ! (बोटे मोजून) यष, तीन सिंहस्थ मला अगदी चांगले आठवतात मग तूच पहा आपली आता मास वय काय असेल ते !

सकुताजी—आता मला जर तिथी अलटली तरी तुम्ही—माठीच्या जवळ तगारच मावशी ! अहो, आलीच वाटत ती कमला ! हाक मारत आहे ! ओ—
या दार लोटले आहे हो नुसत बुघडा, या आत (कमला येताच) या संसकाण वाजी ! वसा अशा

कमला—काय रत्नमावाजी, कस काय आहे ? ह वाय करता आहा ?

रत्नमावाजी—अग, ही गोपघ काढत आहे मी चातुर्मास्यात गोपघाच व्रत नार पवित्र १०८ गोपघ प्रत्यही रागोळीन काढावी, मग त्याची पूजा करावी, स्वतः सोवळयान संपाव बहून पक्वान्नाच पान वाढून गाठघात जाव, गाभीला हळदूकू लावून फुलाची माळ घालून सोवळयान आपल्या हाती गोप्रास घालावा आणि मग जेवाव अर्धा १०८ गोपघ—अग, म्हणजे गाभीच्या खुराची ही अशी चित्र—चार महिने काढली न, म्हणजे गोलोक नावाचा स्वर्ग १०८ वर्ष जिवाला भोगायला मिळता ! हो पण व्रत संपताच दहा तरी भट जेवायला बोलावून प्रत्ये-
वाला जेजेव सोपाच गोपघ दिल पाहिजे ही !—नाहीतर नाही स्वर्ग मिळणार ! अग कमळे, तुला काही व्रत नको वा घरायला आता ! शिक्षकीण झालीस म्हणून काय चाल ! आ देवाची सेवा वाही करावी वाही धम आचरावा ! तू पण हे गोपघाच व्रत घर पाहू

कमला—पण प्रत्यही गायीसारख्या जेवा पशूच्या खुराची १०८ चित्र काढ-
त्यात आणि भटाना सोपाची गोपघ दित्यान देवाची सेवा ती वाय साधणार ! धर्म ती वाय घडणार ? धम म्हणजे परोपकार परोपकार पुण्याय ! तेव्हा ह्या लोकी काही प्रत्यस असा परोपकार घडल अस व्रत करण वर तस एक व्रत मी घरल तर त्यात नाही वा देवाची सेवा घडत ?

रत्नमावाजी—लागलीच पाचकळपणा करायला ! अग, गायीची सेवा तीच देवाची सेवा भाव ठेवावा तिथ देव आहेच ! पोथीतच आहे हो हें सार !

कमला—होय ना ? मग जर पशूत भाव ठेवला तरी देव पावतो, तर आपल्या ह्या हिंदुराष्ट्राच्या भावाबहिणींची, माणसासारख्या माणसाची सेवा देवाच्याच नाव वेली तर काय तो पावणार नाही ? नराची सेवा तीच नारायणाची सेवा, ह सुद्धा पोथीच सांगते !

सकुताजी—हे आदी खर हो कमलाताजी, मी तस व्रत घरतें या लक्ष दुयापेक्षा ताच खरा परोपकार, खरी देशसेवा, कोणच धरू ?

कमल—अस वधा सकुताजी, अका विहाराच्या भूकपात अनाथ अशी हिंदूची तीन हजार बाळ मिशनरी मोलवीनी नलो, वाटवली, त्याचे आजीवाप त्यांना मुक्ते अितकच नव्ह, तर हे तीन हजार वडा पुढील पिढीपामून हिंदूंचे कट्टर गद्दू होणार आपल्या हिंदुराष्ट्राच सख्यावळ असा प्रत्यहीच्या धुडगुसापायी कोनीकोटीनी घटत असता, हिंदुधर्माच खर व्रत म्हणजे लाख लाख दूर्वाच्या गवताचे भार दवाच्या नाव बाघात वसण नमून अशी जेवच अनाथ हिंदु बालबालिका बाळविण हेंच हो पण यासाठी हिंदुसभेन काढल्ल्या अनाथालयांना भोवदेखील कोणी घालीत नाही आम्ही देखीन दखिदी, अशा हिंदु अनाथालयांत पैसे कुठन दणार ! पण आप शरीर तरी हिंदुसभटनाच्या अंगा पवित्र बापांसाठी बाळविण आपल्या हात आहे, हेंही तपच आहे असा हयून आम्ही दहा पाच मैनिणीनी अस व्रत धर आहे की, प्रत्यही आमच्या यथील हिंदुसभेच्या अनाथालयात दात तास जाऊ तेथीन लहराना अगजणीन आपोळून जववून, त्याचे कपडे घरच्या मावणान धुऊ परीटघडीसारसे चक्क करून ठेवायचे आणि दर रविवारी त्यांना हिंदु बी प्रहपाच्या माप्या कथा सांगायकश विज्ञानाचे चमत्कार खेळाव विमानयत्र

अनायाल्यास धर्माय शिवून धा फुकट, त साहाय्य त्या सस्थेची केवढी तरी चिंता दूर करील !

सकुतात्री— हो हा! पण बाजी कापड कुठल दिवत आणू मी अितक!

रत्नमाबाजी—मी देते वर तुला कापड या माझ्या १०८ गोपचामाग १०८ मुलाच्या शबल्यासदयाच कापड मी देऊन हो धर्माय मग तर पावेल ना मला सुद्धा तो तुला हिंदुसघटन—देव? अग हसता काय अशा! हिंदुसघटना हाही अेक देवच आहे वर गणपति म्हणजे गणाचा पति सघटनाचा देव अग आम्हाला कळत का नाही ह? पण आम्ही आपली जुनी माणस तुमच्या नव्या कल्पना आम्हाला आमच्या जुन्या भाषेतच सांगितल्या म्हणजे ठवकर पटतात हो मी ही आपली १०८ गापच पूर्वीनच पण अताथाल्यातील १०८ लेकराना कापड पण धर्माय दिल्यावाचून व्रताची सांगता जाागी अस मानणार नाही वर म्हणजे जुन व्रत पण शाल नि नवही पाल काय कमला ?

कमला—आभार आहेत हो मावशी तुमचे तुम्हा वडीलघाया माणज्ञानी आम्हाला अितका आशीर्वाद नि सहवाय दिल तरी पुर आहे! वर लीला शालिनी, माझिना तुम्ही साया जणीना काणकोणचा व्रत या चातुर्मास्यात धरला आहेत ?

लीला—आम्हा दहा जणानी प्रत्येका एक लक्ष बातीच व्रत धरल आहे प्रत्येती शभर दानने बातीचा काकडा सवाळा देवघरात या देवळात जाळायचा अगा अखोला प्रत्येकीन जाळली का दहा भट बोलावून त्यांना दहा सोयाच्या बाती घायच्या (सगळ्या हसतात)

कमला—भग्न्या घरा सोयाच्या बाती जाळतात हाय ? लीले पूर्वी विजेच गसचे राकेलचे दिवे नसत तव्हा घरी देवळा पणत्यातून बातीच लावीत तेव्हा त्या काळी राख बाती फुकट जात नसत घरी देवळा त्याचा अुपयोग होअी, पण आता जिकडे तिकडे राकेलचे बलील गस व विजेचे दिवे पगझगाटत आहेत आता त्या पगझगाटात राख पातीपाया तुम्हा दहा पाच जणाच ज मणभर तरी तूप नुसत जाळून टाकायन त्यात काय अय आहे वर! पुहा बाती पटवायच्या त्या म्हणे सवाळी अुजाडल्यावर पेटवायच्या विती व्यय वण्ट! म्हणून म्हणते, तुम्ही ते मणभर तूप अस अुगीच जाळून टाकण्यापेक्षा त्या जनायाठ्याताल एक राच्या ताडी घाग तुमया कापसाच्या बाती पटवून पडलल्या अुजेडात आपल्या राप्तातील दास्य दारिद्र्य दुष्काळ दुःखा याचा अधेरच काय तो दिसतो! पण आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या त्या लज्जाच्या जीवनाची चिंतात वान जर तेववित्री ना तरच तो अधर घात्रविणारा खरा अुजड आपल्या घरी पडेल !

सकुतात्री—आणि प्राणदानाच तच हत्य दवागही जास्त आवडेल ! अग माझ्या मुलीन मुलांकेराच्या ताडी पडणार तूप जर चुडीत अुगीच आतून दिल तर मी तिच्यावर रागावेन वा प्रसादेन? तसच देवाच्या ऋराच्या ताडी पडणार हें

मणोगणती तूप अस नुसत जाळून टाकल्यान देव अलट रागावतच असला पाहिजे त्यापेक्षा ते मणमण तूप देवाच्याच नाव त्या अनाथ लेकरास पोषण्यासाठी खाऊ घातल तर त्यातच खरा परोपकार घडेल! जिह्मलोकी प्रत्यक्ष लाभ, परलोकी पुण्य!

शालिनी—मी कनी चातुर्मास्यात वेळीच्या पानावर जेवायच व्रत धरल आहे चार महिने वेळीच्या पानावर जेवायच नि मग भटाना जेवायला घालून अेकेक चादीच केळीच लहानमोठ पान दान द्यायच

शालिनी—मी कनी भेटोव्रत धरल आहे या चातुर्मास्यात भेटवाची भाजी खायची नाही आणि शेवटी भटाला बोलावून अेक चादीची भंडी दान द्यायची आमच्या गापाळ भटजींनी सांगितल आहे की, अिथ अशी चादीची भंडी दान दिली की मेल्यावर स्वगात सोन्याच्या भंड्या मिळतात हो जिवाला (सगळ्याजणी पुन्हा हसतात) हसता य काय मारह्या ?

रखमाबायी—अग, हनु नवो तर काय करू! मला म्हातारीला देजाल ही भटाची लुच्चेगिरी पसत नाही वर पडत! कोणग हा गोपाळभटजी! तो का? का ग का! लोकाची घर मकल्यान वाघायचा त्याचा अेक घदा आहेच घरी गाओम्हणी बाळ-मून दूध गावभर विवतोच अग परवा मी मनुस्मृतीत अंक्ल की जो ब्राह्मण दूध विवतो तो तत्वाळ पतित होतो म्हणून! त्याचा मुर्गा पोलिसखात्यात मोठा कारकून आहेच तीन मजली नव घर त्यान अलीकडेच बाघल आहे तिकडे ती आपल्या हिंदूची शेवडो लेकर भुकेव मरताहेत मिरावरी, मुसलमान त्याना बाड-वून हिंदु राप्ड्राचे बटूर शत्रु दनवितात नि आम्ही अिकडे मणमण तूप आगीत जाळतो आहोत नि असा पंसेवाल्या घदेवाओक भटाना चादीची केळीची पान नि सोन्याच्या भंड्या घनं म्हणून दान देत आहोत! हा वसला मेलो घम—अधर्म आहे हा! कमल, तुझ म्हणण अगदी खर आहे, ह भट मोठे लुच्चे आहेत दवाच्या नावे भावडपा लोकाना मनाख येतील तथा चापा गरून स्वतःची तुबडो

बडाभोवती लक्ष प्रदक्षिणा तेवढ्या गेल्या वर्षीं घातल्या या चातुर्मास्यात गोप्रास कानवल्याच व्रत धरल आहे दर सोमवारी नवू गुळाचे कानवले करते पंकी आठ कानवले गात्रीला घालते ति अथ तेवढा प्रसाद म्हणून मुलाना देते मो स्वत अुपास करते असे सोळा सोमवार करायचे ।

सकुतात्री— विदश! हा तर निव्वळ आचरटपणा नाही वा ? अहो, घरी मुलाना गोडघोड मिळत नाही म्हणून अेवढे म्हणता आणि गुळाचे नवू कानवले करून गात्रीसारख्या अेका पत्नीला आठ चारता ति मुलाच्या तोंडी अेक घालता । (अहा, मुलामाणसाना दूध देते म्हणून जी गाय हवी, तिला, मुलामाणसाना अुपाशी ठेवून तुपाशी जेववायाच काय ? पत्नीची जापासना करावची तर पत्नीसारखी करा पत्नीला हिरय रगत पेढीभर आणून घात्रा, पाहिजे तर ओंसटवाणी घाला आणि कानवले मुलाना घा । गोठघातला पशु देव आहे, तर तुमची पोटीची लेकर वाय भुत आहेत ? माणसाहून पशु थेट आहे ह सामणार व्रत देवाच नसून दैत्याच आहे दैत्याच ।)

लीला—तसच तुम्हा त्या बडाच्या भोवती लक्ष वेळा गरगर फिरायच व्रत देखील भावडटपणाच नाही वा ? त्यात परापवार असा ग कोणचा वेलास ?

रत्नमावात्री—तुम्ही सगळ्याजणी कमलेच्या पट्टिदिप्यिणी झाल्यातस दिमत मला खरच बर, तिच जे म्हणण की अगीच व्रत करावी की ज्यात या लोकी प्रत्यक्ष परोपकाराच काही कृत्य राष्ट्राची काही सेवा घडेल, त अगदी बरोबर आहे हो अमुक भाजी सायची नाही, केळीच्या पानावर जेवायच, अुगीच लाख वेळा गरगर फिरायच असा व्यय देहदड करण्यापेक्षा देहदडाच तपही घडाव आणि राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा, या लोकी काही तरी प्रत्यक्ष परोपकार करावा अस मा अच व्रत तुम्हाला सांगते अ तुम्हा निघून अगत्यात तरी देखील दुप्पळ दान दिल्याच पुण्य तुम्हाला कम जोडता येतील वघा अ माझ्या अगणास लागून माथी ही केवडी तरी मोकळी जागा आहे तीत नुसत रान अुगवत तर तुम्ही दहावीस जणा प्रत्यही अथ यजून स्वहस्तान पणून पेरून या चातुर्मास्यात वागी अळू, मिरच्या, कोथिंबीर प्रभृति दान भाजी लावा त्या अनाथांला प्राप्त चारसहा महिने पुरेल जितक्या भाज्या आपण स्वत च्या मेहनतीने पुरवू या ।

कमला—ठीक ठीक । दुर्वांचे भारे वाघोत भटकण्यापेक्षा वा घाती करीत वा ही अग्री सज्जीच्या खुराकी किन काळील हा सगळ्यापेक्षा लक्ष वेळा गरगर केवा घालत राहण्यापेक्षा असा आपल्या घरवाघवाच्या या हिंदुराष्ट्राच्या सवेत देह क्षिजवावा हच अुत्तम जर देव माझपशूच्या सेवेन सतोपत असेल तर तो नराच्या सेवेन अधिक सतोपत असला पाहिजे आणि त्या त्या व्रतानी पारलौकिक फळ मिळत असतील तीही मिळत असलीच पाहिजेत । आता बघा अ रत्नमावात्री त्या अनाथ शंभर लेकराना कापड वेतील सकुतात्री त्याची क्षवली नि सदरे शिबूने देतील.

तुम्ही मणभर तूप घाल, ह्या सगळ्याजणीं मिळून चार महिन्यांच्या भाज्या पुरवतील. म्हणजे आपण त्या अेका अनायालयाचा केवडा खर्च भागवू वरं ? — हिंदु धर्माची, राष्ट्राची, केवडी सेवा नि केवडा परोपकार करू शकू वरं ! मग घेताना ही सगळी व्रतं ?

सान्या जणी—अगदी आम्ही सगळ्यांनीं हीं व्रतं या चातुर्मास्यात करा-यचा संकल्प हा आताच केला वरं. तुम्ही जा नी त्या अनायालयाच्या संचालकांना, या हे वचन अितवया धर्मार्ष साहाय्याच.

कमला—त्यांना कितीतरी आनंद होओल. त्यांची केवडी चिंता दुरावेल हें थेंकून ! जावू या आपण सान्याजणीच तिकडे. चला ! (जातात).

+ + +

१०. तावुतांची गोष्ट

आपल्याला तावुतांची गोष्ट माहीत आहे काय ? तुम्ही प्रतिवर्षं मुमलमानाचा तावुताचा सण पाहतच असता. लाखो मुमलमान त्यात जरी खूप नाचतावागडताना दिसतात तरी तो सण आनंदाचा नसून त्याचें मूळ अेका अत्यंत हृदयद्रावक शोककथेत आहे. मुमलमानी धर्मसंस्थापक जे महंमद पैगंबर, त्याच्या प्रत्यक्ष नातवाच्या झालेल्या क्रूर कत्तलीची ती वार्षिक स्मृति आहे.

पण अशी अेखादी कदणरसाने बबथवलेली गोष्ट नुसती कल्पनेनेच कोणी रचिते तर तिने भावना खळवळून सोडल्याच असल्या हें जरी खरें असलें तरीही तिच्यापामून शिकण्यासारख्या ज्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत त्यांचा परिणाम वाचकांवर व्हावा तितका सहजच शाला नसता; कारण मन म्हणतें, 'अः ! ही नुसती कल्पकथा आहे !' असें काही खरोखर थोडेंच घडले आहे ! प्रत्यक्षाच्या व्यवहारात अशा भाकडकथाचा तो काय अप्रदेश घ्यायचा ! स्वप्नात तीन फुटांच्या खोलीत तीन हजार शिपायी फिरलेले दिसतात, विछान्यावर अमता स्वतःला ओहात फेकलेलें दिसते; पण म्हणून जागें होताच त्या ओहात आपण पडलो आहोत, असेच समजून तरण्यासाठी कोणी पोहू लागतो थोडाच ! स्वप्नातला घुटका सर्वस्वी स्वप्नापुरताच ! कल्पित गोष्टींचा चटक मुस्यत. मनोरंजना-पुरताच !'

यासाठी व्यवहारात धेण्यासारखा अप्रदेश मनावर पक्का ठसविण्याच्या कामी नुमत्या भावना खळवळून सोडणाऱ्या अरेबियन नाइटसारख्या कल्पित कथांचा जरी थोडावहुत उपयोग होतो तरी त्याच्याहून किती तरी पटीने अतिहासात

तना ज्या घटना खरोखरच घडलेल्या असतात त्याची पकड भावनेवर नव्हे, तर बुद्धीवरही अधिक पक्केपणी बसते (कोणतेही सत्य मनावर विववावयाचे झाले तर त मूलतःच बव्हंशी असत्य असलेल्या कल्पित कादंबरीपेक्षा, तितकेच भावनो-दीपक असताही अक्षर नि अक्षर सत्य असणाऱ्या ऐतिहासिक घटनेनेच अधिक परिणामकारकपणे विवचिते जावू शकते)

ही तावुताची गोष्टही कादंबरीसारखीच अत्यंत चित्तवेधक असताही अतिहासाजितकीच सत्य आहे

त्यातही गिवन, सेल प्रभृति अनेक अग्रजी अतिहासकारांच्या नि कुराण-शरीफच्या अभ्यासकांच्याकडे न जाता आपण ही तावुताची गोष्ट हेतुत जस्टिस अमीरअल्लीसारख्या निष्ठावंत पण सुविद्य मुसलमानी ऐखकाच्याच ताडून अंकू म्हणजे त्यायोगे तो सागताना विनमुस्लिम ऐखकानी ती जाणूनबुजून चुकलेली मागितली अशी शक्ता आपणाने वा दुसऱ्यास घेण्याचे फारसे वारण भुरणार नाही

महमद पैगबरानी ज्या वेळी ते अत्यंत होन स्थितीत होते आणि त्याच्या गाथाही ते पैगबर-ओस्वरद्वत-म्हणून जे-हा बहुनेकास माहीत नव्हते त्या वेळी अेक होतकल्, दखणा नि प्रामाणिश मुल्गा पाळला हाता त्याच नाव अल्ली त्यास पुढे महमद पैगबर मानो आगल्या पुढाच्या ठायी मानले, वारण पैगबराने पुन नव्हता पुढे महमदानी आपलो मूलगी फातिमा हीच त्या तरुण अल्लीलाच देवून त्यास आपला जावभीही वेले

महमदावर आलेल्या अनेक संकटात अल्लीने त्यास सीइले नाही अरबानी महमदाच पैगवरत्व मान्य वेले तेव्हा त्याच्या बाढत्या वैभवामह अल्लीचेही महत्त्व वाढत गेले पण महमद पैगबर सन ६३२ स वारले तेव्हा त्याच्या गादीवर अल्ली-चाच हक्क आहे असे त्याच्या पक्षाच्या लावाचे मत असताही त्या खलिफापदावर

मिळाले ! कुराणाचे प्रायनामत्र त्या अल्लीच्या ओठावर असताच मारेकऱ्याचा सुरा त्याच्या हृदयात घुसला ते कुराणाचे मंत्र त्यास ह्या जगात तरी धावू शकले नाहीत !

राजपुत्र हसन-हुसेन

अल्लीला, महमद पैगबराच्या फातिमा नावाच्या ज्या मुलीशी त्याच लग्न झाले होते, तीपामून हमन आणि हुसेन हे दोघे पुत्र झाले अल्लीला वर सांगितल्या प्रमाणे मारेकरी घालून ठार मारल्यानंतर त्याच्या प्रतिपक्षाने मोअवियाचे खलिफापद मान्य पल परंतु अस्लाच्या पक्षाच्या मत खलिफापद हें महमद पैगबराच्या वंशातच राहावे अस असल्याने आणि अस्लाचे जे वरीष्ठ पुत्र तेच महमद पैगबराच्या वंशाचा झुरलेला अकुर अमल्यामुळे त्या हसन हुसेनाच्या हाताच खलिफापद ठेवण्याचा अल्लीच्या पक्षाने पराकाष्ठा चालविली अल्ली ठार मारला जाताच त्यानी हसनचा खलिफा म्हणून घोषित केले पण तिकडे मोअविया हा प्रसन्न सैन्य घेऊन त्याच्यावर चालून येत आहे अस कळताच त्याची गाळग बुडाली पैगबराचा हसन हा नातू असला तरी त दैवी नातें ह्या मानवी जगात प्रबळ अमलत्या सैन्यावाचून अगदी दुबळे ठरल, आणि हसनला खलिफापदावरील आपला अधिकार सोडून देऊन मोअवियास अेका वर्षाच्या आत शरण रिचावे लागल दोहा पक्षाचा करार झाला तो अितवाच की मोअवियानेच खलिफा व्हावे पण त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र पैगबराचा दुसरा नातू जो हुसन त्याला खलिफा नेमावे

अशा रीतीने मोअविया हाच शेवटी मुसलमानी साम्राज्याचा अेकमव नि अप्रतिरय खलिफा झाला यश त्याला यात ! तो कोणा मोठा घमभीर कुराण निष्ठने पाळणारा न्यायी सदाचारी होता म्हणून का त्याला हें अप्रतिम यश येऊन तो कुराण मानणाऱ्याचा मुख्य राज्याध्यक्षच नव्हे तर घर्माध्यक्षही झाला ? मुलीच नाही ! यच्चयावत् गुणगुणमानाचा अगदी निर्विवादपणे झालेला आणि अत्यंत प्रबळ ठरलेला असा ना पहिला खलिफा ता हा मोअविया कसा होता याविषयी अमीर अल्लीच म्हणतात -

ज्याच मित्रत्व राखता यण वठीण जावी किंवा ज्याचे शत्रुत्व डावजड होअी त्याचा त्याचा विपान वा खजिरान त्या मोअवियाने पात केला आणि कर-विण हत्या ही त्याच्या अगवळणा पडनेल अेव प्रबळ हत्यार होत त्याच्या सत्तेला अटथळा करू लागेल अशी वाटल ती कुराणातील दैवी वा व्यवहारातील मानवी आशा वा आधार शुगारून देण्यात तो कमी करीत नसे पण सोअीस्कर असल्यास कुराणातील आचार वाहपण पाळण्याच सांगही अस चढून देमा की येव ! हा केवडा दैवदुर्विदास होय की, ज्यानी प्रत्यक्ष महमद पैगबराचा छळ केला तेच त्याच्या वंशजाच्या पंतूक सपत्तीचे नि राज्याचे वारस ठराव ! आणि ज्यानी

मूर्तिपूजकाचा पदा घेतला तेच महमदाच्या मूर्तिभजक मुसलमानी घमाचि खलिफा - घमाध्यक्ष - व्हावे ।' (हिस्टरी ऑफ दि सारामेन्स पृ ७१ नि ८०)

पण अहिंन दृष्टीने पाहता मोअवियाला ह यश वस आले ते अगदी सूर्य-प्रकाशाभित्तये स्पष्टपणे दिवू शकत । तो अत्यंत घाडशी, राजनीनिपारगत, शूर, वारस्यानी पुष्प होता अहिंन राज्ये जिंकण्यास जे गुण अवश्य ते त्यात होते त्याचे मॅन्य बुझार असून, सत्यासन्न छुल्लूट असत, म्हणून अहिंन राज्य जिंकण्याच्या कामी त्याला यश आल आणि पंगवराचा देवी वस तिचडे घुळींग मिळत असता मोअवियाने स्थापित दमास्कसचे मुसलमानी साम्राज्य नि घर्माध्यक्षत्वाचे ते खलिफापद त्याच्या नाध्या मानवी वसात धमर वर्षे अव्याहनपणे नादत राहिल ।

हसनच्या हातून खलिफापद नि साम्राज्य छिनावून घेऊनच मोअविया स्वस्थ यग्न नाही थोड्याच अवधीत त्याचा मुल्गा येझिड याच्या कारवाजीने हमारग विप पावून ठार मारल्यात आन । पंगवराचा - देवदूताचा ता प्रत्यक्ष नातू पण त्यालाही धावविण्यामाठी महमद पंगवर दयापाणी मध्यस्थी करू शकले नाहीत - दवान माग अल्लोरा फट्याल्याच्या खजिराम मारु दिश तनच आता त्या सुष्ट हसनचाही विपाच्या पल्यान पिण्याआधी अेववार दवील सावध न करता दुष्काच्या घानाम बळी पळू दिल ।

राहता राहिला महमदचा दुमरा नातू हुसेन खलिफा मोअवियाने पूर्वी करार केला होता की, त्याच्या माग खलिफापदावर नि साम्राज्यपदावर हुसाला स्थापिल जाईल । पण त्याचा बडील भाऊ हसन त्याला विपप्रयोगाने ठार बेल्या-वरार हा करारही माडून खलिफा मोअवियाने आपल्यामाग आपला पुत्र येझिड हासक खलिफापद मिळाय म्हणून निश्चित आणि मुसलमानी साम्राज्यातील मणिदीमदावीतून यनिडलाच खलिफा करण्याची खाही बिगी गेली सैग्याने नि राजधानीने तीव शपथ घेतली पराक्रमी मोअविया सन ६८० मध्ये वारताच त्याचा हा सबाजी पराक्रमी पुत्र येझिड, राजघाती दमास्कसमध्ये आपल्या गिथ्याच्या विस्तीर्ण साम्राज्याचा घनी नि मुसलमानी घमाचा घर्माध्यक्ष थाला ।

खलिफा येझिड

ह्याच मणिडने महमद पंगवराच्या अेवा नातवात, हसन यास विपप्रयोग करवून मारल ह वर दिशच आहे. महमद पंगवराचा दुमरा नातू हुसेन, त्याच खलिफा नेमण्याचा चालेल्या करार लायाडून आता तोच येझिड खलिफा झाल्या-मुळे हुसेनच्या जातीचे नि पक्षाचे लोक अघातच फार बिडले त्याच्यापैकी गिरा-क्या लोकांनी तर हुसेनला बड करून ओठण्यास खूपध भर दिली 'आपण आमच्या प्रातात पाभूल टाकताच सारी जनता अेवा गाणगासारखी बड करून ओठेल । आपल्या येण्याचा काय तो अवकाश ।' असे अल्लोभक जिगीर नेम-

येत राहिले ! त्यागरणी त्या निरोपावर विस्वागून आपल्या खलिफापदाचा येसिडने छिनायून घेतलेला हूनत रणागपावरच परत मिळवीन अशा निश्चयाने हा पैगंबराचा घमंशील नातू हुनेन अिराककडे अुषटपणे चालून गेला. त्याच्याबरोबर त्याचे नातलग, दोन मोठे मुल्ले, काही निष्ठावंत अनुयायी, वायकामुल्ले, अितवी मूठभर गेना पाय ती होती !

हाय हसन ! हाय हुसेन !

येसिडला तर हेंच पाहिजे होते ! तो जिवका पराक्रमी तितकान लुच्च्या ! त्याने माग्या मुगलमानां साआग्यात अगा दगारा बगविला होता की त्याच्या वर्तनात तो कुराणाच्या आगाचा अुरमदं जमेल तेंव्हा करीत असताही तोच खलिफा घमनिष्ट्याचा घमंगुल ! — म्हणून गारा मुगलमान त्याच्यापुढे खुनबाप गुदमा टेकीत होना. त्याला मुगलमानांची महानुभूति प्रत्यक्ष महंमद पैगंबराच्या त्या सग्नत अगताही गत्यपरायण रहाणाऱ्या नातवाकडे—हुमनकडे—होती. पण खलिफा येसिडच्या विरुद्ध श काडण्याची कोणाची छाती होतीना ! अशा श्मितीत हुसेन बड करून अुठतो थ हे हें पाहून खलिफा येसिड अुठत मंतापला ! गुप्त हस्तपत्रकरांनी अुशोभक बाग्या त्याने होअूनच हुनेनला चहूकडून घाउविल्या की, 'या ! आम्ही येसिडविरुद्ध तुम्हांत तल्लाळ मिळतो ! !' त्या निरोपान सत्य मानून तो गत्यपरायण हुनेन या मूठभर वाजारबुगण्यासारख्या टांडीनिर्गी जां जां पुढे चालला तों तों त्याला कोणी अडविल्यात येअीच ना ! त्याग्राही हे आश्चर्यच घाटणं ! निष्ठावंत भाविक मुगलमान म्हणू लागले 'अल्ला गत्याचा अभिमाना. प्रत्यक्ष पैगंबराच्या नातवाविरुद्ध असणाऱ्या गत्रूचे दोळे अल्लाने अंधळे केले, बुडि धतिली ! नाहीतर खलिफा येसिड अगा गांगी टाकून बसणारा प्राणी नव्हे ! देवाचा अद्भुत चमत्कार आहे हा !'

तो अद्भुत चमत्कार होता खराच ! पण तो देवाच्या दयेचा नसून येसिडच्या राजकीतीचा ! कारण हुसेनला असें खोट्या आदेशाचे मागे लावीत लावीत त्याने असा ठिकाणी आणून सोडले की, जिथे निराशेच्या जाळपात तो पैगंबराचा नातू अचानक नि पुगतेपणी सापडावा.

अिराकच्या प्राताने त्यास बोलावले होते. तिथपर्यंत जायचेच काय तें कठीण काम. तिथे जाताच तो प्रातचा प्रात 'अल्ला हो अकबर' करून हुनेनसाठी अुठणार ह्या अपेक्षेतील कठीण काम तेंच पार पडले. हुसेन अिराकमध्ये प्रवेक्षेतो त्याला कोणीही अडविले नाही. पण अिराकमध्ये बडाचा झेडा घेअून त्याने पाय ठेवताच जें सोपे वाटले तेच काम कठीण ठरल—हुनेन कान देअून अेकत राहिले पण अिराकमध्ये निजलेल्याची शीप मोडण्याबितकी देखील गडबड कुठे अंकू येअीना. , हुसेन की जय ' गर्जत अेकही तरवार म्यानातून खणखणेना !

तोच तरवारी खणखणल्या; तीरही सों सों सुटत चालले ! पण हाय हाय ! ते हुसेनला साहाय्य देण्याचें वचन दिलेल्या मुसलमानांचे नमून त्या लढाई खलिफा येसिडने हुसेनला अज्ञानक गाठून कापून काढण्यासाठी घाडलेल्या मुसलमानी सैन्याचे होते !

‘विश्वासघात !’ हुसेनच्या टोळीत अेकच हाहाकार झुडाला. निरुपायाने अेका गावच्या आश्रयास आपले तंवू ठोकून त्यातल्या त्यात रचता येतील तितका व्यूह रचून हुसेनने ठाण मांडलें, यत्रुने वेढ्याची सात त्या ठाण्याच्या गळ्यामोवती घातली !

करवलाची लढाही नव्हे, कत्तल !

त्या जागेचें नांव करवला होतें. खलिफा येसिडने हुसेनला त्या पिजऱ्यात कोंडण्यासाठी जो सेनानी घाडला होता, त्याने हुसेनच्या टोळीवर चडून न जाता त्याचा छळ करावयाचाच तेवढा दिडा अुचलला होता. हुसेनची ती मूढभर टोळी—ती जरी तरवार अपुनून अुमी होती तरी तिलाही शत्रूवर चालून जाणें अशक्य होतें. लढाहीचा प्रसन्न नव्हता तो ! यत्रुने हुसेनचें पाणी तोडलें, दुहन दुहन तीरांचा वर्णाव चालविला. दिवसामागून दिवस हुसेनचे लोक पाण्यावाचून तळमळू लागले. शत्रूंनी हुसेनने बोलणे केलें, ‘मला मुखरूप परतू या—मी लढणार नाही !’ पण त्याच्या लढाहीला भीत होता कोण ! महंमद पैगंबराचा तो नातू, हजारो मुसलमान पैगंबराच्या ज्या वशास दैवी अंश मानीत त्या वशाचा तो राजपुत्र ! ...पाण्यावाचून तडफडू लागला, ‘मी शरण येतो—पण मला खलिफा येसिडकडे न्याल दे बंदिवान म्हणून नेत्रू नका, तर माननीय वीरपुरुष म्हणून न्या !’ पण त्यास बंदिवानच नव्हे तर नीच, पापी म्हणून, अपराधी म्हणून आणा, आणला तर ! अुत्तम मार्ग म्हणजे जिवंत आणून नका ! हीच तर त्याच्या शत्रूंची—खलिफा येसिडची—आज्ञा होती ! रोवटी तो न्यायपरायण हुसेन म्हणाला, ‘माझाच जीव तुम्हांस हवा आहे ना ? भग हा मी पुढे येतो, मला मारा नि वाद संपवा. पण निरपराध लोकांना नि स्त्रियांना तरी तहानेने तडफडत मारू नका. त्यांना मुरक्षितपणे वेढ्यावाहेर काढून द्या !’ पण हीही विनंती खलिफाच्या सेनानीने अमानली ! आता मृत्यूवाचून गत्यंतर नाहीसे पाहून हुसेनने आपल्या अनुयायास सांगितलें, ‘तुम्ही व्यर्थ मरू नका, ज्यास जाणें त्याने मला सोडून जावें हेंच अुचित, त्यातच मला समाधान घाटे !’ पण कोणी गेला नाही. अुलट आपल्या मुसलमानी धर्मसंस्थापकाच्या प्रत्यक्ष मातवावर तलवार चालविण्यास कचरून झुंजणें तर त्याच्या वतीनेच झुजू अशा निश्चयाने येसिडच्याच सैन्यातील काही धर्मशील मुसलमान सैनिक हुसेनच्या छावणीत निघून आले.

तीरामागून तीर अकसारखा येझिडच्या सैन्यातून सुटत चालला हुसेनच्या मूठभर लोकातील वीरामागून वीर वेचक वेचक पडत चालला शेवटी तो पंगवराचा नातूही घायाळ झाला त्याने पाणी मागितले मोठ्या प्रमानाने पाण्याच्या प्रवाहाशी त्यास नेण्यात आले तोच शत्रूच्या तीराची छोड अडली तहान तहान करीत हुसेन पुन्हा तबूच्या दाराशी आला स्त्रिया ओकमावावशी रडू लागल्या हुसेनचे लढते पुन भरून पडले होते अक अर्भक बुरले, त्याचे शेवटचे चुबन घेण्यास हुसेनने तो लेकरु अचलले-तोच सनूने त्यास अका तीक्ष्ण बाणाने सिळून टाकले ! त्यासरशी 'अल्ला' अमे ओरडून तो राजपुत्र हुसेन तबूपुढे मटकन दसला पाणी पाणी ! ! अका सर्तीने प्रयत्नाची शर्थ बरून अक पेला पाणी मिळविले

पाणी ! पाणी ! त्या घायाळ राजपुत्राच्या हातात तो पाण्याचा पेला घेताच त्याने तो पिण्यास आदडीने अचलला घोट घेण्यास कोरड पडलेल तोड पटकन लुपडून आ गेला, तोच पाण्याच्या घोटआधीच शत्रूचा बाण नेमका त्याच्या सोडात सू सू करीत शिरला अक ककत निनाळी फोडून धीरपुन तरपार अचलून अडतो तो चोहोकडून हाणा, मारा करीत शत्रू धावला नि हुसेन तरवारीच्या चाचानी छिनविछिन्न होअून ठार झाला !

मुसलमानी धर्मसंस्थापनाच्या नातवाचे त्या मुसलमानाच्या दैवी खलिफाचे देवावर त्या मानवी खलिफा येझिडचे ते बहुर मुसलमान धर्म घे नाचले, त्याच्या प्रेसास त्यानी हाणले, ठोकरले, त्याच शिर भात्यास टोचून मिरवीत निघाले ! ! पण देवान त्या 'दैवी' पण दुबळ्या खलिफाच्या साहाय्याय हू बा चू केले नाही ! (अमीरअल्ली पृ ८६) मानवी पण प्रवळ असा खलिफा येझिडपुढे देवमुद्धा अस-सोपाचा अक वही काटू धजला नाही !

येझिडचा तो सेनानी ओदाअिटुल्ला त्या राजपुत्र हुसेनची तो हुदंशा पाहत राहिला त्याच्या त्या बरर सैनिकांनी हुसेनच शिर आपून त्याच्यापुढे जेव्हा टाकले तेव्हा तो अगदीच पिसाळला हुसेनविषयीचा त्याचा राग अनावर होअून त्याने हातातल्या छडीने मृत राजपुत्राच्या बापून आणलेल्या रक्ताळ मस्तकाच्या

खलिफा येसिडच्या भव्य राजवाड्याच्या तटाखाली मितीला टेकून महमद पैगबराच्या त्या मुली - लेकीं - सुता लवतार नेसलेल्या, मळलेल्या, हुसेनचे ते वापून आणलेले मस्तक ज्याच्यापुढे पडले आहे असा त्या राजस्थिया ओक्तावोक्शी रडत वसल्या । आपले बेस ताडतोडून मोठमोठ्याने त्यानी अेवढा आक्रोश माडला की, सारी राजधानी रडू लागली, बिडू लागली येसिड देखील थोडा गडबडून गेला, त्याने त्याची शाली ती निभत्संनाच बस झाली असे समजून त्यांना परत मनवागदिनेकडे आपापल्या गावी जाऊ दिले

अशी करवलाची कत्तल झाली । मुसलमानी पैगबराचे प्रत्यक्ष नातू जे हसन-हुसेन त्या राजपुत्राचा असा अत्यंत शोचनीय शेवट झाला । महमदाच्या वशाची करवल्याला अशी दुदशा झाली, असा नायनाट झाला । तीच करणक्या आठवून आठवून करवलाच्या त्या वत्तलीच्या दिवशी प्रतिघर्ष कोटघवघि मुसलमान तावुताच्या स्मृतिदिनी 'शोक' । हाय शोक' ।' असे वारवार आकवत धायधाय रडू लागतात करवलाची हीच करणक्या तायुताची गोष्ट होय । हसन-हुसेनच्या या हृदयद्रावक शेषदाचा तो शोकदिन अमतो, ते दु खस्मारक असते ।

हुसेनच्या ह्या दुर्बेशेची वातमी पोचताच मुसलमानाची जी प्रमुखतम धर्म-क्षेत्रे नि पैगबर महमद स्वतः जीत राहूत, त्या मदिना नगरीतील कौब अत्यंत खबळून गेले त्यानी येसिडचे खलिफापद रद्द वेल व त्याचा अधिकारी पिडून घाल-विला ही वातमी पोचताच तो पराक्रमी येसिड डबचलेल्या सिंहासारखा चबताळला आणि सिंहाहूनही हिंस्र अवतार घटून ससैन्य मदिनेवर बैधून कोमळला । त्याच्या प्रोधान तो सारा अरब देग थरथरवापू लागला येसिड, मुसलमानी साम्राज्याचा मुख्य धनी मुसलमानी धर्माचा धर्माध्यक्ष खलिफा । पण त्या मुसलमानी खलिफा-नेच मुसलमानी धर्मक्षेत्राचा राजरागोळी झुडविशी । महमद पैगबराच नियडक अनुयायी एहानमाठे वेचून वेचून कत्तल करण्यात आले जे थुरले त्यांना दारा धन-घिण्यात आले त्यांच्या मानेवर दाग दमून ठेवळे अल्लेच्या विलाफनीपासून जी दण्णाये, सावजनिक वापरल्ये, झुडविलेली होती ती सारी घुळीत मिळविली, फार वाय - त्या मुसलमानी पुण्यक्षेत्रातील ती पैगबराची पुण्यतम मशीद, तिची खलिफा येसिडन घोडगाला बनविली, नि पवित्र स्थळाची अनन्यत चिटवना केली । (हिस्टरी ऑफ मारानेस पृष्ठ ८८) मदिनचा घुळीत मिळवून येसिड मक्केवर चालू गेला आणि यपीठ पवित्र 'वाग' आणि अितर पुण्यस्थळे याचीही यथेच्छ नागधून करण्यात आली ।

येसिड हाच शवटी अप्रतिरथ खलिफा ठरून अैहिक राज्य, यश, दारा, विजयथो ही सारी त्याच्या पायाशी कुनिमान करीत होती

हा अेवडा विजय त्या येसिडला मिळाला आणि हसन-हुसेनादिव पैगबराच्या पुत्रपोत्राचीही घुळघात झाली का पर ? येसिड हा त्या हसन हुसेनहून कुराणाच्या

जर वेद, कुराण, बायबल, तौलिद अजिल प्रभृति धर्मग्रंथ, त्याच त्याचे अनुयायी मानतात तस अीस्वरप्रदत्त, ओस्वरवृत्तच असत तर ओस्वरान त्याची वचन अशा खोटी पद्ध दिली नसती ! त्याच्याच पैगवराच्या नि ऋषींच्या वशाची अशी घुळघाण झुडू दिली नसती वधी पुराणाचे आचार पाळणाऱ्याचाही सत्य-नाश, वधी कुराणाचे आचार पाळणाऱ्याचाही सत्यनाश कधी बायबलवाल्याचीही दुर्दशा ! किवहुना या धर्मग्रंथात 'गाय पूज' नि त्या धर्मग्रंथात गायपुज नकोस, रा ! ' अशा घडघडात झुलटुझुलट फसवेगिरीच्या आज्ञा देऊन मनुष्यात नसता वल्हू चेाविण्याचे दुष्ट काम निदान देवासारख्यान ठरी करावयास नको होते !

पण दवान त वे ह म्हणण्यातच खरी चूक आहे हे सारे वेद, बायबल, कुराण प्रभृति धर्मग्रंथ मनुष्यवृत्त आहेत त्यातील अनेक वचने जी आज साटी पडली आहेत ती टाकून ज ज्ञान आज लटवे ठरते त सोडून आजही ज सुपयोगी वा सत्य वाटत तबड मानाव हेच थुचित कोणत्याही मानवी ग्रंथाप्रमाणेच तेही आहेत अेवढ मानताच ते ग्रंथ मनुष्यजातीचीच अतिहासिक नि सामाग्रिच संपत्ति होत देवाचे नावे डावी फोडणे वद पडत आपण सर्वांनीच वायोलोनच्या अिटिका ग्रंथाप्रमाणे त्यास सादर सरक्षाव साभार आदराव, सावधान अभ्यासाव पण दव 'यायाजा वाली आहे सत्य पक्ष विजयी हातोच पुराण वा कुराणवाल्याचा जय हा ठेवलेलाच प्रभृति मिथ्या आज्ञावर न विरावता राज्य संपादिणे वा जाडे शिवण — तर त्या त्या अंहिक साध्यास ज्या अंहिक साधनाची आवश्यकता प्रत्यक्ष-पणे भासते ती साधने संपादवीं

अंहिक जगापुरता परा धर्म म्हणजे अंहिक विज्ञान, (अेवसपेरिस्मेटल सायंस) हेच होय

—१९३४

★ ★ ★

११. 'तोतया' राजा झाला !

- * चितेवरून अूठलेले प्रेत !
- * नागा गोसाव्यास गादी !
- * दारा वधे आपलीच ओळख विसरलेला राजकुंवर !
- * आपल्या पतीसच तोतया पति ठरविणारी राणी !
- * म्हण दारा वधे झालेल्या भावास भटणारी बहीण !

वरील मयळ्यांपैकी कोणताही अेक मथळा जरी अेखाद्या कथेस दता आज्ञा तरी ती कया मनास चटका लावून, खोडती, पण हे सगळे मथळे ज्या कथेस लावना

निकाल लागला आणि पंचाच्या अक्रमतानुरूप न्यायाधीशाने तो घाटसो मनुष्य सर राँजर नमून अेक लुच्चा तोतयाच काय तो आहे, असा निर्णय दिला !

मेलेल्यांचेच नव्हत तर मुळी जन्मलेच नाहींत
त्यांचे सुद्धा निघालेले तोतये !

जन्मून हरबलेल्या किंवा मेलेल्या माणसांचे तोतये जसे अतिहासात प्रसिद्ध आहेत तसेच कित्येक वेळा न जन्मलेल्या व्यक्तींचेही तोतये निघान्याचे अतिहास सांगतो! त्यांचेही अेक अुदाहरण येऊ. कोल्हापूरचे राजे सभाजी १७६० त निपुत्रिक वारले. त्या वेळी त्याची घाकटी बायको कुसाबाजी गरोदर होती. पेशव्यांचे फार दिवसांचे घोरण म्हणजे मराठ्यांच्या साम्राज्यातून पूर्वी फुटून निघालेल्या कोल्हापूरच्या राज्यास मातारच्या राज्यास पुन्हा जोडून टाकावे नि सारी महाराष्ट्रीय शक्ति अेककेंद्री नि अेकमुखी करावी, त्यास अनुसरून माघवराव पेशव्यांनी कोल्हापूरस आरस घेनी अुरला नाही अंगे पाहून पूर्वीच्या अंतःकलहामुळे दोन झालेली, पण वस्तुतः अेर राज्य अमलेली, मातार-कोल्हापूरची संस्थाने अेकवटून मराठ्यांचे अेकछत्र करावे असा घाट घातला. पण सभाजीच्या विधवा बायकाचा हट्ट की, कोल्हापूर निराळें ठेवावे. ह्यामाटी त्यानी पत्र टाकलें. राज्य निपुत्रिक हा प्रश्नच मिटला. कारण 'कुसाबाजी वैशाख वस ७ अिदुवासरी प्रसूत झाली. राजकुमार जन्मास आले. तुम्हा कारणे माग्न घाडली आहे स्वोकारणे.' पण ह्या बातमीच्या खरेपणाचा पेशव्यास संशय आला. तेव्हा रागावून आणखी अेका पत्रात सभाजीच्या बायकांनी फटकारून लिहिलें की, 'आमचे वशी असा क्लिष्ट कल्पना यामागे घाल्या नाहीत; पुढे होणे नाहीत. तुम्ही येअून परीक्षा पाहून सांगणाराशी सांगावे. त्यांचे मुखें 'होय' म्हटल्याने हा राजा हांतो नाहीतर ब्रह्मदेवाचे लिहिणे लटके पडतें असे नाही !'

परंतु माघवराव पेशवे काही फसवित्याने फसणारे घोडेच होते! शोध लावून खरा प्रकार त्यानी अितक्या पुराव्यासह अुषडकीस आणला की, सभाजीच्या पत्नीने शेवटी आपल्या मुले मान्य केले, 'कुसाबाजीस पुत्र झाला ही आमची वतावणी खोटी !' तेव्हा मुळातच न जन्मलेल्या कोल्हापूरच्या राजाचा तो वनविलेला तोतया ते मूल—खोटे पडले, त्याचे खरे आजीवाप घेऊन आणले आणि त्यांना शासनही करण्यात आलें. असा खोडयाळ वतनाने जिजाबाजी-कुसाबाजीचा फार दुर्लौकिक झाला. पण पुढे तो समा करून माघवराव पेशव्याने बाजीस दत्तकाची अनुज्ञा दिली. (मरदेसाजी मध्यविभाग ४ पृष्ठ १३४).

परंतु आपल्या वा अितर देशांच्या अतिहासामध्ये असे जे अनेक तोतये निघाल्याच्या मनोरंजक कथा आहेत, त्या सर्वांमध्ये ह्या बंगालमधील भोवाळ संन्यासी खटल्यातील प्रकरणाजितकेंचमत्कारिक नि रोमहर्षण वृत्त अगदी विरळा!

कारण ह्या प्रकरणी नुसता कोणी तोतया बुभा राहिल्या किंवा कोण्या सन्या पुरुषा-
वर तोतयेपणाचा आरोप झाला अितकीच चमकृति नसून, त्यातील प्रत्येक घटना
निरनिराळ्या प्रकारे तिच्या रम्याद्भुततेने मनास चटका लावून सोडणारी आहे.

भोवाल संस्यातच्या राजकुंवराचें प्रकरण : चमत्कार पहिला ।

वंगाल्यात भोवाल नांवाचें अेक वर्षाचें साधारणतः आठव्हा लाखाच्या
क्षुत्पन्नाचें छोटेंसं संस्यात आहे. त्याचे विगत स्वामी कै. राजेन्द्रनारायण राय.
ह्यांचा द्वितीय पुत्र कुमार रामेन्द्र नारायण राय. त्यांची पत्नी विभावतीदेवी. बडील
वारल्यानंतर आपल्या वाट्याच्या क्षुत्पन्नाचा अुपभोग घेत असता जि. स. १९०९
मध्ये कुमार रामेन्द्र नारायण हे आपली पत्नी विभावतीदेवी हिच्यासह दार्जिलिंग
नामक रमणीय बंड प्रदेशा चारापालट करण्यासाठी गेले. त्यांच्यासह त्याचे मेहुणे
विभावतीचे बंधु सत्येन्द्रनाथ दानर्जी, कोटुवीय चिकित्सक डॉ. आशुतोष, अनेक
सेवकसेविका असा परिवारही होता. दार्जिलिंगला काही दिवस शीतल जलवायूचा
अुपभोग घेतात न घेतात तोंच त्यांस अचानक सग्रहणीच्या रोगाने पछाडलें.
चिकित्सा होऊन त्या डॉ. आशुतोष प्रभृति मंडळीनी — काही अधोर कटामुळे असो
वा नसो, पण राजकुवरांना सोमल देण्यात आला । त्या दिपाने जी वेशुद्धि आली
तिचा विकोप होऊन शेवटी राजकुवर वारले असें सर्वांनुमते ठरलें. परती विभावती,
तिचा ती भाऊ, तीं डॉक्टर प्रभृति सर्वांनी मिळून रातोरात प्रेत स्मशानात नेण्याचें
योजून घाडीघाडीने प्रेत हलविले. स्मशानात जाऊन चिता रचून प्रेत तीपर ठेवून
आग जो लावणार तोंच आश्चर्यकारक योगायोगाने अकस्मात् मोठे वादळ झुडलें.
पाऊस धो धो करीत वर्षू लागला. सोसाट्याच्या वाऱ्यात अुमं राहणेंमूढा भयप्रद
झालें. भाग तर चित्तेस लागता लागेना. तेव्हा त्या स्मशानातील त्या भीषण वादळा-
मधून आपला जीवन कमावना याचविषे आधी अवश्य असें होऊन, प्रेत चितेवर
ससेंच ठेवून ती मारी मंडळी घावऱ्याघावऱ्या धरी परत आली तोंच अेक दुसरा
चमत्कार घडून आला. चितेवरतें प्रेत ठेवताच भयकर वादळी नि मुसळधारपाऊस
जसा अकस्मात् चालू होऊन त्या प्रेताचे अग्नीपामून रक्षण झाले, तसेच ती मंडळी
त्या प्रेतास चितेवरच टाकून धरी पळून गेली असता, ग्याच वादळात त्याच रात्री
तिथे नागा संन्यासी काही दुसऱ्या चमत्कारिक योगायोगाने भटकत आले । क्वचित्
राजकुवरांच्या घाताच्या ह्या कटाधी वातर्मी कटातीलच काही व्यक्तीच्या पेंघळे-
पणाने ह्या नागा संन्यासाना त्या स्थानी निवमत असता आगाऊ कळली असावी !

जे अधोर, त्याच स्थळी; जी अधोर, नेमक्या त्याच वेळी, जें अधोर त्याच
संकटात झुडी घेणे, सहन करणे, भटकत राहणे, आणि स्मशानी रानीवनी हिंस्र
स्वापदांतून असे भटकत अमता अनेक जीवना दारुण सकटांतून सोडविणें — हेच
ह्या अधोरपंथी, सर्वसगपरित्वागी पण प्रबळ अशी अेक सघटित मठसंस्था असलेल्या
ह्या नागसंप्रदायाचे बीद आहे ।

येतात असे कथानक कल्पित अमल तरीही किती रम्याद्भुत (रोमॅटिक) असलें पाहिजे !

मग वरीक सव चमत्कारिक घटनांनी परिपूर्ण अस कथानक जर कल्पित नसता सारासरच घटलेक असेल तर तो योगायोग अथ अलौकिक आश्चर्यच नव्हे काय ? ब्रह्मदेवच वादबऱ्या िहू लागला तर अतिहासदेखाल कादवरीहूनही रम्याद्भुत घालाच पाहिजे ! केव्हा केव्हा घटनाच (फॅक्ट) कल्पिताहूनही आश्चर्यकारक असते खरी !

बगाऱ्मध्ये अलीवडेच जो ' भोवाल सऱ्यासी ' नावाचा सटला निकालात निघाला आणि न्यायालयात पुराव्याची मूढमातिसूक्ष्म छाननी हाडून त्याच्या स्वतःच्या पत्नीनेही ' तोतया ' म्हणून नाकारलेल्या अका राजकुवरासखरा राजपुत्र म्हणून जे ठरविण्यात आऱ तो घटनाही असच अथ, कल्पित कथानामुद्धा मागे सारणार, आश्चर्य आहे !

तोतये !

कोणत्याही तोतयाची कथा बहुधा मूळातच थोडीबहुत आश्चर्यकारक असणारच ! मग तो तोतया लढाड असो किवा त्याला सातया ठरवू पाहणारे लढाड असोत ह खरे की वाट याविषयो तुमुऱ कुसूहल वाटू लागले की त्या प्रऱ्नाचा मनास चटका ऱगल्यावाचून राहत नाही तोतयाचा प्रश्न मुळातच ह खरें की खोटे ' अस कोड घालणारा अमल्यामुळ तोतयाच्या कथा लोकाना हटकून आश्चर्यकारक वाटतात त कोड अल्यडेतो सहसावधि लाकाच्या मनास सारखा चटका लावून सोडतात कित्येकदा तोतयांनी लक्षावधि लोकाना चकचित आह वित्येकदा लक्षावधि लोकानी खऱ्यालाच सातया ठरविल आहे !

मेलेल्याचे तोतये

अुदाहरणाय पानपतऱ्या सप्रामाची गाष्टऱ्या सुप्रसिद्ध भाडूसाहेबाच्या तोतयाचा चालला दोल्बाला सहसावधि मराठ्याना ता खराच भाडूसाहेब म्हणून पडलला भ्रम पुण्यावर चालून यण्याचा घमक यावा अितवा त्याच्या हातासाली त्याला खराच भाडूसाहेब समजून ञ्मऱ्या दळभार फार काय प्रत्यक्ष पावतावाअीता हा आपला खराच पति असावा असा आऱला सदेह या गोष्टी प्रसिद्धच आहेत ! नकला नाही असा मला बुद्धिचा मायर नाना फडणवीसच काय तो हाता ! म्हणून शेवटी सव राष्ट्रास निर्विवाद वाटावा अऱ्या पुराव्यान तो भाडूसाहेब नसून तोतयाच आह अस अुमाल आणि त्याच डोके मेळसूने फोडून त्या तोतयास देहान्त घालून देण्यात आऱ

त्याच पानिपतच्या सध्यामात पडलेले जे दोन वीर जनकोजी शिंदे नि यशवंतराव पवार ह्यांचेही तोतये त्या घामघुमीत निर्माण झाले होते आणि त्यांनी ग्वाल्हेरच्या नि घारच्या सस्थानावर अधिकार सागून बरीच गडबड माजविली. त्यांचेही कपट शेवटी असेच जुपडकीस आले तरी काही काळ अनेक लोकाना त्यांनीही भुरळ पाडलीच होती ।

अंगलडमधील अेक अुदाहरण

आपल्याजिवडेच अशा मोठमोठ्या अैतिहासिक व्यक्तीचे नामधारी तोतये अुत्पन्न होअून सहस्रावधि लोक फसत गेले असे नमून, तोतयाच्या मायाजालात युरोपमधील जनताही बारवार अशीच कशी फसत, सामान्य जनाची चमत्कार लोलुपतेची सहज प्रवृत्ति ‘ तोतया ’ अुठतान युरोपमध्येही कशी अुत्तेजित होअून अुठते, याचेही अेक अुदाहरण म्हणून सर रॉजर ‘ टिचवोर्न ’ या मनुष्याचे प्रकरण सांगता येतील आपण सर रॉजर टिचवोर्न हेच असून कित्येक वर्षांपूर्वी नाहीसे १. शात्प्यामुळे विनयारशी समजली जाणारी आपली मत्ता आपल्याम मिळाली असा अेकजणाने दावा आणला त्यावर प्रतिवादीचे म्हणणे पडले की, हा मनुष्य खरा चेपत्ता झालेला सर रॉजर टिचवोर्न नमून क्वीन्सलडमधील ‘ वागावाग्वा नावाच्या गावातील अेक खाटीक आहे । सर रॉजर सटपातळ होते तर हा लड्डू, ते फेच भापापडित तर ह्याला केवचे अक्षर बोलता येओना, ते मुशिक्षित नि सम्य तर हा निरक्षर नि अडाणी सर रॉजरच्या कुटुवातील यहुतेक मडळीनीही तो तोतयाच आहे असे स्पष्ट सांगितले पण तरीदेखील तोच सर रॉजर आहे असे प्रामाणिकपणे वाढणाऱ्या जवळजवळ शंभर भिन्न भिन्न वर्गाच्या प्रमुख गृहस्थानी तोच खरा सर रॉजर असे न्यायालयात शपथेवर सांगितले । फार काय, सर रॉजरची प्रत्यक्ष मातामुढा चरली तिच्या पांढऱ्या मुलाची मुख्य खून जी कानाची विशेष ठेवण तो त्या मनुष्याचे कान बघताच तिला ततोतत पटली आणि प्रथमदसनीच तो आपला पुत्र म्हणून त्या आधीने जी घ्यास घेतला तो शेवटपर्यंत सोडला नाही । आधीनेच मुलास ओळखले ह्या अेका वातमीचा मामान्य जनतेवर अितका पगडा बसला की सहस्रावधि जिग्रज लोकांनी त्या मनुष्यासच खरा खरा सर रॉजर म्हणून अुचलून धरले । सामान्य जनतेची समज नाही काही प्रसंगी अेक स्पर्शजन्य साय कशी अगत आणि पाचामुत्ती परमेश्वर ही म्हणमुडा भावडेवणाचेच अेक सूतत कसे ठरते, ते अंगलडमारण्या भगत देशातील लीनहॉ अशा हुल्लडीला जेव्हा बळी पडतात तेव्हा सहजी दिसून येते शेवटी, जेव्हा सर जॉन कोलेरिजने त्या मनुष्याच्या अित्यभूत वृत्ताचा छडा लावून ते कपट बऱ्हाटपावर माडले आणि त्या आओला अेकनरली वेडगळपणाची बाधा असल्याचे डॉक्टरानी सिद्धिले, तेव्हाच काय तो अतोनात द्रव्याची रासरागोळी करून शंभर दिवस अव्याहत चाललेल्या त्या सटल्याचा

तिसरें आश्चर्य

ते नागसंप्रदायी साधु त्या स्मशानात येवून पहातात तीं चितेवर 'प्रेत' म्हणून जें पडले होते तें अगदी प्रेतच नसून अेक-मरणासन्न वेणुद्धीतील माणूस होतें! गाद्यागिरांवावर पय्यपाण्याची पराकाष्ठेची व्यवस्था नि शुश्रूषा असताही अशा घातक वेणुद्धीत आजारी मनुष्य सुधारणें असाध्य! - पण आजाराच्या तसा भयंकर मरणासन्न अवस्थेत लाकूडगयच्यांच्या चितेत कोंबलेल्या आणि पादळाच्या वाऱ्यात नि पावसाच्या शिळंधार वर्षावात स्मशानात पडलेला तो आजारी मेलाला नाही - तर अलट असाध्य अशा मृतावस्थे वेणुद्धीतून सुधारून, गेलेली जीवनाची धुगधुगी त्याच्या हृदयात, नि बंद पडलेले ठोके त्याच्या नाडीत पुन्हा संचरले! 'विपमप्य-मृतं क्वचिद्भवेदमृतं या विपमोऽवरेच्छया !!'

त्या परोपकाररत नागा गोसाव्यांनी ती धुगधुगी पाहून त्या 'प्रेताम' मुचलून निजेंन नि अेकान्त अशा गुहेत नेले. औपशोषकारात ते गोसावी अत्यंत निष्णात. वनस्पत्यादिक औपचारांनी त्यांनी त्या राजकुंवरास पुन्हा जन्मच दिला आणि त्यास त्याचें काही अेक पूर्ववृत्त न सांगता आपल्या संप्रदायात सामावले. त्याची प्रकृति पुन्हा अगदी घडघाकट झाली.

पण चवथें आश्चर्य असें की, त्या मरणासन्न वेणुद्धीच्या तडाक्यात त्या राजकुंवराची पूर्वस्मृति आमूलात् नाहीशी झाली! आपण कोण, कोठील, कोणाचे, हें त्याला मुळीच आठवत नव्हतें, त्यास तें कोणी सांगणारेही भेटत नव्हतें. नागांच्या महतांना ती माहिती - त्यांनी ती गुप्त राखलेली, अशी ती विस्मृति बारा वर्षे टिकली!

त्या राजकुंवराला त्या अद्भुत विस्मृतीमध्येही मधून मधून जिज्ञासा होऊ - आपण मूळचे कोण? तो विचारीही महतांना तो प्रश्न. पण ते म्हणत, 'बेटा, यथा-समय तृप्त तुलाच तें मगळे आठवेल; थोडा थांब!' कारण काही देवी नव्हतें तरी अद्भुत होतें - असा पूर्वस्मृतिभ्रंश जसा तीं स्मृतिकेंद्रे हुतावल्याने अकस्मात् होतो तसाच हळूहळू मज्जापिंड पुन्हा बळावत जावून जर पूर्ववत् निरोगी झाला तर तीच स्मृतिकेंद्रे पुन्हा स्वकार्यसम होताच तो स्मृतिभ्रंश तितक्याच अकस्मात् नाहीसा होवून पूर्वस्मृति पुनर्घटित होते.

नागसंप्रदायाप्रमाणे त्या नवनिष्याची यथाक्रम बढती होता होता काश्मीरचे वाया घरमदास नागा ह्या मुख्य महामहंताच्या हस्ते त्यास नागसंप्रदायाची महा-दीक्षाही देण्यात आली. अेकदर बारा वर्षे तो राजकुंवर, आपण राजकुंवर आहोत ही जाणीव लेशमात्र अुरली नसल्याने, नागा गोसावी म्हणूनच काय तो स्वतः स समजत त्या संप्रदायानुरूप अल्लिंग अवस्थेत महंताच्या आदेशानुसार प्रदेशोपदेशी भटवत राहिला.

अिकडे काय झाले ?

राजकुंवर रामेन्द्र नारायणाचे प्रेत त्या वादळात चितेवर तसेच टाकून जे त्याचे मेहुणे प्रभृति पळून गेले होते ते, वादळ काही शांत होताच तो रात्र सपण्याच्या आघी स्मशानात ती चिता पेटविण्यासाठी पुन्हा आले—पण पाहतात ती प्रेतच नाहीत झालेले ! तरीही त्यांनी धीर न सोडता रातोरात आणखी अेक कपटव्यूह रचला, आणि सकाळी गावात त्या समयीच मेलेल्या कोण्या अेकाचे प्रेत नेअून राज-कुंवराचे तेंच प्रेत अशा वहाण्याने त्यांना अग्नि दिला ! ह्या गौप्टीवरून तर राज-कुंवराला सोमल देण्यात आणि त्या बसुद्धीसच मृत्यु समजून त्यांना शटपट जाळण्या-साठी नेण्यात त्या चाडाळचीकडीचा प्रथमपासूनच अेक नृगस कट असला पाहिजे असं युक्तक अनुमान संभवते !

राजकुंवराचे म्हणून अते अेक दुसरेच प्रेत जाळण्यानंतर त्या लोकानी राज-कुंवर रामेन्द्र मेले असल्याची दाही सर्वत्र फिरवली राजकुंवराची पत्नी विभावती ही बारातेरा वर्षांचीच त्या वेळी होती अर्थात तिचे बालकत्व तिच्या त्या मावा-कडे आले त्याने तिच्या हस्त त्या मृत म्हणून प्रसिद्धिलेल्या नवऱ्याची अुत्तरक्रिया यथासांग करविली, तिच्या वाटघाचे सस्यानचे तिसऱ्या भागाचे दोन तीन लाख रुपयाचे वार्षिक अुत्पन्न तिच्या नाव सरकारातून रीतसर करून घेतले, तिच्या बालकत्वाच्या नि पालकत्वाच्या मिपे त्याचा सगळा भोगवटा आपल्या हाती घेतला आणि तिला आपल्याच घरी नेअून ठेवले

त्या अुत्पत्ताचा असा यथेच्छ अुपभोग घेत ती दोपे भाअुयहीण तिकडे अशा प्रकारे जी नादत राहिली ती अेकमारखी भरभक्कम बारा वर्षे !

अिकडे त्या पुनर्जीवित राजकुंवरास नागा सन्यासी मडळीने त्या चाडाळ-चौकडोकडून पुन्हा काही अपाय होअू नये ह्या मदबुद्धीने पजागात मेले तिकड तो राजकुंवर स्वतःचा स्वतःसही पूजपणे विसरून आणि नागा सन्यासी मडळ्यात आपल्याला तसाच अेक पूर्वापार नागा सन्यासीच समजून बारा वर्षे भटकत राहिला परंतु तो काळ संपत येताच —

पाचवे आश्चर्य अग घडले की त्याची प्रसुप्त पूर्वस्मृति आपण होअूा हळूहळू जागू लागली ! ! तो पुन पुन ‘आपले खर रार पूर्ववृत्त काय, मला आता असे स्मरते की, मी भोबालचा राजकुमार रामेन्द्र नारायणच असलो पाहिजे, मला माझ्या मडळीना अेकदा नुसत बघावयाचे आहे !’ असं बिनवू लागला त्याच्या जिवाला अपाय होअू नये म्हणून नागा गोसाव्याच्या रूपातच त्याने स्वयंभी जावे असं योजून नागा महंत महासयानी शेवटी त्यास बगाल्यात जायची अनुज्ञा दिली आणि त्याच सारे पूर्ववृत्त त्यास पळविले त्याप्रमाणे १९२० सनात तो राज-कुंवर नागा गोसाव्याच्या रूपात डांबका स्टेशनवर येअून अुत्तरला भोबाल त्याच

जिल्ह्यात. तिथे पाय टाकताच त्याला तें वातावरण नि दृश्य पूर्वी अनेकवार पाहिलेसं वाटलें. त्या त्या वस्तु पाहताच अनेक पूर्वस्मृति अंधुकपणें जागू लागल्या. तो डाक्का नगरातून प्रवासत येका नदीतीरी जाऊन आपला डेरा टाकता झाला. त्याची लाव दाढी, मस्तकी जटाजूट, सारें शरीर विभूतिचिह्न, आचार नामपरंपरा नाम-संप्रदायाची, परंतु तरीही बोलता बोलता लोकांमध्ये कुजबूज चालू झाल्ये की, होय ना होय, हाच तो भोवालचा मधला राजकुवर असला पाहिजे ! साऱ्या नगर-भर ही अद्भुत बातमी पसरताच आजूयाजूच्या गावचे लोकही त्याला पाहण्यास येऊ लागले. सन १९२१ त जवळील काशीमपूरच्या भूमिदाराने त्या जटाजूटधारी गोसावी महाशयास आपल्या गावी नेलें. तिथे ते झुगरताच साऱ्या लोकांनी अेक-मुलाने 'भोवालचे मधले राजकुवर' ह्या नांवाने त्याचा जयजयकार केला. भोवाल तेथून मन्निघच. तिथे ही बातमी पोचताच मान्या संस्थानातील गावोगावचे लोक आपल्या राजकुवराच्या दर्शनायें लोटू लागले. ज्याच्या त्याच्या तोंडी 'हेच ते ! हेच ते !' झाले. नंतर लोकांनी आप्पहपूर्वक त्यांना जयदेवपुरास, जिथे त्यांची बहीण ज्योतिर्मयोदेवी आणि मातामही राणी नरयभामादेवी होती तिथे आणलें. ते तिथेही नागा गोसावीच होते. परंतु त्यांची मूढमानिमूढम परीक्षा घेत घेत त्या दोघींचीही पक्की निश्चिती पटली की, हाच तो आपला भायू, आपला नातू ! तेंव्हा प्रजेचा फार आप्पह पडला की, राजकुवराने जाता प्रकटावें. राजकुवराने आढेवेडे घेतले, पण शेवटी जवळजवळ बळाने त्याचें जटाजूट काढण्यास येऊन त्याचें मूळ रूप सर्वत्राना दाखविण्यास आले. सर्वांनी 'हेच ! हेच !' म्हणून जयजयकार केला. तेंव्हा राजकुवराने स्वमुखें आपले रोगहर्षण वृक्ष, जे ज्या नागा संन्याशांनी त्यांना शेवटच्या दिवशी कळविलें. ते प्रकटिलें. त्या दिवशी साऱ्या संस्थानातून लोटलेल्या चाळीस सहस्र जनतेच्या प्रचंड सभेत प्रजाजनानी ठराव करून अुद्धोपिले की, 'कुमार रामेन्द्र नारायण ते हेच होत !' अितकेच मन्हे, तर आपला सस्यानिक या

निर्विवादपणे सिद्ध करण्यासाठी आपली पत्नी जी विभावतीदेवी तिलाच आपल्याकडे बोलाविले ! पण सर्वांत भोळे आणि सर्वांत दुःखद आश्चर्य हे की त्या राणी विभावतीदेवीने ‘हा गोसावडा माझा पति नसून माझ्या मृत पतीचा ठग आहे (तोतया आहे !) असें सरकारात नि लोकांत चक्क प्रसिद्ध करून त्याच्या बोलावण्याप्रमाणे त्याच्याकडे जावयाचें साफ नाकारले. अर्थातच ती ज्याच्याकडे गेली वारा वपें राहात आली, त्या तिच्या भावानेही तिच्या म्हणण्याचा प्रथम पाठपुरावा करून बहुतेक धुच्च सरकारो अधिकाऱ्यांचाही, खुसग्याची घनीण बहिवाटीप्रमाणे जी ठरलेलीच होती त्या विभावतीलाच, पूर्ण पाठिंबा मिळविला.

आपल्या धर्मपत्नीनेच आपणास ठग ठरविलेले ऐकताच राजकुवरास पराकाष्ठेचें दुःख झालें. ‘तिला बंधव्यातच आनंद वाटतो तर तिच्या मुखात माती का काढया आणि हें प्रकरण पुढे कोर्टांत आणून आपल्याच अशा अत्यंत लज्जास्पद दुर्लोकिकाचा डोंगोरा जगभर का पिटा ?’ असें घोलून तो स्वस्थ राहिला. पण त्याच्या बहिर्गोने आणि आजोने जागा करून आपला वारसा तू मिद्ध केलाच पाहिजेस, भक्ता अगदी हट्ट धरला. तेव्हा सन १९३० च्या ऐप्रिल महिन्यात राजकुवर रामेंद्र नारायण ह्याने कोर्टांत सस्यानावर आपलाच अधिकार असल्याचा दावा आणला.

जगातील अजकक अत्यंत मानगडोवा, चमत्काराचा आणि लांढीचा खटला

खटला कोर्टांत चालू होताच त्याकडे सहस्राधिश लोकांचें लक्ष वेधून गेले. हा खटला अकदर सहा वर्षे चालला होता. विभावतीने सरकारांत सांगितलें की, ‘हा गोसाव्याचो मृदा माझ्या पतीचो कोणच्याही प्रकरणी जुळत नाही. माझ्या पतीचें शव माझ्यासमक्ष जाळण्यांत आलें, दुसरें कोणाचे तरी शव आम्ही जाळले हे साफ पोंटे ! हा मनुष्य पञ्चावातोल ओगळा गावचा निवासी असून घरमदस मावाच्या नागा संव्यागाचा जिव्य आहे, ह्या लोकानी हा सारा कपटव्यूह रचलेला

खोटे पाडणें आणि तेंही मोठमोठे सरकारी अधिकारी, स्वतःचेच अनेक नातेवाजीक आणि शिष्टजन राणी विभावतीच्या वतीने गपयेवर सांगत असताना की हा मनुष्य ठग आहे - राजकुवर नव्हे ! असा बलवत्तर पुरावा. हाणून पाडणें रामेंद्र कुमाराला 'फारच दुष्ट गेले असल्यास काही नवल नाही. मागुळेच अजय पक्षांच्या वतीने मिळून या खटल्यात अकंदर पंधरासे साक्षीदार आले, दोन हजार निवडक निदर्शके (अॅक्झिबिट्स), दीडसे निवडक छायाचित्रे दाखविण्यात आली. या खटल्यात शेवटी 'शेवटी लोकांचें अितके लक्ष वेधलें की 'भोवाल दैनिक' नावाचें अेक विशेष वृत्त-पत्र प्रसिद्ध होअून तें अदीच बरें चाललें ! !

राजकुवर ते हेच, हें ठरविताना आनुवंशविज्ञानाचे अनेक चमत्कृतिजनक पुरावे जे पुढे आले, त्याची काही कल्पना येण्यामागी आणि सामान्यतःही ती माहिती अपयुक्त म्हणून, काही अुदाहरणें देत आहे.

राजकुवराच्या 'मृत्यू'पूर्वीच्या जोडघांचा अेक जोड प्रतिवादीनेच पुढे आणला त्यावरून राजकुवराच्या पायांची अेक विशिष्ट ठेवण होती, ती ह्या 'ठगा'च्या पायाची नाही, हा विभावतीचा पक्ष. पण तो जोडा निरोक्षिता वादीच्या पायाची तीच ठेवण नि तो जोडा त्याच्या पायास तंतोतत जुळतो अें सिद्ध आले !

पूर्वीच्या फोटोंत राजकुवराची अुजव्या हाताचीं थोडें असमान लांबीचीं, पण डाव्या हाताची समान दिसत. हा विशेष 'ठगा'च्या बोटातही संतोतत आढळतो. अें छायाचित्रणतज्ञ (फोटोग्रॅफिक स्पेशियलिस्ट) मि. बिटरटर्न ह्यांनी दाखविलें आणि रामेंद्र नारायण ते हेच अें मत दिलें.

याहूनही आश्चर्यकारक पुरावा म्हणजे हा की, कै. राजेंद्र नारायण, त्याची वहीण कृपामयी, त्यांची मुलगी ज्यांतिमयी आणि त्याचा वडील नि धाकटा मुलगा याच्या सर्वांच्या घोटघावरील कातडें जाड, रड्ड आणि सुरकुतलेले अेसे. कर्नल मॅकजिल ह्याअिस्ट ह्यांनी सांगितलें की, हा आनुवंशिक रोग असतो. आणि परीक्षेत त्या कुटुंबातील ह्या रोगाचा ठसा 'ठग' (तोतया) म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या त्या मघत्या मुलाच्या, वादी रामेंद्र नारायण याच्याही घोटघावर जसाचा तसाच अुमटलेला आहे ! अर्थात् तेच रामेंद्र नारायण सरे राजकुवर होत !

मान्या न्यायालयास चकित करून सोडणारा आणखी अेक पुरावा पुढे आला, विभावतीनेच 'मृत' राजकुवराचीं काही छायाचित्रें पुराव्यात दाखल वेली होती. ती वारकांनी पाहता, प्रसिद्ध छायाचित्रक (फोटोग्राफर) श्रीमुन गागोली ह्यांनी न्यायाधीशास दाखविलें की, त्या प्रत्येक छायाचित्रात डोळ्याच्या पापणीसाली अेक प्रकाशबिंदु आढळतो. हा प्रकाशबिंदु येण्याचे अेकच कारण अेसे असलें पाहिजे की, त्या ठिकाणी राजकुवराच्या तोंडावर बरहीतरी धारोरिक वंशिशिष्ट अगलें पाहिजे. त्याप्रमाणे वादी रामेंद्र नारायणाची मुद्रा न्यायाळता अगदी त्याच ठिकाणी पापणी-

पाशी अेका तिळासारखी अेक मासाची पुटकुळी नित्याची जुठलेली आढळली । प्रत्येक छायाचित्रणतज्ज्ञाने (फोटोस्पेशियलिस्ट) हा पुरावा असडनीय असाच मानला

बारा वर्षे अेखाद्या प्रचल मानसिक धक्क्यासरशी, पूर्वस्मृति सवस्वी विलोपणे आणि नंतर ती हळुहळू पुन्हा जागणे ह शक्य नाही, अस काही मानसविज्ञात्यांनी सांगितलं, तर जुलट काही प्रख्यात मानसविज्ञानतज्ज्ञानी ती पटना शक्य आहे अस शपथेवर प्रतिपादिलं ।।

असा अत्यंत किचकट नि अत्यंत विस्तृत नि विविध पुराव्यांची छाननी होऊन शेवटी जज्ज श्री पन्नालालजी मानी २४ ऑगस्ट १९३६ ला या अभूतपूर्व खटल्याचा निषाल दिला की, बादी हे उग नसून, तोतया नसून राजकुंवर रामद्र नारायण ते हेच होत ।।

या निकालासरशी भोवाळ संस्थानच्या प्रजाजनांमध्ये तुमुल हर्षाची अेकच लाट ठुसळली । घरोघर दीपोत्सव झाला । शेकडो बृद्ध तरुण स्त्री-पुरुषांच्या डोंळघातून घरोघरी आनंदाच्या अश्रुधारा वाहू लागल्या ।

न्यायाधीशाने विभावतीविषयी त्रिदिने की, द्वायलीभाने आणि वैधव्याच्या स्थितीत सब अुत्पन्नावर तिचीच अत्राधित चाललेला सत्ता सोडण्याच तिच्या जिवावर येत असल्यामुळे या स्त्रीनं जाणूनवृणून आपला पति हा ठग आहे, तोतया आहे असा पागाथा केला या दुष्कर्मास तिला तिच्या कुटुंब भावानेच जुधुवत केव अमून त्याला शाहाभ्यक्त असणाऱ्या चाडळचोपडीनेच हा अधम कट बारा वर्षांपूर्वीच प्रथमपासून रचला होता त्या गाबाच्या हातीच नि घरीच विभावतादेवी असल्याने त्याला नि त्याच्या साम्यालाग्याना तिच्या अुत्पन्नावर जे राजवंशक भोगता येवी, त सोडण्याच त्याच्या जिवावर आले आणि म्हणूनच त्यानी हा मारा अधम अुपदव्याप केला

या सहा वर्षे चाललेल्या खटल्याचा लक्षावधि ह्पयाचा व्यय राजकुंवराच्या भगिनीनेच प्रभुसत केला हाता पण आता तिन्या पक्षाचा जय झाल्याने आणि संस्थानची सत्ता राजकुंवर रामद्र नारायण याच्याच हाती आल्याने तिला त्या व्ययाचे वा कष्टाचं झालेलं दु खच आनंदप्रद होत आहे । बरंय फलेन हि पुननवता मिघत्ते ।।’

ती संस्थानची राज्यलक्ष्मीच नव्ह तर ती पत्नीस भेग —चितेवर जळला— म्हणून टरवू पाहणारी विभावतीही त्याच पतीच्या हाती आज पुन्हा निदान नैर्बधिक अधिकारान तरी पत्नी म्हणून सोपविळी गेली आहे ।।। किती विजोड जोड हा ।।

१२. अंगरख्याला माणसें-वेतणारा शिंपी

माणसाच्या अंगास जुळेल असा अंगरखा वेतणारे शिंपी आपणा सर्वांच्या चांगल्या परिचयाचे आहेतच. माणूस अंध असले तर अंगरखा लाव होजील जितके कापड फाडून त्या माणसाच्या छातीचा घेर जितका रुंद असेल तितका अंगरख्याचाही घेर रंद घेऊन आणि ज्या माणसाला अंगरखा शिवायचा असले त्याच्या हाताच्या लांबीप्रमाणे अंगरख्याच्या बाह्या लांब वा आखूड अशा बाबून, अकंदरीत त्या माणसाला ठीकठाक बसेल असा अंगरखा शिंपी वेततात; मनुष्याच्या आकाराप्रमाणे अंगरखा मोठा वा लहान कापतात.

पण अंगाला जुळेल असा अंगरखा न कापता अंगरख्याला जुळेल असें अंगच कापणारा शिंपी कुठही पाहिल्या आहात काय? त्याच्या अंगरख्याचा आकार ठरलेला आहे. तो अंगरख्याचा आकार काही कधीही बदलणारा नाही, जितका घोळ, जितकी लांब बाही, जितकी मोठी मान. त्या ठरलेल्या आकारापेक्षा निराळा अणुमात्र अधिक मोठा किंवा अधिक लहान असा अंगरखा शिंपणे वा घालणे हे त्या जातीच्या शिंप्यांच्या शास्त्रात पाप समजले जाते. प्रत्येक माणसाने अंगरखा म्हटला की, तमाच घातला पाहिजे. अगदी शिव्याचे टाके देखील ठरलेले. ह्या नियमामुळे त्या जातीच्या शिंप्यांच्या दुकानी कोणीही मनुष्य गेला की, ते शिंपी त्या मनुष्याच्या अंगाप्रमाणे अंगरख्याचे कापड फाडीत नाहीत, तर त्यांच्या त्या ठराविक अंगरख्याप्रमाणे त्या माणसाचे अंग घेऊन घेतात. त्या अंगरख्यापेक्षा माणूस लहान असेल तर त्याने अंगरख्याजितके मोठे होजील असा मनुष्य आला तर? तरी देखील शिंप्याची ही जात अंगरख्याच्या त्या ठराविक प्रमाणापेक्षा अधिक मोठ्या आकाराचा अंगरखा वेतणार नाही, ठराविक प्रमाणाहून जास्त कापड कापणार नाही, तर अंगरख्यास अंग नेहून घेजील. अंगरख्याची बाही शास्त्राप्रमाणे जितकी लांब असावी म्हणून त्याचा पूर्वापार जातिनियम आहे त्या बाहीहून जास्त लांबीचा

देणे म्हणजे हे शिपी येव' अधार्मिक कृत्य समजतात अेव ठराविक प्रकारच्या कापडाचा तो ठराविक साऱ्याचा अगरखा घालून माणसाने अत्यंत थड अशा अंतरधुवावर असो किंवा अत्यंत अुष्ण अशा सहारा घालवटाच्या आसपामने प्रदेशात असो, राहिल पाहिजे जरत त्याम करवत नसेल तर त्याहूनही अुत्तम माग म्हणजे त्या कापडाचा अगरखाच वापरणारे धार्मिक लोक ज्या गावात वसत आले त्या गावाच्या बाहेर वाही झाल तरी जाअूच नय गावात भोक मागण्याचा प्रसंग आला आणि बाहेर कुठे जरी सोन्याच्या खाणीत फुवट सोन पुवापची सोय असली तरी त्याने त्या सोयीसाठी आपल्या गावची अटक ओलाढता कामा नये कारण न जाणो तिकडे तो अगरखा बदलण्याचा मोह पडायचा ।

ह्या शिपीधर्माचा आणखी अेक महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे तो हा की, मनुष्य ापी की पुण्यवान, थोर की हलबट, अुच्च की नीच ह त्या मनुष्याच्या अगच्या गावगुणाने ठराविक पासड आहे तर तो मनुष्य ह्या ठराविक प्रकारच्या लावी-दीचा ह्या धार्मिक अगरखा घालता की आपल्या अगास येतील नि बदलत्या आयुमानास जुळत असे भिन्न आकारप्रकारचे अगरखे बदलीत राहतो ह्यावरून तो धार्मिक वा अधार्मिक, सात्विक वा तामसी, साधु वा ठग आहे ते ठराविक पाहिजे तर तो अगरखे अगास बत्ताल तर तो हक्क असल्या पाहिजे, जर तो आपणें ग त्या सात्त्विक अगरखास वेतील तरण तो थोर होय, साधु होय, धार्मिक होय।

असा या शिपीधर्माच्या शिपीमंडळीस त्याच्या अगरखास आपली अग वेतू देणारी माणस तरी, गिहात्रिक तरी कसची मिळणार? असे जर आपणास वाटल तर ती चूक ठरेल कारण ह्या ठराविक अगरखावाचत दुसऱ्या प्रकारच्या अगरख्यास मनुष्य वेवळ आपल्या अगच्या आवीरुदीच्या वा आयुमानाच्या सायी गैरसोयीच्या बदलत्या आवश्यकतेप्रमाणे वापरील तो माणूस थोर अशा नरवाड 'सावम' पडेल असा आप दणारी अेक पोधी ह्या शिपी जातीच्यापाशी आहे आणि ती पोधी णण्या मनुष्याने लिहिलेली नसून प्रत्यक्ष आश्वराने स्वतःच्या चानूने स्वतःचा वोरू तामून त्या स्वतःच्या लक्षणान स्वतः लिहिलेली आहे अशी मुसलमानाची निष्ठा आहे म्हणजे हिंदूच्या वेदाला ज्या अर्थी हिंदू अ्रति' म्हणतात त्याच अर्थी 'कुराण' हा मुसलमानाचा अ्रति आहे यास्तवच त्यात दिलेले वारीक सारीक आचारदेखील त्रिकालाबाधित म्हणून मानले जाऊ लागले अतकच ाढे तर महमद पैगवराच्या मृत्यूनंतर त्याचा धा शवयाचा जो अगरखा असे ता देखाल त्याच्या राजदंडाप्रमाणेच मुसलमाना धमपाटाच्या आणि राज-पीठाच्या अध्पत्त्वाच अेक प्रतीक—न बदलता यणारे दिव्य चिह्न—समजते गल महमदमहाशयाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या गादीचा धनी आणि मुसलमानाचा सर्वोच्च धर्माध्यक्ष म्हणून जो झाला त्यास खलिफा म्हणत आणि खलिफासच काय तो

महमद पंगवराचा पवित्र अंगरखा घालण्याचा अधिकार असे खलिफाच्या पदवी-साठी अनेक जिच्छुक असे राहत, लढत, परस्परांच्या हजारो सैनिकांच्या कत्तली करीत, मुसलमान मुसलमानांच्या रवताचे या यादवीत पाजून पाडोत आणि अनेकां वेळी निरनिराळ्या भागात तीन तीन निरनिराळे प्रवळ सेनापति स्वतःच खरा खलिफा तो मोच म्हणून म्हणवीत राख्य करीत त्यात वगदादच्या ओमेयेड खलिफाचा वश मोठा प्रवळ निघाला. महमदाचा राजदंड, धर्मदंड नि हा पवित्र अंगरखा त्याच्याच हानी असे

ह्या वगदादच्या खलिफात काही खलिफा मोठे प्रवळ आणि साधुशील असे निपजले ते महमदाचा हा पवित्र अंगरखा धर्मोपदेशाच्या वेळी घालीत

जो खलिफापदास योग्य ठरेल किंवा ते पद छिनावून घेण्याजितका प्रवळ ठरेल त्याला खलिफा होताच अंगरखा घालण्याला अधिकार येथी पण शाबड्या धर्मभावनेची शेवटी जी विकृति होत जाते तीच मनुष्यस्वभावानुसार मुसलमानातही होत जाऊन जो पूज्य खलिफा असेल त्याच्या अंगात हा पवित्र अंगरखा असतो हें पाहता पाहता हा पवित्र अंगरखा ज्याच्या अंगात असतो तो खलिफासारखा पूज्य होय अशी वृत्ति बोकळली !

आपल्या अिकडे पूज्य सन्यासी असता, तो भगवी कफनी घालतो, हें पाहता पाहता ज्याच्या अंगावर भगवी कफनी दिसते तो सन्याशासारखाच सहजपत्या पूज्य वाटू लागला आणि भगवी कफनी पाहिली की सन्यासी म्हणून चारानाही सन्मान नि भिक्षा मिळविणे अगदी सोपे होऊन वसले तरीच हीही गोष्ट

असा बुद्धिहीन धर्मभोळेपणाची शेवटी त्याच वगदादच्या मुसलमानांनी राजधानीत अतिकी पराकाष्ठा झाली की, खलिफाचा हा अंगरखाच जवळजवळ खलिफा होऊन वसला ! खलिफापदाला योग्य ते गुण त्या ध्यवर्तीत असोत वा नसोत, तिच्या अंगावर हा पवित्र अंगरखा आहे का ? असल्यास तो खलिफा ! दुबळ्या खुळ्या अनुयायांचे पुढारीही दुबळे खुळे असेच निपजतात ओमेयेड खलिफांचीही तशीच अवनति झाली खलिफापदावर विशिष्ट ध्यक्ति येथू लागल्या पण बाह्य आचाराच्या पोवळ मुखवट्यालाच जिथे मुक्त म्हणून समजले जाथू लागले तिथे मुखवटा ठेवता सभाळता का पुरे होथी असाच पडत्या काळी या पवित्र अंगरखाची मोठ्या नमती वेल्या ! युद्धाहरणाच, या ओमेयेड वशातीत या पडत्या काळचा खलिफा दुसरा वालिद याचीच गाष्ट पहा ! /

ह्या खलिफा वालिदला, मुसलमानांनी साम्राज्याचा मग्राट नि अवध्या जगाचा धर्माध्यक्ष, 'शुक्राचाय' ह्या नात्याने राजधानीतील भव्य मशिदीत प्रापना घातवायची असे, त्या गमारभाभाडी पायचे असता असा वेळी त्याला आळता आला यास्तव त्याने आपल्या असा सुंदर रमणीय आपल्या खलिफापदाचे मुख्य

प्रतीक असा तो 'पवित्र' अगरखा घालून प्रायनेचे पीरोहित्य करण्यास धाडली ! । अवघ्या मुसलमानी साम्राज्याच्या बत्तीने मुसलमानी धर्माचा खलिफा म्हणून तिने प्रार्थना चालविली आणि खलिफाच्या त्या पवित्र वेप्याचा तो अधिवार खलिफा-प्रमाणेच समजून त्या रमणीची ती प्रायना खलिफाच्या प्रायनप्रमाणेच त्या घमनिष्ठ अनुयायींनी अनुवादिली । । व्यक्ति कोणीही नवीही असो—तो मुख्य खलिफा नव्ह, मुख्य खलिफा म्हणजे तो खिाफतीचा पवित्र अगरखा ।

पुढे अनव जुगदाजी होत होत अरबी मुसलमानांची सत्ता आपसातोल हाणा-मारीत अतकी दुपंड झाली वी, बगदादच्या खलिफाच्या वाड्यात पगारी तुक मूळचे मुसलमानी धर्माचे अनुयायी नसून ते आपल्या शीर्षाच्या बळावर ह्या मुसल-मानी खिाफतीचे सत्तेस खावून टाकीत आले होते खलिफा त्याच्या हातातले बाहुलं हागे कोणाम गादीवर बसवावे, कोणास ाढाव ते ह्या भाडोत्री तुकी सैन्याचे सरदार ठरवत । असा असा प्रयत्न तुक सेनापतीचे प्राबल्य असता आदासाजीड खलिफा वासिक हा वारला मरणाच्या आधी आपला वारस सांगण्याचा अधिवार खलिफाकडे अने त्याप्रमाणे त्या खलिफा वासिकने मरणाच्या आधी सांगितले की, 'माझ्या मागे माझा मुलगा खलिफा व्हावा ।'

ती रीतच होती मुसलमानी समाजाने खलिफाची आज्ञा शिरोधार्य नव्हत म्हणजे, 'तें मूळच खलिफा करावयाच ।'

पण त त्या तुक सेनापतीस जिव्हा नव्हते त्याला त्याच्या पुढ्यातील असा खलिफावशीयास खलिफा बनवावयाचे होणे न वर कारण न सांगता तो अिनवच म्हणाला, 'छट खलिफाचा मुलगा ते मूल खलिफा होण्यास अयोग्य आहे । ।'

'का अयोग्य ?'

खलिफाच्या आज्ञेला लाथाडून दुसरा मनुष्य खलिफा करण्यास त्या मुसल-मानांच्या धर्मभावनास पटेल अस काहीतरी कारण सांगणे भाग होत दुर सना-पतीस आपल्या मनातून कारण सांगता येथोना कारण त धार्मिक कारण— 'सनातनी' कारण नव्हत वरतो मुलगा लहान आहे म्हणून खलिफापदास शोभेना दुसरा कोणी पराक्रमी वा साधुशील पुरुष हवा ह कारणहा अपस्तुत हात कारण पराक्रमाच्या दुष्टीने व्यक्ति योग्य की अयोग्य हा प्रश्न त्या मुसलमानी बहुजनाचा मुळी नव्हताच ते बहुतेक त्या धर्मभोळ्या सनातनी शिपी जात चेच लाव । व्यक्ति नवी असो—तो याम्यतचा ठराविक जुनाट मुख्यत्वा तिने घातलेला आहे ना ? येवढाच त्याचाही प्रश्न असणार । खलिफा मागेले तो त्याचा अंतराधिवारी हा धूमदडक त्याप्रमाणे तो मुलगाच खलिफा व्हावयास योग्य गण ता अयोग्य का म्हणावा ?

केवळ धर्मभोळेपणाच्याच आरोपाची अडचण असल्याने त्या घूर्त तुकं सेनापतीने धर्मभोळेपणालाच तंतोतंत पटेल असे, त्या मुलाची अयोग्यता निविवादपणे सिद्ध करणारं कारण सांगितलं.

तो तुकं सेनापति म्हणाला, 'जरी खलिफाने मरताना त्या आपल्या मुलास खलिफा करण्य़ास सांगितलं असलं तरी तो त्या खलिफापदास अयोग्य आहे. कारण, तो अतिका लहान आहे की, खलिफा होण्यास जो अंक मुख्य संस्कार करावा लागतो तोच त्यास करता येणार नाही. खलिफास जो अवश्यमेव घातलाच पाहिजे वं पवित्र अंगरखाच मुळी त्या मुलाच्या अंगास येत नाही. तो अंगरखा नि तो धर्मदंड त्यास नेणार नाही, फार मोठा होईल. यास्तव तो मुलगा खलिफापदास अयोग्य. तो अंगरखा ज्याच्या अंगान होईल नि तो धर्मदंड ज्यास नेपेल असा माणूस खलिफा हवा !'

'सनातनी' जातीच्या शिषीशास्त्रास तो शास्त्रनिर्णय अगदी धरून होता. खलिफापदास रोभेल असा योग्य पुरुष कोण ! खलिफापदाचा तो जुनाट, पवित्र अंगरखा ज्याच्या अंगास होईल तो ! त्याप्रमाणे त्यांना तो अंगरखा ज्याच्या अंगास होईल असा खलिफा नेमला ! अंगरख्यास माणूस बेतणारा शिषी असावा तर असा !'

—१९३४

✱ ✱ ✱

समाजचित्रं

१. बाळंतीण

तो गाव दहावारा हजार हिंदु वस्तीचा. अेक पडवीसारखी धर्मशाळाही बोंडनि बांधलेली गावच्या मध्यवस्तीपुढील वाटेच्या टोकास होती. आज त्या धर्म-शाळेपाशी पाचपंचवीस लोक जमून हें करताहेत तरी काय, असे वाटेने जाताना स्वतःशी पुढपुढत, श्री. गोदास मुखे तिकडे बळले. पहातात तो अेक मरतुकडी, घाटबुकार ति बीण संपलेली अेक जखड गाय तिथे मटवन् वसलेली आहे आणि जमलेले ते दहापांच लोक अेकमेकास विचारीत आहेत, 'मारलें ? कोडे ? कुणी ? गायीला छडी मारली ? '

गायीला छडी मारली हे शब्द ऐकताच गोदास मुखे त्या लोकांस हाताने डकलीत अेकदम गायीजवळ गेले. त्यांना पाहताच अेका मुलाने सांगितलें की, 'ही जखड गाय दोन चार दिवस सध्याकाळी येथे वसलेली असते. शेजारच्या अेका काम करणाऱ्या मनुष्याने वाटेत आली म्हणून तिला माझ्या समक्ष छडी मारली. मी ओरडलो नाही-नाहीतर तो मला मारता. पण तिला वाटेतून उठवून तो गेला, तेव्हा मी या दोघाचीया जात्यायेत्यांस तें सांगितले. हें पहा अभे मारलें ! ' असें म्हणून त्याने गायीच्या पाठीकडे बोट दाखविलें. पण तिथे बळबीळ काही दिसत नव्हता. गोदाम मुखे अगदी मोठमोठ्याने बोलण्याच्या आवेशात येवून मुलास फट-कारून लागले; 'धूप भिड्या ! गोमातेला छडीने मारणाऱ्या त्या भाणसाचा तू निरच्छेद का केला नाहीस ? गाय वाटेत येउन वसली होती. तर भाणसाने वाट

घाटलें. नि आपलें प्रचारकार्य प्रस्ताविण्यास हें प्रत्यक्ष मुदाहरण त्या गावी चांगलेंच अपयोगी पडेल अशीही अटकळ त्यांनी बांधली. लगेच त्या गावीम ब्रुडवून त्यांनी अेक दावे तिच्या गळपात बांधलें नि तें धरून अेक गोसेवागीत म्हणत त्या घोळक्यासह ते रस्त्याने चालले.

जें त्याचें मूळचें नांव गोपाळराव, ते त्या गोरक्षणसंस्थेत ते होते तोंवर वापरीत असत. पण त्या संस्थेतून ते जेव्हा कुटून निघाले तेव्हा त्या संस्थेविषयी त्यांनी जे आक्षेप आणले त्यात हाही अेक आक्षेप होता की, कोणच्याही हिंदु संस्थेने गोरक्षण संस्था म्हणविणें म्हणजे हिंदुधर्मास बलंक लावणें होय. कारण गाय ही हिंदूंची देवता. तिचें पूजन, रोदन, भजन करणे हें हिंदूचें वर्तव्य ! पण स्वतःच गोरक्षणकर्ता म्हणवणें म्हणजे देवतेचें रक्षण मनुष्य करतो, असा विपरीत प्रकटवून त्या देवतेची थोरवी नि दाखित मनुष्याहूनही कमी लेखणे होय त्या देवतेची ती निंदा होय ! गाय ही देवता, मनुष्य तिचें रक्षण करणारा, ति पालन करणारा, तिच्याहून कोणी महादेव आहे कीं काय ? मनुष्याने 'मी गायी सेवा करतो' असे म्हणणें सोभेल; 'गायीचें रक्षण करतो' असे म्हणणें म्हणजे हें दुर्बलें नि भक्त नयळ असें म्हणण्यासारखें होतें. यासाठी सान्या गोविषयक हिं संस्थांनी गोरक्षणसंस्था हें नाव टाकून गोपूजक वा गोसेवक संस्था असें म्हणा आणि भूत्येक कार्यकार्याने स्वतःस गोदास, गोभक्त, गोरज अित्यादि गात्री थोरवी व्यक्तीविणारी नावे घ्यावी. गोपाळ हे नांव श्रीकृष्णास सोमलें, कारण ते गोदेवतेहूनही थोड असा जो जगाचा पालक त्या परमेश्वराचाच अवतार होत पण मनुष्याने स्वतःस गोदेवीचे, या 'विश्वजननी' चे पालक वा रक्षक म्हणवून घेणें म्हणजे काय ? अमें सावेष्ट प्रतिपादीत गोपाळराव सुखे यांनी भरसमेत आप

देखील मिळाला - गाओहून गाय झालेल्या मलातर मिळेलच मिळेल ! अशी योग्य अटकळ बांधून त्या गाओची मिरवणूक चालली असता लटपटत्या पायानी ती आसनप्रसवा स्त्री, बुवा थोड रस्त्याच्या वडेस झालेल पाहताच त्याच्यापुढे पदर पसरून झुभी राहिली

‘मी चार दिवसाची भुकी ! वाळतपणास टेबल आहे ! मला दोन पैसे-’

तिचे त वाक्य पुरे होण्याच्या आधीच बुवा चवताळते

‘भिकारडे ह्या गोमातेच्या भुकेलाच पुरेस पैसे जमत नाहीत तिचे स माणमासारखे माणूस—जा कावाडकट वर नि पोट भर ! गाओच्या ताडचा घास हिसडून स्वतःच्या पोटाची खळगी भरण्यास तुला लाज वाटत नाही ? माणुसका आहे, की नाही तुला ? अहो आपल्या देशाचे कोटधवधि रुपय ह्या अैदी भिकार्यास पोसण्यास मातीन मिळतात आणि या विचार्या जखड गोमाता भुकेने तडफडत राहतात ’

अितवपात बुवाच्या कानाशी ऐकाने त्या स्त्रीच्या पोटाकडे वाट दाखवून आगळी वेली त्यासरशी सारिंक सतापाने अमळून बुवा ओरडते,

‘हसना तिला ! असे काय ? काळताडी !’ असे हातवारे करीत लोव गात तलेल्या पदाच्या पालुपदाची वेळ आलेली पाहून बुवाने आपल्या अुच व धोग्या आवाजाशीही त्या पालुपदात भर टाकली

‘गाओला याच भिक्षा ! हा हिंदुधर्म रक्षा ॥’

दोघाचीघानी तेवढपात त्या बाओची चेष्टाही चालबिनी पण अितमयात रामभाभू वर तेथे आल आणि लावाम तस न करण्याविषयी मागून बाओस प्राश्नासीत विचार लागले, ‘तू कुठली बाओ ! सासरमाहेरच नोणो नाही का तुला ? रामभाभू तिच्याशी हं विचारतात न विचारतात ताच त्याच्या दहापाच लेह्यानी त्याचा हात ओढात अेकच गोगाट केला, ‘हू ! हू ! रामभाभू तिच्याशी माय बोल्ता ? तुमच्यासारख्या प्रतिष्ठित माणसावर नसत निटाल थओल घडे

‘पण मग घरच्या मुलालेकराना तादूळ वशाचे नेऊ दादा ! खातील काय ती आज ?’

‘आणि ही गोमाता काय खातील ! गोदेवीच्या नावे लेकराना अुपास करू देत आजची रात्र ! स्वर्गात तुला कामघेनु मिळेल !’ बुवानी समाधान केले

‘वधता काय ? ध्या तो भारा तिचा !’ असे म्हणत दोघे तिचे भारा ओढू लागले तेव्हा तिला आपला बचाव करण्याची शेवटची मुक्ति सुचून ती म्हणाली, ‘हा, हा ! मी म्हारीण ! विटाळाल ! दूर व्हा !’

तो तिच्या अटकळीचा परिणाम जगदी अलट झाला झोवून भारा ओढणारे ते लोक चेकाळले आणि तिच्या तोडात देऊन ओरडले, ‘तुझी पहिल्याने दातसीळ बसली होती काय ? चाडाळणी ! विटाळ झाला ना आम्हाला !’

तिला सोडविण्यास रामभाऊ धावत आले समाजाम गाजारून म्हणाले, ‘त्या गायीसारख्या अेका पसूला मघाचे कुरवाळता आहा ~ आणि महार नाणूस असता, त्याचा विटाळ मानता ? हो काय भूतदया की धर्म ?’

ह अंकताच बुवा चिडले, ‘अहो दोडनहाणे, गामीला पशु म्हणताना तुमची जिन्हा मडत कशी नाही ? काय पशु अमली तरी देव विरबग्यापी, पशूत नाही

पण बुद्धिवादी (Rationalist) तरुण वकील आजीच्या भिडेन त्याने गोदास-
बुवाना घरीच अंतरविले हात दाराशी मिरवणूक येताच बुवानी वकिलास आज्ञा
सोडली की, त्या गायीला त्यानी घरी पाळावी वकील हसून म्हणाले, 'अहो,
आमच्या घरास गोठा नाही, अगम नाही, तुम्हा गोमेवकाना बगल्यात अंतरविलें
तेथेच गायीला बाघतो पाहिजे तर त्या गायीला चाड गवन घेऊन देतो—त्या मोकळ्या
मंदानातील डाडाला बाघीत जा हव तर !

अितक्यात त्याचो आधी बाहेर आलो बुवानी क्या सांगतान मुलावर
रगावलो नि म्हणाली, 'घराशी चालत आगेली लक्ष्मी विन्मुख दवडायची ?
आजचा रात्र तरी घरीच बाघायची तिला ! या आसरीवर —अगदी घरात बाघा,
बुबला त्या बैठकी ! तुज्जी वकिली बगल्यात, सार्ली सत्ता मार्जी बाजीच्या
आज्ञेसरशा वकील हसून चूप अुभे राहिल

गायीला बर आणला, गाद्या, बैठती, खुर्च्या काढून ओटीचा गाठा केला,
'आजीनी घरातून ताम्हनात आरती आणली त्या मळमातीने बरबटलेल्या गायीस
छदकुक् लावून, फुल वाहून ओवाळून सतापून वकिलास म्हणाल्या, 'ततीम कोटी
जाची पूजा ऐकनच करायची तर चाळ गायीची पूजा करावी !'

बुवा उरीच गोमबक ठेवपात म्हणाले, 'सबाभूती परमेश्वर आहे ! ही
आमच्या हिंदुधर्माची अतुपुदार दिनवण अगी बाणण्यापाठाच पाहिलीत ना गापूजा
हेंच बस अुकुष्ट साधन आहे त ? पशु नि माणूम ह्याच आर्पण ! भूतदयची
रिमिमा !'

सवध त्या बाजीशी ? ' असे म्हणून रामभाऊची पाठ फिरताच कुटाळकी करण्यास सोडू नये !

रामभाऊ स्वतः भाड्याच्या घरी राहत. त्यानी त्या वाटलेल्या बाजीस वीणाच्यातरी घरी आणण्याचा योजलेला वेत बैकताच आभाळूच सवध राहावे म्हणून घरघन्याने सांगितले, 'बाघीच तुम्ही महारास शिवून येऊन घराने विटाळ कालविना म्हणून कागाळ्या होतात आता मुमलमानाचे छाललेल्या त्या भटक्या बाजीची व्याद जर आणणार असाल, तर घर सोडून चालते व्हावे लागेल बाहेर नाय नगा नाच घालायचा तो घाला, बाग्यात गुपद्वार नको ! '

रामभाऊ म्हणाले, 'मी आणीत नाही त्या बाजीस वळेवळे तुमच्या घरी पण ती गाय पाळावयास मागत होता तीही भटकीच नव्हेती का ? मुमलमानाच्या हातचे तीही खाओच ना ? '

'पण तो पशु होता, पशुघर्म तो '

'हाय हाय ! तर मग हे समजत असूनही त्या पशूस गोठघात ठेवता, सोवळ्याने पूजता, तिचे गोमूत्र पिऊन तिला पचयानाचे गोम्रास स्वहस्तो पालता ! मग ही हिंदु बाजी तर माणूस, मूल मराठ्याचे, माणसाचा जीव तो, त्याला मुमलमानाच्या हातून सोडवून हिंदूने घरी आणून दोन घास - ' ' रामभाऊनी बावप पुरे करण्याच्या बाघीच घरघन्यानी त्याचे तोंड बंद केले

'पूर्वीचे ऋषि गाढव नि तुम्ही शहाणे ! कुठे ती कुलटा नि ते विनवारीची कारटे, कुठे ते महारडे आणि कुठे ती विश्वजननी पवित्र गायत्री गोमाता ! होजू धा मुसलमान तिला ! असा कुलटा मुसलमानात गेलेल्याच चव्या ! '

'असाच हिंदूतून हिंसटलेल्या स्त्रियाच्या पोटी हिंदूचे कट्टर शत्रु जन्मले ! आणि हे मूल ? मुसलमान होनाच अठरा वर्षांच्या आत ह्याच गायत्रीस मारणारा

देखील पळवून आणता येतील, याचा बट करीत होत्या आपल्या गोपातदेखील वेळी तिला लपवून ठेवू म्हणून आपण होऊन त्या बटास पाईवीत होत्या.

तिबडे त्या धर्मशाळेत तो मुसलमान भगी, रामभाऊनी अन्न दिले त्याची गुणगुण कळली म्हणून लगेच सध्यानाळ होते न होते तो तिथे आला बायीने माहिती सांगताच ते पोर हिमकू लागला. बायी ओरडू लागली अकदोन करता- करता बीसपचवीस हिंदु तिथे जमले, पण दूर' त्या मुसलमानाने 'काफरास' काफ- राच्या धर्मास शिष्याची लाखेली बाहिली' त्या बायीस मूल देत नाहीस तर टाक माझी बीजवस्तू' म्हणून दरडावले तिचे चिध्याचे माठीडे नि मुलावरचा लुग- द्याचा तुकडादेखील त्याने हिसवला मूल जघडेवाघडे घेऊन ती बायी कोपन्यात स्फुटून स्फुटून रडत हिंदूकडे बघत होती बी बुणी पुढे यावे' पण कुणी पुढे होओना! मुसलमानाने ते बघडे घेतले, धर्मशाळेसमोर भर वाटेवर त्यास आग लावली आणि कोण तुला बघडा नी खाणे देतो ते बघून घेओन' मी रात्री पुन्हा येओन' त्याला नि तुला ठार करीन' अशा धमक्या देत त्या होळीपाशी ठाण माडून राहिला!

त्या घाटीत ते गोदाभयुवाही थोडा वेळ घुमणे होते त्याच धर्मशाळेसमोर मटमळ बसलेल्या गायीच्या पाठीवर अन्न छडी कुणी मारली ती भंकून त्याचे हृष्य पिळवटले होते, पण ह्या बायीस तो दुष्ट छळताना पाहून त्यानी ह्वा बून न करता 'अमले प्रकार आपरमासारत्या सध्याच्या दृष्टिक्षेपात घेण्याच्या योग्यतेचे नव्हत. अशा भंटीने ते लगेच वाटेने पुढे गेले सकटातून सोडविण्यात ती कुणी जखब गाय थोडीच होती' ती अफ जातिवाह्य हिंदु बाळत बायी, नि तीनचार दिवसाचे विनवारणी मूल!

त्या अना मुसलमानास जाणीव होती की, तो अकटा तिथे असला तरी मुसलमान तितका त्याच्या मागे तिथे असलेल्या प्रत्येक हिंदूसही तोच जाणीव होती. भाणखीही अन्न जाणीव होती की, आपल्यामागे हिंदुसमाज असा नाहीच, आपण सरोसरच अन्नअकटे आहो! तेवढ्यात बितक मात्र कांणी साहस केले, की घाबत जाऊन रामभाऊस ती बातमी दिली, रामभाऊनी पालिसाम दिली आणि अक पोलिस त्या घाटेवर येवाना दुरन दिसताच त्या भगी मिथ्यासाहेबाचा धर्मोन्माद झुगून ते तेथून पाय काढते झाले!

सरीही ह्या बायीस रफ धर्मशाळेत अन्न भित्तिभरही ठेवणे धाक्याचे आहे असे रामभाऊना वाटले पण तिला नेणार कुठे? गावात कोणी गोठामुद्दा देओना! म्हणून त्यानी रत्नागिरी हिंदुसभेम तार केली

पण रात्री मध्यतरी हलवून तिगा लगेच कुठे ठेवायची? ते तरण वकील रामभाऊचे नहकारी त्यानाच शेवटी रामभाऊनी अगदी गळ घातली, त्याची आधी, किनी दयाळू देवळसी गोमक्त वृद्ध आओ! त्या दोन गायींची देखील त्या

मिशनविशनच्या जाळघात तर ती फसणार नाही ना? ते तिला पाहण्यास जाण्याचें मनात आणोत, पण त्यांना देखील तें साहस करण्याअितकी धमक मनात येण्यास तीन दिवस लागले. शेवटी समाज काय घाटेल तें म्हणो, तिची चौकशी अेकदा करायचीच, अमें निर्धारून दोन तरुण विद्यार्थी बरोबर येथून ते भरदिवसा अेका दुपारी घर्मशाळेन गेले. बाजीपासी थोडें मिळेंपाके अन्न होतें. त्यानी गोड बोलून तिची माहिती विचारली; तों त्यांना वळलें की. तिला जो अेकच मनुष्य रात्री येथून भेटतो, थोडें अन्न देतो, अेकदोन फाटकी वस्त्रेही ज्याने दिती, तो दुसरा कोणी नसून होता त्या गावचा अेक मुमलमान भगो !

तो काय तिची दया येथून भूतदयेसाठी तें दान देवी? काही अेक प्रतिभूल्य घेतल्याचाचून तो तें घर्मंत्य करी? भुकेल्याला अन्न देणे हें धर्मंत्य तो मानी म्हणून तो अन्न देत नसे, तर काफरास घाटविणें धर्मंत्य होतें अशी त्याची समजूत असल्याने तो तें अन्न त्या बाजीस देवी नि सांगे, 'यय ! तू हिंदु, मुसलमानांचें खातेस; आतां हिंदु राहिली नाहीस ह !' आणि त्या अन्नाचे प्रतिभूल्य म्हणून त्या बाजीस त्याने सांगितले होतें, 'ते मूल मला दिले पाहिजे अ, मो मागताच ? - नाहीतर ठार मारीन ठार N'

रामभाथूना ती हकीकत मागत असताच ती थरथर कापत होती - नाहीतर तो मुमलमान भगो येथून तिला नि त्यांना पण ठार करील ! रामभाथूनी तिला धीर दिला, 'जर तुला आम्ही सर्व साहाय्य दिले तर तू त्या मुसलमानांचें अन्न घेणार नाहीस ना? मूल देणार नाहीस ना? तू हिंदुधर्माच्या रचताबीजाची ना?' तिच्याही अंगी आवेश येत होता, पण झटकन् हताश होवून ती म्हणाली, 'पण आता काय त्यांचें? मो मुमलमानाच्या हातचे म्हाल्ले आहे! कोणता हिंदु मला जाणीत घेतील? माझे मूल विनजात ! तें हिंदु कतें राहील ?'

'राहील ! तो जिता तुला नको. मो रत्नागिरी हिंदुसभेचा या गावचा अेक कार्यकर्ता आहे. आम्ही तुला जातात घेथू प्रत्यही मो तुला अन्न नि मुलास दूध देवीन ! पोलिसांना मांणून त्या मुसलमानास पायबंद घालीन. हे घे थोडे पैसे. अन्न नि दूध आत्ताच घाडून देतो !'

कोण्या हिंदुच्या तोंडून असे शब्द अेकण्याचा तिला पहिलाच प्रसंग ! तिला मुळा मुमलमानाचें खाल्ल्यावर मनुष्य हिंदु राहतो कसा तें पटेना. पण साहाय्य मिळते तें पाहून ती चूप राहिली. रामभाथूच्या पायावर तिने मूल ठेविलें. 'माझा घर्म वाचवणारा तू देवच भेटलाम !' पण मला घर्मशाळेनून प्रथम घरी न्या. नाही तर तो मुसलमान मला खावून टाकील ! न्याल तर तुमच्या शब्दावर विश्वास !'

रामभाथू परत आले थोडें अन्न नि दूध त्यानी तिला पोचविलें ; पण ते नेण्यास त्या मान्या गावात अेकदोन तरुणच काय ते घजले ; बाकी ज्याला रामभाथू विचारीत त्याने त्याने उलट 'घाटया ! लुच्चा ! याचा तर नसेल काही

संबंध त्या बाबीशी ? ' असें म्हणून रामभाऊंची पाठ फिरताच कुटाळकी करग्रस्त सोडून नये !

रामभाऊ स्वतः भाड्याच्या घरी राहत. त्यांनी त्या वाटलेल्या बाबीस कोणाच्यातरी घरी आणण्याचा योजलेला वेत बैकताच आगाभूच सावध राहावे म्हणून घरधन्याने सांगितलें, 'बाधीच तुम्ही महारास शिवून येऊन घरात विटाळ कालविता म्हणून कागाळचा होतात. आता मुसलमानाचें खाल्लेल्या त्या भटक्या बाबीची व्याव जर आणणार असाळ, तर घर सोडून चालते व्हावे लागेल. बाहेर काय गंगा नाच घालायचा तो घाला, आम्हांस अपद्रव नको ! '

रामभाऊ म्हणाले, 'मी आणीत नाही त्या बाबीस वळेंवळें तुमच्या घरी. पण ती गाय पाळावयास मागत होता तीही भटकीच नव्हती का ? मुसलमानाच्या हातचें तीही बाबीच ना ? '

'पण तो पशु होता, पशुधर्म तो... '

'हाय हाय ! तर मग हें समजत असूनही रदा पशूस गोठघात ठेवता, सोवळघाने पूजता, तिचें गोमूत्र पिऊन तिला पक्वान्नाचे गोम्राम स्वहस्ते घालता ! मग ही हिंदु बाबी तर माणूस, मूल मराठ्याचें, भाणसाचा जीव तो, त्याला मुसलमानांच्या हातून सोडवून हिंदूने घरी आणून दोन घास — ! ' रामभाऊंनी वाक्य पुरें करण्याच्या बाधीच घरधन्यांनी त्याचें तोंड बंद केले.

'पूर्वीचि ऋषि गाढव नि तुम्ही गहाणे ! कुठें ती कुलटा नि तें बिनवाखी फारटें, कुठे ते महारडे आणि कुठे ती विस्वजननी पवित्र गायत्री गोभाता ! होणू चा मुसलमान तिला ! अशा कुलटा मुसलमानात गेलेल्याच बऱ्या ! '

'अशाच हिंदूतून हिसडलेल्या स्त्रियांच्या पोटी हिंदूचे कट्टर शत्रु जन्मले ! आणि हे मूल ? मुसलमान होताच अठरा वर्षांच्या आत ह्याच गायत्रीम मारणारा अेक कसाजी होओल ! त्याचा वंशचा वंश गोमांस खाणारा — गोघ्न होओल गोभवतांची सख्या घटून गोघ्नानी वाढेल ! तेव्हा गोसेवेच्या दृष्टीने देखील ! '

'पुरे करा ते ब्रह्मज्ञान ! मला माझें घर वाटवून ध्यावयाचें नाही ! बरन ! '

रामभाऊ त्या गावी शेटजीच्या, भटाच्या, मराठा पाटलांच्या शय्य त्या घरी हिडले. ती भरतुकडी गाय पाळावयास सिद्ध झालेल्या भूतदयावान् लोणगपेकीमुद्धा कुणीच त्या बाबीस आश्रय देओना, गोठघातदेखील राहू देओना ! मग इतरांची गोष्टच बोलणे नका !

तो गाव वारा हजार हिंदु वस्तीचा. मुसलमानाची वसती तीनशे भाणसांची असेल नसेल. ह्या वारा हजार हिंदूस त्याच्या घर्माची अेक स्त्री नी अेक मूल परः घर्मात जात आहे याची रसभर चिंता नव्हती ! अेक घर, अंगण, गायीला मिळणारा गोठादेखील कोणी त्या वाळंत बाबीला देओना ! त्या तीनशे मुसलमानातील गाय देखील त्या 'काफर' स्त्रीला नि मुलाला जिस्लाम घर्मात कसें ओढून, बळाने

देखील पळवून आणता येतील, याचा कट करीत होत्या. आपल्या गोपातदेखील वेळी तिला लपवून ठेवू म्हणून आपण होऊन त्या कटात पाठिंबीत होत्या.

तिकडे त्या धर्मशाळेत तो मुसलमान भंगी, रामभाऊंनी अन्न दिलें त्याची गुणगुण कळली म्हणून तगेलग संध्याकाळ होते न होते तो तिथे आला. बाजीने माहिती मागताच तें पोर हिसकू लागला. बाजी ओरळू लागली. अेकदोन करता-करता बीसपंचवीस हिंदु तिथे जमले, पण दूर! त्या मुसलमानाने 'काफरांस' काफरांच्या धर्मास शिष्यांची लाखोली वाहिली! त्या बाजीस मूल देत नाहीस तर टाक माझी बीजवस्त ' म्हणून दरडावले. तिचें चिध्याचे गाठोडे नि मुलावरचा लुगड्याचा तुरुडादेखील त्याने हिमकला. मूल ाघडेवाघडे घेऊन ती बाजी कोपऱ्यात रफुडून रफुडून रडत हिंदूकडे वघत होती की कुणी पुढे यावे ! पण कुणी पुढे होश्रीना! मुसलमानाने ते करडे घेतले, धर्मशाळेसमोर भर वाटेवर त्यांस आग लावली आणि फोण तुला कपडा नी खाणें देतो तें वघून घेअनि ! मी रात्रो पुन्हा येअनि ! त्याला नि तुला ठार करीन ! ' असा धमक्या देत त्या होळीवाशी ठाण मांडून राहिला !

त्या घाटीत ते गोशमपुवाही थोडा वेळ युध्दे होते. त्याच धर्मशाळेसमोर मटफनू बनलेल्या गायीच्या पाटीवर अेक छडी कुणी मारली ती अंकून त्याचें हृदय पिळवटले होतें; पण ह्या बाजीन तो दुष्ट छळताना पाहून त्यानी ह् का चूं न करता 'असले प्रकार आपल्याभारत्या राभ्याच्या दृष्टिक्षेपांत घेण्याच्या योग्यतेचे नव्हत. असा अंटीने ते रणोच्च थाटेने पुढे गेले. सकटातून सोडविण्यात ती कुणी जरुतड गाय थोडीच होती ! ती अेक जातिवाह्य हिंदु वाळत बाजी, नि तीनचार दिवसांचें विनवारणी मूल !

त्या अेका मुसलमानास जाणीव होती की, तो अेकटा तिथे असला तरी मुसलमान तितका त्याच्या मागे. तिथे असलेल्या प्रत्येक हिंदूमही तीच जाणीव होती. आणखीही अेक जाणीव होती की, आपल्याभागे हिंदुसमाज असा नाहीच, आपण खरोखरच अेकअेकटे आहो ! तेथटघात अितके मात्र कोणी साहम केले, की धावत जाऊन रामभाऊंस ती बातमी दिली; रामभाऊंनी पोलिसांस दिली आणि अेक पोलिस त्या बाटेकडे येताना दुरून दिसताच त्या भंगी मिठ्यासाहेबाचा धर्मांसार अनुमन ते तेथून पाय काढते झाले !

तरीही ह्या बाजीस त्या धर्मशाळेत अेक मिनिटभरही ठेवणें घोषयाचें आहे अगे रामभाऊंना घाटले. पण तिला नेणार कुडे ? गापात कोणी गोठामृदा देअीना ! म्हणून त्यानी रत्नागिरी हिंदुसभेस तार केली.

पण रात्री मध्यतरी हलवून तिला लगेच कुठे ठेवायची ? ते तरुण वकील रामभाऊंचे महकरी त्याचाच शेवटी रामभाऊंनी अगदी गळ घातली, त्याच आजी, मिती दमाळू देवराणी योग्यस्त वृद्ध आजी ! त्या दोन गायीची देखील त्या

दिवशी तिला निती हळहळवाटली! मग ही बाजी सर माणूस, त्यात अंक वाढतोन
 रघो, छातीशी तीन दिवसांचे पिते मूळ घेऊन येणार! तिला दया आलीच पाहिजे.
 'घोडे नामतीठ गुरढलेच तरा आमची आजी नको म्हणणार नाही. घेऊन या
 त्या बाजीस आजची रात ! अद्या मात्र तावडतोव मोठारीने रानागिरीम घाडली
 'पाहिजे हं !' त्या तरुण बकिलांनी पाठवळ देताना रामभाऊ त्या बाजीला नि
 मुद्याला नोटपा प्रयासाने त्या दोषा तरुण निष्ठांच्या साहाय्याने रातोरात
 घेऊन आले -

तो घरात नवरा बकिलांच्या आजीचे रागारागाने चाललेले बोलले त्यांनी
 ऐकिले. दार धुपडध्याग ते बकिल घजेनात. रामभाऊनीही जोरजोराने दार सड-
 सडविण्यान आरंभिले. शेवटी बकिलांनी दार अडडले-दिवा बाहेर केला. ती बाजी
 सरवर पावत 'तें मूळ छातीशी धरून पाजत गायरीवर बसली आहे; ती बुडत आहे-
 तोंच बकिलांची ती गोभवत आओ धावतच ओतरीवर आली! त्या वाळवंत बाजीत
 तिने पाहिले नि मोडपाने किचाळो फोडून म्हणाली, 'कुठली मेली अवदसा ही!
 नि तें पारटे ! ना ज्ञात ना पान ! तिला आत घेऊन घर वाटवनील तर ही मी
 घराबाहेर पडते. पुन्हा पाणी घेजार नाही या घरात !' स्वभावाने त्या बुद्ध बाजी
 दयाळू होत्या, पण पोपी ! पोपीने त्यांच्या दयेला जी आरसा लावली त्यातूनच
 त्या बघणार !

गोदागबुवाही तिचेच बूतरलेले. त्यांना हात जोडून रामभाऊ म्हणाले,
 'बकिलांच्या आजीस घोडे समजावा ना !' कपाळात आठपा घालून ताठपाने
 गोदासबुवा गरजले, 'आम्ही गोदास, वर्णाश्रमधर्माचे अभिमानांनी ! तुम्ही कोरू
 सब गोलंकार करू पाहता ! महाराष्ट्रांना शिवश ! या कुलटा बापा तुमची
 प्रेमपार्श ! मुसलमानांच्या हातचें तिने खाल्लेलें. तिला म्हणे हिंदु म्हणा ! अद्या
 पतितेला ह्या कूलीन सदाचारी ब्राह्मण कुटुंबाच्या घरात घेव्यात मी संमति देऊ ?

लहान बावीला ऐळायला पत्याचा जोड काढून दिला त्या मखराच्या रगविलेल्या कोनाड्यात, तो पत्याचा जोड ती काढावयास गेली असता विमलेला अंक जाळे लागलेल दिसले तिने 'अिदश' म्हणून तिरस्काराने त कोळिष्टक जाळें अितक्या झटकिनी नि सहजपणे त्या पत्याच्या जोडाचे दोनतीन फटकारे मारून मोडून तोडून टाकले, की तिला ते जाळ मोडल्याची आठवणमुद्धा बावीकडे पळताच राहिली नाही

पण कोळयाच्या त्या कोळिष्टक जाळ्याची अंकदोन विकट गुडाळी त्या पत्याच्या जाडास लपेटलेली पाहून लहानशी बावी जेव्हा म्हणाली, की 'त बघ कायस चिकटल आहे पत्याच्या जोडात' ! 'तव्हा विमलच लक्ष पुढा तिकडे गेल नि ती गुडाळी झटकीत ती बावीला म्हणाली, 'जाळ ते' ! 'ता किडा नसता का तो कोळी' ! त्याच ह धर असत ! - '

'मग ते तर तू चुरगाळून तोडलस याता म तो कुठ राहील आजी ? रडत असेल न तो आना ?'

.. 'असेल रडत मेला बाधील पुन्हा दुमर घर त्याला हव तर ? दिवसभर काळो विणनच असतो आपली जाळी नि कोणीतरी येताजाता झाडूनच टाकात असतो तों मारी ! कसा सुंदर मखराचा रंगीत कानाडा तो आपला ! या किड्याच्या जळमटाना सोम हवी म्हणून का असा शिमटाचा गिलावा लावून मुरेज कला, रगविला ?'

'अग आजी, पण त्या किड्याला तसच वाटत असेल न ?' विमलेचा सतरा-अठरा वर्षांचा पाणीदार मुलगा ती गमतीची वागणी अंकून निघे आला नि म्हणाला, 'मी त्या काळ्याला त जाळ विणताना परवा बघिनल, किती दग होता तो ते विणण्यात नि किती पटाभीत ! अेखादा मोठा यूनशिर्पो (अेजिनियर) मिनना हातखडा नसे ? ! त्या जाळ्याला हवे तिथच काय ते बारीक ततूचे ताण त्यान दिले ती मोठाली तनुबतुळ प्रथम रचून मग त्याच्या बुण्या ततूचे घागे वसे झटपट गुतवात, यावत चिकटवीत, ती त्याची चिकट घाग्याची पोटातील गुडी सपसा कशी अुकलात चालला होता म्हणून सागू ? जसा कोणी पटाभीत विणकर मागात आडवअुभे दारे दाह्या सटासट मारीत गुड्या परअर अुकलीत चालला आहे ! त्याच्या त्या तिळावेवड्या टोक्यात तें विणकामाच शास्त्राच्या शास्त्र नि त्याच्या ताडुळावेवड्या पोटात अर्ध्या अर्ध्या मैल लाव घाग्याच्या गुड्या मावलेल्या पाहून मग अितका आचका वाटला की आपल्या मखराच्या कोनाड्यात त जाळ बाधीत असतानाही त्या किड्याला मारायच वा तें जळमट मुपकना झाडून टाकायच मा-या-च्यान होअीनाच ! मध्ये अेवदा मी गमत म्हणून त्याच्या जाळ्यास जोरात बोट लायल त्यासरशी पावहून तो या घाग्यावरून त्या घाग्यावर पळत, त्याच्या मत त्याच्या राज्याचा मुरक्षित जी भाग त्या टोकावर जाअून थावला मग परधकाच

सकट गलत पाहून पुन्हा आपल्या राजधानीच्या मध्यविहृत येथून राहिला आपण जस चास्तुनासि करून आपल्या राजवाड्यात प्रवेशतो नि देवाचे आभार मानतो की ' केवढी त्याची कृपा ! त्यान आम्हास हं घर दिलं ! ' तसा तोही देवाची प्रार्थना करीत नि आभार मानीत असावा !

' तर तर ! हं अेवढ मोठ घर नि तो माझा सुरेस भवराचा कोनाडा तो त्या किड्याला जाळ विणून त्यात मुखान नादता याव म्हणून बाधला वाटत ! देवाची सोडून मोठी महादवाची प्रार्थना किड्यानी केली म्हणून किड्याच्या सोयीसाठी वाहा देव माणसाची घर राखून ठेवीत नसता ! ही तिनीसाज झाली म्हणून मी आ हा दिवा लावते आहे तो जसा त्या किड्याला दिसाव म्हणून लावीत नाही, तसच हे टोलेजग वाडे नि राजवाडे माणस जी बाधतात ती कीळ्यांना जाळी विणून त्यात नादता याव म्हणून नव्हत, हं त्या किड्यांना बळल नाहा तरी देवाला बळत हा वाळा ! '

' आणि देवाला बळत तरी आम्हा माणसाना बळत नाही, की आम्हा माणसाना हं टोलेजग वाडे नि राजवाडे बाधता यावे नि त्यात नादता याव अेवढ्याच सोयीसाठी हं जगड्याळ विज्व रचल नाही हा दिवा त्या किड्याला दिसण्यासाठी आम्ही लावीत नाही अस आम्ही म्हणतो, पण तो प्रचंड सूर्य मान मनुष्याना दिमाव, त्यानी जगाय म्हणूनच नाच ता दवान पेटयिलेला आहे अस आमच्या वृद्ध-यायव-कुराणासारख्या धर्मग्रथातूनदलील सांगितलेल आहे ! किड्याच्या वेडगळ प्रार्थनेसाठी माणसाची गरसोय जर देव दूर करणार नाही, तर या अनंतकौटि ब्रह्मांडाच्या सायागंरसायी न पाहता आम्हा माणसाच्या घर-कुल्यानाच तवढ रसाव ' अशा आम्हा माणसाच्या प्रार्थना तवढ्या देव अंकलच हे तरी बसावरून ? मग प्रार्थनेम देव पावताच पावता रामनाम जपा अल्ला अल्ला म्हणा, की देव साहाम्याम आलाच म्हणून रामना हे जे आगच्या पुराणपुराणादिक पोथ्यातून सांगतात ते भावडेपणच नाहा का ? '

' हं विक्रम पुरे झाला अ पाचवळपणा ! ' विमलेची वृद्ध सासू नि तिच्या या विक्रम नावाच्या मुलाची नि छोट्या बाबीची आजी दवधराशी बसून स्तोत्रे पुढपुढ होती ती हा सवाद अंकत अगता विक्रम जरा यतालपणे बोलत चालला आहे अस वाटून त्याला दावू लागली ' अग्रजी चार असर शिक्की न की पोर अशी चटार होतात मेली ! पोथ्याविषयाविषया अस पाचवळपणान बालू नम हो विक्रम ! बधी तुला बळणार आता हे ? '

हं त्याच बोऱ्ये चालले आहे तो त्या लहानग्या बाबीन त्या पत्त्याचा तवू हळुवार हाताने बाधला होता त बठीण शिल्पकार्य संपून तिसऱ्या मजल्याच्या शिखरासारखा शेवटचा तवू बुभारण्यात यश यताच सफळतेच्या अत्यानंदाने बाबी टाळचा पिटीत नाचू लागली बध माझा तवू ! आजी, माझू आजी ! माझ्या

बाधकामाचे प्रचंड दगड, वृक्ष, भिती, राक्षीच्या राक्षी कोसळून हजारो जिवंत पुरले गेले, ठेचले गेले अेक दोन तासांच्या जात भयंकर भूकपाच्या जवळचात ते यवेष्ट्याचे नगरच्या नगर पडप झाले ! देवळाला देवाने रक्षिले नाही, न मशिदीला अल्लाने ! न जीजम न जेहोव ! निसर्गाच्या अिच्छेस मनुष्याच्या प्रार्थनेसाठी म्हणून कोणीही आड येथू शकला नाही ! आडवू शकला नाही ! !

विमलेच्या घरी सखराच्या कोनाड्यातील जाळे तिच्या सोयीच्या आड येताच तिने, न्या कोळ्याच्या लाय आधाआवाधा, सोयीगैरसोयीस न जुमानता अेका फटवापासरशी मोडून चुरगळून टाकले तसेच सृष्टीच्या त्या कोनाड्यात माणसाकिड्यानी विणवेल ते यवेष्टा नगराच जळमट सृष्टीच्या स्वतःच्या सोयीच्या आड येताच तिने रागाच्या झाडूच्या अेका फटवाच्यासरशी झाडून चुरगळून टाकले, होतेशी नव्हतेस बेले ! भुवेली दूधपिती लेकर दुधाचा ओठावरचा घोट मिळ देव्हील न देता त्याच्या डोऱ्यावर दगड लोटून जिये ज्या सृष्टीने ठेवून टाकली, तिथे ती सृष्टि वा ता सृष्टिसंचालक, पोण्यातील लाबलाब ससृष्टत स्तोन वा घुराणातील भरवी आयत घोडीच अंबून घेणारा होता ! भूगर्भात जे अत्युन्न स्फोटकाचे समुद्रासारखे हीद सतकागतव नडन, तापत स्फोटाच्या निदूग आले होते, त्या प्रचंड सृष्टिसक्ति काय 'सर्तने चिरजीविता'च्या वा सोरडी सोमनाथाच्या 'स्मरणमात्रेण' निवा निमाजानतर बेलेत्या काणा मुल्लामीलवीच्या दुप्या'ने द्रवणार होत्या ! आगला वैद्यनियमाचा आखलेला येत यदृगार होत्या !

प्रार्थना ! त्या लडिवळ छोट्या यार्थीची प्रार्थना मात्र अेका अर्थी सफल शाशी 'माझा पत्त्याचा तवू चिरेवदी वाड्याजितवा टिकावू होभू दे अ देवा !' असे ते अल्ल इ मूल मनोमाय प्रार्थन क्षोपत ते माय देवाने अंबलेसे वाटते ! तिचा पत्त्याचा तवू यवेष्टा नगरच्या निरेवदी वाड्याजितवा यदोत्तरप टिकावू ठरला ! कारण त्या चिरेवदी यवेष्टा नगरातील यच्चयावत् चिरेवदी वाडे त्या पत्त्याच्या

भाहुलाचा वाडा अहा ! तुम्ही आता वोलत होतं त्या राजवाड्यापेक्षा पक्का चिरेवदी आहे अ ! दूर अ भाऊ ! फुकर मारलास तर वध माझ्या पत्त्याच्या राजवाड्यावर !'

विक्रम हसला हा का ? 'आमच्या चिरेवदी राजवाड्यापेक्षा तुझा पत्त्याचा तबू पक्का आहे न ? नि फुकराला भित्तेस ?'

बाबी मानेला अेक अंटाचा हिशडा दंत अपहासली, 'पुरे हो ! तुमचे चिरेवदी राजवाडे नाही पडत वाटत फुकरासारखे ! काल तुंच मला तें चित्र दाखविलस न ! बिहारला अेक नगरच्या नगर भुंजी फाटून धडाधडाड कोसळल त !' 'हें वाक्य म्हणताच त्या सातआठ वर्षांच्या बालिकेच्या गोजिरवाण्या अल्लड त्राटावर भावी राताराच्या चित्तेची छाया पडल्यासारखे होऊन ती कविलवाण्या स्वरात आजींग पुसू लागली, 'आजो ! तशी भुंजीविंजी फाटून आज रात्री माचा हा तबू तर कोसळणार नाही न तसा ? भुंजा माचा वाहुली राहायला यायची आहे हो त्यात !'

'चूप ! अस अशुभ काही बालू नाही हो बाबी ! य मी स्तात्र म्हणते आहे, देवापाशा तू हात जोडून धंस ये अशा देवाची प्रार्थना करीत ही स्तोत्र म्हटलीं न म्हणजे देव सारी अिडापिडा दूर करता वर नाही पडणार हो तुपा पत्त्याचा तबू य दबवाप्पांग हात जाटून प्रायना करू य !'

आजोपाशी ती बाळिक्का मनोभावाने जाऊन वसली आजी काही संस्कृत काही प्राकृत स्तोत्र निरुपाप्रमाणे अगदी अज्ञेने म्हणत असता बाबी मनातल्या मनाने ऐकाला जाते जोडत धितजीत डोमो ! 'आसा दी पण्यासा नत घनी बघी पड दम

वादळात तें माडाचें झाड हलताच जमा मदद हलवो तना पायातालकी मारी पृथ्वी भूकंपात धरकापून झोकांड्या घेत पायरीवरच पडला - मार्गामार्ग कडकड-कड आवाज होवून त्याचें घर कोनळलें !

घर भूआंत पुरणपर गडगात दगड पडावा तशें म्दचून गेलें. त्यामुळे अंगणा-तली मोटमोठ्या शिळापट्टांची अेक टेकडीहो कोळमडून त्या खड्ड्यात तिचे पुरप पुरप अूंचीचे दगड धवधवा आदळले. 'अपमृत्यु' स्मरणमात्रेण टाळणाऱ्या भाकडे-याचे स्तोत्र मारखे स्मरत निजलेल्या नि तो अगारा लाबलेल्या नातीस पोटाशी धर-लेल्या अजीचा त्या छोट्या बावीमुद्दा त्या प्रचंड दगडाचाली न्हेदामेंदा झाला !! . पण त्याच खड्ड्यात आर हातांवर रनलेन्ही विमल्या ! तिने कोणचेंही स्तोत्र म्हटलेलें नव्हतें, पण तिचा चेदामेदा झाला नाही. तिच्या तिन्ही बाजूनी मोठ्या शिळा पडून त्या धवधवाने तो गुप्त्र झालो, जितपयात पटभीची लाकडे तिच्या छातीवर पडून वेगुद झाली - पण मेली नाही.

जेव्हा ती अर्घ्या मुद्दांवर आली तेव्हा तिच्या ग्रन्थपणे झुपडलेल्या डोळ्यांना वरून त्या खड्ड्यात झुनत आलेल्या अेक मृगंकिरण दिसला. रात्री झालेल्या भयंकर अपघाताची अंधुक जाणीव तिला होवून 'बावी ! मामी बावी ! मामा विक्रम ! मामी विक्रम !' जेन्ना तिने अर्घ्येमुद किकाळी कांडली !

'बावा ! अिय कुठंडरी कुणी घायाळ मापूस आहे !' अतें अेक सैनिक ती खड्ड्यातील किकाळी अेरून वर ओरडला. चारपाव सैनिकांची ती तुडडी काल-रात्री झालेल्या भयंकर भूकंपात जे गाडले मेले त्यांना तत्काळ शक्य तें साहाय्य पुरविण्यासाठी गरकारी आजेने त्या भागात फिरत होते. त्यानी लगेच तिचे तो दिगारा खणून पाहिले, सों तीन अूंच दगडाच्यामध्ये, गुहेत रतन पडलेलें दिसावें

होय ! तो विक्रमच होता. भूकंपाच्या धक्क्यासरशी तो घरावाहेरच्या पायऱ्यांवर पडला पण म्हणूनच घराखाली गाडला गेला नाही. तिथून सुटून भटकत हिंदुरक्षक दळात सिरून ववेट्ट्याच्या भूकंपातून पळापळ झालेल्या हिंदु अनाथाना यथाशक्ति साहाय्य देत होता.

ते सारेजण पोलिसांनी आपल्या अटकेत ठाण्यावर नेले. पाहतात तो पीरदाद हा अेक फरारी दरोडेखोर ! लगेच जुने वॉरंट त्याच्यावर बजावले गेले. ववेट्ट्याकडे त्याने दोघा हिंदु सावकारास ठार मारून संपत्ति लुटली होती. त्या नोटा, मोती, दागिनेही त्याच्यापाशी धरले गेले. त्याच्या साथीदाराच्या वक्तव्यावरून (जवानी-वरून) सिद्ध झाले की, दोन वर्षे हिंदु स्त्रियांमुलाना पळवून नेऊन ही टोळी सर-सोभेपलोकडच्या पठाण टोळ्यांना विकी ! ववेट्ट्या ! भूकंप म्हणजे त्यांना अेक पर्वाचीच होती ! ह्या हिंदु स्त्रियांनाही तो तसाच पळवून नेत होता !

विक्रमच्या हाती विमलेसुद्धा त्या हिंदु स्त्रिया सोपविण्यात आल्या. विक्रम आयसमाजाच्या आध्मात आला. तो त्याच्या मित्राने त्याला अेक वर्तमानपत्र दाखवून म्हटले, वय ! महारमा गाधीनो भूकंपाच्या सकटातून मनुष्यजातीची सुटका करणारा अेक अद्भुत अुपाय शोधून काढला ! ! विक्रम दुर्लक्षमय स्वरात जिज्ञासला, 'कोणता अुपाय व्हा ?' मित्र म्हणाला, 'प्रार्थना, देवाची प्रार्थना करा !

भूकप हा अेव गणितागत आला, भूकप झाला माझ्या आजीचा वा माझा द्वेष कुणी केला म्हणून नव्हे ! त्या भूकपात जसे अनेक धुळीचे वण वाताहत होऊन बुडाले तसाच अेव कण मी भूशीन गाडला न जाता योगायोगाच्या वान्यावर बुडून अथ पडलो माझ्यावर दया करण्याच्या मुख्य नि हेतुपुरस्सर बुद्धीन कोणी रक्षिल म्हणून नव्हे ! प्रार्थना ! अरे, ज्या गांधीजींना प्रार्थनांनी नि जुषामानी गुस्वायु-पूरच देखूळ शुषडण्यापुरत त्या अेवा य वस्वित् ज्ञामोरिनच मन घळविता आल नाही ते गांधीजी केवळ प्रार्थनेन भूवपाच मन वळत म्हणून सागतात नि तुम्ही अेकता तुम्ही सारे वर्ध्यांना जा नि प्रार्थना करा माझ हे घड्याळ बद पटाच म्हणून त्या तुमच्या प्रार्थनेन ह्या माझ्या भिमुख्या हातघडीतील (रिस्टवाच-मधील) टाचणीसारख्या या लवकाचे कपदक्षील निराधिले जाणार नाहीत आणि त्या प्रार्थनेन भूवपाची प्रस्फाटक नि पर्वताच्या रागाच्या रागा अुचलून वेण्णारी आदोलन निरोधिली जातील अस तुम्ही म्हणता हा निध्वळ खळेपणा नव्हे वाय ? (प्रार्थना ही मनुष्याची आशा आह, आशापूर्तीची हमी नव्हे.)

अपद्रवाच स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा ! त्याचा वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाच आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होऊ पाहतो तेव्हा ? तव्हा तरी त्याची आम्हास चौड नको वा यावयाला ? अहो, अग्लंडमध्ये असता अेवा भरसभेत अेक मिशनरी-महाशय गभीरपणे सांगू लागले की, 'अेशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील वाळपा रगाच्या लाकावर युरोपियनानीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा औश्वरी सकेतच असला पाहिजे आणि तो सकेत व्यवविण्यासाठी देवान आमचा वण गौरा कला आणि त्याचा वाळा कारण कोणत्याही जातीच्या बाइमयात वा समाजात शुधिता, शुद्धता पवित्रता, आरोग्य वर आणि प्रभुत्व ह्याचा रग द्वेत, गौर, स्वच्छ असाच निदेशिला जातो आणि काळा रग हा हीनतच क्रूरतच वळवटपणाचच द्योतक मानल जात !' ह्या त्याच्या चपटपजरीतील अत स्थ दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषावाचून डुरारा कोणताही नाही ह पाहून मला फार चौड जाली आणि मी तियल्या तिथच प्रत्युत्तराची वेळ यताच ताडवून अुमा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटक कर की 'देव देवदूत, देवताचा रग गौर, शुध, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गौरा वा पाडरा ता तो देव, देवता वा देवदूत अमला पाहिजे, काळ्याहून श्रेष्ठ सुश्रीक, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे ह आपल तकशास्त्र आम्हाला ततोन्त पटत आहे आता हती हा बहूधा काळा जणतो आणि हजारो डुकरे पाटरीं स्वच्छ असणात तेव्हा यापुढे डुक्कर हेच हत्तीहून बलवान आणि सुश्रीक अस आपण सर्वांनी समजत पाहिजे ! अगावर कोड अुडत की काळा मनुष्यही अितका गौरापान दिमू लागतो की, दुरून पाहनाच तो काणी गौरा मिशनरीच येतो आहे का काय अस वाटावे ! तेव्हा यापुढे षोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूतासारखा सन्मान दिला पाहिजे व्याघ्रांसहान रानचे मसे अगदी हिमगौर वर्णाचे

सारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्या-
गणीक मला टाळ्या दिल्या !'

रमाकांत झाले तर ! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मयदिवाहेर दुष्ट-
बुद्धीने अपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घशात कावले की झाले !

घनश्याम अहा, पण, गोऱ्या लोकातील मोठमोठे राहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील
गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वाग निसर्गत पात्र अमून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतच
जीवनाय कलहात टिकाव घरण्यास जक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात
ह आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे ! राहाणे लावही लूचे नमतात की
वाय ? अहो, ह्या गोऱ्या मूख मिसनरीची काय बया ? तो अँरिस्टॉटलसारखा
तत्त्वज्ञाचा मुकुटमणिदेखील अकदा असच भक्कन चुकला की ग्रीस देश हा देवाने
जागवर स्वाभित्व गाजविण्यासाठीच अल्पन केला अमला पाहिजे ! कारण जगाचे
राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार, आणि ग्रीस हाच
जागच्या मध्यभागावर—आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या सगमस्थानी निमिलेला
आहे अशात तोच जगद्राज्याचा बीदवरनिमित्त बंद असला पाहिजे ! अँरिस्टॉटलला
माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होत म्हणून त्याला हा सिद्धान्त
सुचला पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि आज आहे की नाही ते जगाच्या
आलेख्यात (नशाशात) मूढमदसक यत्रातूनच पाहिल्यास दिसत गेल्या शतकातीलच
गमत पहा युरोप—म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गतच
सक्षम आणि पौर्वात्य दान हण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला झोता, तोच जपानने
भ्रमिण्याचे बंडखोर मोडला ! तेव्हा जपान अपवाद ठेवून अँग्ल आणि जपान ही
दाहीही प्रगल्भ राष्ट्रे या गोत्राच्या अंतरीय शातकक्षेत अमल्यामुळे आणखी काही
राहाण्यांनी नवा सिद्धान्त बाडला की अंतरीय शांतकक्षेतोळ देज हच द्वाशिणात्य
बक्षेतोळ देशाचे नैर्गमिच विजेने अमगार ! पण रोम द्वाशिणात्य बक्षेतच मोडणारें
अमताही ह्या अंतरीय शांतप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने शतकोशतच आपली दासी
बटन ठेवलेली होती ! ब्रिटनहून काळानर अमणाच्या रामच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या
गोऱ्यापान रंगाचे अस्तित्व जर यत्रात अुरयोगी पडल अमल तर ब्रिटनच्या गान्या-
पान कायकाचा रोमन सैन्यामाल आणि सरदारगमाठी आवड्या दासी म्हणून
पुरयठा करण्याच्या कार्याच वाय त हाय आपल्या लाटबाजीचे आणि अह्वाराच
समयन निगगाच्या आणि दबाच्या नावान करण्याचो खोड मनुष्यमात्राम चागलेली
आहे टगाच्या अद्याचाराचोही बेर देवता हाती आणि सैनानही सायिस्वर वाटल
तर आपल्या समयाय बायबल्चा आधार घेन अमतो

घनश्याम पण मग काळा रंग हें अर नर्मगिच व्यग आहे हें मया तुम्हीच
बसे म्हणानत ?

त्या राष्ट्रीय यशस्वीन आपापली विभिन्न जीवने होमून अेकदेह, अेकजीव, अेकप्राण झाली ती अेकदेह म्हणजेच परेच मू' ती अेकजीव म्हणजेच हें परेच राष्ट्र' आणि त्या राष्ट्रीय अेतचे मूर्तिमान् प्रतीक म्हणजेच हें 'अेकाचे अुधान' ' हें 'जेम दी ला बराटे' येयूनच ज्या महामत्राने पुढे त्रिसष्ट हादरून सोडल तो महामय अुद्धो-
पित झाला- स्वतंत्रता, समता, बहुबधुता ।

'असेल सोड' हादरून त्रिसष्ट त्या मत्राने! 'रमायान्ताच्या अवमानास हेटा-
ळीत घनस्याम म्हणारे 'रावणानेदेखील कैलास असाच गदागदा हादरून हालवून
सोडला होता म्हणजे रावण राक्षस नव्हता अंत सोडून सिद्ध होत ! भूवर्षहि
सडचे सड हादरून म्हावधि मनुष्यास पाताळात जिवत गाडून टाकतो म्हणजे
तो अुन्पात ठरत नाही की काय ! तसाच हा या दामिब गोऱ्याचा 'समतेचा नि
स्वतंत्रतेचा' महामत्र ! अहो, राष्ट्रीय या आधिक ममता नि बहुबधुता तर सोडाच,
पण ज्या समतेसाठी त्याच्या त्रिशातली अणू नपदिनहि येचली जाती ना ती नुसती
वर्णविषयक समता तरी हे गोरे लोक पाळताहून का ? जिथे जावे तिथे आम्हा
हिंदी लोकांची हटाळणी, हुर्यो नि हिंदीसफिडीस ! का ? याच्याहून विद्येत, सप-
त्तीत, अतुंत्वात आम्ही व्यक्तीस काही ममी म्हणून नव्ह, तर ह्याचा व्यक्तीस-
रग गोरा नि आमचा व्यक्तीस रग पाळा म्हणून ! ब्रिटनमध्ये मी तर काय पण
आमचे देवतसमान पूज्य अमलेले विवेकानंद, टिळक, रजपतराय, गोखले यासारखे
घोर पुरपहि मागनि जाताना ह्यागोऱ्याची हुत्ची पोरेटारे देखील त्याची 'व्लकी'
'व्लकी' म्हणून हुर्यो करीत मागे लागतात ! विद्यापीठात काळघाना मज्जाव
वसतिगृहात काळघाना मज्जाव, खेळात काळघावरोवर खेळणे अपमान, जाल तिथे
काळा म्हणून त्याच्यातील पाजीतला पाजी गोरा देखील आमची हेटाळणी कर-
णार - शिवणार नाही ! पण म्हटल ब्रिटनचे नि आमचे राष्ट्रीय सवध आज ते
घनी, आम्ही दास, अने पडल्यामुळे त्याच्या या वण्टेपाला हों अितकी विपारी घाट
पाजली जात असेल पण ज्याच्याशी आमचा घेण्यादेण्याचा किंवा जितजेत-
पणाचा अर्थाअर्थी सवध नमून केवळ भाणूसाकाचेच काय ते नाते, अमरिकेत जर्म-
नीत, फार काय या तुमच्या समतेचा महामय अुद्धापिणाया पगन्समध्ये केवळ
काळेपणासाठीच आम्हा हिंदी लोकांचा जो पदापदी अुपमर्द ह,तो तो पाहून या
गोऱ्याची मला अगदी चांड येत बालच पाहिलेत ना, सार्वजनिक म्हणून घडघडीत
पाटी असलेल्या त्या चहाच्या दुकानात त्याच्याच विद्येत त्याच्याहून, धेवळ अस-
लेल्या आणि सपत्तात त्याच्यासारखे दहा नाकर घरी रावत असलेल्या मला नि
माझ्या त्या विद्वान देशव्रद्धा केवळ आम्ही रगाने काळे म्हणून तुमच्या त्या पारीस-
मधल्याच अुमाहारमहात त्या गो याना कसा मज्जाव केला नि दोडदमडीच्या त्या
बाजारी परेच पोरीटारीना किता टवाळकी केली ती ? कोण हा अमानुष वण्टेप !

‘अगदी अमानुष नव्हे ! असमर्थनीय म्हणा, असहनीयही म्हणता येतील—
पण अगदी अमानुष नव्हे !’ घनश्यामास थोपवीत आणि थडावीत रमाकात म्हणाले !
‘युरोपियनाना वाटणाऱ्या काळ्या रंगाच्या तिटकाऱ्याला तुम्ही आता जो ‘वर्णद्वेष
म्हणून शब्द योजलात, त्यातील, निदान जो वर्ण हा शब्द तरी आमचा अेक प्राचीन
म्हणानुबधी आहे !’ आपल्या वर्णव्यवस्थेस ह्या गोऱ्या काळ्या रंगाच्या आवडी-
नावडीचे गालबोट चागल होईने रेखून लावलेले नव्हते वा ? गोरा तो द्विज, भुच्च.
काळा तो शूद्र, तो शूद्र, सत्त्वाचा रंग ज्वेत, सत्ताचा कृष्ण परंतु गोऱ्या वर्णाचा
पत्ता ‘ब्राह्मणवाडीत,’ आणि काळ्या वर्णाचा पत्ता ‘शूद्रवाडीत’ असा जरी
मोदता गेला तरी प्रतिलोम अनुलोम आणि गांधव विवाहाच्या लग्नगटपातून
धाणि लताकुजातून त्या पत्त्याची तारतों गिसणी होता होता आणि धुन्हाळ्या-
मागून धुन्हाळ्याच्या झळी लागता लागता तो गोराकाळा हा वर्णभेद वेपता झाला-
ब्राह्मणात काळेपण नि शूद्रात गोरेपण मिसळून गेले जो झुरला तो वर्णभेद नसून
वास्तविक पाहता वर्णद्वेष, जातिद्वेष हाय यासाठी आता काळ्यागोऱ्या रंगाचे तीव्र
भाडण आपणात आज तितकैसे झुरले नाही तरी देखील गोऱ्या रंगापेक्षा काळा
रंग हा आपणही हिणकसच मानतो नाही वाय ? काळा रंग आपणा श्यामलवर्णीय
लोकांसही ह्यासा वाटता असे थोडेच आहे ? अतिवेष नव्हे, तर श्याम वर्णाचीही
कमीअधिक काळसरपणाप्रमाणे आम्हीही अगदी काळेकुटुंबाचा तिटकारा करतो
ज्याविषयी आम्हास तिरस्कार व्यक्तवाक्याचा त्यास आपण ‘काळतोड्या’ म्हणतो
गदळ असेल त्यास ‘कळशट’ म्हणतो सुनेस ‘कुठली वाळुद्री पदरी बाधली आहे
ग बाजी आमच्या !’ म्हणून चाव मारणाऱ्या नाकेल्या सगळा आमच्यातही आहे-
सच ! प्रकाश, युज्यबलता आणि सोम्य चावचवय ही मनुष्याच्या नयनातील ज्ञान-
सततस आल्हादक वाटावी अशीच त्याची स्वाभाविक घडण असल्यामुळे कोणाही
मनुष्यास काळेपणा हा सहजच अद्वेजक वाटतो मनात काण्ताही विशेष जातीय वा
राष्ट्रीय दुर्दामवृत्ति वा विरोध नसताही आपणा श्यामल लोकास अगदी कोळशा-
सारखा काळाकुट्टां शिरी पाहलाच जशा सहजच अेक नकाशा वृत्ति झुलपन हाते
सशीच सिद्धान्त आम्ही जितके जुजळ तितकेच आमच्याहूनही जुजळ असणाऱ्या
बिडालियनास वा दुर्दामारख शुभ्र असणाऱ्या गोऱ्यापण रणियनादिकास आमचा
श्यामल रंग थोडासा अजब वाटण साहजिकच आहे आम्हांहा ध्यानात धरले
पाहिजे काळा रंग हा भारीरिक्त जावपणाच्या दृष्टाने आमच्यात असणार अेक
किंचितस व्यंग आहे त्यास गोऱ्या गळाना महजासहजा व्यंग म्हणून म्हणू तरी
आपण न बिडणेच वरे ससा जुहास त्यानी कल्यास तो त्याच्या सम्यपणास कमी-
पणा आणणारा आहे आपल्या नव्हे अग जाणून त्याची दाक्यता अशेसाच करावी !’
घनश्याम परंतु जेव्हा काळा रंग पाहताच ह्या गोऱ्याना वाटणारा तुम्ही
ज्यास ‘साहजिक’ म्हणता, तो अद्वेग साहजिकपणाचा जशा साडून खाडसाळ

अपद्रवाचे स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा ! त्याचा वर्णद्वेप हा जातिद्वेपाचे आणि राष्ट्रद्वेपाचेच दुष्ट हत्यार होऊ पाहतो तेव्हा ? तेव्हा तरी त्याची आम्हास चीड नको वा यावयाला ? अहो, अँग्लंडमध्ये असता अेका भरसभेत अेक मिशनरी-महाशय गभीरपणे सांगू लागले की, 'अेशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील काळ्या रंगाच्या लाकावर युरोपियनांनीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा श्रीश्वरी संकेतच अमला पाहिजे आणि तो संकेत अयशस्विण्यासाठी देवान आमचा वण गोरा केला आणि त्याचा काळा कारण कोणत्याही जातीच्या वाढमयात वा समाजात शुचिता, शुद्धता, पवित्रता, आरोग्य, बल आणि प्रभुत्व ह्याचा रंग श्वेत, गोर, स्वच्छ असाच निदेशिला जातो आणि काळा रंग हा हीनतेचे, क्रूरतेचे, कळकटपणाचेच द्योतक मानले जात !' ह्या त्याच्या चर्पटवजरीतील अतस्य दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेपावाचून दुसरा कोणताही नाही ह पाहून मला फार चीड आली आणि मी तिथल्या तिथेच प्रत्युत्तराची वेळ येताच ताडकन् जुमा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटकल की 'देव, देवदूत, देवताचा रंग गोर, शुभ्र, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गोरा वा पाढरा तो तो देव, देवता वा देवदूत असला पाहिजे, काळ्याहून थोड सुधीक, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे, ह्यापले तकदास्त्र आम्हाला तत्तोनत पडल आहे आता हत्ती हा महूषा काळा असतो आणि हजारो डुकर पाढरी स्वच्छ असल्यात तेव्हा यापुढे डुकर हच हत्तीहून बलवान आणि सुधीक असे आपण सर्वांनी समजल पाहिजे ! अगत्वर काड जुडल की काळा मनुष्यही अितका गोरापान दिसू लागतो की, दुरून पाहताच तो कोणो गोरा मिशनरीच येतो आहे की काय असे वाटावे ! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवता-सारखा सन्मान दिला पाहिजे व्याघ्रसिंहाहून रानचे ससे अगदी हिमगोर वर्णाचे असतात, अथात् यापुढे रानातील राज्याचे प्रभुत्व सिंहव्याघ्रास पदच्युत वरून, सशासक अशिले पाहिजे यापुढे सिंहान सशास भ्यायल पाहिजे ! ग्रीक सैन्याच्या त्या शिकदरी सेनापतीन भारतीय चद्रगुप्ताने रणागणात जेव्हा धूळ चारली तेव्हा त्या यवनाधिपति सेल्युकसने त्या चद्रगुप्ताच्या पायावर जयघोष नव्हे तर आपली राज-कन्याही करभार म्हणून वाहिली यास्तब ते लाखो पराभूत गारे ग्रीक सैनिक नि तो ग्रीक सेनाती सेल्युकस हे सारे त्या लासो श्यामर भारतीय सैनिकाहून नि त्या विजयी चद्रगुप्ताहून शतपटीने अधिक काळेकमिन्न असले पाहिजेत असा अेका नवीन शोधाची भर आता अितिहासात घातली पाहिजे ! तुम्हीं आमच्या भारतीयातील गोरवर्णीय जातीहून जितके अधिक गारे आहात तितकेच ते रशियन लोग तुम्हा ताम्रमुताहून अधिक गोरपान-अगदी वैदिक 'हस' वर्णाचे आहत अर्थात अँग्लंड-वर रशियनाचेच प्रभुत्व असावें ही तुमच्याच मूत्राप्रमाणे देवाची अिच्छा अमली पाहिजे तर मग बोलो, 'अँग्लंडचा राजमुकुट रशियनाचे हवालो वेव्हा करायचा ?' रमावान, ह्या माझ्या भडिमात्सरशा तो मिशनरी पाण्यात टाकलेल्या डेकळा-

सारखा विरपळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्या-
गणीक मला टाळ्या दिल्या !

रमाकात झाले तर ! आमच्या मावळ्या रंगासाठी कोणी मयदिवाहेर दुष्ट-
बुद्धीने अपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घसात कोरले की झाले !

घनश्याम ! अहो, पण, गोऱ्या लोकांतील मोठमोठे गहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील
गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वात निसर्गंत पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गंत च
जीवनार्थ कलहात टिकाव धरण्यास असम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात
हे आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे ! गहाणे लोकही लुच्चे नमतात की
काय ? अहो, ह्या गोऱ्या मूर्ख मिशनरींनी काय कया ? तो अँरिस्टॉटलसारखा
तत्त्वज्ञाचा मुकुटमणिदेखील अेकदा असेच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने
जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठीच अुत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचे
राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार, आणि ग्रीस हाच
जगाच्या मध्यभागावर—आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या सगमस्थानी निर्मिलेला
आहे अर्थात तोच जगद्राज्याचा श्रीश्वरनिर्मित वद असला पाहिजे ! अँरिस्टॉटलला
माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होते म्हणून त्याला हा सिद्धान्त
सुचला पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि जाज आहे की नाही ते जगाच्या
आलेख्यात (नकाशात) सूक्ष्मदृशेन यत्रातूनच पाहिल्यास दिसते गेल्या घातकातीलच
गमत महा युरोप—म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गंत च
सक्षम आणि पौर्वात्य दास होण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला होता, ताच जपानने
रशियाचे कवरडे मोडले ! तेव्हा जपान अपवाद ठरून ब्रिगलंड आणि जपान ही
दोन्हीही प्रबल राष्ट्रे या गोलाघाच्या अुत्तरीय क्षेत्त असल्यामुळे आणखी काही
गहाण्यांनी नवा सिद्धान्त बाढला की अुत्तरीय क्षेत्तकडेतील देश हेच दाक्षिणात्य
क्षेत्तील देशांचे नैसर्गिक विजेते असणार ! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेत्तच मोडणारे
असताही ह्या अुत्तरीय क्षेत्तप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने घातकोशतवे आपली दासी
करून ठेवलेली होती ! ब्रिटनहून काळमर असणाऱ्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या
गोऱ्यापान रंगाचे अस्तित्व जर वशात अुपयोगी पडले असेल तर ब्रिटनच्या गोऱ्या-
पान वन्यवाचा रोमन सैनिकासाठी आणि सरदारासाठी आवडत्या दासी म्हणून
पुरवठा करण्याच्या कार्याच काय ते होय आपल्या लाटग्राजीचे आणि अहकाराचे
समर्थन निसर्गाच्या आणि देवाच्या नावाने करण्याची खोड मनुष्यमात्रास लागलेली
आहे उगाच्या अत्याचाराचीही अेव देवता होती आणि सैतानही सोयिस्कर वाटले
तर आपल्या समर्थनार्थ बायबलचा आधार घेत असतो

घनश्याम पण मग काळा रंग हे अेक नैसर्गिक व्यंग आहे हे मया कुम्हीच
कसे म्हणालात ?

अपद्रवाचे स्वरूप धारण करू लागतो तेव्हा 'त्याचा यण्डेय हा जातिद्वेषाचे आणि राष्ट्रद्वेषाचेच दुष्ट हत्यार होऊ पाहतो तेव्हा? तेव्हा तरी त्याची आम्हास चौक नवी वा पावयाला? अहो, अग्लडमध्ये अगता अशा भरणभेत अेक मिशनरी-महाजय गभीरपणे सांगू लागले की, 'अशिया, आशिया, अमेरिका येथील बाळ्या रगाच्या एखापर युरोपियनांनीच प्रभुत्व गाजविणे योग्य होय हा धोडवरी सवेनच असला पाहिजे आणि ता सवेत वरवाविण्यासाठी देवाने आमचा वर्ग गोरा वेश आणि त्याचा बाळा कारण कोणत्याही जातीच्या बाह्मयात वा समाजात शुद्धता, शुद्धता, पवित्रता, आरोग्य, यल आणि प्रभुत्व ह्यांचा रग येन, गोर, स्वच्छ अमाच निर्देशिला जातो आणि बाळा रग हा होनांचे, वृत्तेचे, पळवटपगाचेच छोटन मानले जाते.' 'ह्या त्याच्या चपटपजरीतील अतस्य दुष्ट हेतु राष्ट्रद्वेषाचाचून दुसरा कोणताही नाही ह पाहून मला फार चौक आली आणि मी निघत्या तिथेच प्रत्युत्तराची वेळ येताच ताडवन् जुमा राहून त्या मानमायी मिशनरीस हटवले की 'देव, देवदून, देवतांचा रग गोर, शुभ, स्वच्छ असाच बणिगेल अस्त्वामुळे जाओ गोरा वा पाडरा तो तो देव, देवता वा देवदून असला पाहिजे, बाळ्याहून श्रेष्ठ सुधीव, बलवान आणि प्रभुत्वास पान असला पाहिजे, हे आपणें तर्कशास्त्र अग्लडस ततानत पटल आहे आता हत्ती हा बहुधा बाळा असतो आणि हजारो डुवरें पाडरीं स्वच्छ असत'त तेव्हा यापुढे डुवर हेंच हत्तीहून यलवान आणि सुथीक असं आपण तवांनी समजले पाहिजे। अगावर कोड अडन की बाळा मनुष्यही अितवा गोरापान दिमू लागता की, दुरन पाहताच सा वाणी गोरा मिशनरीच येतो आहे की वाय असं वाटायें। तेव्हा यापुढे कोड कुडलेल्या मनुष्यान आम्ही देवदूता-सारखा सम्मान दिला पाहिजे व्याघ्रगिहाहून रानचे सवे अगदी हिमगोर वणाचे असतात, अर्थात् यापुढे रानातील राज्याचे प्रभुत्व सिंह्याघ्राम पदच्युत वस्न, सशासच अपिल पाहिजे यापुढे मिहाने सशास भ्यायले पाहिजे। ग्रीक सैन्याच्या त्या शिकदरी सनापतीस भारतीय चद्रगुप्ताने रणागणात जेव्हा धूळ चारली तेव्हा त्या यवनाधिपति सेल्युकमने त्या चद्रगुप्ताच्या पायावर जयश्रीच नव्हे तर आपली राज-कन्याही वरभार म्हणून वाहिला यास्तव ते लाखो पराभूत गोरे ग्रीक सैनिक नि तो ग्रीक सेनानी सेल्युकम हे तारे त्या लाखो श्यामल भारतीय सैनिकाहून नि त्या विजयी चद्रगुप्ताहून शतपटीने अधिक बाळेचभिन्न असले पाहिजेत अशा अशा नवीन शोधाची भर आता अतिहायात घातली पाहिजे। सुम्हीं आमच्या भारतीयातील गोरवर्णीय जातीहून जितन अधिक गोरे आहात तितकेच ते रशियन लोक तुम्हा ताम्रमुखाहून अधिक गोरेपान-अगदी वैदिक 'हस'वणाचे आहेत अर्थात अग्लड-वर रशियनाचेच प्रभुत्व असावे ही तुमच्याच सूत्राप्रमाणे देवाची अिच्छा असली पाहिजे तर मग बोला, 'अग्लडचा राजमुकुट रशियनाचे हवाली केव्हा करायचा?' रमाकात, ह्या माझ्या भडिमारसारखी तो मिशनरी पाण्यात टाकलेल्या डेकळा-

सारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्या-
गणीक मला टाळ्या दिल्या !'

रमाकांत : झालें तर ! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मयदेवाहेर दुष्ट-
बुद्धीने अपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घसात कोवले की झाले !

घनश्याम : अहो, पण, गोऱ्या लोकांतील मोठमोठे राहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील
गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वास निसर्गतः पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतःच
जीवनार्थ कलहात टिकाव धरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात
हें आश्चर्य नव्हे काय ?

रमाकांत : त्यात कसलें आश्चर्य आहे ! राहाणे लोकही लुच्चे नमतात की
काय ? अहो, ह्या गोऱ्या मूर्ख मिशनरींची काय कथा ? तो ॲरिस्टॉटलसारखा
तत्त्वज्ञांचा मुकुटमणिदेखील अेकदा असेंच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने
जगावर स्वामित्य गाजविण्यासाठीच उत्पन्न केला असला पाहिजे ! कारण जगाचें
राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगलें चालविता येणार; आणि ग्रीस हाच
जगाच्या मध्यभागावर—आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या संगमस्थानी निमिलेला
आहे. अर्थात तोच जगद्राज्याचा भीक्ष्वरनिर्मित केंद्र असला पाहिजे ! ॲरिस्टॉटलला
माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचे प्रभुत्व होते म्हणून त्याला ह्या सिद्धान्त
सुचला. पुढे तोच ग्रीस रोमचे पादपीठ झाले नि आज आहे की नाही तें जगाच्या
आलेख्यात (नकाशात) मूर्खदर्शक भ्रंशानूनच पाहिल्यास दिसतें. गेल्या शतकातीलच
गंमत पहा. युरोप—म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रे ही प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गतःच
सक्षम आणि दीर्घायु क्षम होण्यास, ह्या सिद्धान्त बोगाळला होता, तांचे जपानने
रशियाचे कंथरडे मोडले ! तेव्हा जपान अपवाद ठरून अँग्लंड आणि जपान हीं
दोन्हीही प्रचल राष्ट्रे या गोलाधाच्या अुत्तरीय शीतक्षेत्र असल्यामुळे आणखी काही
गोऱ्यांनी नवा सिद्धान्त काढला की अुत्तरीय शीतक्षेत्रातील देश हेच दाक्षिणात्य
पक्षेतील देशाचे नैर्गिक विजेते असणार ! पण रोम दाक्षिणात्य क्षेत्राचे मोडणारें
असताही ह्या अुत्तरीय शीतप्रधान ब्रिटनभूमोला त्याने शतकोश्रतक आपली दासी
करून ठेवलेली होती ! ब्रिटनहून काळाने अगण्या त्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या

रमाकात आमच्यात ते अेक ध्यग आहे असे म्हटले म्हणजे त्या गोत्रात काहीच व्यग नमून आमच्याहून सर्वतोपरी ते श्रेष्ठ आहेत आणि जगाच्या अता-पर्यंत श्रेष्ठच राहणार आहेत असे ठरते की काय ? देहाच्या रगाचा सबध मुख्यत व्यक्तीशी राष्ट्रीय शक्तीशी, धर्मतेशी विवा कतबगारीशी गोरेपणाचा वा बाळे पणाचा लवलेख सबध नाही आज आमचे श्यामलवर्णीय हिंदी राष्ट्र जर गौर वर्णीय युरोपियनापेक्षा राष्ट्रशक्तीत कनिष्ठ ठरत असेल, अवनत असेल तर तो परिणाम आमच्या सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक दुर्गुण नि दुधखुळेपणाचा आहे, आमच्या श्यामलवर्णाचा विवा त्याच्या गौरवर्णाचा नव्हे ! ते दुर्गुण नि दुधखुळेपणा नव्हेता तेव्हा आम्ही राष्ट्र ह्या दुष्टीने श्यामल असूनही जगास भारी झालेलो होतो—ते दुर्गुण सुटताच पुन्हाही असेच भारी होऊ ! लगेच्या गोऱ्या रावणाची दाही शिर छाटणारा तो अयोध्येचा राजपुत्र धनश्यामलच होता ! तो भीताद्रष्टा सुदर्शनधारी श्रीकृष्णही धनश्याम होता ! आजही अर्धजगत् ज्याच्या चरणाची धूळ अगारा म्हणून मस्तकी धरीत आहे त्या देवकल्प बुद्धाहून कुणी युरोपियन टोमी अधिक गोरा आहे म्हणून अधिक श्रेष्ठ ठरणारा आहे की काय ! जपान्याना मित्रा नसतात म्हणून जसे ते मित्राळ रगियनाहून पौरुषात हीनतर ठरले नाहीत, तमच आमचा रग काळा म्हणून आम्हीही जित झालो नाहीत ! अेक चेळ जपानच्या वैयक्तिक बुटकेपणामुळे राष्ट्रीय शक्तीला विचित कमीपणा येण्याचा संभव असू शकेल, पण आमच्या वैयक्तिक बाळेपणाचा किंवा त्याच्या वैयक्तिक गोरेपणाचा राष्ट्रीय शक्तीशी वा श्रेष्ठकनिष्ठतेशी लवलेख सबध पोचू शकत नाही.

धनश्याम आणि वैयक्तिक श्रेष्ठकनिष्ठतेशी तरी काळ्या व गोऱ्या रंगाचा कोणता मोठा सबध आहे ? आज देखील हिंदी विद्यार्थी युरोप पमस्वित्या फोणत्याही विद्यापीठात गोऱ्या विद्यार्थ्यांच्या रतिभरही मागे नसता परकी देशाच्या भाषेच्या पक्षपाताच्या अडचणीशी त्याला तोड द्यावे लागून अमनाही या अडचणी ज्यास मुळीच नसतात त्या गोऱ्या विद्यार्थ्यांमध्य हिंदी विद्यार्थी व्यक्तिगत अनक स्थळी झुलट सरसच ठरलेला दिसता बंधक, निर्बंध, शिल्प, यत्र गणित—कोणच्याही विषयान युरोपियन पीठात हिंदी तरुण पहिल्या र्हा कमाकातच बहुधा शळवले—अर्दी पहिली दमावही तो अनवदा पदकावनो या बौद्धिक समानते प्रमाणेच सैनिक—योग्यतेतहा हिंदी सैनिक गोऱ्या सैनिकाशी व्यक्तिगत तुल्यवळ तरी आहेतच जाहे, ही गोष्ट जर्मन महायुद्धात अगदी युरोपातील ताज्याता ३ ताज्या शस्त्रास्त्रानामुक्त शूरातील शूर अशा गोऱ्या जर्मनसेन्याशी आमच्या दास, गुरता सैनिकांनी ज्या रडाया झुजविल्या त्यावरून निविवादपणे सांग्या युरोपन माननी आहेत ताच गोष्ट श्रमिक दालीची आहे भारिशमपामून तो स्वायत्तापर्यंत, पाठ्या पामून कालिफानियापर्यंत, अति शीत वा अति शुष्ण अशा कोणत्याही वायुमाना हिंदी श्रमिक हा त्यास कागत्याही राजशक्तीचा समत्वाचा पाटिवा नसा

युरोपियन शत्रियांच्या चढाओढीत टिकून राहतो; नव्हे, आपल्या साध्या राहणीने आणि कष्टक्षमतेने त्यांना न झेपेल असा प्रतिस्पर्धी बनू शकतो. फिजी, ग्वायना, आफ्रिका, मारिशसप्रभृति जगातील अनेक प्रदेशांत दासासारखे करारबद्ध करून नेलेल्या लाखो हिंदी श्रमिकांनी केवळ आपल्या सहिष्णुतेच्या चळावर तिकडे मोठ-मोठ्या हिंदी वसाहती वसविल्या आहेत आणि ज्या गोऱ्या मळेवाल्यांचे ते दास म्हणून गेले त्यांच्याच तोडीचे घनाढ्य मळेवालेही त्या हिंदी श्रमिकांतील कित्येक कर्तव्यगार पुरवणूक झालेले आहेत ! तेव्हा आमच्या काळ्या रंगामुळे युरोपियन गोऱ्यांच्यापेक्षा कोणच्याही रीतीने शौर्य, धैर्य, बुद्धिमत्ता साहस, श्रमक्षमताप्रभृति पोरुषाच्या वैयक्तिक गुणांत आम्ही लेशमात्र होनतर ठरलेलो नाही. मग त्या काळ्या रंगास आमच्यातले ध्येय म्हणून आमच्यातील अंक अक्षर करणाऱ्यांसाठी नैसर्गिक धुणीव म्हणून आपण कोणत्या अर्थी समजावी आणि कां म्हणून मानावी ?

रमाकांत : केवळ ह्या अगदी दुय्यम अर्थांचे मी ती मानतो की, त्यामुळे आपल्या शारीरिक सौंदर्यास अशतः वाढ येतो ! (सौंदर्य हें माणुसकीचा कोणताही महत्त्वाचा गुण नसलें, शौर्य, धैर्य, दया, दाक्षिण्य, प्रामाणिकपणा, जनतत्परता, धोडक्यात म्हणजे शील हें जर सौंदर्याहून शतपटीने श्रेष्ठ असा सद्गुण असलें, शील असून सौंदर्य नसले तरी ती अुणीय सुख, नि सौंदर्य ओसंडत असलें तरी शील नसलें तर तें माणूस माणूस नसून राक्षसासारखे भयंकर, हें जर खरें असलें तरी शील असूनही सौंदर्य जर अगलें तर तो मनुष्य देवदूतासारखा सोभू लागतो हेही काही विसरता कामा नये.)

धनश्याम : मान्य. पण गोरेपणा म्हणजेच सौंदर्य नव्हे. सौंदर्यातही - शारीरिक सौंदर्यातही - शरीराची सुवक ठेवण, सुरेख अंगलट होच नुसत्या शुभ्रतेहून, नुसत्या गोरेपणाहून अधिक नयनानंदकारी असते. आणि सुरेख अंगलटीत आणि सुवक सोंडावळघात आम्हा भारतीयांचें सौंदर्य युरोपियनांहून अेकंदरीत लवलेस कमी असत नाही. मी मघा म्हटल्याप्रमाणे टुकरें पादरी शुभ्र असतात - हत्ती काळे असतात. पण टुकरें टुकरें - हत्ती तो हत्ती !

रमाकांत : पण हत्ती असूनही जर तो त्यातल्या त्यात शुभ्रही असला तर तो शोभेच्या प्रश्नापुरता तरी अधिक अभिलषणीय ठरणार नाही का ? (धैर्यावत हिमधवळ-वास्तव देवानीही रत्न म्हटला. पादरा हत्ती हा आम्हीही राज्यलक्ष्मीचें भूषण. तमजो ! तोच गोष्ट आधुनिक शरीरसौंदर्याच्याचिपवी. सुवक वा सुडील देहपण्डित असूनही त्यांना हेमगौर किंवा हिमगौर अगकांतीची देणगी निसर्गाकडूनच लाभलेली असल्याने अेकंदर शरीरसौंदर्यांत ते श्रेष्ठ ठरतात. कारण काही शाले-तरी गोरेपणा हा शरीरसौंदर्याचा अेक अनुपेक्षणीय घटक आहे आणि काळेपणा हा सौंदर्यास वाधक आहे हें नाकारण्यात काही अर्थ नाही. सौन्यामोत्याचे अलंकार कोणा काळचाकुट्ट सिद्दिणीला घातले तर ती होती त्याहून चांगली दिसेल, पण

तिच्या काळपा रंगास त्या सोन्यामोत्यांच्या तेजाने जसा थोडसा झुजळा येतो समाच तिच्या टांबरी काळपा छायेने त्या सोन्यामोत्यासही किंचित् कळकळपा आल्याशिवाय राहत नाही. कोण्या ओपत् स्वामल कन्यकेला तेच सोन्यामोत्याचे अलंकार अधिकच शोभतात आणि तीं मोनेमोतीही सोन्यामोत्यासारखीच दिसतात. पण येताद्या सोन्यापुन कन्यकेला तेच सोन्यामोत्यांचे अलंकार घातले अमता तिची काति खुळते! सोंदर्य जसे नांडू पाहतें! आणि सोन्याचे अलंकार तिच्या कांतीने सोन्याहूनही विखंड आणि मोती मोत्याहूनही पाणोदार भासतात! (माणूस हा प्राण्यांचा अनेक गुणांत राजा आहे. सोंदर्यातही सुंदर प्राण्यांचा जेव्हा तो राजा शोभतो तेव्हा तें त्याच्या रया अकरदर थेंपणेच अधिकच साजतें आणि सोंदर्यातही निसर्गाची राणी माजण्यास मानवी गुदस्तेची मुवर्णप्रम देहताति सोन्याच्या कोंदणा-तच खुलून दिमावयास हवी. मोरासारख्या सुंदर प्राण्यास वा हरणानारख्या मुखेस मृगास असादी काळी कन्यका कुरवाळीत बुमी राहिली तर ती सुंदरतेत त्याची स्वामिनी जीभण्यापेक्षा दामोद भामू लागेल. पण मोरास वा हरणान कोणी गोरी-पान कन्यका कुरवाळीत राहिली तर ती सोंदर्यातही त्याची राणीच माजेल.)

घनश्याम : पण मो म्हणतो निदान आपणा आर्यांचा रंग वैदिक काळात तरी हिमामारणा किवा सोन्यामारांरणा गोरापान होता ही गोष्ट त्या काळच्या वैदिक षणमावसून स्पष्ट असताही आमचा रंग पुढे भितका काळा कापडन गेला?

रमाकांत : त्याची पुष्कळ कारणे सांगता येण्यासारखी आहेत. पण भितर गुणवर्णांमांसह झालेले प्रनिलोम, अनुलोम वा संकर-रक्तबीजसंबंधप्रभृति दुष्प्रभ कारणे घगळली असता आपणा भारतीय आर्यांपुरते तरी आपला गोरा रंग काळा पडण्याचे प्रमुख कारण म्हटलें म्हणजे आमच्या देशाचे अणुणतामान हेच होय. म्हणूनच आपल्या देशात काश्मीरसारख्या शीत प्रांतात आजही गोरापान रंग पुष्कळ प्रमाणात टिकलेला आहे—आणि मद्राससारख्या अणुण प्रांतात ब्राह्मणही भिल्लासारखे काळवडून गेलेले दिसतात. जे युरोपियन लोक ब्राह्मिल प्रभृति अणुण अमेरिकेत किवा अणुण आफ्रिकेत बसाहती करून राहिले त्यांचा गोरा रंग अंका चारपाच पिढ्यातच ध्यानात येण्यासारखा काळवडून जात आहे. मग आज पांच हजार वर्षांच्या अणुण वायुमानाने आम्ही भारतीय आर्ये भितके काळवडले यात काही आश्चर्य नाही

घनश्याम जर आमचा गोरा रंग अणुण वायुमानाने पाच हजार वर्षांत भितका काळवडला तर ती पुढच्या पाच हजार वर्षांत आफ्रिकेच्या सिद्धांसारखा अगदी कोळशाप्रमाणे काळकुट्ट होणार की काय? आणखी अंक यमतीची संका—आज कोळशासारख्या असणाऱ्या सिद्धाच्या काळपा रंगावर आफ्रिकेच्या भयंकर अणुणतेचे ताप बसता बसता तो पुढे माणिकरत्नामारखा तेजपुज होऊन अठथार नाही कसावरून! कारण कोळशाचीच कुठे कुठे माणिके, रत्ने होतात म्हणून अततो!

रमाकात पण दहा हजार वर्षांनी पुढे माणिक रत्नासारखा चमकदार रंग व्हावा म्हणून आधी पाच हजार वर्षे कोळसासारखी काळीकुट्ट तोडे मिरविण्यास सिद्ध आहात का ? कोळसाचीच पुढे माणिके होतात ही तुमची कल्पित गृहीत धरून विचारतो

घनश्याम अहो, सिद्ध न होवून करणार काय ? आपण म्हणता तसा जर अल्प वायुमानाचा हा नैसर्गिक परिणाम असेल तर हिंदुस्थानच्या नागरिकांना दिवसदिवस अधिक अधिक काळ पडण्यावाचून गत्यंतरच नाही अत्यंत शुल्लक वा होवोना पण शारीरिक सादर्याने हे हृष्य आम्हास केव्हाही पुसून टाकता यावयाचे नाही टिकावूपणात युरोपच्या आम्ही व्यक्तिशः समान वा बरचढ असताही दिखावूपणात नेहमीच हीन ठरणार ! कारण नैसर्गिक घातावरण कोण बदलू शकणार ?

रमाकात (निसर्गच) अहो, निसर्गाचे मनुष्यास सोयीस्वर नसलेले नियम बदलून देणारा प्रतिनियम निसर्गच आम्हास अनेक वेळा पुरवीत आलेला आहे, विपास प्रतिविप आणि रोगास औषधें देत आलेला आहे ! काळ्या जातीत दान भेद पाटता यताल मनुष्याची अल्पति ही वानरा या मकटायाच विपास मानला तर ह्या प्राण्यात काही लाल ताडाची, काही काळ्या ताडाची तर नाही शुभ असतात ह्याचून त्यांना मनुष्यपण येऊ लागल तस मनुष्यातही त्या बराचपरपर प्रमाणे मूठसामूनच काळा, तावूम वा ध्वेतवण अतरला असावा ज्या मानवजाती कधीतरी गान्या हास्या असा पुरावा मुळीच मिळत नाही, त्यांना हें स्पष्टीकरण लागू पडल पण आपल्या भारतीय आर्यांचा रंग मूळचा अगदी 'हस धवल' असल्याची निश्चितच असल्याने आपण आज काळसर जे पडत चाललो आहो ता मुख्यत्वेनून अल्प वायुमानाचा अर्वाचीन परिणाम असत पाहिजे, अपरिवर्तनीयपणे ठाम झालेला आनुवंशिक नाही कारण अजूनही आपल्या अनेक जातीत रंग-पीतृगिजाजित्या तरी गारपणा आणारी माणस आढळतातच अथात ज्या अर्थी तव आर्यांनाच अल्प वायुमानात राहाव लागत असूनही अद्याप सगळेच अगदी काळे शात्र नाहीत तर अशा कुटुंबातील बाबडात सुद्धा काही घुरापाताल स्नन जिटलात सह्य मिळवून जावी अितकी गोरी मुऱ् नि काही काळा निपजतात त्या अर्थी भारतीय वृणनामानाचा आमच्या मूळच्या गान्या रंगावर होणाऱ्या वात्र्या परिणामास हाणून पाडून त्या वातावरणातही गारपणा टिकवू शकणाऱ्या माता

बुडू लागली. हिंदु लोक त्यांच्या भारतीय राष्ट्राची संघटना करित असता आपण आपल्या गंदभीय राष्ट्राची संघटना न करता स्वस्थपणे कुंभाराची ओझी वाहत पडवि, यार्चा गाढवांतील कर्त्या पुढाऱ्यांस लाज वाटू लागून त्यांनीही गाढव संघटनाची चळवळ हाती घेण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या रानातून भटकून असलेल्या रानटी गाढवांच्या कळपांनी आपआपले प्रतिनिधि निवडून ते नागरिक गाढवांच्या समित्यांतून घाडावे आणि हिंदुस्थानातील कोणत्या तरी मुख्य नगरी प्रतिवर्षी अखिल भारतीय गाढव जातीचा एक राष्ट्रीय गोंधळ भरवावा असे ठरव त्यांची अधिवेसनेही भरू लागली. त्यांपैकी अगदी काल परवाच भरलेल्या बैरा समेची माहिती आमच्या वाचकांस त्या चळवळीचें स्वरूप समजण्यासाठी खाली देत आहोत.

ही सभा भरविण्यासाठी नगराच्या कुंभारवाड्यासमोरील विस्तृत भुकिरड्याचें मैदानच निश्चित करण्यात येथून तें अनेक तरुण गाढवांनी फुकून फुकून साफ करून ठेविलें होतें. या समेनाठी दोकडो प्रतिनिधि ठिकठिकाणच्या अखिल गाढवीय मजलम-अज-आमच्या शाखांकडून घाडण्यात आलेले होते. आरंभ होताच समेच्या कार्यवाहकाचे त्या जमलेल्या गाढवांत जें अत्यंत माहणें होतें, त्याचें नांव सुचविलें आणि अनुमोदन मिळून तें शहाणें गाढव अध्यक्षपदावर विराजमान झालें. त्याच्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी नायितले की, 'आपलें गंदभीय राष्ट्र हें वास्तविक पाहता हिंदु-राष्ट्राच्याही आधीचें आहे. ससृष्टमध्येही पुराणातून तत्काळीन ज्या अनेक राष्ट्रांचा झुल्लेख केला आहे, त्यात फिरतादिक नायामहच 'गंदभाः' नावाच्या जातीचा झुल्लेख येतो. खरें पाहता या भारतभूमीचें मूळचे रहिवासी आम्ही गाढवच आहोत. कारण शास्त्राच्या शोधावरून हें निश्चित झालें आहे की, मनुष्यजात ही गाढवांमंतर जन्मास आली. नव्हे, मो तर असे छातोडोरूपे मागतो की प्रत्येक मनुष्याचें मूल हें जन्मत. गाढवच जगतें. विवृत गिःणाने तें पुढे गाढवपणास अंतरून माणुसकीच्या परधर्मात ढकलले जाते. या दृष्टीने पाहता प्रत्येक माणसाच्या मुलात या

आहे अितवेच नव्हे तर ते जुलट आपल्यातील किंयेक सन्मान्य गाढव नागरिका-
सच शुद्ध करून माणुसकीची दीक्षा देत चालले आहेत। त्याच्या सघटनेचा प्रतिकार
करणे, ह आपणा सर अस्सल गाढवाचे पवित्र धर्मंकरुय आहे असे आपण समजले
पाहिजे हे हिंदुलोक किती वेडगळ आहेत पहा। ते म्हणतात, 'देवाने त्यास जो
माणुसकीचा सदेश दिला आहे तोच सपूर्ण धर्म होय। त्यास मी बळपूर्वक अस
विचारितो की, कोणाचे कान जास्त लाव आहेत? तुम्हा माणसाचे की, आम्हा
गाढवाचे? जर आम्हा गाढवाचे कान जास्त लाव आहेत ह तुम्हास नाकारिता येत
नाही तर मग तुमचे कान आखूड आणि आमचेच लाव नरण्यात देवाचा काही
विशिष्ट हेतु आहे की नाही? तो हेतु हाच नव्हे वा की तुमच्यापेक्षा आमचे कान
अधिक लाव आणि मोठ्या भाराचे असल्याने, देवाचे शब्द तुमच्यापेक्षा आम्हास
अधिक लीकर आणि अधिक पूर्णपणे अंकू मावत? तुमच्या लहान कानात देवाचा
सपूर्ण सदेश मावेना म्हणून तर मग त्याने आमच्या कानास तो सदेश सपूर्णपणे
माविल अितवे मोठे केल ही गोष्ट अितकी स्पष्ट अमता हिंदु लोक त्याच्या माणुस-
कीसच सपूर्ण धर्म समजून आमच्या गाढवकीस अपूर्ण धर्म समजतात हा त्या
हिंदूचा केवडा गाढवपणा आहे। छे। छे। हा विचार माझ्या मनात आला की,
त्या हिंदुसघटनवाद्याच्या बलगनाचा मला अगदी राग येतो। त्यांस खाभू का गिळू
अस मला हाभून त्याचा असा प्रबळ निषेध परापासा पाटतो।'

अितवे बोन्ताच सात्त्विक रागाने फुरफुरत त्या अध्मक्षीय गाढवाने षट्कन
बळून आणि सभेकडे पाठ फिरवून हिंदुसघटनाचा प्रबळ निषेध करण्यासाठी अितक्या
जोरान दुगाण्या पाडल्या की, त्याच्या पुढचे ते टेवल ताडकन धुडून श्रोतृसमाजा-
वर जाऊन आदळल त्यासरशी सर्व मभासद हिंदु सघटनाचा जोराचा निषेध
करा' म्हणून अेकच गजना करीत आपआपल्या दुगाण्याही जोरान दाडू लागले
त्या राष्ट्रीय धुत्ताहाच्या भरात कोणाच्या दुगाण्या कोणास लागत आहेत, याच
कोणाही गाढवास भान बुरल नाही। तो सभा कोणत्या पक्षाची आहे ह अगदी
माहीत नसणाऱ्या कोण्या अडाणी परस्थान दखील त्या वेळेस माजलेल्या त्या
नुमत्या लायाच्या मुवाळावरूनच विनचूकपणे सांगता आले अमता की हा प्यानगाड-
धीय मनल्स जि आम चाच राष्ट्रीय गाघळ असला पाहिजे तिकडे या सभागृहातील
शेकडो दुगाण्याच्या शाडण्यान आणि गजनने अधिकच अुसाहित होअून अध्यक्षाचे
व्याख्यान प्रबळ बगाने गारखे फुरफुरत चालले त्या अध्यक्षाच्या वक्तृत्वाचे पिपयात
हान घरील असा त्या अुम्या गाढव सभाजात कोणीही मनुष्य नव्हता तो अेकदा
व्याख्यानाचे भरात गजू लागला की, गाढवातल्या मिहासारखा- धोभू लागे

या गजन-तजनच्या भरात ती सभा अशी अगदी रगून गेली अमता, अेका-
अेकी दोन चार मनुष्ये त्या सभेत अत्यंत नम्रपणान हात जोडत आत येतात।

हैही त्या दुलशाचे अेन कारण आहे तरच परंतु आता मनुष्याच्या जीवनाची अत्यंत सवद असताही आज मनुष्यास ज्ञात अमणाच्या सर्व शास्त्रात अत्यंत मागून लेले असणाऱ्या त्या गमशास्त्रावडेही शास्त्रीय साधनाचे लक्ष वेधून जाऊ लागले आहे. मनुष्याची दुर्चा पाडविणाऱ्या ग्रंथी कोणच्या, मस्तिष्कातील कोणच्या ज्ञान-पिडाचीं वा ज्ञानतत्त्वांचीं काय कोणचीं गमावर विभिन्न अन्न पाणी प्रकाश ह्याच काय विभिन्न परिणाम घडतात अनुवर्गास (हरिडिटी) परिणाम कुठपर्यंत अपरि-वर्तनीय समजावा लागले आणि परिवर्तन (हेरिक्लेशन) मा त शारीरिक असा वा मानसिक कुठे रुस होऊ शकत अत्यादि अनेक महत्वाचे शास्त्रीय सिद्धान्त आमच्या ज्ञानाच्या आढाऱ्यात येत आहेत. मुत्ताविवा ज काणजे अत्यंत हवे असलेले ते नेमक होण्याचा वैज्ञानिक निश्चितीचा नियमही सापडल्यासारखाच आहे. जमाच्या आधीन गमाचा त्रिगुणिय करता येऊ लागला आहे अितकच नसून सामानतरही शास्त्रक्रियादिव भुगयानी लिंगपरिवर्तन अनेक प्रकारची वरण्यात आत आहे. बालपर्यंत ज्यास आपण भलेले समजून पुढे वा जाळून टाकू अशा बाह्य हृदयविषय रोगानी मेलल्याना जिवंत करता येऊ शकत' पारकाय, पुरण सयोगा घाचून स्त्रियास गमसमव नि प्रजात्पादन नुमते टोचून घेतल्यानहा साध्य आहे हे गाष्ट डॉ. काअेर्नर याच्या आश्चर्यकारक प्रयोगावरून आता माय बलीच पाहिजे असा दिसत पार नको आणखी दोनशे वर्षाच्या आत जर शास्त्रज्ञानी गमविज्ञानावर अगदी नेट्याचा हल्ला चढविला आणि वैज्ञानिक प्रयोगांना मारा सारखा घाटेवला तर आज आपण कपडा जसा हवा तसा बनता तसा मनुष्य मागणाप्रमाणे घडविता आला ना-अितकी शुवा पुरण की स्त्री असा रंग अशी मुद्रा, असे कस अितकी बुद्धि, अशी मावे घेऊन मनुष्य घडविता आण ना-तरा मला आश्चर्य वाटणार नाही. कारण निसर्ग हा मनुष्याटून ज्या अर्थी नियमांनीच करता त्या अर्थी ते नियम समजताच त्यात हवी ती निवड करण मनुष्यास शक्य पात्र पाहिजे ती शक्ति त्या निसर्गानेच मनुष्यात ठेवला आहे असा अनेक प्रकरणा-अपवाद बजा जाता-आजपर्यंतचा अनुभव आहे.

घनदयाम परंतु अने मनुष्यनिर्मितीचे साध ज्या ज्या शास्त्रज्ञानी लागले त्यांना रंगपरिवर्तनाचा शोध अजूनही लागत नाही यावरून तो दुपटव दिसतो नाही ना?

रमाकात त्याच अेक कारण आहे युरोपियन वैज्ञानिक आज सशोधनाचे नेते, ते मोठे असल्यामुळे रंगपरिवर्तनाची आवश्यकताच त्यास नसल्याने त्यानी त्या प्रकरणी कसून यत्नच करले नाहीत. पण बाबोलसारख्या अल्प प्रदत्तान ज मोठे वनाहतवाले काळबडू लागले आहेत त्याच लक्ष मोठा रंग टिकविण्याकडे अनून त्यानी त्या बायीं पुष्कळ प्रगति केला आहे. काळजा अदरावर प्रयोग करून विशिष्ट रमायन टोवल्यान त पाढरे दुभ होतात असे सिद्ध झाल्याच अलीकडेच अक्रियात

आले. परंतु काळ्या रंगास घुबून देहाम गौरवर्ण करण्याची आवश्यकताच भारतास आज निकडीची असल्याने भारतीय वैज्ञानिकांनीच हा प्रश्न चावडतोच हाती घेतला पाहिजे. जर ते त्यावर आपल्या जीविक वळाचा मारा सारखा करतील तर प्रयोगांती असं अस्वादि रसायन सापडल्यावाचून बहुधा राहणार नाही की, जें अंगात टोचलें असता वा गर्भांत संचविले असता या पिढीचा वा पुढील पिढ्यांचा रंग आमच्या पूर्वजांप्रमाणे पुन्हा गोरापान होऊ शकेल.

घनश्याम : खरोखरच जर असा अस्वादा रंगपरिवर्तनाचा शोध लागला तर मला तुमच्याहूनही अधिक आनंद होईल ! यद्यपि नीर्यं, धैर्यं, युक्ति, दया, दाक्षिण्य श्रुति माणुमकीच्या कोणत्याही महत्त्वाच्या टिकांश गुणांत भारतीय व्यक्ति ही गुरोपियन व्यक्तीशी व्यक्तिशः तुल्यबळच ठरते आणि शारीरिक सौंदर्याच्या सापेक्षतः भूपेक्षणीय जसणाच्या दिशांश गुणांतही देहाच्या मुखे ठेवणीत हीनतर ठरत नाही तरीही जो नमल्यास मुळीच नवत नाही, पण असल्यास हवासाच आहे तो गौरवर्णही जर आम्हांस लाभला तर सोन्याहून पिवळेच होईल ! तर मग आता प्रथम विशेषतः आमच्या भारतीय वैज्ञानिकांचें लक्ष ह्या रंगपरिवर्तनाचा शोध कावण्याकडे प्रयत्नपणे वेधण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा आणि जिकडे तिकडे प्रसिद्ध पाहिंदाती फडकूद्यान की, 'पाहिजे ! देहाचा काळा रंग बदलून गेरा करणारें रसायन पाहिजे !' हें काम तुमचें. मी म्हटल्याप्रमाणे जो कोणी सशोधक असा झुपाय सोधील त्यास बहा लक्ष रुपये निनावी पारितोषिक घाडून देण्याचें काम माझे ! माझा पत्ता मात्र कुणाळाहो लागू दिला न पाहिजे !

रमाकांत : अन्ळा, मी माझ्या कामास लागतोच म्हणून समजा पण माझाही पत्ता लागू न देता !

असें म्हणत ते धोवेही अंधेरात वेपत्ता झाले !

हा लेखही आमचेकडे प्रेषकाच्या पत्त्यावाचून आटिला आहे.

माहीतरी कोणत्याही मानवी लैलाचा मूळ प्रेषक कोण याचा पत्ता कोणामही लागत नसतोच !

♦ ♦ ♦

४. गाढव संघटन

गेल्या ऐकदोन वर्षांमध्ये हिंदुसंघटनाची चळवळ जशीजशी प्रचळ होत चालली, तशीतशी तरातीच्या रानापामून तो घेत मजबुत सिधुतीसपर्यंत राना-रानातून आणि गावागावातून बिखुरल्या असलेल्या गाढव समाजात मोठी खळबळ

बुडू लागली हिंदु लोकांच्या भारतीय राष्ट्राची गणतन्त्राची वरीत अमता आपण आपल्या गदभीय राष्ट्राची गणतन्त्राची न करता स्वल्पपणे कुभाराची आणी वाहून पडावे, याची गाढवातील चर्या पुढाच्याम लाज वाटू लागून त्यांनीही गटव तपट-नाची चळवळ हाती घेण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे निग्निराट्ट्या रानातून भटकत अमलेल्या रातो गाढवाच्या बळगानी आपणापले प्रतिनिधि निवडून ते नारिक गाढवाच्या समिधानून घाटावे आणि हिंदुस्थानातील बांगला तरी मुख्य नगरी प्रतिवर्षी अखिल भारतीय गाढव शांतीचा ऐव राष्ट्रीय गाढव भरवावा असे ठरून त्याची अधिवेशनही मरु लागली त्यापैकी अगदी काल परवाच भरलेल्या बेरा सभेची माहिती आमच्या वाचनाम त्या चळवळीचे स्वरूप समजण्यासाठी साली देत आहोत

ही सभा भरविण्यासाठी नाराच्या कुभारवाड्याममोरील विस्तृत बुकिरड्याचे मैदानच निश्चा करण्यात येऊन ते अनेक तरंग गाढवांनी फुकून फुकून साफ करून ठेविले होते या सभेसाठी दोनही प्रतिनिधि ठिकठिकाणच्या अखिल गाढवीय मज-लम अि आमच्या लागवाडून घाडण्यात आले हात आरम होनाच सभेच्या कार्य-वाहकाने त्या जमलेल्या गाढवाने अत्यंत गाहणे हात, त्याचे नाव सुचविले आणि अनुमोदन मिळून त महाने गाढव अध्यक्षपदावर विराजमान झाले त्याच्या अध्यक्षीय भाषणाने त्यांनी सांगितले की, 'आपले गदभीय राष्ट्र हे वास्तविक पाहता हिंदु-राष्ट्राच्याही आघाच आहे संस्कृतमध्येही पुराणातून तत्सर्वांनी ज्या अनेक राष्ट्रांचा शुल्स वेला आहे, त्यात विरातादिक नावानेच 'गदभा' नावाच्या जातीचा शुल्स यती सर पाहता या भारतभूमीचे मूळचे रहिवासी आम्ही गाढवच आहोत कारण शास्त्राच्या शाखावरून हे निश्चिन झाले आहे की, मनुष्यजात ही गाढवा-नंतर जन्माम आली नव्ह, मी तर अस छातीठोकपणे सांगतो की प्रत्येक मनुष्याच मूल हे जगत गाढवच असत विरून मिश्रणानेच पुढे गाढवपणास अतटन मानुस-कीच्या परधर्मात ठरल जात या दुष्टाने पाहता प्रत्येक माणसाच्या मुलास या

आहे. अतःवेच नव्हे तर ते खुलट आपर्यातील कित्येक सन्मान्य गाढव नागरिका-
सच शुद्ध करून माणुसकीची दीक्षा देत चालले आहेत । त्याच्या सघटनेचा प्रतिकार
करणे, हे आपणा सर्व अस्सल गाढवाचे पवित्र धर्मकृत्य आहे असे आपण समजले
पाहिजे. हे हिंदुलोक विती वेडगळ आहेत पहा । ते म्हणतात, 'देवाने त्यास जो
माणुसकीचा सदेश दिला आहे तीच संपूर्ण धर्म होय । त्यास मी बळपूर्वक असे
विचारितो की, कोणाचे कान जास्त लाव आहेत ? तुम्हा माणसाचे की, आम्हा
गाढवाचे ? जर आम्हा गाढवाचे कान जास्त लाव आहेत हे तुम्हास नाकारिता येत
नाही, तर मग तुमचे कान आखूट आणि आमचेच लाव करण्यात देवाचा काही
विनिष्ट हेतु आहे की नाही ? तो हेतु हाच नव्हे वा की तुमच्यापेक्षा आमचे कान
अधिक लाव आणि मोठ्या भोक्ताचे असल्याने, देवाचे शब्द तुमच्यापेक्षा आम्हास
अधिक लोकर आणि अधिक पूर्णपणे अंकू यावेत ? तुमच्या लहान कानात देवाचा
संपूर्ण सदेश मावेना म्हणून तर मग त्याने आमच्या कानास तो सदेश संपूर्णपणे
मावेल अतःवे मोठे येले ही गोष्ट अतकी स्पष्ट अमता हिंदु लोक त्याच्या माणुस-
मीसच संपूर्ण धर्म समजून आमच्या गाढवकीस अपूर्ण धर्म समजतात, हा त्या
हिंदूचा वेबडा गाढवपणा आहे । छे ! छे ! हा विचार माझ्या मनात आला की,
त्या हिंदुसघटनवाद्याच्या बग्ननाचा मला अगदी राग येतो । त्यास त्याथू का गिळू
असे मला होऊन त्याचा असा प्रबळ निषेध करावासा वाटतो ।

महत्त्वासाक्षा आहे. म्हणजे आमच्या जातीची सुपण्या जाती आपण होमून रोटीवेटी-व्यवहार देवांनी कमीतील. '

'करतील असे कसाला म्हणता ? हे आम्ही, तें मर्ब काही आता देवांनी करावयाग मिळ आहोत. ' बुल्याहाने ती नवागत मनुष्ये म्हणाली. 'तुम्ही नवीन संस्था काढण्याच्या धानगटांत नव्याम घटना ? आमच्या स्वतःच्या निक्षेपसंस्था विषयप्रेमाच्या पायावरच आम्ही अमरनेत्या अगत्याने, त्यात आम्ही मुत्तामुलीन 'माणुगवी आणि गाढवकी' यान काहीच फरक नाही असे निश्चितच अगतो त्यातच आपण आपल्या बुद्धिमान् गाढव मुत्तामुलीग घाटावे. माणसात आणि गाढवात काहीथेच फरक न मानिता सर्वे अेकाच निराकार अंतराचीं टेंकरें आहेत, हे सक्रिय रीतीने मिळ करण्याचा विडाच आम्ही अचलका आहे. यानाठी आमच्या मुलींनी अेक विषयप्रेमी मय स्थापिन्ना अगून त्यानी प्रतिज्ञाच केत्या आहेत की, - यरीन घर गाढवालाच यरीन. नुगरया व्याख्येन विषयप्रेम न ठेवता तें शुनि पैच स्पर्शाचे च गमदसीं होयून प्रत्यक्ष आचरून दागवीन ! '

हे अेकताच त्या समेतील धातुवृद्ध हर्षानिरेपाने अेकमहाच गर्जना करु लागला. अध्यक्षाही प्रसन्न झाले आणि सर्वजणांनी त्याच्या गमाजात देखू अिच्छिणाच्या या नवागताचे मन-पूर्वक स्वागत करीत म्हटले, 'ज्या आपणान गाढवपणाचा आमच्याहूनही अधिक अभिमान घाटतो, त्या जापणात आम्ही आमच्या जातीचेच समजत आहोंत. या असे या. ' अध्यक्ष म्हणाले, 'आज माणुगकीवर गाढवकीचा विजय झाला आहे. आमचे गाढव-संघटन हिंदुसंघटनाचे लवकरच नाक कापील ! आता आज यराच अुशीर सात्याने सभा सपमिली पाहिजे. ' अध्यक्षाचें मापण संपताच कामंवाहाने अध्यक्षाचे आभार मानिले य म्हटले, 'गर्दमाचार्यासारखा आमच्या गर्दभाय ससृतीचा अभिमाना विरळाच सापडेल. त्याच्यात आमच्या गाढवपणाचे मर्ब साहाणपण अेकवटलेलं आहे. आम्हा गाढवात अितका थोर गाढव आजपर्यंत झालाच नाही न्या जातीच्या आणि त्याचप्रमाणे आम्हा गाढवाची वेटीव्यवहारही आजच्या आज करण्याचें नीतिधैर्य ज्यानी दाखविलें त्या हर्ष नवागत माणूस-गाढवाचेही मी आभार मानीत आहे. '

शेवटी गाढव-मघटनाच्या जयजयकाराच्या आकाश दुमदुमवून टाकणाऱ्या लिकाळघात ती पंत-गाढवाय-मजलम-अि-आमची सभा विसर्जन पावली.

५. शेदाडपूरचा शिवाजी उत्सव

गेल्या पंधरवड्यात नागूजीरावाच्या जिवाची अेकच तारावळ बुडालेली होती । कारण त्याच्या वास्तव्याने पावनलेल्या शेदाडपुरात ह्या वर्षापासून शिवाजी-श्रुत्सव प्रथमच चालू करण्याचा वेत ठरला होता

महाराष्ट्रातल्या अनेक नगरातून जरी शिवाजी-श्रुत्सव गेल्या पचवीस वर्षांपूर्वीपासून होत आला असला तरी शेदाडपूरच्या नागरिकांनी आजवर त्याच्याकडे जो पाठ फिरवलेली होती ती काही त्यांना त्या श्रुत्सवाला तोंड देण्याची छाती नव्हती म्हणून नव्हे पुण्याकडे कुचेष्टेखोर लोक तसे हिणवत, पण शेदाडपूरचे नागरिक आजवर तो श्रुत्सव जो करीत नव्हते त्याच मुख्य कारण असे होत की, पहिली वित्त्येक वर्षे तो श्रुत्सव नाही राशमित बतनाच्या लोकानी वाढलेली अेक जाती-जातीत वैमनस्य फैलावणारी दूम होती अुलवात भाग घेणे हे त्या वेळी सुस्तरूप सभ्यतेचे विवा विनधोक नि अनपवाद राष्ट्रभिगानाचे कृत्य समजले जात नव्हते, पण आता त्या श्रुत्सवातील विप काढीत वाढीत तो अगदी पाण्यातून पातळ, पाणी तेरा रंग कैमा -जिसम मिलेगा बैसा, असा झाला, रमात राष्ट्रीय बाटेल त्या भाणसाळा आता भाग घेता येथु लागल्यामुळे त्याला पूर्णपणे राष्ट्रीय स्वरूप आले आहे त्यात माता हिंदु मुसलमान, शिखन, पारशी, यहूदी, अदमानी, नीग्रो, हवशी, मिराणी, सुराणी प्रभृति हिंदुस्थानातीलच काय, पण जगातील कोणच्याही जातीच्या सम्य गृहस्थाम मनमोकळ्या सुखरूपपणे, विनधोक सामावता येते गव्हनर कमिशनर-देखील त्याचे अध्यय होथू दाखतात खानसाहेब, मुस्लाजी, पाद्री मुख्य वक्ते होण्यास नाकारित नाहीत, अन अत्यंत सुद्ध राष्ट्रीय स्वरूप खास आले तेव्हा आता शेदाड-पूरच्या राष्ट्रभिगानी नागरिकांना ती हवासा थादू लागला यामुळेच पूर्वी त्या श्रुत्सवापासून दहा पावल दूर राहणाऱ्या नागूजीरावासारख्या गृहस्थानीही ह्या वर्षापासून 'शिवाजीमहाराज की जय, असे प्रकटपणे गर्जन गर्जन त्या शेदाडपूरचे धातावरण दुमदुमविण्यात दोन पावले सगळ्यापुढे राहावयाच असे नक्की ठरविले होते त्यातही नागूजीरावाचे वित्त्येक श्रुत्सवात जगतासमोर प्रथमच प्रवटा-वयाचे होते। त्यायोगे अर शिवाजीमहाराजाविषयीचा नागूजीरावाचा अभिमान त्यांना सळो वा पळो करून सोडता झाला अुमवाविषयी सव स्तीकात अपूर्व श्रुत्साह सचरविण्यामाठी अुत्तममदळाचे ते नायवाह श्रीयुन पविचर नागूजीराव, हे जातीने गावभर हिट्ट होत, 'शिवाजीमहाराज की जय' अस घोरोघर जाताना गर्जत होते परत जाताना 'माझे प्रथम नाव्यनायनही ह्या समारंभात आहे' असे गुणगुणत होते

या अुत्सवागाठी दोन कविता रचण्याचे नायंदोन वर्षांपूर्वीच नागूजीरावांनी हाती घेतले होते

दिसली त्यासरशी अध्यक्षांने त्यास हटकून विचारलें की, 'तुम्ही कोण ? गाढवाच्या राष्ट्रीय गोंधळात येण्यास तुम्हास कोणी परवानगी दिली ?'

'विश्वप्रेमाने !' ते गृहस्थ नम्रपणाने म्हणाले, 'विश्वप्रेमाने आपणित होऊन आम्ही तुमच्यात मिसळण्यासाठी आलेलो आहो मनुष्य बाय, आणि गाढव बाय, अकाच बीडवराची लेकरे आहेत ही माणुसकी आणि ही गाढवकी अशा धर्माधर्माच्या आणि सृष्टिसृष्टीच्या नमत्या वरपणानी येडावलेले लोक गाढवात आणि माणसात निष्कारण बरभाव माजवीत आहेत, ते आम्हाला समत नसल्याने आम्ही आपणास अशी विनंती करतो की, यापुढे आमच्या तुमच्यात अगदी जातिधर्माविनिष्ट भावनेने प्रेरित झालेली अंकी स्थापित व्हावी'

/ ह शब्द ऐकताच अंक बूढ गाढव म्हणाला, "पण ह तुमचे वपट वशावरून नसेल ? ते हिंदुसंघटनाचे पुरस्कर्तेही जीवमात्राच्या अंकीच्या अंगाच तात्त्विक गप्पा मारीत असतात पण आम्ही जेव्हा त्याचेकडे अंकी वरण्यास गेलो आणि म्हणालो की, अंकी हवी तर तुम्ही तुमच्या माणुसकीच्या जाकुचिन सृष्टीस सोडून आमच्या गाढवी सृष्टीस अंगीकारा तेव्हा त्याचे तें अंकाचे वपट धुपडनीस आल कारण ते साफ सांगू लागले की 'गाढवांनी माणुसका घरावी, हाच अंकीचा खरा मार्ग आहे, माणसाना गाढव व्हाव हा नव्ह' कारण मानवीय सृष्टि ही गर्वभीय सृष्टीहून श्रेष्ठ आहे !' अशा प्रकारचे तुम्ही कोणी हिंदुसंघटन नसाल वशावरून ?"

'आमच्या वर्तनावरून !' ती तीन चार माणसे म्हणाला 'आमच्या वर्तनावरून आम्ही माणस आहोत की गाढव आहोत याची आपण परीक्षा करू शकता' तेव्हा अध्यक्षा म्हणाले 'वर्तनावरून परीक्षा करावयास फार वेळ लागत नाही त्याविरहित तुमच्या वर्तनावरून तुम्ही गाढवे का माणस' ही परीक्षा वरण्याचे ज्ञान येण्याभितका शिक्षणाचा फैलाव आमच्या गाढव ज्ञातीत अजून चालला नाही तेव्हा जर तुम्ही विश्वप्रेमाने खरोखरच प्रेरित झालेले असाल, तर तुम्ही बाह्य वर्तनातही आमच्या गाढवी सृष्टीप्रमाणे चालू पाहिजे गाढवांनी मनुष्यासारखे वागव म्हणजे अंकी होतील हा हिंदुसंघटनाचा उपदेश लुब्धपणाचा आहे विश्वप्रेमाचा जर तुम्हास खरोखरच अमळा आला असेल तर तुम्हा माणसाना गाढव का होऊ

विचारतो की, तुम्ही पूर्वीची हिंदूची मानवी संस्कृति सोडून आमची गाढवी संस्कृति स्वीकारण्यास सिद्ध आहात काय ?

‘हो, हो, हो’ विश्वप्रेमाने अल्पनेन लावल्यापासून आम्हाला माणुसकीत आणि गाढवकीत वाहीयेक फरक दिसत नाहीसा झाला आहे.’ ते सर्व मनुष्य ओरडले

तेव्हा आनंदाने अल्लुमिंत होऊन अध्यक्ष गर्दभाचार्य आपल्या अखिल गर्दम-
बधूत म्हणाले ‘सम्य गृहस्थ हो ! पूर्वी शेकडो हिंदु आपल्या गाढवी संस्कृतीचा
स्वीकार करीत आलेच आहेत या हिंदु सघटनाच्या दुष्ट चळवळीमुळे ती ओंघ
बराच सुकत चालला तथापि अजूनही या हिंदु मनुष्यासारखे वाही मनुष्य, विश्व-
प्रेमाने वा होओना, पण आपल्या गाढवी संस्कृतीचे अनुयायी हाथू अिच्छीत आहेत,
ही थोड्या अस्ताहाची गोष्ट नाही यापुढे वा आलेल्या माणसास आपण गाढवच
समजावे आणि हे मनुष्य हो, तुम्हीही यापुढे आम्हा गाढवाशी समस्त होऊन
आप्यासाठी आम्ही चालतो तस वागाव तर चला, तुम्ही नुसत्या मागच्या पायावर
अने न राहता तुमचे पुढचे पाय जे तुम्ही हातामारखे भुवळून धरीत असता, तेही
ढेकून चारी पायावर ब्रुचे राहा’

त्या आनेतरांनी ते सर्व गृहस्थ आपल्या हातास भुजीवर टेकून चारी पाया-
वर चालू लागले परंतु त्यास प्रथम नीट चालता येईनास पाहून सब गाढव
‘सो खो’ हसू लागले अितक्यात तो वृद्ध गाढव पुन म्हणाला, ‘हा’ गाढवांनी
सम्यतेचे शसि अल्लघन करू नय या नवीन गृहस्थास गाढवासारखे चालायचास
शिकवाये की तसे येकालाही चालता येत नाही म्हणून हसाय ? यर, आता याचे
आखूड वान आपल्यासारखे लाव वेळे पाहिजेत, नाही का ? ते जरा ओढले
पाहिजेत तुम्हास लागणार तर नाही ना ?’

गृहस्थ म्हणाले ‘छे छे, आमचे वान आजवर कित्येकानी असे ओढलेले
आहूत आम्हास त्याची अगदी सवय आहे आपण आमचे वान ओढावे’ तेव्हा
त्या सभेतील दोघा पुढारी गाढवांनी ते वान ताडात धरून धाडे बहुत ओढलेही-
परंतु ते अधिकारीक लाज होणाऱ्या सयली अधिकारीक लालच होत आहेत हे पाहून
अध्यक्ष गर्दभाचार्य किंचित् रागाने त्या वान वाढणाऱ्या गाढवास म्हणाले, ‘किती
गढव आहात तुम्ही, राहू द्या ते ओढून का वान वाढतात ? प्रत्यहो त्या वानाचे
मुळाशी जुयापासून पाणी घालीत जा म्हणजे ते वाढतील आता हे नवागत
बधूनो, गाढव सघटनेच्या मुन्न कार्यकारी मळ्यान आमच्या गाढवी संस्कृतीचा
फेलाव करण्यासाठी वाही शिक्षणसरथा वाढण्याचे ठरविले आहे त्यात तुम्ही
अध्यापकाचे काम कराल का ? गाढवाची मागासलेल्या जातीत गणना न होत
तुम्हा हिंदूतील तुमच्यासारख्या पुढारलेल्या जातीत गणना व्हावी अशी आमची

पण कविवर नागूजीरावांच्या त्या दोन कवितांचें वांघकाम अजूनही पुरें व्हावयाचें होतें. रचना चाललीच होती, याविषयी नागूजीरावांना मोठा बहिमान घाटे. ते म्हणत, ह्यावरून गिल्लावेसा काव्याची श्रेष्ठता किती मोठी आहे हें कसे आपोआप सिद्ध होतें पहा ! काव्य म्हणजे याही दगडाचुन्याचें वांघकाम नव्हे ! ताजमहाल वांघावयास जीं अनेक वर्षे लागलीं तीं काही त्याच्या नित्यास, वांघकामास, लागलीं नाहींत; तें दगडी वांघकाम काय बेका दहा दिवसांचें ! पण वर्षानुवर्षे जीं लागलीं तीं त्या ताजमहालच्या भित्तीभित्तींवर नि रावासांवांवर जीं काव्यमय चरणे कोरलेलीं आहेत तीं काव्याचीं अक्षरे कोरण्यास होत ! तरी देखील तीं चरणे रचावचीं नव्हतीं, नुसतीं कोरावचीं होतीं. पण मला तर त्या दोन कविता मुळानच रचावयाच्या होत्या. त्याचें वांघकाम पायातील घोंड्याच्या भरीपानून तो कळसाच्या दगडापर्यंत 'अंकहातो' करावयाचे होतें. (नागूजीराव 'अंकहातो' अंकटाकी ! 'असेंच' म्हणणार होते. पण त्यांच्या त्या दोन कवितांच्या वांघकामात कमीत कमी दोनशे वत्तीन टाक मिळून गेले होते; घुडाखुड झालेले अेरसे येवाळील चबखते कामास आले हांते !)

कवि होण्याचा निश्चय नागूजीरावांनी दोन वर्षांपूर्वी जो केला त्याचें असें झालें होतें. नागूजीरावांना स्वतःच्या अगामान्य बुद्धिमत्तेविषयी नि वर्तुत्वाविषयी असलेल्या दांडग्या आत्मविश्वासांमुळे आपण जगात कोणच्या तरी नात्याने अलीकिक नांव मिळविणार असे त्यांना नेहमीं घाटत असे. त्यांनी प्रथमतः प्रो. पराजप्यांचा वडेजाव धरून रंगलर होण्याचा निश्चय केला. पण दशांश अपूर्णाकाची घोंड दुर्दैवाने ह्यामस्कूलमध्ये आडवी आल्यामुळे त्यांना ती घाट आरंभीच सोडावी लागली. अग्रजी चौथीत अनंताना त्यांनी दोन वर्षे तीत अुत्तीर्ण व्हावयाचा प्रयत्न विकाटीने केला आणि तिगेरे वर्षही ते चौथीत घालविणारच होते. पण मॅट्रिक होऊन तरी काम दस स्पडीची नोकरीमुद्धा मिळत नाही असे जेव्हा त्यांना कळलें, तेव्हा 'साठाव्या वर्षापर्यंत मॅट्रिकला घसत राहीन, पण या जन्मी मॅट्रिक झाल्याचून राहणार नाही,' अशी चौथीच्या मास्तरांपुढे जो वृत्तनिदर्शनी प्रतिज्ञा ते करीत असत, ती मोठग्यास अुत्तम निमित्त सापडलें नि वयाच्या चाविसाव्या वर्षी त्यांनी अग्रजी चवथीतून नांव काढून शाळा सोडली. पुढे बेका व्यापाऱ्याला सट्ट्यात खूप पैसे मिळाल्याचे धरून त्यांनीही घरची होती नव्हती ती पुजी सट्ट्यात घातली, ती त्यातच गडप झाली. त्यांनी घेतलेल्या लॉटरीच्या तिबिटाचा तर पत्त्याचा जोडच झालेला होता आणि त्यापायी शिक्षाची चाळणी झाली होती. त्यांनी अलीकिकत्व संपादण्यासाठी मध्यंतरी बेकदा सार्वजनिक चळवळीत भाग घेतला. प्रथम फेटा फेकून देऊन खादी टोपी घातली; नंतर ती फेकून देऊन केस फिदारून चोडके हिडले. पण आधीच डोवयावर केस फार चोडे झुरलेले असल्यामुळे टक्कल पडलेल्या त्यांच्या त्या डोवयाला त्या पसाराही समरस होता आले नाही.

अशा स्थितीत बैनागून गेले असता त्यानी त्याची कहाणी त्याचे अेक मित्र छदोपत माना सांगितली नि म्हटले, की 'मान्यात अलीवि' होण्यासारखे अनेक गुण आहेत हा माझा ठाम सिद्धान्त झालेला असताही मला अजून जगात काहीच वसे होता येत नाही ! याला काय करावे !' ह अेंकताच छदोपत म्हणाले, 'मित्रा, तुला काहीच होता आले नाही हें अगदी खर ना ? वेढ्या, तर मग कवि होण्यास तू योग्य असलाच पाहिजेम ! तू कवि हो ! मीही यद्याच भटक भटक भटक्लो, काहीच माघेना, तेव्हा कविता करू लागला, आणि आता पहातोसच की, मला गेल्या कविसंमेलनात त्यानी विती गौरविले छदोपत ही अेक पदवी तरी मला शेवटी पटकवता आली !'

'हो रे हो ! पण, कविता करायची म्हणजे त्याचे शास्त्र हवे शिकायला ! जर वा दशाश अपूर्णाकामारखे प्रकरण त्यात पुन्हा आडवे आले ! -'

['छद ! कवितेच्या शास्त्रात अपूर्णाकाचा प्रदनच येत नाही ! कवि हा स्वयं भैवच अेक पूर्णान आहे ! तुला सांगतो अेंक वाव्यशास्त्राचे शास्त्र अेका मूनामध्य ! तें पाठ केस की सार पाठ केस ! ज्याला शास्त्रच नाही ते वाव्य, ही त्याची व्याख्या, आणि 'निरकुश कवय' ह त्याच सूत्र ! कवीचे जन्मसिद्धात्ताम्रपद ! !'

'ठीक टीक ! पण कवीला अकुश नसला तरी छदोवधनाचा लगाम तरी अमनीच ता कोणघाना ?'

'छद ! - वध ? जाळून टाक ते वधही ! तेवडीदेखील अडचण कवीना खूब नवे म्हणून तर मी भुवतवध नावाच्या कविमडळाचा सभासद झालो आहे कवीना वधनच जर नाही, जर कवि जन्मजात निरकुश आहे तर पुन्हा छदाचे वधन गाळा म्हणून त्याना मागणे म्हणजे यदत्तो व्याधात नव्हे काय ? तू भुवतवध छदातच कविता कर गद्याच्या ओळी तुला लिहिता येतात ना ! त्या सरळ न लिहिता अेका-खात्री अेक लिहीत गेलास, की भुवतवध छद साधला !'

'वा ! ताट पण काय भुचविलीस ! अडचण पण टळली आणि कालिदासा-पामूनच्या साच्या लीवि' कवीपेक्षा आपली अशी काही तरी अलीवि' अपूर्वाजी पण आपल्या कवितला लाभणार ! अडचणीचाचून अलीवि'ता ! वरे, छदाचा प्रदन मुटला, पण काही झाले तरी नवितमध्ये सिण्याच्या कानाला गाड लागावे अने सस्त्र शब्द म्हणे पुष्पळच घालावे लागतात आता मग सस्कृत येतच नाही अस नाही, पण कोणचा शब्द सस्कृत नि कोणचा असस्त्र ह आळवण तेवढे बरच जड जाते रमातही तो भाषाशुद्धीचा कायसा अेक वाप्यळ वाद काही अपदवी लोक पालीन आहेत म्हणे ! त्याच्या अपद्रवामुळे !' दिल, 'आदमी' 'दुनिया' असे अगदी पुढ सस्कृत शब्देखील कविनेत घालण्याची चोरी झाली माह ! आमच्या तीडी तर छप्पस भाषाचे अिगजी, अर्दू, हाटेटाट, तुर्की शब्द सिळलेले-

सट्टेवाजारात, गोदावर चार वाजारात हा वाजारी वालीच तुमच्या शुद्ध ममृता-पेक्षा किंवा किंज अग्निस्पृश्या आमच्या जास्त उपयोगी पडते तो वाजारी बोली म्हणजेच आजची माझी माणभाषा ' पण तीत कविता चाहेल काय ? '

'होय तर' अर, ती वाजारी बोली तुमसारच छान येते का? तर मग वेड्या, भविष्यदाळाचा महाकवि होण्यात तूच आपाडो मारणार ' अर आता कोण किंवा रतो त्या भूतकाळाच्या ससृतांग नि भाषागुदीला ? त्या निवाजीच नि त्या किंपळूणकराच त भाषागुदाचा सावर होणार ' आता राष्ट्रीय भाषेची जागा कोण घेणार आहे माहीत ? न जानेदयराची मराठी न टागोराची बंगाली न तुलसीदासाची हिंदी ! ही सट्टेवाजारातील वाजारा भाषाच आता राष्ट्रपदाच्या महत्त्वावर चढणार आहे अरजी, तुर्की पारंगी, यहूदा, पुतुगाज फ्रच अग्रजा-वर्गीत यमा अितक्या भाषांचे प्रतिनिधि शब्द तीत असणार ! त्या त्या हिंदु मुसलमान, यहूदी ख्रिश्चन प्रभृति हिंदुस्थानातील नागरिकांच्या सत्यच्या प्रमाणात प्रत्येक प्रांतातलं बोलीत ते त विदेशी शब्द मूळच्या स्वदेसा भाषातून घेतून पाहिजेत ! अदाहरणाय बंगालातले शेकडा हिंदु शब्द अितने शेकडा मुसलमानी शब्द जितके शेकडा मुसलमान तितके शेकडा ख्रिश्चन यमगी तितके अग्रजा-पुतुगीच-फ्रेंच शब्द ! त्यातही मुसलमानी समाजाचा त मागसल्ले आहेत हा अेक मोठा मदगुण, अेक मोठी अधिकाराहू घोरवी त्यानी आमच्यावर घाल्ले अेक मोठा अपकार असल्यामुळे त्याच्या अुद्ध शब्दाना विरोध प्रतिनिधित्व त्या राष्ट्रभाषेत मिळाल पाहिजे ही गोष्टही ठरलेलीच तेव्हा जर तुला खरोखरीच सट्टेवाजाराची नि चोरवाजाराची भाषा येत असेल, तर तीत पुक्कळ अुद्ध नि पाडे अितर शब्द असल्यामुळे तू तुज्जा नवी कविता बेघडक तीनच करू लाग ! टागोराची बंगाली कविता बंगालाबाहेर कोण वाचतो ! पण तू जर त्या भावी राष्ट्रीय भाषा होणाऱ्या अुद्धरुद्ध वाजारा भाषेत कविता करशील तर ती तुची वाजारी कविता माया हिंदुस्थानात धरोवर वाचली जाआऊ योडवयात म्हणजे, तू अुठ नि कविता करू

(चाल :- वाजीराव नाना । तर तुंबडीभर दाणा ॥ अशी काहीशी)

रोमान्सच्या राज्यांत चल मारूं लांब मजल ॥
 प्रिये तूं पोअेट्री अँड मी अँक तुझी गजल ॥
 अष्काने मी बेजार झालो टेक^१ना माझी दाद ॥
 गल्लोगल्लीं शाभुटेन^२ तुझा खावी सिदाबाद ॥
 स्पीक अँक वर्ड तरी ! रडतो घाय घाय ॥
 रिक्वेस्ट नको रिजेक्टू ही चाटिन तुझे पाय ॥
 दिलाच्या गोठ्यांत दयेची जो गाय ॥
 कुटू दे ना पाह्या तिला ! डोंट मी ^३अँगॉय ॥
 स्तोत्रे, स्वीट हाट^४ ! तुझीं सिगतो^५वारवार
 सुदी^६ तूं माझी मी तुझा खुदाअि खिदमतगार ॥ १

या कवितेच्या 'दिग्विजय' मराठेस मूर्ख लोक पूर्वीं हसले. पण आज अनेक कवि आपल्या मराठी कवितेत खुदाओं खिदमतगार आणि सिदाबाद हे शब्द बुध्दपणे खरोखरीच योजात असतात ही गोष्ट गेल्या वर्षातील काही मराठी मासिके चालताच दाखवाचि घ्यानात येतील.

त्या कवितेमुळे नागूजीरावाचें नाव कविमंडळात पमकू लागलें असले तरी त्यांना कुबड सभेत स्वतःचे नाव्य स्वतःच गावून दाखविण्याची मधि भाषाशुद्धीवाल्या जुन्या कवींच्या मस्तारांमुळे आजवर कुठेही मिळाली नव्हती, ती शेंदाडपूरच्या ह्या आजच्या शिवाजी-भुत्तवात शक्य तितक्या प्रचंड प्रमाणावर माजरी करण्यासाठी नागूजीरावांनी त्याचें कार्यवाहपद स्वतः स्वीकारून अँक अत्यंत मनोरंजक नि भपकेवाज कार्यक्रम आयला होता.

पण तो कार्यक्रम जुलूमडळाकडून समतलून घेताना सरकार्याला नेहमी येतात, तशाच अनेक अडथळी आल्या होत्या. प्रथमतः त्या जिल्ह्याचे लोवप्रिय कलेक्टर मि. ब्लॅकस्टोन यांनी सर्व सरकारी नोकरीना बुद्देसून जें अँक परिपत्र (Circular) काढलें होतें, त्याचा विचार करावा लागला. या परिपत्रात असे लिहिले होतें की —

विषयी केवळ ऐतिहासिक चर्चा करणारे निवघ, मापणे, कविता—ह्याच वाय त्या नव्या वापंक्रमात समावेशिल्या. हे पद्धताच भुत्तावाचे अध्यक्षापद धेण्याचे स्वतः कलेक्टर महाशय मि. ब्लॅक्स्टोन यांनी मान्य केले.

तोच दुनरी बडवण दत्त म्हणून अभी राहिली ! शिवाजीच्या चरित्रातील अतिहासिता घटनांचे वर्णन निपिद्ध नाही म्हणून नागूजी कवीने अफजुलखानघावर कविता करावयाचे ठरविले. अगदी अतिहासाला घटून तेवढेच बोलणे, सत्य-परिस्थितीचे नाव नाही, अशी दोन कडवी रच गेली आणि स्वागतमंडळाच्या बैठकीत रावबहादूर पोटाळपाच्या पूर्ण समितीने त्यांनी नवीन कार्यक्रम घातून द्याविल्या ! त्यात अफजुलखानाच्या यथावरील आपला पोवाडाही गाविला जाईल असे वाक्य नागूजीरायानी जेव्हा युच्चारले तेव्हा अवस्मात् अफजुलखानच कोणाच्या अगात संचारून दुरवाळावा नसे दुरवजून 'Stop ! Stop that humbug' असे कोणोसे ओरडून झुठके पाहताना तो ते खानबहादूर काजलखान-साहेब ! अस्मयमंडळाचे अध्यक्ष !

त्या खानबहादूर फाजलखानांनी मोडक्या तीडक्या मराठीत साक सांगितले की,

हिस्ट्रीजिस्ट्री को आम लया दों ! मुगलमानाना कमीपणा येतील असे ऐकही अक्षर भुत्तावात निघना वामा नये, वाफर शिवाजीचा नाम भी हम नही मुनना मांगते ! ऐकिन क्या करे ! कलेक्टरमावनो चिट्ठीच धाडली बी राष्ट्रीय सोरूप-चाच वायते कार्यक्रम आहे तेव्हा तुम्ही वैश्व या, म्हणून मी त्या बुदपरस्त शिवाजी वा नाव तेवढा धेकण्याचा मान्य केला. ता तुमने ऐ क्या बदमासी मचाओ है ! अफजुलखानाचा पद्य पद्या ! यद्यपि आम्ही काही सुनेपे नहों ! अतिहासच पद्याला हवा, या तमाशात ! अफजुलखानाचे शिवाजीचा पद्य केला असा काही कविता रचून म्हणा हवा तर ! नहों तो हम चल देंगे !

'हा हा ! खानबहादूरसाह ! ठरिये माफ करिये ! ऐका तर तर आम्ही तुमचे सारे म्हणजे मान्य करतो मग झाले ना ?'

असा निवाळ रावबहादूर पोटाळे ह्यांनी दिला त्यावरशी नागूजी कवीचा अफजुलखानाचा पोवाडाच वाच, पण वीररसाच असे कोणतेही काव्य शिवाजीच्या अतिहासापुरते तरा निपिद्ध ठरले ! मनात चरफटत पण चरवर सीम्यपणे नागूजीराय वाचवाह या नात्याने जिज्ञासले—'तर मग शिवचरित्रपर जसे शिवानी अनुमान काहीच बाळू नय ह् अत्तम घडलेला अतिहासमुद्धा सांगणे आता रद्द केले पाहिजे, नाही का ? शिवाजीविषयक हे सारे ऐतिहासिक निवघ परतवितो तर !'

रावबहादूर पोटाळपांनी थोडा विचार केला नंतर ते म्हणाले, 'थावा. शिवाजीच्या चरित्रातील जो भाग खानबहादूराना नापसंद तेवढा गाळला की

झालें. मुसलमानांच्या भावना न दुखवील असा भाग शिवाजीच्या चरित्रातून पुष्कळ काढता येतील, काय खानबहादुर, तुम्हीच तो निवडून घ्यावा. !

त्याप्रमाणे त्या राष्ट्रीय शिवाजी-श्रुत्सवात मुसलमानांच्या भावना न दुखतील असें जें शिवाजीचरित्र वाचावयाचें म्हणून खानबहादुराच्या संगतीने ठरविले तें अकश्लोकी रामायणाप्रमाणे अगदी चार चरणांचेंच होतें. ते असें :-

शिवाजी हा शहाजी नांवाच्या मुसलमानांच्या अेका अंकित सरदाराचा पुत्र होता. त्याच्या आजोचें नांव जिजाबाजी. तो कोणत्या तरी अेका तारखेम (सन १६२० ते १६३० च्या मध्यंतरी) अेका वर्षी जन्मला. (जन्मतिथि वर्षं वादग्रस्त असल्याने राष्ट्रीय श्रुत्सवात दोन्ही पक्षांना सामावता यावें म्हणून नक्की तिथि व वर्षं सांगितलीं नाहींत.) जन्मल्यानंतर बरेच दिवस जगून तो सन १६८० त मृत्यु पावला !

या सर्वसंमत झालेल्या राष्ट्रीय निवचरित्रावरही खानबहादुराचा अेक अभिप्राय नांदला होता. तो असा की, शिवाजी जन्मला हीच गोष्ट मुसलमानांच्या भावना दुखविते; पण राष्ट्रीय हिताकडे दृष्टि देऊन आणि बल्लेकटरताहेबाच्या शब्दास मोडू नये म्हणून, येवढ्या अुत्तेळाकडे मुसलमान घंघूनी दुलंघ करण्याची सहिष्णुता दासवावी.

हें शिवाजीचें राष्ट्रीय चरित्र राष्ट्रीय शाळांतून शिकविण्यास हरकत नाही असा, शिवाबाबतीन रद्द वेंल्यानंतर गांधीजींच्या कलाम अनुसरून नागपूर राष्ट्र-भाषारामित्तानेही निर्बाळा दिला.

परंतु नागूजी कबीपुढे जो मुख्य प्रश्न होता तो कसा सोडवावयाचा ? आता शिवाजी श्रुत्सवात ह्या नव्या राष्ट्रीय कसोटीस अुत्तरेल आजि मुसलमानांनाही मानवेल असें काव्य कोणत्या विषयावर करावयाचें ? इतक्यात त्यांना अेक मुक्ति पण मुक्ति मुचली ! शिवाजी-श्रुत्सव म्हणजे पराक्रमाचा, विभ्रमाचा. बदललेल्या परिस्थितीत विक्रमाचें क्षेत्र बदलेल; पण थोरवी बदलणारी नाही. तेव्हा त्याच्या परिस्थितीत जो विक्रम तो शिवाजीने केला; तसा आजच्या परिस्थितीत जो

खाली म्हणून ठेवणे नव्हती ! साऱ्या जगातील न्हाव्यात इमरू करण्यात त्याने
अुच्चाक पटकावून कस भादरण्याचा हा जो विक्रम केला त्यामुळे महाराष्ट्राचे
नाव या युगातही अुज्ज्वल झाले होते युरोपातही विक्रम करतात पण युरोपातील
लोकात अमला खरीबुरी पोरुपाची कृत्ये करून त्यात अुच्चाक पटवावण्याची धमक
कुठली असणार ! त्याचे विक्रम म्हणजे फार फार तर अटलांटिक महासागर
अुडून जाण्याच्या स्पर्धेत, नाहीतर अगल्याच दुसऱ्या कोणत्यातरी पोरखेळात
असणार ! विमान चांगळे असत की कोणीही अुडेल ! तो मनाचा प्रताप,
पोरुपाचा नश्टे ! पण चौवीस तास सारखा विडवा ओढीत विवा सारखा चहा
ढोसित किंवा सारखे कस भादरात राहण्यात पुरुषशक्तीचा खरा प्रताप व्यक्त होतो
वारण तेथे यशवळाचा प्रश्न नसून हस्तवळाचा वा श्वासवळाचा वा पीटवळाचा
प्रश्न असतो त्यातही कस भादरण्याच्या चिकाटीत अुच्चाक पटकावण, रेकॉड
करण हे तर निर्मळ पोरुपा इत्यच होय ! कारण की आमच्या अिकडे स्त्रिया
अनून सहसा कस कापून घेत नसल्यामुळे आणि दाढीमिशा तर त्यांना फुटतच
नसल्यामुळे चांगली गुळगुळीत जर कोणाची अुडवायची, जर कोणाची मिशी
अुगळून घायची जर दाढी अुपण्याची, तर ती यहुना पुरुपाचीच अुपटाचा लागत !
कस भादरण्याच्या कृत्याचा मुख्य सबध पुरुपाचाच असल्यामुळे त खर खर पोरुपी
कृत्य ठरत ह्यामतीत अुच्चाक पटकावण हाच निर्मळ पोरुपी विक्रम ठरता ! हे
सारे विचार कवितमध्य घालायच अस योजून कवीने कायक्रमात तो भाग प्रसि
द्धी केला

चावीस तास सारखे कस भादरण्यात जागतिव अुच्चाक ज्यात पटकावला
आह त्या इमरूविक्रम करणाऱ्या नव्हे न्हाव्याचा गौरव ! आणि त्या बीरावरील
नागू कवीच प्रशस्तिकाव्यगायन ! या ! पहा ! अेका ! ' अशी प्रसिद्धी (जाहिराती)
भडन रंगात जिकडे तिकडे फडकताच शिवाजी-अुत्सवाच्या दिवशी मंडळीची
गुमती रेटारेटी चाली ! भुगीस जाणा नाहा असा समाज लोटण !

त्यातहा तो राष्ट्रीय शिवाजी अुत्सव ! हिंदुच काय पण मुसलमान यहुदा,
पारंगी सरकारी निमसरकारी विनसरकारी मनुष्यमात्र चिंकार दाटले !
शिवाजी अुत्सवासच पाय पण कोणत्याही प्रश्नास अस राष्ट्राय स्वरूप दिव असता
तो विती घोर पदास गावता राष्ट्राय अकी नशी आपसूच साधत त्याच त
प्रात्यक्षिक होत !

अुत्सवाम शेवटी अकदाचा आरंभ चाला ! ~ अध्यक्ष स्वतः बलवटार मि
अॅकस्टीन साहेब होते त्यांनी रावबहादुर पोणळ्याचा शिवाजीच चरित्र
सागावयास आणापि त त्यांनी त वर दिले चार आळी चरित्र वसेवस वाचत
ताच प्रेक्षावातून हस ! हसत पुरे ! नरु न्हावी कुठे ? नागू कवि अुठा ! ' म्हणून

ठरीव भावडटपणाची असतात. प्लेग का झाला ? की ठरीव धुतर 'वहिरोबाचे चोकड वळी थक्के आहेत ! मरीआजीला कोवड्या गेली पाच वर्षे पोटभर भिळाल्या नाहीत ! म्हणून प्लेग आला, पटकी चेकाळली ! ! पाखूम पडेनासा झाला ! ! !' ही झाली प्राकृत देवसकी सर्व प्रकारच्या देवसकीतील मुख्य निष्ठा, मूलतत्त्व हेच की, कोणत्याही रोगाच्या साथी, आपत्ति, सृष्टिक्षोभ ह्या घटना देवाच्या रागामुळे वा लोभामुळे घडतात ती देवाची 'लहर' होय सृष्टीचा अबाधित नियमागत 'क्रम' नव्हे, आणि त्या प्रकरणी बचावाचा अुपाय म्हणजे देवाची हाजीहाजी, पूजा प्रार्थना, थाड्यादिक पारलोबिव आचारपालन, यज्ञ, वळी, भित्यादि देवताना प्रसन्न करण्याचे प्रकार, आधिभौतिक अुपाय नव्हेत, तर आधिदैविक

ब्राह्मणाना मृत्यु कां येतो ?

मनुस्मृतीत पाचव्या अध्यायाच्या आरंभीच महर्षींनी 'अनलप्रभव भृगुम्' प्रश्न केला की, 'कथं मृत्यु प्रभवति वेदशास्त्रविदा प्रभो ? ॥' ब्राह्मणाना मृत्यु का येतो ? त्यावर भगवान भृगूनी उत्तर देले, 'श्रूयताम् येन दोषेण मृत्युविप्रान् जिघासति ॥ अनभ्यासेन वेदानाम् आचारस्य च वर्जनात् ॥ आलस्यादनदोषाच्च मृत्युविप्रान् जिघासति ॥' वेदाचा अभ्यास केला नाही, 'आचार' सोडले, अन्न 'दोष' घडला नि आळस वाडला की वेदज्ञ विप्राना मृत्यु येतो या उत्तरात सर्व कारणे आधिदैविक कधी आहेत ह नत्वाळ ध्यानात येतील, आणि म्हणूनच प्रत्यही व्यवहारात ती कशी खोटी पडतात त्याचेही आदर्श घाटणार नाही 'आचार' म्हणजे स्नानसध्या, पितृतपणादि धार्मिक आचार, 'अन्नदोष' म्हणजे काय ह लगेच त्याखालच्या इलोवातूनच सविस्तर मागितले आहे लसूण, कादा, खर्बस, खीर, प्रभृति पदार्थ विप्राने खाल्ले असता तो तत्काळ 'पणित' होतो, नंतर नरवान जातो हा अन्नदोष, आणि अशा धार्मिक अर्थाच्या अन्नदोषापासून, आचारत्यागापासून आणि वेदाभ्यास न नेल्यामुळे मृत्यु येतो ! ह्या धार्मिक नि आधिदैविक कारणमीमासेला आधिभौतिक कारणमीमासेने, म्हणजेच विज्ञानाने असाचा प्रकरणी साफ खोटे पाडले की त्या प्रकरणी 'देवसकीचा' प्रात संपून 'माणुसकीचा' प्रात लागतो

लसूण, कादा नाही रोगावर अुपकारक, त्या रोगावर तो घेतल्याने ब्राह्मण मरायने ते अुलट जगतान दोरुडो, हजारो ब्राह्मण कादा, लसूण, खर्बस, दोडके जन्ममर खात असता, मनुस्मृतीतील सभर सव्याने 'अन्नदोष' प्रत्यही करीत अनता दीर्घायुषी होतात, तत्काल तर केव्हाही मरत नाहीत, आणि लसूण, कादा न खाणारे तडकाफडकी साथीसाथीतून मरताना आढळतात ! प्लेगची पिमू कोणी ब्राह्मण ऋग्वेद वाचीत बसला म्हणून त्याला डसावयास खोडीच पावली आहे आणि तेवढ्या वेळात वेद कोणत्या कोणत्या ब्राह्मणांनी वाचला नाही त्याचा रोध काढीत

पात्रका चालला तव्हा नागू कवि लोच ओठले आणि प्रेक्षकांच्या वतनाच समर्थन खणखणीत शब्दामध्ये वरीत म्हणाल,

‘ शिवाजीचे चरित्र अंशक्यान् तुम्ही जिवे आलेग नाही ह मी जाणता मराठी शाळेनील प्रसिद्ध पुस्तक, इतिहास, पोवाडा, नाटक, कादंबऱ्या जे पहाव त्यात त्यात शिवाजीचे चरित्र चित्ताडलेख्य असतेच त ऐकून ऐकून तुमचे कान खरोखराच विटले जाहूत । शिवाजाचे आजच्या राष्ट्रास कत्या पिढीस अर्जार्ज लागू आहे ! त्यानं आता जन्मपासून आज अपयोगी पहेल अक्षी स्फूर्ति मिळविता येतील असा कोणातरी अद्ययावत विक्रमा पुरव हवा हाता । आजच्या राष्ट्रीय कर्त्या पिढीला हा जुनापुराणा विक्रमी शिवाजा काय शिकविणार ? जे लोक त्याच चरित्र गातात तच सामतात का, आजच्या परिस्थितीत शिवाजाच्या चरित्रापासून काही शिकावयाचे असले तर हेंच का शिवाजासारखे नाही भलत सलत करण्याचा शादयपणा न वरण हाच गहाणपणा होय । तव्हा पूर्ववालीन जेव शार पुरव म्हणून शिवाजीमहाराज जरी सगळे गेले होत तरी त्याचा अनुव शरण्यापलीकडे आज त्याच्या विक्रमाचा आम्हास काय उपयोग आहे ? आज जे सुधारलेल्या विक्रमाचा प्रत्यक्ष अनुपात आहे असेच विक्रम आजच्या पिढीच्या पुढे आदश म्हणून घराबयास हवत । तगाच अेका विक्रमा घाराचा गौरव आज आम्हा करणार आहो । -तो वीर हा पहा । - (अस म्हणताच पडद्यास मारून पवित्र्याची भुडा मारीत नरु हावा पुढे यतो) -हा पहा ता नरु हावा । (छात्रांचा प्रचंड कटकडाट । त्यासरयी नागू कवि यमान भटकून ओरडतात -) त्या रायगडाचा ता पहा जुना शिवाजा । -जाणि हा पहा आमच्या शेंडाडपूरचा अद्ययावत शिवाजी । ह्याचा वस्तरा त्या जुना शिवाजीची भवानी तरवार तळवत नहनी असा तळवत आहे । ह्याचा ही घोपटी अजुनाच्या अक्षय्य भात्यामहा खात । पाहावयास लावीत आहे । जर आज शिवाजी महाराज असत तर त्यांना Misguided patriotism ची ती भवानी तरवार फेक देउन या नरु हाच्या

अनरड कड वड कड कोसळली ! — आणि तसविरोतून कवचकुडल मुकुटाराहित भवानी तरवार अपसलेले प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज ' हरहर महादेव ' गर्जून अग्रे ठाकले !

महाराज सिंहासारखे घरजले —

' कोण म्हणाले आत्ता की ' जर का आज शिवाजी अथ येथील ? ' हा मी अथे आलो आहे ! योग काय हवे त ? '

त्या सिंहजनमरशी सारी सभा थरथर कापू लागला ' खानवहादुर फाजक-सानमाहेन तावा तोवा ! दगा ! फिमाद ! अस ओरडत वाक्पोठावरून बुडी दाकून या फुटेल तिकडे पळत सुटल राववहादुर पोटाळे खुर्चीवरच्या खुर्चीवरच पडे शाक अंबडा धोट अग्रज तो कलेक्टर व्हावस्टोन पण त्या अदभुतासरशी अघारा गडून ताहा चक्कराग ! सुरतच्या अेवा वसारीत आपण आहात मरा ठाच्या नव्या तरवारी चारी बाजूनी चालून येत आहूत, टक्कल होतें त नाहीस होउन तिथे पोत्याचा रास दिसत आहूत त्या घेरीत मि व्हॉवस्टोन ह्याना भासून त त्या पोत्याच्या रासाच्या आड म्हणून टक्कलाली जाऊन वडल

विचारा नागू ववि ! मटकन् खागीच हक्कत होता पण महाराजांनी त्याचा अेव काळ बटवन् ओढून त्यास शुभा वेग नि विचारत काय रे, मला कशाला यावे म्हणून योगवात होतास ? काय भक्कत होतास ! अ ? '

ततत पपप करोत नागू ववि म्हणात म म महाराज का का का क्षमा करावी ! आपण यात अस ठाकूक असत तर वापज मी आपत्याला वागावप्याच साहम बेल नमत ये शिष्ट भूपात ! अशा कविना जी ती गातो म्हणून भीही तग नाहीस बालून गेला ! म म म म मला च च-च चक्कर येत आहू ! पाया पडतो, मान सोडावा ! भ्रुचिळ पटू दाव या दासाग नाही बळ ! '

ठीक ! ' महाराज हम — ' सोडतो तुम्हाला, पण ध्यानात घरा तुम्ही सारेणा की जर पुहा तुम्ही बोणी बोणत्याही शिवाजीभुत्सवात ' ये म्हणून म्हटल तर मा शिवाजी महाराष्ट्रात पुहा खरीखरीच यथीन ! '

नको ! नको ! महाराज ! दुसरी वाटल ती शिक्षा घावी, पण असली भयनर गिता महाराष्ट्राला द्यू नव ! आम्हाला फार फार तर शिवाजी-भुत्सव झेपतो पण शिवाजी झेपणार नाही ! आमच्या पिढीगहा नरु न्हावी आहे त्याचा विप्रम आम्हात पुरे ! त्याचा Razor Safety त्याला किवा शेळीच्या दुधावर वाडलेल्या कुठल्याही दुसऱ्या शळपटाग आमचा शिवाजी करा, पण महाराज, आपण सिंहीच्या दुधावर वाडलेले सिंह ! आपण स्वतःच येण्याचा धाक आम्हा वापडघाना घालू नका ! नुसते शिवाजीभुत्सव करू आम्ही हवे तितके ! —

नाही ! शेदाडपूरच्या शेणकिड्याना, तुम्हाला शिवाजी नको हें तुमचे म्हण वरोबर आहे ! पण म्हणून तुम्ही यापुढे केव्हाही शिवाजी-भुत्सव करता कामा-

त्यांना त्यांनाच डसत चालली आहे, असे काही आढळत नाही. प्लेग, पटकी, देवी टोचली की वेद न वाचणारे आणि मनुस्मृतीतील आचार नि अन्नदोष न मानणारे शेकडा नव्वे नव्याण्णव ग्राहण जगतात. अगदी वेदाभ्यासरत सवधनो स्नानसध्याशील, अन्नदोष सापेक्षत. अधिक टाळणारे आस्तिव' ग्राहण प्लेग, पटकी, देवी ह्यांच्या तडाख्यासरशी जर टोचून घेतलेले नसले वा भौतिक औषधे सेविली नसली तर बहुधा शेकडा नव्वद पटापट भरतात ! हा प्रत्यक्ष, प्रत्यहीचा अनुभव मनुस्मृतीच्या 'देवसकीस' काय किंवा आमच्या कोंकणातील 'गान्हाण्याच्या' आणि गुरवाच्या देवसर्वांस काय, अंक धर्मभोळें खूळ यापलीकडे काहीही महत्त्व देवीनासा होता

{ रोग, भूकप, अुत्पात हे सर्व सृष्टिक्रपाच्या अव्यक्त कार्यकारणभावाचे परिणाम आहेत, ते नियम आपणास ज्या प्रमाणात कळतील त्या प्रमाणात नि त्या त्या प्रकरणी सृष्टीच्या त्या अुत्पातापासून मनुष्य आपले सरक्षण करू शकेल, देवताकीच्या प्रार्थनेने, पूजेने वा नैवेद्याने सृष्टिभ्रम केव्हाही बदलू शकत नाहीत, रोगाचे औषध प्रयोगांनी अमोघ ठरले की प्रार्थना न करणारे वा धार्मिक पापपुण्य न मानणारे लोकाही त्या रोगापासून बचावले जातात हे ज्ञान म्हणजेच विज्ञान. मनुष्याला झालेल्या सृष्टिनियमाच्या ज्ञानामुळे मनुष्याची सत्ता ज्या मानाने वाढते त्या मानाने देवसर्वांचे प्रत्य कमी होऊन माणुसकीचे स्वामित्व प्रस्थापित जाते. मनुष्य अगमान धषक्याच्या, दैवी अुत्पाताच्या नादी न लागता निश्चित-नि अमोघ जसा मानुषीय आधिभौतिक अुपायावर अवलंबू लागतो }

या वर्षी जी जी राष्ट्रे 'देवसकी'च्या धर्मभोळ्या पायरीत ओलाडून 'माणुसकी'च्या पायरीवर उठतात आणि मनुष्याच्या प्रयोगतट्ट नि प्रत्यक्षावगम्य ज्ञानाने जोट्या पाडलेल्या 'धार्मिक' छाप्याच्या समजुती तत्काळ सोडतात, ती राष्ट्रे सृष्टीच्या जीवनकलहात तगतात

आजच्या सर्व राष्ट्रांमध्ये जर कोणी या देवसर्वांच्या अनमानधषक्याच्या युगातून माणुसकीच्या विज्ञानयुगात प्रवेशले असेल, भरभराटत असेल तर ते युरोपीय जातपक्ष होय

पूर्वीच्या सर्व धर्मग्रंथान - मग ते वेद अमोघ, चायबल अमो, वा पुराण असो - देवसर्वांच्या अनमानधषक्याचेच प्रत्य माजलेले सापडते त्या वाढी ते अगदी साहजिक होते. दोनवे वर्षांपूर्वी युरोपमध्येही भूकप, रोग, अुत्पात देवाच्या रागानेच होताना, प्रार्थनेने, पूजेने तत्रमत्राने शमतात हीच रिस्ती धर्मांची शिबचण, हीच देवसर्वांची बोकाळलेली होती लिस्वनला फ्रेंच राज्यभ्रातीच्या आधी भूकप झाला तेव्हा तो प्रॉमेटेट लोकांच्या 'पापाने' झाला आणि त्याच्या प्रायश्चित्ताने शमेल अशीच दगल झाली ! प्रॉमेटेटाचा त्या पापी छळ झाला ! फ्रेंच राज्यभ्रातीनंतर मात्र युरोप झपाट्याने विज्ञानवादी बनू लागले सृष्टिनियमाचे ज्ञान हेच त्यांचे

साम्प्र, हाच त्याचा धर्म होत चालला आणि देवसकीची राजवटसंपून माणुसकीची राजवट चालू झाला परिणाम हा शाश्वती, पूजा प्रार्थना, धूपदीप, धार्मिक अर्थी व पापपुण्य घाना मव मनुष्याने अगदी कमी प्रमाणात भोव धाडणारा युरोप आज सर्व मनुष्यामध्ये समय, निरोगी दार्यायुगपन्न नि जणनमझाट होऊन बसला आहे.

परंतु ख्रिस्ती देवसकीतून युरोप जमा मुरा झाला तसा जागिया अजूनही झालेला नाही भारतीय हिंदु नाथ, मुसलमान नाथ बुद्ध हिंदु नाथ, हारो वर्षा-पूर्वीच्या धार्मिक छापाच्या ग्रथात ज अनमानघषक्या सृष्टिज्ञान नि अगाध प्रयत्नेक आहे त्याच्या बाहेर पाहून टाकणे हच मुळी पाप मानीत राहिल्याने ते हिंदु नि मुसलमान आजही याच भावडे देवसकीत फगनेक आहेत पटकी, दबी, प्लेगप्रभृति भयकर रोगाच्या साधावर रामराण रसी दाडले वर्षापूर्वी मनुष्यास माहीत नव्हत्या मग वेद, अवस्ता, वायवत, कुराण, प्रभृति जुया धर्मग्रथाच्या वाली त्या साधानी हजारो माणस मृत्यूच्या क्षपाट्यासरसी नुमती पाडून गली जात तेहा पैगबर-च्याही बुद्धि कुळित होऊन कुराण व वायव्याच्या पातापानी त्यानी आनागावना, 'हा देवाचा राग' निमाज पडा, प्रार्थी गुजा तर त्यान वाय आनाय !' मुगल मानाता बाटाव महमद पैगबराचाच खरा नि आन पैगबर तुम्ही मानीत नाही म्हणून देवाने ही साय घाटली ! ज्यात बाटाव मूर्तिपूजा रली म्हणून साय आली 'पाप' झाल हाच सायाचा निदान आणि अपाय, अपचार सृष्टीच्या वैधव्यघात न पाहता, आपण रचलेल्या बंदिब ग्रथात, त्या त्या धर्मग्रथात पाहत ! प्रवाण, बुद्ध धायु बुद्ध पाणा, जतुल्ल औपध हे प्रत्यक्ष अपचार कोणा नितक्या नटाने नागेना-ना जितक्या तावातावान जपजाय सततधार पीर-वगयरपूजा, साजीत सावीज गडेदोरे याचा अपदेश त दत त्या वेळच्या मनुष्याच्या सृष्टिज्ञानाच्या अभावी ते तितकस अस्वाभाविकहा नव्हत पण त्यापाने मनुष्याची दिशाभूत ची वाली ती मात्र ह्या पटकाच्या सायीपेदाही मनुष्यास मारा टागे ! भावडेपणाच्या देवम कीची 'ही साय अजूनही यावत नाहा पटकीवर औपध जस विज्ञानास सापडक, तमच या देवमवाच्या सायीवरही माणुसकाच औपध जाता युरोपला तरी सापडक आहे त आपल्या मिकडेही आणून मनुष्यास टोचक पाहिजे अितर रसी असात टोचतात भावडेपणाच्या सायीवरही ही वैनायिक रस मनुष्याच्या मनात टोचली पाहिजे देवसकाच्या दुप्परिणामाची बुदाहण यामाठीच बारवार प्रसिद्धिली पाहिजेत ! पटकी प्लेग याच्या नाथाप्रमाणेच या देवसकीच्या भावडेपणाची सायही शेकडो लोकाचे प्राण मृत्युमुझात कमेडवळत याचा अनुभव आपल्या देशात पावलो पावली आजही यतो !

थोड्याच वाळापूर्वी रतनागिरीकडे देवीची साय आली हिंदूमध्ये सरसहा टोनणे चालू झाल त्या रसीच्या टोचण्याने हिंदून काणी फारस दगावले नाही पण मागासलेल्या मुसलमान वस्तीत अज्ञान, अशिक्षितपणा नि धर्मभोळेपणा अेकदरीत

हिंदूपेसा अधिक त्यामुळे सदा अडाणी मुसलमान वस्तीत कोणी टोचून पेजीना-
जो तो पीराना नवस, गडेदोरे, याच्यावर अवलंबे तोच साय बळावून पटापट
माणसे मरू लागली ज्या जाणत्या मुसलमानांनी टोचून घेतले ते निरोगी राहिले,
हे प्रत्यक्ष दृश्य पाहिल्यावर देवसक्तीही लटपटणी आणि ते अडाणी मुसलमानही
भरामर टोचून धेऊ लागले, याचले याच देवसक्तीच्या भूगणामुळेच रत्नागिरी-
मधील दामोळे (ता सगमेश्वर) या लहानशा गावी महारवाड्यात अज महारा-
तही मोठा बहर झुजला त्याच्या सुदैवाने रत्नागिरीचे डि हे कलेक्टर धीमुन
मुठ्ठूरमहाशय महजगत्या त्या गावी गेले म्हणून बरे झाले, नाहीतर त्या महार-
नाड्यात सद्दना मनुष्य असा राहना ना! देवसक्तीच्या आत्मघातक भूगणाचा
अथ हृदयविदारक पण परिणामकारक दाखला म्हणून ते वृत्त खात्री देत आहोत.

रत्नागिरी जिह्मदान दामोळे हे गान सगमेश्वर ताण्ड्यात आहे या जिल्हा-
तील माठमोठ्या महारवाड्यांची अथ महारवाडा ह्या दामोळ्यास असून त्यात
अुणीपुरी ११० घरे नि ६०० माणसे गेल्या डिगंबरात होती. त्या महारार्पकीवाही
महार परगावी कामावर तारपाटणाकडे गेले होते. तिबडच्या पटकीच्या रोगात ते
लागून दामोळे येथे येऊन गेले त्याच्या ससर्गि त्या महारवाड्यात पटकीची साय
आली पहिले दोनतीन मृत्युलागोपाठ हानाच महार लोक घाबरले त्याच्या पुरातन
समजुतीप्रमाणे 'देव' रागावला! पटकी (कोर्रा) हा अथ रोग आहे, ती ठराविक
रोगाणूमुळे होते, त्या रोगाणूना प्रतिकारक असो रज टोचली की ती साय हटते
आणि भरपूर प्रकाश, स्वच्छता, शुद्ध जलवायु, वागपाणी ही त्या सायीस फैलावू न
देणारी प्रतिबधने होत, ही सायी, मापी अणुपत्ति महारांना मागितली तरी त्यांना
असा भयकर सायीच्या राक्षसी धारवीला न साजेसी मिळमिळीत वाट त्यांना त्या
सायीची जी भयकर भीति घाट, त्या भीतीचे निवचच रोमहृषक कारण जे होऊ
शकते अशी कोणतीतरी अणुपत्ति मागणाऱ्यालाच ते पटकीचा खरा तज्ज्ञ समजणार.
तशी कोणची तरी रोमहृषक नि रागीट अणुपत्तीच त्यांना पटणार त्या कसोटीस
पटकी हा अथ रोग आहे ह्या नव्या मिळमिळीत कारणास सागण्यापेक्षा पटकी ही
महामारीची मरिजाजीची अथ रागीट देवता आहे, ती भयकर रागावली असून,
वकासुरामारवे तिला ठराविक बोकडाचे बळी दिले पाहिजेत, ती 'अपघाने बरी
होणारी' नमून भजन, पूजा, नंदन, नमस्वार, बलिदान यांनीच काय ती शांत्यात
प्रसन्न होणारी आहे असे सागणाराच खरा गुरु वाटणार डॉक्टरचा तो प्रश्नच
नव्हता पटकीची ती साय रोग असता तर डॉक्टरचा प्रश्न! ती साय म्हणजे चव-
ताळलेल्या वाघिणीसारखी जी रागावलेली देवता मरीजाजी तिने माणसाना दिलेला
दड, केलेली भयकर शिक्षा होती! ती रड करवील तर ही आमची गुरवीण, ही
सतीण, ही चेटकीण काय ती कवू शकेल कारण मरीजाजीची लहर तीच काय
ती सभाळू शकते मरीजाजीच्या पुढे आमचे गाहाणे कसे माडायचे ते तिलाच काय

ते ठावे मरीआजीच्या पुढे जाण्याची धनिलीची सनद तिलाच काय ती मिळालेली ! त्या बंधाला नि डॉक्टरला तिचे कोण विचारतो ! परंपरागत अशा या देवसकीच्या ठराविक भावनेप्रमाणे ते सारे महार त्याच्या महारवाड्यात त्या वेळी जी अकसतोण होती तिला भयभीतपणे शरण गेले

देवसकीचे सारें चेटूक जाणणारी मरीआजीची महारवाड्यातील संतोण !

तिने काचा कमून मत्तरततर छा छूचा मारा पटकीवर करण्यास तत्काळ आरभिले त्या महारवाड्यातील घरे आतून झाडून धुवून, फिनेल शिंपडून, अजुडे पाडून निरोगी करण्याचे धारणच नव्हते ! पटकी घरात का असते ! ती अवदसा कोणत्याही अितर माणसासारखी अगणातून अथवापर नि अवर ओलाडूनच गेली तर आत जाणार ! असा गूढ विचार करून 'सतिणीने' प्रत्येक महाराच्या घराबाहेरच्या अगणातच पटकीस ठेवण्यासाठी पहारेकरी ठेवले - शेणाच्या तीनतीन पट्ट्यांच्या वर्तुळाचे ! ! असे मत्तरविलेले तीन तीन शेणाचे पट्टे प्रत्येक घराभोवती काढून मग त्यावर लडूची लहान लहान वर्तुळे ओढली अवापर्यंत पोचण्याच्या आधीच ती अवदसा पटकी गुदमळून नाकात तिखट जावून कासावीस व्हावी येवढ्यासाठी त्या खडूच्या वर्तुळात मिरच्या पेटवून ठेयल्या. मीठमोह्या घरावरून 'अुतरून' दृष्ट पाडून त्या मिरच्याच्या धुमीत सारली टाकीत ती मतीण चेटुकाच्या मशाचा मारा करीत राहिली नतर तिने महारवाड्याकडे मरीआजीचे जे काही घेणे घेणे हात त्याचा आढावा काढला असून, अुघार, गहाण, खरेदी, रोखीचे घ हज्याचे अेकदर हिशीव ठिगेंत्र त्या सतिणीने आपल्या डोक्याच्या पाटी पेन्सिली-वर करून बजावाट होता ठरविली वी, हारवाड्याकडे मरीआजीचे सरासरी तीन रेडे घेणे वाणी निघत अितवा अूलगडासाल्यावरवर त्या महारवाड्यातील धोरा-मोठ्या माणसासह मरीआजीपुढे सतिणीने नारळ ठेवून नवस बेला की, 'पटकी आवव ! आम्ही तुझे तीन रेंडें लगोलग बळी देऊन, मारून, मागची थवलेली वाणी साफ फेडून टाकू !' त्या वाकीमाठी पटकीचा बलिफ घाडून मरीआजी जी त्या महाराचे प्राण जप्ता करीत होती आणि मृत्यु त्या लिलावात त्यांना पटापट बोलण्या-वारी विवत घेत चालला होता, तो भयवर लिलाब आता यावलाच पाहिजे असे त्या सतिणीने आश्वासिले आणि ते त्या महाराना पटल

पण अिकडे ? अिकडे घराघर लोन पटापट पटकीने मह लागले आज सवाळी जो महार घडघानट बुठे तो सध्याबाळच्या आत मृत्यूचे आचके देत पडे - अुघा सवाळला जगातून नाहीसा हाजी रेच, ओकाऱ्या, दुर्गंध यानी त्या मूळच्याव गदळ नि आकु चित असलेल्या झोपड्या धाण धाण होवून गेल्या पण बुटुवे त्यातच ! घोलता घोलता १९ भाणस मेली, आणि जर वेबळ देवसकीच्या अपचाराचाच

मारा ते महार करीत राहते, तर ती पटकी त्याच्यातला भेकही मनुष्य जिवंत सोडती ना !

पण त्याच्या मुदैवाने कलेक्टर श्रीयुत मुडकूर महाशय हे नेहमीच्या फिरतीवर असता त्या गावी त्याच वेळी आले पाहतात तो महारवाड्यात कॉलरा ! पधरावीस माणसे पटापट मरूनही गेलेली ! त्या भावचा पोलिस पाटील अेक अडाणी महारच होता त्याला विचारले, तू ह्या मृत्यूचे प्रतिवृत्त का धाडले नाहीस ? आणि ह्या सकंदास तोंड देण्यासाठी तांबडतोय काय उपाय केलेस ? त्यान सांगितलं, ' सकंदास ताड देण्याम आमची सतीण आधीच सबळपणे झटत आहे, तिने घरोघर मतरलेली शेणाचीं बर्तळे अगणातून काढून पटकीला ती ओलाडून घरात घेण्याची वदी बली आहे. देवीपुढे नारळ ठेवला आहे, तीन रेडे बळी देण्याचा नवस वेला आहे, देवाना गाहाणीही घातली आहे ! ' पटकीला हटविण्यासाठी केलेल्या त्या महार मंडळीचा हा बडेकोट यदोवस्त पाहून त्या मुडकूर महाशयानी प्रथम त्या सतिणीला बोलाविल आणि पटकी सपेना त्या गावात पावून टाकण्याची तिगच वदी बरून गावातून काढून दिल ! या अपमाननारक आज्ञेमुळे चिडून ती बैबी शक्तीने अदभुत घमस्कार करणारी चेटकी मुडकूर महाशयाच्याच भोवती शेणाचे ते तीन पट्टे आडून मनवळे ठिक्ठिकाणी त्यांना आता डावून टाकणार अशी बाणीही अटकळ करता, पण काय झाल काय की ! घरघर बापत ती सतीण मुवाटपाने चालती झाली ! त्या महारवाड्यातील आपत्तोपैकी ती 'सतीण जाताच आता अुरली पटकी तेवडी !

तांबडतोय मामलेदारना आणि देवरखचे सरकारी डॉक्टर माहुली ह्यांना पटकीची लस घेऊन महारमंडळीन टोचण्यासाठी धाडण्यात आले औपघेही नेली, पण पाहतात तो महारमंडळी अेकजात झुटून पडलेली ! आम्ही टोचून घेणार नाही ! औपघानी पोट जाळायची आहेत आमचीं व्हय ? ' चाटल तितकं समजाविल महार टाचून घ्यायला म्हणून घराबाहेर पावून टाकीनात शेवटी सध्याकाळी निरुपमाने मामलेदार नि डाक्टर परतल टाचण राहित पण औपघ तरी घ्या, म्हणून याना त्यांना औपघाचे घोट देऊन ठेवले पण त्याची पाठ फिरताच महारानी औपघ गुत्तूप आतून दिली ! टांचन घेण नाही हाच निरुपम

औपघानी पोट मात्र जळतलं, पटकाची माय थोडीच हटणार ? औपघानी घर व्हायला तो राग हाता की काय ? मरीजाजीचा राग तो ! त्याच औपघ देवसकी त्याचा डाक्टर ती सतीण, ती गुरवीण, ती चेटकी ! मामलेदार झाला तरी माणूसच ना ? ह्या माणसाच्या औपघाचा, ह्या माणुसकीची ही गोष्टच नाही, ही देवसकी आहे देवसकी ! अन भावीत महारातील मणळ्या शहाण्यानी त्या मामलेदारप्रभृति सब जणाना निव्वळ मूर्खान काढल पटकी पुरवला पा हे प्राताधिकारी नकोत असा जळफळाट महारवाड्यात चाल चाल त्याच दिवशी त्या

टीचभर महारवाड्यात तीस जण पटकीने लागले! पूर्वी लागलेले पटापट मरत होणेच. देवसकीच्या शेणाच्या तिन्ही पट्ट्या ओलाडून पटकी घरोघर घुसत होतीच!

मामलेदाराचे महार अंकित नाहीत हे वळताच आपल्या हातापायांच्या मडळीस घेऊन सवाळीच (ता ८-१-३६ला) प्रातःमहाशय श्रीयुत मुडकुर स्वतः महारवाड्यात गेले. मनघरणी करून जे वळले त्यांना तस टोचले, नाही त्यांना घरात जाऊन घरून टोचले. जवळ जवळ शंभर माणसे टाचणी तो रसच सपली म्हणून, तावडतोड मुडकुर महाशय मोटारने रत्नागिरीस जाऊन तेथील सरकारी डॉक्टर श्री देसाजी आणि सरकारी रुग्णालयात होती नव्हती तेवढी रस नि पटकीची ओपवे घेऊन दुपारी दामोळ्याला परत आले. आगळी १३० महारांना टोचले, तांतीही रस सपली. तव्हा चारपाच याजता प्रातःमहाशय मोटारने कोल्हापूरला गेले. सस्थानी अधिकाऱ्यांच्या सहानुभूताने तेथील मुख्य डॉक्टर राववहादूर धनवडे याचा लसोबा सारा साठा मिळवून ता ९-१-३६ ला सकाळी प्रातःमहाशय श्री. मुडकुर पुन्हा महारवाड्यात आले.

पहातात तों पटकीचा नुसता कहर भुजळत होता! जिबडे तिजडे झुट्ट्या रवारड, वण्ट, घावपळ! काधीबाप दोषेहि पलेले पडले आहेत भोवती लहान मुले रवारड करताहेत, जवळ कोणी नाहा, शेजारी शेजाऱ्याच काणी मरू घातल आहे! जिबडे तिकडे भाण, वचरा! त्यात त महार प्राताधिवाऱ्यावर विघरलेले घरात यण्यास त्या सरकारी इन स्वयंसेवक डाक्टरादिक मडळीस त आडकाठी बसू लागले! पण मैत्रेऱ्याची प्रेत पुरतच पडलेली त्यांना खपत होती काही घरात दोन दोन तीन तीन प्रेत खोत्रीत फेकून पुरूषे लावून बघ बेरेली नी त्या खोपडातल्या दुसऱ्या खोत्रीत सारा मुत्रमागस निजत वसत पडलेली होती! त्यामुळे साथ विती क्षपाटधाने महारांना पछाडीत चालली असेच ते सांगावयासच नको असा रिश्तात पहिली गोष्ट प्रेत पुरण्याचा त्यानल्या त्यात जे धष्टपुष्ट मत्तार होत त्यांना टोचून प्रेत पुरण्यास यात्रापिठ गत ते खडडे विती खगणार! थकून त्यांनी दुपारी ह्याद फेकून दिर्ग! तव्हा स्वतः श्री पाडळकर मामलेदार आणि अितर मडळी प्रेताना वनरण्यात पुढे सार्ली त्यांच्या या निस्सीम वळकळीचा काही परिणाम होऊन महारातात काही मडळीही वळला आणि अेका अटावर काय ता प्रेत पुरू म्हणाली ती अट म्हणजे ब्रॅडी! तही ठाकच नमजून ब्रॅडी प्रत्यकास थोडी पाजली तेव्हा प्रेत पुरली गली त्या विपारी नि घातक वातावरणात स्वयंसेवक नि सरकारी नाकर बेगील पात्ररून गेल्यात नाय नवल! ती मडळीहि महारवाड्यातील त्या मृत्यूच्या जवळधान रावाययास बचू लागलीस पाहून स्वतः मुडकुर महाशयानी त्यांना हृदय हालवून सोडणाऱ्या धव्यात नमजविले की, 'आता जर आपण पाय मामे घेऊ तर ह्या महारवाड्याच्या दुदयेस पारावार झरपार नाही भूतदया, धर्म, माणुसकी ती होच की, ह्या अज्ञानी बापड्या अस्पृश्यांना आपण मरणाच्या जवळपास असेच

सोडून जाऊ नये ! मी तुमच्यातच आहे ! आता जे या बापड्या महाराच्या जिवाच तूच आपल्या ! आधीबाप सग्रेसोपरे गेलेली ही केविलवाणी लेकर, अनाथ तरणी, वृद्ध माणसे पहा ! मी तरी ह्याना मरणाच्या खडब्यात अस जिवंत पुरू देणार नाही मी तरी ह्याना सोडणार नाही ! पटकीत मलो तरी सोडणार नाही त्या दयाशील अधिकाऱ्याच्या डोळ्यातून टिपे गळली ! ती व्यथहि गेली नाहीत सर्वांनी तोच निश्चय केला सर्वांनी प्रथम स्वतःला टाचून घेतले , आणि महाराबाड्यात दिवसभर ते सारे थोरथोर अधिनारा आणि अितर स्वयंसेवक पुन्हा रावू लागले

पण त्या दिवशी रात्री महारांनी निराळीच सोड बाढली ! त्यांनी त्याच्यातील अगदी मरणोन्मुख असे खोच बाहेर बाढून दोनतीन गोठ्यात टाकून दिवस नुसतेच लागलेल जे बऱ्या स्थितीत होत त्यांना बरोबर घेतले, भाडीकुडी जे घेंववळ ते सामान बोचऱ्यातून भरून डोक्यावर चढविल आणि रातीरात ते महार महाराबाडा सोडून रानावनात पळून गेले ! भुरलेली अनाथ मुलेमाणसे त्या भयाण महार बाड्यात त्या पाण पालेत्या घरात, गोठ्यात हणवणी नि ओकरीने लडवडलेल्या कण्हत्या, मरत्या रोग्यातच मिसळलेली होती !

ता ११ ला सकाळी प्रातःमहाशयादिक मंडळी येवून पहातात तो महार पळून गळले ! हे आयतन पालेक स्थानांतर अका भयौं झुपून तर दुसऱ्या अर्धा भयकर ! कारण गांधोगाव ती साथ ह पळते महार पसरविणार दासाडा तांबड साव आजूबाजूच्या गावाना सक्ता आजा दण्यात आला की दामोळचे मनुष्य धजू बेगू नय तथीक रानावनात आजूबाजूलाच महारांना रोखून ठेवण्यात आले त्या वेळी श्रा शेड्य ह आपण सहकारी घेतचे नि इरा तेंडुलकर या हरिजन सघाच्या स्वयंसेवकाची टोळा घेवून साहाय्यास आले तशील दोन मिशनरी शाळागिस्तव सातवेळेकर वधु ह प्रथमपासूनच गिवापाड मेहनत बरात होत या सवाना मिळून महाराच्या घराना साफ करण्यास आरंभ केला कोठार अपसून आत अवश्य तो झुजद आणला- आपल्या हानाने घर वाटा झाडून साफ केल्या सारखून काढल अनाथ मुलामुलींना रोग्यापासून निराळे ठवर प्रेत सारी पुरवी पळून येतल्या महाराच्या माग जावून त जय फुटून फुटून चाढानुडुपाखाली होने तेष औपध पुरविली महार औपधे फेकीत म्हणून दिवसानून तानदा ही सारी मंडळी त्या दूरदूरच्या महार टोळ्यात केन्हा घातून औपध समक्ष पाजू लागलीं भुरगल्यांना टाच अगा अनेक अपुवना-अपचाराना ता १५ च्या संधीस पटकीची साथ अेकदाची आटोक्यात आली ! लागले अणेपुरे सभर महार बाचले अनाथ मुले दहापधग त्यात अेक लकरू अपधे सहा महिऱ्याचे त्याच काय वरावयाच हा प्रश्न होताच मिशनरी त्यांना पाळावयास नेत पणत धमाम्तराच्या अटीवरच अगणार ! तो बाहो त्याचा दोष नव्हता,

धारण बोलून चालून ते मिरानच अमा प्रसंग पाहून रत्नागिरी हिंदुमामेने तीं सारी अनाथ महार मुले रत्नागिरीस अवश्यच तर धाडून घावी, आपण पाळू म्हणून बळविले

अतःक्यात रत्नागिरीच्या नि देवसकीच्या नागरिकांनीही त्या सकटात त्या अनाथप्रदत्ता झालेल्या महार कुटुंबासाठी अंशदर ५२ पोती घान्य, नि बपडे पण धर्माचे जमवून धीयुत मुडबुरमहासमाजकडे धाडले ते त्यांनी यथोचितपणे वाटून दिने अनाथ लेकरांना सर्वांनी विती ममतेने जोपासित

त्या सहान्ने महारांनी देवसकीच्या पायी आपल्यावर मृत्यु ओढवून घेतला होता ! जर वेळीच त्यांना धीयुत मुडबुरमहासमाजकारच्या धनधाळू मजगताच्या 'माणुसकीने' हात दिला नसता तर ते बहुतेक पटकीला धळी पडल्याबाधून राहिले नमते अतःकी धावाधाव रेली तरी पत्रास महार त्या अंशदराना महार-चाडघात आठ दिवसाच्या आत पटकीने मले अवळगपट १०० महार पटकीने पठाडून मरणाच्या ताडात पडता पडता थडे बळे ओढून वाडून पाचविले गेले वेळीच घरून घरून टोचल्यामुळे धावीचे विनडा बघावले खरोखर धी मुडबुर-महासमाज नि त्याचे सहकारी यांनी पाचसे महाराचे जीव, आपले जीव धोक्यात घालून पाचविले जिह्याचे कपेटर धो जागीमहासमाज यांनी त्याच्या या हातापाळाच्या सर्व अधिकाऱ्यांना शक्य ते पाठगळ नि प्रोत्साहनच दिले ह्या प्रकरणी तरी ह्या सर्व अधिकाऱ्यांनी सरकारी नोकर हे खरोखरीच जनिव सेवक असावेत इतकच नि ही पदवी सार्थ केली ह त्यांना भूगणावह आहे ! जे स्वयंसेवक केवळ कर्तव्य म्हणून आपण होऊन त्या सकटात जिवोपाड थम घेते झाले त्यांचे महत्त्व स्पृहणीय आहे

रोग हा देवाचा राग नाही, लहर नाही म्हणूनच देवसकीचा तो विषय नव्हे प्रायःने, पूजेने, वलिदानाने देव पावून रोग बरा करीत नाही त्याच्या प्रतिकाराचे साधने धर्मशास्त्र नव्हे राग हा सृष्टिप्रमाच्या अवाधित नियमाचा परिणाम आरोग्य, विद्या नि वैद्यकशास्त्र हव त्याच्या प्रतिकाराचे साधन त्यातील सृष्टिविज्ञाना-प्रमाणे मानवी अपचार बळ की रोग हटवळे टोचल की 'पाप्याला'ही सहसा प्लग, दवा पटकी होत नाही न टोचल तर बेदज विप्रही हजारो हजार त्या त्या रोगात तडकडून मेल्याबाधून महसा राहत नाहीत हे साधे सत्य कोणत्याही कल्पित गोष्टीपेक्षा ह्या महारवाडघात झालेल्या देवसकी नि माणुसकीमधील शटापटीत विनी परिणामकारकपणे प्रत्यक्षास येते त पहा ! ते दोन्ही पथ जणू काय प्रयोग-चालतच हेतुत तसे कसोटीस लागते (भावडा देवसकी बहुधा मृत्युकडे नेते, विज्ञान-प्रवण माणुसकी मृत्यूस बहुधा जिकते)

पटकीयरचाच नव्हे तर अस्पृश्यतेवरचाही तो अेक विजय होता !

आगामी अेका दृश्टीने ही घटना सामाजिक महत्त्वाची आहे 'अस्पृश्या' च्या छळाविषयी आम्ही वठारातील वठोर टीका करून जागृपर्मंत त्यांना प्रतिवारीत आता तव्हा आम्ही तिकडे बानाढाळा करू ह् नाचव नाही परंतु आवडनरा-सारखी याही मदळी जी स्पृश्याविषया गरसवट चिडलोग्पणा करू लागली आहेत त्याचा प्रतिवाद करण हीही वृत्तघ्नताच होणारी आहे स्पृश्यात अस्पृश्यतानिवारणार्थं जिवापाड झटणारा वर्ग नसा घाटत आहे, आपल्या 'समाननी कुटुंबाव आप्नाचादखील असतोय पत्वन्न त्याच्या प्रेमावर पाणी मोडून अस्पृश्यतानिवारणार्थं तो वाडता वर्ग नसा प्रामाणिकपणे गडत आहे तहा ह्या दामाळ मधीक महाराष्ट्रातील पटकीच्या सरदारांक वर दिलेल्या वस्तुस्थितीबद्दल स्पष्ट ह्ण नाही काय ? स्पृश्य अस्पृश्याचा कसा छळ करतात हें अस दाखविऊ पाहिजे तगव अस्पृश्यतानिवारणार्थं निरपक्षपणे गटणारा स्पृश्य वर्गहा वपाटधाने वाडत आहे हेंही स्पष्टिता बामा नय दामाळ मय त्या महाराष्ट्रात स्वतःचा जाय घाब्यान घातणाऱ्या या वरील लहान घोर मळीन भूतदयेची जमी जाणीव होती, नितकीच अस्पृश्यतेस मूठमाती दभून जात्यह्णाराच विनाळ तोच खरा विनाळ, नस मानून अस्पृश्यतची किंचितही फिळम न मानता झटणे, अस्पृश्याची विशेष सेवा करण, हें फक्तन्यही आपण करीत आहो याचीही स्पष्ट जाणाव हातीच होनी माहातर भितर काही स्पृश्य लोक त्या महारांना नेने त्या सकातही निवेनात तसे हद्द शिवते ना ! पण त्या अधिवारी नि निनअधिवारी जनतेबवात असल्य ग्राहण, प्रभू, मराठे वंश्य प्रभृति अनक स्पृश्यजातीय सज्जनानी आपल्या भावावहिणाची करावी तशी सेवा त्या महारखधूचा बेगी, त्याच्या रेन खुट्या घाण माफ करून स्वहस्त त्याची घर भारविली प्रत पुरस्ी ओपघ दभून सवा करून त्यांना मृत्यु मुखातून सोडविण्यासाठी आपण मृत्युमुक्तात जात घातला ! अगा अुदाहरण न वृत्तन कातुव ह् अस्पृश्योद्धाराच्या कार्यास अत्यंत पुतेजक चाल्यावाचून राहणार नाही अस्पृश्यातही महार भग्यानाठी वा डारमाठी जी सहानुभूति दाखवीत नाही ती अे स्पृश्य दाखवितात त्याचे आभार माग्यात अस्पृश्याचही हित आहे !

(माच १९३६, किलोस्कर)

+ + +

७. अपघात की आत्मघात

‘कर, नमस्कार कर अ बाळा बडाला ! अस्सा ! देवबाप्पा आहे वर हा बड !’ भिमाबाजी पाटलिणीने आपल्या दोन अडीच वर्षांच्या लहानग्यास भक्ति-भावाने बडाच्या मुळावर डोके ठेवावयास सांगितले त्या बडास भिमाबाजी गेली आठ वर्षे, लग्न होऊन ह्या तिच्या सासरी आल्यापासून, नित्य नेमाने शभर तरी प्रदक्षिणा घातल्यावाचून जेवत नसे ती जरी त्या गावाच्या मराठी पाटलाच्या जुन्या घराण्यात दिली होती, तरी सध्या त्याच्याबडे नावापलीकडे पाटिलकी अशी नव्हती अलट अगदी निर्धन होते ते कुटुंब त्यातही दीड वर्षांपूर्वी तिचा नवरा प्लेगात वारला, तेव्हा तिचे ह् अकुलत अेक भूल घेऊन ती त्या बडाशेजारी विखुरलेल्या दहापाच झापड्यांपैकी अेका झापाच्या झापडेत राहो दिवसारात्री वेळ सापडेल त्ना विड्या बुळी, नि अेका मराठा पानतवाखूवाल्या दुकानदारास त्या घरवसत्या विकून त्या कुटुंब्या अुत्पन्नावर आपले पोट भरी ती आता मध्यम वयाची होती त्या अेका लहान मुलावाचून तिच्या मागेपुढे कोणीही नव्हते तो बड तिचा देव,

नवा पय वांगला त्याच्या दोन्ही रांगांस नवे बड नि पिंपळ असे छान रेखून लावले की, त्यांच्या सलग कमानीखाली तो पय म्हणजे अेताचा मुदीर्घ, कुंजासारखा भर अग्राह्यघातदेखील शीतल वाटावा. त्या बडपिंपळांच्या तिरप्याशिरप्या फाद्या प्रतिवर्षी काढून छाटून त्यांना माणसाळविलेल्या हत्तीच्या संडित घराविलेल्या चवरी-सारखे मनुष्याच्या सोयीसोयीनेच झोळत झुलत राहावयास भाग पाडलें होतें. बड-पिंपळ मुळासकट अपटणाऱ्या, प्रत्यही त्यांच्या फाद्या कापणाऱ्या, अेकही प्रदक्षिणा न घालणाऱ्या त्या मिशनला कोणत्याही बड-पिंपळाने 'मुलें न होण्याचा' शाप कसा दिला नाही ? अलट त्या मिशनमघाली मुले अधिक गुटगुटीत नि वाढत्या संख्येचीं कशीं ? अितकेच नव्हे तर अेकदोन प्रसंगी अलीकडेच त्यांच्या बगल्यातील दोघी बाळंतिणींन मुरेत असे जुळे मुलगे अपजून ते दुडूदुडू त्या माणसाळलेल्या बडपिंपळांच्या छायेत खेळत अमता त्यांना त्या सोडलेल्या बडपिंपळावरील रागीट मंजोवाने अेकही घोचकारासुद्धा आजपर्यंत कसा घेतला नाही ? असें भिमावागीस त्या भागाच्या बतीने त्या गावच्या नगरसंस्थेत सभासद म्हणून निवडून गेलेले डॉ. मोहिते हे पुष्कळ वेळा विचारीत आणि समजावून सांगत की, ज्या अर्थी ती बड अगदी पोखरलेला, रागीट, छायाशून्य नि पडावयास आलेला आहे त्या अर्थी त्याच्या आमपामच्या झोपडपांवरचें ते अेक सकट टाळण्यासाठी ती पाडून झुलडून टाकणेंच शिष्ट.

डॉ. मोहिते हे भिमावागीचे दूरचे नातलग. त्यांना म्मुनिसिपासिटीत निवडून देताना त्या विचारीला स्वतःचें मत नव्हतें, तरी दोनतीन नातलगाची मते तिच्या यत्नानेच मिळाली होती. पण पुढे नगरसंस्थेत गेल्यावर डविडर मोहितांनी आपल्या भागातील वाटा, धाड्या, अगणें, चौक स्वच्छ, विनयार्क नि रेलीव करून तिबडचे आरोग्य वाढवावें असें मनात आणून काम चालू केले. पळगेखांचा भरून चाट सुधारत्या, धोळातील धुकिरडे, घरांच्या रागामध्येच सांचतेली डबकी, भाजलेली धडपे राडलेले गडगे शाफरूफ नि मोटनेटके केले आणि आता

भिमावात्री पाटलिणीला तर तो तिचा पूजेचा बड पाडू पाहणाऱ्या डॉक्टर मोहित्यांचा मंतरवी राग आला होता. ज्या वेळी नगरसंस्थेत तो ठराव येणार होता, त्याच्या आधीच त्या बस्तीच्या लोकांनी बड पाडून आमच्या धर्मभावना दुखवू नयेत, असा निषेधाचा ठेक अर्ज करण्याचें ठरविले होतें; आणि त्यावर सहा घेण्याचें काम जोराने चालले होतें. त्याविषय बड तोडावा असें म्हणणाऱ्यांचा अर्जही अर्थात् व्हायचा; पण त्यावर सहा मिळणे फार कठीण जाऊ लागल्यामुळे त्या बिरशी डॉ. मोहिते हे स्वतः घरोघर हिंडून लोकांची सगळी घालीत होते. त्याच भागात मोडणाऱ्या त्या मिशनच्या चालक मिस् ल्यूसी ह्या अमेरिकन बाजी तो बड तोडावा ह्याच मताच्या, त्याही नगरसंस्थेच्या मिशनरी सभासद; ह्यासाठी त्याही बड तोडण्यास अनुकूल मते मिळविण्याचें काम काढून घरोघर हिंडत होत्या. परंतु बडाच्या प्रकरणापेक्षा हिंदुधर्म किती 'मुपरश्चिप्त' — धर्मभोळा आणि धिक्कन दम्यं ह्याच कसा दम्यंभोळेंपणापासून सर्वस्वी अलिप्त, हे पुराण पातळाळाने सांगत बगण्यामध्येच मिस् ल्यूसीबाजी त्या सध्याच्या श्रुपमोण अधिक पामुखाने करीत होता.

भिमावाजी आपल्या मुलास बडाच्या पायभ्यावर डोके ठेवण्यास सांगून, पूजा आटोपून त्या दिगान्याच्या खाली मुलास धुतरवून जो आपल्या खोपटाशी बंधून पाहतो तो मिस् ल्यूसी हसतमुखाने तिचे बुभ्या असलेल्या तिला दिसल्या. बड तोडावा असा मताची सद्दी भिमावाजीने दावी असे त्या म्हणाल्या तेव्हा 'भी काय तें बुया सागेन' असें म्हणून भिमावाजीने वेळ मारून नेली. मिस् ल्यूसी ह्या खोपड्यातील मडलीन नेहमी मिगळे, खाभू चाटी, वायबलचीं गाणी गाजी, 'बडाच्या पूजेचे फळ म्हणजे हें भायें बाळ' असें भिमावाजीने बोलण्याच्या ओघात गहिदरून मागितले, तेव्हा मिस् ल्यूसीने त्या विषयाचा ओघ आपल्या आवडत्या प्रकरणी मिळवून म्हटले 'वेळे सरें ! पण आमीचें चेष्ट नो प्रचलें ! ...

डॉ. मोहिते थोडे हसून म्हणाले, 'मिस्तीमाहेव, माझ्यासारख्या खऱ्या रॅशनॅलिस्टसवधी विचाराल तर मला तुम्ही दोघाही सारख्याच धर्मभोळेचा वाटता। अहो, तुम्ही आत्ताच थडापूर्वक ज गाणे म्हणत होतात तेच आठवा। वडाच्या प्रभादाने मुऱ्या झाला ही ह्या भिमावाजीची थडा बुद्धिवादाने टाकावू ठरते हें तुमचे म्हणणे जितके खरे आहे, तितकेच कुमारी मेरीच्या पोटी देवाच्या तेजाने येशूख्रिस्त जन्मले ही तुमची थडामुढा टाकावू ठरते हेही खरे नाही काय ? '

'पण ही आमची धर्मभावना है ! '

'आणि वडही ओश्वराचे प्रतीक, त्याच्या प्रसादाने मूल होते ही भिमावाजीची धर्मभावनाच आहे. ती तिची भावना खुळी आटे असं बुद्धिवादाच्या, 'रॅशनॅलिजन' च्या प्रचारायं जर तुम्ही सांगता आणि ते चांगलेच करता, तर त्या बुद्धिवादाच्याच बसोटीस तुमच्या धर्मभावना लावण्याचा अधिकार मलाही असला पाहिजे। अहो, पृथ्वी चादोळी आहे हें सांगणाऱ्यालाही धर्मभावना दुसवितो म्हणून ख्रिश्चनांनी ठार केले. पृथ्वी फिरते हें मागणाऱ्यांपाशीही दड झाला। फार काय अमेरिका वड शोधणाऱ्या कोलवमामही वायऱलमध्ये न सांगितलेले देश आहेत असं म्हणून आमच्या धर्मभावना हा दुसवितो, या आरोपाखाली ख्रिस्ती धर्मगुरूंनी अपराधी ठरविले नव्हते काय। धर्मभोळेपणाचा मक्ता हिंदू लोकांनाच तेवढा दिलेला आहे ही तुमची समजूत नि दोखी हाही अेक धर्मभोळेपणाच आहे खरा बुद्धिवादी ज्या ज्या समजुती अमत्य वा लोकहितास प्रत्यक्ष अपायकारक आहेत त्या त्या सुधारू शकतो, मग त्या ख्रिस्ता अमोन, मुसलमानी अमोन। आणि अशा खुळ्या समजुती सर्व धर्मांतील लोकांत धर्मांचे वातडे पावरून बाकाळलेल्या आहेत हिंदूतील धर्मभोळेचा समजुती वाडून त्याच्या गळ्यात मुस्लिम वा ख्रिस्ती धर्मवेडेपणाचा घोडा वाघपे हा वाही बुद्धिवादाच्या प्रचाराचा प्रामाणिक मार्ग नव्हे ! '

जितक्यात समोरच्या चर्चमध्ये अकरा वाजल्याचे ठोक पडते मिन ल्यूमी-समोर भिमावाजीने मनमोकळ बालणार नाहीत अत वाडून नि घरी जाण्याची वेळ होऊन गेली म्हणून डा मोहिते भिमावाजीने 'जाता मला गेलच पाहिजे, सध्या-वाळी येजीन थ ! ' असे मागून मिन ल्यूसीवाजीमह बालत बोलत परत गेले. भिमावाजीनाही हायम वाटले वारण त्या डॉ मोहिवाच्या भिडेम बळी पडण्याचे टाळीन होत्या 'वड पाडू नये' या अजावर सही मानणारे लोक आघी भेटावे अशी त्याची अिच्छा होनी।

'वडदेवा, तुला पाडून टाकणाराचेच दान पडोन।' अना भिमावाजीने जाज पूजा सपनाता तरा वडाच्याच नवमही वेळा होना

, जितक्यात पयलीपयली लोकांचा बाळका घेऊन मिगाडें वकाल या वस्तीन वाडलासारखे आले 'सह्या करा। खोड मोश ह्या वडपाडपाची, तुम्ही कोणत्या

पक्षाचे ! वडपाडे की वडराखे ? मनातनी की मुघारख ? असा ते लोक अथच गडका वरील सह्यावर सह्या घेत चालगे सही नसली तर अगठपाचे ठसे त्या वस्तीत बहुतेक वस्ती वडराखी पक्षाचीच होती भिमामाथीनीही आपण होऊन सही दिला नि वडपाचे स देवत वित्ती प्रापूत आहे ह आपल्या स्वतःच्या अनुभवे सर्वांना कळकळीने सांगितळ वडेवरच्या मुगची हनुवटी वर झुचलून भिमामाथी आसव गाळीत म्हणामी 'माझ्या प्रदक्षिणाच्या वस्तास वडोवा पावला नि ह वाळ मला दिले ! माझ्या वडाच्या वलीला फूल आले ! पुढे लगेच ह्या तान्हूत्याचे वडील पंगडात धियच ज्या दिवशी चारले त्या दिवशी मा या लेगराला ह्या वडा-च्याच पायावर घातळ नि म्हटळ देज वडा, आता तुच माझ्या या नेवराला सांपाळ ! तुझ्या सावलात तुझ्या पायावर ह माय मूल लहानाच मोठे होऊन वापसात्तारले पाडरे शुभ्र नेम हाभीता नादू दे चिन्जाव होअू २ ! दहापाच वेळा दहापाच येत्याजात्याना तिने तब ते भागितळ नि प्रत्येक वेळी कवेचा पूर्णविराम झाला की बेक असे त्या नेवराले दहापाच मुवे घेतले

वडराखे पक्षाचा सा घोळवा परत चालला सगळपाच्या पुढे थी भिंगाडें वकील तावातावात प्रतिचा वरीन होत की, ' ह्या वडपाडपाचे दात पाडीन तरच मी भिंगाडें ' ह्या सगळपा पावलाचा मूळवद म्हणजे हा धर्मबुडाअू डा मोहित पण त्याचा तरी दोष काय ? अशा अस्तनीतल्या पिढ्यायांना म्युनिसिपलिटिच्या अस्तनीत ठेवणारे तुम्ही मतदारच दापी आहात आता घात वा पुढा त्याग, निमज ?

नियडणुकीत पक्षवार नि मतदार मिळवून देणारा जो साप्यातला सापा अणाय—
तो सनातन धर्म, ही त्याची व्याख्या होती

नगरमध्येच्या समेत, वड पाडून, तो कोळमडाकयाम आलेला पानाचा
डिगारा पाडून, गडक सरळ करावी म्हणून ठराव येथ्याच्या दिवशीच वड पाडून प
ह्या अर्पाचा धेवडो नागरिकांच्या सहानुता ता अत्रेहा दामल झाला ! वडराने नि
वडपाडे ह्या दान पदातील पुरम अगदी विवोगम गली गडपेवरून जाणाऱ्या नाग-
रिकांच्या जिवावर, त्या बालमहलेच्या अच डिगा मागे त्या पावळ पननोमुल
फाट्याचे नि त्या सोडाचेही सगट तरवारीमागर्ग लटकते आहू हें वटूनक ममासदाना
मान्य होत पण विरोध चिपळलेला ! येवटी अध्ययाना सामोपचारान त्या
याजूच्या घस्तीची समज पाडण्याचा यत्न करण्यामाठी तिरडच्या पनवीस पुढाऱ्याची
सभा भरवून तडजोड करवावी असा ममानदाम अभिप्राय दिला एत अध्ययमुडा
समज पाडण्यामाठी नेमलेल्या मडळात होनेच ही तडजोड घरेता त्या मडवेच्या
फाट्यात 'वाट बंद' म्हणून दोन्ही ताडावर पाट्या लावाव्या आणि गाड्याप्रभृति
वाहत्या तरी बंद असावी, अशी तात्पुरती व्यवस्था शाली ! माणनाना वाट बंद
वेली—पण तो मुपट बंद नि पडाजू पार पाडला नाही ! पाडाच्या मावीसाठी
माणनाची गैरसाय ! ! झाड देव, मनुष्य झाडपाला !

समजून पाडण्यासाठी बोलावलेली सभा भरली त्या बस्तीचे पनवीसतीस
पुढारी आणि अध्ययानुडा बरेच नगरमस्थासभानद अणस्थित होते बडराखे पदाच
दीकडो लोक सभागृहाबाहेर लोकमताचा दाव पाडण्यासाठी भिगाडें बन्दिनी
जमवून ठेविलेले होत स्वतः भिगाडें, हरभटशास्त्रीप्रभृति मडळी पुढारी म्हणून
समेत होता नगर सस्था-मभासद म्हणून मिस त्यूमी नि पीरजावे हेही आल होते

वड वा पाडून ते याची वारणे, माण्य्याम प्रथम हरभटशास्त्रा अठले, 'वड
ही देवता आहे त्याम पूजाच प्रदक्षिणाचे आणि कर्घाही तोड नय अस शास्त्र आहे
' जे हिंदु लोक वडाला तोडतील ते ' पतन्ति नरकें घारे ' असा शास्त्राचा स्पष्ट दडक
आहे ! माण्या आजोवाना बेक भूमि दान मिळाली घर लह्याम तीवर बाघले,
पण वडाच झाड मध्ये अस होत की त्याला टाळन घर सलग बाघण कठीण असा
अडचणीतही त झाड न तोडता घर तिरपे तिरपे बाघल, पण वड ताडला नाही
मुल्ट त्याच्याभोवती लहानसा चान सोडून, कोळारानून त्याला घुराड्यासारखा
भाग वर माकळा तोडला त्याची पान, कचरा मारा कोळारावर घराच्या आत-
बाहेरही पडे, त्याला लागून असणाऱ्या नितांछाली, त्याची मुळे घसून अक मित
ढासळली ती पुन्हा बांधली, पण त्या धमपरायण ब्राह्मणाने वड पाडला नाही
आजही त्याच घरात आम्ही राहतो, आणि वडाची पूजा नेवेच पाल्यावाचून जेवत
नाही आम्हा हिंदूची धममावना हें वड देणार नाही ! '

‘वह तोड़ने म्हणजे हिंदुधर्म बुच्छेदने, आणि वड पूजणे म्हणजे हिंदु असणे, अशी हिंदु धर्माची बुधळ नि भिनार व्याख्या कोणत्याही प्रभात मला आढळत नाही’ डॉ. मोहिते शातपणे बोलू लागले, ‘ताव भिंगाडें वकील मध्येच झुठून चवताळले,

‘तशी व्याख्या तुम्हाला आढळत नसली तरी मला आढळते’ अहो वडाची पूजा जो आमच्या धर्मात सांगितली, ती काही धर्मभोळ्या अशा कोण्या वेडगळाने नव्हे, अगदी तुम्ही ज्या विज्ञानाच्या (Sciences च्या) नावाची शपथ घेता जाता, घेता, त्या विज्ञानाच्या आधारे वडाची थोरवी रिती आहे ते वधा ! त्याच्या पारच्या ओपघी, त्याची छाया, त्याची पान, दूध, त्याचा अणु नि अणु अन्वाद्या हुतात्म्यासारखा, मनुष्याच्या हिताला वाहिलेला आहे तो पडला तरी मरणानंतरही त्या वडाचा देह म्हणजे त्याची लाकड, फाया, पाचोळा आपल्या शोषक्याच्या घाशास आणि चुलीच्या जळणास अनुमोगी असतात अर्थात हुतात्म्याहून परोप-कारात वड श्रेष्ठ आहे कारण मेल्यानंतर हुतात्म्याच्या हाडाचे पाने आमच्या शोषक्यास उपयोगी पडत नाहीत, त्यांचा कोणताही भाग चुलीचे सर्पण म्हणून जाळता येत नाही अहो मूर्खहो, यास्तव आमच्या त्रिवालदर्शी ऋषिवर्यांनी वडात देव मानल, वड श्रीश्वराचे प्रतीक आहे ! श्रीश्वराची विभूति आहे ! ! वडच श्रीश्वर आहे ! ! जो वडा पिगळाला तोडोळ तो हाडाचा हिंदु नव्हे ! तो मुसलमानच होय !’

भिंगाडें धवील भर रगात येमून, आणखी बोलणार हाते, पण मूळ वकने डॉ. मोहिते असता आपण मध्येच बोलत आहा, अस अघ्यशानी घटी वाजवून वाजवून दरडावल्यामुळे ते थोडे थक्कले, तो दुसरेच प्रकरण मध्ये आण ! - कारण हिंदु-हिंदूच्या खडीचिपयन वादात जनपती बोलू नये, अतां शिष्टाचाराचा अवयव निस ल्यूसी आणि पीरजादे यानी करावा अस साधारणपण ठरल होत पण भिंगाडें वकिलाचे शेवटचे शब्द ऐकून पीरजादे याच हसूच आवरेना ! ते खदरादा हसू लागल भिंगाडें धवील त्यामुळे चिडू विचारतात -’ त्या तिथल्या माननीय सभा-

अितक्यात वाहेरच्या लोकांत मोठा गलगा झाला. डॉ. मोहित्यांचें भाषण अंक येओनातें झालें. लोक वारात धुमू लागले, 'भिगाडें बकौल!' म्हणून हाका-वर हाका आल्या! भिगाडें वाटच पाहत होते जणू काय त्या क्षणाची! ते ताडकन जुडून दाराशी आले आणि बेंक चिड्ठी हातात घेऊन घापा टाकात म्हणाले, 'ममा बंद करा! लोकजोम अनावर होत आहे; कारण हें पहा! ही चिड्ठी मिमाबाजी पाटलिगोकडून आली अमुन त्यात त्यांनी असें लिहिलें आहे की, 'जर बड पाडाल तर मी त्या जागी मरेतो आगम करीन!' लोक ओरडत होते, 'ममा बंद करा! आम्ही बड पाडू देणार नाही!' अव्यसही 'सडजोड अगवम, समा बंद!' असें सांगून जुडून गेले. 'सनातन धर्म की पुत्र' करीत लोकही हड्डूहड्डू परतले. जो तो मिमाबाजीच्या श्रद्धेची नि देवलसीपणाची वाहवा करीत होता!

समा अशी झुळळी तेव्हा संध्याकाळ होऊन पाऊन पडू लागला होता. तरां देखील भिगाडें बकौल अेकटेच मिमाबाजीच्या घरी गेले. 'कां? कशी बिनतोड मुक्ति मी मुचविली? माझ्या सांगण्याप्रमाणे तुम्ही ती चिड्ठी लिहवून अगदी बेळे-पर घाडलीत हो मिमाबाजी! सांढ्या आणे काम झालें! बड कोण पाडतो तें बघतो आता!'

हें भिगाड्यांचें अवमान पाहून मिमाबाजी संतोषत्या. पाऊन वाडत चालला. बकौल घरी गेले. 'बडाच्या पापाची धूळ अंगारा म्हणून मुगाला लावून माझ्या बाळास बडोवा शतायुषी करो!' असें म्हणून तिने त्याला शोपी घातलें. दिवस-भर यकलेली ती बाजीही तशीच शोपी गेली! वारा नि पाऊन वाडतच गेला!

रात्रीचे वारा बाजले अनर्तिल. त्या मटकेने अेका लाव प्रवासाहून आलेली तट्ट्याची पैलागाडी अकस्मात् शिळघार लागलेल्या त्या पावसात नि सोसाड्याच्या वाऱ्यात मानडून रेंगाळत, वाषपडत चालली होती. तोंच कडाड कडाड अने दोन-चार आवाजावर आवाज झाले. ती सडकेवर आलेली त्या बडाची लाव फांदी तुटून भिरकावलेल्या गंदेभारखी त्या गाडीच्या तट्ट्यास लागली; बेताचा साहेबाची टोपी बरच्यावर अडवावी तसा तो तट्ट्या जुडवून पाडोवर कोमळली; गाडीवान ठिकच्या ठिकाणी फटकान्यामरशी ठार होऊन गेली पडला; तोंच त्या बडाचा तो

८. भक्तिविजयातील हरवलेला नवा अध्याय

गोष्टीचा मूळ सागाडा अगदी सत्य, घडलेली गोष्ट; पण सागताना नावेगावे गाळून जरा जुळवून सांगितली गेली म्हणूनच काय ती तिला कथा म्हणावयाचे, असा जर सत्यकथा या शब्दाचा अर्थ केला तर आम्ही सागत आहो ही अेक क्षमर टक्के सत्यकथा आहे. कारण ही गोष्ट अशी अगदी खरोखरीच घटली आणि तीही अवघ्या चारपाच वर्षांपूर्वी !

ज्या विठोबाचे देवळात ती घडली ते अेक त्या नगरातील लहानसे, अेक चिरळ वस्तीत बाधलेले, भडारो-मराठा अित्यादि वर्गातील कामकरी मडळी कधीकधी ज्यात जात येत, असें बापडेसें देमूळ आहे. अेक भाविक आणि निधन वर्गातील मध्यम वर्गाचा मनुष्य मात्र नमाने त्या देवळात जाऊन विठ्ठलाची पूजा करी. दिवसभर कामधदा केल्यानंतर रात्री अेकटा दुकटा कसाही असला तरी दाळ घेऊन 'वेडेबाकडे' हे विशेषण ज्यास लागू पडेल असे भजन नित्यनेमाने करी आणि गाता गाता गुंगी आली की तिथेच अेक दुकटा निजे.

त्याच्या भाअ्यदातील कोण्या बाअीने त्याच्या घरादारात भाग मिळावा म्हणून भाडण काढले होते तिला कोणी सांगितले, त्या भावड्या माणसाचा काटा जर बाटेमून निघेन तर ! - तो भयकर विचार तिला पटला. गुड लोकांच्या सग- तीत सी फमलेली होती, त्यांनी काही ठराविक रक्कम घेऊन तिचे ते काम पारही पाडून दाकण्याचे अगावर घेतले !

त्या चाडळबीकडीवाचून ती मनुष्य अेर भावडा आणि निरुपद्रवी प्राणी म्हणूनच तेथील लोकाना परिचित असे त्याचा देवलक्ष्मीपणा पाहून त्याला कोणी कोणी बुवाही म्हणत. त्याच्याशी नेहमी भाडण करणाऱ्या त्या बाअीच्या वळणातील त्या गुड लोकानी त्याला हाणमार करण्याच्या धमक्याही दिल्या आहेत हे अेकून अेकदोषानी बुवास सांगितलेही होते की, 'रात्री बेरात्री जपून राहत जा !' ती बाअीट माणसे आहेत !' पण गजेंद्रमोक्षाच्या, दामाजीच्या, द्रौपदीच्या, चोखाबाच्या कबीराच्या ज्या अनेक कथांची त्याने पारायणे केली 'होती त्यातील कोणाची तरी कथा सांगून त्याने म्हणावे, 'अेकटा असलो, दुकटा असलो तरी माझा पाठीराखा पादुरग माझी पाठ राखीलच राखील !' असे म्हणत विठ्ठलाच्या मूर्तीकडे

‘मग आताही व्हा की दोन दिवस तसेच गुपारज नि तोडून टाका की तो घड !’ पीरजादे रोरप्रियतेच्या ओघात मापडून वाहवत चालले, ‘त्या सडनेवर दोनचार माणसे दगावतील त्या वडापायी !’ गाम घर्मवेडेपण यथा हें तुमच्या हिंडु छोताच ! आम्ही अेक सोडून अमे अेकजे वड तोडून टाकू पण सडक आडवार नाही. आम्हा मुगलमानात गारे ‘रेंगाळ’ हाडाची पूजा ! असे म्हणून पीरजादे पुन्हा अेकदा एो गो ह्मजे ! पण या वेळी ते अेकटय ह्मतत होजे. लॉगडन डॉक्टर मोहिते पुन्हा अुमे राहिले नि म्हणाले,

‘तासाहय, हाडाची पूजा मुगलमानात नगंत, हाडाची अगने ! वड पाडू नये, त्याने आमच्या घर्मभावना दुस्तानतात जसे हिंदु मुगल्या कांठिषमाने भाडत आहत, पण पलोवडच्या यपांच जम्हा हिंदूच्या भर घमतीतील अेका घराच्या आतल्या घोरात नाही बबरीनारण याघवाम धनल्याथे, बाही मुगलमान पिनाच्यानी रण परी गानराजास जाताना पाहून ती पिराची जागा आहे म्हणून धिमाणा घातला नि तें घर पाडून तिथे दगां रयागून, निमाज पडून त्यात अडपळा होथू नये घामाठी त्या साऱ्या हिंदु यस्तीतीत वाघ वड बरावीत येयपर्यंत हट्टवादाचा टप्पा गाठला, तेव्हा आपण स्वय त्या मुसलमानाच्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठी लाठीप्रमाने देखील भाडावयाग मिळालेले होते ! ती पिगर्ची पार हाडें समानपूर्वक तेवून फाडून दुमरीकडे पुरली अमर्ती तर ? असा हाडापायी वित्तेर राजमार्ग हिंदुस्थानात बड पाडण्यात येतात ! मसिबीयम्न राजमार्गान मुढा वाघ काजबूनयेत म्हणून प्रतिवर्षी मुसलमानाच्या दग्यात किती डावी फुटतात ? तामसाहेर, घर्मवेडेपणा हा सर्व घर्मानुभायात आज तरी ह्या या त्या स्वरुगाने भरलेला आहे. मनुष्यहिनाच्या आड येणाऱ्या असा भारडया घर्मभावना बाणत्याही समाजात असल्या तरी जी मुघाक भ्रिच्छितो तोय घरा बुद्धिवादी, घरा घर्मभीरु ! कारण घम म्हणजे मनुष्य समाजाच्या अुद्धाराचा, धारणाचा मार्ग ! भिगाडें वकील मात्थाविरुद्ध म्हणून जे बोलाययाम गेले तेच मान्या विघेयाचे समर्थक झाले ! ते म्हणाले वडपूजा नि देवप्रसीव मानण्यात आमचे पूजंज चुकले नाहीत, कारण जडविपळ ही शूटे मनुष्यास अतिशय अुपयोगी आहेत मग भी तरी अगदी तेच म्हणतो आहे ! पण त्यातूनच निमणारा अुपसिद्धान्तही भिगाडें मास कसा नाकारता देखील बरें ? सिद्धान्त हा की,

गाबीर्वलामारणे पशु काय निचा वडपिपळासारखी झाड काय, ती मनुष्यास अत्यंत अुपयुक्त असतात म्हणून त्याच्याविषयी आम्हास प्रेम बाटाव, त्या प्रमाणात किंचित् पूज्यनाही वाटो त्याच सरक्षण, पालन नि कोतुवही करणे आमचे कर्तव्य, ह्या अर्थीच काय तो, ता आमचा घर्म ! पण त्याचाच अुपसिद्धान्तही हाच नव्हे काम की, प्या परिस्थितीत ते पशु वा ती झाड मनुष्यास अुपद्रव देण्यास कारण हातात, तेव्हा ती पालनीय वा रक्षणीय राहत नाहीत आणि जेव्हा त्याच्या

नाशानेच मनुष्य जातीचे वा राष्ट्रांचे हित साधणार असते, तेव्हा त्याचा नाश हाच मनुष्यधर्म वा राष्ट्रधर्म होणार !

'वा पायी मनुष्ये मेली तरी बढ न पडला पाहिजे असें म्हणणें म्हणजे निमोळ मूर्खपणा आहे भिंगाडें बवील घानी या कृत्यास शहाणपणा ठरविण्यासाठी केलेल्या बुद्धिवादाने हेंच सिद्ध केले धार्मिक अज्ञानाचे समर्थन विज्ञानाने-अद्ययावत् सायन्सने करून पाहणाऱ्या या सर्व अद्यंत लोकांचे कीटिग्रम हे नेहमी असेच त्यांच्या गळ्यात येतत ! यापेक्षा युक्तिवादाचा बोणताही ढोंगी मुसयटा न घालता या आमच्या शास्त्रोक्तोवासारखे जो चक्क सागतो की 'बढ हा देव आहे-त्यास तोडले तर ता आम्हास शापतो अस शास्त्र आहे, त्यास आम्ही मानतो ' तो धर्ममोळा असला तरी लुच्चा नसतो तरी त्यास अतिवच विचारणे पुर आहे की, 'बडपिपळ हे पदार्थ वस्तुनच जर देव, तर ते स्वयं च कुऱ्हाडीने तोडले, आगीत जाळले, बांदळात मोडले कसे जातात ? आणि त्यांना पूजले नाही वा तोडले तर, जर बडोवा किंवा मुजोरा रागायतो तर हे मुसलमान, ख्रिस्ती किंवा आमच्या-सारखे पुढारफ हिंदु त्यांना वाटेल त्या दुसऱ्या शाळासारखे माणसाच्या सोयीसाठी तोडीत वा जाळीत अमता ते आमचे वाहीयेक वाकडे वस करीत नाहीत ?'

'अहो डॉक्टर, तुम्ही चाऱ्याची भाडता आहा ! बडपिपळ देव अम मी तरी कुठे म्हणालो ? हे नारे भावनचे खेळ शास्त्र चक्क सागत 'न काष्टे न च पापाणे न शिलायाम् न च मृण्मये । भावे हि विद्यते देवो तस्मात् भावो हि कारणम् ॥' आम्ही बडाच्या ठायी बडोवाची भावना ठेवून पूजतो म्हणून आम्ही तोडल वा आम्हांत पाप लागत, पाप नाश करते, पण ख्रिश्चन, मुसलमान बडापिपळाना मृळी पाडच मानतात, ते त्यान देवी भावना टवीतच नाहीत, म्हणून त्यांनी बडपिपळ तोडले तर त्यांना पाप लागत नाही, देव त्यांना दड दत नाही ! बड आमच्या मयसास पावतो

अंतक्यात वाहेरच्या लोकान मोठा गलगा झाला डॉ मोहित्याचे भाषण अंकू येमीनागे झाले लोक दारात धुमू लागले, 'भिगाडें वकील !' म्हणून हाक-वर हाका आल्या ! भिगाडें वाटच पाहत होते जणू वाय त्या क्षणाची ! ते ताडकन उठून दारासी आले आणि अंकू चिठ्ठी हातात घेवून घापा टाकीत म्हणाले, 'सभा बंद करा ! लोकशोभ अनावर होत आहे, कारण हे पहा ! ही चिठ्ठी भिमाबाजी पाटलिगोवडून आली असून त्यात त्यांनी असे लिहिले आहे की, 'जर बड पाडाल तर मी त्या जागी मरेतो !' असा करीत !' लोक ओरडत होते, 'सभा बंद करा ! जाव्ही बड पाडू देणार नाही !' अव्यक्तही 'सडजोड असकय, सभा बंद !' असे सांगून उठून गेले. 'सनातन धर्म की जूज' वरीत लोकही इज्जत परतले जो तो भिमाबाजीच्या श्रद्धेची नि देवस्वीपणाची वाहवा करीत होता !

सभा अशी बुधळली तेव्हा सध्याकाळ होऊन पाऊस पडू लागला होता तरी देखील भिगाडें वकील येकटेच भिमाबाजीच्या घरी गेले 'का ? कशी विनतोड मुक्ती मी मुचविली ? माझ्या सांगण्याप्रमाणे तुम्ही ती चिठ्ठी लिहवून अगदी वेळे-वर घाडलीत हो भिमाबाजी ! सोळा आणि काम झाले ! बड कोण पाडतो ते बघतो आता !'

हे भिगाडयांचे अवसान पाहून भिमाबाजी सतीपत्या पाऊस वाढत चालला. वकील घरी गेले 'बडाच्या पायाची धूळ अगार म्हणून मुलाला लावून माझ्या बाळास बडोवा शतायुषी करो !' असे म्हणून तिने त्याला शोपी घातले दिवस-भर पकलेली ती बाजीही तशीच शोपी गेली ! बारा नि पाऊस वाढतच गेला !

रात्रीचे बारा वाजले असतील त्या सडवेने अंका लाव प्रवासाहून आलेली सट्ट्याची बैलागाडी अवस्मात मिळणार लागलेल्या त्या पावनात नि माझाडयाच्या घान्यात सापडून रेंगाळत, चाचपटत चालली होती तोच कडाड बडाड असे दोन-चार आवाजावर आवाज झाले ती सडवेवर आलेली त्या बडाची त्या फादी मुटून भिरकावलेल्या गदमारुची त्या गाडीच्या सट्ट्यास लागली, बैलाच्या साहेबाची टोपी घरच्यावर बुडवावी तसा तो सट्ट्या बुडवून गाडीवर कोसळतो, गाडीवान ठिकाच्या ठिकाणी फटकान्याग्रशी ठार हाऊन खाली पडला, त्याच त्या बडाचा तो मुळ्यासी सिळमिळालेला अंकू सोट झुलट वातून कोल्मडून पायच्याच्या मां-पावर पडला !

'अग बाजी ग !' अशी विवाली त्या छपरामितोमुढा कासळलेल्या झोप-डीतून आली ! ती विवाली भिमाबाजीचीच होती ! कासळलेल्या प्राहलाद-खाली तिचे डोक फुटले हाने, आणि त्या बडाच्या मोठाखाली, हाय हाय ! तिचे तें लेवरु चेदामेदा होऊन गेल होत !

८. भक्तिविजयातील हरवलेला नवा अध्याय

गोष्टीचा मूळ सागाढा अगदी सत्य, घडलेली गोष्ट, पण साभताना नावेगावे गाळून जर जुळवून सांगितली गेली म्हणूनच काय ती तिला कथा म्हणावयाचे, असा जर सत्यकथा या शब्दाचा अर्थ वेला तर आम्ही सांगत आहा ही अेक समर टक्के सत्यकथा आहे कारण ही गोष्ट अशी अगदी खरोखरीच घडली आणि तीही अवघ्या चारपाच वर्षांपूर्वी !

ज्या पिढीचाचे देवळात ती पडली ती अेक त्या नगरातील लहानसे, अेक घिरळ वस्तीत बांधलेले, भडारी-मराठा अित्यादि वर्गातील कामगरी मंडळी वर्षावघो ज्यात जात येत, असे बापडेसे देवूळ आहे अेक भाविन आणि निर्धन वर्गातील मध्यम वर्गाचा मनुष्य मान नेमाने त्या देवळात जावून विठ्ठलाची पूजा गरी दिपसमर वामधदा वेळ्यागतर रात्री अेवढा दुकटा कसाही असला तरी टाळ घेवून 'वेडेवाकडे' हे विरोपण ज्यास लागू पडेल असे भजन नित्यनेमाने करी आणि गाता गाता गुंगी जाली की तिथेच अेक दुकटा निजे

त्याच्या भावूनदातोल बाण्या वाअने त्याच्या घरादारात भाग मिळाला म्हणून भाडण काढले होते तिला कोणी सांगितल, ह्या भाववध्या माणसाचा काटा जर वाटेतून निघेल तर '— तो भयार विचार तिला पडला गुड लोकाच्या संग-तीत ती पगलेली होती, त्यानी काही ठराविक रक्कम घेवून तिचे त काम पारही पाडून टाकण्याचे अगावर घेतले !

आहे तोय, तो मोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोटाला अशीर होशील म्हणून सध्यापाळी जाधू ! सध्यापाळपर्यंत मूर्खीचे रडे वद झाले तर ? ते वाही नाही. यातीलमहालय, आता चलायचे डॉ विचार्यावडे, नि त्यांना घेऊन विठो-वाच्या देवळावडे !'

सर्वांनी ' हो हो चलान ! ' म्हणून मोठा गिल्ला घेऊन तेच ठरले घोट, मोरे नि पादुरगराव भवोळ डॉ विचार्यावडे निघाले वाही मडळीही बरोबर चालली.

मागनि सवाळच्या घाळेतून गुदलेली, दुपारच्या घाळेस जाणारी मुलमुली, बाजारातील पंचे, देतीजाती मडळी, जो तो दुमन्यास विचारीत तरी हाता पा सागत तरी होता - तीच अद्भुत गोष्ट, विठोवा रडतो आहे !

पादुरगरावाम घाटू लागल, आपण ज्ञानाचा-भुकारामाच्याच देवल्सीकाळात क्षणभर बाबरल आहोत ! रेडा वेद चोलतो आहे ! पडरीनायाचे देवूळ फिरले आहे ! देव जनीबरोबर दळत आहेत ! रोहिदासाबरोबर जांडे शिमत आहेत ! अग्नी अद्भुत वृष्टी त्या काळी रोक अकस्मात असेच अत्तेजित होऊन सागत असतील ! त्या विचारात तन्मय होता होता त्यात घादले, ' अहाहा ! जर आज अस्त्रादे महिपति असते ! या युवाच्या या भक्तिविशयाचे आणि देवाच्या या रड-प्याचे त्यांनी किती रसाळ वणन केले असते ! ' त्याचे चित्त त्या विचारात अतकें तल्लीन झाल, की चालता चालता, महिपति आज असते तर त्यांनी जो रसाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही सभवनीय ओश्या जुळत चाललेल्या देखील त्यास दिसू लागल्या ! मनातल्या मनात तो त्या वाचू लागले - ' ॐ नमामी पडरीराया ! अतर्क्य ममता अतक्य माया ! भवनदु खे देवराया ! रत्नपुरी रडलासी ॥१॥ ग्रन्थ धन्य तो युवा सत ! ज्याचेनि वारणे भगवत ! कटी ठेवूनिया हस्त ! रडत राहावा ॥२॥ सता गाठानी मारेकरी ! घाव घाली घावावरी ! दव त्या

जे घडत त्याचा अलंगडा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंबंधाने रावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो अितकच त्याचे चमत्कारित्व मनुष्यास सृष्टीचे नव नियम अजून कळके अस आम्ही समजत नाही अलंग आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विस्वरूपाच्या नेह्याचेही पुरते दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही पूर्ण रूप दिसणे तर असंभवनीय ! तव्हा चमत्कारास बाब हा नेहमीच असणार प्रश्न पडले त चमत्कारित्व की साधं हा नाही , प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जें म्हणतात त तसच घडल आहे की काय ? बरे, तो बुवा जिवंत झाला, रक्तवाह आपण होऊन बंद झाला, ती बातमी अगदी पक्की वा ?

‘ अगदी पक्की ! बुवा खडखडीत बरा हाअून वसला आहे स्वतः सिव्हिल सर्जन डॉक्टरानी ताडान चोट घातल, यादचर्याने शेकडो लाक पाहून आले ! ’ मागे अुत्तेजित स्वरात म्हणाले बुवा विठोवास नेहमी आळखीत “ जेथे जाय तीथे तू आज्ञा मागाती, वागविशो हाती घरांनिमा ॥ ’ त सुगोच नाही ! ”

‘ बाबा, हे आलेच मो योग्यवत्याप्रमाणे स्वतः सिव्हिल सर्जन महाशय ! ’ जा, या ! प्रश्न ह गागा की, त बुवा कसे आहेत ? ’

हॉ विचार्याच्या या प्रश्नाने जरा अचवा वाटल्यासारखे पाहत सिव्हिल सर्जन म्हणाले, कोणता बुवा ? तो सकाळी सुनाच प्रवरण माजले तो बुवा की बाम ? का त्याची ओवडी चौकसी ? आम्ही रुग्णालयान त्याला आणला मीच

आहे तोंच, तो सोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोर्टाला बुशीर होत्रील म्हणून संध्याकाळी जाऊ ! संध्याकाळपर्यंत मूर्तचिं रहें वंद झालें तर ? तें काही नाही. वकीलमहाशय, आता चलायचें डॉ. विद्यान्यांकडे, नि त्यांना येऊन विद्योवाच्या देवळाकडे !'

सर्वांनी ' हो हो चलाच ! ' म्हणून मोठा गिल्ला केला. तेच ठरलें. सोत, मोरे नि पांडुरंगराव वकील डॉ विद्यान्यांकडे निघाले. काही मंडळीही बरोबर चालली.

मागनि सकाळच्या साळेतून सुटलेली, दुपारच्या साळेस जाणारी मुलेंमुली, बाजारातील थवे, येतीजाती मंडळी, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होता वा सांगत तरी होता - तीच अद्भुत गोष्ट, विठोवा रडतो आहे !

पांडुरंगरावास वाटू लागले, आपण ज्ञानोवा-सुकारामांच्याच देवळसी काळात सणभर वावरत आहोत ! रेडा वेद बोलतो आहे ! पंडरीनाथाचें देऊळ फिरलें आहे ! देव जमीनवरोवर दळत आहेत ! रोहिदासावरोवर जोडे सिधत आहेत ! अशी अद्भुत वृत्तें त्या काळी लोक अकमेकांस असेच अस्तेजित होऊन सांगत असतील ! त्या विचारात तन्मय होता होता त्यांस वाटले, ' अहाहा ! जर आज अेखावे महिपति असते ! या बुवाच्या या भक्तिविजयाचें आणि देवाच्या या रडण्याचें त्यांनी किती रसाळ वर्णन केलें जसतें ! ' त्यांचें चित्त त्या विचारात भितकें तल्लीन झालें, की चालता चालता, महिपति आज अमते तर त्यांनी जो रमाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही संभवनीय ओव्या जुळत चाललेल्या देखील त्यास दिसू लागल्या ! मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागले - ' ॐ नमोजी पंढरीराया । अतर्क्यं ममता अतर्क्यं माया । भक्तदुःखे देवराया । रत्नपुरीं रटलासी ॥१॥ धन्य धन्य तौ दुवा संत । ज्यांचेनि कारणे भगवंत । कटी ठेवूनिया हस्त । रडत राहावा ॥२॥ संता गाठोनी गारेकरी । घाव घाली घावावरी । देव त्या दुःखे राडलीं । रडू लागले ॥ ३ ॥ भक्तिविजयातील या नव्या अध्यायाची अशी

जे पडते त्याचा बुलढा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसवधाने लावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो अितबंध त्याचे चमत्कारित्व मनुष्यास सृष्टीचे सव नियम अजून कळते असे आम्ही समजत नाही बुलढ आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विद्वत्प्राच्या नखाचेही पुरते दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही. पूर्ण रूप दिसणे तर असंभवनीय ! तेव्हा चमत्कारास याव हा नेहमीच असणार. प्रश्न पडले ते चमत्कारित्व की साधे हा नाही , प्रश्न आहे तो हा की, पडले म्हणून जें म्हणतात ते तसेच घडते आहे की काय ? वर, तो युवा जिवंत झाला, रक्तस्राव आपण होऊन बंद झाला, ती वातमी अगदी पाकी का ?

‘ अगदी पक्की ! युवा सडखडीत बरा हावून बसला आहे. स्वतः सिव्हील सर्जन डॉक्टरानी तोडात बोट घातले, आश्चर्याने शेवडो लाव पाहून आले ! ’ मागे भुतेजित स्वरात म्हणाले. युवा मिठोबास नेहमी आळवीत ‘ जेथे जातो तेथे तू मागा मागाती, यागधिसी हाती घरीनिया ॥ ’ त भुगीच नाही ! ”

‘ पात्रा, हे आलेच मी बोलावण्याप्रमाणे स्वतः सिव्हील सर्जन महाशय ! ’
या, या ! प्रथम ह सांगा की, ते युवा पसे आहेत ?

डॉ विचार्याच्या या प्रश्नाने जरा अचंबा वाटल्यासारखे पाहत सिव्हील सर्जन म्हणाले, कोणता युवा ? त मवाळी सुनाचे प्रवरण माजले तो युवा की नाय ? का त्याची अचडो चौकशी ? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला तोच मुठी अवळजवळ मेल्यानारला. दहा पाव मिनिटांत तो लगेच मेलाला ?

पाडुरगराव बचवून सुर्वीवरून अर्धे भुडले, ‘ म्हणजे ! तो सडखडीत बरा झाला, त्याचा रक्तस्राव आपाआप बंद झाला, तुम्ही डॉक्टरानीदेखील आश्चर्याने सोडत बोट घातले—ह सगळे— ! ’

‘ माफ छोटे ! युवा मेलाला तेव्हा मी नाही तोडात बोट घातले म्हणतं, ही तुमची भाळमट कया अकून मात्र आश्चर्याने ताडात बोट घालावेत वाटतं खर ! कोणी सांगितलं ह तुम्हाला ? ’

‘ ह्या खोतांनी ! शेवडा लोक ते स्वतः पाहून आले म्हणून हे म्हणाले काय खोत ? ’

‘ हो तुम्हाला मी सांगितलं खर, पण मला स्वतः भिकमटानी सांगितले, शेवडो लाव पाहून आले ! ’

डॉ विचारे हसणार होते, पण प्रवरण रिडोस जावू नये म्हणून गभीरपणे सिव्हील सर्जनाना विचारू लागले, ‘ वर, पण मरणाआधी घेतात घायाळ होऊन पडलेला अमता शेवडो लोपासमक्ष ‘ विठ्ठल, विठ्ठल ’ म्हणून त्याने नामघोष चालविला ह तरी खर ना ? ’

तरी नवीन अद्भुत माहिती घेऊन तिथे येऊ. पादुरगराव स्वतः सतलीलामृतादि प्रपाचे गोठे चारहे असल्यामुळे बुवाच्याविषयी घडत चाललेल्या चमत्काराचे घटनांचा त्यासही विस्मय वाटू लागला होता अतःकथान मोरे नावाचे तेथील खोतच आत आलेले पाहून पादुरगराव म्हणाले, 'तुम्ही आता अगदी चुप बसा. सुसगत वातमी आणण्यासाठी गेलेले खोतच आता बाय सांगतील ते सरे ! बाय मोरे, बुवा म्हणाल्यात गुदीवर आला हे खरे बाय ?'

'सरे म्हणजे बाय विचारता, पादुरगराव 'अहो, त्वाने पो 'विठ्ठल विठ्ठल' अचकी-अचकीसरणी नामपोष चालविला होता ना त्या धाव्याने द्रवून तिक्डे प्रत्यक्ष विठोबाच्या डोळ्यातून अश्रूंच्या धारा लागल्या आहेत, मूर्तीच्या अंगास 'घाप गुळ्या आहे-आणि अश्रूंचे बुवा साफ ओठून वसून भजन करीत आहे थोपछ न लायता स्वतःप्रवाह बंद झाला !'

'आश्चर्य ! बाय ? विठोबा रडू लागतो ? अगदी प्रत्यक्ष पाहतात लोक ?' अशा छद्मगाराची, प्रश्नाची, आश्चर्याची अंकेच सर झडली मोरे ह्या क्षणीतील शेवटच्या विवृण झेलून म्हणाले, 'कोणी प्रत्यक्ष पाहिल बाय विचारता ! शेफडो लोक जाऊन येताहेत विठोबाच्या देवळात साऱ्या बाजारात जां तो म्हणत आहे-विठोबा रडत आहेत ! आणि बुवा ओठून बसला आहे ! भक्ताच्या दुखाने देव कळवळले, नेत्री अभ्युधारा वाहत आहेत ! जणू बाय भयनाला ते घाब न लागता देवालाच ते लागले !'

'सत चौक्रीवाविषयी अशीच आश्चर्यायिका आहे ' गमोरपणे पादुरगराव म्हणाले, 'त्याला मारलेल्या चापट्यांनी देवाचे गाल सुजले चौक्रीवाच्या डोक्या-पर बाठी पडे नि विठ्ठलाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर टंगूळ जुठे प्रभातराचे चमत्कार आज बाम्हाला प्रत्यक्ष पाहायचास मिळतात ! सुधारकमतानी या नगरातील लोकांची दळू लागलेली भक्तीवरची श्रद्धा पुन बसायचासाठीच विठ्ठलाने हे नाटक बसावून केले नसेल !'

'मी म्हणतो, डॉ विचारे हे जे त्या सुधारकाचे अप्रणी त्यासच हा चमत्कार दाखवावा ! डॉ विचाराची लोकमतावर मोठी छाप पडते !'

'मीच म्हणणार होतो त, मोरे, डॉक्टरविचारे माझे मित्र आहेत बुद्धिवादी आहेत-पण हट्टवादी नाहीत आणि प्रत्यक्ष गोप्यीस, बुद्धिवादी झाला तरी नावारणार करा ! पण दादा त्याच्याबद्दल जावे तर काटास जुगोर होतो सध्या-काळी मी डॉ विचारे यास घेऊन विठोबाच्या देवळात स्वतःच येतो !'

पादुरगरावाच्या ह्या अडचणीची टर ओडवून मोरे म्हणाले, 'कोर्ट ! तुम्हा वविलाना वंकुठास न्यायवाला विमान आल तरी तुम्ही काटास जुगोर होतो म्हणून ते परत धाडाल ! अहो, ज्ञानेश्वर-तुवाराभांच्या कालापामून न पडलेली अशी देवाची करणी आज किथे घडत असता, भक्ताच्या दुखाने विठोबा रडत

आजूबाजूच्या घरासोपड्याची ववाडे, छिडक्या खाडसाड धुधडून कापी अघडे, कापी वोडवे असे वाही लोअ अघरणावरून अठले, तसेच तिवडे धावत आले त्या बुवाला कोणीतरी भयवर हत्यारानी धागाळ करून शेजारच्या शेतात फेवले होणे रक्ताच्या डबक्यात तो मरणाचा घोर लागून पडलेला त्या वाव मारणाऱ्या वाटसरूस दिसला होता भोवती जमलेल्या मराठा-भठारी वर्गाच्या वायामाणसामुदा माले हळहळत होते

बुवाला वण्ह लागला हाता, मधून मरणाच्या घक्क्यासरणी पुचक्या यत, पण तो मेला नव्हता लोरातून अेकास अेक म्हणू लागले, 'अंयलत ? बुवाच्या सोडी विठाल । विठाल ।' 'बुनवीमरसी यता सराच ता घ्यनि' 'देवाचि नाव सुटले नाही त्याचे ।' 'धावा वरता आहे देवाचा ।' 'देवाला ह्या घाव्यामरसी ही बातमी पोचली तर थिठोवा अजूनही बभून त्याला हात दतील' बुवा म्हणतच असे 'जेथे जाओ तेथे तू माझा सांगाती । वागविणी हाती घरनिया ।'

पार्लिस घाशीघाजोने पहिल रिखान घोडेवहुत वरून बुवाला हंगालयात धाडून देऊ लागले काही लोव परत जात होते—काही येत होते वाहां आपमात म्हणत होते, 'बुवाने विठुलाचा नामघोष चालविला आहे ।' 'बुवा मरणार नाही ।' 'अहो, मरायचा असता तर अितक्या घावातून वाचलाच नमता ।' 'अहो, ता देवळात असता तर घायाळच शाला नसता ।' विठोवा जागृत देवन, पण देवाच्या पाठीमागे या शेतात मारेकऱ्यानी घात केला त्याला काय झुपाय ।' 'देव द्वारवेत होते म्हणून द्रीपदीमातेस दु शासन गाजू शकला, पण तिचा घावा कानावर पडताच देव घावले तव्हा तिचे ता वाडीभरहा वावड करू शकता ।' पोलिसही म्हणतच होते की, 'त्या मारेकऱ्याची आम्हास वित्तवातमी मिळाली आहे. शेवटी त्याचाच नाश होणार ।' 'अहो, सत्यमेव जयत । नानूतम् ।।' पुजेला चाललेले भटजीही विठाल होऊ नये म्हणून लोकाच्या वाटेच्या बाजूस होते ते, जाता जाता म्हणून गेले

जमलेल्या वव्यापकी तीच वाक्ये घोळीत मुली शाळेत गेल्या मुल शाळेत गेली वाया घरी गेल्या भाजीवाल्या बाजारात गेल्या वामवरी कामघद्यावर गेले सकाळचे दहा वाजत आले दोन तीन पोल्सि जाग्यावर टेहळीत होते, वाहीजण दुरून पाहत जात होते जेवदायेच देवळात जाऊन विठोवावर पाणी घालून घाशी-घाजीन पूजेचा नियम कसायसा पाळून निघून गेले होते

साडेदहा वाजून गेल्यामुळे त्या नगरानील अेक प्रमुख वकील असताही सार्वजनिक कयाकीतनातून भाग घेणारे स्नानसध्याघोल गृहस्थ पाडुरगराव ह कोर्टात जाण्यासाठी अठू पाहत होते पण त्याच्या बैठकीत जमलेले लोक वादाच्या भरात आल्यामुळे तेथून वाही हालेनात जा तो बुवाच्या झालेल्या हत्येची काही

तरी नवीन अद्भुत माहिती येवून तिथे येवी पादुरगराव स्वतः सतलीलामृतादि प्रधाचे मोठे चाहते असल्यामुळे बुवाच्याविषयी घडत चाललेल्या चमत्कारांचे घटनांचा त्यासही विस्मय वाटू लागला होना बितव्यात मोरे नावाचे तेथील खोतच आत आलेले पाहून पादुरगराव म्हणाले, 'तुम्ही आता अगदी खुप बसा मुसगत यातमी आणण्यासाठी गेलेले खोतच आता बाय सांगतील त सरे ! बाय मोरे, बुवा दग्यालयात गुदीवर आला ह सरे बाय ?'

'सरे म्हणजे बाय विचारता, पादुरगराव 'अहो, त्याने जो 'विठ्ठल विठ्ठल' अचकी-अचकीमरशी नामधाय चालविला होता ना त्या घाव्याने द्रवून तिबडे प्रत्यक्ष विठोबाच्या डोळ्यातून अश्रूच्या धारा लागल्या आहेत, मूर्तीच्या अंगास घाम गुठला आहे-आणि अचडे बुवा साफ झडून बसून भजन करीत आहे ओपध न जावता स्वतःप्रवाह बंद झाला !'

'आश्चर्य ! बाय ? विठोबा रडू लागतो ? अगदी प्रत्यक्ष पाहतात छोर ?' अना बुदगाराची, प्रसार्ची, आश्चर्याची अकच सर झडली मारे ह्या झडोतील शेतकऱ्या विठ्ठल झेलून म्हणाले, 'बोणी प्रत्यक्ष पाहिल बाय विचारता ! शेतकरी खोच जाऊन येताहत विठोबाच्या देवळात साऱ्या बाजारात जो तो म्हणत आहे-विठोबा रडत आहेत ! आणि बुवा झडून बसला आहे ! भक्ताच्या दुखाने देख कळकळी, नवी अश्रूधारा वाहत आहेत ! जणू बाय भक्ताला ते घाब न लागता देवालाच ते लागले !'

'सत चौखोबाविषयी अशीच आख्यायिका आहे' गभीरपणे पादुरगराव म्हणाले, 'त्याला मारलेल्या चापट्यांनी दवाचे गाल सुजले चौखोबाच्या डोक्यावर काठी पडे नि विठ्ठोबाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर टंगूळ भुठे प्रधातरीचे चमत्कार आज आम्हाला प्रत्यक्ष पाहण्यास मिळतात ! सुधारकमतानी या नगरातील लोकांची दळू लागलेली भक्तीवरची श्रद्धा पुन बसावयासाठीच विठ्ठलाने ह नाटक बसावून केले नसेल !'

'मी म्हणतो, डॉ विचारे हे जे त्या सुधारकाचे अग्रणी त्यासच हा चमत्कार दाखवावा ! डॉ विचार्याची लोकमतावर मोठी छाप पडते !'

'मीच म्हणणार होतो त मोरे डॉक्टरविचारे माझे मित्र आहेत बुद्धिवादी आहेत-पण हट्टवादा नाहीत आणि प्रत्यक्ष गोप्येस, बुद्धिवादी झाला तरी नाकारणार कसा ! पण आता त्याच्याजडे जावे तर कोर्टास अशीर होतो सध्या-वाळो मी डॉ विचारे घाम येवून विठोबाच्या देवळात स्वतःच येतो !'

पादुरगराबाच्या ह्या अडचणीची टर झडवून मोरे म्हणाले, 'बोट ! तुम्हा घकिलाना वंकुठाम न्यावयाला विमान आले तरी तुम्ही कोटाला अशीर होतो म्हणून ते परत घाडाल ! अहो, ज्ञानेश्वर-तुकारामाच्या कालापामून न घडलेली अशी देवाची वरणी आज अथे घडत असता, भक्ताच्या दुखाने विठोबा रडत

आहे तान, तो सोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोर्टाला बुसोर होशील म्हणून सध्याकाळी जाऊ ! सध्याकाळपर्यंत भूनीच रडे वद झाल तर ? तें काही नाही वकीलमहाशय आता चलायच डॉ विचार्याकडे, नि त्यांना पेथून विठो-वाच्या देवळाकडे !'

सर्वांनी 'हो हो चलाच !' म्हणून मोठा गिल्ला केला तेच ठरल खोत, मोरे नि पाडुरगराव वकील डॉ विचार्याकडे निघाले काहा मडळीही वरोवर चालली

मागनि सकाळच्या शाळेतून सुटलेली दुपारच्या शाळेस जाणारी मुलमुली, वाजारातीक थवे, यतीजाती मडळी, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होना वा सागत तरी होता-तीच अद्भुत गाष्ट, विठोवा रडतो आहे !

पाडुरगरावास वाटू लागत, आपण ज्ञानोवा-नुकारामाच्याच देवलसी काळात क्षणभर बाबस्त आहोत ! रेडा वेद बोलतो आहे ! पडरीनाथाच देऊळ फिरले आहे ! देव जनीवरावर दळत जाहत ! रोहिदासावरोवर जोडे शिष्य आहत ! अशी अद्भुत वृत्ते त्या काळी लोक अक्षमकास असेच अुत्तेजित होवून सागत असतील ! त्या विचारात तन्मय हाता होता त्यास वाटल 'अहाहा ! जर आज अेलादे महिपति असत ! या बुवाच्या या भस्तिविजयाच आणि देवाच्या या रडण्याच त्यांनी किती रसाळ वणन केले असते !' त्याच चित्त त्या विचारात अितव सल्लीन पाल, की चालता चालता, महिपति आज असते तर त्यांनी जा रसाळ अध्याय लिहिता असता त्यातील काही सभबनीय ओव्या जुळून चाललेल्या देवाला त्यान दिसू लागल्या ! मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागले- 'ॐ नमोजी पडरीराया ! अतक्य ममता अतवय माया ! भक्नु ते देवराया ! रत्नपुरीं रडलासी ॥१॥ धय धय तो बुवा मत ! ज्याचेनि वारणे भगवत ! कयी ठवूनिया हस्त ! रडत राहावा ॥२॥ सता गाठीनी मारेकरी ! घाव घाली घावावरी ! देव त्या दु त राडला ! रडू लागले ॥ ३ ॥ भक्तिविजयातीक या नव्या अध्यायाचा अशी काही रूपरेषा जुळते न जुळते ताच डॉ विचार्याच घर आत

'या पाडुरगराव ! माझ्या जिथे जाधीच ही पहा मडळीचा झाली चाटी ! जो तो म्हणतो विठोवा रडत आहे ! मोठा चमत्कार घडतो आहे ! हा विचार देहसत म्हणाय

मग तुम्हा अेवदा चकर मागून तरी टावा, की तुमचा चमत्कारावर विश्वास नाही-मग गावडो लोड प्रत्यक्ष ता गोष्ट पाहून आण्टे तरी त मगळे अघळे !' पाडुरगराव जरा प्राप्तिव स्वरात सोचून म्हणाल

'अहो, चमत्कार जर घडला असत तर तो चमत्कार अमला तरी मो त्यावर विश्वास ठेवणारच ठेवणार कारण ज नघी पाहिज नाही त घडतें निवा

जे घडते त्याचा झुलमटा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसवधाने कावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो अितनेच त्याच चमत्कारित्व मनुष्याम सृष्टीचे सर्व नियम अजून वळले असे आम्ही समजत नाही झुलट आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विद्वक्कृपाच्या नखाचेही पुरते दर्शन अजून आम्हा मनुष्यास झाले नाही. पूर्ण रूप दिसणे तर असंभवनीय ! तेव्हा चमत्काराम बाब हा नेहमीच अमणार प्रश्न घडले ते चमत्कारित्व की साधे हा नाही , प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जे म्हणतात ते तसेच घडले आहे की बाय ? वरे, तो युवा जिवंत झाला, रवनस्राव आपण होऊन वद झाला, ती बातमी अगदी पक्की का ?

‘ अगदी पक्की ! युवा खडसडीत वरा होऊन वसला आहे. स्वत सिन्धु सज्जन डॉक्टरानी तोडान बोट घातले, आश्चर्याने दोकडो रोंव पाहून आले ! ’ मोरे झुतेजित स्वरात म्हणाले युवा विठोबास नेहमी आळवीत ‘ जेमे जागी तेथे नू माझा मागाती, घाणविसी हाती घरोनिया ॥ ’ ते सुशील नाही ! ”

‘ धावा, ह आलेच मो योलावल्याप्रमाणे स्वत सिन्धु सज्जन महात्तव ! या, या ! प्रथम ह सांगा की, ते युवा कसे आहेत ? ’

डॉ विचार्याच्या या प्रश्नाने जरा अचंबा घटल्यासारख पाहत मिहिर सज्जन म्हणाले, कोणता युवा ? त सवाळी खुनाचे प्रकरण माजले तो युवा की बाय ? वा त्याची शेवटी चौकशी ? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला आहे-

सिद्धिल सर्जन पुन्हा अेवदा मानेला तिरस्काराचा झटणा देवून भुसळले, 'छट् ! साफ सोर्ट !' अहो, त्याच्या सुनाची बाव होभून दहापाच लोव जमतात ताच मी मरवारी नात्याने तिये पोचतो शेकडो लोव कुठले ! बंधुद्ध, मृतप्राय, दहापाच अचक्या आल्या असतील नसतील ! स्वासोच्छ्वागाला 'कोह ? साह !' असे जपवारी 'अजपा गायत्री' असे नाव वेदान्ती जसे देतात तसे मरणाच्या अनुपरीत 'चिट्टन' अम नाव घ्यावे असले तर माझे बाही म्हणजे नाही ! अहो, मरणाची घरघर, दानचार अचक्या, यापलीकडे शही त्या बुवाच्या ताडून निघण्या-पूर्वीच तो मरूनहो गेला होता !'

'बरें, तें जमो' डॉ. विचारे आहासाचा लवलेश अवलंबन करता अेसाद्या न्यायाधीशासारखे काटेनील घालू लाग्, 'आता विठोबाच्या मूर्तीच्या डोळ्यातून या भक्ताच्या घाताने दुखायूच्या घारा लागल्या आहेत, अगास दरदरून घाम सुटला आहे, अशी जी बातमी गायभर पसरली आहे ती घटना तरी कोणी प्रत्यक्ष पाहिली आहे का ?'

'शेकडो लोकांनी !' मोरे ठामून म्हणाले सारा प्रदग धनु हस्तगत करीत आल्यानंतर धूर सेनापति शेवटचा बालेकिल्ला तरी पडू घ्यायचा नाही, बसा घाण्याने जसे बडळ ठाण माडतो तस अडळ ठाण माडले ते कुत्तर पुन्हा देवून मोरे म्हणाले, 'शेकडो लावानी ते प्रत्यक्ष पाहिले' !

'तुम्ही स्वतः पाहिलेत का !'

'नाही ! मी जातोच आहे तिकडे स्वतः बघावयाम !'

'वर पाडुरगराव, तुम्ही स्वतः पाहिलेत ?'

'नाही ! पण साने आणि गाडगीळ यांनी स्वतः पाहिल्याचे अंकतो' पाडुरगरावानी पुरावा दिला

'हे मित्रेच आहेत पहा माने आणि गाडगीळ ! तुमच्याआधीच ते आले होते बाय साने, तुम्ही मघा सांगितलात तो अनुभव कृपा करून पुन्हा सांगा अेकदा' डॉ विचान्यानी विनविल

'मी मघा सांगितलेच, की मी ही बातमी अेकून आदखयनि धक्क होभून देवळात गेली होती पण दाटीमुळे मूर्तीजवळ जाता आले नाही त्यातही गामारा अधारलेला मला नाही तसा प्रकार आडळग नाही पण गाडगीळ पुढे हान, ते म्हणाले, की मूर्तीच्या डोळ्यातून घारा वाहत आहेत, म्हणून तच मी म्हणाली' सान्याचा पुरावा सपला मदळी हसू लागली, पण डॉ विचारे हसत नाहीतसे पाहून दबली डॉ विचान्यानी गाडगीळाना 'आपला अनुभव ?' म्हणून पृच्छा केली

‘मी अधारेल्या गामान्यात जर काही पाहिले असेल तर ते अतयेच की विठोवाच्या मूर्तीचे डोळे नो गाल ओलसर दिसत होते, आणि काही वाघा मडळी म्हणत होती- ‘अयाया, विठोवा रडतो आहे!’

‘पण गाडगीळ, तुम्ही स्वतः मला म्हणालात, विठोवाच्या डोळ्यातून धारा वाहत आहेत !’ सान्यानी हटकलेच

‘आणि तेवढेच खर आहे !’ डॉ विचारे सर्वाकडे पाहून म्हणाले, ‘हे चद्रचूड अये आहेत हे आणि मी पोलिस चीवशी प्रथम चालू होती तेव्हाच, म्हणजे देवळात दहापाच लोखंदेखाल गेले नव्हते तेव्हाच तिथे गेलो त्या वेळी काणी ह्या मूर्तीच्या डोक्यावर पाणी ओतून घाओपायीने अेवढोन फुले पायावर टाकून निघून गेले त्या देवळात तो युवाच काय तो नोट पूजा गरी मूर्तीचे अग- बिम नोट पुनण्यात दुसरा कोण आज येणार ? ते तसेच राहिले आम्ही चीवशीचा रागदग पाहून परततो तो त्या आतलेल्या गाण्याचे येत नि आम्हाला तोंडावर पाहून बोधेतिथे ! विठोवाच्या डोळ्यातून पाणी येत आहे यघा !’ म्हणून आश्चर्यचकित- पणे म्हणताना आम्ही ऐकल ! त्यास खरे कारणही आम्ही मागितल, पण त्यास ते पटकेले दिसेना आम्ही परतलो आणि पाहतो तो तीन तामात गावभर ‘विठोवा

अधड अधड म्हणण्याच्या वेतात होते ; पण अितक्यात मनघरणीच्या हळुवार शब्दात डॉ विचारे म्हणाले

‘तुम्ही सर्वजण असे पहा, की आपण भावड्या भक्तीने देवाची थोरवी वाढ-विण्याच्या पायी त्याला अलट आपण माणसासारखा दुवळा करून साडतो. माणसास देव करील ती खरी भक्ति, देवास माणसासारखा अधळा, दुवळा, रडवा, खुळा वनवील ती भक्ति की भावडेपण ! तो युवा जे म्हणे की

जेजे जाझी तेथे तू माझा सांगाती ।

साभाळिसो हातीं धरोनिया ॥

ते सात्त्विक अर्थी न घेता शब्दस जरखरे समजावयाचे तर त्यास दुष्टानी देवळात न गाठता शेतात गाठल अस मानले तरी कोणचा फरक होणार ! दव शेतातही त्याचा सांगाती होताच—मग तिथेही त्यास का साभाळला नाही ? मारेकरी यणार ह त्यास देवाने आधीच का बळविल नाही ? खरा देव भक्ताच्या कैवारान त्या दुष्टास पकडून हापटण्याकरिता त्याच्यामागे धावता का विटेवर भेखाळा वाजीवापडीसारखा मुळ-मुळ रडत बसता ? जर ती विठोबाची मूर्ति खराखर रडू लागती ना तर मला अशा दुवळ्या भूर्तीची धुकट चीड मती ! पण तरीही तस घडू असा तर मी ते मानत असते ! पण त्या बहुतेक, निदान वन्याचशा सतविदपक कथा ह्या अशाच सांगोवाणी वातावर रचलेल्या मुरस कादंबऱ्या आहेत ! रमाळ पण अतथ्य, अपथ्य ! दव म्हणे रडतो ! भक्ताचा सूड घेत नाही, तर रडतो !’

‘किंवा सत दागाजींग छळणाऱ्या त्या मुसक्यानी मुलतानास हात घेउन गापीखाली खेवायचे सोडून अलट जोहार करात दड भरतो !’ निव्विड सज्जन मध्येच म्हणाले

‘पण ती कथाही अतकी सुंदर तितकीच खोटी ठरली आहे महाशय’ डाक्टर विचारे म्हणाले ‘विठू नावाच्या अेका महाराने तो दड भरला जसा, आज कोण्या निमित्ताला टवलेल्या सरयाग्रहपंचा दड त्याचा आप्तपट निनावीपणे भरतो नि त्याची नुस्का होते त्या विठू महाराच घराणे विद्यमान आहे नि त्याच्यापाशी ह्या घटनेचे लेख आहेत ! पण आज ज्या भाषड्या प्रवृत्तीन विठोबास रडविते, तिनेच त्या विठू महारास विठूगचा अवतार चतविश ! बर झाल, आज अेखादा महिषनी महाराष्ट्रात नाही, नाहीतरही आजचा रडक्या फुगत फुगत तिकडे पोचून त्या विचाऱ्या भाविक प्रदकाराने प्रामाणिकपणे तिच्या अेक भक्तिविजयातील प्रासादिक अध्याय वनवून सोडला असना ! असो, झाल त झाल पण मी म्हणतो जर ते देवत जागृत अमल तर जरी मारेकऱ्यांना स्वत मारण्याच त्यास साधल नाही तरी निदान त्याने अितके कराव, की ते मारेकरी कोण ह आज मुद्या पोलिसाच्या स्वप्नात जावून सांगावे आणि त्याचे रकाळतले कपडे, हत्यारें, कुडे

आहेत ती अचानक पकडून घ्यावी ! गुप्तपोलिसांपेक्षा तरी देवाला काही अधिक अंतर्ज्ञान असावयाचं हवं ! अितरुं क्षात्रे तरी आम्ही त्यात अेक चमत्कार म्हणू ! ' काही दिवसांनी पोलिसांनी दोनचार गुठ पकडले, सटले भरले, पण पुरावा नव्हा पडून सारे आरापी सुटले ! खुनाचे प्रकरण नव्हे तर त्याची आठवणही सर्वांनी रहीत वाडला आहे क्षालीच नघी आठवण तर ' विडीया रडतो ! ' हा चमत्काराचा विषय म्हणून नव्हे तर चेष्टेचा म्हणून !

* * *

९. ललनाच्या लावण्याचे हानिलाभ

पर्याप्तपोतस्य सुरंहिमातो ।

इलाक्षम इलाध्यतरो हो वृद्धे ॥

— कालिदास

युरोपच्या अेका नामावित व्यक्तीने लिहिलेला ' Debits and Credits of Beauty हा आत्मकथा महिा वाचकाच्या वाचनात मध्याजोगा अेव लेख अलीकडेच प्रसिद्ध झाला आहे

युरोपमध्ये सध्या सौंदर्याची जिपडेसिकडे पूजा हात आहे पण पूर्वी अेवदा याच युरोपमध्ये रोमन क्याथालिक पथाच वचस्व चालू असता लावण्य हा ललनाच्या अगचा पुढपानी ज्यापासून अत्यंत साधप राहावे असा अेव घातक दोष समजला जाऊ त्या काळच्या युरोपीय धार्मिक वाढण्यात या घातक लावण्याची यवळ निर्भत्सना केलेली आढळते ख्रिश्चन धर्मात जीजसच्या खालोखाल ज्याचे शब्द धर्मजिसमान पवित्र मानले जातात त्या सेंट पाल सेंट पीटर प्रभृति आद्य महतांच्या प्रत्यक्ष वायवळमध्येच ग्रथिलेल्या अपदेशातून स्त्रीस्वातंत्र्याची, स्त्री-मोहाची आणि अेवदर स्वातंत्र्याचीच वडी विटवना केलेली आहे हे वायवळ-मधील खालील दोन अनुभावावरूनदेखील दिमून यमील

' स्त्रियांनी चचमध्ये मीन धारण केले पाहिजे ! कारण तिचे बोलण्याची त्यांना आज्ञा नाही ! अचान हाच त्याचा मूळचा स्वभावधर्म त्यातही जें निकषे त घरच्या घरी—यापरमा पतीपडूनच शिकले पाहिजे कारण चचमध्ये बोलणे स्त्रियांना लज्जास्पद आहे (Corinthians XIV, 34) '

' पत्नीनो, आपल्या पतीलाच तुमच्या सवत्याचा स्वामी माना ! ग्राबिस्ट जसा जगाचा प्रमुख धनी आहे, तसाच पति हाच पत्नीचा नेता आहे, स्वामी

आहे...आदमनंतर आम्हें अणुजली. (पुरुष बहील; स्त्री भूळचोच घाफटी) त्यातही आदम (पहिला पुरुष) हा न कमता ओव्हन (पहिली स्त्रीच) पहिल्याने फसली. अर्थात् स्त्रीच सरी अपराधिनी होय. (Timothy II, 11-14).

स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची पहिली जाणीव आणि तिचें पहिलें पतन !

ख्रिस्ता आणि मुगलमानी धर्मपुस्तकांमध्ये भूळ यहुदी लोकांच्या धर्मग्रंथांत सांगितलेली जगदुत्पत्तीची कथाच ओदररोकत सत्य म्हणून मानलेली आहे. षोडशा फेरफार असल्या तरी त्याच कथेतील पुण्य नि स्त्री याची प्रथम अुत्पत्ति वशी झाली तें यत्तही त्या तिही धर्मग्रंथातून अगें मांगितलें आहे, की देवाने आदम हा पहिला पुरुष निर्मिडा आणि मन त्याची अेन वरगडी काढून तिच्यावर मानमज्जा मडपून पहिली स्त्री 'ओव्ह' ही निर्मिली. त्याकारण त्या तिही धर्माच्या अनुयायांच्या मते स्त्री ही भूळचोच पुरुषाचे धन नि गत्ता अगून पुरुष हाच तिचा स्वामी होय. यानंतरची माहिती त्यांच्यातील कित्येक पंथाचीं पुराणे अभी सांगतात, की ती पहिली स्त्री ओव्ह ही जरी अत्यंत सुंदर होती, तथापि तिला तिच्या निष्पाप स्थितीत तिच्या लावण्याची जाणीव नसे. तिचें रूप तिला स्वतःला काही स्वतःच्या डोळ्यांनी समग्र दिसत नसे. 'परांषि गानि व्यसृजत् स्वयंभूः!' अ/पळे चक्षुरिद्रिय 'दुमन्वाम पाहाते—स्वतःम नव्हे ! पण अेक दिवस काय झालें, की ओव्ह स्वर्गांत बुद्यानात विहरत अनता अेका स्वच्छ नरोवराच्या काठी बसून त्यात लीलया डोकावती झाली. पाहते तों यात अेक कधीही न पाहिलेली अत्यंत मनोहर मूर्ति विलसत आहे! त्या मूर्तीच्या लावण्याने ओव्ह मोहित झाली. तेव्हा तिच्या ध्यानात आलें, की ती मूर्ति ही तिचेंच प्रतिविंब अमून तीच मुळी स्वरूपाने तशी नयनमनोहर आहे ! स्त्रीला स्वतःच्या लावण्याची हीच पहिली जाणीव आणि तिला तशी जाणीव करून देणारा स्वच्छ जलाशय हाच पहिला आरसा !

त्या पाण्याच्या आरसात आपले लावण्य असें मोहक आहे ही जाणीव पहिल्या स्त्रीला जेव्हा पहिल्याने झाली तेव्हा तिचा तिला अविमान वाटू लागला. लावण्याच्या जाणिवेसरशी ती मानिनी झाली. जितक्यात तो लबाड साप ! त्याने तिची स्तुति करण्याची संधि साधून ती त्या स्तुतीने घाहवत चालली आहेतें पाहताच तिला ते निपिड ज्ञानफळ खावयाची भर दिली. 'देवानं तुला अज्ञानी ठेवण्याच्या कपट-हेतूनच ह्या ज्ञानवृक्षाचें फळ खावू नकां म्हणून सांगितल आहे तेव्हा हे बतुरे, तू ते अवश्य खा, की तुला मुळा सगळें वरवाओट कळू लागून तुम्ही माणस देवच ऱ्हाल !' पाणी हा जसा पहिला आरसा—तसाच साप हा रत्नीचा पहिला पतंजी ! 'देवाच्या सांगण्यापेक्षा सापाची शिकवण तिला पटकन् पटते! पाहिलेंत !' ही कथा मागणारे ख्रिश्चन पुराणिक तिच्यावर आपले भाष्यही लगोलग करीत असत 'पुढे ओव्हच्या

नादी लावून आदमही त्या वटात शिरला आणि त्या दोघानी मिळून ते ज्ञानफळ गट्टे वेले ! त्यासरणी ते दोघे पहिले स्त्री-पुरुषच नव्हत, तर यच्चावत् स्त्रीजात नि पुरुषजात बसपरपर पतित झाली ! देवाने शाप देवून त्यांना स्वर्गीय बुधानातून हुसकले स्त्रीला सांगितले, 'तुला शिक्षा होच, की तुला गर्भदुख, प्रसव-वेदना सळो का पत्रो करून सोडतील' आणि पुरुषास सांगितले, की 'तुझ जीवन बप्पप्रद होशील !' ख्रिश्चन धर्मोपदेशक ह्या स्त्रीच्या आद्य अपराधावरून असे मिद्ध करतात, की 'पुरुषाच्या पतनाचे कारण स्त्री ! ती जगातील पहिली अपराधिनो — पहिली पापी ! सभाळून असा ब तिला, तिच्या त्या लावण्याच्या मोहाला !'

पण स्त्रीच्या त्या लावण्याच्या मोहाला पहिला पुरुष जसा भाळला नि बळी पडला, तसे पुढे कोणी भाळू नये म्हणून स्त्रीला नित्याची दासी बरून ठेवण्याचा कितोही बडक अप्रदेश ख्रिश्चन धर्माने जरी घतकोजतकें युरोपला बेला, तरी शेवटी स्त्रीने त्याचा सूड भुगवावयाचा तो भुगवून त्या अेकागी अप्रदेशाची प्रतिक्रिया म्हणूनच की काय, आजचा पुरुषी युरोप स्त्रीच्या लावण्याचाच दास करून सोडला आहे ! लावण्य हे लाछन होय, असा पोप चर्चाचर्चामधून रोमन क्याथॉलिक ख्रिश्चन धर्म ज्या युरोपमध्ये मध्ययुगात अेकसारला दुमदुमवीत राहिला होता, तोच युरोप आज ललनांच्या लावण्याचा नि सीम भुपासक बनला आहे ! वैयक्तिक अप-याद वजा जाता वरील दोन्ही विधान सामुदायिक अर्थी वस्तुस्थितीस घडून आहेत. नित्येक सुंदर स्त्रियांच्या दाताचे, केसाचे, वणांचे दिग्ने वित्येक मुख्य प्रधानाच्या जीवनाच्या विम्प्राहूनही अधिच 'रवमेवे वाढले जात आहेत ! वित्येक लान्ण्यवती मदीचा पगार वित्येक मुख्य दिनपाच्या पगाराहून अधिक असतो ! युरोप-अमेरिके-सोत मोठमोठ्या राजधान्यातून सौंदर्याची स्पर्धा होने आणि त्या स्पर्धेत जी रमणी सर्व स्पर्धातून अत्यंत लावण्याची ठरेल, तिच्या छायाचित्राच्या प्रती पोषच्या छायाचित्राच्या प्रतीपेशा लाखालाखानी अधिच खपतात, प्रासादापासून पर्णबुटिके-पर्यंत भितीभितीवर गुरेच चीवटीतून विलमत असनात

ललनांच्या लावण्याला लाछन समजण्याच्या घमवेड्या अतिरेकाच्या टोका-पर्यंत पोचलेला युरोपचा नीतिलवण लावण्याचा दास होवून पडणाऱ्या तपतलेच्या झुलट अतिरेकेला जावून पांचला ! असा स्थितीत त्या दोन्ही अनिरेवातील आशिक सत्य डोळ्याआड न वरता ललनांच्या लावण्याचे सून्यभापन, ह्याचे हानि-लाभ समतोलपणे जावून ठरविण्याचा यत्न युरोपातील अेका अनुभववी च्यवतीने केला हे पागले झाले ह्या दृष्टीने आम्ही आरपी मुन्नेसिलेला Ursula Blook ह्याचा 'Debits and Credits of Beauty' हा लेख आमच्या महिलावाचकाना त्याच्या जिह्वाळपाच्या अेका प्रदनाची बरीच विचारार्ह छावनी वरणारा वाटल्यावाचून राहणार नाही त्यातील काही मुनारे खाली देत आहो. आणि मग त्याविषयी आम्हाला काय म्हणावयाचे ते सांगू

Ursula Blook याच्या लेखातील महत्त्वाचा भाग

‘ललनाच्या लावण्यापासून होणारे लाभ धाडक्यात असे सांगता येतील—

‘चटकन स्नेह जुळविण्यास सौंदर्य अपयोगी पडत कारण, पाहणाराच मन सुंदरपणावर पहाताक्षणीच लोलुपत साध्या स्त्राची ओळख करून घेण्यापेक्षा सुंदर स्त्रीच्या ओळखीकडे लोकांच्या मनाचा ओढा अधिक’ त्यातही पुरपाचा विशेषच

‘तिच्याविषयी पुरपांना सहानुभूतिही अधिक वाटते, तिचे मन मोंडण अधिक जड जात कारण तिच्या लावण्यान त्याच्या भावनाना मोह पडतो

‘मूळचेच रूप सुंदर असले म्हणजे स्त्रीला आपल्यापरीन आपला अधिकार अधिक छाप पाडण्यास अुत्तेजन मिळत सुलभ जात आपण शक्य तितकं आकर्षक व्हावे, गिस्तगाने दिलेलं सौंदर्याचं बुद्धार आभयण अधिकच खुलून दिसावं आणि त्याचा शक्यता जुपयोग स्वतःला करून घेता याचा ह्यासाठी रूपवत्ता स्त्रियाचा प्रयत्न सारखा चालू असतो

‘लावण्यावर लुब्ध झालेल्या प्रियकराची सत्या नहमी अधिकच असणार त्यामुळे साधारण स्त्रियांना बराच निवड करणं जसं जड जात तसं सुंदर स्त्रीला जाण्याचं कारण नसतं माता नि परनी ह्या दोन्ही नात्याची कर्तव्ये पुरी करण्यातच स्त्रीजीवनाचं जे खरं साफल्य असतं, तद्वा रूपवती महिलेला सहजसाध्य हात रक्षणाय घडूला वर मिळणं सुखमय असतं अितकच नव्हे तर अुनट वरामध्य आपल्याला रुचलं तोंच वर निवडण्याची सधिमुद्धा तिच्या वेव्हाही दुप्पट नमतं कारण घडूयाचना करणारं अनेक पुरप तिच्या लावण्यान तिच्याचकडे आकर्षित जात असल्यामुळे तिचं स्वयंवरभेद अधिक विस्तृत नि विविध असतं ज्यांना मागणा घाठणारे मुळातच थोडे, त्या साधामिध्या स्त्रियापेक्षा सुंदर स्त्रियांना आपल्या

तोही भुगीच फुगून जाते, भातावर राहत नाही, ती छचोर होते, एहाडी बनते, गर्वने बिघडने विवेक न सोडता सभाळून चांगणे तिला फार कठीण जाते

‘आपल्याला काय पमी, हवे तितके लोव आपल्याला वरण्यासाठी लोलुपलेले हवे तेथे सापडतील, अशा पमडीपायी ती ज्यालात्याला शिडकारीत जाताजाता शेवटी ‘अति सहाणार त्याचा बंड खिनामा,’ अशी तिची फमगतही होण्याचा सभन असतो हे नना, त नवी, अस नरताकरता शेवटी हाताशी काहीच राहत नाही किंवा ज टाकावू तच स्वीकारणे भाग पडत

‘याच कारणाने आणि अशाच चोखदळ चुकीमुळे जगातील काही नामांकित लावण्यवतीना शेवटी सुखाचा ससार थाटता आला नाही, मनासारख दापत्यसुख मिळाले नाही स्वतःची परममाट आवृक्षा नि स्वतःच पुढीर मूल्यमापन या आपल्याच दोषामुळे कित्येक सुदरीचे विवाह श्रीमतीचे झाले, पण सुखाचे झाले नाहीत ।

‘आज तर अशीच स्थिति आहे । बारण आजकाल पुरपाचा ओढा ताह्याकडे फार । नुमती दिसायलाच नव्हे, तर वयानदेखील जी खरोखरीच तरुण आहे तिलाच आज जो तो अिच्छितो

‘त्यातही लोकांमध्ये अशी अनेक पातक समजूत वळावलेली आहे, की कांति नि वृद्धि ही जुळी भावडे गसतात सुदर मनुष्य बहुधा साहण नसते ‘देखनेने ढवू और चलनेने गिवराभी’ असाच प्रकार फार ज्या व्यवसायात बुद्धीलाच मागणी अधिक, त्यात अर्थांतच सीदयं फिव पडते, त्याचा भावश्रुतरतो माघारण नोकरी-सही नुसरया देखण्या स्त्रियांना त्याच्या देखणेपणाचे फारस साहाय्य न होना बुलड कित्यकदा सा अेव अड्यळाच होअून असतो

‘रमणीच्या मागे तिच्याच स्त्रीजातीचा मत्सर सारखा हात धुअून लागलेला असतो, हें तर फार त्रासदायक असते विवाहित स्त्रिया अशा सुदरीबडे नेहमीच पावेसोर दुष्टीने पाहतात सुदर मुलीविषयी लोव अशा सहजासहजी कड्या पिवयतात, तसा त्रास साध्यासिध्या मुलींना कोणी फारसा देत नाहीन, पण सुदर सक्षणीवर ज्याचा त्याचा डोळा

‘सुदर स्त्रीलाही अितर लोकाची योग्य परोक्षा करणारा विवेक फारसा राहत नाही बहुधा तिच्या स्वतःपेक्षा तिच्या लावण्यावर लोकाची दृष्टि खिललेली अगत तिच्यापेक्षा तिच सुदर मुख त्यांना आवडलेअ असत तिचे सरे स्नही बाण, कोणाचे प्रेम प्रामाणिक, त ओळखणे कठीण जाअून मागमाची परोक्षा करण्यात तिची अनवदा फसगत होत वेचळ मी चांगली दिसत म्हणून काय त हे माझ्यासी लाडंगीमोडी लावनात अत ज्याच्याविषयी तिला वाटते, तेच मात्र स्वचित् तिच्यावर सरेंतर प्रेम करणारे असतात, आणि ज्ञाना ती खरेखरे मित्र म्हणून दपयपूर्वक मानते, तेच अती अप्रामाणिक ठरतात बारवार अशा फमगतीन शेवटी ती सर्वांताच सगपास्पद मानू लागते, तिला कोणीच खरा घाटेनासा होतो

‘त्यानही सौंदर्याला मारली मीज लागलेली असते !’ ती म्हणू लागल्यासाठी सारंगी सटपट करावी लागले. रमणीला तो आपली पदवी राखण्यासाठी आपल्या परीने शक्य तितके मवांगवुन देगावेच लागणार ! लोख कुजबुजू लागले की काय की ‘ही अनुरलेयी दिवते नाही का ?’ अशी तिला मारली शका येत राहते. आपल्या लावण्याची ग्याति किती पटू नये यासाठी प्रयत्न करताना सुंदर स्त्रीला पराकाष्ठेचा ताण सोसावा लागतो

आणि सौंदर्याचिं सर्वांत असह्य व्यंग म्हणजे वार्धक्य !

‘जिचे रूप मनोहर, जिच्या पायांनी विच्या त्या लावण्याने मोहित होऊन सारे जग लपटलेले आहे अशी रमणी असा असा असा असा पदावर चढलेली असते, की त्यावरून अनुरणे अगदी दुपटच व्हावे. प्रभुत्वाची रूचि वास्तवेली असावी, प्रभुत्व गाजविलेले असावे आणि नंतर ते प्रभुत्व आपल्या हातून दिवमानुदिवस निसटून जाऊ लागले, हें कोणासही असह्यच वाटणार ! जो मोहक हृदभाव नि खेळकर हसणे रसणे सुंदरीच्या सारण्यात अतिशय आवर्षक वासते, तेच त्या स्त्रीच्या वयोमानाने पुढे अवाजेवी पाचवळ नि तिरस्काराहं ठरू लागलेले पाहून त्या सौंदर्य मुक्त जाणाऱ्या वार्धक्योग्गुल स्त्रीच्या मनास घक्का वमल्यावाचून कसा राहील ? लावण्यवती स्त्रीचे तर कौमल्य वृद्धाणी वार्धक्याला गोभून जाण्यातच आहे !

सुंदर जलनाच्या या दुर्गोची कीव वारण्याचे सोडून लाव जलद तो चेष्टेचाच विषय समजतात वृद्धाणी सगळे जवळजवळ सारखेच दिसतात झुम्या आपुऱ्याच्या सवयी बदलणे आणि ज्या वार्धक्यात, प्रभुत्व गाजविण्याचे साधन जें लावण्य त्यालाच अंतरावे लागते त्या म्हातारपणात दिवस काढणे हें कोणत्याही स्त्रीला दुःसह, दुषटच असणार.

लावण्य हे जितके लोभनीय तितकेच हितकारकही आहे ।

वर अनारलेल्या Ursula Blook याच्या लेखात लावण्यापासून हानिलाम हे पुष्कळ विचारपूर्वक नि समतोलपणे सांगण्याचा यत्न केलेला आहे परा, परंतु त्या विचाराची मांडणी मुसगत नाही आणि त्या हानिलामाची तुलना बरन काढलेले तात्पर्य तर अगदीच बेतागी आहे आयव्ययातील रक्कम टिपतानाच मुळी भलत्याच्या नावे रक्कम पडल्या । कारण सौंदर्यापासून होणारे म्हणून जे तोट दिले आहेत ते वस्तुतः सौंदर्यापासून हात नमून त्याच्या दुष्प्रयोगाने किंवा सदुपयोग न घेतल्याने जे होतात ते आहेत

सौंदर्यापासून होणारे जे तोटे वर दिलेले आहेत, त्यापैकी अनेक 'दृष्टीपासूनही होतात' असे दाखविता येतील चांगले दिसत म्हणूनच अनेक प्रसंगी पाहून नये ते शुद्धेजक पाहणे लागते आपल्या प्रियकराला अपघातात रक्तबवाळ झालेला पाहून किंवा कुपुत्राला दारूपायी दारोदार भीक मागताना पाहून किंवा पेशवाजीच्या शेवटच्या दिवशी त्या मानघन श्रीमतांच्या शनवारच्या पाडमावरीत हिंदुपदपादनाहीचा परिपटका खाली पाहून त्यावर मित्रजाचा जक घरसर वर चढताना पाहून - दुखाबलेले मनुष्यमात्र येतागाने बसत म्हणून जाते, या 'अरेरे ! ही दुर्दशा पाहवी लागण्यापेक्षा देवाने डाळेच दिले नसते तर किती बर शांत जसत ।' तथा वृत्तागाने 'लावण्यच' नसत तर माझी अशी दुर्दशा वाहोती अरे' अलादी हे ज्ञान किंवा विलोपात्रा किंवा परिणी दुखावेसात अद्गारली, तरी त्यामुळे लावण्य स्वयमवच टाकाऊ ठरत नाही, घातकही ठरत नाही दृष्टीने कधी कधी दुर्दशा पाहवी लागते, म्हणून दृष्टि हीच घातक आणि अकबरीत दोन्ही डोळ्यांनी अघळे असणे किंवा निदान अधूव दिसणे हच चांगले असे का म्हणावयाचे ?

लावण्य घरोमानाने शिवते तशी दृष्टिही गदावते, बुद्धिही शिजते लावण्य-वृत्तीची म्हात्तरपणी केविलवाणी स्थिति होते, तशी बुद्धिमानाची आणि डोळसांचीही होते वृद्धपणी डोळे अघळे नि बुद्धि निकम्मी होत चालली असनाही मनुष्यास असह्य वेद वाटतो लावण्याच्या पायी अनेक जन्माद घडतात तसेच जन्मागामी बुद्धीकडून घडतात, दृष्टीकडूनही घडतात म्हणून निबुद्ध मनुष्य किंवा जन्माघ मनुष्यच सरा सुपी अम काही त्याचे तात्पर्य काडता येणार नाही ।

मनुष्याला आपल्या बुद्धीच्या वळाने आजवर अनेक सोयस्कर शोध लावून आले, जे मनुष्याला जन्मत मिळालेले नाहीत असे अनेक लूथ संपादित आले मोटारी-आगाट्याच्या साधनाही त्याने आपली गति घातपटीने धाडविली, नावा, आगनावा वाढून समुद्र अल्लघिले, विमानाही पत्ताची जुपीव भरून काढली, अनेक रोगाचा औपधाही नि मत्स्याही त्याने पाडाव केला, पण अजूनही जन्माने जे मिळाले नाही त लावण्य संपादिण्याअितकी, आपले मूळचे साधे वा आगळ रूप

बदलून ते सुंदर नि सुरेख करण्याची युक्ति साधण्यावितकी त्याच्या विज्ञानाची प्रगति झालेली नाही, सत्रिघच्या भविष्यकाळातही कुरुपाला सुस्वरूप करण्याची तर दूरच, पण काळ्याना गोरे करण्याची युक्तिमुद्धा मनुष्याला सापडेलच अशी हमी आज देता येत नाही, मनुष्याला असा प्रकारे यत्नाने जे संपादता येत नाही, पण जे अत्यंत, लोभनीय वाटत, त दुःसाध्य स्वरूपसौंदर्य ज्याला जन्मत च लाभलेल आहे त्या पुरुषाने वा स्त्रीन ती अंक देवाची स्पृहणीय देणगीच मिळाली आहे असे समजणे आणि त्या मानान त्या त्या प्रकरणी स्वतः स भ्राम्यशाली मानण हे अगदी साहजिक नि अचित आहे या राष्ट्रातील पुरुष 'दीर्घोरस्को वृषस्कध शालश्रामु-मंहाभुज' अशा पौरपी सौंदर्याने आणि स्त्री जिजा पाहताच विरक्त तपस्व्यानीही 'त्वमस्य विश्वस्य च नेत्रकौमुदी' अम संबोधनावे, असा लोभनीय लावण्याने विलसत आहे, त्या राष्ट्राचे त्या आपल्या रूपसंपदन अखाद्या अर्वांगीय वरदानामारखे जपले पाहिजे, सृष्टीच्या त्या विशेष अणुकृतीस्तव तिचे आभारीच असले पाहिजे

त्यातही लक्ष्मण लावण्य हा तर सृष्टीच्या बलाकुसरीचा अत्यंत बगनीय असा वाचना कळमच आहे ! चित्रलक्षा अेकाहून अेक सुंदर पुरुषाची चित्रे रेखीत-रेखात जे हा प्रद्युम्नाचे चित्र रेखिनी झाली, त हा अुपा जगी अश्रुत्कट समाधानाने अुटून बदली, 'थाव सखे, ठेव घाली ती कुचली ! माझ्या स्वप्नातली मनोहर आकृति ता हीच !' तसच अेकाहून अेक सुंदर आकृति वस्त्रोत, चिंतारीत तो मना-जोगी न झाल्याने भूगर्भीय (Geological) रक्षाच्या टांगलीन टाकीत सृष्टिदेवी आपल्या कलागृहात (Studio) युगायुग चिंतारीत बसली अमता जग्या तिच्या कुण्ठ कुचलानून अती आवण्यवती ललनच चित्र अुतरले, त हा ती सृष्टि, ती आद्य नि अमर चित्रलक्षा ता आपलीच अपूर्व बलाकृति पाहून आपणच विन्मय पावली नि आपल्यागीच वगनदात तन्मय होभून म्हणाली, 'अहाहा ! हीच ती माझ्या सौंदर्याच्या स्वप्नातील मनोहर वगकृति ! माझ आदर्श चित्र !' कवितादेखील ललनच्या त्या मनोच लावण्याला पाहून अुदगारली, वा र वा ! —'

अस्या सगविधौ प्रजापतिरभूच्चक्षो नु वातिप्रद ।

दुगारंवरस स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पावर ॥

देशाभ्यासज्जड चक्षु नु विपज्जगाम्युत्तमोदलो ।

निर्मान् प्रभवे मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनि ॥

वायल कविता तर वाय ! — पण तो महादेव, तो विरूपाक्ष द्रुप ? तोदेखील त्या रमणीय ललनेला पाहून दणैक विचलित झाला ! 'चक्षुदयारभ जिहाम्बु-राशि' आणि शुमारसभवात वगिल्याप्रमाणे अुनामुने विवक्षणाघराटे ! व्यापार-यामास विलाचनानि ॥'

आजही सृष्टीच्या कलागृहात लावण्यवती ललनेच्या त्या सुंदर चित्रापेक्षा अधिक लोभनीय अशी दुसरी कलाकृति आढळत नाही. ललनेच्या लावण्याहून सरस असं दुसरं सौंदर्यस्वप्न सृष्टीलाही अजून पडलेलं नाही; तिच्या कल्पनेला सुचलेलं आजतरी दिसत नाही ! अद्याचे कोणी सांगावे ?

असं हें ललनेचें लावण्य जर नामयेण झाले तर जीवनाला अेका अत्यंत विमोहक आनंदास मुकावें लागेल; नव्हे, जीवनाची अेक प्रेरणाच पंगु होतील.

कारण, ललनालावण्य ही जीवनाची अेक नमनानंदक अशी शोभाच काय ती नमून तें सृष्टीच्या प्रजननलालसेचें वसीकरचूर्ण आहे. लावण्य हे भगवान् मदन-देवाच्या हातातील अमोघ अस्त्र आहे ! याच अस्त्राच्या बळावर 'कुमारभभाषणें' लोकीहितकारक देवकार्य साधण्यासाठी सिद्ध झालेल्या परतुत्याचें धज्जही तें देवकार्य साधण्यास अक्षम झालेले पाहून चिंतातुर असलेल्या त्रिदास मदन सावेश आश्वामू दकला, की 'प्रसीद विश्राम्यतु धीर वयं धारैर्मंदोयैकंतमः सुरारिः । विभेतु बोधीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योपि कोप्रस्फुरिताधराभ्यः ॥'

ज्या हेतूसाठी प्रथमप्रसव मातेला सृष्टीने पुढे दूध दिलें, मुख्यतः त्याच हेतू-साठी तिने कामिनीकुमारीला आधी लावण्य दिले. प्रजाजनन हाच नव्हे तर सुजनन (Eugenics) हाच, ललनेला ही विलोभनीय लावण्याची देवी देणगी देण्यात निसर्गाचा मुख्य अद्देश आहे; हीच निसर्गाची अपेक्षा आहे.

तेव्हा लावण्यवती कुमारीनी, जगनीनी, सुम्हांत जन्मतःच निसर्गाने दिलेल्या ह्या देवी देणगीस आपल्या पूर्वपुण्याओचे बरदानच माना आणि त्यास अत्यंत जपा ! लावण्यच नव्हे तर प्रत्येक स्त्रीने तिला जे रूप जन्मतः लाभलेले असेल ते त्यातल्या त्यात खुलून दिसावे असा यत्न अवश्य करावा. प्रसाधनांनी आपली कांति, वर्ण, शोभा वाढवावी. स्त्रीचें सौंदर्य ज्यापांगे विकासेल तिला त्याचा योग्य तो लोभ लागेल असं भुतेजत तिला मिळाले पाहिजे.

आपल्या आर्य राष्ट्रात पूर्वी स्त्रियांच्या लावण्याचा गौरव होत असे. लावण्य हें लांछन नमून ललनाचे अेक स्पृहणीय विमूषणच कसं मानलें जावी त्याचेंही पुरावे आपल्या संस्कृत वाङ्मयात आढळून का येतात ? रामायण, महाभारता-सारख्या आर्य ग्रंथातही स्त्रियांना लावलेली संबोधने पाहा ! ऋतुपि नि राजपिमुद्रा त्वांता ' हे सुकेति, हे मुलौचने, हे मुमुक्षि, हे रमोद ' असें संबोधताना आढळतात. स्त्रीवाचक शब्द नि विनेपणे पाहा - रमणी, ललना, रामा, सुंदरी वरोद, सुमध्यमा पृथुजयना, कामिनी, काता ! स्त्रियांच्या प्रत्येक अवयवाचें ति अेकदर देहलतेचें सुगठन नि सौंदर्य हे असं अेक गौरवाहें आभूषण समजले जात अमत्स्याने स्त्रियां-करवी तें जन्मजात सौंदर्य शायतीं जपून, कातिवधं चूर्णादिक प्रसाधनांही जोपासून आणि आपल्याला मिळालेली ती पंतू देणगी होती त्याहून वाढवून आपल्या सतानाच्या हाती सोपविली जावी. स्त्रियांना आपल्या लावण्याचा जगा सडुपयोग

करण्यास समाजाकडून भुत्तेजन मिळत गेल्याने पिडीपिडीचे सौंदर्य वाढत जाओ आओहून मुलगी सुंदर पित्याहून पुत्र अधिक सबळ अस ज्या राष्ट्रांम आपण शरीर-सौष्ठव प्रतिपिडीस घालून जाव अस वाटते, त्याची संस्कृतिही कलासुंदर वनत

जी जितकी गढाळ नि जितकी कुरूप—ती तिन्ही सुवृत्त नि मुशाल अस मानणारी कलाहान संस्कृति ही संस्कृति नसून विवृति आहे पिडापिडी असा अरसिक अपेक्षेन ती अधिकाधिक आगळ वढी नि भेसूर होत जाते !

परंतु लावण्यावतीनो तुम्ही ह मान विसरता वामा नये की लावण्य ही तुमच्या हाती सापवित्रेला निसर्गाची देवी ठेव आहे म्हणूनच त्या अनप्य निक्षेपाची (Trust ची) नैर्गमिक अन्ही तुम्हा पाळली पाहिजे ती अट म्हणजे मुजनन, मुप्रजनन ! जी लावण्यालतिका नि सतान ती निष्कळ आम्नलतिवासमान ध्यर्ष आहे, निष्कमा आहे जावन हाच अेक यज्ञ आहे, मदगुण वा दुगुण ठरविण्याची मानवी वसांनी अेकच की मनुष्यजातीच्या सामुदायिक हिताय त्या वनास जी अुपकारक तो सदगुण, अपकारक तो दुगुण ! जर तुमचे लावण्य तुमच लाछन न ठरविता दुगुण न ठरविता तुमचा अेक अत्यंत सीमाण्यास्पद सदगुण ठरविण अनेक, तर त्या लावण्याचा अना सद्गुणाय कर, की त्यायोग तुमच्या राष्ट्राच कल्याणच व्हावे तुमच मुख नि हितहा त्यातच सामावडले आहे असंउपाहिन जरअेकाद्या आम्नवल्लराला नुसता मोहारच मोहार फुलल पण फळ धरणार नाही तर तिला कोण विचारतो ! अमृतीपम मधुर आम्नफळाही खवलेली आम्नवल्लराच क्षरी स्पृहणीय ! तसच जी स्त्री स्वतःचे लावण्य शिजू नये म्हणून नुसती नट्टापट्टाच करीत मिग्वीत राहते आणि सुरेत सतान प्रसवण्याच नि जोपासण्याचे आपले जीवन-कतव्य तशा राक्षसा हवेन टाळने ती स्वतः तर वात्सल्याच्या अेका अयत मधुर आनदास आचवतच पण राष्ट्रावरालहा अेक आपत्ति होअून वसत ! ज्या हून निसर्गानि स ावण्य तिला दिल ता हेतु ता अट न पुरविल्याने आणि तें निमगधन सततिहिताय न नियोजिल्यान ती नैतिा चीर्षाची अपराधिना ठरत

भुज्यन्त त त्वच्च पापा य पचत्पात्मकारणात् सततिनियमन त का जे अुत्तम सतति प्रसवण्यामाठीच वाय त आचर जात सततिनियमन म्हणजे सतत्युच्छेदन नव्ह ! ता आत्मघात तर आहेच आहे पण राष्ट्राघातही आहे ! अप्पलपाटपणाची ती राक्षसा परिसमा होय !

सतत्युच्छेदन हे लावण्याची जोपासना नसून लावण्यहत्याच होय !

ही काही अलंकारिक अनिर्गम्यक्ति नाही तर अक मामाजिन सत्य आहे वर दिल्या Ursula Blook याच्या रत्नात लावण्याच मर्वांत दुःखप्रद व्यंग म्हणून जे सांगितं आहे त म्हणजे त्याचा भगुरता हच होय लावण्य ह फूट आहे आणि फुलाप्रमाणेच दखनदेखत फुटत न फुटत ताच मुखन तलितयीवना कामिनी हें

जेका भर्तृहरीच्याच नव्हे, तर मनुष्यजातीच्या हृदयात सलगारे शल्य आहे ! ललतानो, आपले लावण्य ओसरून नये म्हणूनच जर आपल्या मुप्रजननाच्या अत्युदार सामाजिक कर्तव्यालाही चुकण्याची अग्रम जिज्ञा आणि वासल्याच्या अत्यंत मधुर मुख्यास, मुकण्याची चुकी होत असेल तर ध्यानान घरा, की त लावण्य तुम्ही काय वाटेल तें केलेत तरी गळत्या घागरीतील पाण्यासारखे भरता भरता ओहोटीस लागणारच लागणार, तें झिजणारच झिजणार ! साचवू न्हटल तरी त आटणार, टिकवू न्हटल तरी त नासणार साळापासून सव्वीस वर्षापर्यंत फुगणार हे पावसाळी फूट ! फारफार तर दहा वपाची सीदर्याची शिदोरी ! तुमची चाळीस वर्षे म्हणजेच बहुतेक जावन लावण्याच्या अपासमारीतच तुम्हास वाढावे लागणार ! अशा ह्या लोभनीय पण अत्यंत दणिक नि नद्वर अशा सीदर्याच्या नादी लागून साधा जीवनाच्या कल्याणास नि कृतव्यास मुकण्याची नि हुकण्याची चुकी जाणती विवेकी वनिता करील ?

आणि तरीही अेका अर्थी व्यक्तीचे नसले तरी समाजाचे लावण्य अमर करण्याची अेक युक्ति निसर्गाने मनुष्याच्या हातीच ठेवलेली आहे लावण्य झिजेले म्हणून ज्या मुप्रजननाची वेदसर वनितांना भीति घाटने त्या प्रसवानेच लावण्याची झीज भरून निघते

व्यक्तीचे नसले तरी राष्ट्राचे लावण्य अमर करण्याची युक्ति

येत्याद्याला गुलाबाची बागची बाग सदा दबदबलेली, मदा महंगलेली हवी असेल तर माळी काय करतो ? दहापाच गुलाब अेवदा लावून घाय तो स्वस्थ सत नाही ते गुलाब हळूहळू झिजणारच, नि सत्त्व हाणारच यासाठी ते जावर बहरलेले आहेत, तावर त्याची कलम करून माळी सर्वत्र नवेनच गुलाब लावतो त्यायोगे अेक गुलाब नि सार होतो ता त्याच्याच जीवनाचे पागोरे असलेल्या अवरा गुलावाना नवनवा बहर येतो ती गुलाबाची बाग अशी सदा बहरलेली असू शकते तसच ललतागो, तुमच्या लावण्याचे आहे ! त जावर खुलेले आहे तावर त्या लावण्यतेची कलम नवजीवनाच्या भूमात लावीन चला या अेका सुंदर मातेच्या सभोवती तिच्या चार सुंदरदोभिवत मुदमुताचा मेळावा विलसत विहरत रमलेला आहे - तिच लावण्य राफल झाले जावन पुढा साज झाले तिच्या स्वतःच्या योवनाचा बहर ओसरतो न ओसरता ताच तिच्या लावण्यानदाची झीज घतपटीने भरून बाळगारा वात्सल्यानद तिच्या हृदयात अुचबळू लागतो तिच्या जीवनाचा पूर्वाघ जसा लावण्यान तसाच अुत्तराघ वात्सल्यान रसरसलेलाच राहिल्यान तिच आयुष्य मेव्हाच नीरग हात नाही, तिचे लावण्य निताहण्य तिच्या न्यापुत्रात पुन्हा वाढास लागत, तिच्या राष्ट्राच लावण्य नि ताहण्य अमर होते !

लावण्य विलोमनीय आहेच; पण लावण्याहूनही शील अत्यंत विलोमनीय होय !

यास्तव लावण्याची जोषामना तर बराच, पण महिलाना, ज्यायोगे मनुष्य-जातीच्या बऱ्याणार्यंच त्याचा विनिर्माण होऊील अशाच प्रमाणात नि प्रकाराने सोदवार्ति महत्त्व या, त्याम गत्कारणी लावा हेच शील ! हे शील जन्मभर पुरणारी नि मृत्यूनंतरही पुढून झरणारी संपदा आहे जिच्या रूप नाही, पण हे परोपकारा पत्सल नि विवेकी शील आहे ती स्त्री जिला नुमत रूप आहे पण हें वत्सल ! प्रामाणिक शील नाही तिच्यापेक्षा अधिक गौरवात समजली पाहिजे. ती अेवदरी अधिक सुपी नि समाजाला शेवटपर्यंत अधिक हवीशी वमने पण जिला लावण्य नि शील ही दोन्ही आपूपणे लाभलेली आहेत, तिला लावण्यापामून होणारे लाभ त मिळतातच, पण Ursula ह्याच्या बरीच ऐद्यात सांगितलेले तोंडेही त्याच्या सनुप योगाने बऱ्हाती टाळता येतात आपलपाटपा वाचेचे लावण्यहो शिजतेंच, पण ऐलाच्या बजुपाचे घन नाहीने होणाच त्याला जशा जगला वेदना होतात, मर्ग निची त्या लावण्यास वयाने हरत्यानवर दुर्गति होते आपल्या यीजाना नवजीव नाच्या शेतात पेरून जो सुंदर सतनीचे अद्यानच अद्यान झुगवते नि जगनाची शोभ नि संपदा वाढविते त्या शीलवती मातेचेही लावण्य शिजतेंच ! - पण जमा त दानशील आर्यसम्राट् सर्वदक्षिण यज्ञात आपली मारी मत्ता प्रजाजनात वाटून देऊन 'भूत्पात्रणेपामकरोद्भूमितिम' तसे त्या मातेचे लावण्य नाहीस झाल्यानेच ती लावण्य होने तेव्हापेक्षाही अधिकच मनोज्ञ भामू लागते ! तिचे लावण्यदारिद्र्यच तिजा तिच्या लावण्यनपदेहूनही शोभू लागते 'आदान हि वित्तमपि सता धारिमुचामिध !'

आपल्या पुराणातील अमर सुरेल वयात अशी अेक कथा आहे, की पौर्णिमेच्या पूर्णचंद्राला अमृताच्या वाठोवाठ भरलेल्या पेल्याप्रमाणे देव पिअू लागतात त्या सुधाकराच्या कला पितापिता शेवटी देव अेक बला तेवढी त्याला अुरू दतात सीच प्रतिपदेची चंद्रकोर ! पण म्हणूनच पुनवेच्या प्रफुल्ल चंद्राला जो मान नाही तो देववारी आपल सवस्व वाटून क्षीण झालेल्या त्या प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीला आहे - लोक तिला पूजितात, पूर्णचंद्राला नव्हे !

जिच्या कीमार्गान लावण्याचा नेत्रानददायी चंद्र आरोग्याच्या सवल कलाही प्रफुल्ल पालेता आहे, मच्छील योवनात जिच्या अुदरी देवदत्तासारखी सुंदर नि सुलक्षणी बालक जन्मली आहेत, आणि त्यांना आपल्या त्या लावण्याच नि शीलाचे तें वत्सल दूध पाजून सवविताना जो स्वत प्रतिपदेच्या चंद्रकोरीसारखी क्षीण कलानीच पूर्ण कलापेक्षाही प्रौढावस्थेत सुभग मामत आहे, त्या जननीला आमचें शतवार वदन असा ! !

तिच्या योवनाचा नि लावण्याचा तो -

पर्यायपीतस्य सुरं हिमाशो

कलाक्षय श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥

♦ ♦ ♦

दूध पाजण्याने तो देव वाय पावणार नाही? जे का रजले गाजले, त्यासो म्हणे जो आपुले, त्याच तें परोपकारी मनुष्यसेवेच पवित्र व्रत काय त्या देवास सतोपविणार नाही? तान्हल्याला पाणी, तापलेल्याला छाया, न जाणत्याला ज्ञानदान, मरणाच्याला प्राणदान ही पुण्यकृत्य करण्याचे व्रत हें काय व्रतच नव्हे? श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धार्मिक दृष्टीनेही ह्या मनुष्यसेवेलाच देवास सतुष्टविणार महाव्रत मानल नमवें तर पाणपोयी घालणे वाटेने वृक्ष लावणे, कथाकीर्तन करण, अतिथीस अन्न देण प्रभृति अनन्य दानास नि आचारास पुण्यप्रद गणल असतें काय? पण हिंदु मुसलमान, ख्रिस्ती यहूदी, पारशीप्रभृति झाडून साऱ्या धर्मातूनही कृत्य पुण्यकृत्यच समजलेली आहेत झाडात, पशूत, सापात, दगडात, मातीतही जर देव आहे—जर तो दगडमातीही त्याचीं प्रतीक हाबू दावतात, तर त्या देवाच्या जडसृष्टाचाच नव्हे, तर चिच्छन्तीचाही ज्यास शास्त्रेच परमव्यक्त अस मानतात, तो मनुष्य त्या दबाच सर्वोच्च प्रतीक मानावयास नको काय? नारायणाचा परमव्यक्त अस, चिन्मय मूर्ति जर कोणची असेल तर तो नरच होय असच शास्त्रे म्हणतात आणि म्हणूनच त्या नराची सेवा अितर कोणच्याही प्रतीकाच्या सेवेहून नारायणास अधिक सतापविणारी असलीच पाहिजे 'त्या अितर प्रतीकाच्या संवनर्जंजं अंहिक काम्यफल मिळत किंवा पारलौकिक पुण्य लागत म्हणून पोर्षात सांगितले आहे त जर खरें असेल, तर ह्मी सर असच पाहिजे की त त अंहिक वा पारलौकिक फल मनुष्याच्या सेवेत, परोपकारप्रदान अितर कोणच्याही व्रतापक्षा अधिक निश्चिततन

‘धार्मिक छापाची मुळातच नाही, सृष्टिजिपमाच्या अवाधिन कार्यकारणभावात देवाच्या बाल्पनिक प्रमदनेने वा रापाने बदलून घेण्याची आशा ही भारड्या माणसाची मुक्तस्वप्न असून त्या दृष्टीने हाणारी ब्रतवैकल्ये ही मुळातच लटकी आहेत असा ज्याचा ठाम सिद्धान्त ठरलेला आहे त्याचा ह्या विषयाशी संबंध पोचत नाही ते ब्रतवैकल्य याच्यापलीकडे येतेले, त्याचा ब्रताची निवड करणाऱ्या विवेक सांगणे-

राष्ट्रास अत्यंत आवश्यक असलेली कोणती तरी प्रत्यक्ष हितकारक सेवा घडेल. 'ह्या दानाने वा कर्माने माझ्या राष्ट्राची काहीतरी प्रत्यक्ष सेवा घडत आहे ना?' ही कसोटी प्रत्येक श्रताच्या कर्मास वा दानाम लावली गी संपलें. ती श्रतविधि त्या कसोटीस अंतरला नाही तर तो साफ सोडून द्यावा नि त्याच काम्य वा निष्काम हेतूने हिंदु राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा ज्यात घडेल अशा विधीने ते श्रत सांग करावे. नराच्या प्रत्यक्ष सेवेहून म्हणजे राष्ट्राच्या प्रत्यक्ष सेवेहून नारायणाची सेवा करण्याचें योग्यतर माघन मनुष्याच्या हाती दुमरें कोणचेही नसल्याने शास्त्रेही नरामच नारायणाची अवताराहं विभूति मानीत असल्याने, त्या राष्ट्रसेवेने देव अितर कोणत्याही पूजनाहून अधिक संतुष्ट झालाच पाहिजे आणि ते ते काम्यफल त्या त्या सेवकाला पोचवीत असल्याच पाहिजे. जर श्रताची पारलौकिक वा काम्य फलश्रुति सत्य असेल तर ! पण जरी पचचित् तें पारलौकिक फल कल्पित ठरणें वा निष्पळलें तरी देखील त्या श्रतायें केलेलीं अग्नी रांष्ट्रसेवेची कर्मे वा दिलेली राष्ट्रायें दानें हीं अैहिक दृष्टीने तरी केव्हाही निष्पळू गकणार नाहीत. कारण त्याच्यायोगे प्रत्यक्षपणे आपल्या हिंदु राष्ट्राच्या म्हणजेच हिंदुधर्माच्या हितास जें साहाय्य होतील तें अैहिक फळ तरी पदरांत पडेलच पडेल. त्या मानाने आत्म-शुद्धिही होतील; सद्गमही घडेल.

ह्या दोन मूर्तांची कसोटी प्रत्येक श्रताम लावून दाखविणे अशा लेखात जरी असाध्य अनलें, तरी दिग्दसंनापुरतें कसोटीवर श्रतें कशीं पारखावीं ह्याची काही शुदाहरणे देत आहोत.

- ३ -

**ज्योतिर्गोलविषयक सारी पूजाअर्चा नि श्रतवेकल्यें साफ पोटों
असल्यामुळे आजच्या आज टाकून द्यावयास हवोंत !**

ग्रहणें — हें अशा टाकाभू धर्मविधीचें अेक अुत्तम शुदाहरण आहे. पूर्वी रानटी स्थितीत मनुष्याला ग्रहणाचे नियम माहीत नसत; तेव्हा आकाशात सूर्य वा चंद्र दिसता दिसता अवेळी नाहीसा होत चाललेला पाहून केवढे आश्चर्य नि भीति वाटत असेल ह्याची कल्पना आजही आपणांस महज करता येतील. आकाशात अेकदम दान सूर्य अेखाच्या दिवशी दिभू लागले तर आजही तशी भयविबहल अधीरता आपल्यासही वाटल्यावाचून राहणार नाही. अैतिहासिक काळातही रानटी लोकांच्या ह्या भयाचे अनेक पुरावे सापडतात. शुदाहरणार्थ कोलवसाविषयी आल्याजिका पाहा. अमेरिकेतील मूळवासी रानटी लोकाना ग्रहण केव्हा येतें ते श्रतविता येत नसे. यास्तव तें रक्षता देवाच्या कोपाचेच अनियमित नि भीतिप्रद चिन्ह वाटे. कोलवसाच्या लोकाना ग्रहणें आधी श्रतविता येत, त्यामुळे अमेरिकेनास त्यानी भिबबिलें, की जर

तुम्ही आम्हास शरण न घाल तर आमचा देव येत्या अमुक दिवशी अमक्या वेळी आकाशातून सूर्यासही नाहीसा वरील'। त्या धमकावणीप्रमाणे नक्की त्याच वेळी सूर्य नाहीसा होऊ लागला - कारण तो ग्रहणाचा दिवस होता। घाबरलेले ते मूळ-वासीय कोलवसास शरण येवून 'देवाचा राग शांत करा।' म्हणून प्रार्थू लागले, कोलवसाच्या लोकानीही अशाप दिला, की 'अमक्या वेळेस सूर्य परत देवू' आणि वरोवर त्याच वेळी सूर्य आकाशात पुन्हा पूर्णपणे प्रकाशू लागला। ह्या साध्या भाकि-त्ताने त्या मूळवासीयावर कोलवसाच्या सैन्याच्या अद्भुत शक्तीचा केवडा परिणाम झाला असेल। ते अमेरिकन त्या नवागत लोकास अजिंक्य असे 'राक्षसवृत' किंवा 'देववृत' समजू लागल्यास त्यात काय नवल आहे। अशा रानटी अज्ञानाच्या काळी ग्रहणासरशी भयभीत होऊन त्या भीक्ष्वरी कोपास पुण्यकृत्यानी शांतविण्यास्तव शोक 'दे दान सुटे गिहाण' म्हणून आरडत नि दाने देत, स्नान करीत, ते सूर्याचे सुतक सुटताच कपडे धुवून, झाडून, सारवून त्या सक्टाच्या विटाळातून मुक्त होत, ते साहजिकच होते कित्येक जाति वहुधा चेटफाने आपण ग्रहण लावतो असेही भास-वीत असाच्या आणि ते खर वाटून त्यास दान देऊत, सतोपवून ग्रहण सोडवणें जितरास भाग पडत असावे राहुकेतु हे दैत्य, राक्षस, त्याचे वंशज नि सगसायरे म्हणजेच गावाबाहेर राहणारे ते 'अग्र', माग, चेटके, गारडी, महाराष्ट्रमृति चाडाल-वांग। म्हणून वहुधा तेच आरडत फिरण्याचीही वहिवाट पडली असावी 'दे दान

मोरावळ्याची वाटली गावर तुळशीपत्रे ठेवावी, चाढाळ, माग महारास फाटकी घस्त्रे घावी, ब्राह्मणास दाने घावी, ग्रहणे लागता मुठता स्नान करावी, गामनी जपजाप्य पाचा धुमघडाचा झुडवावा !

ग्रहणामुळे वातावरणात हवे ते फेरफार होत असले तरी डबे, वाटल्या वरण्यावर तुळशीपत्रे ठेवल्यान आतील लोणची पापड, मोरावळे यावरील अनिष्ट परिणाम टळतात, तेव्हा सृष्टिविज्ञानाचा नियम अजब खरा ! आणि जर हव्या-चरणीवर, शालीपंठणीवर तुळशीपत्रे ठेवल्याने ग्रहणाचे सकट टळते, तर त्या घरा-चरच तुळशीपत्राचा बुचका टाकून मोरावळे का होऊ नये? म्हणजे भग घरातील कपडे आदि पदार्थावर प्रत्येकी तुळशीपत्र टावणे नको ग्रहणात जेवल्यान हिंदु लाकाचेच आरोग्य तेवढे दिपडते असे दिसते कारण युरोप, अमेरिका, चीन, जपान सारें जग ग्रहणातून जेवतही असते आणि जगतही असते ! तिकडे कागच्याही भयकर माघी, —ग्रहणान पाणो प्याल्याने, कपडे न धुतल्याने, महारास वा ब्राह्मणाम दान न दिल्याने, जपजाप्य न केल्याने ग्रहणानंतर पडल्याचे कारस अकिमान नाही ! त्याचे वायुमान निराळ, हिंदुस्थानचे वातावरण निराळ म्हणून पुन्हा जेवा भीति विज्ञानाच्या नाव घाप ठोकाल तर तुम्हास तीही सोय नाही कारण आघा अक्का गावान घराला लागून असणाऱ्या घरात नि पेठात हिंदुमुसलमान, ज्यू, ख्रिस्ती, पारंगी जे राहतात त्यापैकी तुळशीपत्राखालील लोणचे खाल्ले म्हणून तो जाला नि तुळशीपत्र नसलेल्या अंका बरणीतले लोणचे नि ताजा भात ग्रहणात जेवला तो तो झुटता तोच पाट फुगून मेला असे बघीही घडन नाही !

मनुस्मृतीत निषेध आहे, की, 'नेसीतोद्यन्तमादित्य स्नात प्रस्त वदाचन । नोपस्पृष्ट न वारित्य न मध्यनभसो गतम्, ॥' (अ ४, ३७) अंगवताना, ग्रहण लागताना, संध्या ग्रहणात, पाण्यात वा मध्यान्ही सूर्यास मुळी पाहूच नये ! आता या कोणत्याही अवस्थेत, आकाशात वा पाण्यातही जर सूर्यास पाहावयाचे नाही तर आम्ही त्यास पाहावे तरी कुठे ? चित्रात की काय ! सूर्याविषयीची काही, प्रचारची वैज्ञानिक माहिती त्यातल्या त्यान जर नेव्हा धुस्तूटपणे निरीक्षित जेत अनेक तर ती त्याच्या ग्रहणाच्या वेळीच होय जेवढ्यामाठा युरोपीय ज्योतिर्विद मोठ्या प्रमाणाने हजारो मॅलाचा प्रमाण करून सूर्यग्रहण संध्या अनेक निषेच

असावा. यासाठीच बहुधा या विमानवाहनांच्या युगातहि वाहन गाढवच पसंत केले असावे ! असल्या कार्या कार्यवाह होण्याचे सहोपपन्न गाढवावाचून दुसऱ्या कोणाऱ्या आढळणारं आहे !

ह्या संक्रांतीच्या पर्वकालात ' गात्री-म्हत्तीचे' दूध काढू नये; गवत तोडू नये आणि दात घासू नये !' तसल्या गदळ तोंडाने त्या पर्वच्या स्तोत्राचे भपकाई मोडीत बसावे ! आणि सगळ्यात मुख्य गोष्ट म्हणजे दानं द्यावी - ब्राह्मणांस दाने द्यावी ! - तीं म्हणजे लोकरीची वस्त्रे, तूप, भूमि, गाय आणि सुवर्ण ! आमच्या खेड्यातलां वाळवंटाला हें-तूप, गाय नि सुवर्ण दिले, की पृथ्वी नि सूर्य ह्यांच्या त्या गतिस्थिति यथावत् होऊन मकरसंक्रमणाची सुखप्रसूति होऊील. पण जर तेवढ्यात यजमानाने दात घासले किंवा वाळवंटाच्या तूप मिळाले नाही तर-तर काय ! तर तें मकरसंक्रमण खाडकन ठेवाले; सूर्य, पृथ्वी, ब्रह्मांड ठिकाणच्या ठिकाणी थांबेल !

आणि ' ह्या संक्रांतीच्या रूपेने पश्चिम दिशेचे लोक मुली होतील आणि पूर्व दिशेवर तिच्या रोपाने सकटे येतील; त्या लोकांची दुर्दशा होऊील !' तें ठीकच आहे ! कारण पूर्वे दिशेचे हे विचारे हिंदु त्यातल्या त्यात तिची पूजाभर्चा करतात; तिचीं स्तोत्रं गातात; तिच्या नांवाने दानं देतात; तिचा सारखा बडेजाव ठेवून घरघरं कापत असतात म्हणून त्याच्यावरच ती संक्रांत यावी हें साहजिकच आहे ! पश्चिमेचे लोक जरी तिला दमडीचा घूपही वर्धा आलीत नाहीत, तिच्या व्रताची डर बुडवून तिच्या पर्वकालात दूध पितात, मास खातात, दारू पोकतात, दमडीचें दान देत नाहीत, दात घासतात तरी त्यांचे दात कधीच पुणो पाडीत नाही, संप्रगत पाडने दात ' पूर्वेकडच्या ' लोकांचे-म्हणजेच हिंदूंचे !. कारण पश्चिमेकडे वक्र दृष्टीने पाहण्याची संक्रांतीची छात्रीच नाही. त्या पश्चिमेच्या वाटेम जाताच गाढ पडणार मणीनगनती, तोफाणी, वेडरागो, वांबणी ? म्हणून आज शतकोंशतक संक्रांत त्यांचे काही अंक दाकडे करीत नाही आणि शतकोंशतक ह्या हिंदुस्थानच्या अरावर जी ती बसली आहे ती अठठा अठठा नाही ! ह्यावरूनही संक्रांतीत मनस-

आमच्या आशेच्या-साम्राज्यावर तो भुज्जोच भुगवा नाही ! पण कधीच मावळ नाही कोणाच्या साम्राज्यावर ? ज्यानी त्याला युगायुगातून जेवदाही अर्घ्य दिलेले नाहीत, गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्काराचाचूनही ज्याचे स्नायु पोलादी, मनाचे वज्रमुष्टि, भर सूर्यग्रहणात जेवणारे, सूर्यवशाचे भुच्छेदक, राहूचे नि केतूचे वेदबाण साथीदार त्याच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाही ! प्राचीन गुर्योपास वाबिलोन मिश्र मिसर सोडा ते आज झालेले आहेत नामशेषच ! पण आजही ! दोनच राष्ट्रे सूर्योपासन आहेत ती पारस नि भारत, त्याच्याच राष्ट्रावर आ राज्य आहे निराशेच्या जेवछत्री काळपावभिन्न रात्रीचे ! क्षतविधीने सूर्य प्रसाद नाही-व्रतविधित्यागाने सूर्य रागावन नाही, याचे याहन अल्लुष्ट प्रत्यक्ष प्रमा